

I. DÜNYA SAVAŞI
YILLARINDA

1916

KÜRT TEHCİRİ

VE İTTİHAT-TERAKKİ'NİN,
İSKÂN VE NÜFUS POLİTİKALARI
(1913-1918)

CELÂL TEMEL

Digitized by the Internet Archive
in 2023 with funding from
Kahle/Austin Foundation

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA
1916 KÜRT TEHCİRİ
VE İTTİHAT-TERAKKİ'NİN,
İSKÂN VE NÜFUS POLİTİKALARI
(1913-1918)

CELÂL TEMEL

*BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA
1916 KÜRT TEHCİRİ VE İTTİHAT-TERAKKİ'NİN
İSKÂN VE NÜFUS POLİTİKALARI (1913-1918)*
Celâl TEMEL

Birinci Baskı

Roni Basın Yayın: İstanbul, Eylül 2019

Tasarım ve Uygulama

Şemal Medya Tasarım Ofisi (semalmedya@gmail.com)

Kapak Görseli

<http://www.bitlisname.com/>

Fotoğraf, Fransa Kültür Bakanlığı Basın Bürosu arşivlerinden alınmıştır. Altında tarih olarak, 2 Şubat 1917, not olarak, "Türk askerleri tarafından esir alınan sivil Kürtler, kampa götürülmek üzere bekletilirken..." diye yazmaktadır. Fotoğrafa ait başka detay bulunmuyor. Muhtemelen, o sırada hâlâ Anadolu'ya sevk edilmeyi veya memleketlerine dönmeyi bekleyen, Birinci Dünya Savaşı Kürt Mültecilerdir.

Baskı:

Deren Matbaacılık

Beylikdüzü OSB Mah, Orkide Cad. No: 9/Z Beylikdüzü / İstanbul

Tel: 0 212 576 01 36

Deren Matbaacılık Sertifika No: 34011

ISBN 978-605-9073-40-0

İsmail Beşikci Vakfı Yayınları

İstiklal Cad. Ayhan Işık Sok. No: 21, Kat: 3

Beyoğlu - İstanbul

Tel & Fax: 0212 245 81 43

GSM: 0533 488 01 12

e-mail: ronyayin@gmail. com

Alıntı ve tanıtımlar dışında, kitabın, tamamı ya da bir kısmı yazar, İsmail Beşikci Vakfı ve Roni Basın Yayın Ltd. Şti.'den izinsiz basılamaz ve çoğaltılamaz.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA
1916 KÜRT TEHCİRİ
VE İTTİHAT-TERAKKİ'NİN,
İSKÂN VE NÜFUS POLİTİKALARI
(1913-1918)

CELÂL TEMEL

İSTANBUL, 2019

“Evet, onlar! Hani Bitlis’ten, Muş’tan, Van’dan, Erzurum’dan kalkarak diyar diyar göçen, sürünenler yok mu? İşte onlar! Urfa topraklarında ebediyetin durgunluk ve avuntusunu arayan kimsesizler. Ah evet, onlar! Perişan bir yörenin, sahipsiz, kimsesiz, yurtsuz kalan ve sonra bir lokma ekmek bulmadan ölen evlatları! Onlar ki, işte bize yadigâr bıraktıkları dertler tükenmiyor ve tükenmeyecektir.”

Hizanîzâde Kemal Fevzi, *Jîn*, İstanbul, 3 Eylül 1919, Sayı: 24

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	XV
GİRİŞ BÖLÜMÜ	
BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE KÜRTLER.....	1
1-) 19. YÜZYILDAN 20. YÜZYILA KÜRTLER.....	1
19. Yüzyılın Sonunda Kürdistan'da Cehalet Karanlığı.....	3
II. Abdülhamid, Hamidiye Alayları ve Kürtler	4
II. Meşrutiyet Öncesinde Kürtlerin Osmanlıdan Talepleri.....	8
2-) II. MEŞRUTİYET'TEN I. DÜNYA SAVAŞI'NA KÜRTLER (1908-1914)	10
II. Meşrutiyet ve Kürtler.....	10
Dönemin Bazı Kürt Aydınları.....	12
1908-1914 Sürecinde Kürtlerin Örgüt ve Yayınları	13
I. Dünya Savaşı Başlarken Kürtler	17
3-) İTTİHAT TERAKKİ VE KÜRTLER: Kürtlerin Geleceğinde Kötü Rol Oynayan Örgüt.....	18
İttihat-Terakki'nin Kuruluşu ve Gelişimi	18
Dönemde İTC ve Jön Türkler Öncülüğünde Türkçülüğün Genel Gelişimi	22
II. Meşrutiyetin İlanı, 31 Mart Dini Ayaklanması ve Abdülhamid'in Tahttan İndirilmesi	25
İTC Muhalifi Fırkalar	28
Dünden Bugüne Uzanan İki Politik Çizgi: İTC ve HİF	30
İTC ve Kürt Aydınları.....	31
Dönemde Önemli Bir Dönemeç: Babıâli Baskını ve Mahmud Şevket Paşa Suikastı	32
İTC Kongreleri ve II. Meşrutiyet Dönemi Hükümetleri	34
II. Meşrutiyet ve Savaş Dönemi Hükümetleri.....	35
4-) 1914 BİTLİS KÜRT AYAKLANMASI.....	37

I. BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE KÜRTLER.....51

1-) SAVAŞ ÖNCESİ GENEL DURUM	51
Savaş Öncesi Dünyada Genel Durum	51
Savaş Öncesi Osmanlı'da Genel Durum	52
Savaş Öncesi Kürtlerin Genel Durumu	53
Savaşın Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Savaşa Katılması	54
2-) SAVAŞA KATILAN KÜRTLER	57
Birinci Dünya Savaşı'nda Nizami Kürt Birlikleri	58
Üçüncü Ordu'da Milis Teşkilatı ve Kürt İhtiyat Süvari Tümenleri	59
İkinci Ordu'da Kürt Aşiret Milis Alayları	62
Mustafa Kemal'in Komutanı Olduğu 16. Kolordu'da Kürt Sivil Müfrezeleri	63
Savaş Cephesine Koşan Kürt İleri Gelenleri	64
Savaşa Katılanlardan Anılar	75
3-) SAVAŞA KATILMAYAN KÜRTLER.....	78
Abdurrezak ve Kamil Bedirhan'ın Girişimleri.....	79
Birinci Dünya Savaşı'nda Dersim Kürtlerinin Tutumu.....	86
Savaş Karşıtı İlginç Bir Tutum: Kürecikli Mamko Memed Ali Direnişi	90
4-) SARIKAMIŞ BOZGUNU VE KÜRTLER.....	92

II. BÖLÜM

1916 BÜYÜK KÜRT TEHCİRİ HAZIRLIKLARI 109

1-) KÜRT TARİHİNİN DRAMATİK GERÇEĞİ: GÖÇ, SÜRGÜN, TEHCİR	109
2-) 1916 KÜRT TEHCİRİ ÖNCESİNDE İTC'NİN NÜFUS MÜHENDİSLİĞİ POLİTİKALARI VE AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYESİ'NİN KURULUŞU	116
İTC'nin Nüfus Transferi Oyunları.....	119

İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyeti'nin Kuruluşu	121
Bir Kaza Dâhilinde İçtima-i Teşkilat Anketi	123
Savaşın Başlamasından Sonra İTC'nin Asimilasyon Çalışmaları Hızlanıyor	126
Kürt Göçü Hızlanırken <i>Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi</i> Kuruluyor	127
Encümen-i İlmiye Heyeti ve Kürt Araştırmalarının Görünmez Adamı Habil Âdem (Naci İsmail Pelister)	133
3-) KÜRT TEHCİRİ NEDEN VE NASIL BAŞLADI?	139
Kürtler Savaş Bölgesinden Neden Göç Ettiler, Göç Ettirildiler?	140
Göç Kontrol Altına Alınmaya Çalışılıyor	147
“Dê, weledê xwe davêjin” /Anneler, evlatlarını atıyorlar ..	151

III. BÖLÜM

1916 BÜYÜK KÜRT TEHCİRİ: RESMÎ YAZIŞMALAR

VE TEHCİRİN UYGULANMASI

1-) KÜRT TEHCİRİ ERMENİ TEHCİRİ'NİN DEVAM ETTİĞİ 1915'TE BAŞLADI	153
Dönemin İlk Kürt Göçü: Savaşın Başında İran Kürdistanı ve Van'daki Durum	153
Kürt Tehciri'nin Yaygınlaşması	160
Kürt Tehciriyle İlgili İlk Resmi Yazışmalar	162
1916 Yılı Başından İtibaren Kürt Tehciri Hızlanıyor	165
2-) KÜRT TEHCİRİ'NİN RESMEN UYGULANMASI:	
Şifreli Telgraflar ve Göç Talimatnameleri	169
Kürt Göç Talimatnameleri	171
Üç Önemli Kürt Göç Talimatnamesi (4 Mayıs 1916)	173
Göçün Yönü, Israrla Güney'den Batı'ya Çevriliyor	179
Diyarbakir ve Urfa'dan Sevkler	184
Dâhiliye Nazırı Talat, Doğu Vilayetleri'nde	187
Diyarbakir ve Urfa Bölgesi'nde Kaçak Mülteciler	188

3-) 1917 YILINDA DA KÜRT TEHCİRİ DEVAM

EDİYOR	191
1917 Yılı İlk Altı Ayında Kürt Tehciri Yazışmaları	191
Kürt Yetimler ve Yetim Babası Kazım Karabekir'in	
Gürbüz Çocukları	194
Kürt Liderlerin Sürülmesi	196
Savaş Bitiyor, Kürt Mültecilerin Sürgünü Bitmiyor	203

4-) 1916 KÜRT TEHCİRİ'NE AİT BAZI SAYISAL

VERİLER	205
---------------	-----

5-) KÜRT TEHCİRİ TANIKLARI ANLATIYOR

İsviçreli Hastane Görevlisi Jacob Künzler	215
Dönemin Ermeni Dergilerinden Ermeni Habercisi'nde	
Kürt Tehciri	217
I. Dünya Savaşı'nın Genç Teğmeni Kadri Cemilpaşa	219
Ermeni Milletvekili Garo Sasuni	220
Tehcirin Tanığı Bir Kürt Yedek Subay Veteriner	
Dr. Mehmet Nuri Dersimi	221
Dönemin Tanıklarından Celadet Ali Bedirhan	222
Yedek Subay Şevket Süreyya Aydemir	222
Yarbay İzzeddin Çalışlar	223
Tehcirin Tanığı Almanlar	224
Çocukluk Yıllarında Kürt Tehciri'ne Tanık Olan	
Hasan Hişyar Serdî	224
Gençlik Yıllarında Kürt Tehciri'ne Tanık Olan	
Kürt Şairi Cegerxwîn	226
İslamcı İbrahim Arvas'ın Anıları	227
Olayın Tanıklarından Biri de Diyarbekir'de	
16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal	228
İTC Liderlerinden Cemal Paşa'dan 1916 Tehciri	
Değerlendirmesi	229
Sürgün Anıları ve Acı Bir Yol Öyküsü	229

IV. BÖLÜM

KÜRT MÜLTECİLERİN SAVAŞ VE

TEHCİRDEN SONRAKİ DRAMI.....237

1-) KÜRT MÜLTECİLERİN YURTLARINA DÖNMESİ

ENGELLENİYOR.....237

Mültecilerin Geri Dönme İstekleri ve İTC Hükümetinin

Tehciri Denetim Altına Alma Çabaları..... 238

Mültecilerin Dönüşü İçin Hazırlanan Talimatname 240

İTC'den Sonraki Osmanlı Hükümetlerinin Mültecilerin

Dönüşü İçin Yaptıkları veya Yapmadıkları..... 242

Ankara (TBMM) Hükümeti Döneminde Mültecilerin

Geri Dönmesi İçin Yapılan Veya Yapılmayan Çalışmalar.... 244

Vilâyat-ı Şarkîye Mültecilerinin Dönüş İşleri,

Yeni Vekil Dr. Rıza Nur'a Emanet!..... 249

Cumhuriyet Döneminde Bir Süre Daha I. Dünya Savaşı

Mültecileri Konusu Gündemde Kalıyor..... 251

2-) 1916 KÜRT TEHCİRİ'NDEN BAZI ÖRNEKLER..... 255

Sibkanlı Abdülmecid Bey.....255

Kör Hüseyin Paşa 256

Esedê Xalid 257

Yazar Yaşar Kemal 257

Din Âlimi Sadrettin Yüksel..... 258

Yazar Hasan Kıyafet..... 259

Ozan Ruhi Su 259

Âşık Davut Telli 260

Konya Kulu Burunağıl Köyü Örneği 261

3-) 1916 KÜRT TEHCİRİ SIRASINDA MUSTAFA

KEMAL PAŞA DİYARBAKIR'DAYDI 262

4-) ERMENİLERDEN VE KÜRTLERDEN BOŞALAN

YERLERE, BALKAN VE KAFKASLARDAN GETİRİLEN

MÜSLÜMAN TOPLULUKLAR YERLEŞTİRİLİYOR 267

V. BÖLÜM

ÇEŞİTLİ YAYIN ORGANLARINDA

1916 KÜRT TEHCİRİ277

1-) I. DÜNYA SAVAŞI SONRASI

KÜRT YAYINLARINDA 1916 TEHCİRİ278

1918-1919 YILLARINDA YAYIMLANAN

JİN DERGİSİ'NDE 1916 KÜRT TEHCİRİ.....278

1919-1920 YILLARINDA *SERBESTİ*

GAZETESİNDE 1916 KÜRT TEHCİRİ288

1919-1920 YILLARINDA *KÜRDİSTAN*

DERGİSİ'NDE 1916 KÜRT TEHCİRİ297

1921 YILINDA YAYIMLANAN *HİNKERÊ ZIMANÊ*

KURDÎ KİTABINDA 1916 KÜRT TEHCİRİ.....299

BAZI KÜRT ARAŞTIRMACI VE YAZARLARIN,

1916 TEHCİRİ ANLATIMLARI300

2-) BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI OSMANLI

BASININDA 1916 KÜRT TEHCİRİ305

3-) BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI BAZI YABANCI

YAYINLARDA 1916 KÜRT TEHCİRİ310

4-) GÜNÜMÜZDE ÇEŞİTLİ ARAŞTIRMACI VE

YAZARLARIN 1916 KÜRT TEHCİRİ

DEĞERLENDİRMELERİ314

Bazı Kürt Araştırmacı ve Yazarların Değerlendirmeleri314

Bazı Türk Araştırmacı ve Yazarların Değerlendirmeleri....317

1915 Ermeni Tehciriyle Birlikte, 1916 Kürt Tehciri'ni de

Değerlendiren Bazı Yazarlar324

VI. BÖLÜM

1878-1918 DÖNEMİ KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ

VE 1915 BÜYÜK ERMENİ TEHCİRİ.....327

1-) ERMENİLERE ULUSAL HAKLAR VAAT EDEN,

KÜRTLERİ YOK SAYAN 1878 BERLİN ANTLAŞMASI ...329

2-) 8 ŞUBAT 1914 OSMANLI-RUS-ERMENİ ANTLAŞMASI (Yeniköy Antlaşması).....	333
3-) SAVAŞIN BAŞLADIĞI SIRALARDA OSMANLI (İTC) ERMENİ İLİŞKİLERİ VE 1915 ERMENİ TEHCİRİ	338
4-) 1915 ERMENİ TEHCİRİ'NDE KÜRTLERİN SORUMLULUĞU.....	342

VII. BÖLÜM

DÖNEMDE DİĞER İKİ ÖNEMLİ GELİŞME.....	355
1-) 1916 GİZLİ SYKES-PİCOT ANTLAŞMASI VE EMPERYALİSTLERİN KÜRDİSTAN'I PAYLAŞMASI	355
2-) 1917 SOVYET DEVRİMİ VE KÜRTLER	359

VIII. BÖLÜM

1916 KÜRT TEHCİRİNİN SONUÇLARI.....	365
1-) 1916 KÜRT TEHCİRİ, KÜRTLERİ YOKOLUŞA SÜRÜKLEDİ.....	365
1916 Kürt Tehciri Aynı Zamanda Bir Türkleştirme Operasyonuydu.....	366
İTC, Kürt ve Ermeni Tehcirlerini Ranta Çeviriyor	368
2-) 1916 KÜRT TEHCİRİ NEDEN BİLİNMİYOR?	371
3-) BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE 1916 TEHCİRİ'NDEN SONRA KÜRTLERİN PERİŞANLIĞI	376
4-) I. DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE KÜRTLERİ YAKINDAN İLGİLENDİREN GELİŞMELERİN BİR ÖZETİ	387

EK BÖLÜMLER391

EK-1: KÜRTLERİN GELECEĞİNİ BELİRLEYEN ON BEŞ YIL (1908-1923) GEÇ OSMANLI DÖNEMİ'NİN KÜRTLER YÖNÜNDEN BİR KRONOLOJİSİ.....	391
--	------------

EK-2: KÜRD TEHCİRİ İLE İLGİLİ, DÂHİLİYE NEZARETİ VE VALİLİKLER ARASINDA 1916 YILINDA YAPILAN BAZI YAZIŞMALARIN LİSTESİ (BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVLERİ).....	405
EK-3: BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA OSMANLI VİLAYETLERİ VE KÜRTLERİN YOĞUN OLARAK YAŞADIĞI VİLAYETLER.....	413
EK-4: DÖNEME AİT DÖRT ÖNEMLİ TALİMATNAME	417
EK-5: DÖNEME AİT BAZI HARİTA VE FOTOĞRAFLAR ...	421
EK 6: OSMANLICA-TÜRKÇE SÖZLÜK	429
KAYNAKÇA.....	433
İNDEX (DİZİN)	445

KISALTMALAR

- İAMM:** İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyeti (1913-1916)
AMMU: Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi (1916-1919)
MMU: Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi (1919'dan sonra)
İTC: İttihat ve Terakki Cemiyeti (1889-1918)
İTF: İttihat ve Terakki Fırkası (1889-1918)
KTC: Kürdistan Teali Cemiyeti (1918-1920)
KTTC: Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti (1908)
KNMC: Kürd Neşr-i Maarif Cemiyeti (1910)
HÊVÎ: Kürd Talebe Cemiyeti (1912-1920)
HİF: Hürriyet ve İhtilaf Fırkası (1911-1923)
OMM: Osmanlı Meclis-i Mebusan (1909-1920)
MMZC: Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
MAZC: Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi
BMM: Büyük Millet Meclisi (1920-1921)
TBMM: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TBMM ZC: Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi
ATASE: Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı
BOA: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, İstanbul
BCA: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi, Ankara
BEO: Babıâli Evrak Odası, İstanbul
DH ŞFR: Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemî
DH EUM: Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumi Müdüriyeti
DH MHC: Dâhiliye Nezareti Muhacirîn Komisyonu
DH MKT: Dâhiliye Nezareti Mektubî Kalem
DH KMs. Dâhiliye Nezareti Kalem-i Mahsûs
DH HMŞ: Dâhiliye Nezareti Hukuk Müşavirliği
DH SN THR: D. Nezareti, Sicil-i Nüfus Um. Belg. Tahrirat Kalemî

TEŞEKKÜR

Öncelikle beni bu kitabı yazmaya teşvik eden Ruşen Arslan ve İsmail Beşikçi'ye; sözlü tarih anlatımları için bilgi veren, bazı belgelere ulaşmama yardımcı olan Roşan Lezgin, Erdoğan Aydın, Rıza Duran ve Erkan Arslan'a teşekkür ederim.

C.T.

ÖNSÖZ

Bu kitapta, I. Dünya Savaşı yıllarında, Osmanlı İktidarı İttihat ve Terakki Cemiyeti tarafından gerçekleştirilen; kayıt dışı kalmış, saklanmış, bilinmeyen veya çok az bilinen dramatik Kürt Tehciri gerçeği anlatılmaktadır. Bu gerçeği anlamak için, öncelikle, biraz da uzun yazmak zorunda kaldığım bu önsözün okunmasının yararlı olacağını belirtmek istiyorum. C.T.

“Seferberlik”, “mihacirê serhedê”, “erkânî harb”, “xelâ (kıtlık)”, “eskerê bejik”, “Şerê Êris (Rus Savaşı)”, “Êris hate kevrê qûl (Rus delikli taşa geldi)”, “Dê, weledê xwe davêjin (Anneler, evlatlarını atıyorlar)”...

Geçtiğimiz yüz yıl içinde Kürdistan coğrafyasında büyüyen her Kürt, bu söylemlerden birini veya birkaçını duymuştur. Bu söylemler, dolaylı veya dolaysız, I. Dünya Savaşı yıllarında gerçekleşen ve bu kitabın konusu olan “1916 Kürt Tehciri” ile ilgili ifade edilmiştir.

1914-1918 yılları arasında gerçekleşen ve yaşadığımız toplumda, başlangıçta “Harbi Umumi” olarak adlandırılan savaş; bütün dünyayı etkileyen ilk savaş olduğundan daha sonra “I. Dünya Savaşı” olarak adlandırılmıştır. Bu savaşın temel nedeni ekonomik paylaşım olduğu için, “Birinci Paylaşım Savaşı” olarak da adlandırılmaktadır. Üzerinden yüz yıl geçtiği hâlde bu savaş hâlen tüm dünyada güncelliğini korumakta, izleri görülmektedir. Birkaç yıl öncesine kadar bu savaş bizzat yaşayanlar da aramızdaydı. Bu bakımdan toplum hafızasındaki yeri hâlen tazedir. İnsanlığa büyük acılar yaşatan bu facia kolay unutulacak gibi değildir. Nasıl unutulsun ki, dört kıtadan, çeşitli uluslardan, yetmiş milyon asker, milis veya sivil savaşmış, yirmi milyona yakın asker veya sivil canından olmuş, bir o kadarı kaybolmuş, sakat kalmıştır. Kalanlar, bir yandan gidenlerin acısını yaşamış, diğer yandan, meydana gelen ekonomik çöküntüyle oluşan açlık ve yoklukla savaşmıştır.

İtilaf Devletleri ve İttifak Devletleri şeklindeki bloklar arasında meydana gelen bu büyük savaş, dünyaya büyük acılar yaşatmıştır. Savaştan yenilgiyle çıkan Almanya, Avusturya-Macaristan ve Osmanlı

imparatorlukları dağılırken gerçekleşen sosyalist devrim sonucunda savaştan erken ayrılmak zorunda kalan Rus Çarlığı da tarihe karışmıştır. Almanya'nın yanında, İttifak Devletleri grubunda yer alan Osmanlı da savaştan yenik çıkan devletlerdendir. Konumuzu oluşturan Kürtler, Arapların savaşın içinde imparatorlukla yollarını erken ayırmasıyla, imparatorluğun ikinci kalabalık halkı olarak Osmanlı cephelerinde savaşa katılmışlardır. Kafkas Cephesi'nde kendilerine ait olamayan bir savaşın ortasında karşı karşıya gelen Hristiyan Ermeniler ve Müslüman Kürtler, bu savaşın kurbanlarındandır. İmparatorlukların dağıldığı, büyük alt üst oluşların yaşandığı bu süreçte, Kürdistan coğrafyası cephelerin çapraz ateşi altında kaldı ve Kürtler, savaşın sonunda hiçbir ulusal hak elde edemediler. Bunda, savaşın içinde yaşanan ve kitabımızın konusu olan 1916 Kürt Tehciri'nin çok büyük etkisi vardır.

Daha savaşın başlarında, 1915 yılı Ocak ayı başında meydana gelen Sarıkamış bozgunu sonrasında; Rusya, bu günkü idari yapıyla 17 vilayeti kapsayan Erzurum, Bitlis, Van ve Trabzon vilayetlerini işgal etti. Bir yılın içinde, Rus işgali, Van Gölü'nün güneyine kadar yayıldı. Aynı sıralarda, 1915 yılı bahar aylarında, İttihat ve Terakki Hükümeti de Ermeni Tehciri'ni başlattı. Ermeni Tehciri bir katliam hâlini alıp soykırıma dönüşürken; 1915 ortalarından itibaren bu kez de Rus işgali dolayısıyla, çoğu Kürt olan Müslüman halk, savaş bölgesinin dışına göç etti veya göç ettirildi. Savaş bölgesinden kaçan/kaçırılan, ağırlıklı olarak Kürtlerin oluşturduğu Müslüman göç kabileleri; başlangıçta, Sivas, Mamuretül-aziz (Elazığ) gibi yakın illere; Diyarbakir, Urfa, Ayıntap, Musul gibi güney illerine yöneldiler. İttihat-Terakki'nin planlı-gizli politikalarıyla, 1916 yılı başlarından itibaren göç yaygınlaştı ve göçün yönü Anadolu'ya çevrildi. *Zorunlu göç, zorla göçe/tehcire* dönüştürülerek bir asimilasyon aracı olarak kullanıldı. Bu göç, *yeni ulus* yaratma, *Türkleştirme* amacı için İttihat Terakki yönetimine fırsatlar verdi. İttihatçılar, savaştan önce tasarladıkları nüfus ve iskân projelerini, savaş ortamında hayata geçirerek, büyük bir demografik hareket başlattılar.

Yıl 1916, I. Dünya Savaşı'nın ortası. Bir yıl önce Ermenileri tehcir eden İttihatçılar, Rus işgali gerekçesiyle, savaş bölgesindeki Kürtleri de bölgeden uzaklaştırmanın hesabı içindeydiler. Turan hayalleriyle girdikleri savaşta, savaşla ilgilenmekten çok etnik temizlik planları yapıp uyguladılar. İttihatçıların ideoloğu olarak bilinen Diyarbakirli

Mehmet Ziya'nın (Gökalp) da önerisiyle Kürtler, *öncelikle asimile edilebilir, asimile edilmesi gereken* unsur olarak görüldüler. Yeni bir ulus inşası için, İttihatçıların yok etme projesi içinde Kürtler ve Ermenilerden başka, Ege ve Trabzon havalisinde yaşayan Rumlar ve diğer gayrimüslim azınlıklar da vardı.

Soykırım boyutuna ulaşan 1915 Ermeni Tehciri, herkesçe bilinmektedir. Tehcirde, bir kısım Kürtlerin de kullanıldığı veya Kürtlerin buna *bulaştırıldığı* bir gerçektir. Ermeni tehcir ve soykırımıyla ilgili, bu güne kadar tüm dünyada ve Türkiye'de sayısız kitap ve makale yayımlandı; filmler çekildi, belgeseller hazırlandı. Türkiye bu konuda bir şey yapmasa da konu Türkiye'de ve tüm dünyada kamuoyu tarafından bilinmekte ve tartışılmaktadır. Birçok ülke, bu tehcirin bir soykırım olduğunu parlamentolarında kabul etti. Ancak I. Dünya Savaşı sırasında, 1915 Ermeni Tehciri sürecinde ve sonrasında, Kürtlerin başına neler geldiğini bilen yoktur. Ermeni Tehciri'nin devam ettiği 1915'te başlayan, 1916 yılında yaygınlaşan ve 1917'de devam eden büyük bir göç hareketiyle, yüz binlerce Kürd'ün Anadolu'ya sürüldüğü ve yarısından fazlasının göç koşullarında öldüğü, savaştan sonra geri dönmek isteyenlerin engellendiği, kalanların asimile edilerek yok edildiği bilinmemektedir. Bu trajik göçün, bir Kürt Tehciri olduğu yetkililer tarafından bilindiği hâlde, sıradan bir göç havası verilerek *Rus Savaşı'ndan Kaçan Müslüman Mülteciler, Müslüman-Türk Mülteciler* veya *Vilâyat-ı Şarkıye Mültecileri* gibi adlandırmalarla konunun esas gizlenmiştir. Saklı kalmış, gözlerden kaçırılmış olan bu tehcirin, aynı sıralarda yaşanan Ermeni dramı gölgesinde kaldığı da görülmektedir.

Çeşitli araştırmacılar, Kürt göç ve sürgünlerini değerlendirirken; 18-19. yüzyıllardaki Osmanlı dönemi, cumhuriyetin ilk yıllarındaki 1925-1938 dönemi ve 1986-2000 yılları arasındaki yakın dönemi ele almaktadır. Oysa nüfus oranına göre en büyük Kürt Tehciri, 1915-1917 yıllarında gerçekleştirilmiştir. Cumhuriyet yöneticileri, 1923 sonrasındaki Kürt iskânıyla ilgili politikalarını; İttihatçıların 1913'te başlattığı demografik hareketler, etnisite politikaları ve toplumsal mühendislik projelerinin devamı olarak sürdürmüşlerdir. *Şark Islahat Planı* ve *Mecburi İskân Kanunu* gibi Erken Cumhuriyet Dönemi uygulamaları ve Türkleştirme politikaları, 1913-1918 yılları arasındaki Geç Osmanlı Dönemi'nden devir alınmıştır.

I. Dünya Savaşı'nın en fazla tahribat yaptığı coğrafyalardan biri Kürdistan'dır. Savaş süresince, cephelerde, 1915 *Ermeni Tehciri*'nde, 1916 *Kürt Tehciri*'nde, göç yollarında; çeşitli salgın hastalıklar, yokluk, açlık, halkı perişan etmiş; bu süreçte 500 bini aşkın Kürt, çeşitli şekillerde canından olmuştur. Tüm veriler, 1915-1917 yıllarında, ağırlıklı olarak 1916 yılında, zamanın Erzurum, Bitlis, Van vilayetlerinde (Bu günkü idari yapıyla 13 il) yaşayan, çoğu Kürt en az bir milyon kişinin mülteci durumuna düştüğünü ve bunun yarısından fazlasının çeşitli nedenlerle öldüğünü göstermektedir. Anadolu içlerinde kalan, yaklaşık 300 bin kişinin de, savaştan sonra topraklarına dönmeleri engellenmiştir. Dönme imkânı bulabilen az sayıdaki aile dışındakiler, Anadolu içlerinde, asimilasyon canavarının pençesinde yok olup gitmişlerdir.

Büyük insan kaybının yanında, Kürdistan coğrafyasında süren savaş, büyük bir yıkıma yol açmış, üretim tamamen durmuş, ekonomi çökmüştür. Kürtlerin ve Ermenilerin göç ettirilmesiyle savaş sonunda, Van Gölü çevresinde insansız bir coğrafya kalmıştır. Bölgedeki nüfus %10-15'e inmiştir. Kürtlerden ve Ermenilerden boşaltılan bu coğrafyaya, aynı dönem ve daha sonraları, Balkanlardan ve Kafkaslardan, Türk soylu veya Türkçe konuşan Müslüman halklar getirtilip yerleştirilmiştir.

I. Dünya Savaşı yıllarındaki Kürt sürgünü, öyle planlı ve sinsidir ki, sürgün edilenler bile, sadece savaştan kaçtıklarını sanmış, sürgün edildiklerini dahi anlayamamışlardır. Genellikle yaşlı, kadın ve çocuklardan oluşan bu insanların çoğu, aylarca, yıllarca; yaya, hayvanlarla, kağı arabalarıyla, çok azı tren vagonlarında yaptıkları yolculuklar sonunda yaşamını yitirmiştir. *Savaş acısı* ve *göç acısı* içinde kalan kitleler, tarifi imkânsız dramlar içine sürüklenmişlerdir.

1916 Kürt Tehciri bilinmemekte veya çok az bilinmektedir. Bunun bir nedeni olarak, Kürtlerin, o sırada, siyasi, kurumsal bir yapıya sahip olmamaları gösterilebilir. Kürtlerin, kendilerine ait bilgileri saklayan arşivlerinin olmaması, Kürt tarihinin pek çok yanını bilinmez kılarken; Kürt araştırmacılar da, mensubu oldukları devletin resmi söyleminden kurtulamamış ve arşivlerinden yararlanamamışlardır. I. Dünya Savaşı'nın dumanı ve Ermeni Tehciri dramı, bu dönemdeki Kürt Tehciri'nin bilinmemesinde diğer bir etkidir. O dönemde bölgede bulunan Batılı ve Rus görevlilerin anılarında, konuyla ilgili kırıntı bilgiler bulunsa da,

bu dönemde Kürtlerin başına gelenler ve 1916 Kürt Tehciri bilinmiyor. Kürtlerin Müslüman olması, bazı Kürt çevrelerin Ermeni Tehciri'ne bulaşmış olması da, dünya kamuoyunda Kürtlerin bu süreçte yalnız kalmasında etken olmuştur.

Günümüz Türkiye'sinde pek çok konunun doğru anlaşılabilmesi için; cumhuriyetin kuruluşunu takip eden on beş yıllık (1923-1938) *Erken Cumhuriyet Dönemi*'nin bilinmesi gerektiği gibi; *II. Meşrutiyet'ten III. Meşrutiyet'e (Cumhuriyet'e) Dönemi* veya *Geç Osmanlı Dönemi* olarak adlandırılan on beş yıllık (1908-1923) dönemin de iyi bilinmesi gerekir. Konumuz olan ve neredeyse hiç bilinmeyen 1916 Kürt Tehciri, 1908-1923 döneminin tam ortasında, odak noktasındadır.

1916 Kürt Tehciri'nin bilinir hâle gelmesi, 1990'larda, Başbakanlık Osmanlı Arşivlerinin (BOA) açılmasıyla gerçekleşmiştir. Dâhiliye Nezareti ile taşra teşkilatı arasında yapılan telgraf yazışmaları, 1914 yılından itibaren şifreli hâle getirilmiş ve Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi oluşturulmuştur. Ermeni ve Kürt tehcirlerinin meydana geldiği, 1914-1918 yılları arasındaki belgeler, arşivlerde 10 ciltlik bir katalog hâlinde düzenlenmiştir. Bu kataloglarda yirmi bin civarında belge bulunduğu bilinmektedir. Dönemin Dâhiliye Nazırı Talat'ın, *İşkân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyeti* (İAMM), *Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umûmiyyesi* (AMMU) ve *Emniyet Umum Müdîriyyeti* (EUM) aracılığıyla vilayetlerle yaptığı, *Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi* (DH ŞFR) ve *Dâhiliye Nezareti Emniyet Umum Müdürlüğü* (DH EUM) antetli şifreli yazışmalar, 1916 Kürt Tehciri'ni tüm açıklığıyla ortaya koymaktadır. Elbette yakılan, kaçırılan, yok edilen belgelerin akıbetini bilemiyoruz.

Yazılı belgelerde, genellikle, *Müslüman Mülteciler*, *Vilâyat-ı Şarkîye Mültecileri*, *Umumi Harb Dolayısıyla Dâhile İltica Edenler* şeklinde adlandırmalarla, göç edenlerin kimliğini saklanmaktadır. Buna karşın, Dâhiliye Nazırı Talat ile taşra teşkilatı arasındaki şifreli telgraflarda, etnik aidiyete göre uygulama yapıldığı, açıkça belirtilmektedir. Talat'ın emirlerinde, savaştan sonra yerlerine iade edilecek olan Türk mültecilerin bölgeye yakın yerlerde bırakılması; Kürt mültecilerin Anadolu'ya asimilasyon amacıyla gönderilmesi ve savaştan sonra da geri gönderilmeyecekleri açıkça ifade edilmektedir.

Dönemin resmi gazetesi *Takvîm-i Vekâyî*, *Tasvir-i Efkâr* ve *Tanin* gibi Osmanlı yayın organlarında, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan

zabıtlarında, yerli-yabancı tanıkların anılarında, az da olsa konuyla ilgili bilgi ve belgeler bulunmaktadır. Kısmen bilinen Rus arşivlerinde, Rus araştırmacıların eserlerinde, İngiliz arşivlerinde, ulaşılan, ulaşılmayan bilgi ve belgeler olduğu bilinmektedir. 1916 Kürt Tehciri'nden iki yıl sonra, 1918 yılında yayına başlayan Kürdistan Teali Cemiyeti yayın organı *Jîn* dergisi, *Serbestî* gazetesi ve *Kürdistan* dergisinin çeşitli sayılarında, 1916 Kürt Tehciriyle ilgili çok sayıda yazı ve habere ulaştık. Bir kısmına bu kitapta yer verdik. *Jîn* dergisinin 7 Kasım 1918 tarihli ilk sayısının, *Haydarizâde İbrahim* tarafından yazılan ilk yazısı, “Duyulanlara ve Rus gazetelerinin açıklamalarına göre, Kürdlerin yalnız bu Harb-i Umumi’de vermiş oldukları kayıplar 800 bin kişiye yakındır.” diye başlıyor. *Jîn* ve Kürdistan Teali Cemiyeti’nin kısa bir süre sonra kapanması üzerine konuyla ilgilenen olmamıştır.

Türkiye’deki pek çok politik ve sosyal konuyu doğru anlayabilmek için, Türk resmi tarihi ve resmi ideolojisinin hegemonyasından kurtulmak gerekir. Bu da mevcut önyargıların kırılması, “doğru” diye ezberletilip benimsetilen yanlışların deşifre edilmesi, ezberlerin bozulması, tabuların yıkılmasıyla olabilir. Günümüzde “Kürt Sorunu” diye adlandırılan ve Kürtleri aralarında paylaşan devletler tarafından “problem” olarak gösterilen konu; büyük oranda yukarıda verdiğimiz dönemlerden, özellikle de I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasındaki gelişmelerden devir alınmıştır. Yaklaşık yüz yıldır, zamana ve yere göre farklılıklar gösteren konu, hâlen çok karmaşık bir durumdadır. Bu karmaşanın ana nedeni, Kürtlerin yüz yıl önce yaşadığı bu büyük mağduriyet ve Kürdistan’ın 1923’te Lozan’da paylaşılıp ulusal haklarının gasp edilmesidir.

Tarihçilerin, araştırmacıların, 1916 Kürt Tehciri’ne dikkat çekmemesini iyi niyetle yorumlayamayız. Bu kitapta, mevcut bilgi ve belgelerin ışığında, bu döneme dikkat çekmeye, bilinmeyen 1916 Kürt Tehciri’ni bilinir hâle getirmeye çalıştık. Bunu yaparken objektif olmaya özen gösterdik. Büyük oranda yazılı belgelere dayalı olarak yaptığımız bu çalışmayı, kırk-elli yıl önce yapabilseydik, sürgünü bizzat yaşayan veya tanıklık yapanların sözlü tarih anlatımlarıyla da desteklerdik. Ulaşabildiğimiz birkaç sözlü anlatım olsa da, istediğimiz oranda olmadı.

Bu önsözün girişinde verdiğimiz, yaşlılarımızdan sıkça duyduğumuz söylemleri ancak bu gün anlamlandırabiliyoruz. O dönemde tarih bilincimiz yoktu, eksikti ve dinlediklerimizin çoğunu unuttuk. Elbette, kişisel olarak buna hayıflanıyorum. 1916 Kürt Tehciri'nin bilinmemesinde, Kürt yönetici ve liderlerin, Kürt araştırmacı ve yazarların sorumluluğu büyüktür. Kürtlerde, “*Tiştê çû mede dû*” (Giden şeyin peşine düşme) diye bir söz vardır. Eğer, “Giden nasıl olsa değiştiremez, geleceğe bak.” şeklinde anlaşılıyorsa doğrudur ama “Tarihin peşine düşme.” şeklinde anlaşılıyorsa yanlıştır, *tarih bilinci eksikliği* yaratmaktadır. Kürtlerdeki genel ulusal bilinç eksikliğinin, tarih bilinci eksikliğinden kaynaklandığı da anlaşılmaktadır.

1916 Kürt Tehciri konusu, akademi dünyası için de henüz çok bakirdir. Bildiğimiz kadarıyla, akademi dünyasından, Doç. Dr. Fuat Dündar ve Sosyolog Pervin Erbil dışında, konuyla ilgilenen olmamıştır. Umarız ki tarihçiler, araştırmacılar ve akademisyenler, bundan sonra, 1915 ile beraber, 1916'yı da görür, araştırır ve değerlendirirler.

I. Dünya Savaşı yıllarında yaşanan ve Kürt toplumunun geleceğinde büyük olumsuzluklar yaratan 1916 Kürt Tehciri bilinmeyen bir trajedidir. Kitabımızın konusu olan bu trajedi, II. Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e uzanan on beş yıllık 1908-1923 sürecinin tam ortasında, odak noktasındadır. I. Dünya Savaşı'nın Kürtlere etkilerini, İttihat-Terakki'nin bu dönemdeki iskân ve nüfus mühendisliği politikalarını inceleyerek bilinmeyen 1916 Kürt Tehciri'ni, mevcut bilgi ve belgeler ışığında, incelemeye ve değerlendirmeye çalıştık. Yıllar süren bir çalışma sonucunda ve büyük bir emekle ortaya çıkan bu eserin okuyucuya yararlı olacağını umuyorum.

Celâl TEMEL

GİRİŞ BÖLÜMÜ

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI ÖNCESİNDE KÜRTLER

Bir ulusun tarihini bilmemesi ve kendisini tanımaması, o ulus için en büyük felakettir.

1-) 19. YÜZYIL'DAN 20. YÜZYIL'A KÜRTLER

Aryan halklardan biri olarak bilinen ve tarihin eski çağlarından beri Ön Asya bölgesi, Hazar Gölü'nün güneyi, Dicle-Fırat havzası/Mezopotamya, Zagros Dağları çevresi ve Anadolu Yarımadası'nın doğusunda, güneydoğusunda, çeşitli yönetim biçimleriyle, genel olarak özerk topluluklar hâlinde yaşayan Kürtler, 7. yüzyıldan itibaren Arap istilasıyla karşılaşp Müslümanlık sürecine girdiler. 10. yüzyıldan itibaren, bölgeye Türk boylarının istilası başlayınca, Bizans, İran ve Türk boyları arasında kalan Kürtler, 11. yüzyılda Hristiyan Bizans'a karşı Müslüman Selçukluların yanında yer aldılar.(1071) 16. yüzyılın başında, 1514 Çaldıran Savaşı sırasında, Kürtlerin Safevilere karşı Osmanlıyı desteklemesiyle Osmanlı-Kürt ittifakı başladı. Osmanlı Padişahı Yavuz Selim ve Kürt Beylikleri adına İdris-i Bitlisi'nin önderliğinde Amasya'da yapılan ve Kürt Beyliklerine yerel özerklikler tanıyan antlaşmadan sonra, İran dışındaki Kürtlerin tamamı, Osmanlı İmparatorluğunun egemenliğine girdi. Viladimir Minorski bu süreci, şöyle anlatmaktadır:

“Safevilere cephe alan Bitlis hâkimi Emir Şerafeddin, Hasankeyf Emiri Halil, İmâdiye Hâkimi Sultan Hüseyin, Hizan Meliki Emir Davud, Urmiye, Cizre, Eğil, Palu, Meyafarkin (Silvan), Siird gibi yirmi beş Kürt beyine itaatlerine karşılık beylik toprakları üzerinde haklarını tanıyan beratlar ve istimaletnâmeler gönderilmiştir. Bu sayede büyük Kürt hanedan ve aşiretlerinin yirmi beş tanesi Osmanlı Devleti'nin safına katılmıştır.”¹

1 Viladimir Minorsky, *Kürtler ve Kürdistan*, Çev. Kamuran Fıratlı, Doz Yayınları, 1996, s. 80.

Osmanlı İmparatorluğu, yaklaşık üç yüz yıl boyunca, Kürt aşiret yapısını da göz önüne alarak, Kürtleri, emirlik/mirlik/beylik, eyalet, sancak gibi farklı yönetim biçimleriyle kontrolünde tutmaya çalışsa da, hiçbir zaman onların üzerinde tam egemenlik kuramamıştır. Genellikle yapılanmaların başına güçlü Kürt ailelerinden kişiler tayin edilmiş, önce emirlik/mirlik/beylik, sonra aşiret ve şeyhlik gibi yapılar kendi içinde özerk kalmıştır. Osmanlı, bu yapıların iç işlerine karışmamıştır. Bu yüzden de Osmanlı, 19. yüzyıl başlarına kadar bünyesinde bulunan halklarla önemli sorunlar yaşamamıştır.

Osmanlıda merkezileştirme politikalarıyla birlikte imparatorlukla halklar arasında sorunlar çıkmaya başladı. Merkeziyetçiliğe tepki olarak, Balkan halklarının, Ermenilerin ve Kürtlerin direnişleri, kalkışmaları oldu. Ermeniler, özellikle 1856 Islahat Fermanı sonrasında, reformlara olumlu bakıp, Osmanlıdan ulusal taleplerde bulunmaya başladılar.

Osmanlı İmparatorluğunun egemenliğinde bulunan Kürdistan'da, 19. yüzyılın başında çok sayıda güçlü özerk Kürt Beyliği/Mirliği ortaya çıkmıştı. Batı'da ulusal devletlerin oluşmaya başladığı sıralarda, Osmanlı Padişahı II. Mahmud döneminde, Osmanlı İmparatorluğunda merkeziyetçi politikalar gelişmeye başlayınca; Kürt Beyliklerinin özerk statüleri bozuldu ve Kürtlerle imparatorluk arasında anlaşmazlıklar çıkmaya başladı. Osmanlı, uygulayacağı merkeziyetçi politikalarla, başta Kürt Beylikleri olmak üzere, taşırayı kendi otoritesine daha güçlü bağlamayı umuyordu. İmparatorluğun birliğini sağlama amacındaki Osmanlı Devleti, devlet içinde devlet olarak gördüğü özerk Kürt Beyliklerinden rahatsızdı, onları Osmanlının birliği için tehdit olarak görüyordu. İmparatorluk, bu özerk yapıları kontrol altına almak için çeşitli önlemler geliştiriyordu. Bu da, imtiyazlarını kaybetmeye başlayan Kürt Beyliklerini rahatsız etti.

Kürdistan bölgesiyle yakından ilgilenen II. Mahmud, beyliklerin imtiyazlarını kaldırıp, Kürtleri statüsüz, başsız bir hâle getirmek isteyince, Kürtlerin imparatorluk içindeki politik güçleri ve ekonomik durumları da zayıflamış oldu. Özerkliklerini kaybetmeye başlayan Kürt Beylikleriyle Osmanlı Devleti arasında, vergi ve askerlik konuları başta olmak üzere çeşitli konularda anlaşmazlıklar çıktı. Bunun sonucunda

19. yüzyılın başından sonuna kadar süren Kürt ayaklanmaları süreci yaşandı. Bu süreçte, Kürt milli bilinci olmasa da, genel olarak Kürt ulusal mücadelesinin bu dönemde başladığı kabul edilmektedir.

Osmanlı Devleti, bu dönemde, bölgede otoritesini kabul ettirip, adeta Kürdistan'ı yeniden fethederken; Kürt Beylikleri ve bazı aşiretler, parçalı bir şekilde, ulusal bilinçten yoksun olarak Osmanlı Devleti'ne başkaldırdılar. Kürtlerin Osmanlıya karşı başkaldırı zincirinin ilk halkası, 1806 yılında gerçekleşen *Babanzâde Abdurrahman Paşa İsyanı* oldu. Baban isyanları olarak adlandırılan kalkışmalar, aralıklarla birkaç yıl sürdü. 1827-1836 yılları arasında gerçekleşen *Mir Muhammed İsyanı* da bastırıldı ama isyanlar bitmedi. 1842-1847 yılları arasında gerçekleşen *Bedirhan İsyanı*, büyük bir kalkışmaydı. Ancak Kürtler arası çelişkiler ve Bedirhan'ın Müslüman olmayan kesimlere kötü davranmasıyla isyan sonuca ulaşamadı ve zor da olsa imparatorluğun askeri gücüyle bastırıldı. İsyan sırasında, isyanın iki önemli lideri Bedirhan Paşa ve Han Mahmud, aile fertleri ve maiyetleriyle birlikte, önce İstanbul'a, sonra Girit'e sürgün edildiler. Bedirhan isyanının bastırılmasından sonra Osmanlı Devleti, 1847 yılında Kürdistan Eyaleti'ni ilan etti; bu da ancak 20 yıl sürdü.

Batılıların baskısıyla 1878 yılında yapılan Berlin Antlaşmasıyla bölgede Ermenilere ulusal haklar tanınırken Kürtler göz ardı edildi. Bu durum, Ermenilerle Kürtlerin arasına bozmaya başlarken; Kürtler, 1880-1881 yıllarında *Şeyh Ubeydullah Nehri'nin* önderliğinde ayaklandılar. Kürt ayaklanması, önce İran'a, sonra Batı'ya yayıldı. Önceki isyanlara göre ulusal yanı daha ağır olan bu kalkışma, Kürtler için önemli fırsatlar yaratsa da; ulusal birlikten yoksun Kürtler bu fırsatı değerlendiremediler. Batılı güçler ve Rusların da Osmanlı'yı desteklediği bu direnişten sonra, Kürtler bölgede güç kaybına uğradılar.

19. Yüzyılın Sonunda Kürdistan'da Cehalet Karanlığı

Kürtlerle beraber yaşayan ve imparatorluğun önemli unsurlardan biri olan Ermenilerin ulusal bilinç kazandığı, ulusal talepler dile getirdiği 19. yy sonları, 20. yy başlarında, Kürtler bir cehalet karanlığı içindeydiler. Beyliklerin, büyük aşiretlerin gerilemesiyle, 19. yüzyılın sonlarından itibaren Kürdistan'da bir dinî kurum olarak şeyhliklerin

etkinliği artmıştı. Bu durum, bir taraftan medreselerde Kürt dili ve kültürünün gelişmesini sağlarken diğer taraftan Kürt toplumunu karanlık bir taassuba itmeye başladı. Medreselerde okuyan bir avuç insan, sadece Arap harfleriyle okuduğu din bilgileri okuyup tekrarlıyor, Kürt toplumuna bir şey vermiyordu/veremiyordu. Birçoğu sadece okuyabiliyor, yazmasını bile doğru dürüst bilmiyordu. Halk içinde okuma yazma oranı %1 bile değildi. Bazı Kürt aydınları, bu oranı, binde birlerden, %1'lere çekme gayreti içinde iken; Osmanlı yetkilileri, bu durumun devam etmesinden memnunnardı ve bu konuda bir şey de yapmak istemiyorlardı!

19. yüzyıldan 20. yüzyıla geçiş sürecinde, Osmanlı bünyesindeki birçok halk, ulusal bilinç kazanıp modernleşme sürecine girerken Kürt halkı koyu bir cehalet karanlığı içindeydi. Bu cehalet ortamı, bu dönemden itibaren, Kürt toplumunu kucaklayacak liderlerin ortaya çıkamaması, liderlik ve otoritenin şeyhlere, din adamlarına, daha sonra da küçük çaptaki aşiret ağalarına geçmesine neden oldu. Taassup ve parçalanmışlık, ileride Kürtlerin birlik olmasına, ulusal bilinç kazanmasına en büyük engeli oluşturacaktır.

II. Abdülhamid, Hamidiye Alayları ve Kürtler

19. yüzyıl boyunca ve 20. yüzyılın başında, Osmanlı birliğini sağlamak için uygulanan merkeziyetçi politikalar, Kürtler gibi diğer halkları da memnun etmedi ve ayrılık rzgrları daha güçlü esmeye başladı. Bu politikalar, 20. yüzyılın hemen başında, tüm Balkan Halklarının İmparatorluk'tan ayrılmalarına yol açarken; Araplar ve Ermeniler ayrılmak için sıraya girdiler. Bu sıralarda Kürtlerin önemli bir kısmı hâlâ Osmanlı birliği içinde kalma düşüncesindeydi.

1876 yılında Osmanlı İmparatorluğunun başına Sultan İkinci Abdülhamid geçince, Kürtler için de imparatorluk bünyesindeki diğer halklar için de yeni bir dönem başladı. Bu sırada, sadrazam Mithat Paşa'nın girişimleriyle, Osmanlının ilk anayasası, *Kanun-i Esasi* kabul edildi. Ardından meşrutiyet ilanı ile *Meclis-i Mebusan* ve *Ayan Meclisi* adlarıyla iki meclis açıldı. Ancak bir süre sonra Abdhamid, Rusya'ya savaş kararını onaylayan Meclis-i Mebusan'ı dağıttı, katı bir yönetim uygulamaya başladı.

Bu dönemde modernleşme sürecine giren Ermeniler, bölgede Kürtlere göre avantajlı duruma geçmiş, Kürt ağalarının egemenliğinden kurtulmaya çalışıyorlardı. Abdülhamid'in Ermeni karşıtı bir tutumu olmasına karşın, 1878 yılında yapılan Berlin Antlaşmasıyla, Çarlık Rusyası ve bazı Batılı ülkelerin de desteğiyle, Ermenilerin birtakım ulusal hakları kabul edildi. Bu sıralarda uluslararası arenada Müslüman dinine mensup Kürtlerin esemesi okunmazken Hristiyan dinine mensup Ermenilerle bütün Avrupa ilgileniyordu. Abdülhamid'in de benimsemek zorunda kaldığı bu durum, o güne kadar bölgede avantajlı durumda bulunan Kürtleri rahatsız etti. Bu rahatsızlık, Şeyh Ubeydullah liderliğinde gerçekleşen bir Kürt isyanına dönüştü.

Daha padişahlığının ilk yıllarında olan II. Abdülhamid'in, Nakşibendîlerle, Kürtlerle ilişkisi aslında iyiydi. İmzalamak zorunda kaldığı Berlin Antlaşması'ndan o da memnun değildi. O bakımdan İran sınırında gerçekleşen Şeyh Ubeydullah İsyanı'na başlangıçta karşı çıkmadı. Zaten Kürt kuvvetleri önce İran'a doğru ilerlediler. Bedirhan'ın tersine Nasturilerle de işbirliği yapan Şeyh Ubeydullah, kısa zamanda büyük bir güç hâline geldi. Yönünü Doğu'dan Batı'ya çevirip ulusal taleplerini daha da yükseltince, hem Osmanlı'yı hem Hristiyan Batı'yı rahatsız etti. Şeyh Ubeydullah İsyanı, bir süre sonra güçlü Osmanlı Ordusu karşısında geriledi ve 1881 yılı içinde bitti. Bu isyanla Kürtler bir güç gösterisinde bulunsalar da, sonuçta kaybettiler. Kürtlerin ileriki dönemlerde ulusal haklarına sahip olmamasında, bu dönemdeki gelişmelerin büyük etkisi olacaktır.

Kürtleri Osmanlının merkezi otoritesi içinde tutmak, Rusya ve Ermenilere karşı kullanmak isteyen Abdülhamid, *Müslüman Kardeşliği* sloganıyla hareket ederek Kürt aşiretleriyle iyi ilişkiler geliştirmek istedi. Beyliklerin (mirliklerin) dağılmasıyla etkin olmaya başlayan aşiretler de, Ermenilerle rekabetin etkisiyle Abdülhamid'e yaklaştılar. 1891 yılında 53 maddelik bir nizamname ile *Hamidiye Süvari Alayları* kuruldu. Alayların kuruluşunda, Erzincan'daki Dördüncü Ordu Komutanı, Abdülhamid'in kayın biraderi, Çerkez asıllı Müşir Mehmet Zeki Paşa görevlendirildi. Zalimliğiyle ün salmış olan Zeki Paşa kısa zamanda alayları oluşturdu. Rus Kazak alaylarından esinlenerek kurulan alaylara, başlangıçta, bazı Kızılbaş Kürt aşiretlerinden, Araplardan, hatta Ermeni ve Süryanilerden de katılma istekleri oldu. Ancak

alaylara Sünni halklardan insanlar alınması hedeflenmişti. Bu talepler kabul edilmedi. Başlangıçta alayların büyük çoğunluğu Erzincan'daki Dördüncü Ordu'ya bağlandı.

Zamanla alaylar büyük çoğunlukla Kürt aşiretlerinden ibaret kaldı ve iki ana gruba ayrılarak, biri kuzeyde, biri güneyde olmak üzere, iki büyük Kürt aşiret reisine bağlandı. Güneyde (Urfa bölgesinde) Millî (Mil) ve Zil (Silif) aşiretlerinden oluşturulan 20 alay, Millî Aşireti Reisi İbrahim Paşa'ya; kuzeyde (merkez Patnos) oluşturulan 16 alay, Haydaran Aşireti Reisi Kör Hüseyin Paşa'ya bağlandı. Başlangıçta 50 alay oluşturulurken bir süre sonra alayların sayısı 70'e yaklaştı. Bunların 58'i Kürt, 4'ü Arap ve 3'ü de Karapapak Aşiretlerinden oluşturuldu. Sonraları alayların sayısı 100'ü buldu. Her alay en az 500 en çok 1000 silahlı elemandan oluşuyordu.

Abdülhamid, alayları oluşturduğu için her taraftan gelen eleştirilere karşılık, anılarında şöyle diyor:

“Kürt alaylarını teşkil ettiğim için, Avrupa gazeteleri acı tenkitlerde bulunuyor ve bu alayların teşkiliyle, Şark vilayetlerinde Ermenilere karşı vahşice davrandıklarını iddia ediyorlar.. Her ne kadar paşalarımızdan bazılarının da, ‘Kürt kazakları’ ile teşkil ettiğimiz alaylara itiraz ettikleri bir hakikat ise de, fikir, Erzurum eski 4. Ordu Kumandanı Zeki Paşa'ya ait olduğundan, bu meslektaşlarının kıskanmış olmalarına da delâlet edebilir.

Rusya ile harp vukuunda, disiplinli bir şekilde yetiştirilen bu Kürt alayları bize çok büyük hizmetlerde bulundular. Zabit unvanı verdiğimiz Kürt ağaları yeni mevkileriyle övünecekler ve bir miktar zapt-ı rap altına gireceklerdir.. Bazı Kürt ağalarının çocuklarını İstanbul'a getirip memuriyete yerleştirdiğim için tenkit edildiğimi de biliyorum. Senelerdir Hristiyan Ermeniler nazır mevkilerini işgal etmişlerdir. Bundan sonra da kendi dinimizden olan Kürtleri kendimize yaklaştırmakta ne gibi zarar vardır? Aynı şekilde Bedirhanoğullarını himaye ettiğim ve merkezde muhafaza ettiğim için, bunların memleketin huzurunu bozacakları söylenerek tenkit ediliyorum. Tenkit etsinler. Fakat ben kabul ettiğim Kürt politikalarında doğru yolda olduğum kanaatindeyim.”²

Bazı Kürt aşiretleri Hamidiye Alayları uygulamasından çok memnun kalıp, Abdülhamid'e, Kürtlerin Babası anlamına gelen *Bavê Kürdan* lakabını takarken; belirli bir ulusal bilince sahip Kürt aydınları,

2 Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, Dergâh Yayınları, 1975, s. 74-75.

bu girişime sıcak bakmayıp, muhalif olarak ortaya çıkan İttihat-Terakki'nin yanında yer aldılar. Buna karşın Hamidiye Alayları, Kürtler arasında yaygınlaştı. Alayların kuruluşu, Kürtleri Osmanlı devletine yaklaştırırken; Kürtler arasında Sünni-Alevi ayrılığının keskinleşmesine, Kürt-Ermeni ilişkilerinin bozulmasına sebep oldu. Diğer taraftan, bu oluşuma sıcak bakmayan Hristiyan Batılıların Kürtlere bakışı da olumsuzlaştı. Bu durum, ileride Kürtlerin yalnızlaşmasında önemli bir etken olacaktır. Hamidiye Alayları, bazı Kürt çevrelerine yarasa da Kürtlerin imparatorluğa bağlılığını arttırmış ve Kürtlerin özgürleşmesi önünde önemli bir engel olmuştur. Bu alayların oluşturulmasını, Kürtlerin bir bölümü desteklerken; Kürtlerin aydın kesimi, daha sonra bu alayların oluşturulmasını, “Büyük Osmanlı Entrikası” diye değerlendirecektir.³

Sultan Abdülhamid, Hamidiye Alaylarını oluşturduktan kısa bir süre sonra, alaylarda yer alan aşiret ileri gelenlerinin çocukları için İstanbul'da *Mekteb-i Aşiret-i Hümayin* adlı bir okul da açıldı. Mektebe Kürt öğrencilerden başka, Arap, Çerkez ve Arnavut öğrenciler de alındı. Okuldan mezun olanların bir kısmı Aşiret Alaylarında görevlendirilirken bir kısmı Harbiye ve Tıbbiye gibi üst okullara devam ettiler. Bu okullara devam eden bazı büyük Kürd ailelerinin çocukları daha sonraki dönemlerde Kürt ulusal mücadelesi içinde yer alacaklardır.

20. yüzyılın başlarında, hem II. Abdülhamid hem karşıtı İttihat-Terakki; Kürtlerden, Müslüman olmayan unsurlardan ve özellikle de Ermenilerden rahatsızdılar. Bu karşıt iki güç, bundan sonra Kürtlerin ve Ermenilerin geleceğinde büyük rol oynayacaklardır. Abdülhamid, *Müslüman kardeşliği*; İttihat-Terakki, *asimilasyon* yöntemiyle Kürtlerden kurtulmanın yollarını arayacaklardır. Bu karmaşık ortamda, bilinç düzeyi daha yüksek olan Ermeniler, Hristiyan Batı'nın ve Çarlık Rusyası'nın da desteğiyle başının çaresine bakmanın yollarını ararken; ulusal-siyasal bilinç, örgütlenme ve birlikten yoksun Kürtler ne yapacaklarını bilemeyeceklerdir.

3 Hamidiye Alaylarının Kuzey bölgesindeki ünlü komutanı Haydaran Aşiret Reisi Patnoslu Kör Hüseyin Paşa'nın torunu Kemal Süphandağ'ın, Hamidiye Alaylarını anlatan kitabına bu ad verilmiştir. Kemal Süphandağ, *Büyük Osmanlı Entrikası Hamidiye Alayları*, Komal Yayınları, 2006.

II. Meşrutiyet Öncesinde Kürtlerin Osmanlıdan Talepleri

20. yüzyılın başına gelindiğinde, Kürt halkı hâlen koyu bir cehalet içindeydi. Bunun farkında olan bazı Kürt aydınları, Kürt halkını sosyal ve kültürel yönden geliştirme çabasındaydılar. 22 Nisan 1898’de Kahire’de *Kürdistan* gazetesi yayımlanmaya başlandı. 1900 yılında Kürtlerin ilk örgütlenmesi olarak bilinen *Kürdistan Azm-i Kavi Cemiyeti* kuruldu. Kürt aydınları arasında görülen hareketlilik padişahı rahatsız etti, bazı Kürt aydınları tutuklandı, bazıları sürgün edildi. Bu dönemde, özellikle şeyhlerin kontrolündeki Kürdistan medreselerinde, bir taraftan Osmanlıya sadakat, diğer taraftan Kürt milliyetçi fikirleri geliyordu. Din adamları arasında ve tekkelerde gelişen Kürt milliyetçiliğini genişçe değerlendiren araştırmacı *Wadie Jwaideh*, bu dönem için şöyle diyor:

“İyice Türkleşmiş şehirli Kürd seçkinlerinin aksine, şeyhler ateşli milliyetçiydiler ve Kürd kitlelerine çok yakındılar. Dahası, hem eğitimleri, hem inançları gereği şeyhler, Jöntürklerin hedeflediği çağdaş seküler düşünceler yerine İslami savunuyorlardı. Onlar II. Mahmud’tan ziyade II. Abdülhamid’in politikalarını destekliyorlardı...”⁴

Şeyhler ve diğer Kürt din adamları II. Abdülhamid’i desteklerken II. Abdülhamid, Kürtlerin ulusal taleplerini kabul etmiyor, sadece onlardan yararlanmayı düşünüyordu. 1907 yılında İstanbul’a giden *Said-i Kürdî*, Sultan Abdülhamid’e bir dilekçe yazarak, Türk-Kürt birliğinin sağlanması için, Van’da Kürtçe eğitim yapan bir okul açılmasını talep etti. Bunun üzerine, Said-i Kürdî tımarhaneye benzeyen bir zindana atıldı ve Kürtlerle ilgilenmemesi için, sükût hakkı olarak maaş teklif edildi. Said-i Kürdî bunu kabul etmeyecek ve daha sonra, “Ey Kürdler! Sizin için tımarhaneyi kabul ettim. Kürdlüğü lekelememek için rüşveti reddettim.” diyecektir.

1907 yılında, Şeyh Abdüselam Barzani (Mele Mustafa Barzani’nin büyük ağabeyi) ve Duhok şeyhlerinden Nur Muhammed öncülüğünde toplanan bazı Kürt ileri gelenleri, Osmanlı Hükümeti’ne, Kürtlerin isteklerini kapsayan bir dilekçe verdiler. Yedi maddede özetlenen istekler şöyleydi:

4 Wadie Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, 2014, s. 214

- “1) Beş Kürd kazasında (İmadiye, Akra, Duhok, Zaho, Sincar) Kürd idaresinin kurulması,
- 2) Kürt bölgesinde eğitimin Kürd diliyle yapılması,
- 3) Kazalara, nahiyelere, diğer müdürlüklere atanan memurların Kürdçeyi iyi derecede bilenlerden tayin edilmesi,
- 4) İslam’ın devlet dini olduğu gerçeğinden hareket ederek, verilen hükümlerin İslam adalet ve şeriatına uygun olması,
- 5) Kadı ve müftüler atanırken, Kürdlerin önemli kısmının Şafi olduklarının dikkate alınması,
- 6) Kürdlerden alınacak vergilerin İslam hukukunun tayin ettiği oranlarda olması, fazla vergilerin silinmesi,
- 7) Toplanacak vergilerin, başta yol yapımı olmak üzere, beş Kürd kazasının ihtiyaçları için kullanılması.”⁵

Hükümet bu talepleri kabul etmedi ve talep sahiplerinin üzerine silahlı güç gönderdi. Yıllarca süren çatışmalardan sonra, hareketin lideri Şeyh Abdüselam Barzani (1873-1914), 14 Aralık 1914’te İttihad ve Terakki Cemiyeti (İTC) hükümetinin Musul Valisi Diyarbakirli Süleyman Nazif tarafından idam edildi.

1908’de, bu kez Şeyh Said Berzenci tarafından, Musul-Kerkük bölgesi için özerklik talep edildi. Talep kabul edilmeyince yine bir isyan gelişti. Bölgenin büyük aşireti Hamawend Aşireti’nin de desteklediği isyan, Abülhamid’ten ziyade İTC’ye karşıydı. Bir süre sonra tutuklanan Şeyh Said Berzenci Musul’a sürgün edildi. Ancak 1909 yılı Mayıs ayında, Şeyh Said Berzenci bir komplo sonucu öldürüldü. Bunun üzerine bölgede yıllarca süren karışıklıklar meydana geldi. Daha sonra oğlu Mahmud Berzenci, Kürd Krallığı kurulması için, 1920’li yıllarda Mezopotamya bölgesinde İngilizlere karşı büyük bir mücadele verdi.

5 A.g.e., s. 215-216.

2-) II. MEŞRUTİYET'TEN I. DÜNYA SAVAŞI'NA KÜRTLER (1908-1914)

1978 yılında rafa kaldırılan Osmanlı Anayasası'nın, meşrutiyetin 23 Temmuz 1908'de ikinci kez yürürlüğe konmasıyla, tüm halklar gibi Kürtlerde de özgürlük umutları yeşertti. Ancak kısa süre sonra İTC'nin baskıcı rejimi başlayacak ve bu baskıdan en fazla zarar gören halklardan biri de Kürtler olacaktır.

Rumi takvime göre 31 Mart 1325 (13 Nisan 1909) tarihinde meydana gelen dinî ayaklanmanın (31 Mart Vakası) ardından, 13 Nisan 1325/27 Nisan 1909 tarihinde Abdülhamid tahttan indirilip yerine kardeşi Mehmed Reşad çıkarılınca Osmanlı'da yeni bir dönem başladı. Bu dönemin başlangıcında, *Hürriyet ve İhtilaf Fırkası* ile liberal politikalar uygulayan *Ahrar Fırkası* bir süre İTC muhalifi olarak iktidara ortak olsalar da, 23 Ocak 1913 Babıâli Baskını'nın ardından, 1913-1918 yılları arasında İTC'nin mutlak iktidarı gerçekleşti. II. Meşrutiyet'in bu ilk yıllarında, Trablusgarp ve Balkan savaşları yenilgileri, dönemin politikalarına büyük etki yaptı. Balkanların yitirilmesi, İTC'nin ırkçı politikalara yönelmesinde de etkili oldu.

II. Meşrutiyet ve Kürtler

Meşrutiyet'in ilan ve II. Abdülhamid'in tahttan indirilmesi, genel olarak Kürt aydınlarınca olumlu karşılanırken bazı Kürt çevreleri bundan rahatsızdı. Kürt halkı ise İstanbul'da ilan edilen ve devrim olarak nitelendirilen meşrutiyetten haberdar bile değildi. Hamidiye Alaylarının güney bölgesindeki ünlü komutanı, Milan Aşireti Reisi İbrahim Paşa, meşrutiyete karşıydı ve Abdülhamid'ten yanaydı. İbrahim Paşa isyan hâlindeydi; önce Şam'ı işgal etti, sonra aşiretinin bulunduğu Viranşehir'e döndü. Diyarbakir Postanesi'ni ele geçirmek istedi, başarılı olamadı.⁶ Dağa çekilmek zorunda kaldı. Êzidi inançlı Kürtlerin yaşadığı Sincar Dağlarına gitmek isteyen İbrahim Paşa, bazı Kürt aşiretlerinin de yardımıyla, 17 Temmuz 1909'da, bu günkü Su-

6 Ziya Gökalp olarak bildiğimiz Mehmet Ziya, Diyarbakir postanesinin İbrahim Paşa'nın eline geçmemesi için yapılan direnişin başını çekti.

riye topraklarında bulunan Abdülaziz Dağları'nda bir suikast sonucu öldürüldü. İbrahim Paşa, gücünü arttırmak istiyordu, istekleri Kürt ulusal taleplerini içermiyordu. Sahip olduğu büyük gücü Kürt ulusal mücadelesi için kullanmadı.

Meşrutiyet sonrasında Kürdistan'ın orta bölgelerinde kısmen sakin bir dönem yaşanırken hem Mezopotamya hem Dersim bölgesinde hareketlilik vardı. Güney'de Şeyh Said Paşa ve Şeyh Abdülselam'ın Osmanlıya itirazları ve Kürtler için hak talepleri devam ediyordu. Diğer taraftan Osmanlı Devleti, Kızılbaş Kürtlerin yaşadığı Dersim'e giremiyordu. Abdülhamid'in tahttan indirilmesinin ardından, 1909 yılı yaz aylarında, Osmanlı kuvvetleri Dersim'e girmek için harekât başlattı. Özellikle Haydaran ve Dedeman aşiretlerinin olduğu bölgeler hedeflendi. Haydaranlar bölgesine ilk kez bu sıralarda girildi. Harekât ve çatışmalar I. Dünya Savaşı'na kadar devam etti.

20. yüzyılın başında, Osmanlı İmparatorluğu'na bağlı halkların büyük kısmı, bağımsızlık sağlama çabasına girerken Kürtler henüz ulusal bilinçle hareket edebilecek durumda değillerdi. Balkanlarda meydana gelen iki savaştan sonra Balkan halklarının çoğu, artık zayıf duruma düşmüş imparatorlukla yollarını ayırırken güçlenen İttihat-Terakki de halklar üzerindeki baskıcı tutumunu arttırmıştı. Kürtler bu dönemde, örgütlenme ve yayın alanında bazı çalışmalar yaparken siyasal alanda bir çalışma içine giremediler, daha çok Osmanlının bekasını düşündüler. Ancak kültürel düzeyde de olsa II. Meşrutiyet'in başlangıcındaki kısmi özgürlük ortamı, Kürt aydınlarında aydınlanmacı bir akım ve milliyetçilik geliştirmeye başladı.

II. Meşrutiyet öncesinde, İstanbul ve Diyarbakır'dan çeşitli yerlere sürgün edilen Kürt aydınları, II. Meşrutiyet'in kısmi özgürlük ortamında yerlerine dönmeye başladılar. Yeni atmosfer, Kürt aydınlarına kısmi bir özgürlük ortamı yaratırken; bazı Kürt ileri gelenleri Abdülhamid döneminde elde ettikleri imtiyaz, makam, mevki ve unvanları kaybetmeye başladıkları için yeni durumdan memnun olmadılar. Ermeniler ise özgürlükler sağlayacağı düşüncesiyle meşrutiyet ilanından çok memnun kalıp İttihatçılara yaklaştılar. Ancak takip eden yıllarda İTC' içinde Türk milliyetçiliğinin hızla yükselişe geçmesi, hem Kürtlerin hem Ermenilerin aleyhine oldu. Yağmurdan kaçan Kürtler ve Ermeniler doluya tutulacaklardı.

Dönemin Bazı Kürt Aydınları

Abdülhamid'in devrilmesi ve padişahlığa zayıf kişilikli Mehmed Reşad'ın gelmesinden sonra İTC önemli bir güç hâline gelmişti. Ancak İTC'nin, Abdülhamid'i aratmayan despotik anlayışını dönemdeki pek çok aydın ve yazar eleştiriyordu. İTC'nin dört kurucusundan biri olan dönemin önemli Kürt entelektüellerinden *Dr. Abdullah Cevdet* (1869-1932), o dönemde pozitivist düşüncenin öncülerinden olmasıyla İTC'ye yakın düşünülebilecek olsa da artık İTC karşıtı bir Osmanlı-Kürt aydınıydı. Yine dönemin önemli hukukçularından, İTC'ye yakınlığıyla bilinen *Babanzâde İsmail Hakkı* (1874-1913) da dikkat çeken bir diğer Kürt aydınıydı. 1908'de Osmanlı Meclis-i Mebusan'da Bağdat mebusu oldu ve Maarif Bakanlığı yaptı.

Serbesti gazetesinin sahibi, dönemin diğer önemli Kürt aydını Mevlânzâde Rıfat (1869-1930), İTC'nin önemli muhaliflerinden olmuştu. M. Rıfat ve gazetenin başyazarı Hasan Fehmi, İTC'ye karşı muhalefetin öncülüğünü yapıyorlardı. Buna karşılık, İTC, şiddeti daha da arttırıyor, merkezi bir otorite kurmaya çalışıyordu. Bu gerginlik sırasında, *Serbesti*'nin başyazarı *Hasan Fehmi* (1874-1909), 6 Nisan 1909'da, Galata Köprüsü üzerinde bir suikastle öldürüldü. Osmanlıda ilk basın şehidi olarak anılan Hasan Fehmi'yi vuran kişi, görgü tanıklarına göre subay elbiseli biriydi. Olay faili meçhul kalsa da; herkes, katilin İttihatçı olduğuna inanıyordu. Halk arasında, Hasan Fehmi'yi vuran kişinin, onu Mevlânzâde Rıfat sanarak vurduğu ve olay sırasında "Al sana Mevlân" dediği iddia edilmişti.⁷ Mevlânzâde Rıfat, gazetenin sahibiydi, Kürttü ve İttihatçıların şiddetli muhalifiydi. Mevlânzâde, bir yandan *Serbesti*'de İTC'yi eleştirirken diğer yandan İTC'ye siyasi rakipti.

Mevlânzâde Rıfat, diğer bir Kürt aydını Babanzâde Aziz Bey'le beraber, Radikal Avam Fırkası'nı kurmuş ve aynı zamanda İTC'nin bir diğer siyasi rakibi, Prens Sabahaddin'in başkanı olduğu Ahrar Fırkası'na da yakındı. Kürt kimliğini saklamayan Mevlânzâde Rıfat, dönemde İTC karşıtı olarak Osmanlı birliği için çalışırken, dönemdeki Kürt ulusal mücadelesine daha az katkı sunmuştur.

7 Naci Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Fırat-Koral Yayınları, 1991, s. 96.

1908-1914 Sürecinde Kürtlerin Örgüt ve Yayınları

Kürtlerin ilk çıkarttığı yayın, Kahire’de sürgünde bulunan Bedirhan Bey’in oğullarından Mikdad Mithad’ın 1898 yılında *Kürdistan* adı ile yayımladığı Kürtçe-Türkçe gazetedir. Bu gazete çeşitli yerlerde 1902’ye kadar yayınıni sürdürdü. 1900 yılında da, dönemin Kürt aydınlarından, Ahmet Ramis, Diyarbakirli Fikri Efendi ve Xelife Selim gibi bazı Kürt aydınları tarafından “Kürdistan Azm-i Kavî Cemiyeti” adı ile ilk Kürt örgütlenmesi kurulmuştu.⁸

II. Meşrutiyet’in ilan edildiği 1908 yılından itibaren, ağırlıklı olarak, nüfuslu Kürt ailelerin çocukları olmak üzere, İstanbul’da hem orta öğrenimde hem yükseköğrenimde okuyan Kürt öğrenci sayısı artmıştı. Özellikle tıbbiye ve hukuk alanında öğrenim gören Kürt öğrencilerin entelektüel düzeyi, döneme göre oldukça yüksekti. Hepsini en az bir yabancı dil biliyor ve dünyadan haberdardılar. Kısmi özgürlük ortamı içinde Kürt öğrenciler arasında örgütlenme fikri de geliyordu.

Meşrutiyet’in ilanından kısa bir süre sonra, 19 Eylül 1908’de, Kürt aydınları tarafından, *Kürd Teaviin ve Terakki Cemiyeti (KTTC)* kuruldu. İki ay sonra da, 7 Aralık 1908’de aynı adla bir gazete yayımlanmaya başlandı. Diyarbakir’de de benzer bir cemiyet kurulmuştu. Kısa zamanda, KTTC’nin çeşitli yerlerde şubeleri de açıldı. Bitlis şubesinin açılmasıyla ilgili Prof. Celilê Celil şöyle diyor:

“Bitlis kulübü en büyük ve tesirli olanıydı. Şehrin Ermeni kulübünde 50, İttihatçılarda 90 kişi varken; Ekim 1908’de açılan Kürd Kulübü, kısa sürede 680 kişiye ulaştı. Rus Bitlis konsolos yardımcısı Akimoviç, aynı yıl 23 Ekim’de hazırladığı raporda, üye sayısının binlerce kişiye ulaştığını belirtiyordu.”⁹

KTTC Diyarbakir şubesi binlerce kişiyle açılmıştı. Aynı sırada, *Mehmet Ziya (Gökalp)* başkanlığında, bazı aydınların da katılımıyla, Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Diyarbakir Şubesi de açılmıştı. O sıralarda daha Kürt ve Türk aydınları arasındaki sorunlar tam olarak su yüzüne çıkmamıştı, bazı aydınlar dayanışma hâlindeydiler. Örneğin dönemin önemli Kürt aydınlarından *Mîrikatipzâde Ahmed Cemil*, hem

8 Malmîsanij, *Yirminci Yüzyılın Başında Diyarbakir’de Kürt Ulusçuluğu (1900-1920)*, Vate Yayınları, 2010, s. 15.

9 Prof. Dr. Celilê Celil, *Kürt Aydınlanması*, Avesta Yayınları, 2000. Bkz. RDPA, İstanbul Konsoloslugu, 1908. D./40/a. İ: 58.

İTC Diyarbekir Şubesi yönetim kurulu üyesi, hem KTTC'nin üyesiydi ve *Kürd Teaviin ve Terakki* gazetesinde yazılar yazmaktaydı. Mehmet Ziya (Gökalp) ise dönemin önemli Kürt dil bilimcisi *Modan'lı Halil Hayalî* ile birlikte Kürtçe dili ile ilgili çalışmalar yapıyordu. Ancak bir yıl sonra Mehmet Ziya, İTC'nin merkez kongresine katılacak ve önce İTC'nin genel merkezinin bulunduğu Selanik'e, sonra da İstanbul'a yerleşecektir. Mehmet Ziya, bundan sonra tamamıyla Türkçü fikirlere yönelirken Kürt aydınları da İTC'den uzaklaşacaklardır.

1908'de II. Meşrutiyet ilanından sonra, yayın ve örgütlenme gibi iki önemli ihtiyacı gören dönemin Kürt aydınları, cemiyetler kurdular, dergiler yayımladılar. Bazı Kürt aydınlarında, bu süreçte az da olsa kültürel bir Kürt bilinci gelişse de; genel olarak Kürtler, bu dönemde ulusal bilinçten ve modern bir sosyal yapıdan yoksundular. Bir avuç Kürt aydını, Kürt tarihini araştırırken Kürt dilini, kültürünü geliştirerek, cehalet içindeki Kürt halkını uyandırma çabasına girmişti. Ancak bu aydınların çoğu, Kürt ulusal çıkarlarını, kendi aşiret çıkarlarının önüne koyamıyor veya Osmanlıcılığı savunuyorlardı. Okumuş Kürtler arasında politik bilinç ve kültürel düzeyde bir Kürtlük gelişirken siyasal düzeyde Kürt milliyetçiliği ve yeterli ulusal bilinç gelişmemişti.

Bu dönemde, önemli Kürt gazetecilerinden Mevlânzâde Rıfât tarafından çıkartılan *Serbesti* gazetesinde, Kürtleri konu alan yazılar yayımlanıyordu. O zamanlar daha çok genç olan Kamuran ve Celadet Bedirhan kardeşler de, ilk yazılarını bu gazetede yayımladılar. 1909'daki 31 Mart dini kalkışması bahanesiyle tüm Kürt dernekleri kapatıldı. KTTC'nin İstanbul'daki merkezi kapatılınca, Kürt aydınları ile İTC arasındaki ilişkiler tamamen koptu. Bu sırada, Mevlânzâde Rıfât ve Revandüzlü Fani kardeşler gibi bazı Kürt aydınları, İTC karşısı Hürriyet ve İhtilaf Partisi'nde yer alırken; İTC kurucularından Abdullah Cevdet ve İbrahim Temo, yine İTC'ye karşı muhalefet yapan Osmanlı Demokrat Fırkası kurucuları arasında yer aldılar.¹⁰

1910 yılında İstanbul'da, *Liceli Kürdizâde Ahmed Ramiz*, *Modanlı Halil Havali*, *Mirikatipzâde Ahmed Cemil*, *Dr. Abdullah Cevdet*, *Emin Ali Bedirhan* ve *Said-i Kürdi* gibi dönemin önemli Kürt aydınları ve

10 Robert Olson, Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı (1880-1925), Özge Yayınları, 1992.

din âlimleri öncülüğünde, eğitim amaçlı *Kürt Neşr-i Maarif Cemiyeti* (Kürt Eğitimi Yaygınlaştırma Cemiyeti) kuruldu. Bu cemiyetin öncülüğünde, hükümetin bilgisi dahilinde ve Bedirhan Bey'in oğullarından Abdurrahman Bedirhan Bey'in sorumluluğunda, İstanbul Divanyolu'nda *Meşrutîyet Kürd Okulu* adıyla bir okul da açıldı. Ancak hükümet zamanla bu okuldan rahatsızlık duyacak ve burayı kapatacaktır.

1912 yılında, Palu'lu Abdullah Sadi'nin sorumluluğunda İstanbul'da *Kürdistan Teşrik-i Mesai Cemiyeti* adlı bir cemiyet kurulsa da etkinlik göstermeden kapanmış ve aynı yıl kurulan Hêvî cemiyetine katılmıştır. Abdurrezak Bedirhan, 1913 yılı başında İran'ın Hoy kentinde *Gehandini* (Eğitim, yetiştirme) adlı bir Kürt eğitim cemiyeti kurdu. Bu cemiyet, bir gazete çıkarmayı, bir matbaa kurmayı ve okul açmayı hedefledi. Açılan okul bir süre faaliyet gösterse de uzun ömürlü olmadı.¹¹

1908-1914 Dönemindeki Kürt Örgütleri

- 1 - Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti (İstanbul, 1908)
- 2 - Osmanlı Kürd İttihad ve Terakki Cemiyet (İstanbul, 1908)
- 3 - Kürd Neşr-i Maarif Cemiyeti (İstanbul, 1910)
- 4 - Kürdistan Teşrik-i Mesaî Cemiyeti (İstanbul, 1912)
- 5 - Kürdistan Muhibban Cemiyeti (İstanbul, 1912)
- 6 - Kürd Talebe Cemiyeti (HÊVÎ) (İstanbul, Diyarbekir, Erzurum ve Avrupa, 1912)
- 7- Gehandinî Cemiyeti (İran-Hoy, 1913)
- 8- Rêxistina Îrşad Cemiyeti (Erzurum-Bitlis, 1913)
- 9- İstihlâs-ı Kürdistan Cemiyeti /Kürdistan Kurtuluş Cemiyeti (Kahire-1914)¹²

Bu örgütlerden Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti (KTTC) ile HÊVÎ, dönemin iki önemli örgütüdür. 19 Eylül 1908'de kurulan KTTC, uzun ömürlü olamamış ve 1909 yılı içinde kapatılmıştır. On yıl sonra (1918 sonlarında), Kürdistan Teali Cemiyeti adıyla yeniden kurulacaktır.

11 Prof. Dr. Celilê Celil, M. S. Lazarev, O. İ. Jagalina, M. A. Gasaratyan, Prof. Dr. Şakirê X. Mihoyan, *Yeni ve Yakın Çağda, Kürt Siyaset Tarihi*, Pêrî Yayınları, 1998, s. 81; Celilê Celil, *Kürt Aydınlanması*, Avesta Yayınları, 2000, s. 119.

12 Prof. Dr. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, Cilt-I, İkinci Meşrutîyet Dönemi*, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988, s. 406.

27 Temmuz 1912'de, *Kadri Cemilpaşa*, *Ömer Cemilpaşa*, *Cerrahizâde Zeki* ve *Fuad Temo* adlı dört Kürt öğrenci tarafından kurulan ve kamuoyunda *Hêvî* olarak bilinen cemiyetin; Kürt öğrenciler arasındaki dayanışmayı sağlamak, Kürt dilini geliştirmek gibi amaçları vardı. Hêvî kısa zamanda Kürt öğrenciler arasında büyük ilgi gördü. 1913 yılında Avrupa'da öğrenim gören *Kadri Cemilpaşa*, *Ekrem Cemilpaşa*, *Şemseddin Cemilpaşa*, *Dersimli Selim Sabit* ve *Babanzâde Recai Nüzhet* gibi Kürt öğrencilerin kuruculuğunda, İsviçre'nin başkenti Lozan'da, Diyarbakir ve Erzurum'da da Hêvî şubeleri açıldı. Hêvî, 1913'te *Rojî Kürd* (Kürt Güneşi) adıyla bir dergi çıkarttı. Türkçe ve Kürtçe yazıların bulunduğu dergide, *Süleymaniyeli Abdülkerim*, *Dr. Abdullah Cevdet*, *Müsklü Hamza*, *Babanzâde İsmail Hakkı*, *Vanlı Memduh Selim*, *Kerküklü Necmeddin Hüseyin*, *Cemilpaşazâde Ekrem* gibi dönemin önemli Kürt aydınlarının yazı ve şiirleri yayımlandı. İTC hükümetinden gelen baskılar sonucu *Rojî Kürd* kapandı; yerine *Hetawî Kürd* dergisi yayına başladı. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Hêvî cemiyeti üyeleri ve *Hetawî Kürd* dergisi yazarlarının büyük bir bölümü silah altına alınınca; Hêvî cemiyeti ve on sayı yayımlanabilen *Hetawî Kürd* kapandı. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, dönemdeki Kürt örgütlenmesi ve yayıncılığı tamamen sona erdi.

1908-1914 Dönemindeki Kürt Yayın Organları

- 1 - *Şark ve Kürdistan Gazetesi* (İstanbul, 1908)
- 2 - *Kürd Teavün ve Terakki Gazetesi* (İstanbul, 1908-1909)
- 3 - *Kürdistan Gazetesi* (İstanbul, 1908-1909)
- 4 - *Serbesti Gazetesi* (İstanbul, 1908-1909)
- 5 - *Rojî Kürd* (Kürt Güneşi) Dergisi (İstanbul, 1913)
- 6 - *Yekbun* (Birlik) Dergisi (İstanbul, 1913)
- 7 - *Hetawî Kürd* Dergisi (İstanbul, 1913-1914)
- 8 - *Bangî Kürd Dergisi* (Bağdat, 1914)¹³

13 Bu yayınlarla ilgili daha geniş bilgi için; Malmîsanij-Mahmûde Levêndî, *Li Kurdistan'a Bakur û li Tirkîyê Rojnamegeriya Kurdî* (1908-1992), Özge Yayınları, 1992 (2); Malmîsanij, *Kürt Talebe-Hêvî Cemiyeti*, Avesta Yayınları, 2002; Ahmet Alan, *Hetawî Kürd* (1913-1914), Avesta Yayınları, 2017.

I. Dünya Savaşı Başlarken Kürtler

I. Dünya Savaşı öncesinde Balkanlardaki topraklarını kaybeden Osmanlı Devleti, Kürdistan ve Arabistan coğrafyalarını da kaybetmenin kaygısı içindeydi. Balkanların ebediyen kaybedildiğini anlayan İttihatçılar, Balkanlardaki kayıpları, Kafkaslarla telafi etmenin hesaplarını yapıyordu. Savaş öncesinde, II. Meşrutiyet'in özgürlük ortamının yok olduğunu gören Kürtler, diğer halklar gibi, devlete karşı kızgınlık ve hoşnutsuzluk içindeydiler. İttihatçılar ise Kürdistan'daki milliyetçi yükselişten rahatsızdılar. Kendi aralarında yaptıkları toplantılarda, Kürdistan politikalarının yanlış olduğunu itiraf eden İttihatçılar, düşmanları II. Abdülhamid'in Kürt politikalarından, din faktöründen yararlanmayı tartışıyorlardı. Bu süreçte başlayan savaş, İttihatçılara büyük bir fırsat verdi. 1914 yılı sonlarında I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla Kürtlerin bu dönemdeki örgütlenme, yayın ve bilinçlenme süreci kesilmiş oldu. Kürt gençleri ve aydınlarının büyük çoğunluğu, padişahın *Cihad-ı Ekber* çağrısıyla Rus cephesinde savaşa katıldılar.

Rus araştırmacı Bazil Nikitin bu süreci şöyle özetlemektedir:

"Kutsal Cihad'a çağır, bir kez daha, Kürtlerin savaştı içgüdülerinin İslam maskesi altında gerçek ulusal çıkarlarına tam karşı bir yöne çevrilmesine olanak verir. Türkler, Kürtleri kendi askeri amaçları için kullanmak isterler ama bir yandan da onları yakından gözetlerler."¹⁴

Kürtler kendilerine ait olmayan bir savaşa girerken çıkarlarıyla ters bir duruma düşmüşlerdi. Kürtlerin büyük bir kesimi bunun farkında değildi; İslam adına cephede kâfire/gâvura karşı savaşırken karşı oldukları İttihatçılara hizmet ettiklerini bilemiyorlardı. I. Dünya Savaşı, bütün dünya için büyük bir felaket olacak ve sonradan görülecektir ki bu savaştan en fazla zarar gören halklarından biri Kürtler olacaktır.

Bir taraftan Kürtlerin hızlı bir aydınlanma sürecine girdiği, diğer taraftan Türkçülük akımının hızlandığı bu dönemde, Osmanlının iktidar gücü, Türkçü İttihat-Terakki Fırkası, savaş içinde hem Ermenilerden hem Kürtlerden kurtulmanın hesaplarını yapacak ve bununla ilgili uygulamalara girecektir. 1915 Ermeni ve 1916 Kürt tehcirleri bunun sonucudur.

14 Bazil Nikitin, *Kürtler, Sosyolojik ve Tarihi İnceleme*, Cilt 1-2, Deng Yayınları, 1991, s. 344.

3-) İTTİHAT TERAKKİ VE KÜRTLER: Kürtlerin Geleceğinde Kötü Rol Oynayan Örgüt

İttihat-Terakki'nin Kuruluşu ve Gelişimi

Osmanlı İmparatorluğu'nun son yıllarına (1889-1918), özellikle 1908-1918 dönemine ve bütün Türkiye Cumhuriyeti tarihine damgasına vuran İTC veya İttihat ve Terakki Fırkası (İTF), Kürt halkı tarafından hiç bilinmemekte, Türk halkı tarafından da az bilinmektedir. Oysa bu cemiyet/fırka/parti, Osmanlının son döneminde elde ettiği iktidar gücüyle, Türklerin de Kürtlerin de geleceğinde çok önemli rol oynamıştır. Türk halkı için iyi diye değerlendirilebilecek uygulamaları olduğu söylene de Kürt halkının kaderinde çok kötü bir rol oynamıştır. Tam da konumuz olan dönemde, 1913-1918 sürecinde, Osmanlının iktidar gücünü elinde bulunduran İTC, Osmanlıdan Cumhuriyet'e uzanan süreçte, Kürtlerin ulusal haklarının gasp edilmesinin en kötü aktörü olmuştur. Bu bölümde, kuruluşundan II. Meşrutiyet'e kadar gizli olarak, II. Meşrutiyet'ten I. Dünya Savaşı sonuna kadar yarı açık¹⁵, yaklaşık otuz yıl, Osmanlının son yıllarına ve konumuz olan döneme damgasını vuran; hakkında yüzlerce kitap, binlerce makale yazılan İTC'yi, konumuz çerçevesinde, konuya yabancı okuyucuya kısaca tanıtmaya çalışacağız.

1878 yılında Osmanlı İmparatorluğuna padişah olan II. Abdülhamid, kısa zamanda tam bir istibdat kurdu. Bu istibdada karşı, 21 Mayıs 1305 (3 Haziran 1889) tarihinde, *Mekteb-i Tıbbiyye-i Şâhâne* 'de öğrenci olan yirmili yaşlardaki dört genç, *İttihad-ı Osmanî* (Osmanlı Birliği) adıyla gizli bir örgüt kurdular. İki Kürt olan kurucular şunlardır: Diyarbekirli *İshak Sükûti* (1865-1902), Arapkirli *Abdullah Cevdet* (1869-1932), Ohrili Arnavut *İbrahim Ethem Temo* (1865-1939) ve Bakûlü Azeri *Hüseyinzâde Ali* (1864-1941). Bazı kaynaklar bu dört kurucuya, Kafkaslı Çerkez *Mehmed Reşid*'i (1873-1919) de ekler.¹⁶

15 İTC, hiçbir zaman (1908'den sonra da) açık bir siyasi parti hâlini almamış, hep yarı gizli bir yapılanma (örgüt veya fırka) olarak kalmıştır. C.T.

16 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 19; Hamit Bozarslan, *Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, 2015, s. 194.

Cemiyetin kurucular arasında Türk olmaması, hepsinin tıbbiyeli olması ve Fransız kültürü etkisindeki muhaliflerden olması dikkat çekicidir. Sosyolog Şerif Mardin, kurucuları şöyle değerlendiriyor:

“Dr. Abdullah Cevdet gibi Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti’nin kurucularından bazılarının bir tür biyolojik materyalizmi savunmuş olmalarını tabii görmek gerekir. Osmanlı İttihat ve Terakkî Cemiyeti’nin kurucularının hepsinin hayatında biyolojik bilimler, anatomi ve fizyoloji birinci derecede bir yer tutuyordu... İçinde bulundukları toplumun manevi köklerinden kopma, biyolojik dünya görüşüne sahip olma Askeri Tıbbiye’deki hareketin Mülkiye’dekinin aksine, ‘ihtilale’ bir niteliği nasıl kazanabildiğini bir dereceye kadar izah eder.”¹⁷

Yukarıda isimleri verilen gizli cemiyet kurucularına bir süre sonra, Arap Şerafeddin Mağmumi, Konyalı Hikmet Emin, Mekke’li Sabri Bey, Selanikli Nazım Bey (Doktor Nazım), Giritli Ali Şefik, Hersekli Ali Rüştü, Asaf Derviş gibi başka gençler de katılacaklardır. Osmanlı İmparatorluğu’nun gerilemesini durdurmak, birliğini sağlamak ve Abdülhamid’in baskıcı rejimine karşı mücadele etmek amacıyla kurulan örgüt, kısa zamanda askeri ve sivil öğrenciler arasında yayılır. Kuruluşundan kısa bir süre sonra, 1889 Haziran sonunda, piknik alanındaki bir incir ağacının altında, 12 örgüt üyesinin katıldığı bir toplantıda, İtalyan mason teşkilatı *Karbonari* (*Carbonari*) benzeri hücreler şeklinde bir yapılanma kararı alınır ve bir yönetim oluşturulur. *İnciraltı Toplantısı* olarak adlandırılan bu toplantıda, Diyarbakirli İshak Sükuti bir numaralı hücrenin, bir numaralı üyesi olur. Tıbbiye, harbiye ve mülkiye öğrencileri arasında hızla yayılan cemiyet, bir süre sonra Abdülhamid tarafından fark edilir. 1895’te Ermeni olayları sırasında örgütün varlığı ortaya çıkınca Abdülhamid, tespit ettiği cemiyet üyelerini dağıtmış, bir bölümü yurt dışına kaçırmıştır.

Örgüt üyesi tıbbiye öğrencisi Selanikli Nazım’ın (Doktor Nazım) Paris Tıp Fakültesi’ne kayıt olmasının ardından; Bursa Maarif Müdürü Ahmet Rıza (1858-1930) ve Mülkiye Mektebi tarih hocası Murat Bey (Mizançı Murat) de Paris’e gidip örgüte katıldılar. Paris’te Ahmet Rıza öncülüğünde yayın yapan *Meşveret* ve Kahire’de Murat Bey’in öncülüğünde yayın yapan *Mizan* gazeteleri, bu dönemde örgütün çalışmalarına büyük katkı sundular. Bu sıralarda, Paris’te, Ahmet Rıza’nın

17 Şerif Mardin, *Jön Türk Siyasi Fikirleri*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 1964, s. 31

öncülüğündeki cemiyet, *Osmanlı Terakki ve İttihad Cemiyeti* adıyla yeniden düzenlendi. Bu dönemde örgütün çalışmaları Paris ve Cenevre’de yoğunlaşmıştı. 1899 yılında Abdülhamid’in damadı Mahmud Celaleddin Paşa, oğulları *Prens Sabahaddin* (1878-1948) ve *Prens Lütfullah* Paris’e kaçıp örgüte katılınca örgüt daha da güçlendi.

Yurtdışında bulunan ve *Jön Türkler* olarak bilinen bazı cemiyet üyeleri, 4-9 Şubat 1902 tarihleri arasında, Paris’te, “Birinci Osmanlı Liberaller Kongresi” adıyla bir kongre düzenlediler. “I. Jön Türk Kongresi” olarak adlandırılan kongre, İttihat ve Terakki’nin 2. kongresi da olarak görülür. Bu kongrede, *merkeziyetçilik* fikrini savunan *Ahmet Rıza* öncülüğündeki grupla, *âdem-i merkeziyet* fikrini savunan *Prens Sabahaddin* öncülüğündeki grup arasında bölünme olur. Kongreye Ermeniler ve Kürtlerin bir kısmı ve diğer muhalifler katılırken; kongreden sonra Ahmet Rıza’nın temsilcisi olduğu grup, “Terakki ve İttihad Cemiyeti” adıyla faaliyetlerini sürdürürdü. *Prens Sabahaddin*’in temsil ettiği görüşleri savunanlar da, *Terakki* adlı bir gazete çıkartıp “Teşebbüs-i Şahsî ve Âdem-i Merkeziyet Cemiyeti” adı altında birleştiler.

7 Eylül 1906 tarihinde, çoğunluğu Üçüncü Ordu subayı olan on kişi tarafından, Selanik’te *Hilal Cemiyeti* adıyla bir örgüt kuruldu. 18 Eylül’de örgütün adı, *Osmanlı Hürriyet Cemiyeti* şeklinde değiştirildi. Kurucular şunlardır: “Askeri Rüştîye Müdürü Bursalı *Mehmed Tahir* (1861-1926), Askeri Rüştîye Öğretmeni *Naki* (Yücekök, Binbaşı, 1866-1948), *Edib Servet* (Tör, Kurmay Yüzbaşı, 1884-1962), Müşir Yaveri *Kâzım Nami* (Duru, 1877-1967), *İsmail Canbolat* (Yüzbaşı, 1880-1926), *Hakkı Baha* (Pars, Yüzbaşı, 1879-1942), *Mehmed Talat* (Posta-telgraf Başkâtibi, 1874-1921), *Rahmi Bey* (Aslan, İzmir Valisi, 1874-1956), *Mithad Şükrü* (Bleda, mesul müdür, 1874-1956)”¹⁸

Cemiyetin kurucularından sırasıyla ilk yedisi subay, son üçü sivilidir. Buna karşın, hepsinin tarikat mensubu veya mason olmaları dikkat çekicidir. Mehmet Talat, İsmail Canbolat ve Rahmi Bey üçlüsünden oluşan bir Merkez-i Umumi kuran Selanik’teki bu cemiyet, Paris’ten gizlice Selanik’e gelen Dr. Nazım’la yapılan görüşmeler sonunda, 27 Eylül 1907’de, Paris’teki cemiyetle birleşecek ve cemiyetin adı da,

18 Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, s. 21-22.

Osmanlı *İttihat ve Terakki Cemiyeti* (Birlik ve İlerleme Cemiyeti) olarak değiştirilecektir. Bazı araştırmacılar, İTC'nin ilk kuruluşunun Selanik'teki bu cemiyet olduğunu belirtirler.

Selanik'teki cemiyet, Ahmet Rıza önderliğindeki Paris'teki Jön Türkler ve Osmanlı Ordusu'ndaki pek çok subayın birleşik bir güç hâline gelmesi, bazı subayların isyan bayrağı çekerek dağlara çekilmesi, otuz iki yıllık II. Abdülhamid iktidarını sallayıp Meşrutiyet yolunu açacaktır. Yüzbaşı Mustafa Kemal de, bir yıl önce Şam'da subaylardan oluşturduğu "Hürriyet ve Vatan Cephesi"ni kapatarak 29 Ekim 1907 tarihinde, arkadaşı Ali Fuat'ın (Cebesoy) da etkisiyle, Yüzbaşı Hakkı Baha'nın (Pars) Selanik'teki evinde yemin ederek Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne katılacaktır.

27-29 Aralık 1907 tarihleri arasında, Ahmet Rıza, Prens Sabahaddin ve muhalif Ermeni gruplarının katılımıyla, Paris'te, *II. Jöntürk Kongresi* düzenlendi. Bu önemli kongreye, Abdurrahman Bedirhan liderliğindeki Kürdistan Gazetesi etrafında toplanan grupla, Avrupa ve Amerika'ya iltica etmiş Kürt gruplar ve Ermeniler de katıldı. Kongreden sonra yayımlanan bildiride, Abdülhamid'in tahttan indirilmesi ve parlamenter bir rejim kurulması çağrısı yapıldı. Bu gelişmeden sonra, Selanik'te bulunan ve İttihatçıların kontrolündeki Üçüncü Ordu'nun baskısıyla 23 Temmuz 1908 tarihinde meşrutiyet ilan edildi.

Bu süreçte, örgüt içinde, Ahmet Rıza'nın öncülüğündeki *merkeziyetçi* grup, Prens Sabahaddin öncülüğündeki *âdem-i merkeziyetçi* grup karşısında etkin olmaya başlayınca, örgüt daha baskıcı, ırkçı bir çizgiye evirildi. Prens Sabahaddin önderliğindeki âdem-i merkeziyetçilerin dışlandığı bu süreçte, *İsmail Enver* (188-1922), *Mehmet Talat* (1874-1921), *Dr. Nazım* (1872-1926) ve *Dr. Bahaddin Şakir* (1874-1922) gibi Türk milliyetçileri, cemiyette daha çok etkili olmaya başladılar.

1907 yılı sonunda Paris'te yapılan 2. Jön Türk Kongresi'nden sonra, İTC her yıl kongre düzenledi. 1908, 1909, 1910 ve 1911 yıllarında, Selanik'te, Mehmet Talat'ın önderliğinde gizlice yapılan kongrelerden sonra, Paris'te bulunan İTC'nin önemli ismi Ahmet Rıza cemiyetten tamamen dışlandı. Selanik'teki gizli kongrelerden sonra, 1912'de İstanbul'da yapılan 8. kongrede, Selanik kongrelerinde beliren Türkçülük akımı, daha net ortaya çıktı. Bu da, elbette, imparatorluk bünyesindeki

diğer halkların, özellikle de Kürtlerin aleyhine bir gelişme oldu. Bazı kaynaklar, 1907’de Selanik’teki birleşme kongresini, İTC’nin kuruluş kongresi, 1908’deki kongreyi, İTC’nin ilk kongresi olarak görürler.

Dönemde İTC ve Jön Türkler Öncülüğünde Türkçülüğün Genel Gelişimi

19. yüzyıla girilirken Osmanlı İmparatorluğunda başlayan bunalım, 20. yüzyılın başında tam bir çöküşle sonuçlanmıştı. Kuzey Afrika, Trablusgarp ve iki Balkan savaşı sonrasında, Balkanlar ve Ege’deki adalar elinden çıkan ve borç altında ezilen Osmanlı İmparatorluğu, Batılıların gözünde “hasta adam” olarak nitelendirilen bir devlet hâline gelmişti. Artık bir imparatorluktan söz etmek de mümkün değildi, devlet olarak yaşaması dahi tehlikeye girmişti. Bu dönemde içeride; II. Meşrutiyet ilanı, 31 Mart dinî ayaklanması ve Abdülhamid’in tahttan indirilmesi, Babıâli Baskını ve Mahmud Şevket Paşa Suikastı gibi önemli gelişmeler oldu. Bu süreçte, Jön Türk aydınlarının öncülüğünde Türk milliyetçiliği de hızla gelişmeye başladı.

1895-1896 Ermeni olayları ve Balkanlarda gelişen milliyetçilik hareketleriyle birlikte, Osmanlıda Türk milliyetçiliğinin gelişme hızı da arttı. 20. yüzyıla girilirken Osmanlı aydınları arasında Osmanlının geleceği ve *milli mesele* konusunda önemli tartışmalar oluyordu. 19. yüzyılda Batı’dan gelen rüzgârların etkisiyle başlayan reform hareketleri Osmanlıda millet kavramını tartışılır hâle getirmişti. Osmanlı birliğinin ve toplumsal eşitliğin sağlanması için yoğun bir arayış vardı. Genel olarak Osmanlı aydınları arasında *Osmanlı Milleti* veya *Türk Milleti* oluşturma şeklinde iki tez, *Osmanlıcılık* ve *Türkçülük* adı ile önemli fikri akımları hâline gelmişti. Bir bölüm aydın, imparatorluk bünyesindeki Müslüman halklardan oluşan bir Osmanlı Milleti’ni savunurken; bir bölümü, özellikle de *Jön Türkler* olarak adlandırılan genç Türkler, Türk Milliyetçiliğini, Türkçülüğü, Türkleştirmeyi öneriyor, vatanı Turan’a kadar uzatmaktan söz ediyorlardı. Diğer taraftan, daha 19. yüzyılın sonlarında, Avrupa’da yaşayan, *Herman A. Vambrey*, *Leon Cahun*, *Lumley Davids* gibi, Almanya’nın etkisinde olan bazı Yahudi asıllı, devşirme Osmanlı aydınları da, Türkçülük ve Turancılığı savunuyorlardı. Bu düşünceler, 20. yüzyılın hemen başında, Jön Türk

aydınları arasında yayıldı. Öncelikle, *Yusuf Akçura* (1876-1935), *Azeri Hüseyinzâde Ali* (1865-1941), *Tatar Gaspıralı* (*Gansprinski*) *İsmail* (1851-1914) ve *Ahmet Ağaoğlu* (1869-1933) gibi Kafkas kökenli aydınlar Pantürkizmi savunuyorlardı. Bunlara kısa zamanda, *Mehmed Emin Yurdakul* (1860-1944), *Hamdullah Suphi Tanrıöver* (1885-1966) ve *Ömer Seyfeddin* (1884-1920) gibi İttihatçı aydınlar ve Osmanlı Yahudilerinden *Moiz Kohen* (*Tekinalp*) de katıldı. Bunlara, en büyük desteği de, kısa bir süre sonra, “Leon Cahun”ın Pantürkist görüşlerinden etkilendim” diyen, Diyarbakirli *Mehmet Ziya* (1876-1924) verecektir.

20. yüzyılın ilk yıllarında birçok Osmanlı aydını, hâlâ *Osmanlıcılık*, *İslamcılık* ve *Türkçülük* şeklinde formüle edilen üçlü bir siyaset tarzını savunuyordu. 1904 yılında Kafkas kökenli *Yusuf Akçura* tarafından yazılan ve çok büyük ilgiyle karşılanan “*Üç Tarz-ı Siyaset*” makalesinden sonra, birçok Osmanlı aydını, yönünü Türkçülüğe çevirdi. Akçura, Osmanlıcılığın bazı faydaları olsa da uygulamasının artık mümkün olmayacağını belirterek, çözümün *Türk Birliği* olacağını savunuyor ve Türkçülüğün yararlı olacağını üç madde hâlinde şöyle açıklıyordu:

1. Türk unsurlar daha kuvvetle birbirine bağlanacaklardır.
2. Kısmen Türkleşmiş olanlar Türklüğe hevesli olacak ve kolay temessül (asimile) edilebilecektir.
3. Henüz Türkleşmemiş ve başka millî duygusu olmayan Müslüman unsurlar, zor da olsa Türklüğe asimile edilebilecektir.

Bu görüşlere bazı aydınlar karşı çıksa da, Ziya Gökalp olarak bildiğimiz Mehmet Ziya’nın devreye girmesiyle bu tez daha çok savunulur olmuştur. Mehmet Ziya bazı noktalarda Akçura’dan farklı düşünse de, konuya sosyolojik yaklaşıyor ve daha sistematik bir asimilasyonu savunuyordu. Mehmet Ziya da dahil birçok Osmanlı aydınında, Müslüman unsurlar olan Arap ve Arnavutların artık asimile olamayacağı görüşü yaygındı. Gayrimüslim grupların asimile edilemeyeceği düşünüldüğünde, bazı küçük topluluklar dışında, asimilasyonun ana hedefi Kürtlerdi. II. Meşrutiyet ve yeni anayasa da soruna bir çözüm getirmeyince, nüfus mühendisliği ve asimilasyon çalışmalarına hız verildi. Amaç ve hedef çok netti: *Müslümanlaştırma* ve *Türkleştirme*. Hedefte, gayrimüslimler ve Kürtler vardı. Konunun teorik temellerini de Yusuf Akçura ve Mehmed Ziya gibi aydınlar hazırlıyordu.

Türkçülük akımının etkisinde kalan sadece Jön Türkler-İttihatçılar, Kafkaslı entelektüeller değildi. Hamit Bozarslan, Abdülhamid'in, imparatorluğu, Kürdistan'ın da katılacağı bir Anadolu olarak gördüğünü belirterek şöyle diyor:

"Hem İslami hem de uygarlaştırıcı olarak kavranan Türklüğün merkezi-liği fikri, gerçekten de, hem sultanın muhalifleri arasında hem de resmi düşünürler arasında büyük ölçüde yaygındır... Osmanlı monarşisinin kaynağı olarak bir Orta-Asya Türklüğü fikri Abdülhamid döneminde okul kitaplarına girer. Türkolog Necib Asım (1861-1935) Türkleri, imparatorluğun 'egemen ulus'u olarak tanımlamaya kadar gider. Bununla birlikte, fazlasıyla İslamî olmakla ünlenmiş bu sultanın hükümranlığı boyunca, İslam'ın bütün tarih kroniklerinin tüylerini diken diken eden Atilla gibi Türkçü şahsiyetlerin itibarının iade edildiğine tanık olunur. Bizzat II. Abdülhamid, anılarında 'Türk milletini güçlendirme' zorunluluğundan söz ederek, Türk 'kanı'nın 'üstünlüğü'nü belirtir."¹⁹

Türkçülük faaliyetlerinin yoğunlaştığı bu süreç, birçok unsur gibi İstanbul'daki Kürt öğrenci ve aydınlarını da rahatsız ediyordu. Celadet Ali Bedirhan, 1933 yılında Mustafa Kemal'e gönderdiği mektupta süreci şöyle anlatıyor:

"Hatırında kaldığına göre 10 Temmuzun ikici seneyi devriyesi henüz ıdrak olunmamıştı. ²⁰ Bir gün Şehzadebaşı'nda bir tiyatro binasında mühim bir konferansın verileceğini edebiyat öğretmenimizden öğrenmiş ve bu gibi şeylere meraklı birkaç arkadaşım ile konferans mahalline gitmiştim. Sahneye iki adam çıktı. Biri Yusuf Akçura Bey idi. Arkadaşını bize takdim etti. Hatıram yanılmıyorsa bu zatın ismi İsmail Gansprinski idi.²¹ Gansprinski efendi. İstanbul ahalisince anlaşılması müşkül bir Türkçe ile uzun bir konferans verdi. Mütemediyen Türk'ten ve Gayrı Türk'ten bahsediyordu. Konferans bittiğinde benim ve arkadaşlarımın anlayabildiği şundan ibaretti: 'Herkes Türk'tür, Türkiye'de başka bir milli unsur yoktur ve olmamalıdır.'

Bilmem nasıl bir tesadüftür, o gün aramızda hiçbir Türk talebe yoktu. Benden başka diğer bir Kürd, bir Çerkez, bir Arnavut, bir Gürcü, bir de Rum arkadaşımız vardı. Ertesi gün mektepte aynı arkadaşlarla bir araya geldiğimizde Gansprinski konferansı mevzubahis oldu. Meşrutiyet devriyesi birdenbire inkişaf eden müsavâtı hukuk ve mezhebi hürriyet fikirleriyle suratla temasa gelen dimağlarımız, Gansprinski efendinin nazariyesini

19 Bozarslan, *A.g.e.*, s. 205.

20 10 Temmuz Meşrutiyet sene-i devriyesi; 23 Temmuz 1910'a denk gelir.

21 Yazarın notu: Tatar kökenli Osmanlı aydını; Gaspıralı İsmail.

kabul edemiyordu. Bu nazariyat bize pek aykırı gelmiş, maneviyatımızı adeta isyan ettirmiş idi.”²²

Türk unsur dışındaki halklar, gelişen Türkçülük akımından huzursuzluk duyarken; Büyük Osmanlı İmparatorluğu’ndan umudu kesen Türk aydınları, artık kendilerini *unsur-i asli* görüyor, yalnız Türklerin egemen olduğu bir ülkeden söz ediyorlardı. Türk aydınları, kendilerini, “unsur-i asli”, “millet-i hâkime” gibi tanımlamalarla ifade ederken; bu tanımlama; Rum, Ermeni gibi gayrimüslim unsurları da; Arap, Kürt ve Arnavut gibi Müslüman unsurları da dışlıyordu.

II. Meşrutiyetin İlanı, 31 Mart Dini Ayaklanması ve Abdülhamid’in Tahttan İndirilmesi

II. Abdülhamid’in daha yeni padişah olduğu sıralarda, 23 Aralık 1876’da, Tersane Konferansı’nda hazırlanan *Kanun-i Esasi* (Anayasa) taslağı, İngiltere ve Fransa’nın da desteğiyle kabul edilerek meşrutiyet ilan edilmişti. Kanun-i Esasi’ye göre, Padişah otoritesinin yanına, Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan kurumları eklenmişti. Ancak 13 Şubat 1878’de, Sultan Abdülhamid tarafından Kanun-i Esasi askıya alınmış ve iki meclisin de faaliyeti durdurulmuştu. Kanun-i Esasi otuz yıl askıda kaldıktan sonra, **10 Temmuz 1328 (23 Temmuz 1908)** tarihinde yeniden yürürlüğe kondu ve II. Meşrutiyet ilan edildi. İktidar yorgunu II. Abdülhamid, İttihatçıların öncülüğünde gelişen güçlü muhalefet ve Üçüncü Ordu’nun baskısı karşısında, istemeyerek de olsa istekleri kabul ederek meşrutiyeti ilan ettiğini ve Meclis-i Mebusan’ın yeniden açılacağını açıkladı. Zaten günlerce önce, İttihatçılar tarafından, Batı Trakya’da, Selanik’te, Meşrutiyet fiilen ilan edilmişti. Abdülhamid’in bunu kabul etmekten başka çaresi yoktu.

Meşrutiyetin ilanı, İstanbul’da bayram havasında kutlanırken günün kahramanları, kısa bir süre önce, Batı Trakya’da dağlara çıkan Binbaşı *İsmail Enver*, Kolağası Resneli *Ahmet Niyazi* ve kullarına özgürlük bağışlayan *Sultan Abdülhamid* oldu. Kutlamalar sırasında, İstanbul duvarları, 27 yaşındaki İttihatçı Enver, Resneli Ahmet Niyazi ve Sultan Abdülhamid’in resimleriyle süslenmişti. Meşrutiyet, günlerce, “Hürri-

22 Celaldet Ali Bedirxan, *Bir Kürt Aydınından Mustafa Kemal’e Mektup*, Doz Yayınları, 1992, s. 21-22.

yet Bayramı” olarak, bir devrim olarak kutlandı. Yapılan gösterilerde, halk, İttihatçıları *kahraman*, Abdülhamid’i de *hürriyeti bağışlayan* olarak alkışlıyordu. Otuz yıldır ülkeyi yöneten Abdülhamid için, halk hâlâ “Padişahım çok yaşa” diye çılgık atıyordu. Bu garip durum için, İstanbul İngiliz Büyükelçisi *Sir Gerard Lowther*, 4 Ağustos 1908’de İngiltere Dışişleri Bakanı *Sir Edward Grey*’e gönderdiği raporda şöyle diyordu: “Sultan’ın bu gün kalabalık arasında sevgi saçan bir baba gibi hareket ettiğini görünce çok güldüm ve onun yaşayan komedyenlerin en büyüğü olduğunu düşündüm.”²³

Kasım ve Aralık ayında yapılan Meclis-i Mebusan seçimleri büyük oranda İTC’nin üstünlüğüyle geçti. Bazı gruplar seçimlere katılmazken İTC’yle birlikte seçimlere katılan Ahrar Fırkası varlık gösteremedi. Kürdistan’da ise halkın seçimin ne olduğundan haberi bile yoktu. “Meşrutiyet”, “seçim”, hatta “eşitlik”, halkın bilmediği kavramlardı. Halk arasında, meşrutiyetin iyi mi kötü mü olduğu tartışılırken eşitlik getireceği şeklindeki söylemleri anlayan yoktu. Ağa ile xulam (hizmetli) nasıl eşit olabilirdi?..

Diyarbakır’da dar bir çevrede yapılan seçimler, Pirinçcioğlu ailesinin kontrolünde geçti. Önce Arif Pirinçcioğlu mebus seçildi; kısa bir süre sonra Arif Pirinçcioğlu ölünce yerine oğlu *Fevzi Pirinçcioğlu* (1878-1933) geçti. Fevzi Pirinçcioğlu, aldığı mebusluğu ölünceye kadar bir daha bırakmayacaktır! Hem Osmanlı hem Cumhuriyet döneminde hep devlete yakın oldu ve hep mebus kaldı. Ergani sancağında İTC adına aday olan Fevzi Pirinçcioğlu’nun yeğeni Mehmet Ziya sürpriz şekilde seçimi kaybetti ve İTC karşıtı Hacı Niyazi Bey mebus seçildi. Ancak Hacı Niyazi Bey’in mebusluğu da iptal edildi.

Seçimler sonucunda oluşan 3. Meclis-i Mebusan, 4 Aralık 1908’de açıldı. İTC, mecliste ve hükümette egemen olurken muhaliflere aman vermedi. İTC’den daha fazla özgürlük beklentisi içindeki kesimler hayal kırıklığına uğradı. Ahrar Fırkası, yeni güçlenmeye başlayan *Hürriyet ve İtilaf Fırkası* ve basının önemli bir kısmı, İTC’nin sert yönetimine muhalefet ediyordu. İTC ise giderek daha da sertleşiyordu. Abdülhamid döneminden “Devr-i Sabıka” (1876-1908) diye ya-

23 Cengiz Özakıncı, *Türkiye’nin Siyasi İntiharı*, ‘Yeni Osmanlı’ Tüzağı, Nuhun Gemisi Yayınları, 2016, s. 168.

kınanlar, bu kez de İTC döneminden, “Devr-i İttihad” (1908-1918) diye yakınlacaklardır. 1908 öncesine “Abdülhamid İstibdadı” denirken, 1908’den sonrası için “İttihatçıların Zorbalığı” deniyordu.

İTC’ye karşı artan muhalefet sonucunda, dönemin önemli Kürt aydınlarından Mevlânzâde Rıfat’ın sahibi olduğu *Serbesti* gazetesi yazarı Hasan Fehmi’nin, **24 Mart 1328 (6 Nisan 1909)** tarihinde, bir suikast sonucu öldürülmesi durumu iyice gerginleştirdi. Bir hafta sonra, **31 Mart 1328 (13 Nisan 1909)**, bir grup asker ve onlara katılan siviller, “şeriat isteriz” sloganıyla isyan başlattılar. İsyanı, İTC’nin dışındaki bazı fırka (*İttihad-i Muhammedi Fırkası* gibi) ve bazı gruplar da destekledi. Bu süreçte yaşanan olaylar sonunda, İTC’nin kontrolünde bulunan Edirne’deki İkinci Ordu ve Selanik’te bulunan *Mahmud Şevket Paşa*’nın (1856-1913) komutanı olduğu Üçüncü Ordu birleşerek *Haraket Ordusu* adıyla, 24 Nisan 1909’da İstanbul’a ulaştı. 25 Nisan’da isyan bastırıldı. İsyanın Meşrutiyet’e karşı eylemi, İTC’nin dışında, çok farklı çevrelerden de isyana karşı tepki yarattı. Tarihçi-yazar Kemal Karpat bunu şöyle ifade ediyor:

“İttihat Terakki Cemiyeti, Osmanlı Demokrat Fırkası, Ahrar Fırkası, Taşnak Partileri, Mülkiye, Rum, Çerkez, Kürt cemiyetleri gibi birçok cemiyet ve kulüp, ‘hâkimiyet-i milliyeyi, hürriyeti ve meclisin serbest çalışmasını öneren önemli bir bildiri yayımlamışlardı, 17 Nisan 1909’da. Aynı zamanda, Erzurum gibi birçok yerde Ermeniler ve Müslümanlar bir araya gelerek Meşrutiyet’in ayakta kalmasını savunmuşlardı.”²⁴

27 Nisan’da, II. Abdülhamid tahttan indirilerek yerine kardeşi Mehmet Reşad/V. Mehmet padişah olarak ilan edildi. Böylece, I. Meşrutiyet’in ilan edildiği 1876’da padişah olan II. Abdülhamid’in 33 yıl süren saltanatı, II. Meşrutiyet’in ilanından yaklaşık 8 ay sonra bitecekti. Bundan sonra İTC’nin mutlak iktidar yılları başladı.

İTC’nin gizli olarak Selanik’te yapılan 1911 kongresinde, “*Türk olmayan unsurların, gerekirse silahlı güçlerle Türkleştirileceği*” şeklinde alındığı belirtilen kararın, sonradan uygulamaya girdiği görülecektir. Bu kongre, İTC tarihinde cemiyetin ırkçılığa evirilmesinde bir dönüm noktasıdır. Hamit Bozarslan, Türk olmayanlar tarafından

24 Kemal Karpat, *Osmanlı’dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yayınları, 2010, s. 116.

kurulan İTC'nin, 1911 Kongresi'ne kadar meydana gelen dönüşümünü şöyle özetler:

“Türklüğün bu açık ifadesi, yıllar içerisinde yöneticilerinin profilinde gözlemlenen değişimlerden kaynaklanır. Gördüğümüz gibi, İTC'nin kurucu dört üyesinden üçü Türk değildi, dördüncüsü de Azeri'ydi. Örgütün kuruluşundan yedi yıl sonra, 1896 yılında saflar şişmişken, büyük ölçüde yenilenmiş bir tabloyla karşılaşırız. O tarihte merkez komite üyeleri şunlardır: Mizancı Murad (Dağıstanlı), Doktor Nazım (Türk), Çürüksulu Ahmed (Çerkez), İshak Sukuti (Kürt), Şerif Mağmumi (Türk), Ahmet Rıza (Türk), M. Kadri Pajic (Hersekli) ve İbrahim Temo (Arnavut). 1907'de ise önde gelen tüm üyeler Türk'tür.

Gerçekten, gayrimüslimlerin ve -en azından teoride- Müslüman olmuş Yahudi dönmelerin örgüte üye olması yasaktır.²⁵ Bir Türk babaya sahip olma ya da ‘inkâr edilemez biçimde Türk’ olma koşuluyla birlikte Türklüğün giderek İttihatçı çevrelere girmenin bir koşuluna dönüştüğü bilinmektedir. (En azından Cemiyet'in İsviçre'deki çevresi böyledir.²⁶) 1911'den sonra İttihatçıların dar çevresi, Pan-Turancı milliyetçiliğin teorisyen, bir Kürt ideolog Ziya Gökalp'i kapsayacak şekilde genişler.”²⁷

Bozarslan sonra şunu da ekliyor:

“Bir Jön Türk kuşağından fazlasının yaşlanmasına tanık olacak kadar uzun süren Abdülhamid dönemi, 1905-1906'dan itibaren aniden sonuna gelerek, muhalifler arasında mesleki (subayların yığınsal olarak sahneye girişi), kuşaksal (çoğunluğu ancak otuzlarındadır) ve örgütsel (yeni ‘İttihat ve Terakki Cemiyeti’nin, 1865 doğumlu İbrahim Temo’nun ya da 1859 doğumlu Ahmed Rıza’nın eski örgütüyle) alakası yoktur!”²⁸

İTC Muhalifi Fırkalar

II. Meşrutiyet'in ilanı, Osmanlı tebaası bütün halklarda özgürlük umutları yaratmıştı. Arnavut, Çerkez, Ermeni, Kürt, Arap gibi halklar peş peşe örgütler (fırkalar, partiler) kurdular, yayınlar çıkarmaya başladılar. Büyük bir özgürlük ve aydınlanma süreci başladı. Ancak kısa bir süre sonra, iktidarda egemen hâle gelen İTC bunu durdurdu.

25 Kazım Karabekir, *İttihat ve Terakki Cemiyeti, 1896-1909 Neden Kuruldu? Nasıl Kuruldu? Nasıl İdare Olundu?*, Türedav Ofset, 1983, s. 176.

26 Hans-Lukas Kieser, *Türklüğe İhtida: 1870-1939 İsviçre'sinde Yeni Türkiye'nin Öncüleri*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, 2008, s. 110.

27 Bozarslan, *Türkiye Tarihi*, s. 206.

28 Bozarslan, *a.g.e.*, s. 208.

katı politikalar izledi. Bu durum İTC'deki pek çok demokrat ve liberal Osmanlı aydınının cemiyetten uzaklaşmasına sebep oldu.

Bu dönemde, Abdülhamid'in yeğeni, eski İttihatçı Prens Sabahaddin'in liberal anlayışı çizgisinde kurulan *Ahrar Fırkası*, başlangıçta dikkat çeker. Ahmed Fazlı Bey ve Nureddin Ferruh Bey gibi dönemin önemli politikacıları tarafından yönetilen Ahrar (Liberal) Fırkası İTC karşısında bir varlık gösteremez. 21 Kasım 1911'de çok sayıda aydının katılımıyla kurulan *Hürriyet ve İhtilâf Fırkası* (HİF) ise İTC'ye önemli bir rakip oldu. Fırkanın kuruluşunda, tanınan pek çok Osmanlı aydını yer aldı. Kurucular şunlardır: Ayan Meclis üyeleri *Damat Ferit Paşa*, *Muşir Fuat Paşa*, Amasya Mebusu *İsmail Hakkı Paşa*, Sivas Mebusu *Dr. Dagavaryan*, Tokat Mebusu *Mustafa Sabri Efendi*, Piriştine Mebusu *Volçettrinli Hasan Bey*, Sinop Mebusu *Dr. Rıza Nur Bey*, Ferik Mütekaiddi *Süleyman Paşa*, Miralay Mütekaiddi *Sadık Bey*, eski sadrazamlardan Tunuslu Hayreddin Paşa'nın oğlu gazeteci *Hayreddin Bey*, *Hayrettin Paşazade Mehmet Tahir*, eski Dahiliye Nazırı *Ahmet Reşit Bey* ve *Damat Salih Paşa*.²⁹

İstanbul'da 1911 yılı sonlarında bir mebus seçmek için yapılan ara seçimlerde HİF, sürpriz bir şekilde İTC'yi geçer. (1 oy farkla!). Bu küçük seçim çok büyük yankı yaratır ve meydana gelen olaylar sonucunda, padişah Mehmed Reşad Meclis-i Mebusan'ı dağıtır. Yeniden yapılan seçimler sonucunda 18 Nisan 1912'de 4. Meclis-i Mebusan toplanır. Ancak bu meclis de, Sadrazam Gazi Ahmet Muhtar'ın önerisiyle 5 Ağustos 1912'de kapanacaktır. Ahmet Muhtar Paşa'nın 21 Temmuz'da kurduğu, her partiden üye bulunan hükümetin ömrü de 29 Ekim'de sona erecektir. İkinci kez Mehmet Kamil Paşa'nın başkanlığında 30 Ekim 1912'de kurulan, Meşrutiyet'ten bu yana İTC'nin ilk kez içinde olmadığı, HİF'in etkili olduğu hükümetin ömrü de dört ay sürecektir. İTC, 23 Ocak 1913'te yaptığı Babıâli Baskını'yla iktidarı eline geçirecek ve savaşı sonuna kadar (1918 Ekim'i) bir daha da bırakmayacaktır.

II. Meşrutiyet döneminin en güçlü muhalefet partisi olan HİF, zaman içinde İTC karşısında gerileyecek; 11 Haziran 1913'te gerçekleşen, Sadrazam Mahmud Şevket Paşa suikastından sonra da kapatılacaktır. Savaşın sonra, 1918'de İTC'nin kapanmasıyla tekrar faaliyete geçen HİF, Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarından, Cumhuriyet'in

29 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 263 ve 286.

kuruluşuna kadar olan süreçte, bir süre iktidar olsa da (Damat Ferit Paşa hükümetleri), Cumhuriyet'in kuruluşundan sonra, İTC'nin Cumhuriyet Halk Fırkası'na evrilmesiyle, yine muhalefet olur ve kapatılır.

1908'de II. Meşrutiyet'le başlayan, Cumhuriyet'e uzanan süreçte, iktidarda ırkçı, despot bir politika izleyen İttihatçılar değil de daha demokrat iktidarlar olsaydı, sonraki yıllarda yaşanan acılar yaşanmayabilirdi. Başta Türk, Kürt ve Ermeni ilişkileri olmak üzere daha barışçıl bir ortam olabilirdi. İsviçreli tarihçi Hans-Lukas Keiser, 1908'den sonra başlayan o kaotik dönemde bile milliyetçilikler ötesi toplumsal çözümler ve bir arada yaşama pratiklerinin var olduğunu, barış fırsatının kaçırıldığını, barışın ıskalandığını belirterek şöyle diyor: "Jön Türk-Kemalist devletin (1908-1938), Doğu Vilayetleri sorunları, Ermeni ve Kürd sorunlarını şiddet yoluyla bastırması, geleceği ipotek altına alan önemli yanlışlardan biridir."³⁰ Gerçekten, 1908 Meşrutiyeti bu toplum için önemli bir kavşaktı, tarihi bir makastı, değerlendirilemedi.

Dünden Bugüne Uzanan İki Politik Çizgi: İTC ve HİF

1912-1913 yıllarında Trablusgarp ve Balkan harplerinden yenilgiyle çıkılmasından sonra Osmanlı Devleti, idari olarak da bir bunalıma girmişti. Güçlü padişah Abdülhamid gitmiş, zayıf padişah Mehmed Reşad gelmişti. Yönetimde İTC siyasi çizgisi egemendi ancak HİF ve liberal anlayıştaki Ahrar Fırkası'nın da etkisi vardı. Jön Türkler, çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu'nda Türk milliyetçiliğini egemen kılmak istiyorlardı. Osmanlı'daki çöküşün önüne geçmek için, *Türkçülük, İslamcılık, Osmanlıcılık ve Batılılaşma* tartışmaları yapılıyordu. Bu sıralarda, çeşitli sorunlar dolayısıyla, sık sık sadrazamlar değişirken İTC yönetime tamamıyla egemen olmak için her şeyi yapıyordu. HİF ise sadece İTC'ye muhalefet ediyor, yönetimde etkili olamıyordu.

İTC siyasi çizgisi, mütareke döneminde (1918-1922) Müdafaa-i Hukuk Cemiyetleri, Cumhuriyet'in başlangıcında Cumhuriyet Halk Fırkası, sonra Cumhuriyet Halk Partisi olarak günümüze kadar ge-

30 Hans-Lukas Kieser, *İskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet 1839-1938*, Çev. Atillar Dirim, İletişim Yayınları, 2013, Önsöz yazısı.

lirken;³¹ HİF siyasi çizgisi, önce Abdülhamid'e yakın, sonra Kâzım Karabekir, Damat Ferit Paşa gibi muhafazakâr aydınların çizgisi gibi görülmüş, 1950'lerde Demokrat Parti, sonraları, Adalet Partisi, Anavatan Partisi, Adalet ve Kalkınma Partisi gibi partilerin çizgisi olarak devam etmiştir. Osmanlı'dan Cumhuriyet'e ve günümüze kadar uzanan bu iki siyasi çizgi, yüz yılı aşkın bir süredir, birbirine muhalefet edip *iktidar mücadelesi* verirken; topluma, halka ne verdikleri tartışmalıdır. Bu iki rakip çizgi, Türk unsuru dışındaki halkların (özellikle de Kürtlerin) ulusal haklarının verilmemesi konusunda rahatlıkla uzlaşabilmektedir! Uzlaşma, genel olarak "Mevzubahis vatansa gerisi teferruattır." çizgisinde gerçekleşmektedir.

Yüz yılı aşkın süredir bu iki siyasi çizgi, bu topluma huzur getiremedi. Hans-Lucas Kaiser'in deyimiyle 1908'de *barış ıskalandı*, meydana gelen fırsat, bu iki politik çizgi yüzünden değerlendirilemedi. Bu toplumda hâlen, İttihatçı politikaların sürdürücüsü Kemalistlerin ve Abdülhamid politikalarının sürdürücüsü İslamcılarının iktidar kavgaları devam etmektedir. İktidar kavgası verilirken dünden bugüne konu Kürtler veya Ermeniler olunca, hep, "Söz konusu vatansa gerisi teferruattır." diyerek, rahatça ittifak yapabilmektedirler...

İTC ve Kürt Aydınları

II. Meşrutiyet döneminde, İTC politikalarında Türkçülüğün öne çıkmasıyla, İTC'nin Kürt karşıtı yapısı da ortaya çıkmıştı. Özellikle II. Meşrutiyet'i takip eden yıllarda, kuruluşundan beri İTC'nin içinde bulunan Kürt aydınları İTC'den uzaklaştılar. Oysa İTC'nin dört kurucusundan ikisi Kürttü. İTC'nin bir numaralı üyesi Diyarbakirli İshak Sükûti, erken dönemde (1902) vefat etmiş, diğer kurucu Abdullah Cevdet'in yolu da İTC'yle erken ayrılmıştı. Daha sonraki yıllarda, İTC'li olarak bilinen *Şerif Paşa* (1865-1951), *Abdurrahman Bedirhan* (1868-1936), *Babanzâde İsmail Hakkı* (1874-1913), *Mahmud Bedirhan*, *Bedirhani Osman Paşa*, *Seyid Abdülkadir* (1951-1925),

31 İTC'nin CHP'ye dönüşme süreci ile ilgili bkz: Celâl Temel, *1918-1923 Mondros'tan Lozan'a Kürtler, Kürtlerin Aldanma ve Aldatılma Yılları*, İBV Yayınları, 2017, s. 30.

Liceli *Ahmet Ramiz* (1878-1940), Dersimli *Lütfi Fikri* (1872-1934), *Babanzâde Hikmet*, *Babanzâde Ahmed Naim* (1872-1934) ve *Mevlânzâde Rıfat* (1869-1930) gibi Kürt aydınları cemiyetten uzaklaşmış/uzaklaştırılmışlardı. Başlangıçta *Seyid Abdülkadir*, *Emin Ali Bedirhan*, *Babanzâde İsmail Hakkı*, *Şerif Paşa* gibi dönemin önde gelen Kürt önderleri, Jön Türk Devrimi olarak nitelendirilen II. Meşrutiyet'ten ve İTC'den umutluydular. Kısa bir süre sonra İTC'nin Kürt karşıtı yapısı net olarak ortaya çıkacaktır. Bu süreçte İTC'ye, *hürriyet* adına destek veren Kürtlerden biri de sonraları İTC ardılları tarafından hiç sevilemeyecek olan *Bediüzzaman Said-i Kürdî*'dir.

Dönemin önemli Kürt entelektüellerinden, *Serbesti* gazetesinin sahibi Mevlânzâde Rıfat, İttihatçılara karşı şiddetli muhalefet yapanlardandı. Mevlânzâde Rıfat, anılarında bu dönemi şöyle özetliyor:

“İnkılâbımızın (II. Meşrutiyet) önceki devrine, ‘*Sultan Abdülhamid İstibdadı*’, ikinci devrine de, ‘*İttihat ve Terakki Zorbalığı*’ diyeceğiz ve duruma göre, üçüncü bir kuvvetin yani ‘Yapıcıların’ ortaya çıkmasını bekleyeceğiz.”³²

Ve bu toplum yüz yıldan fazla geçti, bu üçüncü kuvveti (Yapıcıları) bir türlü yaratamadı. Bu toplumda hâlen, *istibdat* ve *zorbalık* bitmedi, bu iki politik çizgi toplumun kaderindeki kötü rollerini oynamaya devam ediyor.

II. Meşrutiyet döneminde, Mevlânzâde Rıfat ve onun gibi pek çok Osmanlı entelektüelinin muhalefetine rağmen İttihatçılar Osmanlı idaresini ellerine geçirmişlerdir. Buna karşın İstanbul’da, Avrupalar’da okuyan bu seçkin Kürt entelektüelleri, bu dönemde ve daha sonra İstanbul’dan ayrılıp Kürt halkına ulaşamamış ve Kürt ulusu için bir şey yapamamışlardır.

Dönemde Önemli Bir Dönemeç: Babiâli Baskını ve Mahmud Şevket Paşa Suikastı

II. Meşrutiyet’in kısmi özgürlük ortamı içinde bazı olumlu gelişmeler olsa da imparatorluk kan kaybetmeye devam etti. 1911-1913 yıllarındaki Trablusgarp ve Balkan savaşlarında Osmanlı Devleti’nin yenilmesi ve sonucunda büyük toprak kayıpları, çöküşü hızlandırdı. II. Meşrutiyet’ten sonraki beşinci hükümet olan ve tarafsız olarak bilinen

³² Mevlânzâde Rıfat, *Sürgün Hatıralarım*, Avesta Yayınları, 2009, s. 37.

Gazi Ahmet Muhtar Paşa hükümeti de 29 Ekim 1912 tarihinde istifa etmek zorunda kaldı. Yerine, İTC karşıtı, Hürriyet ve İhtilaf Fırkası'na yakınlığıyla bilinen Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa hükümeti kuruldu. İTC, ilk günden itibaren M. Kamil Paşa'nın sadrazamlığına olumlu bakmadı ve onu devirmek için planlar yaptı. Bu amaçla İTC, hükümetin Edirne'yi Bulgaristan'a vereceği propagandası yaparak M. Kamil Paşa'yı yıprattı.

23 Ocak 1913'te M. Kamil Paşa Kabinesi, Babıâli'deki Hükümet Konağı'nda toplantı hâlindeyken; Enver ve İTC'nin tetikçilerinden Yakub Cemil'in başını çektiği silahlı bir grup, peşlerine takılan kalabalıkla beraber toplantıyı bastılar. Baskın sırasında Harbiye Nazırı Nazım Paşa ve bazı güvenlik görevlileri öldürüldü. Enver, Sadrazam Kamil Paşa'nın kafasına silah dayayarak elinden aldığı istifa mektubunu Sultan Reşad'a götürdü. Yerine, Erkan-ı Harbiye Reisi Mahmud Şevket Paşa atandı. Böylece II. Meşrutiyetle başlayan 1908-1913 koalisyon hükümetleri devri bitti, İTC'nin tek parti dönemi başladı.

İTC'nin uyguladığı şiddet politikası, bir süre sonra kendisine de döndü. Babıâli Baskını'ndan sonra, İTC tarafından sadrazamlığa getirilen ve "31 Mart'ın Fatih'i" olarak ünlenen Mahmud Şevket Paşa (1856-1913), 11 Haziran 1913'te Beyazıt'tan Babıâli'ye doğru arabası içinde giderken bir suikast sonucu öldürüldü. Bunun üzerine, ortalık iyice karıştı: İTC, suikastla ilgili olduğu belirtilen 12 kişiyi astı, dönemdeki siyasi rakibi HİF'i kapatarak, fırkanın liderlerini yurt dışına sürdü. Sultan Reşad'ın etkisiz kalmasıyla, otoriter bir yönetim oluşturan İTC, artık despot, ırkçı bir politika izliyordu.

Babıâli Baskını'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin iktidar gücünü tamamıyla ele geçiren İTC, Kürtler ve Ermeniler konusunda, karşıtı olduğu Abdülhamid'in politikalarını, plan ve projelerini, savaş ortamı içinde, bir başka şekilde tasarlayıp uygulamak istedi. Projelerin bir kısmı, I. Dünya Savaşı'nın karanlık ortamında uygulandı, bir kısmı Cumhuriyet'in ilk yıllarına kaldı. İTC'nin önemli ismi Doktor Bahaddin Şakir, 1915 başlarında yapılan gizli bir toplantıda şöyle diyecektir: "Bana kalırsa, Türk olmayan unsurları, hangi ulustan, hangi dinden olursa olsun, ortadan kaldırmalıyız. Bana göre din bir hiçtir. Ülkemizi Türk olmayan unsurlardan temizlemeliyiz."³³

33 Ali Haydar Koç, "Vilayet-i Şarkiye'de Gelişen Siyasal Olaylar Işığında, Kürtler Ermeniler ve Osmanlı Devleti (1908-1918)", *Dengê Kürdistan*, 27 Mayıs 2014.

İTC'nin son dönemlerinde, partiye damgasını vuran partinin idari lideri, Mehmet Talat ve partinin askeri lideri İsmail Enver'di. 1909 yılında, daha 28 yaşında iken askeri ateşe olarak Berlin'de görev yapan Enver bir Alman hayranıydı. 1913 yılındaki İkinci Balkan Harbi sırasında Edirne'nin kurtarılmasındaki rolü dolayısıyla şöhreti arttı, karizması yükseldi. 18 Aralık 1913'te albay oldu. Osmanlıdaki askeri geleneklerine aykırı olarak, üç gün sonra, 21 Aralık 1913'te Tuğgeneralliğe terfi ettirilirdi. Birkaç gün sonra, 4 Ocak 1914'te Harbiye Nazırlığı görevine getirildi. I. Dünya Savaşı'nın başladığı sıralarda, 21 Temmuz 1914 tarihinde 33 yaşında iken başkumandan vekilliğine (fiilen başkumandan) atandı. Bu tarihten savaşın sonuna kadar, Alman meslektaşlarıyla büyük bir savaşı yönetti ve milyonların kaderinde rol oynadı. Savaştan sonra, 2 Kasım 1918 gecesi, diğer İTC liderleriyle birlikte yurt dışına kaçtı; 21 Eylül 1922 tarihinde Kafkasya'da bir çatışmada öldürüldü.

İTC Kongreleri ve II. Meşrutiyet Dönemi Hükümetleri

1908, 1909, 1910 ve 1911 yıllarındaki, 4., 5., 6., ve 7. kongrelerini Selanik'te gizli olarak yapan İTC, 8. kongresini 1912 yılında İstanbul'da açık olarak gerçekleştirdi ve önemli kararlar aldı. 1913 yılında İstanbul'da gerçekleşen 9. kongrede ise önceki kongredeki Türkçü-lâiklik tezi yumuşatılarak, Müslümanlıktan da yararlanma (Türk-İslam Sentezi!) ilkesi benimsendi.

1916'da 10., 1917'de 11. kongresini gerçekleştiren İTC, son kongresini, savaşın ardından, 1-5 Kasım 1918 günlerinde gerçekleştirdi ve 2 Kasım gecesi kongre devam ederken İTC'nin meşhur üçlüsü, Enver, Talat ve Cemal dahil, partinin lider kadrosundan on kişi yurtdışına kaçtı.³⁴ Böylece İTC tarihe karıştı ama etkisi yüz yıl sonra bugün bile hâlen görülmektedir.

34 Yurtdışına kaçan İttihatçı liderlerin sonu hep kanlı oldu. Talat Paşa 15 Mart 1921'de Berlin'de, sadrazamlık da yapan Sait Halim Paşa Malta sürgünü sonrasında 6 Aralık 1921'de Roma'da, Dr. Bahaddin Şakir ve Cemal Azmi 17 Nisan 1922'de Berlin'de, Cemal Paşa 21 Temmuz 1922'de Tiflis'te, Ermeniler tarafından öldürüldüler. İTC'nin karizmatik lideri Enver Paşa ise 4 Ağustos 1922'de Kafkasya'da bir çatışmada öldürüldü. İTC'nin önemli liderlerinden Doktor Nazım, yurt dışından döndü ve 1926 yılında İzmir'de Mustafa Kemal'e karşı yapılan suikast dolayısıyla idam edildi. Bkz. Temel, *1918-1923 Mondros'tan Lozan'a*, s. 20-21.

1889 yılında *İttihad-i Osmanî* adı ile kurulan, sonraları çeşitli aşamalardan geçen ve son olarak *İttihat ve Terakki Cemiyeti (Fırkası)* adını alan bu örgütün kongreleri şöyledir:

1. Kongre: Haziran 1889 (1305), İstanbul (İnciraltı Toplantısı)
2. Kongre: 4-9 Şubat 1902 (1318), Paris (1. Jön Türk Kongresi)
3. Kongre: 27-29 Aralık 1907 (1323), Paris, (2. Jön Türk Kongresi)
- 4 (1)³⁵. Kongre: 18 Ekim-7 Kasım **1908** (1324), Selanik, gizli
- 5 (2). Kongre: Kasım **1909** (1325), Selanik, gizli
- 6 (3). Kongre: Ekim-Kasım **1910** (1326), Selanik, gizli
- 7 (4). Kongre: Aralık **1911** (1327), Selanik, gizli
- 8 (5). Kongre: 20-29 Ağustos **1912** (1328), İstanbul
- 9 (6). Kongre: 20 Eylül **1913** (1329), İstanbul
- 10 (7). Kongre: 28 Eylül **1916** (1332), İstanbul
- 11 (8). Kongre: 18 Ekim **1917** (1333), İstanbul
- 12 (9). Kongre: 1-5 Kasım **1918** (1334), İstanbul (Kapanma kongresi, 14 Kasım'da Teceddüt Fırkasına dönüştü.)

1908-1918 yılları arasındaki on yıllık dönemde, 3 seçim ve 9 kongre geçiren İttihat-Terakki Cemiyeti (Fırkası), kısa bir süre (dört ay, Ekim 2012-Ocak 2013 arası) hariç hep iktidar ortağı olmuş veya tek başına iktidarda kalmıştır.

II. Meşrutiyet ve Savaş Dönemi Hükümetleri

II. Meşrutiyetin ilan edildiği 1908 yılından, I. Dünya Savaşı sonuna (1918) kadar olan on yıllık dönem, “Osmanlıda İttihat-Terakki Dönemi” olarak nitelendirilebilir. İTC, bu dönemin ilk yarısında iktidar ortağı, ikinci yarısında tek başına iktidardır. Türkiye Cumhuriyeti’nin kuruluşu için bir hazırlık dönemi olarak değerlendirilen bu süreç: II. Meşrutiyet’in görece özgürlük ortamında, aynı zamanda Kürt aydınlanmasının filizlendiği bir süreç olarak da değerlendirilir. Bu dönemin ilk beş yılında (1908-1913) on, son beş yılında (1913-1918) iki hükümet kurulmuştur. Bu dönemde kurulan başlıca Osmanlı Hükümetleri listesi aşağıdadır:

35 *İttihad-i Osmanî* adıyla yapılan kuruluş kongresi ve Jön Türk kongreleri olarak bilinen iki kongre göz önüne alınmazsa, İTC’nin ilk kongresi 1908’de yapılan kongre olarak kabul edilebilir. Buradan sonra parantez içinde verilen (1), (2), ... numaralandırması bu bilgiye referansla yapılan sıralamadır.

A) II. Abdülhamid Dönemi Hükümetleri (İTC'nin içinde bulunduğu çok partili hükümetler)

- 1- M. Said Paşa Hükümeti (22 Temmuz 1908-4 Ağustos 1908)
- 2- M. Kamil Paşa Hükümeti (5 Ağustos 1908- 13 Şubat 1909)
- 3- Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti (14 Şubat-13 Nisan 1909)
- 4- Ahmet Tevfik Paşa Hükümeti (14 Nisan-5 Mayıs 1909)

B) II. Meşrutiyet Dönemi Hükümetleri (İTC'nin içinde bulunduğu çok partili hükümetler)

- 5- II. Hüseyin Hilmi Paşa Hükümeti (6 Mayıs-12 Ocak 1910)
- 6- İbrahim Hakkı Paşa Hükümeti (13 Ocak 1910-29 Eylül 1911)
- 7- M. Said Paşa Hükümeti (30 Eylül 1911-16 Temmuz 1912)
- 8- Gazi Ahmet Muhtar Paşa Hükümeti (Büyük Kabine, 21 Temmuz-29 Ekim 1912)
- 9- II. M. Kamil Paşa Hükümeti (İTC'siz hükümet, 30 Ekim 1912-23 Ocak 1913)

C) İTC'nin Tek Parti Hükümetleri (Enver-Talat-Cemal Dönemi)

- 10- Mahmud Şevket Paşa Hükümeti (24 Ocak 1913-11 Haziran 1913)
- 11- Said Halim Paşa Hükümeti (12 Haziran 1913-3 Şubat 1917)
- 12- M. Talat Paşa Hükümeti (6 Şubat 1917-7 Ekim 1918)

İTC, Osmanlı Devleti'nin son yıllarına damgasını vururken erken cumhuriyet dönemi politikalarının yönlendiricisi ve günümüze kadar etkisi görülen, tartışmalı bir örgüttür. Konu ile ilgili pek çok kaynak vardır. Genellikle Kürtler, geleceklerinde büyük rol oynayan bu örgütü iyi tanımıyorlar.³⁶

³⁶ İTC-Kürt ilişkileriyle ilgili daha fazla bilgi için, Kürt araştırmacı Naci Kutlay'ın *İttihat Terakki ve Kürtler* kitabına bakılabilir.

4-) 1914 BİTLİS KÜRT AYAKLANMASI

I. Dünya Savaşı öncesinde, özellikle 1913 Babîâli Baskını'ndan sonra Osmanlı Devleti'nin iktidar gücünü tamamıyla eline geçiren İTC, başta Kürtler olmak üzere Müslüman halkları asimile etme planları içindeydi. Diğer taraftan reform söylemleriyle Ermeniler oyalanmakta, düşünülen plan ve projelerin hayata geçirilmesi için hazırlıklar yapılmaktaydı. Savaşın başlamasıyla bu plan ve projeler hemen gerçekleşemedi. Projeler, Kürtlerin ve Ermenilerin birlikte ve yoğun olarak yaşadığı bölgelerde, özellikle bir pilot bölge olarak Bitlis'te uygulanmak isteniyordu.

O dönemde, Bitlis bölgesinin dinî liderleri genel olarak Nakşibendî şeyhleri olarak bilinen Hizan şeyhleriydi. Kuzey Kürdistan'daki Nakşibendîlerin büyük şeyhi olarak bilinen Hizanlı Şeyh Sebegetullah, bölgenin önemli âlimlerinden Mele Selim'i halife olarak seçmişti. O bakımdan Mele Selim, *Xelife (Halife) Selim* olarak da biliniyordu. Şeyh Sebegetullah'ın ölümünden sonra, on yaşındaki oğlu Seyid Ali değil, amcasının oğlu Şehabeddin posta oturmuştu. Mele Selim, büyüyünceye kadar Şeyh Şehabeddin'i korumasına almıştı. *Şeyh Seyid Ali* ve *Şeyh Şehabeddin* genç yaşlarına karşın bölgede çok etkiliydiler. Şeyh Seyid Ali, Kürtler arasında, "Hûtê Gewr" (Boz Ejder) diye anılırdı

Şeyh Seyid Ali ve Halife *Mele Selim* (1849-1914), İTC yönetimine karşı bir ayaklanma hazırlığı içinde, bir taraftan Kürt ileri gelenleriyle bir taraftan da Ermenilerle görüşmeler yapıyorlardı. Hareketin liderliği yaşça büyük olan Mele Selim'deydi. Hamidiye Alayları'nın kuruluşundan sonraki dönemden başlayarak, son yirmi yılda İTC ile Ermeniler arasında var olan ittifak bu sıralarda zayıflamıştı. Bazı Ermeni çevreleri artık İTC'ye muhalefet ediyorlardı. Bu bakımdan, Şeyh Seyid Ali ve bölgedeki Ermeni Taşnak Partisi liderleri arasında, İttihatçılara karşı birlikte hareket etmeyle ilgili görüşmeler yapılıyordu. Mele Selim, hep Şeyh Seyid Ali'nin arkasındaydı.

Mele Selim, başından beri Kürtler için özerklik isteyen liderlerdendi. Bu yüzden 1894 yılında, *Seyid Abdülkadir* ve *Mutkili Hacı Musa* ile birlikte Hicaz'a sürgüne gönderilmişti. Orada da Kürt haklarıyla ilgili çalışmalarına devam eden Mele Selim, Abdülhamid tarafından atfedilince tekrar bölgeye gelmişti. Mele Selim'in bu sıralarda *Rêxistina Îrşad* (İrşad Hareketi) adlı gizli bir örgüt içinde yer aldığı da biliniyor.

Abdülhamid'in 1909'da İttihatçılar tarafından devrilip sürgün edilmesinden sonra, Mele Selim'le İttihatçıların arası iyice bozulmuştu.

8 Şubat 1914 tarihinde Rusya ile Ermeni Reform Antlaşması imzalayan İttihatçılar, Ermenilerle aralarını düzeltmişlerdi. Ermenilere ulusal hakları verileceği vaadinde bulunan, Kürtlerden söz etmeyen antlaşma, siyasal bilince sahip Kürtler arasında rahatsızlık yaratmıştı. Mele Selim bu antlaşmanın yanlış olduğunu belirtiyordu. Ruslara yakın duran *Abdurrezak Bedirhan* (1864-1936), *Yusuf Kamil Bedirhan* (1864-1934) ve *Seyid Taha* (1878-1932) gibi Kürt liderler de bu antlaşmaya karşıydılar.

Diğer taraftan, Kürtlerin hareketliliğini gören İTC İktidarı, bir baskı aracı olarak vergilerde büyük artış yaptı. Özellikle hayvan vergisi artırıldı. Bu durum, Van Gölü çevresinde hayvancılıkla uğraşan kesimlerde büyük huzursuzluk yarattı, vergi verilmemesi için direnmeler oldu. Bitlis Valisi, özellikle Hizanlı şeyhlerin vergi vermemesinden rahatsızdı. O dönemlerde Bitlis'te Britanya Konsolosu olarak görev yapan Arshak Safrastian (1885-1958) bu durumu şöyle anlatıyor:

“Vali yaptığı araştırmada, Hizanlı Kürd şeyhi ve ailesinin son yirmi yılda, devlete bir kuruş vergi vermediğini ve aşiretinin yüzlerce kişilik askeri bir gücü olduğu halde, devlete asker de göndermediğini tespit eder.

Vali, Hizan şeyhine, selam ile birlikte, nazikçe devlete olan vergilerini hatırlatarak, orduya kaç tane adamının askere alınması gerektiğini iletir. Valinin bu nazik mesajına, Şeyh Seyid Ali de aynı nezaketle, dede ve ataları gibi kendisinin de büyük bir bölgeye hitap eden, sorumlusu olduğu bir tekkenin dini lideri olduğunu belirtir. Burada her yıl binlerce seyyah, fakir ve zengin, derviş, çaresiz, dilenci ve tüccar, hacı, on binlerce kişinin ziyarete geldiğini, yemek yiyip, konakladıklarını; bu yüzden, kendisinin ve tekkesinin vergi muafiyeti olduğunu belirtir. Seyid Ali, II. Abdülhamid'in tahtının selameti için, bu tip taleplerle kendilerine gelmediğini de ekleyerek, bir nevi tehdit eder. Şeyhin cevabı Jön Türkçü valiyi çileden çıkartır.”³⁷

Vergi istenmesi dışında, özellikle İTC'nin medreselere müdahale etmek istemesi Kürt din âlimlerinin tepkisini çekti. Vergi, silah teslim etmeme gerginliği ve hükümetin medreselere müdahale etmesi gibi uygulamalar gerginliği giderek arttırıyordu. Hükümet, Hizan şeyhlerine müdahale etmeyi planlarken; İTC'nin, din ve Kürt düşmanı olduğu

37 Arshak Safrastian, *Kürd û Kurdistan*, Weşana Avesta, 2007, s. 85.

şeklinde açıklamalar yapan Mele Selim de, ayaklanma hazırlığı içindeydi. Mele Selim, 22 Şubat 1914'te gözaltına alındı. Bir gün sonra, Kürt güçleri Mele Selim'i kurtararak Xumaç Köyü'ne çekildiler ve çevredeki bazı askeri birlikleri de teslim aldılar. Böylece ayaklanma, planladığından önce, fiilen başlamış oldu. Mele Selim'in çağrısıyla, birçok Kürt aşireti ayaklanmayı destekleyeceğini açıkladı. Bitlis'e çok yakın bir bölgede bulunan ve büyük bir silahlı gücü olan Bişarê Çeto liderliğindeki Pencinari Aşireti dahil, yüzlerce aşiret başkaldırıya katılacağını bildirdi. Buna karşın özellikle Kadirî şeyhleri, Nakşibendî olan Mele Selim'e olumsuz tavır koyarak, devletle de işbirliğine girdiler.

Mele Selim, bu sırada öğrencisi Said-i Kürdî'ye bir mektup yazarak yardım talep etti. Said-i Kürdî, hocasının talebini Müslümanlar birbirlerine kurşun sıkmaz gerekçesiyle kabul etmedi. Mele Selim, 1908'de kurulup, 1909'da kapanan Kürt Teavün ve Terakki Cemiyeti çizgisindeki Kürt milliyetçilerini, Said-i Kürdî İTC'yi destekliyordu. Mele Selim, tahttan düşürülmüş bulunan Abdülhamid'e; Said-i Kürdî, İttihatçılara yakındı. 1907 yılında Abdülhamid'in Said-i Kürdî'yi zindana atmasından bu yana, Said-i Kürdî hürriyeti savunuyorlar gerekçesiyle İttihatçılarla yakınlaşmıştı. Buna karşın hem İttihatçılar hem onların devamı Kemalistler, yaşamı boyunca Said-i Kürdî'ye hep karşı oldular.

Cegerxwîn'in belirttiğine göre, iki ünlü Kürt âlimi, bu dönemde beyitlerle (şiirlerle) birbirini eleştirirken Kürdistan'daki medrese *fekîleri*³⁸ de onların ardında ikiye bölünmüştü. Yazdıkları Arapça kitaplarda birbirlerine karşı geliyorlardı. Said-i Kürdî, Arapça şöyle diyordu: “*Huriyetun etiyeturahmani (O hürriyet ki bize rehim sundu) / İz encha textesü bilimani (O imanımıza mahsustur)*”³⁹ Buna karşılık Mele Selim şöyle cevap veriyordu: “*Huriyetun, huriyetun binari (Atşe yakındır hürriyet) / İz encha textesü bilküfari (O küfrümüze mahsusu olunur)*”

Medreselerdeki Kürd fekilere, Said-i Kürdî ve Mele Selim'in yazdığı Arapça, Kürtçe, Farsça şiirlerle birbirlerini iğnelerken Mele Selim Kürtçe bir şiirinde şöyle diyordu:

“Hele rabin gelê Kurdan (Uyanın ey Kürtler)

Ji bajaran heta gundan (Şehirlerden köylere kadar)

38 Fekî: Medreselerde okuyan imam adayları.

39 Cegerxwîn, *Hayat Hikâyetem (Jînenîgarîya Min)*, Evrensel Yayınları, 2003, s. 32.

Bi yek mimê me din berdan (Bir işaretle dini bıraktık)
Weha nine Musulmani (Böyle değildir Müslümanlık)⁴⁰

Bediüzzaman Said-i Kürdî, Bitlis İsyanı sırasında Mele Selim'e neden destek vermediğini daha sonra şöyle açıklıyor:

"Eski Harb-i Umumî'den biraz evvel, ben Van'da iken, bazı dindar ve muttaki zatlar yanıma geldiler, dediler ki: 'Bazı kumandanlar dinsizlik oluyor, bize iştirak et. Biz bu reislere isyan edeceğiz.' Ben de dedim: 'O fenalıklar ve o dinsizlikler, o gibi kumandanlara mahsustur; ordu onunla mes'ul olmaz. Osmanlı ordusunda belki yüz bin evliya var. Orduya karşı kılıç çekmem ve size iştirak etmem.' O zatlar benden ayrıldılar, kılıç çektiler; neticesiz Bitlis hadisesi vücuda geldi. Az zaman sonra Harb-i Umumî patladı; o ordu, din namına iştirak etti, cihada girdi. Orduda yüz bin şehitler evliya mertebesine çıkıp, beni o davamda tasdik edip, kanlarıyla velayet fermanı imzaladılar."⁴¹

Bitlis İsyanı ve Mele Selim konusunda araştırma yapan Nevzat Bingöl, 1952 yılında, Mele Selim'in küçük oğlu Şeyh Hasan Fehmi'nin, Said-i Nursi'yi ziyaret ettiğini ve bu sırada Said-i Nursi'nin aşağıdaki açıklamayı yaptığını belirtiyor:

"Ben Van'da müftüydim. Üstadım bana haber gönderdi, orduda dinsiz subaylar yetişiyor, bunlar ilerde din için tehlikeli olur, bize iştirak et, biz bunlara karşı isyan edeceğiz, dedi. Ben de cevaben dedim ki: bu orduda yüz bin evliya var, birkaç dinsiz için bunlara kılıç çekemeyiz. Üstadım Seyda Selim, geleceği daha iyi gördü. Ben görmedim ama intikamımız alınacak."⁴²

İsyandan beş yıl sonra, 1919 yılında Kürdistan Teali Cemiyeti'nin yayın organı *Jîn* dergisinde *Law Reşid* imzasıyla yayımlanan bir yazıda, bu konuda aşağıdaki bilgiler verilmiştir.

"Sorunun fena bir renk ve şekil alacağını anlayan Bitlis Valisi, Mela'nın il merkezine getirilmesi ve bir uzlaşma sağlanarak sorunun çözülmesi için, hükümet adına Mele'nin kayınbabası olan Kadiri şeyhlerinden Şeyh Nasreddin'i, halk adına da Küfrevizâde Şeyh Abdülhalik Efendi, Müftü Efendi ve tekkelerin yönetimiyle görevli Nakîb Efendi ile yörenin eşraf ve ileri gelenlerinden oluşan 10 kişilik bir özel heyet gönderdi.

Heyet Xumaç'a varınca Seyid Ali'yi de orada buldu. O gece heyet onuruna bir ziyafet verildi ve sorun tartışıldı. Heyet, Mela'ya, harekâttan vazgeçip

40 Cegerxwîn, a. g. e., s. 33.

41 Bediüzzaman Said Nursi, *Şuâlar*, Yeni Asya Neşriyatı, s. 566.

42 Nevzat Bingöl, *Bitlis İsyanı ve Şeyh Selim*, Do Yayınları, 2013, s. 38.

hükümete boyun eğmesini, eğer kalkışmaya ve anlaşmazlığa düşmeyi zorunlu kılan nedenler varsa, bunları belirli istekler şeklinde hükümete bildirmesini, kendilerinin de bundan yana olduklarını eklediler. Seyid Ali de heyetin görüşünü destekleyerek, memnunsuzluğunu şu sözlerle belirtti: ‘Hoca, ne yapıyorsunuz! İp benim boğazıma girer!’

Ne var ki bütün bu açıklamalar ve sözler, Hoca’nın sabit fikri üzerinde hiç bir etki bırakmadı. Mele Selim, arzusundan hiç bir şekilde vazgeçmeyeceğini anlatmak için şu karşılığı verdi: ‘Vali Bitlis’te ne duruyor! İşte Musa Bey bize vali!’

Bu sırada dışarıda toplanmış olan kalabalık arasında, ‘Kürdler üzerine iki top ve iki tabur asker sevk edileceği’ söylentisi yayılınca, ortalığı heyecan kapladı...

Heyet Seyid Ali ve Mele Selim’le birlikte Bitlis’e gelir. Fakat Mele Selim, hükümete güvenememiş olacak ki bekleyiş ve heyecan içinde bulunan Kürdlere seslenen bir mektup gönderir ve bu mektubunda, Seyid Ali’nin asıldığından, kendisinin de asılmak üzere olduğundan söz eder. Söylentilere göre bu mektup, kasabayı çevreleyen karakollar tarafından ele geçirilip alıkonur...”⁴³

Mele Selim ve Seyid Ali, İTC yönetimindeki Osmanlı Hükümeti’ne karşı gelmek için, daha 1913 yılında, Ermenilerle işbirliği yapmak için girişimlerde bulunmuşlardı. Başlangıçta, bazı Ermeni grupların desteği sağlansa da, bu işbirliği hayata geçmemişti. İsyan, planlanan süreden önce başlamıştı. Şeyh Seyid Ali ve Şeyh Şehabeddin, Mele Selim’e, isyan için ortamın uygun olmadığını söyleseler de Mele Selim’in tutuklanması ve kurtarılması fitili ateşlemişti. Bu sırada asıl destek alacağı, bölgenin etkili Kürt liderleri, Abdurrezak Bedirhan, Y. Kamil Bedirhan ve Seyid Taha da bölgede değillerdi.

Mele Selim’in Ermenilerle temas sürecini, Ermenistan Parlamenti Garo Sasuni şöyle anlatmaktadır:

“Şeyh Said (Seyid) Ali’nin güvendiği bir kimse olan Melikanlı Molla Selim, 1913’te Bitlis’e gitme bahanesiyle Muş yakınındaki Surp Garabet manastırına uğrar ve Daron Taşnak Merkez Komitesi azası olan rahip Vartan Vartabet ile görüşerek, Şeyh namına Ermeni ve Kürtlerin birliğini teklif eder. Bu ön görüşmelerden sonra, Şeyh Seyid Ali’nin güven mektubuna sahip olarak Mele Selim, ikinci kez olarak Daron’daki Taşnak liderleri Vartan Varabet, Görün ve Rupen ile görüşerek şu tekliflerde bulunur:

- 1- Bu ülke Kürtlere ve Ermenilere aittir.
- 2- Bu ülkenin geniş özerkliğe sahip olması şarttır.
- 3- Ülkeyi, Ermeniler ve Kürtler idare eder.

Bu noktalarda iki taraf da anlaştılar. Bu konuşmalardan sonra, Varamyan, Van'dan Garzan'a geçerek bizzat Şeyh Seyid Ali ve onun kardeşiyle görüştüktan sonra bir antlaşma yaptılar.

Ne yazık ki, bu tarihi belgeyi buraya aktaramıyorum”⁴⁴

Hıristiyan Ermenilerle Müslüman Kürtlerin dini ayrılıktan dolayı birlerinden çok çekindikleri böyle bir dönemde bile din adamalarının, ittifak yapmak üzere görüşüyor olmaları dikkat çekicidir. Dönemin Ermeni yetkililerinden biri olan Garo Sasuni, Kürt-Ermeni işbirliği çalışmalarının yoğun olarak yaşandığı bu dönemde, Ermenilerin de Kürtlerin de bazı hatalar yaptığını, Kürtlerin her zaman olduğu gibi içten ihanet yaşadıklarını belirterek şöyle devam ediyor:

“Burada Kürt dostlarımız için tarihi bir belgeye değinmek istiyorum. Varamyan ile yapılmış olan müzakerelere katılan, Şeyh Seyid Ali'nin kardeşi Şeyh Reşit, her şeyi gizli olarak Osmanlı idaresine bildirdiğinden, Osmanlılar isyanı önlemek için hazırlıklara başladılar. İhanetin farkına varamayan Kürtler, hemen aceleyle Bitlis'e ani bir hücum tasarladılar. İsyanın gerçek lideri Melikanli Mola Selim'di. Şeyh Seyid Ali, bütün Kürtlere, Ermenilere dokunmamaları hakkında emirler verdi.”⁴⁵

Mele Selim, 10 Mart 1914'te, Bitlis'teki Ermeni liderine bir mektup göndererek, “Kürtlerin Ermenileri koruyup savunacaklarının, ayaklanmanın tamamıyla Jön Türklere karşı olacağını” belirtti, Ermenilere güvenceler verdi. Ancak Ermeniler, Mele Selim'in dinî bir lider olmasından çekindikleri ve İTC'nin reformlar yapacaklarına inandıkları için, bu çağrıya sıcak bakmadılar. Meşrutiyet'in kısmi özgürlük ortamı ve Ermenilere bazı haklar vaat eden 8 Şubat 1914 reform antlaşması dolayısıyla Ermeniler, Kürtlerle işbirliğine yanaşmadılar. Kürtlerin ve Ermenilerin temel istekleri birbirinden farklı olunca, istenen Kürt-Ermeni işbirliği sağlanamadı. Bu sırada bölgede etkili bir güç olan Rusya, daha sonra bazı çevrelerce iddia edildiği gibi isyanı desteklememiş, kendi çıkarına uygun politikalarla hareket etmiştir. Bazen Ermenilerle

44 Garo Sasuni, *Kürt Ulus Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Kürt-Ermeni İlişkileri*, Med Yayınları, 1992, s. 233.

45 Sasuni, *A.g.e.*, s. 234.

bazen Osmanlıyla işbirliği yapan Rusya, Abdurrezak Bedirhan'ın tüm çabalarına karşın Kürtlere uzak durmuştur.

Hiçbir dış güçten destek alamayan Mele Selim önderliğindeki Kürt güçleri, 20 Mart'ta Bitlis şehir merkezine girdiler. Şiddetli çarpışmalar oldu. Durumun kötüye gittiğini gören Bitlis valisi, bir sopanın ucuna geçirdiği *Kuran-ı Kerim*'le, isyancılara söz vererek isteklerinin yerine getirileceğini, birkaç gün içinde İstanbul'dan cevap beklediğini belirtti. Hareketin genç lideri Şeyh Şehabeddin buna aldanıp beklemeye başladı. Bundan yararlanan hükümet, birkaç gün içinde, çeşitli bölgelerden, özellikle de Muş bölgesinden topladığı güçlerle saldırıya geçti. İhsan Paşa komutasındaki askerler Bitlis'i kuşattılar. İçerideki işbirlikçilerden de destek alan hükümet güçleri, birkaç gün içinde evleri yıkıp, savunmasız insanları öldürünce ve bazı Kürt şeyhleri de devlet tarafına geçince, organize olmayan Kürt güçleri dağıldı. Kürt güçlerinin dağılma sürecine girdiği 2 Nisan'dan 10 Nisan'a kadar da şehir merkezinde çatışmalar devam etti.

Bu sırada Bitlis'te bulunan Mary D. Uline adlı Amerikalı misyoner 6 Nisan 1914 tarihli günlüğünde şöyle yazıyor:

"Savaş kapıda. Hükümet askerleri ve Kürdler arasında şehirde; bu satırları yazdığım anda havada bombalar uçuşmakta ve makineli tüfeklerin kaç tane olduklarını sayamıyorum bile.

Kürdler hükümete karşı, sabahın 5'i itibari ile şehirdeki tepeler ve mezarlıklarda kalabalık kitleler halinde toplanmaya başladılar. Yanlarında getirdikleri yeşil ve kırmızı renklerden oluşan (Kürt) bayraklarını tepelere, oraya buraya astılar. Saat 6 itibari ile de iğrenç uğultularla çığlık atmaya ve bağırmaya başladılar ki aynı anda da savaş marşları söylüyorlardı şehrin her köşesinde. Kürdlerin Allah'a yardım için dua ve yakarışları sırasında hükümet güçleri tarafından üzerlerine ateş açıldı."⁴⁶

Merkezi bir komutanlıktan yoksun Kürt güçleri dağılırken şehir merkezindeki kalanların bir kısmı öldürüldü, bir kısmı kaçtı. Ancak Bitlis ve Van valiliklerinin işbirliğiyle çoğu yakalandı. Mele Selim birkaç arkadaşıyla birlikte Rus Konsolosluğuna sığınırken; *Şeyh Seyid Ali*⁴⁷ tutuklandı, amcasının oğlu *Şeyh Şehabeddin*, sığındığı Erciş'in

46 "Bitlis İsyanı Mektupları 1-6 Nisan 1914", Çev. Baran Zeydanlıoğlu, <http://www.bitlisname.com> [11.08.2019]

47 Günümüz politikalarından tanıdığımız Kamuran İnan'ın dedesi.

Söğütlü köyünde, Ademan Aşireti liderlerinden *Silêmanê Mamê* tarafından yakalatılarak devlet güçlerine teslim edildi. Silêmanê Mamê'nin bu ihaneti bölgede dilden dile dolaştı, kılamlara konu oldu

Başlangıçta isyana destek vereceğini belirten bazı Ermeni gruplar geri dururken içerden yeterli desteği alamayan, dışarıdan ise hiç destek alamayan Kürt ayaklanması, büyük bir katliamla bastırıldı. İsyanın bastırılmasına katkı sunan işbirlikçiler, çeşitli şekillerde ödüllendirildi. Bitlis'e armağanlar yağdı. *Şeyh Ziyadeddin Efendi, Hacı Necmeddin Efendizade Şemseddin, Küfrevizade Şeyh Abdulbaki, Hacı Fazıl Efendizade Şeyh Mehmed ve Şeyh Fethullah Efendizade Şeyh Alâeddin'e* beşinci rütbeden Mecidiye nişanı verildi.⁴⁸

Ayaklanmaya katılanlardan 300'e yakını tutuklanırken 28 kişi hakkında idam kararı verildi. Aralarında, *Seyid Ali, Şeyh Şehabeddin, Şeyh Mehmed Şêrin, Mele Muhyeddin, Mele Resul, Feqî Xelil, Mele Cindi* gibi liderlerin de bulunduğu on dört kişi, 23-27 Nisan 1330 (6 -10 Mayıs 1914) tarihlerinde asıldılar.⁴⁹ Michael Reynolds'ın aktardığına göre, asılanlardan Mele Resul, cellatlarına; "*Allah'ıma çok şükür ki beni Müslümanlar asıyorlar. Ben Rusları görmedim, ancak umarım ki siz görürsünüz ve onlar benim intikamımı sizden alırlar.*" demiştir.⁵⁰

Ayaklanma liderleri dışında yüzlerce insan tutuklandı, sürüldü. Rusya Konsolosluğuna sığınan Mele Selim ve yanındaki üç kişi de Osmanlının savaşa girmesiyle Kasım 1914'te Rus Konsolosluğu basılarak alınıp idam edildiler. Bitlis Rus Konsolos Yardımcısı *Şirkov*, o sıradaki durumu şöyle anlatmaktadır:

"Dün 10 Nisan, zindandan odaya sorgulamak amacıyla sağlam görünen bir Kürt getirildi. Oradan başı kanlar içinde çıkarıldı. Zaptiyeler hapishanede ki bir Kürde su yerine insan sidiği verdi. Tutuklu bulunan ve 20 Mart'ta askerlerle girdiği silahlı çatışmada yaralanan ve zindanda ölen bir başka Kürdün cesedine tekme ve tüfeklerle tanınmayacak hale getirdiler... Bitlis hapishanesi ağzına kadar dolu ve tutukluların durumu, Ermeniler nasılsa Müslümanlar da öyle. Durumu tarif etmek mümkün değil... Bitlis hapishanesi öyle bir durumda ki, normal bir insanın aklını yitirmemesi işten değil."⁵¹

48 BOA belgelerinden aktaran Bingöl, *Bitlis İsyanı*, s. 113-120.

49 BOA belgeleri.nden aktaran A.g.e., s. 90-92.

50 Michael Reynolds, *Çatırdayan İmparatorluklar, Osmanlı-Rus Çatışması, 1908-1918*, Çev. Yücel Aşıkoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.

51 Prof. Dr. Celilê Celil, *Kürt Aydınlanması*, Avesta Yayınları, 2000, s. 146.

(...)

Bitlis'te önemli bir güç olan Ermeniler isyanı desteklemeseler de, konu Ermeni basının gündemindeydi. Tiflis'te yayın yapan Horizon Gazetesi, isyanla ilgili olarak şunları yazıyordu:

“Kürtler, Ermeni halkına karşı dostça ve kibar davranıyor, hatta Ermenilerin gönüllü olarak sundukları ekmekleri bile kabul etmeyerek iyi niyet gösteriyorlardı. Ermenilerden sadece -o da mecbur kaldıklarında ısınmak için- yakacak topluyorlardı... Bu durum Ermenileri önemli ölçüde rahatlatmıştır.”⁵²

Mele Selim önderliğinde gelişen 1914 Bitlis Ayaklanması'nın irticai bir isyan olarak görülmesi, etnik yanının olmadığı şeklindeki iddialar vardır. Aslında 1925'te Şeyh Said önderliğinde gerçekleşen ayaklanmayla aynı niteliktedir. İkisinde de önderlikler ve taleplerin bir kısmı dinî olsa da, iki hareket de Kürtler adına yapılmıştır. Mele Selim bir din adamıydı, başından beri İslami esaslara dayalı bir Kürt özerkliği hedeflemişti. Taktik olarak dinî sloganları öne koymuştu. Bu durum, İTC'nin, isyanı reformlara karşı bir hareket olarak göstermesini kolaylaştırdı. Bu da, başta Almanya olmak üzere Hristiyan dünyasında Kürtler aleyhinde bir hava yarattı.

Zamanın, *Tanin* ve *Peyam-i Sabah* adlı İstanbul gazeteleri, bugün de hiç yabancısı olmadığımız bir taktikle, Rusya'yı kastederek, isyanın dış güçlerin teşvikiyle meydana geldiğini yazıyordu. Bazı Rus yöneticiler ve bazı Ermeni çevreleri de, “gericilik” propagandasının etkisinde kalacaklardı.

Prof. Dr. Celîlê Celîl bu durumu şöyle değerlendiriyor:

“Ayaklanmanın niteliği ve amacı, uyguladığı yöntemle tamamen uyumlu olmasına rağmen, Kürt hareketi, Türk ve Avrupa basınında bilinçli bir çarpıtılmayla verildi. Kürt ayaklanmasını dinci bir hareket olarak değerlendiren İngiliz, Fransız, Rus gazetecileri; Türkiye'nin doğusundaki Hristiyan halkı kalkındırmak için yapılan reformlar dolayısıyla Kürtlerin tepkisel hareketiymiş gibi göstermeye çalıştılar. Daily Telegraph muhabiri doğrudan doğruya, 'Kürt ayaklanması liderlerinin Ermenilere kutsal savaş ilan ettiğini' yazmıştı. Etkili İngiliz gazetesi Times, ayaklanmanın sözde gerici niteliğini göstermek için, Ermeni nüfusunun Türkiye'deki ağır yaşam koşullarına dikkat çekerek, hiç alakası olmayan bir şekilde, tüm suç

52 Şirkov'un yazdıkları 20 Nisan 1914 tarihli Ermenice Horizon gazetesinden alınmıştır.

Kürtlere yüklüyordu. Türk devletinin Kürtlerle olan ilişkisinde uyguladığı acımasız yöntemleri doğrulayan bu gazeteler, Kürt ayaklanmasını bastırmak amacıyla Jöntürklerin aldığı 'enerjik' önlemlerden bahsederken, bir yandan devletin reformlarını memnuniyetle belirtiyorlardı. Bazı Rus gazeteciler de benzer değerlendirmeler yapıyorlardı.”⁵³

Bu değerlendirmeyi yapan Celîlê Celîl, Rusya Kralliyet Arşivi'nde, Avrupa'daki Kürt aydınlarından Şerif Paşa'nın, 16 Nisan 1914'de Paris'ten Rusya Dışişleri Bakanlığına gönderdiği aşağıdaki önemli mektubun bulunduğunu belirtmektedir:

“Sayın Bakan; şu an Avrupa Türkiye'nin yapacağı reformları bekliyor. Ama Osmanlılar Kürtlerin Bitlis'teki başkaldırılarını bahane ederek Avrupa toplumunu kandırmaya çalışıyor. Bu başkaldırının asıl sebebinin size bildirmeyi üzerime vazife sayıyorum.. Legal ve illegal tüm devlet yetkileri İslam'ı ortadan kaldırmak istiyor düşüncesi iyice yerleşmiş. Tarafsız gözlemcilerin bildirdiğine göre, aslında halk fanatik değil, ama dinlerine bağlı. Halk, dini yok sayacak hiçbir lideri benimsemez ve ona karşı çıkar. İttihat ve Terakkiciler iktidar oldukları sürece halk arasında kargaşa ve hoşnutsuzluk eksik olmayacaktır.

Kürt toplumu içinde Ermeni düşmanlığı asla yoktur. Başkaldırı lideri Mele Selim. Bitlis papazına yazdığı mektupta Ermenilere karşı hiçbir kötü emellerinin olmadığını belirmiş, başkaldırının Ermenilere değil, devlete karşı yapıldığını dile getirmiştir. Öte yandan başkaldırının hedefi yöresel değil, geneldir. Kürtlerden sonra Araplar ve Türkler de başkaldıracakları tehdidinde bulunuyorlar. Eğer reformlar toplum içinde muteber, İslam'a karşı olmayan kadroların eliyle gerçekleşseydi memnuniyetle karşılanırdı. Müslümanların İttihat ve Terakki'nin en iyi reformlarını kabul etmeleri bile çok zor görünüyor. Tekrar etmekte yarar var; başkaldırı hükümete, İttihat ve Terakki komitesine ve perde arkasındaki gizli devlete karşı yapılmıştır. Eğer Avrupalı hükümetler, imparatorluğun tümünden çöküşünü istemeyip reformların gerçekleşmesini istiyorsa, İttihat ve Terakki komitesini desteklemekten vazgeçsin. Avrupa, Türkiye'de Müslüman halk tarafından benimsenecek olanların iktidara gelmesine destek vermelidir. Sayın bakan, en derin saygı ve en iyi dileklerimi sunuyorum.

Liberaller Birliği, General Şerif Paşa, 16 Nisan 1914 ”⁵⁴

53 Celîl, *Kürt Aydınlanması*, s. 153-154.

54 Celîlê Celîl, *Kürt Halk Tarihinden 13 İlginç Vaparak*, Evrensel Yayınları, 2007, s.46.

Bitlis İsyanı, On Yıl Sonra TBMM Gizli Toplantısında

Bitlis İsyanı'ndan yaklaşık on yıl sonra, Lozan Konferansı'na ara verildiği, Musul konusunun tartışıldığı günlerde, TBMM'de bu konuda ilginç bir konuşma yapıldı. 6 Mart 1923 tarihinde, TBMM gizli toplantısında (Bu toplantı, aynı zamanda 1. Meclis'in son toplantısı olacaktır), Erzurum Mebusu Mustafa Durak, kötü idareyi anlatırken 1914 Kürt isyanı lideri Mele Selim'in söylediklerini de örnek gösterir:

“Efendiler, Musul meselesine arkadaşlardan birçoğu temas ettiler. Görüyorum ki, Musul gayet mühim bir meseledir. Çünkü orada bir Kürdistan hükümeti teşkil etmiştir. Efendiler, o Kürdistan muhiti bugün Erzurum’a sekiz saat cenubuna kadar geliyor. Açık söylemek lazım gelirse, şimdiye kadar memlekette iyi bir idare tesis edememiştir. Halk gayri memnundur. Efendiler eğer memlekette iyi bir idaremi olsaydı, ben bunu bu kadar mühim görmeyecektim. Fakat iyi bir idare görmediğim için atideki tehlikenin pek yakında olacağını görüyorum.

Efendiler, Kürdistan havalisine dair bir iki söz söylememe müsaade buyurunuz. Kürdistan ahvali (durumu) gayet nazik ve gayet fena ve gayet mühimdir. Eğer açık söyleyecek isek söyleyelim (Devam sesleri). Efendiler, bilmiyorum ki Heyeti Vekilimiz Reisi Beyefendi (Hüseyin Rauf) ile Heyeti Murahhasa Reisimiz Paşa Hazretleri (İsmet Paşa) Kürdistan ahvaline dair hakiki malumatları ne dereceye kadardır, bunu bilmiyorum. Efendiler, 1329’da (1913) Kürdistan’da ve Kürdistan’ın ufak bir yerinde bir isyan zuhura geldi. İşte Bitlis mebusları burada. Ben de o zaman orada idim. Bunun safahatını size arz etmiş olsam saatlerce devam eder. Bunun için teferruattan vazgeçiyorum. İsyanın lideri Mele Selim idam edilirken bir şey söylemişti, pek acıdır. Ne çare memleketinizin derdidir, söyleyeceğim. Bendenize söyledi ve bir arkadaşım da orada idi. Demişti ki, **‘Ey Türkler, beni idam edeceksiniz; ediniz, fakat memleketinizdeki idareden utanmıyor musunuz? Bu kadar yerleri verdiniz ne kadar yerleri şuna, buna hibe ettiniz. O vakit ki idareyi hepiniz bilirsiniz. Bunda bizim bir kusurumuz vardır diye söylemiyorsunuz. Ne zararı var Bitlis’i de bize verseniz; ne olur?’** Efendiler, ‘Bir Bitlis’i bize veriniz, başımıza kontrol koyunuz, sizden ziyade iyi idare etmezsek başımıza vurunuz. Yine koca Bitlis’i taksim ettiniz; ne var bir parçasını da, Mele Selim’e verseydiniz..’

Bu söz, o gün bugün hiç kulağımdan gitmiyor. Mele Selim’e bu sözü söyleten idaresizlikti. Memleketteki idaremise güvenecek hiçbir yerimiz yoktur.. Eğer Musul meselesi etrafa yayılırsa ve Kürdistan’da gerek İngiliz propagandasıyla birçok şeyler yapılır ve orada birçok esaslar zuhura

gelirse bunu kolay imha etmek imkânı yoktur. O vakit korkarım ki Şarkta da mühim vakayı cereyan eder, zannederim efendiler...”⁵⁵

Bitlis Ayaklanması Biter, Kürtlerin Mücadelesi Bitmez

1914 Bitlis Ayaklanması, dönemin en önemli olaylarından biri olmasına karşın, az bilinmektedir. Konumuzla ilgisinden dolayı bir özet sunduk. Bu ayaklanma, son zamanlarda bilinir hâle geldi.⁵⁶ Bitlis Ayaklanması’nın sona erdiği 1914 Mayıs başında, Osmanlı Devleti bu kez aynı bölgede, Rusların desteği ve Abdurrezak Bedirhan önderliğinde bir konferans düzenlendiği, Kürt ihtilali hazırlığı yapıldığı şeklinde duyurular aldığını, bölge yetkililerine bildirir. Enver’le bölgedeki mülki amirler arasında yazışmalar yapılır. Van Valisi Tahsin, 8 Mayıs 1914’te hükümete şu bilgiyi geçer:

“Abdurrezak’ın Rusya’dan dönüşüyle Xoy’da, Rusya Konsolosu Çirikof’un riyaseti altında şaki Simko, Sait Bey, Arusanlı Hasan Ağa, Seyid Taha’nın vekili Mecit ve diğerlerinden oluşan Kürd kongresinde, gelecek için aşağıdaki kararları almışlardır:

1. Bitlis vakası Kürd’e ihtilal fikrini verdiğinden ve şeyhlerin idamı, Kürd kamuoyunda intikam uyandırdığından dolayı, bu vakadan istifadeyle, umumi bir hareket icrasına başvurulması,
2. Bu maksat için Ruslardan alınan 500 kadar ateşli silah Sait, Simko, Cihangir, Hacı Qulixan isimindeki eşkıya reislerine tevzi edilip icabında çeşitli çeteler teşkili ve dâhile sevkı,
3. Hükümet seniye taraftarı Kürd reislerinin öldürülmesi,
4. Bitlis vakasının sebepleri, şeyhlerin idamı, ıslahatın kabulü, eşkâlini gösterecek basılmış resimlerle neşredilmesi ve çalışanlar vasıtasıyla hükümet dairelerine tamim edilmesi,
5. Hudut bölükleri ve bilhassa müfreze karakollarının basılarak silahların gaspı ve askerlerin kuvveyi maneviyelerinin kırılmasıyla, Kürdlüğe cereyan uyandırılması ve tedricen içeriye doğru bozgunculuklarının genişletilmesi,

55 “6 Mart 1923, TBMM, 6. Birleşim, 1. Celse (gizli)”, *TBMM Gizli Celse Zabıtları Cilt-4* (Cilt-28), s. 153.

56 1914 Bitlis Kürt Ayaklanmasıyla ilgili daha fazla bilgi için bkz. Bingöl, *Bitlis İsyanı*; *Jîn* dergisi, 10 Nisan ve 26 Nisan 1919 tarihli, 16. ve 17. sayılarında yayımlanan Law Reşid’in yazıları; Celil, *Kürt Aydınlanması*; M. S. Lazarev, *Kurdistan i Kurds kaya problema* (Kürdistan ve Kürt problemi) Moskova. 1964.

6. Ermenilere, Nasturilere katiyen ilişilmemesi, hükümetin doğrudan doğruya hedef alınması.

İşte bu kararların esası bunlardan ibarettir. Bu kararların tatbiki için hazırlık içindedirler. Rusya Konsolosu Şirkof; Abdurrezak ve Simko'ya son derece yardımda bulunuyor..."⁵⁷

Van Valisi, yazının devamında alınacak tedbirleri sıralamaktadır. Vali'nin, Harbiye Nezareti'ne gönderdiği telgrafa cevap 12 Mayıs tarihinde Dâhiliye Nezareti Emniyet Umum Müdürlüğünden gelir. Yapılacaklar sıralanır. Erkan-ı Harbiye Umumiye Reisi ve Harbiye Nazırı Enver imzasıyla yazılan, 10 Mayıs 1330 (23 Mayıs 1914) tarihli yazıda Mamuretül-aziz'deki 11. Kolordu komutanı Galip Paşa'dan geldiği belirtilen şifreli yazının ekinde şöyle denmektedir:

"Abdurrezak'a, Ruslar tarafından bütün İran aşiretleri resmi unvanıyla yıllık 16.000 ruble tahsis edilmiştir. Abdurrezak'ın riyaseti altında Xoy'da Kürt reislerden oluşan kongrede, umumi bir Kürdistan ihtilâlinin hazırlığı, malum Bitlis vakasında idam edilenlerin intikamlarının alınması, Osmanlı mülküne komşu yerlere taarruz ve hudut müfrezelerine baskınlar yapılarak yok edilmelerine ve memleket içine fesat sokma fetvası verilerek, Bitlis vakasının hükümetin komplosundan ibaret olduğu ve nüfuz sahiplerinin idam edildiklerinden bahs edilerek, Avrupa'ya müracaat edilmesi hususları kararlaştırılmıştır. Ruslar, orman ve köy bekçisi ile İran hududunda İran aşiretlerini silahlandırmaktadır. Abdurrezak ve Simko vasıtasıyla aşiretlerin ekseriyeti Ruslara katılmışlardır."⁵⁸

Bitlis Ayaklanması tamamıyla bittiği hâlde bu tür yazışmalar ve raporlar gidip gelir. Hep Kürtlerin bir şeyler yapabileceklerinin korkusu belirtilir...

57 Süphandağ, *Büyük Osmanlı Entrikası*, s. 472 içinde Harbiye Nezareti Tahrirat Dairesi Şifre Kalemi, Van Vilayeti'nden gelen 8 Mayıs 1330 tarih ve şifreli telgraf sureti.

58 Süphandağ, A.g.e., s. 471 içinde DH. EUM. EMN.74-21-29.C.1332-25.05.1914.

I. BÖLÜM

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE KÜRTLER

Gerçeklerin bir gün ortaya çıkması gibi bir huyu vardır.

1-) SAVAŞ ÖNCESİ GENEL DURUM

Savaş Öncesi Dünyada Genel Durum

19. yüzyıla girilirken coğrafi keşifler, Fransız İhtilali, Avrupa'daki Rönesans ve Reform Hareketleri, İngiltere'den başlayarak yayılan Sanayi Devrimi gibi gelişmelerin etkisiyle, dünyada ve özellikle Avrupa'da, Aydınlanma çağı başlamıştı. Teknoloji büyük hızla geliyordu. Sanayileşmeye başlayan Büyük Britanya, Fransa, Almanya ve İtalya gibi Avrupa devletleri, madde ve pazar ihtiyacı dolayısıyla sömürge edinme yarışına girmişlerdi. İngiltere ve Fransa çok sayıda sömürge edinip, deniz yollarını, maden kaynaklarını egemenliklerine alırken Almanya ve İtalya bu konuda geri kalmışlardı. Büyük güçler arasındaki çıkar rekabeti giderek artıyordu. Özellikle güçlenen Alman İmparatorluğu diğer güçleri kaygılandırıyordu.

Amerika Birleşik Devletlerinin henüz dünya siyasetinde çok etkili olmadığı bu dönemde, emperyalist bloğun başını Büyük Britanya/Büyük Krallık/İngiltere çekiyordu. Büyük Britanya, egemenliğini, Hindistan'a, Afrika'nın uç noktalarına kadar uzatmıştı. *Üzerinde güneş batmayan imparatorluk* diye nitelendiriliyordu. Emperyalist çekişmeye, bu dört güçle birlikte Rusya da katılmıştı. Hammadde arayışı ve üretilen malların pazarlanmasına paralel olarak güçlü devletlerin sömürge yarışı, gerginliği arttırıyordu. Sömürgecilerin hedefinde, iki büyük kıta, Asya ve Afrika vardı. 20. yüzyılın başına gelindiğinde, çekişme ve gruplaşmalar had safhadaydı. Savaş çanları çalıyordu.

Savaş Öncesi Osmanlıda Genel Durum

1876'da ilan edilen I. Meşrutiyet ve çıkarılan ilk anayasa, II. Abdülhamid'in istibdadıyla etkisiz kalmıştı. Diğer taraftan, II. Abdülhamid'e karşı önemli bir muhalefet gelişmişti. 1908'de II. Meşrutiyet'in ilanı ve 1909'da Abdülhamid'in tahttan indirilmesiyle, iktidar tamamıyla İTC'nin egemenliğine geçmişti. Savaş öncesinde 1912-1913 döneminde kaybedilen Trablusgarp ve iki Balkan savaşından sonra Osmanlı İmparatorluğu dağılma sürecine girmişti. Batılıların gözünde "Hasta Adam"dı.

Ham madde ve sömürge arayışındaki ülkelerden biri olan İtalya, 1911 yılında Osmanlı Devleti'ne bağlı bulunan Kuzey Afrika'daki Trablusgarp bölgesini işgal etmiş; Osmanlı bu savaştan sonra, 1912'de imzalanan Uşi Antlaşması ile Trablusgarp ve Ege'deki adaları (12 ada) İtalya'ya terk etmek zorunda kalmıştı. Aynı yılın Ekim ayında, Balkan Devletleri, Bulgaristan, Sırbistan, Karabağ ve Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'ne savaş açmasıyla başlayan I. Balkan Savaşı 30 Mayıs 1913'te sona erdi. Balkan bölgesi Osmanlıdan koptu. 1913 yaz aylarında Osmanlı Devleti'nden kopan bu ülkeler arasında yeni bir savaş meydana geldi. Bu savaşa sonradan katılan İTC yönetimindeki Osmanlı Devleti, Batı Trakya'yı tamamen kaybederken I. Balkan Savaşı'nda kaybettiği Edirne'yi Bulgaristan'dan geri aldı. İki Balkan savaşının ardından Osmanlı'nın Balkanlardaki varlığı tamamen sona erdi.

Osmanlı Devleti birçok bölgede egemenliğini kaybederken daha önce reformcu niteliğiyle tüm Osmanlı aydınlardan destek alan İTC, *Osmanlıcılık* ve *İslamcılık* siyasi tezlerini bırakıp 1913'ten itibaren tamamen *Türkçülük* düşüncesini egemen kılmaya başlamıştı. İttihatçı liderler, kan kaybeden Osmanlı İmparatorluğunu, tıpkı eski rakipleri Abdülhamid gibi içerde bir baskı rejimi ile yönetmeye çalışırken dışarıdan yardım ve müttefik arayışına girmişlerdi. Balkan Savaşlarındaki yenilgiler ve toprak kayıpları Osmanlıda büyük endişe yaratmıştı. 22 Mayıs 1913'te Sadrazam Mahmud Şevket Paşa, Osmanlı Ordusu'nun yeniden yapılandırması için, Almanya'dan bir Alman generalin görevlendirmesini istedi. Ancak M. Şevket Paşa'nın Haziran ayında bir suikast sonucu öldürülmesi, bu görevlendirmeyi geciktirdi. 4 Aralık 1913'te Alman-Osmanlı Antlaşması imzalandı ve General *Liman Von*

Sanders, Osmanlı Ordusu'nun modernleşmesi amacıyla görevlendirildi. Aralık ayı sonlarında İstanbul'a gelen Sanders büyük yetkilerle göreve başladı. Önce İstanbul'da bulunan Birinci Ordu'nun başına getirildi, bir süre sonra Osmanlı Ordusu'nun genel müfettişi oldu.

Savaş öncesinde Osmanlı yetkilileri, Alman ve İngiliz yanlısı olmak üzere ikiye bölünmüştü. Alman yanlısı grup (Enver ve çevresi) güçlüydü. Osmanlı devleti, hem askeri hem ekonomik olarak tamamen Almanya'nın etkisine girmişti. Gizli-açık çeşitli görüşme ve antlaşmalardan sonra, 2 Ağustos 1914'te Almanya ile yapılan bir gizli antlaşma sonunda, İttihatçılar kendilerini savaşın içinde buldular. Almanya'nın Hindistan'a uzanan İngiliz sömürgelerine göz dikmesi ve İttihatçıların Turan'a kadar uzanan bir Türk coğrafyası hayalleri birleşince büyük macera başladı. Aslında İttihatçılar, Rusya'nın kendilerini savaş açması için her türlü kışkırtmayı yapıyorlardı. Çünkü Almanya'ya çok güveniyorlardı, bu sayede Turan'a ulaşacaklardı. Daha fazlasını almak isteyen İttihatçılar, ellerindekini de kaybedeceğini bilemeden büyük Alman oyunu içinde bir maceraya girdiler.

Savaş Öncesi Kürtlerin Genel Durumu

19. yüzyılda Kürt aşiretlerinin Osmanlıya karşı ulusal bilinçten uzak direnmeleri sonuç vermemiş; 20. yüzyıla girilirken dünyayı tanımış bazı Kürt aydınları, kısır aşiret çekişmeleri ve günlük kavgalarla Kürtlerin bir sonuç alamayacağını anlamışlardı. Kürtleri toplumsal ve kültürel yönden geliştirme çabasına girmiş olan bazı Kürt aydınları bu yüzden sürgünlere gönderilmişti. Bazıları da köşesine çekilmişti.

II. Meşrutiyet'in ilanı öncesinde, Sultan Abdülhamid'e yakın Kürtlerin dışındaki kesimler huzursuzdu. Aydınların bir kısmı İTC ile hareket ederken bazı aşiretler de Osmanlıya karşı isyan hâlindeydi. Önceki bölümde de anlattığımız gibi, 1907'de, Barzan aşiretinin dini ve ulusal lideri Şeyh Abdüselam Barzani, diğer bazı aşiretlerle de anlaşarak Osmanlı Hükümeti'nden özerklik isteğinde bulunmuştu. Aynı şekilde, 1908'de, Şeyh Mahmud Berzenci'nin babası Şeyh Said Berzenci önderliğinde de, devlet uygulamalarına karşı, Süleymaniye'de bir başkaldırısı olmuştu. Bu sıralarda, daha kuzeyde Millî aşireti lideri ve Hamidiye Alayları ünlü komutanı İbrahim Paşa, Osmanlının

yeni yönetimine karşı, Abdülhamid yanlısı bir direnme gösteriyordu. Diyarbekir telgrathanesini basarken yenilgiye uğramış, dağa çekilmiş ve orada öldürülmüştü.

II. Meşrutiyet'in ilanından sonraki kısmi özgürlük ortamında, bazı Kürt aydınları sürgünlerden dönmüş bir şeyler yapmanın çabasıındaydılar. Kürt aydınlarının, aydınlanma ve örgütlenme çalışmaları devam ederken İTC giderek devlete daha çok egemen oluyor ve Kürt aydınları üzerindeki baskısını arttırıyordu. 23 Ocak 1913 Babıâli baskınından sonra, İTC ile Kürt aydınları arasındaki tüm bağlar koptu. İTC'den uzaklaşan Kürt aydınları, başlarının çaresine bakma çabasına girdiler. Kürt aydınları, cemiyetler kurup, yayınlar çıkartırken İTC de bunları kapatıyordu. Önceki bölümde anlattığımız gibi, 1913 yılı sonlarında, 1914 yılı başlarında, Bitlis'te Mele Selim önderliğinde gelişen kalkışmadan da bir sonuç alınamamıştı. I. Dünya Savaşı öncesinde, Kürtler, dağınık, birlikten yoksun, Osmanlı ve İran sınırları içinde dağılmışlardı. Tam bu sırada dünya savaşı başladı.

Savaşın Başlaması ve Osmanlı İmparatorluğunun Savaşa Katılması

20. yüzyılın başında, Avrupa'nın büyük güçleri arasında iki blok oluşmuştu. Almanya İmparatorluğu, Avusturya Macaristan İmparatorluğu ve İtalya *Üçlü İttifak* adıyla; Büyük Britanya (İngiltere), Fransa ve Rusya *Üçlü İtilâf* adıyla bloklaşmıştı. Savaş esas olarak, ekonomik, siyasal ve sosyal olayların sonucu ve emperyalist güçler arasındaki çekişmeden kaynaklansa da; Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tah-tının veliahdı (Arşidükü) Franz Ferdinand'ın (1875-1914) 28 Haziran 1914'te bir Sırp milliyetçisi tarafında öldürülmesi, savaşın ilk kıvılcımı olarak kabul edilmektedir. *İtilâf Devletleri* ve *İttifak Devletleri* şeklinde bloklaşan devletlerin karşılıklı restleşmelerinden sonra; Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun 28 Temmuz 1914'te Sırbistan'ı işgal etmesiyle savaş fiilen başlamış oldu.

Takip eden günlerde Almanya; Belçika, Lüksemburg ve Fransa'yı işgal ederken; Rusya, Almanya'ya saldırdı ve İngiltere Almanya'ya savaş açtı. Savaş bütün Avrupa'ya ve sonra da Osmanlı topraklarına yayıldı. İtalya ise hiç savaşmadan, 1915'te İttifak Devletleri bloğundan

ayrılıp, İtilaf Devletleri bloğuna katıldı. Aynı yıl içinde, *Bulgaristan* İttifak Devletleri; *Romanya* İtilaf Devletleri yanında savaşa katıldı. İlerleyen yıllarda birçok devlet (Sırbistan, Belçika, Yunanistan, Portekiz, Japonya, ABD), İtilaf Devletleri safında savaşa katılacaklardır.

Osmanlı Erkan-ı Harb Dairesi, seferberlik hazırlıkları yaparken diğer taraftan İTC yönetimindeki hükümet tarafsızlığını ilan etti. Enver Paşa'nın, Almanya ile gizli bir antlaşma yaptığı 2 Ağustos 1914'te *seferberlik* de ilân edilmişti. Akdeniz'de bulunan ve İngiliz donanması tarafından takip edilen *Göven* ve *Breslaw* adlı iki Alman savaş gemisinin Çanakkale Boğazı'ndan geçerek 11 Ağustos'ta İstanbul'a gelmesi, bardağı taşıran son damla oldu. İtilaf Devletleri'nin lideri Büyük Britanya, Osmanlı Devleti'ne nota verdi. Osmanlı, gemileri satın aldığını ve adlarının da *Yavuz* ve *Midilli* olarak değiştirildiğini açıklasa da bu inandırıcı olmadı. 27 Ekim 1914'te Karadeniz'e açılan bu iki geminin, 29 Ekim gecesi Rusya'nın Sivastopol ve Odesa kentlerini bombalaması üzerine; Rus Ordusu 1 Kasım 1914'te Kafkasya'dan taarruza geçti. 5 Kasım'da, İngiltere ve Fransa da Osmanlı Devleti'ne savaş ilan ettiler.

O sırada, maceracı paşaların sultasındaki Osmanlı Hükümeti'nde savaşa karşı olan görüşler olsa da savaş kararı alındı. Aslında Osmanlı Devleti'nin savaşa katılma kararını Almanya vermişti; Enver Paşa da hükümetten ve padişah'tan da habersiz buna onay vermişti. Savaşın hükümet kararı hâline getirilmesi bir formaliteden ibaretti. Savaş kararına karşı çıkan Ticaret Nazırı Süryani Süleyman Bûstani ve bir diğer nazır Nazım Özkan Efendi istifa ederken; Sadrazam Said Halim Paşa, Harbiye Nazırı Enver, Dâhiliye Nazırı Talat, Bahriye (Maliye) Nazırı Cemal, Adliye Nazırı İbrahim ve Şeyhülislam Hayri Efendi'den oluşan nazırlar heyeti, savaş kararı aldı. 11 Kasım 1914 Çarşamba günü, Padişah Reşad'ın beyannamesi ve Erkan-ı Harb Reisi Enver'in tamimiyle, Osmanlı resmen savaşa katılmış oldu. Zaten yaz aylarından beri Osmanlı savaşa hazırlığı içindeydi. 13 Kasım Cuma günü, cihat ilanı gazetelerde çıkarken Sultan Reşad, 14 Kasım Cumartesi günü düzenlenen bir törenle, İslam halifesi sıfatıyla *Cihad-ı Ekber* (Büyük Cihad) çağrısı yaptı. Bütün dünya Müslümanları Osmanlı'nın yanında savaşa çağırıyordu.

19. yüzyılın sonlarında Osmanlı Ordusu altı ana karargâhtan oluşuyordu. Alman eğitimi çerçevesinde, Alman mareşali *Liman van*

Sanders'in (1855-1929) önerileri doğrultusunda bir yapılanmaya gidilmişti. Savaşın başladığı sırada ana karargâh sayısı dörde inmiş ve yaklaşık 300 bin eğitilmiş askerden oluşan Osmanlının dört ordusu aşağıdaki şekilde yapılandırılmıştı.¹

Birinci Ordu (İstanbul, Komutanı Mareşal Liman van Sanders)

İkinci Ordu (İstanbul, Komutanı Bahriye Nazırı Cemal Paşa)

Üçüncü Ordu (Erzurum-Erzincan, Komutanı Hasan İzzet Paşa)

Dördüncü Ordu (Bağdat-Suriye)

İttifak Devletleri yanında savaşa katılan Osmanlı Ordusu, dokuz cephede İtilaf Devletleri ordularıyla çarpıştı. Cepheler aşağıdaki gibi sınıflandırılabilir:

a) Taarruz (Saldırı) Cepheleri:

1. Kafkas Cephesi, Ruslarla
2. Süveyş Kanalı Cephesi, İngilizlerle

b) Savunma Cepheleri:

3. Filistin-Suriye Cephesi, İngiliz ve Fransızlarla
4. Irak Cephesi, İngilizlerle
5. Hicaz-Yemen Cephesi, İngilizlerle
6. Çanakkale Cephesi, İngiliz, Fransız ve İtalyanlarla

c) Yardım Cepheleri (Osmanlı toprakları dışında):

7. Makedonya Cephesi, Yunan ve Fransızlara karşı
8. Romanya Cephesi, Romanya'ya karşı
9. Galiçya Cephesi, Ruslara karşı

1 Joseph Pomiakowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü, 1914-1918 Birinci Dünya Savaşı*, Kayihan Yayınları, 1990, s. 83-84.

2-) SAVAŞA KATILAN KÜRTLER

I. Dünya Savaşı başladığında bir devlet yapılanmasına sahip olmasına karşın, toprakları Osmanlı İmparatorluğu ve İran Monarşisi arasında paylaşılmış bulunan Kürtler, savaşın tam ortasında kaldılar. Sultanı Reşad'ın, 14 Kasım 1914'te İslam Halifesi sıfatıyla yaptığı *Cihad-ı Ekber* çağrısının birinci derecede muhatabı, imparatorluk sınırları içindeki Kürtler ve Araplar gibi Müslüman unsurlardı. Ancak padişahın halife sıfatıyla yaptığı *Kutsal Savaş* çağrısı, imparatorluk sınırları dışındaki Müslüman halkları da kapsıyordu. Hindistan, Afganistan, Kuzey Afrika ve Kafkasya gibi Müslümanların yaşadığı bölgelerden de destek isteniyordu. Ancak umulan destek alınamadı, Arapların savaşın ilk yıllarında imparatorlukla yollarını ayırmasıyla, çağrının tek muhatabı olarak Kürtler kaldı.

Seferberlik ve cihat çağrısından sonra, eli silah tutan genç Kürt erkeklerin tamamı Osmanlı ordusunda silâh altına alındı. Kürt aşiretlerinin büyük bölümü de, halifenin çağrısına uyarak özellikle Kafkaslarda Rus cephesinde, milis gruplarıyla savaşa katılma hazırlığına giriştiler. İTC, özellikle ordu dışındaki Kürt kesimlerinin ve özellikle de aşiretlerin savaşa katılması için, Kürdistan'da yoğun bir propaganda çalışması yürütüyordu. Herkesin ağzında *seferberlik* vardı. Daha padişahın kutsal cihat çağrısı yapmasından on gün önce, 3 Kasım'da, Diyarbekir Valisi Hamit Bey, topladığı kalabalığı, din adına, İslam adına cepheye çağırıyordu. Ahmet İzzet Paşa komutasındaki İkinci Ordu askerleri ise Diyarbekir caddelerinde gösteri yaparken halk tekbir sesleriyle onları karşılıyor, herkes cepheye gideceğine yemin ediyordu. Kürtlerin dinî hassasiyetinin kullanmak için din adamları devreye sokulmuştu. Bitlisli Şeyh Ziyaddedin (Şeyh Hazret) Pasinlere, Nakşibendî şeyhlerinden Hacı Yusuf Efendi Hınıs'a, halkı savaşa katmak için vaaz vermeye gönderilmişlerdi.² Diğer taraftan, cezaevlerindeki adi suçlardan yatan mahkûmlar, dağlardaki eşkıyalar, sokaklardaki berduşlardan milis birlikleri oluşturuluyordu. Teşkilat-ı Mahsusa'ya bağlı bir nevi gerilla yapılanması şeklinde düzenlenen, genel olarak katil ve hırsızlardan

2 BOA DH SYS. 23. 12. 31.7.9. Bkz. Fuat Dündar, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, 2002, s. 138.

oluşan bu gruplar, cephe gerisinde, savaş kışkırtıcılığında ve çeşitli kötü işlerde kullanılıyordu.

Rus ordularının, kuzeyden ülkeye giriş yapıp, Ermenilerle birlikte Müslüman halkı katlettiği propagandası, tüm Kürdistan'da şiddetle yayıldı. Bu durumda kimse yerinde durmayacak, herkes cepheye koşacaktı. Oluşturulan milis gruplar Kafkas cephesinde çarpışırken; düzenli ordu saflarındaki Kürt asker ve subaylar, Kafkas Cephesi dışında, Suriye ve Hicaz cephelerine de gönderildiler.

Zaman zaman bazı çevrelerce “Kürtler I. Dünya Savaşı'na katılmadı, savaştan kaçtılar” şeklinde iddialar ortaya atılmaktadır. Bu iddiaları da göz önüne alarak; bu bölümde savaşa *katılan* Kürt çoğunluğunun; sonraki bölümde de, *savaşa katılmak istemeyen* az sayıdaki Kürt çevresinin durumunu değerlendireceğiz.

Birinci Dünya Savaşı'nda Nizami Kürt Birlikleri

19. yüzyılın sonuna kadar, Osmanlı Ordusu'nda, bu günkü tersine Türk etnisitesine daha az yer veriliyordu. Tehlikeli bir meslek olan askerlik, üst görevlerdeki komutanlıklar dışında, genel olarak, devşirmeler ve diğer Müslüman topluluklardan oluşuyordu. I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı Ordusu'nda büyük oranda mevcut olan erler dışında çok sayıda subay rütbesinde de Kürt askeri de vardı. II. Abdülhamid döneminden itibaren orduda, Kürt, Arap, Arnavut ve Çerkez gibi Müslüman unsurlardan askerler çoğaltılmıştı. Abdülhamid döneminde yardımcı askeri güç olarak kurulan Hamidiye Alayları, II. Meşrutiyet'ten sonra pasif hâle gelmişti. İTC Hükümeti, I. Dünya Savaşı öncesinde bu alayları tasfiye etmeyerek savaşa hazırlamak için düzenlemelerden geçirdi. Önce *Oğuz Alayları* adıyla yeniden yapılandırmak istendi. Ancak tepki çeker diye birliklere, *Aşiret Alayları* adı verildi. Savaş sırasında adları, *İhtiyat Süvari Alayları* şeklinde değiştirildi.

Aşiret Alayları, başlangıçta, Kuzey ve Güney aşiret alayları şeklinde iki ana gruba ayrılarak kurulmuştu. Kuzey grubunun komutanlığına Haydaran aşireti reisi Mirliya Kör Hüseyin Paşa, Güney grubunun komutanlığına Milli Aşireti Reisi İbrahim Paşa atanmıştı. İbrahim Paşa'nın ölümünden sonra güneydeki aşiret alaylarının etkisi azalırken; savaş öncesinde, kuzey grubu aşiret alaylarının Rusya'ya, güney

grubu aşiret alaylarının İngilizlere karşı kullanılması planlanıyordu. Savaş başladığı sıralarda, kuzey grubu aşiret alayları, *İhtiyat Süvari Kolordusu* adıyla Van-Ağrı bölgesine Rus cephesi önüne yerleştirildi.

Savaşın başladığı sırada, nizami birlik olarak Rus cephesinde Üçüncü Ordu vardı. Sarıkamış bozgunundan sonra, 1916 yılı başlarında, bu kez destek ve savunma amacıyla bölgeye İkinci Ordu gönderildi. Kürt aşiretlerinden oluşturulan İhtiyat Süvari Birlikleri ve gönüllü birlikler hep cepheleydiler. I. Dünya Savaşı'nda kendisi de Osmanlı Ordusu'nda subay olan M. Emin Zeki Bey, Üçüncü Ordu'ya bağlı olarak savaşa katılan dört kolordunun asker ve subaylarının çoğunun, İhtiyat Süvari Kolordusu'nun tamamının Kürt olduğunu belirtmektedir. Çoğunluğu Kürtlerden oluşan, 9., 10. ve 11. kolordular, Sarıkamış hareketinde büyük kayıplar vermiştir. Kürtlerden oluşan İhtiyat Süvari Kolordusu'na bağlı İhtiyat Süvari Tümenleri, *Milisler* ve *Gönüllü Müfrezeler* de, düzenli ordunun yanında savaşa katılmışlardır.

M. Emin Zeki Bey, bu dönemde, Kürtlerin Osmanlı Ordusu'ndaki durumunu şöyle anlatıyor:

“Kürt halkı, bu şiddetli savaşın ateşine iki ordu gönderdi. Birincisi karargâhı Ma'muretü'l-aziz'de kurulan 11. Kolordu; ikincisi karargâhını Musul'da bulunan 12. Kolordu idi. Yedek ordudan da 135 süvari bölüğü, yani dört takım ve sancak gönderilmişti. Bunlara ilaveten, bazı sınırları koruma birlikleri ve güvenlik elemanları ile tüm jandarma alayları da bu savaş için gönderilmişti. Erzurum'daki 9. Kolordu ve Sivas'taki 10. Kolordu'ya ait birçok subay ve erat da bu savaşa gönderilmişti... Çok sayıda aşiret ve milis gücü hem Osmanlı topraklarında, hem Kuzeybatı İran'da Rus ordusuna karşı savaşa katıldı.”³

Üçüncü Ordu'da Milis Teşkilatı ve Kürt İhtiyat Süvari Tümenleri

Kafkas Cephesi'ndeki savaşta görevli Üçüncü Ordu'da, nizami birliklerin dışında, Kürtlerden oluşan dört İhtiyat Süvari Tümeni ve bir bağımsız tugay vardı. Savaşın hemen başında, 1 Kasım 1914'te, fazla eğitimleri olmadığı hâlde, bu tümenler savaşmak için hazır hâle getirilmişti. Bu tümenler ve tümenleri oluşturan aşiretler aşağıdaki gibiydi:

3 M. Emin Zeki, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Nübihar Yayınları, 2013, s. 239-240.

a) 1'inci İhtiyat Süvari Tümeni (Hınıs, Komutanı; Albay Muhlis): Zerikanlı, Cibranlı, Hayderanlı, Yusufyanlı, Cemadanlı, Kaskallı, Şadillı.

b) 2'inci İhtiyat Süvari Tümeni (Karakilise-Eleşkirt, Komutanı; Yarbay Abdurrahman): Cemedanlı, Zeylanlı, Sipki, Zilaf, Ademanlı, Paşmanlı, Karapapaklı, Saraçlı, Celali.

c) 3'üncü İhtiyat Süvari Tümeni (Erciş, 2. Süvari Tugayı'na bağlı, Komutanı; Yarbay Cemil): Hasenanlı, Nisif, Haydaranlı, Marharanlı, Kalkanlı.

d) 4'üncü İhtiyat Süvari Tümeni (Viranşehir, Komutanı; Mehmed Said): Milli, Hizir, Deruki, Tay, Kiki, Karakeçi.

e) Van İhtiyat Bağımsız Süvari Tugayı (Van, Komutanı; Yarbay Süleyman):Bağımsız hareket ediyor ve şu aşiretlerden oluşuyordu: Makuri, Takuri, Şefkatli, Şerkan, Şeydan, Şemski, Maylan, Şiyoli, Liyoli.⁴

Bu dört tümen ve bir bağımsız tugaya bağlı, çeşitli Kürt aşiretlerinden oluşan toplam otuz alay (123 bölük) veya süvari alayı bulunmaktaydı. Savaşın başlarında İhtiyat Süvari Kolordusu lağvedilince, tümenler, Nizamiye Tümeni'ne bağlı olarak askeri harekâta katıldılar. 1. ve 4. tümenler, 3 Kasım 1914 tarihinde İhtiyat Süvari Kolordusu şeklinde birleştirildi. Bu tümenler, 7-12 Kasım 1914 tarihlerinde gerçekleşen Köprüköy muharebeleri ve 17-20 Kasım tarihlerinde gerçekleşen Birinci Azap Muharebesi'ne katıldılar. Daha sonra istenilen verim alınmadığı gerekçesiyle, bu tümenlerin kuruluş yapısı değiştirilmiş ve Üçüncü Ordu içinde eritilmişlerdir.

İranlı araştırmacı Hasan Arfa, *Le Monde Diplomatique* 'de, "Kürtler: Devletsiz Bir Ulus Bahtsızlığı" başlığıyla yazdığı makalede, yukarıdaki tümen listesini verdikten sonra, bu süvari birliklerinin Ruslara karşı başarısını şöyle anlatmaktadır:

"Savaşın başlangıcında, birkaç bin Kürd atlısının desteklediği bir Türk birliği, İran'ın Sauj Bulak (Mahabbad) vilayetine girdi. İran'daki Kürt kabilelerinden, Baneh, Mangur, Mamaş, Dehborki ve daha başkaları onlara katıldılar ve Mondorop'ta bir Rus kuvvetini yenilgiye uğrattılar. Oradan Tebriz üzerine yürüdüler ve Ruslar acilen Tebriz'i boşalttılar. Tebriz İran

4 Hasan Arfa, *Kürtler, Tarih ve Politika*, Avesta Yayınları, 2006, s. 39; Hasan Arfa, Thomas Bois, *Kürtler Üzerine, Tarih ve Folklor Yazıları*, Özge Yayınları, 1991, s. 39.

genel valisi de Tahran'a kaçtı (Aralık 1914). Erzurum-Sarikamış yönünden de sıkıştırılmış olan Rus ordusu öyle bir paniğe kapıldı ki, Güney Kafkasya'nın boşaltılması kararı çıkmak üzereydi. Ama savaş meydanındaki bazı güçlü eylemleri Rusların durumunu kurtardı. Türk ve Kürd birlikleri Tebriz'den çıkarılıp, Sauj Bulak'a doğru itildiler. Bunu izleyen harekât süresince Sünni Kürdler Ruslara karşı kahramanca savaştılar..."⁵

Savaşın başlangıcında Osmanlıya sadık kalan ve Ruslara karşı savaşan büyük Kürt kitleleri, ilerleyen süreçte, İTC'nin ırkçı politikaları ve Sarıkamış bozgunundan sonra, moral bozukluğu ve hayal kırıklığı içine gireceklerdir. Bu yüzden bazı Kürt gönüllüleri, savaşın ilerleyen süreçlerinde firar etse de çoğunluğu savaş cephesinde veya gerisinde yok oldular. Kafkas cephesindeki savaşın en şiddetli dönemi 1915 yılı olurken Kürtlerin katılımı da en çok bu dönemde gerçekleşti. Rusya bölgeyi işgal ettikten sonra, bazı Kürt birlikleri bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştı. 1916 yılı başından itibaren, resmi-sivil tüm Kürtler bölgeden uzaklaştırılmıştı.

Dönemin Menşevik Ermeni hükümeti milletvekillerinden yazar *Garò Sasuni*, Kürtlerin ve Ermenilerin I. Dünya Savaşı'ndaki tutumlarıyla ilgili şöyle diyor:

"1913 yılında reformlar dolayısıyla benimsemiş oldukları yeni siyasete sadık kalmış olan Ermeni siyasi örgütleri, savaşın ilanından sonra da, gönüllü birlikler oluşturmaya devam edip. Ermeni bölgelerini mümkün olduğu kadar müdafaa edebilmek ve mümkünse vatan topraklarını yüz-yıllık düşmandan kurtarmak için güçlerini topladılar.

Kürtlere gelince, tam aksine savaştan dolayı kendi dümenlerini kaybedip belirli bir plandan yoksun olarak Türklere uydular ve bütün savaş süresince onlarla birlikte savaştılar. Şüphesiz ki Kürtlerin büyük bir bölümü Türklere nefret ediyordu, fakat buna rağmen bazı önemsiz olaylar dışında Kürtler Türklere ihanet etmedi ve yabancı devletlere de hiçbir yardımında bulunmadılar. Böylece Kürtler 1914 Bitlis isyanından sonra bütün Meşrutiyet döneminde anti-Türk fikirleri beslemiş olmalarına rağmen, maalesef fikiysel yönden örgütlenip, olgunlaşmadıklarından, sonunda Türklerin yanında yer aldılar.

Bu siyasi olgusuzluk, Kürtlere çok pahalıya mal oldu. Bunun ilk kurbanı Ermeniler, ikinci kurbanı ise kendileri oldu."⁶

5 Arfa ve Bois, *Kürtler Üzerine*, s. 40.

6 Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri*, s. 242.

Garo Sasuni'nin de dikkat çektiği ve 1913 yılı sonları, 1914 yılı başlarında gerçekleşen Bitlis İsyanı sırasında, durum tam aksiydi. Kürtler isyan hâlindeyken, Kürtlerin İTC'ye karşı işbirliğine çağırdığı Ermeniler, onlar adına vaat edilen reformlar dolayısıyla; bir yıl sonra başlarına geleceklerden habersiz, zamanın Osmanlı iktidarı İTC'nin yanında yer almışlardır!..

İkinci Ordu'da Kürt Aşiret Milis Alayları

Düzenli ordu saflarında savaşa katılan Kürt gençlerinden başka, Kürtlerden oluşan *Aşiret İhtiyat Süvari Alayları* Üçüncü Ordu bünyesinde savaşa katılırken; bölgeye sonradan getirilen İkinci Ordu bünyesinde de milis gücü oluşturmak ve özellikle cephe gerisindeki hizmetlerini yerine getirmek için Kürt aşiretlerinden yararlanılmıştır. *Milis Alayları*, *Milis Taburları*, *Milis Müfrezeleri*, *Gönüllü Müfrezeler* gibi adlarla oluşan birlikler, destek amacıyla İstanbul'dan bölgeye gelen İkinci Ordu'da yer aldılar. İkinci Ordu bünyesindeki, 2. ve 4. kolordulara bağlı olarak, Kürt aşiretlerinden oluşturulan milis alayları ve taburlarına alınan bazı Kürt aşiretlerinin adları. Genelkurmay Arşivleri'nde aşağıdaki gibi verilmektedir.⁷

a) Üçüncü Ordu ile İkinci Ordu'yu birbirinden ayıran Kemah-Hozat bölgesindeki Seydanlı, Şeyh Hasenanlı, Batı Dersim, Pülümür, Mazgirt, Hasenanlı, Nazımiye, Çan ve Erek aşiretleri.

b) Palu-Darahini arasında, Palu, Çapakçur, Darahini aşiretleri; Kulp-Silvan bölgesinde Xıyan; Muş-Bitlis bölgesinde Zerikân, Sason, Zamanhan, Mutki ve Pîran aşiretleri.

c) Silvan-Mardin-Siirt bölgesinde, Reşkotan, Babûsî, Pencinari, Raman, Dekşuri, Heverki, Behramki, Kikî, Sûdgiçi ve Omeryan aşiretleri.

d) Siirt-Botan Çayı'na uzanan bölgede Eruh, Şirvan, Şırnak, Pervari aşiretleri; Halilân, Hoyşinân, Giravyan aşiretleri.

e) Siverek'ten Karakeçili aşireti.

f) Viranşehir bölgesinden Milli aşiretleri.

7 ATASE Arşivi, Klasör 2933, Dosya: 567, Fihrist: 2. Bkz. Mehmet Evsile, "Birinci Dünya Savaşı'nda Kaıkas Cephesi'nde Aşiret Mensuplarından Oluşturulan Milis Birlikleri", *Atatürk Araştırma Dergisi*, Kasım 1996, Sayı: 36.

Bu aşiretlerin bir kısmı fazla gönüllü olamasa da, aşiretlerin çoğu gönüllü birlik oluşturup savaşa katılmışlardır. Oluşturulan milis alayları ve taburlarının bir kısmı aşağıdadır.⁸

2. Kolordu'ya Bağlı Milis Alay ve Taburları

- Genç Milis Alayı (Komutan Yarbay Emir, 3 tabur)
- Darikli Milis Alayı (Komutan Hacı İsmail, 3 tabur)
- Biçar Milis Alayı (Komutan Salih, 3 tabur)
- Xıyan Milis Alayı (3 tabur)
- Çapakçur Milis Taburu
- Sason Milis Taburu
- Birinci Milis Amele Taburu
- Dördüncü Kolordu'ya Bağlı Milis Alay ve Taburları
- Şeyh Şerif Milis Alayı (3 tabur)
- Pülümür Milis Alayı (Komutan Yarbay Mustafa, 3 tabur)
- Nazımiye Milisleri (1 tabur)
- Birinci Şeyh Hasenanlı Alayı (Komutan Kanfuzade Mehmet Ağa,

3 tabur)

- İkinci Şeyh Hasenanlı Alayı (Komutan Seyid Rıza Ağa, 4 tabur)
- Seydanlı Birinci Alayı (Komutan İdare İbrahim Ağa, 2 tabur)
- Seydanlı İkinci Alayı (Komutan Kasımoğlu Mustafa, 3 tabur ve

Pejkar bölüğü)

- Müstakil Kalan Taburu,
- Çan Taburu,
- Ereke Taburu,
- Ohi Amele Taburu,
- Bulanık Amele Taburu
- Karaçor Amele Taburu

Mustafa Kemal'in Komutanı Olduğu 16. Kolordu'da Kürt Sivil Müfrezeleri

1916 yılında, Diyarbakir-Silvan bölgesine yerleşen İkinci Ordu'ya bağlı, Mustafa Kemal'in komutanı olduğu 16. Kolordu'da, çok sayıda gönüllü Kürt birliği vardı. 1916 yılı bahar ve yaz aylarında, özellikle

8 ATASE Arşivi, Klasör 2673, Dosya: 178, Fihrist: 5-1.

Bitlis-Muş cephesinde büyük oranda Kürt gönüllülerin oluşturduğu bu milislerin 5. Tümen'e yardım etmesiyle Bitlis ve Muş, Rus işgalinden kurtarılmıştır. Bölgede 16. Kolordu'ya bağlı 5. Tümen dışındaki kuvvetlerin çoğu gönüllü birlikler; önceki bölümde verdiğimiz milis alayları, milis taburları ve aşağıda adı verilen müfrezelerden oluşuyordu.

- *Şin Müfrezesi* (Muş-Kulp arası, tamamen Kürtlerden oluşan 700 silahlı)

- *Van Gölü Güneyi Müfrezesi* (Hizan bölgesi ve Van Gölü güneyi, 1000 kişi piyade, 300 milis, Komutan; Yarbay Ali)

- *Mutki Gönüllü Müfrezesi* (Hacı Musa Bey komutasında, 700 sivil, 70 jandarma)

- *Çapakçur Müfrezesi*

- *Palû Müfrezesi* (Diyarbakir, Lice ve Harput'tan getirilen bin milis ve bir kısım jandarma)

- *Kulp Müfrezesi*

- *Eruh Müfrezesi*

- *Oğnut Müfrezesi*

Mustafa Kemal, İkinci Ordu Komutanlığına gönderdiği 10 Nisan 1916 tarihli raporda, Korsuvak ve Mutki-Tatvan yönünden gelen Rus birliklerinin Hacı Musa Bey'in milis güçleri tarafından mağlup edildiğini belirtmektedir.⁹ Yukarıda belirtilen müfrezelerde yer alan Kürt milisler ve Mutkili Hacı Musa'nın önderliğindeki diğer gönüllülerin desteğiyle, 1916 yılı Temmuz ve Ağustos aylarında, Muş-Bitlis bölgesinde Rus ilerlemesi durdurulmuş ve buraların Rus işgalinden kurtulması sağlanmıştır.

Savaş Cephesine Koşan Kürt İleri Gelenleri

Osmanlı Padişahı ve İslam Halifesi Sultan Reşad'ın *cihat* çağrısına, savaşı gereksiz ve Kürt çıkarlarına uygun bulmayan azınlık bir Kürt kesimi dışında, birçok Kürt uymuştur. Kürtlerin çoğu, Kafkas cephesinde, Rus ordusuna karşı; bir kısmı da Suriye, Mezopotamya ve Hicaz cephelerinde, İngiliz ve Fransız ordularına karşı, Osmanlı

9 Atatürk'ün Bütün Eserleri, Cilt: 2, Kaynak Yayınları, 1999, s. 37.

adına savaşa katılmışlardır. O sırada Osmanlı ile çatışma hâlinde olan bazı aşiretler için de, bir Osmanlı politikası olarak af çıkartılmış; Diyarbakir, Bitlis, Harput, Sivas, Ankara cezaevlerindeki Kürtler serbest bırakılarak cepheye gönderilmiştir. Yıllardır devlete karşı başkaldırı içinde olan Pencinari aşireti reisi Bişarê Çeto affedilirken; Bişar, Van bölgesinde savaşa katılmış ve daha savaşın ilk günlerinde cepheye ölmüştür. Ayrıca bu sırada, bölgenin etkili şeyhleri, devlet tarafından görevlendirilmiş ve verilen vaazlarla, halkın savaşa katılımı sağlanmıştır. Önceki bölümde de belirttiğimiz gibi, bu amaçla, Nakşibendî şeyhlerinden Hacı Yusuf Efendi Hınıs'a, Şeyh Ziyadeddin (Şeyh Hazret) Pasinler'e gönderilmişti.¹⁰

Kürtleri Cepheye Çeken En Büyük Etken Dindi

Hasan Hışyar Serdî, dinin Kürtlerdeki etkisini gösteren bir diyalogu, dayısı Şeyh Ahmed ile Osmanlı müttefiki bir Alman komutan arasında geçen bir konuşmayı aşağıdaki gibi anlatıyor:

“Savaşın başladığı sıralarda Türkçeyi çok bilen bir Alman komutan, çoğu zaman dayım Şeyh Ahmed’in evine uğrardı. Şeyh son derece dinine bağlı bir insan idi. Alman komutana da çok saygılı davranıyordu. Bir gece komutan Şeyhe sordu:

-Siz ne zaman, hangi sözleşme ya da anlaşma, ne gaye ile Osmanlılarla birlik yapmak ya da destek için protokol imzaladınız da Sultan’a bu kadar siyasi, askeri vs bağlısınız?

Şeyh komutana dönerek sordu:

-Kumandan Bey, Sultan bizim halifemizdir. İslam dininin gereği olarak Sultanı destekleme görevi İslam dininin gereğidir.

Komutan tekrar sordu:

-Dini inançlar ayrıdır. Sizin verdiğiniz siyasi, askeri yardım ile tarih, coğrafya, bilim vs konular farklı şeylerdir, birbirlerine karıştırılmamalıdır. Bak biz Almanlar ve Ruslar aynı dine yani Hristiyanlığa inanıyoruz ama bağımsızlığımız söz konusu olduğunda farklı değerlendiririz. Şu anda İslam olan Osmanlı Sultanlarıyla, Hristiyan inanca sahip Ruslara karşı savaşmak üzere ittifak halindeyiz. Dinin bir milletin sorunlarıyla ne ilişkisi olabilir ki? Ancak Şeyh dayım Alman komutanın söylediklerini bir türlü anlayamadı!.

Karların erimesinden sonra Alman askerler köyümüzden çekildiler. Bu sırada Alman komutan gelip dayıma Çerkez yapımı güzel bir kın içinde bir bıçak hediye etti. Tam ayrılırken komutan Şeyh dayıma dönerek dedi ki; -Bu benim sana hediyemdir.

Şeyh sordu;

-Komundan efendi, sen bunun yerine bana bir tırnak bıçağı ya da bir tespih verseydin daha iyi olurdu. Ben bu savaşçı bıçağını ne yapayım? Komutan sinirli bir şekilde dedi ki;

-Şeyh, kısa veya uzun zamanda bu size lazım olacak. Kurtuluşunuzun simgesi olabilir diye düşündüm. Özgürleşmenizin ve bağımsızlığa kavuşmanızın başka bir yolu olmadığını düşündüğüm için bu hediyeyi sundum. Ne yazık ki Şeyh dayım yine Alman komutanın ne demek istediğini anlamadı.”¹¹

O sıralarda ne din adamlarında, ne aşiret reislerinde, ne de halkta bir Kürt ulus bilinci vardı. Alman müttefiki Osmanlıya, İslam dini adına asker oluyorlardı. Hasan Hışyar Serdi, Kürtlerin savaşa katılımıyla ilgili olarak, “Birinci Dünya Savaşı Cephesinde Kürt Ülkesi” başlıklı değerlendirmesinde şöyle diyor:

“Bu cehennem savaşının ateşi, Kürtlerin isteği olmaksızın kendi topraklarında tutuşturuldu.. Bu felaket dört Kürt vilayetinde (Erzurum, Bitlis, Van vilayetleri ve Muş sancağı) bizzat yaşandı.. Bu savaşta en büyük kuvvete sahip Kürt milisleri, en geri ve taklit silahlarla Parsin ovası cephesinde iki metre kara ve boran içinde savaşıyorlar, çarların ilerleyişini durdurmaya çalışıyorlardı. Tüm dirençlerine ve dayanıklılıklarına rağmen Kürt savaşçıları ölümünden kurtulamıyorlardı... Rus saldırısında geçmiş çelişkilerden dolayı Ermeniler Rusya’dan güç alıp saldırır düşüncesi ile pek çok Kürt yerini yurdunu terk ederek, Batı’ya, Güney’e kaçtı. Yollarda çok sayıda Kürt canından oldu. Bu felaket, Çarlık ile Sultan Reşad’ın isteğiyle ortaya çıktı.”¹²

Kürtlerin, Savaş Cephesine Gitmekten Başka Yolu Yoktu

Kürtlerin, Osmanlı Padişahı’nın cihat çağrısıyla, din etkeniyle savaşa katılmak zorunda kalması kadar Kafkas Savaşı’nın Kürt coğrafyasında olması da önemli bir etkidir. Özellikle Kuzey Kürtleri (Van Gölü çevresi) savaşın tam ortasında kalmıştı. Rus-Ermeni ittifakına karşılık, Kürtlerin, Osmanlının yanında savaşa katılmaktan başka ça-

11 Hasan Hışyar Serdi, *Görüş ve Anılarım*, Med Yayınları, 1994, s. 120-121.

12 Serdi, *a.g.e*, s. 117.

releri yoktu. Savaşın başladığı sıralarda, Bitlis'te Britanya Konsolosu olarak görev yapan Arshak Safrastian, Kürtlerin savaşa katılmasıyla ilgili gözlemini şöyle anlatıyor:

“Bu büyük savaşa sırasında, Musul, Botan Suyu ve Ermenistan'da yaşayan Kürt Aşiretleri de Ermenilerin yaşadığı dram kadar olmasa bile onlardan birkaç derece daha düşük bir dram yaşadıkları gözden kaçırılıyor. Sofistike olmamış Kürtlerin çoğunun hafızasında ölümcül ilişkiler ve siyasi olayların neticesinde kayıplar dile getirmemeleri ve bu hususta ağrıdan almaları kendine yedirmeme ve aşiret onuruna bağlanabilir. Türkiye'nin (Osmanlı Devleti) Avrupa savaşlarına müdahalesi onları komşuları gibi gafil avladı. Ki onlar her zaman her türlü savaşa, soygun dahil birkaç dakika içerisinde hazırlanmaya alışkın olmalarına rağmen; Trans Kafkasya Cephesi'nde, bil-hassa o eski hafif süvari alaylarında bazı aşiretler Türk ordusuna katılmaya zorlandılar. İleri görüşlü bazı Kürt liderlerin gönlü Kürt milliyetçiliğinde yatıyor olmasına rağmen, birliktelikten yoksun olduklarından Milli Kürt politikasına uygun hareket etmekten yoksundular. Bir halk olarak Kürtlerin bu savaşta yer alamaya niyetleri yoktu. Diğer yandan Rus Kafkas Ordusunun Türkiye sınırlarının içindeki Ermeni bölgesine girmesi savaşan devletler tarafından Kürt köyleri ve göçebe otlakları savaş alanına çevirdi. Bu da belki Kürtlere başka çare bırakmadı.”¹³

Bedirhan ve Cemilpaşa Gibi Büyük Kürt Ailelerinin Okumuş Çocukları da Cephede

1908'de ilan edilen Meşrutiyet'in kısmi özgürlük ortamında kurulan Kürt cemiyetlerinin yöneticileri, yayın çıkaran aydınlar da silah altına alındılar. Kimi isteyerek, kimi istemeyerek savaşa katıldı. Böylece Kürt aydınlarının II. Meşrutiyet sonrasında başlattığı örgütlenme, yayın ve sosyal gelişme süreci de, İttihatçıların savaş macerasıyla kesilmiş oldu. Avrupa'da öğrenimde bulunan bazı Kürt gençleri savaşa katılmak üzere İstanbul'a gelip birliklere yazıldılar. Bedirhanlar, Cemilpaşalar gibi Kürt aristokrat ailelerin çocukları savaş cephesine gittiler.

Diyarbakirli Ahmet Cemil Paşa'nın Miralay rütbesindeki oğlu Naim, 1915 yılında Çanakkale cephesinde ölürken; bir diğer oğlu yine Miralay rütbesindeki Besim ve oğlu İbrahim Hasankale'de öldüler. İbrahim, daha bir yıl önce Münih'te üniversiteyi bitirmiş, ilk

13 Safrastian, *Kurd û Kurdistan*, s. 87; Nusret Aydın, *Ermeni Tehcirinin 100. Yılında Sözlü Tarihten Gerçeğe Diyarbakir*, Roşna Yayınları, 2016, s. 65-66.

Kürt elektrik mühendisiydi. Daha sonraları Kürt ulusal mücadelesinde önemli bir yer alacak olan Cemil Paşa'nın torunları, Kadri ve Ekrem, Avrupa'daki öğrenimlerini yarıda keserek, subay olarak Erzurum bölgesinde Ruslara karşı savaşa katıldılar. Kadri Cemilpaşa, Rus cephesinden Filistin cephesine gönderildi. Orada İngilizlere esir düştü, yıllar sonra Diyarbakır'a dönebildi. Ekrem, Muş cephesinde yaralandıktan sonra tedavi gördü; iyileşince Filistin cephesinde tekrar savaşa katıldı. Savaşın sona ermesiyle Diyarbakır'a dönebilmiştir. Ekrem'in kardeşi Şemseddin ise Bağdat'ta İngilizlerle yapılan çarpışma sırasında öldü.

Cemilpaşa ailesinden yukarıda adı geçen altı kişinin dördü savaş sırasında öldü. Osmanlı yönetimince *bölücü*, *hain* diye nitelendirilen bu aile üyeleri, varlıklı oldukları hâlde, savaştan kaçmamış, Rus işgaline karşı Osmanlı cephesinde savaşa katılmışlardır. Bu sıralarda Avrupa'da öğrenim gören Bedirhan Paşa'nın torunu Ekrem Cemilpaşa, bu süreci şöyle anlatıyor:

"1914 Cihan Harbi patlak verdi. Avrupa üniversitelerindeki Osmanlı talebeleri İstanbul'a davet edildi. Ben, İbrahim, Cevdet amcalarım, amcazadem Kadri, en genç kardeşim Şemseddin, dönenler arasındaydık: İstanbul'da binlerce talebe toplanmıştı, Alman paşalar, Alman kumandanlar nezaretinde idiler... Üç ay talim ve tedristen sonra herkes kıtalara sevk edildi. Ben topçuluğu seçtim. İbrahim amcam ile amcazadem Kadri süvariye ayrıldılar. Benim küçüğüm Şemseddin istihkâm zabiti oldu. Alman kumandanların huzurunda nazarî, amelî topçuluk ve binicilikten imtihan edildik. Birincilikle imtihanı kazanarak topçu başçavuşu oldum.

Çok sürmeden Çanakkale Harbi başladı. Kıtamızı Kafkas cephesine, Erzurum'a gönderildi. İbrahim amcamla amcazadem Kadri bu cepheye harp ediyorlardı. Bir sene geçmeden İbrahim amcam elinden bir Rus kurşunu alarak Türklere kurban oldu. İbrahim amcam bir sene önce Almanya'nın Münih Üniversitesi'nden elektrik mühendisi olarak şahadetname (diploma) almıştı. Başka bir amcam da, bu cephelerde, alayıyla beraber Hasankale'ye hücum etmiş, o da bu hücumda Türklere kurban olmuştu. Bu amcam da yirmi sene evvel İstanbul Harbiyesin'den mezundu. Çanakkale cephesinde de alay kumandanı Naim amcam kurban olmuştu. Bağdat çöllerinde de küçüğüm, istihkâm ihtiyat zabiti Şemseddin kurban gitmişti. Bir sene sonra Erzurum'dan Muş cephesine nakledildim... Dara Hinê vilayetinin Kozma Dağları'nda Rus topçusunun mermisiyle yaralanınca, Diyarbekir Hastanesi'ne gönderildim."¹⁴

14 Ekrem Cemilpaşa, *Muhtasar Hayatım, Kemalizm'e Karşı Kürt Aydın Hareketi'nden Bir Yaprak*, Beybun Yayınları, 1992, s. 22-25.

Bedirhan ve Cemilpaşa gibi büyük Kürt ailelerinin okumuş çocuklarından başka, binlerce Kürt aşiret lideri ve din adamı, sorumluluklarındaki binlerce kişiyle birlikte, milis ve gönüllü birlik şeklinde savaşa katıldılar.

Savaşa Katılan Bazı Kürt İleri Gelenleri

Kör Hüseyin Paşa: Hamidiye alaylarının ünlü başkomutanı Haydaran aşireti reisi Hüseyin Paşa, komutasındaki birliklerle; sınırda Rus saldırılarına karşı koymuş, Rusların ilerlemesini geciktirmiş liderlerdendir. Bu sırada, Tiflis'te bulunan Kürt liderlerden Abdurrezak Bedirhan'ın, "Osmanlının yanında savaşa katılma" uyarılarını dinlemeyen Kör Hüseyin Paşa¹⁵, Rus saldırılarına karşı önemli bir direnme göstermiştir.

Sipkanlı Abdülmecid Bey: Sipkan aşireti lideri Abdülmecid Bey, aşiretinin mensuplarından oluşan Hamidiye İhtiyat Süvari alayı ile Bulanık-Patnos-Tutak bölgesinde Ruslara karşı önemli bir direnç göstermiştir. Abdülmecid Bey¹⁶ ağır yaralanmasına karşın, bir Rus topçu birliğini dağıtmış, birçok silahına el koymuştur. Abdülmecid Bey, bu başarısından dolayı "Kaymakam Binbaşı" rütbesiyle ödüllendirilmiştir.

Xoyti Aşireti Reisi Hacı Musa Bey ve Kardeşi Nuh Bey: Hacı Musa Bey, savaşta, komuta ettiği Mutki Müfrezesiyle, Kulp ve Duxan boğazlarını tutmuş, Bitlis Deresi civarında Rus saldırısına karşı koymuş, Mutki bölgesindeki muharebelerde büyük başarılar elde etmiştir. Mustafa Kemal, komutanı olduğu 16. Kolorduya bağlı 5. Tümen'e gönderdiği 6 Nisan 1916 tarihli talimatta, "Hacı Musa Bey'in liderliğindeki milis kuvvetlerinin, Bitlis ve Muş ovalarına sarkan düşmanın geri atılmasına çalışacağını ve 5. Tümen'in Duxan Boğazı'nın batısında bulunan kuvvetleriyle aralıksız irtibatta bulunup Bitlis'e karşı yapılacak harekâta katılacağını" belirtmektedir.¹⁷ Hacı Musa, Bitlis'in kurtuluşu sırasındaki başarısından dolayı, 29 Haziran 1332 (12 Temmuz 1916)

15 Hamidiye Alaylarının ünlü komutanı Kör Hüseyin Paşa, Ağrı Direnişi'nin ünlü savaşçılarından Nadir ve Memo'nun babalarıdır.

16 Aynı zamanda Hamidiye Alayları komutanı olan Abdülmecid Bey, Tutak-Sipkan Aşireti reisi olup; ellili, altmışlı yıllarda birkaç dönem TBMM'de Ağrı milletvekilliği yapan Halis Öztürk'ün babasıdır. Abdülmecid Bey, 1930 yılında sürgünde öldü.

17 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, s. 34-35.

tarihli İrade-i Seniye ile “Gümüş Liyakat Madalyası” ile ödüllendirildi.¹⁸ Bazen devlete, bazen Kürt ulusal mücadelesine yakın duran, Ermeni katliamlarında da adı geçen Hacı Musa, tartışmalı Kürt ileri gelenlerindendir.¹⁹ Kardeşi Nuh Bey de, gönüllü bir birlik başında aynı bölgede Ruslara karşı savaşmıştır.

Bediüzzaman Said-i Kürdî: Dönemin ünlü Kürt âlimi Bediüzzaman Said-i Kürdî, oluşturduğu milis müfrezesiyle Muş-Kop (Bulanık) bölgesinde savaşa katılmış; Muş’ta Ruslardan kurtardığı sekiz adet topu Bitlis’e getirmiştir. Bir süre sonra yaralanmış ve içinde öğrencisi Abdurrahim Rahmi Hakkârî’nin de bulunduğu bir grup milisle birlikte Bitlis’te esir düşmüştür. Savaşın sonlarında. 1918 yılı yaz aylarında İstanbul’a dönmüştür. Daha sonra da yaşamı sürgünlerde geçmiştir.

Norşênli Şeyh Ziyadeddin (Şeyh Hazret): Şeyh Hazret, savaşın başladığı sıralarda, Kürtlerin savaşa katılımını sağlamak için bir taraftan vaazlar verirken; diğer taraftan oluşturduğu gönüllü birlikle, Zoqeydli Şeyh Mahmud ve Hacı Musa’yla birlikte Mutki bölgesinde Ruslara karşı büyük direnme göstermiştir. Savaş sırasında kardeşi Muhammed Said ölürken o da bir kolunu kaybeder. Şeyh Hazret daha sonra Mustafa Kemâl’e en yakın duran şeyhlerin başında yer almıştır.

Cibranlı Halid Bey: Cibranlı Halid, komutanı olduğu 2. Cibran Aşiret Süvari Alayı, savaşın ilk günlerinde Pasinler’de Ruslara karşı büyük direnme gösterdi, direnme sırasında Rusların ilerleyişi bir süre durduruldu. Halid Bey’e bağlı güçler Elekyaz Dağı’na kadar Rus Ordusuyla savaştilar. Uzun süre Erzurum bölgesinde subay olarak görev yapan Halid Bey, bu sırada Osmanlı Ordusu’nda Albaylığa terfi ettirildi.²⁰ Cibranlı 3. Aşiret Alay Komutanı olan Yarbey Maksut Halid Bey de, Pasinler’de, Rus ordusuyla yapılan çatışma sırasında öldürüldü.

18 BOA DH ŞFR 1. DUİT 66.26. Bkz. Sinan Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İletişim Yayınları, 2013, s. 42.

19 Hacı Musa Bey, savaştan sonra da Mustafa Kemal’in önem verdiği Kürt ileri gelenlerindendir. Katılmadığı halde Erzurum Kongresi Temsil Heyeti’ne seçilmiştir. 1925 isyanında sonra Antalya’ya sürgün edilmiş, oradan Suriye’ye kaçmış ve 1928 yılında orada ölmüştür.

20 Cibranlı Halid, daha sonraları Kürt mücadelesinde Azadi Örgütü lideri olarak bilinecek ve bu yüzden 1925’te Bitlis’te idam edilecektir.

Bişarê Çeto ve Cemilê Çeto: Savaşa katılan Kürt liderler içinde, Garzan Pencînarî Aşireti lideri Bişarê Çeto'nun hikâyesi hepsinden daha ilginçtir. Bişar, Osmanlıyla hep çatışma halinde olan, yiğitliği dillere destan biridir. Uzun yıllar Bitlis cezaevinde kalmış, çıktıktan sonra da devlete karşı isyan hâlinde olmuştur. Eşkiya diye nitelendirilen Bişarê Çeto ve benzeri Kürtler için, bir Osmanlı politikası olarak, savaş öncesinde af çıkartılmıştır. Bişar, aşiretinden oluşturduğu iki bin kişiyle cephesine gitmiştir. Aynı cephede Norşênli Şeyh Ziyadeddin (Şeyh Hazret) ve Zoqeyd'li Şeyh Mahmud'la birlikte savaşa katılan Bişar, savaşın ilk günlerinde, Van yakınlarında İran sınırında, Ruslarla yapılan bir çarpışmada öldürülür. Bir alay askerin başedemediği söylenen Bişar'ın ölümüne, uzun süre inanılmamıştır. Bir zamanlar yiğitliği bir efsane gibi dilden dile dolaşan Bişarê Çeto için, tarihçi yazar Nezîrê Cibo şöyle diyor:

“Kuzey Kürdistan’da yeni kuşaklar arasında belki unutulmaya yüz tutmuş olabilir ama eski kuşaklar arasında onun ismini işitmeyen, hakkında anlatılan bir hikâyeyi veya adının geçtiği bir stranı dinlemeyen yok gibidir desek yeridir. Özellikle gözü pekliği, yiğitliği ve silah kullanımındaki ustalığı dillere destandır. Öyle ki halâ yörede, birinin yiğitliğini vurgulamak için, ‘Bişarê Çeto gibi adam(Mîna Bişarê Çeto)’ denilmektedir.”²¹

Yüzlerce stran ve kilama konu olan Bişar, Kürt halkı içinde bir efsaneydi; o yüzden ölümüne inanılamıyordu. Kimileri, Bişar'ın Rus kurşunu ile öldüğüne inanmamış; “Bişar önden kurşun yemez, arkadan Osmanlı kurşunu ile öldürülmüştür” şeklinde yaygın bir iddiaya inanmıştır.

Bişar'ın ölümünden sonra Pencînarî Aşireti'nin başına geçen kardeşi Cemilê Çeto da bir milis alayı ile savaşta yer almıştır. Devletle işbirliği yapan biri olarak bilinen Cemilê Çeto, buna karşın, 1925 Kürt İsyanı sonrasında idam edilmiştir.²²

Emînê Perîxanê (Emînê Ehmed): Batman Raman Aşiret Reisi Emînê Perîxanê veya diğer adıyla Emînê Ehmed, aşiretinden kurduğu yirmi beş kişilik gönüllü birlikle savaşa katılmıştır. Emînê Perîxanê'nın oğlu Hüseyin Demirer, babasının, Kazım Karabekir komutasında cephede Ruslara karşı gösterdiği yararlılıklar dolayısıyla kendisine divanı

21 Nezîrê Cibo, *Kürt Tarihinde Garzan ve Pencînariler*, İsmail Beşikçi Vaktî Yayınları, 2016, s. 80.

22 Bişar ve Cemilê Çeto kardeşler hakkında daha fazla bilgi için bkz. *A.g.e.*

harp kararıyla, liyakat ve şeref nişanı takıldığını yazmaktadır.²³ Bu sıralarda, Emînê Perixanê'nın iki kardeşi Ömer ve Mustafa, Diyarbekir Valisi Çerkez Reşit'le işbirliği hâlinde, ganimet için masum Ermenilerin katliamında da yer almıştı. Emin Ağa, daha sonraki dönemlerde de, devlete yakın durmuş, işbirliği yapmıştır. Buna rağmen, Diyarbekir Valisi Çerkez Reşit'le işbirliği yapan iki kardeşi, Çerkez Reşit tarafından; kendisi de 9 Nisan 1933 tarihinde devlet tarafından öldürülecektir.²⁴

Küfrevizade Şeyh Abdülbaki: Bitlis Küfrevi şeyhlerinden Şeyh Abdülbaki'nin oluşturduğu gönüllü birlik, Bitlis-Van arasındaki bölgede, Rusların ilerleyişini bir süre durdurmuştur. Hep devletin yanında hareket eden, Şeyh Abdülbaki'nin Rusları nasıl durduğu ile ilgili Bitlis'te uzun süre, efsane gibi şeyler anlatılmıştır.

Bekiranlı Maruf Ağa: Bekiran (Ademan) Aşiret Reisi Maruf Ağa komutasındaki, 2. Ademan Aşiret Süvari Alayı ile Zilan Deresi Mezrê mintıkasında Ruslara karşı önemli bir direnme göstermiştir. Maruf Ağa'nın, Ermeni ölümlerine de karıştığı bu sırada, Bekiran Köyleri ve Hemoyi Aşireti'nden oluşturduğu yedi yüz kişilik bir kuvvetle Ruslara karşı direnirken; kendisiyle birlikte alaydan 65 kişi Ruslar tarafından öldürülmüş, Rusların Erciş'ten ileriye gitmesi geciktirilmiştir. Ademan Aşiret Alayı'nda yer alan Zilanlı Mela Muhammed de bu çatışmaya katılmıştır. Bu çatışmanın ardından cepheden ayrılan Mele Mahmud, savaşla ilgili Kürtçe şiirler yazmıştır.

Kolağası Kerem Bey: Karayazılı Zirkan Aşireti Reisi Kolağası Kerem Bey, Rus ve Ermenilere karşı, vur-kaç gerilla taktikleriyle başarı elde ederken; Ruslar, Kerem Bey'in başında bulunduğu alayın bölgesine girmemişlerdir. Bu sırada çok sayıda aşiret mensubu ölmüş; Zirkan, Hasenan, Mamedan ve Şemski Kürt aşiret alayları, Diyadin bölgesinde önce Ruslara karşı savaşmış, sonra bir kısmı bir süre Ruslarla işbirliği girişiminde bulunmuşlardır. Üzerine kamlar söylenen Kolağası Kerem Bey, 1925 İsyanı'ndan sonra İran'a geçmiş, 1926'da orada bir çatışmada öldürülmüştür.

Hasenanlı Halid (Xalid) Bey ve Oğlu Rizayê Xalid: Daha önceleri Hamidiye Alayları komutanı olan Hasenanlı Halid Bey, Birinci

23 Hüseyin Demirel, *Ha Ver Delal, Emînê Perixanê'nın Hayatı*, Avesta Yayınları, 2008, s. 91-102.

24 *A.g.e.*, s. 195-203.

Şeyh Hasenanlı Aşiret Milis Alayı başında, Miralay (Albay) rütbesiyle Erzurum ve Muş bölgesinde, yakınlarıyla, aşiretiyle birlikte savaşa katılmıştır. Daha sonraları Azadi Hareketi ve 1925 Kürt isyanında yer alacak olan Hasenanlı Halid Bey, 1925 Kürt isyanından sonra 31 Temmuz 1926 tarihinde Diyarbakır’da idam edilmiştir. Oğlu Rizayê Xalid’in komutasındaki Hasenan Aşireti Süvari Alayı da, yine Malazgirt civarında savaşa katılmış, üzerine klamlar söylenen Rizayê Xalid’in ölümü de kuşkulu olmuştur. Malazgirt’teki çatışmalarda, Hasenanlı Halid’in kardeşi Tahir de ölmüştür.

Gûr Hasso (Kurt Hasan): Rusların sınıra dayandığı sıralarda Ağrı-Bayezid-Iğdır bölgesinde, çete kurup Rus Ordusu’na büyük zorluklar yaşatanlardan biri de; Celâli Aşiretini oluşturan üç ana kolundan Sakan (Sakî) Aşireti’ne bağlı Mala Resê Çellê kabilesinden “Gûr Hasso (Kurt Hasan)” adı ile bilinen korkusuz bir Kürt yiğididir. Rus Ordusu’na verdiği büyük zararlarla bir efsane hâline gelen Gûr Hasso, gerçekten her yönüyle normal bir insandan farklıymış. Kurduğu çetenin içinde, sonraları Ağrı isyanlarında liderliği ve yiğitliğiyle ünlenecek olan Büro Heski Telli gibi savaşçılar da vardır. Yaptığı ani saldırılarla Rusları şaşkına çevirir. Ruslar onunla uzlaşmaya çalışırken o saldırılarına devam eder. Ruslar bu sıralarda Anadolu’ya askeri sevkiyatı arttırmak için, İran’dan gelip Eleşkirt üzerinden Erzurum’a uzanan ve daha sonra Horasan’a kadar uzanması planlanan bir dekovil hattı (demiryolu) inşa ederler. Gûr Hasso, sürekli olarak bu demiryolunu hedef alır. 1917 yılı başlarında, Gûr Hasso ve arkadaşları, üzerlerine bağladıkları bombalarla, beş bin Rus askerini taşıyan trene, bir uçurumun kenarında tuzak kurarlar. Üzerlerindeki bombaları patlatan Gûr Hasso ve arkadaşlarıyla birlikte uçuruma yuvarlanan trende binlerce Rus askeri ölür. Beyazıt yakınlarındaki bu yere bu gün de “tren mezarlığı” denmektedir. Gûr Hasso, Ağrı-Beyazıt-Iğdır bölgesinde hâlen bir efsane olarak anılmaktadır.²⁵

Seyid Rıza: Rusların 1916 sonlarında Erzincan’ı işgal ettiği sıralarda, bazı Dersim aşiretleri de savaşa dahil olmuşlardır. Bunlardan

25 Gûr Hasso hakkında daha fazla bilgi için bkz. Ben Kevan (Mücahit Özden Hun), *Benim Adım Gurci*, Kurgu Kültür Merkezi Yayınları, 2013, s. 181-182; Celal Başer, “Gûr Hasso”, *Yayla*, 15 Nisan 1953; Şeyh Hasan, “Tay-sun-Sakan Aşireti”, *Iğdır Sevdası*, s. 526.

biri de Seyid Rıza'dır. Seyid Rıza komutasındaki İkinci Şeyh Hasenanlı Aşiret Milis Alayı, Erzincan bölgesinde Ruslara karşı önemli bir direnme göstermiş ve bu nedenle Seyid Rıza ödüllendirilmiştir. Üçüncü Ordu komutanı Ahmet İzzet Paşa, "Koziçan aşiretinin lideri Seyid Rıza'nın girişimiyle Batı Dersim aşiretlerinin çoğunluğu bize yönelmişti" demektedir.²⁶

Savaşa Katıldığı Bilinen Diğer Bazı Kürt İleri Gelenleri

Hasenanlı Fetullah Bey

Şırnak aşireti lideri Sorzade Abdurrahman Ağa

Eski Hamidiye Alayları komutanı Esedê Xalid

Müks Nahiye Müdürü Mutiullah Bey

Mardin Gercüş'ten Bedrettin Ağa

Silvanlı Sadık (Üstün) Bey

Garzan bölgesi Babosî aşiret reisi İsmailê Davut

Solhanlı Mehmet Ali Bey (Solhan aşiret milisi)

Becirman ağası Seyid Mihemdê Cibo

Hermês ağalarından Elikê Sekvên

Dimbilan aşireti reisi Şeyh Tahir

Pasur'dan (Kulp) Şeyh Muhammed Emin

Zirkanlı Qulihan Bey

Hormekli Küçük Ağa

Etmankan Aşireti Simaîlê Mamê

Gaydalı Şeyh Selahaddin

Mutkili Şeyh Alâeddin

Mutkili Şakir Ağa

Mustaklı Osman Ağa

Muşlu Nasrullah Ağa

Şeyh Masum (milis taburu)

Şeyh Şerif (milis alayı)

26 Ahmet İzzet Paşa, *İstiklal Harbinin Gerçekleri: Feryadım*, I. Cilt, Timaş Yayınları, 2017, s. 283.

Savaşa Katılanlardan Anılar

Seferberlik yılları olarak bilinen I. Dünya Savaşı'yla ilgili, birkaç yıl öncesine kadar, savaşta yer almış veya savaşa tanık olmuş insanlardan, hem 1915 Ermeni Tehciri hem 1916 Kürt Tehciri ile ilgili acılı hikâyeler dinleyebiliyorduk. Hemen herkes seferberlikten ve yaşanan dramlardan söz ederdi. Yıllarca büyüklerimizden dinlediğimiz 1916 göç dramını, maalesef bir siyasal bilinçle karşılayıp, konunun daha fazlasını öğrenemedik. Göç ettirilmenin yapıldığı, Erzurum, Van, Bitlis, Ağrı, Muş yörelerinde; yine muhacirlerin sığındığı, Diyarbekir, Urfa, Mardin, Siirt, Silvan, Beşiri yörelerinde bu dönemdeki dramın anlatılmadığı bir ev yoktur. “*Dê, weledê xwe davêjin* (Anneler evlatlarını atıyor)” veya “*Dê û weledê xwe davêjin* (Annelerini ve evlatlarını atıyorlar)” söylemi o dönemlerden kalmıştır. O yıllarda Kürdistan'dan askere alınanların büyük çoğunluğu, yakın olan Kafkas Cephesi'ne gönderilirken; Suriye, Hicaz cephelerine, Yemen'e, hatta Çanakkale Cephesi'ne gidenler de olmuştur. Genel olarak, gidenlerin çok azı dönebilmiştir. Bu bölümde, bazı sözlü anlatımlarla, savaşa katılanların dramını anlatan örnekler vereceğiz.

1. Diyarbekir Lice ilçesi *Dingilhewa* köyünden yazar *Roşan Lezgin* anlatıyor:

“1914 yılında bizim aileden üç yetişkin erkek varmış, üçü de zorla sefere katılmak üzere alıkonulmuş ve bir daha geri dönmemiştir. Büyük dedemiz Evdilayê Dilê Îsî'nin, biri kız, beşi erkek, toplam altı çocuğu varmış. Büyük oğlu Fetih, on beş yaşlarında sakalı henüz yeni terlemiş bir gençmiş, babasıyla birlikte alıkonulmuş. Daha sonraları resmi olarak Fetih'in harbden 'vefat haberi' gelmiş... O zamanlar üç-beş haneden oluşan köyümüzden toplam 7 erkek sefere götürülmek üzere zorla alıkonuluyor, hiç biri geri dönmüyor. Köyümüzde 15 yaşın üzerinde sadece 8 yetişkin erkek varmış. Bunlardan Mahmut (Çelik), başta karakolun takibatından kurtulmayı başarmış ama daha sonra ele geçmiş. O zaman merkez olan Hani ilçesine kadar götürülmüş fakat kabileler gittiğinden, yani tek kaldığından, onu da orada öldürüyorlar.

Köyümüzle ilgili olan bu durum, Lice ve diğer tüm ilçelerin köyleri için aynen geçerlidir. Ancak 1922-23 yıllarında kimi köylerden birer veya ikişer kişi sakat halde geri dönebilmiş. Örneğin, Banadêran köyünden Hacı Hüseyin, yine Tutya (Yaprak) köyünden Emerê Kop/Topal (şarapnel ayağını koparmış) geri dönebilmişler.

Ermeni Tehciri döneminde, Müslüman yetişkin erkek olarak Lice merkezde sadece devlet memurları, örneğin, aslen Türkmen kökenli olduğu söylenilen Hikmet Çetin'in (eski TBMM başkanı) babası tahsildar Sait Bey gibi birkaç kişi ve hapisten salıverilen üç kişi varmış.. ”

2. Diyarbakir Ergani ilçesi *Sincik* köyünden seksen yaşlarındaki *Naciye Akyüz* ve *Cahit Öz (Xalé Cano)*, babalarından naklen anlatıyorlar:

“Köyümüz Sincik büyük bir köydür. Seferberlik çağrısından sonra, köyümüz sorumlusunun (muhtar) birkaç yakını, köşkerlik, değirmenci gibi işler bahanesiyle köyde tutulurken köyümüzdeki (17-50) yaş arasındaki 72 erkekten 68'i cepheye gönderilmiş; cepheden firar eden biri kişi dışındaki 67 kişiden bir daha haber alınamamıştır.”

3. O zamanlar Diyarbakir vilayeti, Mardin Mutasarrıflığına bağlı iken günümüzde Batman vilayeti sınırları içinde bulunan Gerçüş'e bağlı *Xiro* (Bağözü) köyünden *Kahraman Oğuz* anlatıyor:

“Yatalak olan Silamanê Mahmo dışında, köyümüzün tüm yetişkin erkekleri savaşa gitmiş, tek kişi dönmemiştir.”

4. Diyarbakir Kulp ilçesinden elli sekiz yaşındaki Hasan, Kürt-Ermeni ilişkilerini anlatırken I. Dünya Savaşı'na katılımı ilgili da şunları anlatıyor:

“Ninemi tanıdığımda yüz yaşını geçmişti. Dedem 120 yaşına kadar yaşamış. Anlatılanlara göre, köyümüzden 93 kişi savaşta silah altına alınmış, bunlardan sadece üçü sağ dönebilmiştir. Dedem de Betlis cephesinde öldürülmüş...”²⁷

5. Diyarbakir *Eğil (Gêl)* ilçesinden yazar *Nusret Aydın*, ailesinin seferberliğe katılımı ile ilgili şöyle diyor:

“Birinci Dünya Savaşı'nda Kafkas Cephesi'nde savaşmak üzere İttihat ve Terakki Hükümeti tarafından kendi hesapları için, dedem (annemin babası) ve üç amcam savaşa gönderildi. Adem ve Kamil amcamın akıbeti için günümüze kadar hiçbir haber alınamadı. Bir rivayete göre Adem amcam firar etmiş, memlekete dönerken yolda Dicle ilçesinin kuzeyindeki bir yerde Ermeni çeteleri tarafından öldürülmüştür. Sabri amcam ise firar edip memlekete dönmüş.. Sabri amcam, açlık ve sefaletin had safhada olduğunu, bitlerin askerleri yiyip bitirdiğini, o çekilmez şartlardan dolayı firar ettiğini anlatır... Dedemden de bir daha haber alınamamış.”²⁸

27 Namık Kemal Dinç ve Çelik, Adnan, *Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde 1915 Diyarbakir*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, 2015, s. 58.

28 Nusret Aydın, *Ermeni Tehcirinin 100. Yılında Sözlü Tarihten Gerçeğe Diyarbakir*, Roşna Yayınları, 2016, s. 118.

6. Bingöl Kiğı'den Mehmet Ali Usal anlatıyor:

“Eskiler, Hazevin ve Sixandin köylerinden 80 kişinin savaşa gittiğini söylüyordu.. Ayrıca oluşturulan sivil alaylarla da, Hozvit Çayı'nda Rus birlikleri durdurulmuştur.”

7. Bitlis Hizanlı İbrahim Aslan anlatıyor:

“Büyük dedem Teli Bey Ruslara karşı savaşıyor. Madalyalarla ödüllendiriliyor. Ruslar çekildikten sonra yakalanıp kafası kesiliyor. İbret-i âlem olsun diye kafası kesilip bir sırığın ucuna takılıp Hizan'da oğlu Arif Bey'in elinde dolaştırılıyor. Büyük oğlu Cemil Bey tutuklanıp Diyarbakır'a götürülüyor. Ne kadar sonra olduğunu bilmiyorum, bir süre sonra serbest bırakılıyor.”

8. Diyarbakir Çermik ilçesi Qarto (Alakoç) köyünden Mikail Kocaman, “Dedemin dört kardeşi savaşa gitti, hiç biri dönemedi.” diyor.

9. Yakın zamanda Güney Kürdistan'daki Rudaw Televizyonu'nda, Siirt Eruh ilçesine bağlı Êrs (Gedikaşan) köyünde yaşayan 140 yaşındaki Muhammed Nesebi ile yapılan ilginç bir röportajı yayımlandı. I. Dünya Savaşı'na katıldığını söyleyen Muhammed Dede, televizyon-daki söyleşide şöyle diyor:

“Ruslara karşı ilk defa Kürt aşiretleri ayaklandı. Osmanlı Ordusu iki mermi bile patlatmadı... Rus Ordusu'ndaki Ermenilerin büyüğü Erivanlı Aram Paşa'ydı. Savaştan sonra Rus lideri Lenin'in yanına giderek Kürtleri birleştirmesini ve Kürt-Ermeni ortak devleti kurulmasını önerdi. Ama Lenin onu dinlemedi.”

10. I. Dünya Savaşı sırasında, Batman Nehri kıyısında, bu günkü Batman kentinin üç km batısında Elmedîne İlçesi vardı.²⁹ Batman yöresinin yaşlı insanları, 1914 yılı sonlarındaki seferberlik çağrısından sonra Elmedîne'de, 15-45 yaş arasında erkek kalmadığını belirtmektedirler. Köylerden savaşa katılmamak için kaçanlar olsa da, Elmedîne'de hükümetin bulunmasından dolayı kaçak hiç olmamış, herkes askere gitmiştir. Verilen bilgiye göre, Elmedîne İlçesi'ne bağlı Receba Köyleri (Tilmiz, Êlih, Êrmî, Körük,..), Sînika Köyleri (Zercil, Biherziq, Basork, Kanîrewal,..), Raman Köyleri (Şikefta, Keferzo, Barisil,..), yine merkeze bağlı Giresîra, Girbereşik, Mozgelan gibi köylerden, toplam bine yakın insan, seferberlik çağrısıyla savaşa gitmiş, bunların %10'u bile dönememiştir.

29 Elmedîne ilçesi 1926 yılında Batman Nehri'nin taşınmasıyla sele kapılmış ve coğrafyadan silinmiştir. O yörenin köyleri, bu afetten sonra oluşturulan Kubîn (Beşiri) ilçesine bağlanmışlardır.

3-) SAVAŞA KATILMAYAN KÜRTLER

Önceki bölümde genişçe anlattığımız gibi, Kürtlerin çok büyük bir kısmı padişahın seferberlik çağrısıyla savaş cephesine koşmuştur. Ancak tüm Kürtlerin böyle davrandığını söyleyemeyiz. Bazı Kürt milliyetçisi çevrelerden de bilerek veya bilmeyerek, isteyerek ve istemeyerek savaşa katılanlar olsa da; bu savaşta Kürt ulusal bilinciyle hareket eden çok az Kürt vardı. Zaten Kürtlerin savaşa katılmasından başka seçeneği yoktu. Bunda yalnız Osmanlı değil, Rusların tutumu ve Ermeni-Kürt çelişkileri de etkili olmuştur.

Savaşın ilk aylarında meydana gelen Sarıkamış bozgunu, hükümetin devamlı Kürt gönüllülerini cepheye sürmesi, köylünün hayvanlarına bile el koyması, herkeste büyük moral bozukluğu yaratmıştı. Hükümetin sürekli gençleri silah altına alması insanların canına tak etmişti. Ortada erkek kalmamıştı. Gidişi olan, dönüşü olmayan bir yolculuğu ifade ediyordu savaş. Hükümet sürekli savaş ve seferberlik çağrısı yapınca, “Seferberlik” sözcüğü, yaşlı, çocuk, kadın her kesimden Kürtlerin ağzından düşmüyordu; “Seferberlik” adeta Kürtçe bir sözcük hâline gelmişti. Kemal Mazhar Ahmed bu konuda şöyle diyor:

“Kürd bölgelerindeki Osmanlı yetkililerin savaşın başında askere alma işini başarıyla yürüttüler. Bu süreç köylüler ve başka kesimler arasında öyle büyük tepkiler yarattı ki, o dönemde Kürt diline giren Türkçe ‘seferberlik’ sözcüğü hâlâ talihsizliği dönüşü olmayan uğursuz yolculuğu ifade den bir anlam taşır... Birçok Kürd aşireti, İttihatçıların sürekli yinelenen cihad ve askere yazılma çağrılarına olumsuz cevap vermeye başladı. Ardından tek tek, sonra toplu firarlar başladı...”³⁰

Osmanlıyı, Almanlarla anlaşarak savaşa sokan Enver Paşa, Sarıkamış bozgunundan sonra İstanbul’a kaçmıştı. Savaş ortamında İstanbul’da tehcir senaryoları yazanlardan biri de, İTC’nin beyni olarak nitelendirilen Talat Paşa’ydı. Bu savaş, ne Kürt halkının ne Türk halkının ne de başka halkların çıkarına olamazdı. Rus yazar Grodlevski’nin görüştüğü bir Osmanlı savaş tutsağı şöyle diyordu:

30 Kemal Mazhar Ahmed, *Birinci Dünya Savaşı’nda Kürdistan*, İstanbul: Doz Yayınları, 1996, s. 143.

“Bana neden evlenmediğimi soruyorsunuz. Vereceğim cevap: ‘Vaktim kaldı mı ki?’ Trablus savaşı patlak verdiğinde İtalyanlara esir düştüm. Daha sonra Balkan savaşında Bulgarlar tarafından yakalandım ve işte şimdi de sizin elindeyim.”³¹

Savaşın saçmalığını ifade eden yukarıdaki ifadeye karşın, savaş bazıları için varlıklarını sürdürme nedeniydi. Savaşta ısrar edenler, savaşın acılarını çekenler değildi. Çok az da olsa, bazı Kürt kesimleri çeşitli nedenlerle savaşa karşı çıktılar; bazıları da I. Dünya Savaşı’nda Osmanlı Cephesi’nde savaşa katılmanın yanlış olduğunu belirttiler.

Abdurrezak ve Kamil Bedirhan’ın Girişimleri

Kürtlerin önemli bir kesimi, padişahın fermanıyla birlikte savaş cephesine koşarken bazı Kürt çevrelerinden savaşa katılmak istemeyenler de vardı. Kısa bir süre önce, Bitlis bölgesinde Osmanlıya karşı Mele Selim önderliğinde bir isyan meydana gelmesine karşın, özellikle Bitlis bölgesindeki şeyhlerin çoğu Osmanlı Cephesi’nde savaşa katıldılar. Ancak o sıralarda, bazı Kürtle de Osmanlıya karşı direniş halindeydi, savaşa katılmak istemiyorlardı. Musul, Dersim, Botan ve Garzan gibi bazı bölgelerde Osmanlıya ve özellikle İTC Hükümeti’ne karşı güvensizlik vardı. Bir politika olarak af ilan edilince, devletle çatışma hâlinde olan bazı kesimler savaşa katıldı.³² Botan Miri Bedirhan Bey’in oğullarından Yusuf Kamil Bedirhan ve torunu Abdurrezak Bedirhan ise bu dönemde Kürtlerin çıkarları için Rusya ile işbirliği yapılması gerektiğini savunan Kürt liderlerin başında gelmekteydiler.

Bedirhan Paşa’nın oğullarından Necip Paşa’nın oğlu olan Abdurrezak Bedirhan, 1864 yılında İstanbul’da doğdu. Fransa’da öğrenim gördü, II. Abdülhamid’in 1892-1906 yılları arasındaki istibdat döneminde çeşitli soruşturmalar geçirdi. Rusya ve Avrupa’da sürgün yılları yaşadı. 1904 yılında İstanbul’a dönerek sarayda bir görev aldı. Ancak bir Kürt entelektüeli olarak ondan çekinildi ve sürekli olarak kontrol altında tutuldu. 23 Mart 1906 tarihinde, on beş yıl İstanbul’un Belediye Başkanlığı’nı yapan, II. Abdülhamid’in Şehremini Rıdvan Paşa’nın

31 V. A. Grodlevski, *Seçme Yapıtlar*, Tarih ve Kültür Yayıncı, Cilt 3, Moskova, 1962, s. 107’den aktaran K. M. Ahmed, A.g.e., s. 209.

32 Daha önce detaylı aktarılan Garzan Pencinari Aşireti Reisi Bişarê Çeto buna örnek verilebilir.

öldürülmesi olayına adı karışınca, onun için ve tüm Bedirhan ailesi için zorlu yıllar başladı. Osmanlı Padişahı II. Abdülhamid, bu olay dolayısıyla, başta Bedirhan Paşa'nın oğlu Selimiye Kışlası Komutanı Ali Şamil Paşa ve Abdurrezak olmak üzere, Bedirhan ailesine mensup veya onlara yakın binlerce kişiyi tutukladı veya sürgüne gönderdi. O döneme kadar Üsküdar ve Kadıköy'de büyük bir güce sahip olan Kürtler, bu olayla dağıtıldı. Trablusgarp ve Şam'a sürgün edilen Bedirhan ailesi için yıkım yılları başladı. Bu sürgün olayı, hem Bedirhan ailesine hem genel olarak İstanbul'daki Kürt çevrelerine büyük darbe vurdu. Olayın tanıklarında tarihçi Lütfü Bey, Bedirhanlarla ilgili yazdığı kitapta, Rıdvan Paşa'nın şahsi nedenlerle öldürüldüğünü, konun siyasallaştırıldığını söyleyerek şunları yazıyor:

“Diyelim ki, Abdurrezak katil, Ali Şamil Bey suç ortağı; ya Mithat, Murat, Hasan ve Abdurrahman Bey'in suçu ne? Mesela İstanbul'da oturan Bedri Bey'e güvenilmiyor diyelim, ya Hayfa'da ikamet eden Kamil Bey'i, Beyrut'taki Mahmut Bey ve Ali Bey'i, Yozgat'taki Hüseyin Paşa ve Emin Bey'i ne ile suçluyorsunuz? Rodos'a gönderilmesi şaşkınlık yaratan Salih Bey ve yüz yaşındaki Hüseyin Bey'in ne günahı var? Daha 12 yaşında bile olmayan okul çağındaki çocukları, ev hapsine ve her şeyden mahrum tutulan kadınları ne ile suçlayabiliyorsunuz?”³³

II. Meşrutiyet ilanından sonra Abdurrezak ve birçok Bedirhan ailesi mensubu affedildi. Ancak Abdurrezak, İttihatçılarla anlaşamadı ve daha önce de kaldığı Rusya'ya geçmek için, 14 Eylül 1910 tarihinde, Rus Konsolosluğuna başvurdu. Başvuruda, sürecin kısa bir özetini şöyle anlatmaktadır:

“Rıdvan Paşa'nın ölümü olayı ile ilgili olarak, ne zaman ki Bedirhan ailemizin bir ferdinden dahi bahsedildiğinde ki üç bin mensubumuz ve onların yakınları, hatta bizimle alakası olmuş ama bizden uzak olanlar da dâhil, Türkiye ve Kürdistan'da kalanların tümü birer birer tutuklandı. Onları kalelere, tutukevlerine topladılar. Bir kısmını sürgün ettiler. Beni de çalıştığım Sêrêmonyala Köşkündeki büromdan (Sarayın tören bölümü) alıp doğrudan merkez tutukevine attılar. Birkaç saat sonra kendimi 'Mekke' gemisinin içinde buldum ki, gemi ile bizi Tripole³⁴ gönderdiler ve cezaevine kapattılar.

33 Lütfü Emir Bedirhan, Hasalata Kurdistanek azimkuyi camiyatna andadar, İstanbul Aktaran: Celil, *Kürt Aydınlanması*, s. 105.

34 Tripole, Trablusgarp'ta ünlü bir sürgün şehri. Günümüzde Libya'nın başkentidir.

Padişah'ın emriyle ayaklarını ağır kelepçeye vurdular ve hücreye attılar. Birkaç ay sonra özel bir gemiyle gelen bir komisyon, içlerinde insan hakları koruyanların da bulunduğu İstanbul'dan 'irade' Yıldız'dan, Tripol'e gelip günahımızı tanımlamaya, sözde ön çalışmalarını, Tripol'deki yönetici görevliler zayıf karşılandı. Deliller oldukça temelsizdi. Gizlice yargılamamıza başladılar. İçimizde ben dâhil dört kişi için idam kararı verdiler... Zindanda geçen 26 aylık tutukluluktan sonra ayaklarımızdan kelepçeler çıkarıldı ve umumi cezaevine götürüldük. Tutuklu kaldığımız bu ortamda, talan kanunlarıyla İstanbul'daki ev-mal ve mülklerimize el konuldu, soyuldu, darmadağın edildi...

İyi! Diyelim ki Sultan Abdülhamid kendisinden korkan, kuşkulu ve diktatör olduğu için bize bunları yaşattı, bizi dağıttı, kaybettirdi. Sürüncemedeki durumumuzu amnistiya³⁵dan sonra tüm siyasi tutsaklar serbest kalınca bize neler yapıldı? Jön Türkler eliyle Tripol ve Fizzan³⁶, Bulgar ve Ermeni halkı rahat bir şekilde çıkıp bizim önümüze geçtiler.. Güya biz toplumsal yaşamı alt-üst etmiş, huzursuzluk yaratmışız...

İnancıma göre, bizim için Kürt Mirleri ve çocuklarına Türkiye gerçek vatan olamaz..."³⁷

Abdurrezak, Rus Konsolosluğuna yazdığı bu mektuptan sonra, 1910 yılı sonlarında İran üzerinden Rusya'ya geçti. Osmanlı-İran sınırında, Urmiye ve Salmas'ta Kürtler adına bazı temaslarda bulunduktan sonra, Tiflis bölgesine geçerek Ruslarla çeşitli ilişkilere girdi. Amcası Yusuf Kamil'le birlikte, bölgedeki çeşitli Kürt ileri gelenleriyle, Kürtlerin Rusya ile ittifak yapması konusunda görüşmeler yaptı. Abdurrezak bu amaçla, İran Kürtlerinden Şikaki Aşireti Lideri *Smail Ağa (Simko)*, özellikle Van-Hakkâri bölgesinde etkili olan Şeyh Ubeydullah'ın torunu, Seyid Abdülkadir'in yeğeni *Seyid Taha*, Han Abdal'ın torunu Sait Bey gibi önemli bazı Kürt liderleriyle de görüşmeler yaptı. Osmanlı-İran sınırında, Osmanlıya muhalif Milan ve Makuri gibi aşiretlerle işbirliği yaptı; Hoy, Tebriz ve Salmas'ta çeşitli temaslarda bulundu. Osmanlıdan umudunu tamamen kesen Abdurrezak, Rusların da desteğiyle bölgede Kürtler için bir özerk bölge oluşturmanın çabasına girdi.

Savaşın ilk günlerinde Abdurrezak'ın girişimleri sonucunda, Haydaran ve Millî aşiretlerinden bir kısım gönüllü, Çaldıran-Diyadin böl-

35 Devlet başkanlarının yetkilerine dayanarak ilan ettikleri af.

36 Yine Trablusgarp'ta bir sürgün yeri

37 Abdurrezak Bedirhan, *Otobiyografi (1910-1916)*, Peri Yayınları, 2000 s. 17-18.

gesinde, Osmanlıya karşı bir cephe açtılar. Şikaki, Gravi, Makuri gibi bazı aşiretlerden de katılımlar oldu. Ancak bazı aşiretler buna karşı çıkınca; Abdurrezak yeni bazı ilişkilere girerek, Kürtlerin geleceği için, Osmanlının değil, Rusya'nın yanında olmaları gerektiğini anlatmaya çalıştı, başarılı olamadı. Bu sırada esir düşen bazı Kürt aşiret mensupları, saf değiştirerek Abdurrezak Bedirhan güçlerine katıldı. Özellikle Êzidi Aşiret Alayları Komutanı Cangir Ağa'nın Rus Ordusu'na katılması dikkat çekti.

Kamil Bedirhan'ın Kürt İleri Gelenlerine Gönderdiği Mektuplar

1915 yılında, Van'da Kürtlerin ve Ermenilerin birbirlerini kırdığı sıralarda, Ruslar, Abdurrezak Bedirhan'a, Botan bölgesine geçmesini önerdiler. Abdurrezak ve Y. Kamil Bedirhan, çeşitli Kürt ileri gelenlerine mektuplar göndererek, Osmanlı adına Ruslara karşı savaşmamalarını önerdiler. Mektupların, bölgenin etkili isimleri Haydaran Aşireti Reisi *Kör Hüseyin Paşa*, Garzan Pencinari Aşireti Lideri *Cemilê Çeto*, Xoyti Aşireti Lideri *Hacı Musa Bey*, *Şeyh Ziyadeddin (Şeyh Hazret)*, Zokeyd Şeyhi *Şeyh Mahmud*, *Şeyh Abdülbaki Küfrevi*, Sason'lu *Mihemedê Elîyê Unis* gibi pek çok Kürt ileri gelenine gönderildiği bilinmektedir. Ancak hepsi, mektuplara olumsuz cevap verip Osmanlı Cephesi'nde Ruslara karşı savaştilar. Kimi mektupları getiren elçiye hakaret etti, kimi Abdurrezak ve Kamil Bedirhan'ı ajan ve din düşmanı ilan etti.

Abdurrezak, Axlanlar Aşireti Lideri Hamid Gorandêştê, Xêşêtê'den Evdal Bey ve Gravi Aşireti Lideri Hacı Mehmed Ağa gibi Kürt liderlerin de aralarında bulunduğu bölgenin bazı Kürt ileri gelenleriyle, Van'ın güneyindeki Xomarê Köyü'nde bir toplantı düzenlediler. Toplantıda Kürt-Ermeni ilişkileri, Kürt-Rus ilişkileri ve Türk kesiminin kendisine yaptığı suçlamalar görüşüldü. Abdurrezak, ardından bir manifesto (mektup) yazarak Şeyh Halid ve Evdal Bey aracılığıyla Botan ve Berwarî (Xaşkêrê) aşiretlerine, Dêhlêli Eli Ağa aracılığıyla da Gravya (Gravi) ve Erdxoşîya (Ertuşî) aşiretlerine gönderdi. Mektup şöyleydi:

“Dedem nasıl ki sizin komutanınız idiyse, ben de aynı esaslarla sizi Osmanlı Devleti'nin egemenliği ve esaretinden kurtarmak istiyorum. Çünkü onların komutanlığı haklılığa karşıdır. Benim Ruslarla birlikte hareket etmem Türklerin anlattığı gibi değildir. Ben ülkemi Ruslara kurban etmeyecek kadar gururluyum. Ruslarla birlikte olmamın nedeni onların

silahlarının bizim zorbalara yönelmiş ve Romi kovmayı amaçladığı içindir. Ermenilerle ilgili da şunu belirteyim; bizim Van dışındaki Ermeni yönetiminden korkmamamız gerekir. Özellikle Botan'daki Ermenilerden korkmamamız gerekir; onlar bizim etkinliğimizdedir. Şeriat istemelerini de kabul edemeyiz³⁸; çünkü onların zarar görmelerini de asla kabul etmem...³⁹

Y. Kamil Bedirhan tarafından, Bitlis bölgesi ileri gelenlerinden, Şeyh Ziyadeddin, Şeyh Alâeddin, Mutkili Hacı Musa ve Kaymakam Vekili Halef Efendi'ye gönderildiği belirtilen, ikisi Arapça, ikisi Türkçe dört mektubun, Osmanlı hükümeti yetkililerinin eline geçtiği, Bitlis Vali Vekili Memduh imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne Siirt'ten gönderilen 2 Mayıs 1332 (15 Mayıs 1916) tarihli rapordan anlaşılmaktadır. Raporda, adına mektup gönderilen kişilerin devlete sadık olduğu, özellikle Hacı Musa'nın başından beri cihattan feragat etmediği belirtilir.⁴⁰

Abdurrezak ve Kamil Bedirhan'ın Kürt din adamları ve aşiret reislerine gönderdiği mektuplar 1916 yaz aylarına kadar devam etmiştir. Kamil Bedirhan, 31 Temmuz 1916'da, Pervari, Şırnak ve Erüh bölgesinde bir Kürt Hükümeti kurulacağını belirterek Kürt ileri gelenlerinden destek istemiştir. Bu da sonuç vermemiş, Bitlis Vali Vekili Memduh, elde ettiği bu mektubu, 7 Ağustos 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne göndererek mektupta yazılanları hezeyan olarak nitelendirmiştir.⁴¹

Kör Hüseyin Paşa Dramı

Abdurrezak ve Kamil Bedirhan'ın mektup gönderdiği Kürt önderlerden Haydaranlı Kör Hüseyin Paşa, Kamil Bedirhan'a aşağıdaki cevabı verdiğini ve daha sonra bunun için çok pişman olduğunu belirtmektedir:

“Eğer sen Bedirhan Paşa'nın oğlu olsaydın, gavur askerlerini İslamıyet'in namusu üzerine salmazdın. İnanıyorum ki sen Ermeni çocuğusun. Annen seni bir Ermeni'den piç tutmuştur.”⁴²

38 Gravi Aşireti, daha önce Abdurrezak Bedirhan'a, şeriatla yönetilmek istediklerini belirtmişlerdi.

39 Abdurrezak Bedirhan, a.g.e., s. 68.

40 BOA DH ŞFR 519/106, Bitlis Vali Vekilinin Dâhiliye Nezareti'ne çektiği telgraf için bkz. Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler*, s. 22.

41 BOA DH ŞFR 527/99. Bkz. A.g.e., s. 29.

42 Kemal Süphandağ, *Hamidiye Alayları, Ağrı Direnişi ve Zilan Katliamı*, Pêri Yayınları, 2002, s. 289; *Büyük Osmanlı Entrikası*, s. 476.

Hüseyin Paşa, Kürt Tehcirinin başladığı 1916 yılında sürgün edildi. 1918 yılında bölgeye geri getirilerek Ermenilere karşı savaştırıldı. 1925 İsyanı'ndan sonra, isyana katılmadığı hâlde önce Antalya'ya sonra Kayseri'ye sürgün edildi. Oradan Suriye'ye kaçtı, pişmanlığını dile getirdi.⁴³ Pişmanlığını, o sırada Suriye'de bulunan Kürt şairi Cegerxwîn'e de anlatmıştır. Cegerxwîn bu konuyu aşağıdaki şekilde aktarmaktadır:

“Kör Hüseyin Paşa Heyderi, Hacı Musa Begê Xwetî ve aileleriyle Türkiye'den kaçıp Amud'a geldiler. Birkaç defa birlikte oturup sohbet ettiler. Her şeyi açık açık anlattı. Bazı söyledikleri gerçekten beni etkiledi. ‘Seyda çok adam öldürdüm, çok soygun yaptım’ diye anlatıyordu. ‘Ama Kamil Bey’in mektubuna verdiğim cevabı, ona karşı kullandığım dili hiç unutamıyorum. Kendimi çok günahkâr hissediyorum ona karşı.’ Böyle diyor ve saçını başını yoluyordu. Yumruğuyla kafasına vurup, ‘Ulan Huseyn, ulan kör!...’ diye hayıflanıyordu. ‘Öbür dünyada ne cevap vereceksin Kamil Bey’e?’ Bazen iç çekiyordu: ‘Keşke sağken bir daha Haydaran’ı görebilsem...’⁴⁴

Suriye’de Hüseyin Paşa ile görüşen herkes bu pişmanlığından söz etmektedir. Çevresindekilere, sık sık; “*Ezê li axretê, çi bijîne Kamil Beg, ..., tîfkên ruyimin*” (Ahirette Kamil Bey’e ne diyeceğim, ..., yüzüme tükürün)” der.

Bu tür pişmanlıklar Kürtler adına hiçbir işe yaramamıştır. Birçok Kürt ileri geleninin, “Evimizi kendi elimizle yıktık” anlamındaki, “*Me mala xwe bi deste xwe xirakir*” şeklindeki pişmanlık sözü de bir şey ifade etmemektedir. Kürtler genellikle böyle yapıyordu. Ülkelerini işgal eden güçlerden ziyade birbirlerine karşı kan davası güderek, anlamsız çekişmelere giriyorlardı. Bu kan davaları ve kişisel çekişmeler, Kürtlerin ulusal mücadelesine, tarih boyunca büyük zarar vermiştir. Yıllarca devlete hizmet eden Kör Hüseyin Paşa, devletin oyunları sonucunda Hacı Musa’nın oğlu Medeni tarafından 1929 yılında, Irak-İran sınırında öldürüldü.⁴⁵

43 Kör Hüseyin Paşa’nın sürgünü ile ilgili, bu kitabın III. Bölümü’nde, “Kürt Liderler Sürülüyor” başlıklı bölüme bakılabilir.

44 Cegerxwîn, *Hayat Hikâyem*, s. 54-55.

45 Kör Hüseyin Paşa, Suriye’ye geçtikten bir süre sonra bazı yakınlarıyla birlikte Berzan bölgesinde Şeyh Ahmet Barzani’nin yanına geçer. 1929 yılı bahar aylarında; Ağrı İsyanı’na katılmak üzere, İran sınırı üzerinden, oğlu Abdullah, yeğeni Ahmedê Zero, Hacı Musa’nın oğlu Medeni ve Medeni’nin iki adamıyla birlikte Ağrı’ya geçmek üzere Şeyh Ahmed’in yanından ay-

Abdurrezak ve Kamil Bedirhan tarafından mektup gönderilenlerden biri olan Sasonlu *Evdırrahmanê Elîyê Unis*, sonradan Suriye’de sürgünde iken, Kürt şairi Cigerxwîn’in de olduğu bir ortamda de şöyle diyor:

“Mektup, kardeşim Mihemed’in eline de geçmişti. Birlikte Cemilê Çeto’nun yanına gittik. Mektubu okuduk. Güldü, ‘Yahu bunun aynısı bana da geldi, ama ne cevap vereceğimi bilemiyorum. Babamın başı üzerine yemin ederim ki, Şeyh Mahmudê Zoqeydê evet demezse bu iş olmaz,’ dedi. Üçümüz Şeyh’e gittik ve durumu anlattık. ‘Biraz yalnız bırakın da düşüneyim’ dedi Şeyh. Yarım saat sonra cevap verdi: ‘Valla Cemil, ben yetmiş yaşındayım. Bu yaştan sonra Müslümanların namusunu Rusların ayakları altına atamam. Eğer bir ülke kuracaksınız varın kurun, beni karıştırmayın.’ Şeyh’in evinden çıktıktan sonra Cemil: ‘Eğer Şeyh Mahmud olur demezse karılarımız bile bizi yatağa almaz.’

Bunun üzerine olayı unutup evlerimize gittik.”⁴⁶

Kürt ileri gelenlerinin bir kısmı canla başla Osmanlıya hizmet için yarışırken bir kısmı şeyhlerden icazet beklerken bir kısmı birbirleriyle didişirken; Osmanlı Hükümeti, Kürtlerin kökünü kazıma planları içindeydi. Savaşın sonlarına doğru, Rus Komünist Devrimi’nden sonra, Ruslar, Kürtler için bir şeyler yapmaya çalışan Abdurrezak’ın bölgeden ayrılmasını isterken; Osmanlı Dâhiliye Nezareti, Musul Vilayetine gönderdiği 22 Mayıs 1917 tarihli şifreli yazıda Abdurrezak’ın affedildiğini belirterek kendisine tebligat yapılmasını ve güvenli bir şekilde İstanbul’a gönderilmesini istiyordu.⁴⁷ Bu, Abdurrezak için bir tuzaktı. Çeşitli olaylardan sonra, Abdurrezak, 1918 yılında, İTC tarafından Musul’da zehirlenerek öldürüldü.

rılırlar. Hacı Musa’nın kardeşi Nuh Bey ise Şeyh Ahmet’in yanında kalır. Mola sırasında Hüseyin Paşa, oğlu Abdullah ve yeğeni Ahmet, Medeni ve adamları tarafından öldürülürler. Türkiye ile analaşan Medeni Türkiye’ye geçip teslim olur. Bunun üzerine Şeyh Ahmet Barzani, bir yıl önce orada ölen Hacı Musa Bey’in kardeşi Nuh Bey’in, Türkiye tarafından affedilmek için Hüseyin Paşa’yı öldürttüğünü tespit ederek Nuh Bey’i idam eder. Bazıları, daha önce devlet için yaptıklarından pişman olan Hüseyin Paşa öldürülmeyip oğulları Nadir ve Memo gibi Ağrı isyanına ulaşabilseydi, isyanın seyri farklı olabilirdi diye belirtirler. Medeni de, çok sonraları, 1962 yılında, Hüseyin Paşa’nın bir yakını tarafından Muş’ta öldürülecektir.

46 Cegerxwîn, *Hayat Hikâyem*, s. 55.

47 BOA. DH. ŞFR.76/70. Bkz. Fatih Ünal, “Rusların Kürt Aşiretlerini Osmanlı Devleti’ne Karşı Kullanma Çabaları”, *Karadeniz Araştırmaları*, Cilt: 5, Sayı: 17, 2008, s. 150.

Birinci Dünya Savaşı'nda Dersim Kürtlerinin Tutumu

Sultan Reşad'ın seferberlik ve Genelkurmay Başkanı Enver Paşa'nın savaş çağrısına, başlangıçta Dersim ve Malatya yöresindeki Kızılbaş Kürtler olumlu cevap vermediler. 1909-1914 yılları arasında, Dersim'de tedip yapan Osmanlı, şimdi onları savaşa çağırıyordu. Dersim Kürtleri, Osmanlı adına savaşa katılmak istemiyorlardı. Çünkü askere giden gelmiyordu...

Osmanlı Devleti, din adamları ve özellikle Kırşehir'den getirilen Hacıbektaş dergâhından Çelebi Cemalettin Efendi aracılığıyla Dersimlileri savaşa ikna etmeye çalışırken Rusya da elçiler göndererek Dersim aşiretlerini yanlarına çekme çabasıındaydı. Dersim'deki Kürt aşiretleri tarafsız davranırken bazı aşiretler, Cemalettin Efendi'nin çalışmaları sonucunda savaşa katıldılar. Özellikle Doğu Dersim Aşiretlerinin bir kısmı savaşta yer aldılar. 1915 Ermeni Tehciri gerçekleşirken bazı Dersim Aşiretleri, kaçan ve kendilerine sığınan Ermenileri hükümete teslim etmediler. Bu durum, savaşın başında Dersim Aşiretleriyle Osmanlı arasındaki gerginliği daha da arttırdı.

O dönemde Osmanlı Ordusu'nda yedek subay olarak görev yapan ve bölgede bulunan Veteriner Dr. M. Nuri Dersimi, süreçte Dersim aşiretlerinin tutumu ile ilgili şöyle diyor:

“Erzurum'un düşmesi, Rusların hücumunun devamı, Osmanlı ordularının geri çekilmesi ve Cemalettin Efendi'nin avdeti (geri dönmesi), Dersim ve özellikle Doğu Dersim aşiretleri arasında umumi bir telaş ve kaynaşmaya sebep olmuştu. Doğu Dersim'in Demenan, Haydaran, Kureyşan, Karsan, Alan, Şeyhan, Suran, Yusufhan ve Pilvenk aşiretleri 30 Mart 1916'da on bin kişilik silahlı kuvvetlerle kısmen Mazgirt, Nazımiye ve kısmen de Hozat, Pertek merkezleri üzerine hareketle bu ilçeleri tamamen istila ederek Osmanlı memurlarını ortadan kaldırmışlardır. Elaziz vilayetine istikametine dahi yürüyerek Kürdistan davasını emrivaki şeklinde halletmeye çalışmışlar ve bütün o havaliyi hâkimiyetleri altına almışlardır.”⁴⁸

Fevzi Çakmak da, 1935'te “Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi” adlı konferansta Dersim Aşiretlerinin savaşdaki tutumunu şöyle açıklıyor:

48 Vet. Dr. M. Nuri Dersimi, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Dilan Yayınları, 1992, s. 103.

“1916 yılında Ruslar Mamahatun’a ilerledikleri sırada Ermenileri ve firari Mustafa’yı Tunceli’ye göndererek Balabanlı, Kureyşanlı, Koçuşağı aşiretlerine silah verip Türklerle mücadele için kışkırtmışlardı. Doğu Tunceli’de Nazımiye Kürtler tarafından ele geçirilmiş, Hozat kuşatılmış, Mazgirt, Pertek ve Çarsacak yağmalanmıştı...”

“*Birinci Dünya Harbi’nde Üçüncü Ordu Harekâtı*” adlı eserde, bu dönemdeki Dersim’in durumu şöyle anlatılmaktadır:

“Ruslar, ileri gelen Ermeniler, Dersim’de dağılarak yaptıkları propagandalarla, zaten hükümetten çekinen cahil Kürtleri ayaklandırıdılar. Kürtler 8 Mart 1916’da isyan ederek Mazgirt ve Nazımiye’ye saldırmışlardır. Halen bölgede bunlara karşı kullanılabilecek mahalli jandarma kuvvetlerinde başka kuvvet de yoktur. Elazığ’da seyyar jandarma ve süvarilerden ikişer taburlu iki seyyar jandarma alayından Elazığ Kuvve-i Seyyaresi teşkil edildi. Kuziçan Kığı ileri gelenleri dostlukları nedeni ile 3 Ordu Komutanı Vehip Paşa’ya gelerek bağlılıklarını teyid ettiler. . . Uygulanmakta olan siyasi ve idari usullerle bölgede sükûnet sağlanmazsa, Vehip Paşa 13. piyade tümenini (iki alay) burada kullanma kararındadır. Şimdilik Kemah boğazına kadar inen ikmal yollarına saldıran isyancıların hareketi önlenmiştir. Dersim mıntıkasındaki harekât 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal Paşa’nın sorumluluğuna verildi. M. Kemal Paşa, 1911-1912 İtalya Harbi’nde olduğu gibi Dersim’de milis teşkilatı kurulmasını önermektedir. Bu öneriye göre silah ve cephanesi milislerden oluşan bu teşkilatta erlere ve reislerine her ay saptanacak miktarda altın para verilecektir. Böylelikle güvenlik sağlandığı gibi gizli silahlar açığa çıkacak, firariler ile askere gelmeyen acemilerden faydalanma olanağı sağlanacaktır. 30 Mart 1916’da eski sahalarını genişleten isyancıların Palu’ya sarkması üzerine, Palu’nun önemi nedeni ile Diyarbakır ve Elazığ vilayetleri sabit ve seyyar jandarma taburları ve yirmi üçüncü Piyade Tümeni (iki alay) ile Harput’a kadar yörenin mutlaka elde bulundurulması maksadıyla harekete geçildi. Dersim isyanını bastırmaya Yarbey Şevket (Galatalı) memur edildi. Bölgedeki milisler, gönüllüler ve halkın yardımı ile isyancılar 9 Nisan 1916’da Peri suyu kuzeyine atılarak Palu tehlikeden kurtuldu. Şevket Bey komutasındaki 13’üncü Piyade Tümeni 29 Nisan 1916’da Peri’de harekâta başladı. Bu esnada Erzurum Jandarma Taburu da Nazımiye’ye gönderildi. Dersim İsyanı’nın bastırın 13. Piyade Tümeni, 29 Mayıs 1916’da Fem’de toplanarak, 2. Mıntika’nın Mamahatun taarruzuna katılacaktır.”⁴⁹

49 *Birinci Dünya Harbi’nde Kafkas Cephesi ve 3’üncü Ordu Harekâtı*, Cilt-II, Genelkurmay Basımevi, 1993, s. 214-215.

Dersim Aşiretleriyle Osmanlı Hükümeti arasında gerginlik devam ederken; 14 Şubat 1916 tarihinde Erzurum düştü ve Ruslar Erzincan'a yöneldiler. Temmuz ayında Erzincan da düştü. Bundan sonra Dersimliler, Osmanlı Ordusu'nun emrine girmeden, Erzincan bölgesinde Ruslara karşı savunma savaşına girdiler. Erzincan'ın düşmesi, Rus ve Ermeni güçlerinin Dersim'e yaklaşması üzerine, Dersim'deki bazı aşiretler, Rus Ordusu'na karşı direniş göstererek Osmanlı Ordusu'nu rahatlattı. Yukarıda adı geçen eserde bu süreç şöyle anlatılıyor:

"Rusya, karışıklığının Rus Ordusu içine de girmesi nedeniyle Dersim aşiret reislerine, evvelce olduğu gibi gaz yağı- şeker ve para verememekte ve Erzincan civarındaki İslam halkına Ermenilerin yapmakta olduğu tecavüzleri ödeyememekte olduğundan, bu durumdan şikâyetçi olan Dersim'liler son zamanlarda bizimle temasa geçtiler. Hozat 'ta 'Garbi Dersim Komutanlığı'nın teşekkülü üzerine bir hayli münakaşa ve çekişmelerden sonra, evvelâ Seyit Rıza ve sonra diğer aşiret reisleri Hozat'a giderek, Rusları topraklarımızdan atmak için, hükümete hizmet vaaında bulundular. Garbi Dersim Komutanı bunlara mükâfat olarak şeker, para, vesaire verdi. Seyit Rıza'nın topladığı 1000 kadar gönüllüye silah ve cephaneye verildi. Aşiretlerin teşkilatlanmasına Binbaşı Ömer Kerami Bey memur edildi. Garbi Dersim Komutanlığı'nın Pülümür'de açtığı erzak ambarı, hükümete taraftar aşiretleri desteklemektedir. Kalan Aşireti, 12 Mayıs 1917'de, Ruslara taarruzla Akbaba dağı ile Erzincan güneyinde Sürbahan köyünü ele geçirdi. Ruslardan esir ve malzeme alındı. Aşiret birlikleri, dağ topları ve makineli tüfeklerle desteklenmiş olarak taarruza hazırlanmaktadırlar."⁵⁰

Seyid Rıza komutasındaki birliklerin Erzincan'ı geri alması büyük takdir topladı ve Seyid Rıza, hükümet tarafından ödüllendirildi. Erzincan'ın geri alınması sırasında Dersim Aşiretleri Osmanlıdan özerklik vaadi de almak istediler. Ancak hükümet yetkilileri oyalama taktiğiyle konuyu geçiştirdiler. Bunun üzerine, Alişer ve arkadaşları aynı konuyu, Erzincan'da Ruslarla da görüştüler, ancak ondan da bir sonuç alamadılar. Sonraları Dersim mebusu olarak TBMM'ye katılacak olan *Hasan Hayri*, 1921'de Koçgiri İsyanı sırasında meclisteki konuşmasında, Rusya'nın Dersim Kürtleriyle görüşerek özerklik vaat ettiğini; hatta kendisine para da teklif edildiğini ancak kendilerinin bunu kabul etmeyip Osmanlıya bağlı kaldıklarını belirtecektir.

50 *A.g.e.*, s. 421.

Dersimlilerin Savaş Karşıtı Avazları

Dersim ve Malatya bölgesindeki Kızılbaş Kürtler, insancıl dünya anlayışlarıyla da savaşa karşı çıkarlar. Dersim'in ünlü Kürt ozanları *Sey Qaji* (1860-1936) ve *Khalo Qız*, savaş karşıtı şiirler yazar, kılamlar söylerler. Dr. Daimi Cengiz'in Türkçeye çevirdiği, Dersimli bir köylünün dilinden, dönemdeki savaş karşıtı hassasiyeti Kürtçe-Zazaca dile getiren bir şiirin, kısmen kısaltılmış Türkçesi aşağıdadır.

“Yanası Harput şehrine gittim,
Ev külfetimiz (ailemiz) giysisizdi.
Alışveriş yaptım, hana döndüm,
Cebimde kalan sadece bir kuruştu.
Zaptiyeler beni haydut gibi yakaladı.
Dedim: be adam nedir, ne oluyor, bu ne iştir?
Dedi: kes sesini, künyeni söyle
Dedim: ben künyesiz ve nüfussuzum
Dedi: künyeni söylemezsen, akıbetin Ermeni akıbetidir, hapistir
Dedim: adını soruyorsan, Dersim’de bana “Şair Hüseyin” derler
Dedi: yürü, Paşa’nın emridir, seferberliktir, Rus harbidir
Dedim: harpten söz etmeyin, harp zulümdür, pis ölümdür.
Dedim: Tanrı, Paşa’nın sarayını ve saltanatını yıksın
Sarayda oh ohtur, keyiftir. niye ölelim. sebepsiz ölüm pistir.
Dedi: bre sus, dinsiz-imansız, harpte ölen İslam şehididir
Dedim: evin yanası, insan nasıl cennet ve şehitlikle
Genç civanları kandırıp, götürüp harpte öldürür?
Yanası Erzurum’a götürdüleri, bozkırın soğuk ve fırtınası
Ardımız kayalık, önümüz buzdan meteris
Karıncı gibi peyderpey gidiyorlar
Bitmiyor Rus tabyalarının askerleri
Gurbet elde ne posta, ne mektup, ne haber, ne havadis.
Kıştır, zemheri soğuk ve fırtına
Askerin üzerinde ne kıyafet, ne giysi var
Meret harp ve salgın hastalıktan, askerın ne izni, ne terhisi var
Harp kararı alanın ocağına, baharın pepuk⁵¹ kuşu konsun...”⁵²

- 51 Pepuk Kuşu efsanesi Kürtlerde çok ünlüdür. Çaresiz baharı ve kengeri bekleyen Pepuk kuşu, aynı zamanda beddua olarak da dile getirilmekte ve zavallı insanlar anlamında da kullanılmaktadır
- 52 Yazar Erdoğan Aydın bir televizyon programında işaret etmiştir; Dr. Daimi Cengiz, *Dizeleriyle Tarihe Tanık Dersim Şairi: Sey Qaji*, Horasan Yayınları, 2010.

Savaş Karşıtı İlginç Bir Tutum: Kürecikli Mamko Memed Ali Direnişi

I. Dünya Savaşı sırasında Dersim’de olduğu gibi, Malatya çevresindeki Kızılbaş Kürtler de Osmanlı için savaşa katılmak, askere gitmek istemezler. 1915 başlarında Akçadağ ilçesi Kürecik nahiyesinde, babasının ölümü üzerine genç yaşta aşiretin lideri olan Memed Ali ve aşireti de, istenen vergileri vermez ve savaşa katılmak istemez. Memed Ali’nin aşireti, iki yüz yıldır Osmanlıya başkaldırıyordu. Elbistan, Kürecik, Akçadağ bölgesinin Kızılbaş Kürt Aşireti Alxasların varlıklı ocaklarından biri olan Kasımoğlu Ocağı’nın 24 yaşındaki genç lideri Memed Ali Direnişi dönemin ilginç olaylarından biridir.

12 Mart 1331 (25 Mart 1915) tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat adına Emniyet Umum Müdürlüğünden, Harput Valiliğine aşağıda sadeleştirilmiş hâli verilen şifreli bir telgraf gönderilmiştir.

“Darende ile sınırdaş olan Malatya’nın Akçadağ kazasına bağlı Kürecik nahiyesindeki Alevi Kürdlerle civardan oraya giden bir takım Ermeni askerlerinin bir çete teşkil ettikleri ve Sivas Vilayetince takip ve derdest edildiklerinden ve Kürdlerin bu yüzden dağa çıkarak direnmeleri. Malatya memurlarından bazılarının kanundışı baskılarından kaynaklandığı ve haklarında adaletli davranıldığı takdirde Hükümet’e itaat ve bağlılığa hazır eşkıya reisi Mehmed Ali ve arkadaşları tarafından ifade kılındığının istihbar alındığı, Sivas Vilayeti’nden bildirilmiştir. Acilen gerekli incelemenin yapılarak tedbirlerin alınması ve uygulanması... Nazır Adına.”⁵³

Telgraftan da görüldüğü gibi, Memed Ali’nin önderliğindeki Kürt grubun savaşa katılmak istememesi, Osmanlı Hükümeti tarafından, Ermenilerle işbirliği şeklinde değerlendirilmiştir. Savaşa katılmama kararı alan Memed Ali ve aşiretinin fazla bir gücü ve silahı da yoktur. Bazı işbirlikçi aşiretlerin de teşvikiyle Akçadağ’daki bir Osmanlı birliği, Memed Ali ve aşiretine saldırır. Bazı yakınları ölür, yanındaki arkadaşlarıyla birlikte dağa çekilir, bir süre dayılarının köyünde saklanır. Dayıları da kendisi gibi Alxas aşiretinden, fakat Süllüzadeler (Kocolar) ailesindendirler. Zaten eşi Huriye (Hürü) de bu ailedendir. Belirtildiğine göre Hürü, Memed Ali’yi isyana teşvik edenlerin başında gelmektedir ve

53 BAO DH ŞFR 51/130, 12 Mart 1331 (25 Mart 1915).

Memed Ali'ye şöyle demiştir: “*Sen ki Kasımoğlu olacaksın, Kürt ve Kızılbaş olacaksın, Osmanlıya asker ve vergi vereceksin. Yakışır mı sana?*”

Dayılarının hükümetten idam edilmeyeceğine dair söz almaları üzerine, Memed Ali teslim olur. Ama “*Bextê Romê reşe*”⁵⁴ söyleminde olduğu gibi, Osmanlı sözünde durmaz, isyan etmek ve Ermenilere yardım suçlamasıyla, Memed Ali ve yakınları; Hussukê Kuşe, Kalloyê Canikê ve onun eşi Altê, Harput'ta asılırlar.⁵⁵ Altê idamı, aynı zamanda Osmanlının ilk kadın idamı olarak da bilinmektedir.

Memed Ali'nin Harput'ta asılmasından sonra Kürecik yöresinde, ağıtlar, destanlar dillerden dillere dolaşır. Aşağıdaki ağıt, birkaç versiyonuyla günümüze kadar dilden dile gelmiş, günümüzde çok sayıda sanatçı tarafından dillendirilmektedir.

Şu Nurhak'ın dağı yüce / Ben ağlarım gündüz gece / Cenazemi
kaldırmayın / Aşiretim gelmeyince.

Mamko Mamko, Mamadali

Hewal rindo çi delalî (İyi arkadaş ne güzelsin)

Ciran ji derdan dinalin (Komşular derdinden inliyorlar)

Genco tu bist û çar salî (Genç, yirmi dört yaşındasın).

Ata biner at yakışır / Yola gider yol yakışır / Memed Ali'yi sorarsan /
Müfrezelerle çarpışır. (... nakarat)

O dağında bu dağında / Kan akıyor dudağında / Harput'ta bir genç
asmışlar / Kasımoğlu Ocağından... (... nakarat)

54 Kürtler arasında yaygın olan bu söz, “*Rom'un bahtlı karadır*” anlamındadır ve Rom'dan kastedilen Batı'dakiler ve özellikle Osmanlı'dır.

55 İsmail Güner, *Dağın Öteki Yüzü Nurhak*, Ozan Yayıncılık, 2012.

4-) SARIKAMIŞ BOZGUNU VE KÜRTLER

Osmanlı Devleti'nin 2 Ağustos 1914 tarihli seferberlik emrine göre. Kafkas Cephesi'ni Üçüncü Ordu koruyacaktı. Üçüncü Ordu'ya bağlı 9 ve 11. kolordular, Üçüncü Ordu emrine verilip bölgeye nakledilen 10. Kolordu ve İhtiyat Süvari Kolordusu cepheye sürülmüştü. Ayrıca eski Kürt Aşiret Alaylarından oluşan Hafif Süvari Tümenleri, yine Kürtlerden oluşan Aşiret Milisleri, gönüllü ve diğer nizami olmayan birlikler bu cepheye katkı sunacaktı. Ancak savaş, Osmanlı için 1914 Aralık sonu, 1915 yılı Ocak ayı başında Sarıkamış bozgunu ile başladı. Sarıkamış'ta yaşananlar ciltler dolusu kitaplara sığmaz. Konumuzla ilgili olduğu kadarıyla, Kürtleri ilgilendiren yönüyle bir özet yapacağız.

İttifak Devletleri lideri Almanya, Osmanlı Hükümeti kabinesindeki İttihatçı paşaları (Enver, Talat ve Cemal) ikna ederek Osmanlı Devleti'ni savaşa sokmuştu. Alman Generali Joseph Pomiankowski, bu durumu birkaç cümlede şöyle özetliyor:

“Komitenin en nüfuzlu üyeleri, iktidar mevkiinde bulunan Enver. Cemal ve Talat'tı. Üçü de en yüksek mevkilere kadar yükselmelerini devrime (II. Meşrutiyet) borçludur. Sırp-Arnaut asıllı olan Enver, inkılâptan önce teğmendi. 1914'te 30 yaşlarında iken general ve ardından da Harbiye Nazırı oldu. Midilli Adası'nda dünyaya gelen Cemal'in babası bir Türk zabiti, annesi bir Rum kadınıydı. Enver'den birkaç yaş daha büyük olan Cemal, inkılâptan evvel yüzbaşıydı. Daha sonra sırasıyla Bahriye Nazırı, ordu komutanı ve Suriye umum valisi oldu. Bir Pomak olan Talat, inkılâptan önce Selanik'te küçük bir telgraf memuruydu. Dâhiliye Nazırı ve sonunda Sadrazam oldu.”⁵⁶

Osmanlının bu üç maceracı paşasından, Erkan-ı Harbiye Reisi Enver, savaşın başladığı 1914 yılı sonlarında, müttefikleri Almanların da desteğiyle hem Kafkaslarda Ruslara karşı koyma hem de Turan'a ulaşma hayalleri içindeydi. Anadolu'dan Türkistan'a kadar uzanan yeni bir imparatorluk kurma hayalleri içindeki Enver, sağa sola emirler yağdırmaktaydı. İşte Mareşal Fevzi Çakmak'ın belirttiğine göre, savaşın ilk günlerinde Enver'in verdiği iki emir:⁵⁷

56 Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü, 1914-1918, 1. Dünya Savaşı*, Kayıhan Yayınları, 1990, s. 32.

57 Mareşal Fevzi Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, Genelkurmay ATASE ve Genelkurmay Denetleme Başkanlığı Yayını, s. 45-46.

“Köprüköy - 1 Aralık 1914

İstanbul Merkez Komutanı Yarbay Halil’e,

1. Göreviniz, tümeninizle İran’da Tebriz üzerinden Dağıstan’a yürüyerek orada genel bir isyana hazırlayıcısı olmak; yürüyüş sırasında Rus demir yolu ve telgraf hatlarını, Bakû - Tiflis hattını bozmak; Rusları, Hazar Denizi’nin batısından sürmek; yoldaki aşiretleri Ruslar aleyhine savaşa teşvik ve sevk etmektir.
2. Tebriz’e hareket etmek için, Rumiye (Urmiye) gölünün kuzeyinden veya güneyinden yürümek hususunu Van valisi ve oradaki kuvvetlerin komutanıyla haberleşerek tayin edebilirsiniz.
3. Harekâtınız hakkında 3. Kolordu Komutanlığına bilgi veriniz.
4. Sizin tümenin nakliyatı sona erince, Yarbay Kâzım komutasındaki tümen, Bağdat üzerinden İran’a hareket etmek üzere nakledilecektir. Bu tümenin görevi, Tahran’a yürümek, orayı Ruslardan temizleyip işgal etmektir. Bu tümen ile daima irtibat hâlinde bulununuz. Tahran elçimizle de haberleşebilirsiniz.
5. Tümenin iâşesini, yolların üzerindeki mevkilere varmadan önce valilere bilgi vererek temin edeceksiniz. İâşenin kolaylaştırılması için bütün tümenin toplu bulunmayarak, dağınık ve küçük kısımlar hâlinde yürümesi ve ancak düşmana yaklaşıldığı zaman toplanılması uygundur.
6. İran’a hâkim olmak üzere değil, Rus boyunduruğundan kurtarmak göreviyle geldiğinizi ve Rusların her taraftaki muharebelerde hiç başarılı olamadıklarını söylemelisiniz... Enver”

Enver, merkez komutanına bu telgrafi çektikten on beş gün sonra, benzer bir emri, genel karargâhın istihbarat şubesi müdürü Kâzım Bey’e (Karabekir) de göndermiştir.

“14 Aralık 1914 - Köprüköy

Genel Karargâh İstihbarat Şubesi Müdürü Yarbay Kâzım’a

1. Göreviniz, tümeninizle İran’a yürümek ve Tahran’ı işgal ile İran Hükümetini Rus etkisinden kurtarmak; mümkünse Türkistan içerisinde isyan çıkartmaya çalışmak; geçtiğiniz yerleri Rusların ve İngilizlerin aleyhine kıskırtmaktır. Afganistan tarafını da etkilemeye çalışmanız uygun olur.
2. Henüz yolda bulunan Basra Tümen Komutanı Süleyman Askerî Beyle bağlantı kurunuz ve Bağdat’ın İngilizlerin eline geçmemesi için gerekirse İran’a girmeden önce Bağdat’a yürüyünüz. Gerek görülmezse en kısa yoldan Tahran’a yürüyünüz.

3. Tebriz üzerinden Dağıstan'a ilerleyecek olan Halil Bey⁵⁸ Tümeni ile bağlantı kurunuz. Tahran elçimizle de haberleşebilirsiniz.

4. İaşe hakkında

5. Levazım Başkanlığından beş aylık paranın alınması.

6. İran'a hâkim olmaya değil, İran'ı Rus boyunduruğundan kurtarma göreviyle geldiğinizi Rusların Avrupa'nın her tarafındaki muharebelerde başarılı olmadıklarını söyleyiniz... Enver"

İlgili yerlere yukarıdaki emirleri yağdıran ve 12 Aralık 1914'te Erzurum'a gelen Enver, Üçüncü Ordu'ya, Rus cephesine ileri harekât emri verdi. Kasım ayından beri Rus Ordusu'nun ilerlemesini durduramayan ve aynı zamanda Harbiye'den hocası olan Üçüncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'yı görevden aldı ve 18 Aralık'ta Üçüncü Ordu Komutanlığı görevini kendisi üstlenir. Hasan İzzet Paşa'ya da, "Hocam olmasaydınız, sizi kurşuna dizdirirdim" diyen Enver bir çılgınlık peşine düşer. Kırk yıl önce, 93 Harbi sırasında, Kars ve Ardahan'la birlikte kaybedilen Sarıkamış, önce ele geçirilecek, sonra Turan'a ulaşılacaktı. Erzurum gibi bir bölgede, kışın ortasında, hazırlıklar tamamlanmadan ordu bir harekâta sürüldü. Enver'in Üçüncü Ordu Komutanı olmasından bir gün sonra, 19 Aralık 1914'te harekât başladı. Enver, harekâtın başladığı gece Köprüköy'deki karargâhından İstanbul'daki eşi Naciye Sultan'a şunları yazıyordu:

"Naciye, güzel melek! Ben yakında avdeti umarken şimdi zuhur eden bir hâl beni daha bir müddetçik buraya bağladı. 3. Ordu Kumandanı Hasan İzzet Paşa orduyu idare için kendisinde cesaret göremediğini söylüyor. (...) Hep umduğum adamlar böyle çıkıyor. Şimdilik 3. Ordu'yu ben idare edeceğim." Eşine yazdığı mektubun devamında, "Allah kısmet eder şu Moskofu bir ezersem o zaman cicimi açık alınlı kucaklarım... Müsaade et, her tarafını emip öpeyim. Enver'ini ömrünce unutma."⁵⁹

58 Halil (Kut) (1882-1957). Aynı zamanda Enver Paşa'nın akrabası olan Halil Paşa, dönemin Van Valisi Cevdet Bey ve bölgede bulunan Teşkilat-ı Mahsusa üyeleriyle birlikte, bölgedeki Kürt aşiretlerini Rusya'ya karşı kışkırtarak İran'ı işgal etmek istemiş, başarılı olamamış, Rusya'ya karşı bozguna uğramışlardır. Bu yüzden, bu dönemin ilk Kürt göçü bu bölgede meydana gelmiştir.

59 Cengiz Özakıncı, *Türkiye'nin Siyasi İntiharı, Yeni Osmanlı Tuzağı, Osmanlı'dan Günümüze Din Üzerinden Emperyalist Tuzaklar*, Nuhun Gemisi Yayınları, 2016, s. 228-229.

Enver, Naciye'sine bunları yazdığı sırada, 9. Kolordu, Çitak'tan Kötek'e; ve 2. Süvari Tümeni, dondurucu soğukta, Allahüekber Dağlarına, Sarıkamış'a sürüldü. Mareşal Fevzi Çakmak, 1935 yılında düzenlenen bir konferansta o andaki durumu şöyle özetliyordu:

“Harekât, 22 Aralık 1914'te başlayacaktı. 9. Kolordu, Çitak'tan Kötek'e; 10. Kolordu Oltu'dan Bardız'a hareket edecekti. Burada 2. Türkistan Kolordusunun gerisine düşülecek, 11. Kolordu da, cepheden hücum ile düşmanı durduracaktı.

Fakat harekât başka türlü oldu. Hafız Hakkı Paşa Oltu'ya gelince düşmanı imha edemiyor ve Kosor boğazına gidiyor. Allahüekber dağlarını aşarak Başköy Yedikilise'ye geliyor. Enver Paşa 9. Kolordunun başında olarak Bardız'dan Sarıkamış yönüne ilerliyor. Gerek Enver Paşa, gerekse Hafız Hakkı Paşa, Rusların kaçarak çemberimizden kurtulmamasını sağlamak için büyük manevralarla hareket etmişlerdi.

Bardız'da ele geçirilen Rus esirlerinin ifadelerinden, Sarıkamış'ta bir drujin taburundan başka bir kuvvet olmadığı anlaşıldı. O hâlde orası alınırsa durum lehimize gelişir fikriyle. Enver Paşa, 9. Kolorduyu o yöne çevirmiştiir.⁶⁰

Eski Üçüncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa, 9. Kolordu Komutanı Ali İhsan Paşa (Sabis) ve Yarbay Şerif (Köprülü) gibi subaylar, bu çılgınlığa karşı çıktıkları hâlde harekât başlatıldı. Enver Paşa'nın yaptığı taarruz planına göre, 11. Kolordu ve Irak'tan yeni getirilen 36. ve 37. tümenler, Erzurum'dan Kars'a giden ana yolun iki tarafı ile Eleşkirt ve Karakilise arasını tutacaktı. Rus Ordusu'nu yanlardan ve arkadan sarmak için, 9. ve 10. kolordular, yüz kilometreden daha uzun ve yüksek dağlarla çevrili yoldan Oltu yönünde ilerleyeceklerdi. Çoruh bölgesindeki sınır taburlarından oluşturulan Binbaşı Stange'nin müfrezesi de Ardahan'ı alarak 10. Kolordu ile birleşecek ve sahiliden Batum üzerine yürüyecekti.⁶¹

22 Aralık'ta başlayan çarpışmalarda, ilk anda Rusların geri çekildiği sanıldı. Yapılan harekât planına göre 9. Kolordu Sarıkamış dağlarını, 10. Kolordu Allahüekber Dağlarını aşarak Sarıkamış'a ulaşacaktı. 27 ve 28 Aralık'ta yapılan çarpışmalarda büyük kayıplar verildi ve

60 Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, s. 49.

61 Mustafa Çolak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Sarıkamış Felaketinden Sonra Doğu ve Orta Karadeniz Bölgesi*, Mavi Yayıncılık, 2008, s. 75.

Sarıkaş'ı saran ordu güçleri kara saplandı. O sıradaki durumu, 9. Kolordu Sıhhiye Reisi Tevfik Bey (Sağlam) şöyle anlatıyor:

“5 Ocak 1915'te, Ruslar 9. Kolordu'yu merkezden delerek, bütün karargâhı ile birlikte birçok subay ve askeri esir aldı. Bütün topları, makineli tüfekleri ele geçirdi ve 10. Kolordu'ya yüklendi. Böylece iki yanı da bozulmuş olan sol yan ordusunun ne dayanmaya ne çekilmeye hali kalmıştı. 7 Ocak'ta, 10. Kolordu'nun mevcudu 2500; 9. Kolordu kalıntısının mevcudu ise yüz muharip er, 2 top ve 2 mitralyözden ibaret kalmıştı.”⁶²

9. Kolordu'nun büyük bölümü Rus Ordusu tarafından yok edilirken 10 ve 11. kolordulara bağlı bazı askerler de kışın dondurucu soğukunda Sarıkaş'a varmadan donarak öldüler. Bu çılgınlık sonunda, Sarıkaş Dağlarında, binlerce genç yaştaki civan yaşama veda etti.

Sarıkaş'a girebilen 300 kişilik 9. Kolordu'ya bağlı askerler de Ruslar tarafından esir alındı. Aralarında kolordu komutanı Ali İhsan Paşa ve Yarbay Şerif (Köprülü), üç tümen komutanı dahil olmak üzere 110 subay esir düştü. 10. Kolordu Komutanı Albay Hafız Hakkı, 1 Ocak 1915'te, Enver Paşa'ya: “Paşam bitti, ordumuzun çok büyük kısmı mahvoldu” diye bildirdi. Birkaç gün sonra (7 Ocak), Enver, hiçbir şey olmamış gibi, Üçüncü Ordu Komutanlığı'nı Albay Hafız Hakkı'ya bıraktı. Bir kaç ay önce yarbaylıktan albaylığa terfi edilerek 10. Kolordu Komutanı yapılan Hafız Hakkı, tuğgeneralliğe terfi ettirilmiş oldu.

Kızakla cepheden kaçan Enver, Erzincan, Sivas, Kayseri yoluyla Ulukışla tren istasyonuna vardı. Uzun bir yolculuk sonrası, 25 Ocak'ta İstanbul'a ulaştı. Meydana gelen bozgunla ilgili kimseye doğru bilgi vermedi; ordumuz başarılı oldu diye açıkladı. Yüz binlerce insanı ölüme gönderen Enver, savaşa rağmen ısıtılı dünyasını yitirmeyen İstanbul'a, Naciye'sine, cepheden sağlığını sorduğu köpeğine kavuşurken; yavuklusuna hasret on binlerce yiğit, Allahüekber Dağlarının ıssız vadilerinde kar altında mezarsız yatıyordu.

1909-1918 yılları arasında Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun İstanbul'daki büyükelçiliğinde askeri ateşe olarak bulunan General *Joseph Pomiankowski* (1866-1929), Sarıkaş ile ilgili gözlemini şöyle aktarıyor:

62 Ahmet Başustaoğlu, *Bir Nefes Sıhhat, Tevfik Sağlam'ın Yaşamı*, Türkiye İş Bankası Yayınları, s. 121-122.

“Enver, 6 Aralık günü Genelkurmay Başkanı (General Stabschef) General Bronsart von Schellendorf ile birlikte Erzurum’a hareket etti. Hasan İzzet Paşa’yı ordu kumandanlığı görevinden aldı ve bu görevi bizzat kendisi üstlendi. Enver Paşa, Napolyon taktiğine göre Ruslara karşı vaziyet aldı. 11. Kolordu ve o sırada yenice Irak’dan dönen 36. ve 37. tümenler Erzurum’dan Kars’a giden anayolun bir tarafını tutarken, bu birliklerin solundaki 9. ve 10. kolordular ise, sağ kanadan Rusların arkadan kuşatmak için karlı keçi yolunu takiple tepeleri aşmaya kalktılar. Bu harekât, 14 gün içinde takriben 100 bin kadar insanın yok olmasına sebep oldu; Aslında 80 bini soğuk ve açlıktan kırıldı. Harekât suresinde (19 Aralık 1914-10 Ocak 1915), hava sıcaklığı sıfırın altında 20-25 derece idi... 9. Kolordu kumandanı İhsan Paşa, bir ya da 1,5 metre yüksekliğindeki karda daha kolay ilerlemek için piyadenin kaput ve sırt çantalarını Erzurum’da bırakılmasını emretmişti. Bu yanlış taktik yüzünden hemen hemen kolordunun tümü mahvolmuştu. Kolordu kurmayı ve tümen karargâhı esir düşmüştü.

Enver Paşa ve umumi karargâhı, önce 10. Kolordu ile birlikte yürüyüşe geçti. Daha sonra 11. Kolordunun yanında dışarıda hava sıcaklığı sıfırın altında 25 derece olan çadırsız dokuz gece geçirdi. Karargâhtaki birkaç subayın ayakları soğuktan dondu. Enver’in yaverinin donan ayak parmakları ise, kesildi. Karargâhın nakliye kollarından bir kısmı Ruslara esir düştü.

Enver Paşa, 3. Ordudan geri kalan birliğin kumandanlığını Kurmay Albay (General Stabsobserst) Hafız Hakkı Bey’e bıraktıktan sonra gizlice İstanbul’a döndü. Bu mağlubiyete dair haberlerin basında yayımlanması yasaklandı.”⁶³

Savaş sırasında 9. Kolordu Kurmay Başkanı olan ve 29 Ocak 1915’te Sarıkamış’ta Ruslara esir düşen Yarbey Şerif Bey, anılarında Enver’in cepheden kaçışını aşağıdaki gibi anlatıyor. “Enver Bardız’a geldi. Ordunun başarıyla savaştığını yalanlar söyleyerek Hadikli Kürd Paşa’nın yardımıyla Pasinler’e atladı ve Erzurum’a hareket etti. Cani, tüm evlâdını dişlediği, boğup yediği Erzurumluların gözüne görünmedi. Vali Tahsin Bey’in sağladığı bir kızağa bükülüp oturarak, her hain gibi ürkek ve sinsî tavrıyla def oldu, gitti.

Kızakçı atlarına ‘deh’ değdi anda hürriyet kahramanı, Trablusgarp savunucusu, Harbiye Nazırı ve Başkomutan Vekili Enver’i Anadolu halkı sınır yollarında bir çukura gömdü. Kızakla Sivas’a doğru kaçan hain, Türklük ve insanlık erdemlerinden yoksun, Alman İmparatorluğu’nun ücretli yamağı,

63 Joseph Pomiankowski, *Osmanlı İmparatorluğunun Çöküşü 1914-1918 / Dünya Savaşı*, Kayıhan Yayınları, 1990, s. 94-95.

babasına ve kardeşlerine layık olmayan kanlı katil, uğursuz bir herifti...”⁶⁴

Bu dramda kendi sorumluluğu da bulunan 10. Kolordu Komutanı Hafız Hakkı (Paşa), 16 Ocak 1915 tarihli günlüğünde durumu şöyle anlatıyor:

“Muhacirler meselesi bir felâket. Topların nakli için zavallıların öktüzlerini de almışlar. ‘Keşke Rus elinde şehid olsa idik!’ diye bağırarlardan gece gündüz kadın, çocuk vaveylâsı! Ah Enver! Ah! Bu kış seferini ta’cil etmek (hızlandırmak), sonra da bu parlak taarruzda 9. Kolordu’yu dörtnele kaldırmakta yüz bin masumun kanına girdin! Allah seni affetsin... Muhacirlere ekmek ve peksimet veriyorlar. Ekmek iyi fakat peksimet olmaz. Un versinler, kadınlar pişirsinler dedim.”⁶⁵

Çeşitli kaynaklar Hafız Hakkı Paşa’nın da Enver Paşa ile birlikte Sarıkamış yenilgisinden sorumlu olduğunu belirtirken belki vicdanını rahatlatmak için yukarıdaki ifadeleri yazan Hafız Hakkı Paşa, 19 Ocak tarihli günlüğünde de şöyle yazıyor:

“...Of, hele muhacirlerin sefaleti. Ağlayan, el-ayağı donmuş, çocuklar, ihtiyarlar, kadınlar, ihtiyarlar... Yârabbî! Ben bu sefalete sebep olmadım, ben bu harbi tehir için çalıştım. Ben bu muzafferiyeti tam yapmak için uğraştım. Olsun! Bu felâketleri de tamire çalışacağım ve elbette muvaffak olacağım.”⁶⁶

Bunları yazan Hafız Hakkı Paşa, bir ay dolmadan, 13 Şubat 1915 tarihinde Erzurum’da tifüsten ölmüştür. 120 bin mevcutlu Üçüncü Ordu’dan 20 bin civarında askerin kurtulduğu bilinmektedir. Bölgedeki Üçüncü Ordu içinde, büyük oranda silahaltına alınan Kürt gençleri, Kürt Süvari Alayları (Aşiret Alayları) ve bazı gönüllü Kürt birlikleri de vardı. Kendisi de savaş sırasında subay olarak görev yapan Mehmet Emin Zeki Bey, 1931 yılında yayımladığı Kürt Tarihi kitabında, Erzurum’daki 9., Sivas’taki 10. ,Elazığ’daki 11. ve Musul’daki 12. kolorduların büyük kısmının Kürt askerlerden oluştuğunu belirtmektedir.⁶⁷ M. Emin Zeki Bey, ayrıca savaşta yer alan İhtiyat Süvari Kolordusunun tamamının Kürtlerden oluştuğunu belirtiyor. Yakın bölgeden askere alınan Kürtlerden başka, Anadolu’nun çeşitli yerlerinden gelen Türk

64 Köprülü Şerif (İlden), *Sarıkamış*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2017, s. 232.

65 Murat Bardakçı, *Hafız Hakkı Paşa Sarıkamış Günlüğü*, 2014, s. 95-100.

66 Bardakçı, s. 100.

67 Zeki, *Kürtler ve Kürdistan*, s. 239-240.

subay ve askerler, hatta Arabistan çöllerinden yazlık kıyafetleriyle getirilen Arap askerler de vardı.

İstanbul'dakiler, Sarıkamış'ta ne olduğunu bilememiş; savaş boyunca doğru haber alamamış, savaşı fazla da hissetmemişlerdir. İstanbul gazeteleri, Enver Paşa'dan aldıkları bilgilerle, Kafkas Cephesi'nde zafer elde edildiğini bile yazmışlardır! Mustafa Kemal'in en yakınındakilerden biri olan Falih Rıfkı Atay, Enver Paşa'nın Sarıkamış'tan İstanbul'a döndükten sonra, o sırada İstanbul'da bulunan Mustafa Kemal'le karşılaşmasını şöyle anlatıyor:

"Mustafa Kemal Sofya'dan İstanbul'a geldiği vakit Enver Paşa da Sarıkamış'tan dönmüştü. Önce kendisini görmek üzere makamına gitti. 'Biraz sonra Enver Paşa ile karşı karşıya bulunuyorduk. Enver biraz zayıflamış, rengi solmuş bir halde idi.' Söze ben başladım.

- Biraz yoruldun, dedim.

- Yok, o kadar değil, dedi.

- Ne oldu?

- Çarpıştık, o kadar...

- Şimdiki durum nedir?

- Çok iyidir, dedi.

Kendini üzmemek istemedim. Konuşmayı görevimle ilgili konuya getirdim..."⁶⁸

Sarıkamış'taki çılgınlığın boyutu, dramın bilançosu, ancak savaşın sona ermesinden çok sonra (6 yıl sonra), ilk kez, harekâta 9. Kolordu Kurmay Başkanı olarak katılan Yarbay Şerif Köprülü (İlden) tarafından, *Akşam* gazetesinde 5 Ekim-16 Aralık 1921 tarihleri arasında yayımlanan bir yazı dizisiyle kamuoyu tarafından bilinir hâle gelmeye başlamıştır. Bu yazıların yayımlanması durdurulurken Şerif Köprülü bir yıl sonra, 1922'de anılarını bir kitap hâlinde yayımlamıştır.⁶⁹ Durumun anlaşılmasından sonra, ülke sınırları dışında, Kafkaslarda dolaşmakta olan Enver, eleştirilere şöyle cevap verecektir: "Şehitleri hırpalamaktan niçin zevk alıyorsunuz? Bu cinayetin tek yaratıcısı ve nedeni olan anlayışı, ölümler ve öldürülenler adına çocuklarımıza anlatmak ve göstermek sorumluluğuyla davrandım."⁷⁰

68 Falih Rıfkı Atay, *Çankaya*, Bateş Yayınları, 1984, s. 83

69 Şerif Köprülü, *Sarıkamış. İhata Manevrası ve Meydan Muharebesi*, Necmi-İstikbal Matbaası, 1338 (1922), İstanbul.

70 Enver Paşa bu açıklamalardan kısa süre sonra, 4 Ağustos 1922'de Kafkas-

Moskova'da iken, Moskova Ateşemiri Saffet Arıkan ile yaptığı bir konuşmayı Falih Rıfkı Atay şöyle naklediyor:

“Yıllar sonra CHP umum kâtibi Saffet Arıkan'dan dinlemiştim. Kuvay-ı Milliye devrinde Ali Fuad Cebesoy Moskova'da Büyükelçi'ydi. Yanında ateşemirlik yapan Saffet Arıkan. bir ara Moskova'ya gelen Enver Paşa'ya; -Paşa hazretleri biz Sarıkamış meselesini bir türlü kavrayamamıştık demesi üzerine; kısaca; - Zaten açlıktan öleceklerdi. Cephede düşman da öldürerek öldüler, cevabını vermiş.”⁷¹

I. Dünya Savaşı ve Sarıkamış'taki bozgunla ilgili araştırma yapan Türk yazarlar, Enver'e toz kondurmayarak olanları, “felaket”, “facia”, hatta bazıları “destan” gibi göstermektedirler. Meydana gelen olayın bir *savaş yenilgisi*, bir *bozgun* olduğunu saklamaktadırlar. O sırada Osmanlı Erkan-ı Harbiye Reisi olan Enver, bazı Türk aydınları tarafından eleştirilse de genel olarak Türk tarihinde bir kahraman olarak ilan edilmektedir. Enver'in nasıl bir halet-i ruhiye içinde olduğunu, onu yakından tanıyanlardan Kâzım Karabekir şöyle anlatıyor:

“Enver Paşa, Kutsal Savaş ilanının ertesi günü kendisine fotoğrafımı verirken bana şöyle dedi: ‘Kazım, Kaşındaki beyazlığın bir Cihangirlik alameti olduğunu söylüyorlar! Sen ne dersin?’ Enver Paşa temiz bir vicdana sahipti. Mukadderata inanırdı. Manastır'da beraber çalıştığımız yedi sekiz yıl evvelki zamanlarda ruhlar âlemine dair bahisler açardı. Ben bu hususta bazı eserler okumuş olduğumdan ona bunlardan hadiseler anlatırdım. Büyük memnurlukla ve alaka ile dinlerdi. Fakat hiç hatırıma gelmezdi ki Enver günün birinde, kaşındaki bir santimetrelik beyaz kıllarının bir Cihangirlik alameti olduğunu inansın! Bu yolda söylenenleri benimsesin...”

Enver Paşa'nın etrafında Mısır'dan, Fas'tan, Hint'den, Afgan'dan çeşit çeşit insanlar vardı. Bunların içinde, Almanlardan aldıkları ilhamlarla, gaipten gelecekte haber verenler de bulunacaktı! Bundan başka, avuç çizgileri ile fala bakan falcılar da bulunabilirdi...”⁷²

Enver İstanbul'a döndüğü sıralarda, bir toplantıda sorulan bir soru üzerine, rahatlıkla şöyle diyebilmiştir: “*Sarıkamış çarpışmasında dıştan bakarsak yenildik sayılır, fakat gerçekte muzafferiz. Zira Sarıkamış*

ya'da Bolşeviklerle girişilen bir çatışmada öldürüldü.

71 Atay, Çankaya, s. 83.

72 Kazım Karabekir, *Cihan Harbine Niçin Girdik, Nasıl İdare Ettik*, 1938, s. 271-272.

ormanlarından Erzurum'a kadar uzanan yollar üzerinde on binlerce Kürt gençlerinin cesetlerini bıraktık."⁷³

Ermeni Parlamentosu milletvekillerinden Garo Sasuni'nin paylaştığı bu bilgi, 1929 yılında, Ermenistan'da yayımlanan *Hayrenik* adlı dergide yayımlanmış, sonra da bu kitapta yer almıştır. Enver Paşa tarafından bu ifadelerin söylendiği veya söylenmediği şeklinde çeşitli kaynaklarda çeşitli iddialar vardır. Bu iddia bir yana; Sarıkamış'ta ölen askerlerin çoğunlukla Kürt olduğu şeklinde, başka kaynaklarda da iddialar bulunmaktadır. Aşağıda bu konuyla ilgili bazı bilgileri paylaşacağız.

Sarıkamış'ta Kaç Kişi Öldü, Ölenler Kimdi?!

Maalesef bu iki sorunun da cevabı net olarak bilinmiyor. Sarıkamış bozgunundan yaklaşık iki ay sonra gerçekleşen Çanakkale Savaşı'nda ölenlerin listesi, kimin nereli olduğu, kimin oğlu olduğu bilinirken mezar taşlarına bu bilgiler yazılırken Sarıkamış'ta ölenlerin sayısının bile doğru dürüst verilmemesi dikkat çekicidir. Tüm dünyada savaşlardaki ölüm sayıları ve ölenlerin kim olduğunu, genellikle ülkelerin genelkurmayları paylaşırlar. Ancak Sarıkamış savaşıyla ilgili yüzlerce çalışma yapıp kitap yayımlandığı hâlde, ölenlerin kimlikleriyle ilgili bilgi verilmemesi, eksik verilmesi, hep şüphe yaratmıştır.

Yaşamını yitirenlerle ilgili, 50 bin ile 120 bin arasında çeşitli sayılar ifade edilmektedir. Birçok kaynak, savaş sonrasında, 9. Kolordu'nun tamamına yakınının, 10. Kolordu'nun %90'ının ve 11. Kolordu'nun %80'inin kaybedildiğini belirtmektedir. Ortalama kayıp sayısı 90 bin civarında verilmektedir. Genelkurmay'ın 1933 ve 1935 yılında verdiği sayılarla 1965 yılında verdiği sayılar arasında bile büyük farklar vardır. Genelkurmay 1933 yılında Sarıkamış kayıplarının, 12 bini döndükten sonra tifüsten ölmesiyle beraber 108 bin olarak açıklamıştı.⁷⁴ Sonraları, bu sayıyı 60 binlere kadar indirmiştir. Resmi bilgilerin bu güne kadar, doğru-dürüst verilmemesi, yanlış-eksik bilgilerin dolaşmasına neden olmuştur.

73 Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri*, s. 244.

74 Prof. Dr. Bingür Sönmez-Reyhan Yıldız, *Ateşe Dönen Dünya Sarıkamış*, İkarus Yayınları, 2007, s. 179.

Hangi askeri birliklerin savaşa katıldığı bellidir; bunlardan ne kadarcının kaldığı, ne kadarını öldüğünün bilinmesi çok zor değildir. Sarıkamış Harekâtı'na katılan Üçüncü Ordu'nun savaş öncesindeki mevcudu için 120-150 bin arasında sayılar verilmektedir. Ancak savaş sonrasındaki verilerde büyük çelişkiler vardır. Üçüncü Ordu'ya bağlı birliklerin savaş öncesi ve sonrasındaki mevcudu için aşağıdaki bilgiler verilmektedir.⁷⁵

Birlikler	22 Aralık 1915	18 Ocak 1915	Kayıplar
9. Kolordu	36.784	-	36.784
10. Kolordu	48.943	2.200	46.743
11. Kolordu	27.019	5.200	21.819
2. Süvari Birliği	5.428	1.500	3.928
TOPLAM	118.174	8.900	109.274

1933 yılında Genelkurmay'ın yaptığı açıklamaya kadar, Şerif Köprülü'nün yukarıda adı geçen ve 1922 yılında yayımlanan esrinden başka Sarıkamış'la ilgili bir bilgi yoktu. 1934 yılında emekli subaylardan Aziz Samih'in "Kafkas Cephesinde Büyük Harp Hatırları" adlı kitabı ve 1935 yılında, General Nikolski'nin konuyla ilgili bir kitabı Genelkurmay tarafından Türkçeye çevrildi.⁷⁶ Aynı yıl, Genelkurmay Başkanı Fevzi Çakmak, bir konferansta çelişkili sayılar veriyordu:

"Sarıkamış'a katılan Türk kuvveti 118 bin kişiydi... Ruslar 7 bin esir almışlardır. Bunlar da yaralı ve hastalardan ibarettir. Bundan başka, bütün bölgede kışın kar içinde kalmış, donmuş ve yaralı olarak 23 bin ölü gömmüşlerdir.. Rusların tespit ettiği bu 30 bin kayba, Rusların ileri gilemeyip göremedikleriyle, bizim tarafta kalan şehitlerle, donmuş olanlar, bilhassa 11. Kolordunun kaybı da eklenirse, genel kaybın tahminen 40 bin olduğu kabul edilebilir. Şu hâlde **harekâta katılan 118 bin kişilik kuvvetten, 40 bin esir ve ölü çıkarılırsa 78 bin kişi ne oldu?** Larcher, genel mevcudu 150 bin tahmin ediyor ve bunun 90 bini ölü ve 12. 400 ünü de sağ kalıp geri gelen kuvvet gösteriyor ki 40-50 bin askerin de esir olması gerekiyor... Larcher, Rusların Sarıkamış kaybını 5 bin tahmin ettiği hâlde, Rus yazarlarının ifadelerinden 32 bin olduğu ve bizim kayba yakın bulunduğu ortaya çıkıyor. O zaman 3. Ordu kurmay başkanı olan

75 Sönmez, Yıldız, s. 179.

76 Bu kitap 1990 yılında yeniden basılmıştır; General Nikolski, *Sarıkamış Harekâtı*, Genelkurmay ATASE Yayınları, Ankara, 1990.

Guze'nin yayımladığı makalelere göre; '30 bin asker geri dönmüş, 12 bin firarî Erzurum civarında toplanmış, 30 bin kişi ölmüş. Bir söylentiye göre 27 bin asker esir düşmüştü.' Esirlerin 20 binden fazlası çıkarılırsa 39 bin askerin hayatı bilinmiyor. Bununla beraber Guze'nin geri dönen askerler hakkında verdiği sayı, doğruya en yakın olanıdır. 14 Şubat 1915'te 3. Ordu mevcudu 42 bin asker, 51 makineli tüfek, 141 top olarak görülmüyor. Buna üçte bir derecedeki menzil kuvveti de eklenirse, bütün mevcudun 66.720 olduğu anlaşılır. Firarîlerin en azından üçte birinin hastaneye gittiği kabul edilmelidir.

Belgelerden bulduğumuz miktara göre, başlangıçta 78 bin askerin ne olduğu belli değildir. Bunların öldüğü veya esir olduğu tahmin ediliyordu. Nihayet bunların bir kısmını hastane cetvellerinde bulduk. Mart'ta 38 bin hasta geliyor. Buna her ay 10 bin ölü daha eklersek köylere dağılanlarla beraber 50 bin kişinin kaybedildiği görülüyor. 10 bini cephede, 10 bini hastaneden çıkan, 8 bini firarî ki toplam 28 bin asker buna eklenirse hesap ortaya çıkar. Hastaneye girenlerin üçte biri o sıralarda vefat ettiğine göre, **Sarıkamış Harekâtı'nda ordunun yarısının yani 60 bin askerin öldüğünü kabul etmek doğru olur.**⁷⁷

Görüldüğü gibi Mareşal Fevzi Çakmak, bir sürü rakam saydıktan sonra, "60 bin askerin ölmüş olabileceğini kabul etmek gerekiyor." diyebiliyor. Bütün bu sayılar, ortaya net bir durum çıkarmazken; o dönemde, askerlerin yakın bölgeden silah altına alınması, savaşta ölenlerin çoğunluğunun bölge illerinden olabileceğini göstermektedir. Nasıl ki, Çanakkale Cephesi'nde Doğu illerinden asker azsa Sarıkamış'ta da Batı illerinden asker azdır. Batı'dan bölgeye sevk edilen birliklere de yine bölgeden katılımlar olmuştur. Genelkurmay, İzmir-Aydın vilayetinden ilçe ilçe sıralayarak toplam 658 kişinin Sarıkamış'ta yaşamını yitirdiğini belirtirken yüz binler için ciddi bir bilgi vermemektedir. Savaş öncesinde, Üçüncü Ordu'nun durumunu anlatan Doç. Dr. Mustafa Çolak şöyle diyor:

"3. Ordu'nun mevcudu 29 Ağustos 1914'te 80 bine yaklaşmıştı. Fakat bu mevcudun ancak 1/4'üne asker giysisi verilebilmişti. 12 Eylül 1914'te ise mevcudu 160 bine ulaşmıştı. Elbise durumu yine aynıydı ve 26 Eylül 1914'te 3. Orduya bağlı 9. Kolordunun 1/3'ü silahsızdı. Guse'nin 25 Eylül 1914'te Liman von Sanders'e yazdığı mektup, 3. Ordu'nun giyim, eğitim ve cephane durumunu daha açık ortaya koymaktadır: "...Süvari tümeninin hayvanları genel olarak, harekâta kabiliyetli değildir. 1. İhtiyat Süvari

77 Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, s. 73-74.

Tümenini gördüm, renk renk bir mahiyet arz ediyordu. Ordu komutanı önünde, bir süvari alayının yaptığı hücum karma karışıktı. Bunlardan daha fazla bir şey gayet tabii beklenemez. Ordunun cephanesinin büyük kısmı henüz yok. Ulaştırma aracı az. Özetle ordu çok şeye muhtaçtır...”⁷⁸

Osmanlı Ordusu'nda subay olan M. Emin Zeki, Üçüncü Ordu'ya bağlı 9., 10. ve 11. kolordularda ağırlıklı olarak Kürtlerin bulunduğunu belirtmesi, ulaşım zorluğundan dolayı bölgeden asker alınması, ölüm-lerin ağırlıklı olarak bölgeden asker toplayan 9. Kolordu'dan olması ve Enver'in açıklamaları göz önüne alınırsa, Sarıkamış'ta çoğunlukla Kürt asker ve milisler öldüğü şeklindeki iddiaları gündeme getirmektedir. Cepheye Hafif Süvari Alayları ve Kürt Aşiret Milislerinden de katılanlar olduğu bilinmektedir. İsviçreli tarihçi *Hans-Lukas Keiser*, *Iskalanmış Barış* kitabında konuyla ilgili şöyle diyor:

“Askerlerinden birçoğunu Sünni Kürtlerin oluşturduğu ve başlangıçta yaklaşık yüz bin kişiden oluşan 3. Ordu birliklerinin sadece onda birlik kısmı çatışmadan, soğuktan ve tifodan kurtulabildi. Bu büyük felaketin sorumluluğu tümüyle yetersiz orduyu göz göre göre ölüme sürükleyen komutanlığındır. İttihatçı rejim, bu başlangıç savaşıyla Dünya Savaşı'nı hassas Doğu vilayetleri bölgesine taşımıştı.”⁷⁹

Sarıkamış bozgunu ile ilgili hamaset dışında bir şey yapılmazken; 2003 yılında Sarıkamışlı akademisyen *Prof. Dr. Bingür Sönmez* ve bazı gönüllülerin girişimleriyle, *Sarıkamış Dayanışma Grubu* adlı bir girişimde bulunuldu. Son yıllarda, bu grubun öncülüğünde Sarıkamış'la ilgili bazı bilgi ve belgeler toplanmakta, bazı toplu ölüm noktaları, şehitlikler ortaya çıkartılmaktadır. Grubun Başkanı *Prof. Dr. Bingür Sönmez*, konuyla ilgili umutsuzluğunu şöyle ifade ediyor:

“İttihat ve Terakki yönetiminin savaş döneminde tutulan kayıtların büyük bölümünü yok etmesi nedeniyle, Türk ordusunun Sarıkamış'taki kaybı hiçbir zamana tam olarak bilinmemiştir. Unutmamak gerekir ki esir düşen birlikler de evraklarını kendi elleriyle imha etmiştir. Ayrıca tutulan kayıtlar mevcut olsa da dahi kayıpları tam olarak içermediği aşîkârdır.”⁸⁰

78 Mustafa ÇOLAK, “Birinci Dünya Savaşı'ndaki Sarıkamış Felaketinden Sonra Doğu ve Orta Karadeniz Bölgesi”, *İlk Adımdan Cumhuriyet'e Milli Mücadele*, Mavi Yayıncılık, İstanbul 2008, s. 69-79.

79 Keiser, *Iskalanmış Barış*.

80 Sönmez, Yıldız, *Ateşe Dönen Dünya*, s. 180.

Sönmez, devamında, I. Dünya Savaşı'nda Süvari Kolordusu Kurmay Başkanı olan Aziz Samih'ten aldığı alıntıdan da şunu ekliyor: "Neferlerden o esnada muharebede yaralanan, şehit olan, savuşanların hiçbir yerde kaydı yoktur."⁸¹

Kürt halkı gibi, birçok şeyden habersiz yoksul Türk halkının da büyük acılar çektiği karışık savaş ortamında, savaştan en büyük zararı, savaşın merkezinde bulunan, bölgenin iki yerleşik halkı Kürtler ve Ermenilerin gördüğü gerçeği ortadadır. Bölgenin iki kadim halkından Müslüman Kürtler Osmanlı Cephesi'nin, Hristiyan Ermeniler Rus Cephesi'nin en ön saflarındaydılar. Rus Cephesi'nde, Sarıkamış'ta, Hasankale'de, Allahüekber Dağlarında bir yakını kaybetmeyen Kürt ailesi yoktur. Serhat bölgesindeki Kürt dengbêjleri, kilamlarında hep bu büyük kırımdaki acıları dile getirmişlerdir. Yıllarca, Kürt köylerinde, kasabalarında, bu dramlar anlatıldı bu savaşla ilgili ibret verici seferberlik hikâyeleri dile getirildi. Buna karşın, bilinçli bir şekilde Sarıkamış'taki dramın gerçek yüzü saklanmaktadır.

1960'lı yılların başında, savaştan bir tesadüf eseri sağ kurtulan, Siirt'in köylerinin birinde oturan ve o zamanlar yetmiş yaşlarında olan Apê Usiv (Yusuf Amca) anlatırdı:

"Sarıkamış harekâtına katıldığımızda, ayağımızda potin ayakkabı bile yoktu. Çoğumuz cepheye çarıkla gitmiştik. Çarıklarımızın kara batmaması için, meşe ağacından çubukları çarıklarımıza bağladık. Tek gıdamız, helil⁸² ve kuru çörekti. Rus askerleri uzun paltoların içindeydi, ayaklarında raket gibi bir şeyler, koltuk altlarında sobaları (!) vardı. Beyaz bir şey ağızlarına koyup çıkarıyorlardı. Bunun onları ısıttığı söyleniyordu..."

Bilinen, dinlediğimiz, duyduğumuz, yüzlerce, binlerce hikâyeden, sadece biridir bu...

Savaş ve Sarıkamış'a Ağtlar

I. Dünya Savaşı ve Sarıkamış bozgunu, Kürt stran ve kilamlarına, Türk halk deyişlerine de yansımıştır. Serhat bölgesinde, dengbêjlerin bu konuda seslendirdiği yüzlerce kilam vardır. Enver'in çılgınlığıyla

81 Aziz Samih, *Büyük Harpte Kafkas Cephesi Hatıraları*, 1934, s. 18'den aktaran A.g.e., s. 180.

82 Helil: Türkçe kesme-bastık.

Osmanlı Üçüncü Ordusu'na bağlı birliklerin cepheye sürüldüğü 1914 yılı Aralık ayında, halk Enver için önce aşağıdaki manileri diziyordu: “İstanbul'dan Enver Paşa'mız geldi / Açıldı gönlümüz yüzümüz güldü / Ordu Sarıkamış'a harekât kıldı / Kış günü bize gülistan gelir.”

Enver'in İstanbul'a kaçmasıyla, 1915 yılı Ocak ayı sonlarında, perişan hâldeki halk, bu kez aşağıdaki manileri diziyordu: “Yaşa babamı Yaşa / Kan bulaştı çatık kaşa / Figan bağırmı deliyor / Sebep oldu Enver Paşa / Aşağıdan ses geliyor / Figan bağırmı deliyor / Kör olasın Enver Paşa / Gelinleri el alıyor.”⁸³

Savaştan kötü haberler geldikçe Kürt kadınlarından, Kürt deng-bêjlerden, Türk halk ozanlarından ağıtlar yükseliyordu. En çok da, Osmanlı'nın savaş ortağı Almanlar suçlanıyordu. Kürtçe bir ağıtta şöyle deniyordu:

Alamanî, Alamanî

Te çima qanûnek dananî (Neden bir kanun oluşturmadin)

Ar di mala te kevi Alamanî (Evine ateş düşsün Alman)

Te paşîya mêran mere anî (Erkeklerimizin sonunu getirdin)

Mala te bişewte Alamanî (Evin yansın Alman)

Te kokê mêran mere anî (Erkeklerimizin kökünü kazdın)⁸⁴

Yine halk arasında dolaşan, Kürtçe-Türkçe bazı deyişlerin Türkçesi şöyledir:

Alman bizimle ortak dediler

İngiliz Fransız oynak dediler

Kör Moskof çoksa da, korkak dediler

Eski çamlar bardakta kaldı şimdi.

*

Oltu'dan çıktık Sarıkamış'a

Akıl ermez orada yatana, işe

Askeri kızdıran Enveri Paşa

Kitlendi kapılar, mekân ağladı.

Halk, Sarıkamış ve bütün olarak I. Dünya Savaşı süresince büyük acılar yaşarken; seçkin beyler, vatan şairleri M. Emin Yurdakul, Ziya Gökalp gibileri, hâlâ “Turan'a doğru” şiirleriyle hamasete devam edi-

83 Başustaoğlu, *Bir Nefes Sıhhat*, s. 21-22.

84 M. Nuri Dersimi, *Hatıratım*, Dam Yayınları, 2014, s. 89.

yorlardı. Aynı zamanda vali de olan İttihatçı ideologlardan Mehmet Emin Yurdakul, bu sıralarda şöyle diyebiliyordu:

“Ey sevgili memleket
Aç bağrını biz geldik
Sana Nejat ve şeref vermek için yükseldik
Aç bağrını Oğuzum, toprakların can bulsun
Eylatların Moskof’un zincirinde kurtulsun.”

Sarıkamış yenilgisi sonrası, Rusya tüm Kuzeydoğu Anadolu’yu işgal etmişken; İTC’nin başı Enver’in yayımlattığı, ilk sayısı 1915 yılı Kasım ayında yayımlanan *Harp Mecmuası* adlı dergide, İTC’nin baş ideologu Mehmet Ziya şöyle diyebiliyordu:

“İşte biz geldik yine
Uyarak öce, kine
Ordumuzu kondurduk
Moskof’un sinesine...
Türk Nemseli, Alaman
Birleşik bir kocaman
Ordu yaptık yürüdük
Diyeceksin el aman...”⁸⁵

ERZURUM BAŞKÖY’DE BİR SAVAŞA ALINMA ÖYKÜSÜ

Gazeteci-yazar Nermin Ergenekon, yazdığı bir kitapta, Erzurum’un bir köyünden Sarıkamış Savaşı’na çağırılanların dramını anlatmaktadır. Bu dramdan kısa bir bölüm aşağıdadır:

“Sisler, fırtınalar, bulutlar diyarıydı Karakaya Dağı. Üç bin metreyi aşan dorukları, yaz kış bulutlarla sızır, köpüklenir, bir tek ağaç, ot bitmezdi. Kışları bu öfkeli hırçın dağlar, birçok insanı, hayvanı koynuna alır, azgın bulutlarla boğar, buza kara kurban ederdi. Karakaya demek kar, fırtına, ölüm demekti.

Birinci Dünya Savaşı çıkmış, Padişah kutsal sancak-ı şerif’i açmış, seferberlik ilan edilmişti. Kuşkusuz silahsız da olsa, çiftçi meselesiyle, çoban asasıyla bu savaşa katılacaktı. Payitaht süvarileri, seferberlik ilanını halka duyurmak için Erzurum’dan yola çıkmışlardı.

85 Ziya Gökalp, *Harp Mecmuası*, Sayı 11’den aktaran Sönmez, *Ateşe Dönen Dünya*, s. 83.

Saatler süren bir yolculuktan sonra Karakaya Dağı'nın eteğindeki Başköy'e ulaşmışlardı.

*Başköy seksen haneliydi. Ağası Beran Ağa'ydı.. Önceki harpte, üç oğlundan en büyüğünü kaybetmişti. Payitaht süvarileri, şimdi yine kapısına dayanmışlardı. İki oğlunu da alıp götüreceklerdi... Cuma günü sabah erkenden, Başköy'den askere alınacak askerler toplan-
dı. İçlerinde bıyıkları yeni terlemiş gençler de vardı. Eli silah tutan Başköylü kırk üç erkek, ağıtlarla padişahın süvarilerine teslim edil-
di. Gidenlerin bez torbaları, tandır ekmeği, peynir, çörek ve börekler doluydu. Seksen haneli Başköy'de Beran Ağa ile birkaç yaşlı erkek, Ağanın hizmetkârı Eşref ile Nalbant Krikor kalmıştı...*

Köy kadınları için, gözyaşlarıyla donmuş toprağı kazmak bir sorumluluktur. Birçoğu bu acı gerçeği bilmiyordu. Askere götürülen oğulları kocaları ve kardeşleri artık bir daha geri dönmeyecekti. Günler geçti. Zahire kıtlığı, açlık ile yoksulluk başladı. Tandırlarda arpa ile çavdar ekmekleri bile zor pişiriliyordu.. Cenazelerin hazırlanıp mezarlığa götürülmesi, gömülmesi belki bükülmüş erkeler ile kadınlara düşüyordu..." 86

Ağır yaralı olarak köye gelen Beran Ağa'nın büyük oğlu şöyle diyecekti:

" Ben cehennemini gördüm de geldim. Donup şehit olanlar kurtuldu. Peki, ben Allahuekber Dağlarında gördüklerimi nasıl unutacağım? Köprükölü'de Urus ateşiyle ölenleri nasıl unutacağım?.. Allahuekber yollarında en ufak bir engel yoktu.. Gündüz yumuşayan çarıklar geceleri buz keserdi. Bölüğümüzün çoğu çıplak çarıklıydı. Donmuş çarıklarla askeri dağa sürmek nasıl bir vicdansızlıktır?" "

Birçok yerde olduğu gibi, Başköy'de de tam bir dram yaşanır ve Sarıkamış Savaşı sonrasında, köy tamamıyla yok olur. Bir zamanlar koyun sürülerine çoban yetiştiremeyen köyün lideri Beran Ağa'nın cenazesine dört kişi omuz verir...

II. BÖLÜM

1916 BÜYÜK KÜRT TEHCİRİ HAZIRLIKLARI

Ermenilerin ölüm yolculuğuna gönderilmesinden bir yıl sonra, sekiz yüz bin Kürt mültecinin de ölüm yolculuğuna gönderildiğini, niye çok az kimse görebildi, tarih bunu niye kayıt etmedi?..

C.T.

1-) KÜRT TARİHİNİN DRAMATİK GERÇEĞİ: GÖÇ, SÜRGÜN, TEHCİR

Göç, sürgün, tehcir, Kürt toplumsal tarihinin, ayrılmaz bir gerçeğidir. Kürtler, tarih boyunca egemenlik kurmak isteyen çeşitli güçlerin baskısıyla, açık veya gizli göçlerle, sürgünlerle karşılaşmışlardır. Kürtlerin toplumsal yaşamlarında, göç ve sürgün hep yer alırken Kürtler bu sosyal yaradan hep zarar gördüler. Sonradan Dersimli bir Kürt olduğu anlaşılan Cemal Süreyya, çocukken Dersim'den sürgün edilmesini aşağıdaki şekilde ifade ederken Kürtlerin kötü kaderinin resmini çiziyordu.

“Bir yük vagonunda açtım gözlerimi.

Bizi bir kamyonu doldurdular,

Tüfekli iki er nezaretinde.

Sonra o iki erle yük vagonuna doldurdular.

Günlerce yolculuktan sonra bir köye atıldılar.

Tarih öncesi köpekler havlıyordu.”¹

1 Cemal Süreyya'nın eşi Zühal Tekkanat'a yazdığı 23 Temmuz 1972 tarihli mektuptan. Bkz. Cemal Süreyya, *On Üç Günün Mektupları*, Yapı Kredi Yayınları, 2010.

İnsanlık tarihi, bir yönüyle göçler tarihidir. İnsanların bir yerden başka bir yere göç etmesi, kesintisiz olarak tarih boyunca devam etmiştir. Kitlelerin çeşitli nedenlerle yer değiştirmesine, günümüz dilinde *göç*, yer değiştirenlere *göçmen*, geçici olarak yer değiştirenlere de *sığınmacı* denmektedir. Eski dönemde göçmen sözcüğü yerine *muhacir* sözcüğü kullanılıyordu. Dini ve milliyeti belirli bir toplumsal grubun, etnik veya dini kimliği, siyasi düşünceleri gibi nedenlerle zulüm görmesi veya göreceği korkusuyla, ülkesinden ayrılmak zorunda bırakılarak başka bir ülkeye sığınmasına *iltica* ve iltica edenlere de *mülteci* (sığınmacı) denir. Bir grubun zorla göç ettirilmesi ise *tehcir* veya *sürgün* olarak tanımlanır. Arapça *hicret* türeyen bir sözcük olan *tehcir*, zorla göç ettirme, yani sürgün anlamındadır. Bu kavram, başlangıçta *geçici* göç anlamında kullanılsa da, sonradan *kalıcı* göç, *zorla* göç anlamında kullanılmıştır.

I. Dünya Savaşı'nda, Rus Ordusu'ndan kaçan kitlelerin durumu, başlangıçta *genel bir göç* durumunda iken sonradan, bir politika gereği, *mecburi göç*, *zorla göç* yani *tehcir* hâline getirilmiştir. O dönemde, *muhacir* ve *mülteci* kavramları bazen ayrı, bazen aynı anlamda kullanılmıştır. Göç işlerini organize eden *İşkân-ı Muhacirîn Nizamnamesi*'nde, tabi oldukları devletin izniyle göç edenlere *muhacir*, Türkiye topraklarına iltica edip Osmanlı tabiiyetine dahil olmayı talep edenlere *mülteci* denmiştir. Ancak I. Dünya Savaşı sırasında, dönemin yetkilileri; savaş hâli dolayısıyla düşman istilasına uğrayan yerlerden iltica eden bütün ahaliye *mülteci*, antlaşmayla diğer bir devlete terk edilmiş topraklardan gelenlere *muhacir* demişlerdi. Burada kullanılan *mülteci* kavramı, herhangi bir ülkeden iltica edenler için değil, yurt içinde geçici bir süre oturmak üzere sığınanlar için kullanılmıştır. Bu iki kavram zaman zaman karıştırılsa da, resmi görüş yönünden, statü ve haklar bakımından, *muhacirler*, *mültecilere* göre avantajlıydı.

Genel olarak bu dönemde, savaş dolayısıyla Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı Van Gölü çevresinden, yine Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı güney bölgelerine (Diyarbakir, Urfa, Mardin, Musul) gelen kitlelere, Kürt halkı arasında *mihacir* veya *Mihacirê Serhedê* denmiştir. *Muhacir* (*mihacir*) tanımlaması, Balkan ve Kafkaslardan gelen halklar için de kullanılmaktaydı. Genel kamuoyunda ve Osmanlı belgelerinde ise savaştan kaçan veya kaçırılarak Anadolu içlerine gönderilen Kürt kitlelerine *mülteci* denmiştir. Gizli-şifreli belgelerde ise *Kürt mülteci* kavramı kullanılmıştır. Pek çok kaynak, normal bir göçten ziyade, bir

tehcir olan bu zoraki göçü saklamaya çalışmıştır. *Müslüman Mülteciler, Vilâyat-ı Şarkiye Mültecileri* gibi adlandırmalarla, olayın bir Kürt tehciri olduğu saklanmıştır.

Kürtlerin Sürgün Tarihi

Çeşitli bölge güçleri ve emperyalist Batılı güçlerin çıkar çatışmalarının yoğun olduğu bir bölgede yaşayan Kürtlerin payına hep sürgünler düşmüştür. Kürtlerin sürgün tarihini İlkçağa, Asurlara kadar götüren tarihçiler vardır. Kürtler, son dönemlerde, en çok İTC yönetimindeki Osmanlı ve onun devamı Türkiye yöneticileri tarafından, yaşadıkları coğrafyadan, Kürdistan'dan uzaklaştırıldılar. Doğu Kürdistan'da İran'ın, Güney Kürdistan'da Irak'ın; Kürtleri, bulundukları yerlerden sürgün etmeleri, Türk yöneticilerinininki kadar başarılı olamamışsa da bu sürgünler hiç bitmemiştir. Çeşitli dönemlerde, Irak hükümetleri tarafından Arap çöllerine sürülen Kürtlerin önemli bir kısmı, sonradan Kürdistan'a geri dönebilmiştir.

Kürt toplumu, zorunlu veya zorla göçler nedeniyle tarih boyunca büyük sorunlar yaşamış ve bu durum Kürtlerin özgürlüğüne kavuşması önünde en büyük engellerden biri olmuştur. Göçler, mecburi iskânlar, sürgünler, adeta Kürtlerin gövdesini, beynini dağıtmış, Kürt toplumunu felç etmiştir. Göçler ve sürgünler, Kürt toplumunun sosyal hafızasında hep yaşamış ve derin travmalar yaratmıştır.

Ortaçağ'dan itibaren gerçekleşen Kürt göçlerini kısaca dört ana grupta toplayabiliriz.

1. Grup Göçler: Osmanlıdaki vergi adaletsizliği gerekçesiyle başladığı belirtilen ve 16. yüzyılda başlayıp 17. yüzyılda devam eden Celali İsyanları, bazı bölgelerdeki Kürtlerin İç Anadolu'ya göç etmelerinin sebep olduğu bilinmektedir. İç Anadolu'daki ilk büyük Kürt aşiret federasyonu olduğu bilinen ve Musul-Kerkük bölgesinden geldiği belirtilen Şêxbizinîlerin, bu dönemlerden itibaren, özellikle Haymana bölgesine yerleştikleri bilinmektedir.

19. yüzyılın başında, Osmanlı'nın merkezileştirme politikalarının bir sonucu olarak da, Kürdistan'dan Anadolu'ya Kürt göçü hızlanmıştır. Özellikle, 19. yüzyılın başında gerçekleşen Mir Muhammed isyanı sonrasında göçler daha da artmıştır. Bir Osmanlı politikası olarak, Malatya-Adıyaman bölgesinden Rışvan (Reşi) Aşireti, Musul bölgesinden

Şêxbizini aşireti ve Cihanbeyli (Canberk) aşiretleri, Konya-Ankara bölgesine, özellikle de, Tuz Gölü çevresine gönderilmişlerdir. Bu dönemdeki göçlerde (18. ve 19. yüzyıl), kültürel bir dayatmadan ziyade, Osmanlı'nın kendi otoritesini egemen kılma anlayışı egemendir. Hapis ve zindanın henüz yaygınlık kazanmadığı bu dönemlerde, toplu cezalandırmalar, genellikle göç ettirme, sürgün şeklinde gerçekleştirilmiştir.

19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti, çeşitli gerekçelerle Kürtleri, Konya-Ankara bölgesine, özellikle de Tuz Gölü çevresine göndermeye devam etmiştir. Tuz Gölü'nün batısı, kuzeyi ve doğusunu kaplayan Kürtler; günümüze kadar, yüzlerce, binlerce yerleşim yeri oluşturdular. Şêxbizini, Rışvan ve Canberk adlı üç büyük Kürt aşiret federasyonu ve diğer çeşitli Kürt aşiretlerine mensup kitleler, yüzyıllar boyu, Konya-Ankara bölgesine yayılmıştır. Göç eden veya göç ettirilen Kürtler, günümüzdeki, Haymana, Cihanbeyli, Kulu, Bala, Polatlı, Şereflikoçhisar, Niğde, Aksaray, Çiçekdağı ve Kırşehir gibi pek çok yerleşim yerinde, köy ve kasabalarında, büyük bir çoğunluk oluşturmuşlardır. *(Birinci büyük Kürt göçü)*

2. Grup Göçler: I. Dünya Savaşı sırasında, 1915-1917 yıllarında, özellikle de 1916 yılında, Rus savaşı gerekçesiyle, İTC'nin nüfus mühendisliği politikaları doğrultusunda bir milyona yakın Kürt, Erzurum, Bitlis ve Van gibi savaş bölgesi illerinden, Anadolu içlerine gönderilmiştir. Bu insanların yarısından fazlası, yol koşulları ve salgın hastalıklar dolayısıyla ölmüş; geriye kalan yaklaşık üç yüz bine yakın insanın da, savaştan sonra çok azı vatanlarına dönebilmişlerdir. Bu göç ve tehcir, kitabımızın konusudur, ileriki bölümlerde genişçe anlatılacaktır. *(İkinci büyük Kürt göçü)*

3. Grup Göçler: 1921 Koçgiri isyanı sonrasında binlerce Dersim, Sivas ve Erzincanlı Kızılbaş Kürt, Batı illerine gönderilmiştir. 1925 Büyük Kürt İsyanı sonrasında ise dört yüz bine yakın Kürt, Anadolu'nun çeşitli illerine sürgün edilmiş, bir kısmı güney sınırından Suriye'ye geçmiştir. Yıllar sonra çıkartılan aftan sonra bazıları topraklarına dönebilmişlerdir. *(Üçüncü büyük Kürt göçünün başlangıcı)*

1931 yılı Ağrı isyanı sonrasında, Kuzey bölgesinden binlerce Kürt yine Anadolu'ya gönderilmiştir. 1925-1931 yılları arasındaki isyanlar döneminde, toplam yüz bine yakın kişi sürülmüş, bunun yarısı bile

yurduna dönememiştir. 1937-1938 Dersim direnişi sonrasında da, on binlerce insan katledilirken, yine on binlerce insan, Anadolu içlerine sürülmüştür. 1921 yılında Koçgiri İsyanı sonrasında başlatılan bu dönemdeki Kürt göçü, 1938 Dersim katliamı sonrasına kadar devam etmiştir. (*Üçüncü büyük Kürt göçünün sonu*)

4. *Grup Göçler:* PKK'nın 1984 yılında silahlı direnişe başlamasından sonra, özellikle 1986'dan itibaren yaşanan büyük göç, 2000 yılına kadar hızla sürmüş, günümüzde bile kısmen sürmektedir. Bu en büyük göçün sonunda, üç milyona yakın Kürt yerinden, yurdundan uzaklaştırılmıştır. (*Dördüncü ve son büyük Kürt göçü*).

Ortaçağ'dan Bu Yana, Kürd Tehciri ve Göç Uygulamalarının Kısa Bir Kronolojisi

Kitabımızın konusu olan ve pek bilinmeyen 1916 Kürt Tehciri'nden başka, tarih boyunca, Kürtler pek çok göç ve sürgünle karşılaşmıştır. Göç ve sürgün, Kürt toplumsal tarihinin dramatik bir gerçeğidir. Yukarıda dört ana grupta topladığımız, Ortaçağ'dan bu yana meydana gelen Kürt göçünün, kronolojik bir özeti aşağıdaki gibi sıralanabilir.

- 1514 yılında, Yavuz Sultan Selim liderliğindeki Osmanlı güçleri ve Şah İsmail liderliğindeki Safavi güçleri arasında, gerçekleşen savaşlarda, Kürt Beylikleri, Osmanlının yanında yer aldılar. Osmanlıdaki ilk Kürt göçü bu savaş sonrasında gerçekleşti ve İran-Musul arasındaki bölgeden, Ankara-Konya bölgesine, özellikle Haymana'ya Şêxbizini adlı Kürt aşireti göç etti.

- 16. yüzyılın sonlarında 17. yüzyılın başlarında, Şah Abbas, bazı Kürt topluluklarını İran'ın çeşitli yerlerine sürdü. Bu sırada Osmanlı Devleti de Dersim Kürtlerinin bir kısmı da İran'ın kuzey bölgesindeki Horasan'a göç ettirdi.

- 18. yüzyılın sonu, 19. yüzyılın başında. Kürdistan'dan Anadolu'ya ilk büyük Kürt göçü gerçekleştirildi. Özellikle, Mir Muhammed İsyanı sonrasında göçler yoğunlaştı. Bir Osmanlı politikası olarak, Malatya-A-diyanan bölgesinden Rışvan Aşireti (Reşi) ve Canbeg (Cihanbeyli) Aşiretleri, daha önce Şêxbizini'lerin yerleştirildiği Konya-Ankara bölgesine gönderildiler.

• 19. yüzyıl boyunca, Osmanlı Devleti, çeşitli gerekçelerle Kürtleri, Konya-Ankara bölgesine, özellikle de Tuz Gölü çevresine göndermeye devam etti. Gölün çevresini kaplayan Kürtler, yüzlerce, binlerce yerleşim yeri oluşturdular. Günümüzdeki, Haymana, Cihanbeyli, Kulu, Bala, Polatlı, Şereflikoçhisar, Aksaray ve Kırşehir gibi yerlerdeki çok sayıda köy ve kasaba, 19. yüzyıl boyunca göçe ettirilen Kürtlerden oluşmuştur.

• I. Dünya Savaşı sırasında, Rus savaşı gerekçesiyle, İTC'nin nüfus mühendisliği politikaları doğrultusunda 700-800 bin Kürt, Erzurum, Bitlis ve Van gibi savaş bölgesi illerden, Anadolu içlerine gönderildi. Bu insanların üçte ikisi, yol koşulları ve salgın hastalıklar dolayısıyla yollarda ölmüş, kalanlardan, yaklaşık üç yüz bine yakın insanın da, çok azı savaştan sonra vatanlarına dönebilmişlerdir. Bu tehcir, kitabımızın ana konusudur.

• 1921 Koçgiri İsyanı sonrasında binlerce Dersim, Sivas ve Erzinanlı Kürt Kızılbaş, Batı illerine gönderildi.

• 1925 Büyük Kürt İsyanı sonrasında, on binlerce Kürt, Anadolu'nun çeşitli illerine sürgün edildi, bir kısmı güney sınırından Suriye'ye geçti. Bir kısmı yol koşullarında hayatını kaybederken yıllar sonra çıkartılan aftan sonra bazıları topraklarına dönebildiler.

• 1931 yılı Ağrı İsyanı sonrasında, Kuzey bölgesinden binlerce Kürt yine Anadolu'ya gönderildi. 1925-1931 yılları arasındaki isyanlar döneminde, toplam yüz bine yakın Kürt sürülmüş, yarısı bile yurduna dönememiştir.

• 1937-1938 Dersim Direnişi sonrasında, on binlerce Kürt katledilirken yine on binlerce insan sürülmüştür.

• Bazı büyük Kürt aileleri defalarca sürgün edildiler. Bunların bir kısmı, 1960 İhtilali sonrasında da sürgün edildiler.

• 1938-1988 yılları arasındaki elli yıllık sakın dönemde, zorla göçler olmasa da, yine devletin gizli politikaları uyarınca, ekonomik nedenler ve yaşam koşulları gerekçesiyle, yüz binlerce Kürt, Doğu'dan Batı'ya göç etti.

• PKK'nın 1984 yılında silahlı mücadeleye başlamasından sonra yaşanan büyük göç, 1990'lı yıllarda büyük bir artış gösterdi. Bu göçle binlerce köy boşaltıldı, 1987-2005 yılları arasında, üç milyona yakın Kürt yerinden yurdundan oldu. Günümüzde bile bu göç hâlen devam etmektedir.

1916 Kürt Tehciri

20. yüzyılın hemen başında, Osmanlıda yeni bir ulus yaratma arayışlarının sonucu olarak Kürtlerin iskânı yine gündemdeydi. İttihatçıların yönetimindeki Osmanlı Hükümeti, iki halkı de yok etme planları içindeydi; savaş onlara bu fırsatı verdi. 1915'te, herkesin bildiği Ermeni Tehciri, 1916'da ise çok az kişinin bildiği Kürt Tehciri gerçekleştirildi.

Ermenilerin Hristiyan olması ve Rusya ile ittifak yapabilecekleri korkusuyla, önce Ermeni Tehciri gerçekleştirildi. Sonra sıra, "*sadakat-ı meşkûk*" (sadakati şüpheli) Kürtlere gelecekti. Kürtlerin merkez kontrolü dışında kalan aşiret yapılanması, İttihatçıları özellikle rahatsız ediyordu. İlk hedef bu yapıyı bozmaktı. İTC, bir toplum mühendisliği yöntemiyle, nüfus transferleriyle, iskân politikalarıyla demografik yapıyı değiştirmek istiyordu. Yeni bir ulus yaratma, homojen bir nüfus yapısı oluşturma amacıyla gerçekleştirilen göçler, etnik temizlik aracı olarak kullanıldı. İki tehcirde de etnik arındırma hedeflenmiş, mümkün olduğu kadar çok insanı yok etmek, Türk olmayan unsurlar temizlenmek istenmiştir. İngiliz tarihçi Arnold Toynbee (1889-1975), Ermeni ve Kürt sürgünleri için şöyle diyor: "Sürgünler, iradi olarak, mümkün olduğunca çok insanın hayatına mal olması hedeflenen, hesaplı bir vahşetle yürütülmekteydi. Burada İttihatçıların suçu yatmaktadır."²

Önce Osmanlı, sonra Türkiye, (*sadakatı şüpheli*) gördüğü Kürtleri uzak diyarlara sürgün etti. Sürgün yerlerinde her türlü ırkçı uygulamaya maruz bırakılan Kürtlerin, kimliklerini unutmaları için gerekli her şey yapıldı. 1916 yılında Rus işgali gerekçesiyle, İTC'nin nüfus mühendisliği politikaları doğrultusunda 800 bine yakın Kürt, Erzurum, Bitlis ve Van gibi savaş bölgesi vilayetlerden, Anadolu içlerine gönderildi. Anadolu'nun ücra köşelerine dağıtılan Kürtlerin büyük kısmı, zaman içinde kaybolup gittiler.

1925-1938 sürecinde ve 1984 sonrasında meydana gelen büyük Kürt göç ve sürgünleri, Kürt tarihinin bilinen dramatik sayfalarıdır. Ancak konumuz olan 1916 Kürt Tehciri, daha da dramatik olduğu hâlde bilinmemektedir. Önümüzdeki bölümlerde, bu tehcirin detaylarını vereceğiz.

2 *Aquainances*, Londra 1967, s. 241'den aktaran Jacob Künzler. *Kan ve Gözyaşları Ülkesinde, Dünya Savaşı Sırasında Mezopotamya'da Yaşananlar (1914-1918)*, Belge Yayınları, 2012, s. 10.

2-) 1916 KÜRT TEHCİRİ ÖNCESİNDE İTC'NİN NÜFUS MÜHENDİSLİĞİ POLİTİKALARI VE "AŞÂİR VE MUHÂCİRİN MÜDİRİYYET-İ UMÛMİYYESİ'NİN (AMMU)" KURULUŞU

Çok uluslu Osmanlı İmparatorluğu, 19. yüzyılın başından itibaren, bu yapıdan dolayı sıkıntılar yaşamaya başlamıştı. Uygulanan merkeziyetçi politikalar ve modernleşme çabaları da sıkıntıyı giderememişti. Çok sayıda etnisite ve inanç grubundan oluşan imparatorluğu yönetmek zorlaşmıştı. Padişah II. Mahmud tarafından hazırlanan, II. Abdülmecid tarafından ilan edilen 1839 *Tanzimat Fermanı*; Abdülmecid döneminde ilan edilen 1856 *Islahat Fermanı* ve II. Abdülhamid'in tahta geçmesinden üç ay sonra, 1876 yılında ilan edilen *Meşrutiyet*, hep Batılılaşma, modernleşme ve çöküşe geçen imparatorluğu kurtarmanın çabalarıydı.

İmparatorluk bünyesindeki etnik ve dini gruplar, 19. yüzyılın ortalarından itibaren imparatorluğun birliği için sorun olarak görülmüş ve bunun için çeşitli önlemler planlanmaya başlanmıştı. 19. yüzyıl boyunca Osmanlı-Rus savaşlarından dolayı, bazıları zorunlu, bazıları zorla çeşitli göç hareketleri gerçekleşince; göçleri düzenlemek amacıyla, *Sicill-i Nüfus İdaresi* kurulmuş, nüfus sayımları, dini ve etnik grupların tespitleri yapılmıştı.

II. Abdülhamid, çok büyük bir coğrafyaya yayılmış bulunan Osmanlı İmparatorluğunun artık zor yaşayabileceğinin farkındaydı. Abdülhamid, Avrupa'dan çekilme, belirli bölgelerde Müslüman nüfusu yoğunlaştırma çabalarına girmişti. 19. yüzyılın son. 20. yüzyılın ilk yıllarında; askeri, dini ve eğitim alanlarındaki uygulamalar, bir oranda Osmanlı birliğini bir süre daha devam ettirdi. Osmanlı birliğinin sağlanması konusunda en önemli unsurun Kürtler olduğunu anlayan ve "Kürtleri yoğurup kendimize mal etmeliyiz" diyen Abdülhamid, Hamidiye Alayları ve Aşiret Mektepleri uygulamalarıyla Kürtleri kazanmaya çalıştı ve belirli oranda başarılı oldu.

İTC'nin Osmanlı idaresinde mutlak hakim olduğu 1913 yılından itibaren, Kürtlerle İttihatçıların arası iyice bozuldu. Daha önce İTC'ye destek veren Kürt aydınları, artık İTC'ye karşıydılar. Bu dönemde Kürt ve Ermeni milliyetçiliklerinden rahatsız olan İTC liderleri, Ab-

dülhamid'in, II. Meşrutiyet'e kadar devam eden *Kürtleri yoğurma* politikalarını sürdürmek için çeşitli projeler geliştirdiler. Kürtler söz konusu olunca, İTC'nin güçlü liderleri Enver ve Talat, Balkanlar'ın elden çıkmasıyla Selanik'ten İstanbul'a getirilmiş olan sabık sultan Abdülhamid'e danışabiliyorlardı. Abdülhamid, "*Bizi Kürtlerle birleştiren rabita İslam'dır; bu Frenk politikalarıyla İslam'dan uzaklaşırsa, Kürtler bizimle birlikte olmazlar. Müslüman Kardeşliği politikası izlenmelidir.*" diye akıl veriyordu! Abdülhamid İttihatçılardan daha az Türkçü değildi, sadece yöntemde ayrılıyorlardı. Abdülhamid, II. Meşrutiyet'ten çok önce, *Türk unsurunun kuvvetlendirmesi ve Kürtlerin Türklüğe yoğrulmasından* söz ederek şöyle diyordu:

"İmparatorluğumuz dâhilinde boş araziye iskân etmek için, münasip şekilde muhaceret terkiğine ihtiyaç var. Fakat Yahudi muhaceretini telâkki edemeyiz. Yabancı dinden olanları, kıymık gibi kendi etimize, kendimiz soktuğumuz devirler geçti. Devletimiz hudutları dâhiline ancak kendi milletimizden olanları ve bizimle aynı dini inançları paylaşanları kabul edebiliriz. **Türk unsurunu kuvvetlendirmeye dikkat etmeliyiz.** Bosna Hersek ve Bulgaristan'daki Müslüman halkın çoğalıp artanını muntazaman buraya getirip yerleştirmeliyiz.

Muhaceret yalnız milli kudreti artırmakla kalmayacak, aynı zamanda imparatorluğumuzun iktisadi kudretini de fazlaştıracaktır. Rumeli'nde ve bilhassa **Anadolu'da Türk unsurunu kuvvetlendirmek ve her şeyden evvel içimizdeki Kürtleri yoğurup kendimize mal etmek şarttır.** Türk tahtına çıkmış olan seleflerinin en büyük kusuru Slav unsurunu, Osmanlılaştırmış olmanlarıdır. Bu tabii kolay bir iş değildir. Mamafih Rum ve Ermenilerle kan karışımı daha kolay husule gelmiştir.

Allah'a şükür kanımız üstünlüğünü muhafaza etmiştir."³

1913 yılından itibaren İttihatçılar, Abdülhamid'in, Kürt ve Ermeni politikalarını bir şekilde sürdürdüler. Bu politika, yüz yıldır, seküler Kemalistler ve İslamcılar tarafından devam ettirilmektedir. Seküler düşünceye sahip İTC ile muhafazakâr Abdülhamid'in uzlaşma noktası, yüz yıl sonra bu gün de, Kemalistlerle İslamcıların uzlaşma noktasıdır!..⁴

3 Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıratım*, s. 73-74.

4 "Mevzubahis vatansa, gerisi teferruatır" anlayışı o günlerden kalmış olmalıdır. C.T.

1913 Şark Islahat Projesi ve 8 Şubat 1914 Osmanlı-Rusya Vilâyat-ı Şarkiye Islahat Müfettişliği (Ermeni) Antlaşması

İttihat ve Terakki'nin Osmanlı bakiyesi üzerinde tek uluslu bir devlet kurma plan ve projelerini sürdürdüğü 1913-1914 yıllarında, Ermeniler çok şeyden habersiz, seküler gördükleri İttihatçılardan beklenti hâlindeydiler. II. Abdülhamid'e karşı olan Ermenilerin İttihatçılarla ilişkileri iyiydi. Meydana gelen çeşitli olaylardan sonra, 1912'den itibaren ilişkileri kısmen bozulsada özellikle Taşnaksutyun Ermeni Partisi ile İttihatçıların ilişkileri devam ediyordu. Bu sıralarda Osmanlı Meclis-i Mebusan'da Zöhrab Efendi başkanlığında bir Ermeni mebus grubu vardı. Ermeni mebuslar Ermeni haklarını talep ederken; İngiltere, Fransa, Almanya ve Rusya gibi devletlerle bu isteklerinde Ermenilere destek veriyorlardı. Haziran 1911'de Ermeni Patrikhanesi Umumi Meclisi, Osmanlı Hükümeti'ne Ermeni haklarıyla ilgili bir dilekçe vermişti. Ardından Ermeni Patriği Arşaroni Efendi, *La Turquie* gazetesiyle yaptığı söyleşide, Ermeni sorununu 14 madde hâlinde dile getirmişti. İTC Hükümeti, Batılı Devletlerin baskısıyla bir ıslahat/yenileşme projesi hazırlamak zorunda kaldı ve Haziran 1913'te, bir ön komisyon tarafından *Şark Islahat Projesi* taslağı hazırlandı. Taslakta, *Vilâyat-ı Sitte* olarak adlandırılan Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Harput ve Sivas vilayetlerinde, Ermenilere ulusal haklar verileceği belirtilirken aynı bölgede yaşayan Kürtlerin haklarından söz edilmiyordu. Bölgeye, büyük devletlerin kontrolünde, padişah tarafından beş yıl müddetle bir *genel vali* atanacaktı. Ermeni ulusal haklarıyla ilgili bu taslak proje, Rusya ve Osmanlı İmparatorluğu arasında, **8 Şubat 1914** tarihinde, *Vilâyat-ı Şarkiye Islahat Müfettişliği Antlaşması* adıyla imzalandı.⁵ Kürtlerin Mele Selim önderliğinde Bitlis bölgesinde, İTC'ye karşı isyan hâlinde olduğu bu dönemde; Ermeniler, bu antlaşmadan büyük beklenti içindeydiler.

Ermeniler bu antlaşmadan beklentiliyken gelişmeleri kavrayabilen bazı Kürt liderler de antlaşmadan rahatsızdılar. Çünkü bu antlaşmaya göre, Kürtlerin çoğunluk hâlinde yaşadığı toprakların önemli bir bölümünde Ermenilere özerklik verileceği vaat ediliyordu. Bu antlaş-

5 Bu ıslahat projesi ve 8 Şubat antlaşması hakkında daha geniş bilgi için, bu kitabın VI. Bölümündeki "Dönemde Kürt-Ermeni İlişkileri" başlıklı bölüme bakılabilir.

ma, Kürtlerle Ermenilerin arasını iyice açarken Ermeniler, bu sırada meydana gelen 1914 Bitlis İsyanı'nı, en çok da bu nedenle desteklemediler. Bu projeyle ilgili çalışmaların hazırlandığı sırada I. Dünya Savaşı başlayınca, ortaya bambaşka bir manzara çıkacaktır. Savaş çanlarının çaldığı sıralarda, İttihatçılarla Ermenilerin arası iyiydi fakat eski imtiyazlarını kaybeden Kürt Aşiretleriyle İttihatçılar arasında bir güvensizlik vardı. Tüm olanlara karşın, İttihatçılar; Kürtlerin, Ermenilerle ve Ruslarla işbirliği yapmalarından ve Kürt milliyetçiliğinin yükselmesinden çekiniyorlardı. Buna önlem olarak Kürtlerin sürgün edilmesi ve asimile edilmesi planlanıyordu. Savaş bunun için önemli bir fırsat olacaktır.

İTC'nin Nüfus Transferi Oyunları

Göç, sürgün, tehcir konuları, Balkan Savaşları sonrası, I. Dünya Savaşı öncesinde İttihatçıların gündemindeydi. Balkan halklarının imparatorlukla yollarını ayırmasıyla birlikte, Osmanlı Devleti'ne dıştan göçler olduğu gibi, içte de göç hareketleri artmıştı. İttihatçılar, bu sıralarda *Sicill-i Nüfus İdaresi* aracılığıyla, çeşitli yerlerin etnik yapılarını öğreniyor, iskânları ona göre düzenliyorlardı. Özellikle Bulgaristan'la mübadele antlaşması imzalanınca karşılıklı göçler artmış, yüz binlerce insan yer değiştirmiş, Anadolu'nun nüfus yapısında büyük değişiklikler meydana gelmişti.

1914 başlarında, Ege ve Trakya'daki Rumlar Yunanistan'a sürüldü. Diğer taraftan, Balkan Savaşlarında kaybedilen Osmanlı topraklarından Anadolu'ya Müslüman göçleri devam ediyordu. Böylece, gayrimüslim azınlıklar ve Müslüman halklar, savaş koşullarında karşılıklı yer değiştiriyordu. Bu durum, İTC'nin nüfus mühendisliği çalışmalarını ve demografik yapının değiştirilmesi politikalarını kolaylaştırıyordu. İmparatorluktan ulus devlete geçiş sürecindeki Osmanlıda, İTC hükümeti, güçlü bir devletin, farklılıkları azaltmakla olabileceğine inanıyordu. Farklılıkların ayrılıklar getireceğini düşünen İttihatçılar, farklılıkları ortadan kaldırmak için hızla nüfus transferleri, etnik temizlik yöntemleri hayata geçiriyorlardı. Nüfus yapısını değiştirme, bir nevi dini ve etnik mühendislik yapma tasarıları vardı. Savaş çanları çalarken İTC'nin nüfus mühendisliği çalışmaları bütün hızıyla devam ediyordu.

İttihatçılar, plan ve projeleri için, nüfus sayımları yapmak, dini ve etnik grupları belirlemek amacıyla Tanzimat'tan sonra oluşturulan *Sicil-i Nüfus İdaresi* ve 1878 yılında çıkartılan *Sicil-i Nüfus Nizamnamesi* verilerinden yararlandılar. Çok uluslu çok dinli Osmanlı İmparatorluğunda, hangi halkın, hangi inanç topluluğunun nerede yaşadığını öğrenmek isteyen İTC, 1914 yılında biri gizli, biri açık, iki nüfus sayımı yaptırdı. Sayım sonuçları, başlangıçta gizli tutularak kullanıldı. Müslüman nüfusun etnik yapısı göz önüne alınmadan sayılırken; Hristiyan Rum, Ermeni ve Süryaniler mezheplerine kadar belirlendi.

Sonradan bilinir hâle gelen bu sayım sonuçları, *Vilâyat-ı Sitte* olarak adlandırılan ve ağırlıklı olarak Kürt ve Ermenilerin yaşadığı illerde aşağıdaki gibi belirlenmişti:

VİLAYET	MÜSLÜMAN	ERMENİ	GREK (RUM)
Erzurum	639.297	134.377	4.864
Bitlis	309.999	117.492	-
Van	179.380	67.792	-
Diyarbakir	492.101	65.850	1.935
Harput	446.379	79.821	971
Sivas	939.735	147.099	75.324 ⁶

O dönemde bölgeye, henüz dışarıdan Türk nüfus fazla getirilmediği için, Sivas dışındaki illerdeki Müslüman nüfus büyük oranda Kürttü. 1914 yılında Van'da Ermeni nüfusun az görünmesi, 19. yüzyılın sonlarından itibaren, çeşitli olaylardan dolayı, Ermenilerin göç etmesi ve Van Vilayeti'nin Hakkâri'ye kadar uzanan geniş bir coğrafya olmasıyla açıklanabilir. Van şehir merkezinde Ermeni nüfus yoğunken kırsalda Kürt nüfus fazlaydı. Ermeni Tehciri'nin daha yaygınlaşmadığı bu dönemde bile, Diyarbakir'de Kürt nüfus, Ermeni nüfusun birkaç katıydı. Bitlis, Erzurum, Harput ve Van illerinin genelinde Müslüman nüfus olarak gösterilen nüfusun büyük bölümünün de Kürt olduğu biliniyordu. Sivas dışındaki diğer vilayetlerin hiç birinde Kürt nüfus %50'sinin altında değildi. O dönemlerde nüfusun %80'inden fazlası köylerde

6 Karpas, Kemal, *Osmanlı Nüfusu (1830-1914) Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yayınları, 2003, s. 209-232. Bu eserde kapsamlı olarak verilen 1914 nüfus sayımı, pek çok kaynakta da bulunmaktadır. Ermeni çevrelerin verdiği sayılar bunlardan kısmen farklı olsa da, Karpas'ın kitabındaki bilgiler o dönemdeki belgelere dayanmaktadır.

yaşıyordu ve köylerde Kürt nüfus yoğunluğuydu. Daha çok esnaf ve sanatkâr olan Ermeniler ve bürokrasideki Türkler şehirlerde oturuyordu.

1914 nüfus sayımına göre, bu altı ildeki Ermeni nüfus 600-700 bin, Osmanlı topraklarındaki toplam Ermeni nüfus bir milyon 400 bin olarak görülmekteydi. Bu sayılar, bazı kaynaklar tarafından bir milyon 600 bin-bir milyon 800 bin arasında verilirken Ermeni çevreleri bunun iki milyonun üstünde olduğunu belirtiyorlardı. Yine bu sayıma göre, bu sırada, Musul ve Suriye bölgesi dahil tüm Osmanlı nüfusu 15 milyondur. Birçok kaynaktaki ortalamalara göre, bu sıralardaki Osmanlı Devleti sınırları içindeki Ermeni nüfusunun %10, yani bir buçuk milyon olduğu kabul edilmektedir. Yine sayılar, Batı'daki Ermeni nüfusun, Kürtlerle Ermenilerin bir arada yaşadığı altı vilayetten daha fazla olduğunu gösteriyor. Çünkü Ermeniler, Anadolu'nun her yerinde; özellikle Adana, Kayseri, Sivas ve İstanbul'da bulunmalarına karşın; Kürtler, Konya-Ankara bölgesi dışında büyük oranda Kürdistan'da yaşıyordu.

İTC, bu nüfus yapılarını dikkatle inceleyip tedbirler düşünürken savaş başladı. Savaştan kısa bir süre önce elde edilen bu sonuçlara göre, din ve etnik yapı göz önüne alınarak iskân politikaları geliştirilecekti. Bu konuda başta Almanya olmak üzere, bazı Batılı Devletlerden, reformlar ve modernleşme gerekçesiyle destek de alınıyordu. Savaşın başlamasıyla bu çalışmalara kısa bir süre ara verildi.

İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyeti'nin Kuruluşu

Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın ortalarından itibaren, Rusya ile yaptığı ve hep kaybettiği savaşlar sonucunda Kafkaslardan Müslüman göçü ile karşı karşıya kalmıştı. Özellikle 1293/1877 yılında gerçekleşen savaştan (93 Harbi) sonra, bu göçler doruk noktasına ulaşmıştı. Bu bakımdan göç ve iskân politikalarıyla ilgili çeşitli çalışmalar yapılmıyordu. İmparatorluk bünyesindeki tebaanın nüfus kayıtlarını belirlemek amacıyla, Tanzimat'tan sonra *Sicill-i Nüfus İdaresi* kurulmuştu. Bu sırada, 1878'de, göç işleriyle ilgilenmek üzere, *İdâre-i Umûmiyye-i Muhâcirîn Komisyonu* (*Muhâcirîn İdaresi*) adıyla bir kuruluş oluşturulmuştu. 1912-1913 yıllarında Osmanlı İmparatorluğunun yenilgisiyle sonuçlanan iki Balkan savaşından sonra Balkanlardan Anadolu'ya göçler başlamıştı ve *Muhâcirîn İdaresi* hâlen varlığını koruyordu;

müdürü Said Paşa idi.⁷ Bu sırada merkezini Selanik'ten İstanbul'a taşıyan İTC artık tam iktidardı.

İTC'nin 1913 Kongresi'nde çeşitli kararların yanında, genel olarak göç ve henüz Kürt göçü gündemde yokken Mehmet Ziya'nın önerisiyle Kürt aşiretlerinin iskânı gibi konularda da kararlar alınmıştı. İTC'nin merkez yönetimindeki ideoloğu Diyarbakirli Mehmed Ziya (Gökalp), Abdülhamid'in Kürtleri İslam potasında yoğurma politikalarını, planlı bir asimilasyon politikası ile sürdürmek için içtimai (sosyal) çalışmalar yapılması gerektiğini belirtiyordu. İTC, modern bir ulus yaratma hedefiyle, imparatorluk bünyesindeki nüfus yapısını öğrenmek için çeşitli girişimlerde bulundu. Öncelikle imparatorluk bünyesindeki tebaanın nüfus kayıtlarını belirlemek amacıyla, Tanzimat'tan sonra kurulan *Sicill-i Nüfus İdaresi*'nin verilerinden yararlanıldı.

13 Mayıs 1913 tarihinde, göçmenlerin iskân işlerini düzenlemek için, *İşkân-ı Muhâcirin Nizâm-nâmesi* hazırlandı.⁸ Dört bölüm ve kırk beş maddeden oluşan nizamnamede, genel olarak, muhacirler, *milliyet* esasına göre ayrılmıyor; dışarıdan gelenler “muhacir”, yurt içinde yer değiştirenler “mülteci” olarak adlandırılıyordu. Nizam-nâme'nin ikinci maddesinde, **“Muhâcirîn iki kısımdır. Birincisi hükûmet-i metbû‘alarından istihsâl-i me‘zûniyyetle terk-i tâbi‘iyyet iderek gelenler, ikincisi mültecî olarak gelüb de tâbi‘iyyet-i ‘Osmâniyyeye dâhil olmak istid‘âsında bulunanlardan hükûmetce muhâcir sıfatıyla kabûlüne karâr virilenlerdir.”** deniyordu.⁹

Bir süre sonra, İTC yetkilileri, bu nizamnameyi ve eskimiş olan *Muhâcirin İdaresi*'ni yeterli görmemeye başladılar. Yeni kurulacak bir kuruluşa, aşâirin (aşiretler) ifadesi de eklenmek isteniyordu. Açık bir belgede doğrudan “Kürt” adı kullanılamayınca, “aşâir” denilerek iş kurtarılmak isteniyordu. Bu amaçla, **29 Ekim 1913** tarihinde, *İşkân-ı Aşâir ve Muhâcirin Müdiriyyeti* (İAMM) adı ile bir kurum oluşturuldu. İsimdeki “İşkân” sözcüğü yerine, yer yer “Umûr” ve “İdâre” sözcükleri

7 Serhat Bozkurt, “Bir Toplumsal Mühendislik Kurumu Olarak Aşâir ve Muhâcirin Müdiriyyet-i Umûmiyyesi”, Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 2013, s. 100.

8 Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi. İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, 2015, s. 404.

9 Bozkurt, *Bir Toplumsal Mühendislik*, s. 96.

de kullanılmıştır. Önceki müdüriyetin çalışma alanı yalnız “muhâcirîn” konusu iken yeni müdüriyet, “muhacirîn”, “aşâir” ve “iskân” konularında çalışma yapacaktı. İAMM’nin ilk müdürlüğüne Suad Bey atanırken ikinci müdürlüğe eski *Muhacirîn İdaresi* Müdürü Sait Paşa atandı. Bu kurumun müdürlüğüne, kuruluşundan yaklaşık olarak bir yıl sonra, 1 Aralık 1914 tarihinde Şükrü Bey (Kaya) atanmıştır.

İAMM, önceleri Balkan muhacirleri için, sonra Ermeni Tehciri’nde kullanılsa da, **14 Mart 1916**’da, “*Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i Umûmiyyesi (AMMU)*” adıyla yeniden düzenlenerek özellikle Kürt Tehciri’nde kullanılacaktır. Bu kuruluş, çeşitli düzenlemelerle yalnız göç değil, etnik grupları yok etme, farklı inançları birleştirme ve buna ideolojik alt yapı hazırlama gibi çeşitli işlerde kullanılarak bir toplumsal mühendislik projesi hâlinde uygulanacaktır.

Bir Kaza Dâhilinde İçtima-i Teşkilat Anketi

1913 yılı sonlarında Mehmet Ziya’nın öncülüğünde Kürtlerle ilgili bilgi ve belge toplamak amacıyla, “*Bir Kaza Dâhilinde İçtima-i Teşkilat*” adıyla ilginç bir anket hazırlandı. Dört bölüm ve altmış sekiz maddeden oluşan anket. 1914 yılı başlarında, Kürt illerindeki idari amirlere dağıtılarak cevaplandırılması istendi. Anket dört bölüm hâlinde tasnif edilmişti.¹⁰

1. *Zeami Teşkilat*: Bu bölümde, Kürt toplumunun genel durumu, sosyal yapısı ve aşiretlerin durumunu ilgilendiren 29 soru bulunmaktadır. Aşiretlerle ilgili çok sayıda bilgiye ulaşmak için, anketin bu maddeleri çok detaylı hazırlanmıştır.¹¹

10 Bab-ı Ali Caddesi, Dersaadet-Hilal Matbaası’nda bir broşür halinde basılan bu ilginç anketin orijinali için bkz. Dündar, *Modern Türkiye’nin Şifresi*, s. 494-498 içinde DH. EUM. MTK. 77/52.

11 Dündar, *zeamet* için şöyle diyor: “Zeamet, sipahilere verilen en büyük tımarlardır. Tımar sistemi 1858’de kaldırıldıktan sonra; farklı ölçek ve biçimlerde Kürt bölgelerinde varlığını korur. Özellikle Hamidiye Aşiret Alayları’na mensup aşiretlerin bölgelerinde bir dereceye kadar otonom olmalarına göz yumulur. Bunu Gökalp, zeamet diye tanımlar.” Dündar *zeami* için de şöyle diyor: “Miri topraklara devlet adına tasarruf ederdi. Köylü onu efendisi olarak tanır ve hürmet ederdi. Onlar da köylüyü himaye derdi. Zaim örfi ve şer’i vergileri tahsil ediyor, asayiş ve güveni sağlıyor, ayrıca bağlı bulunduk-

2. *Dini Teşkilat*: Bu bölümde Kürtlerin dini inançlarıyla ilgili 19 soru bulunmaktadır.

3. *İktisadi Teşkilat*: Kürtlerin ekonomik durumu, Kürdistan'daki üretim ilişkileri ve gelişmişlik durumuyla ilgili 16 soru vardır.

4. *Mütenevvia (Çeşitli)* : Anketin bu son bölümünde, aşağıdaki dört ilginç madde bulunmaktadır.

“65- Kaza ve nahiye isimleriyle şehir, dağ, ırmak isimlerin Kürtçeleri nedir?

66- Kürdistan'daki cinayetlerin ne miktarı ferdi infiallerden, ne miktarı aşiret intikamlarından tekevvün ediyor (oluşuyor)?

67- Kürt tarih ve etnografyasına, Kürtlerin örf ve adetlerine dair ne gibi şeyler biliyorsunuz? “Bunlara dair malumatla Kürtlüğe dair tarihi, edebi, matbu, yazma kitap ve vesikalar”

68- Kürtleri hüsn-i idare edebilmek için hükümetin nasıl bir tarz-ı idare ittihaz etmesi faydalıdır?”¹²

Batılı bilimadamlarından da yararlanılarak Mehmed Ziya (Gökalp) tarafından hazırlanan bu anketin vereceği sonuçlara göre, bir *Şark Islahat Projesi* hazırlandı. Modernleşmeyi hedeflediği belirtilen ıslahat projesi için, Almanya, Fransa ve Rusya devletleri destek verirken Ermeni temsilcileri de proje için kurulan komisyonlarda yer aldılar. Batılı güçler çıkarları için, Ermeniler işlerine yarayacağına umdukları için projeye sahip çıktı. İTC'nin gizli amacı ise asimilasyondur, Anadolu'nun baştan başa Türkleştirilmesiydi. Kürt inkârı ve Kürt yerleşim yerlerinin isimlerinin değiştirilmesi planlaması, ilk kez ve sistematik olarak bu projeye başlatılmıştır.

Kürtlerin sistematik olarak asimile edilmesine kafa yoran İTC'nin ideoloğu Mehmet Ziya, Kürtlerin ayrı bir ulus olduğunu kabul ediyor ama “Kürtlerin Menfaati!” için Türkleşmeleri gerektiğini belirtiyordu. Kürtlere şiddet uygulanmayacak ancak *faydalı unsur* olmaları için, dillerini unutmaları sağlanacaktı. Bu, eğitimle, iskân politikalarıyla gerçekleştirilecekti. Mehmet Ziya'nın geliştirdiği bu milliyetçilik anlayışıyla, Kürtler yumuşak bir usulle Türkleştirilecekti. Bununla ilgili araştırmacı Fuat Dündar, şöyle ilginç bir değerlendirme yapmaktadır:

ları sancak beyleriyle askerleriyle birlikte savaşa katılırlardı.” Bkz. Dündar, *A. g. e.*, s. 405 ve s. 495.

12 *A.g.e.*, s. 498.

“Gökalpsiz bir İttihat ve Terakki, sadece Selanik Cemiyeti olarak kalacak ve Kürdistan’da İttihatçılar için hep bir ‘terra incognita’ (bilinmeyen ülke) olacak, böylece Türkiye Cumhuriyeti’ne götüren Türk milliyetçik modeli ortaya çıkmayacaktı.

Gökalp’in ölümünden (25 Ekim 1924) sadece 4 ay sonra, Şeyh Said İsyanı patlak verir (3 Mart 1925). 1905-1907 yıllarında Milli aşireti reisi İbrahim Paşa’ya direniş örgütleyen Gökalp’in savunduğu surların önüne 7 Nisan’da isyancı güçler dayanır. Kürt sorununun doğuşudur bu tarih.”¹³

İttihatçıların özellikle 1913’ten itibaren, Kürtleri asimile etmek için yaptığı plan ve projeler, asıl olarak cumhuriyet döneminde uygulamaya girmiştir. İTC dönemi asimilasyon projelerinin inşa süreci olmuş, projelerin tamamıyla hayata geçirilmesi cumhuriyet döneminde gerçekleştirilmiştir. Yukarıdaki anket uygulaması ve bu ilginç proje, I. Dünya Savaşı’nın başlamasıyla yarım kalmıştır.¹⁴ Bu sıralarda, demografik durumun teorik alt yapısı için de bazı broşür ve kitaplar hazırlanmıştır. Bunların üç ana hedef vardı:

1- İmparatorluk bünyesindeki Müslüman olmayan unsurların yok edilmesi. Bunlardan, Rumların göçertme, Ermeni ve Süryanilerin, öldürülme, sürülme ve Müslümanlaştırma (genel olarak çürütme) şeklinde yok edilmesi, mallarına el konulması.

2- İmparatorluk bünyesindeki Müslüman unsurların Türklüğe asimile edilmesi. Bunların içinde, doğal olarak büyük bir nüfus ve coğrafyaya sahip olan Kürtler ana hedefti.

3- Üçüncü hedefe de, büyük bir bölümü aynı zamanda Kürt olan Kızılbaşlar (Aleviler) ve bazı tarikatlar konmuştu. Türk birliğinin güç-

13 A.g.e., s. 422.

14 Bu anket, Cumhuriyet’in kuruluşundan bir yıl sonra, 11 Aralık 1924’te, *İşkân Müdüriyeti Umumiyesi* tarafından geliştirilerek, bir fişleme şeklinde ve *Mevcut Aşâir ve Şeyhler Hakkındaki Mâlumât-ı Umûmiye Anketi* adıyla hazırlanıp uygulandı. Buna bağlı olarak da, 8 Eylül 1925’te ünlü *Şark Islahat Planı* hazırlandı. Daha sonraki yıllarda da, peş peşe Kürtler için mecburi iskân kararları alınacak, kanunlar çıkartılacaktır. Görüldüğü gibi, bunların hepsinin temelleri, daha 1913 yılında İttihatçılar tarafından atılmıştır. Yine 1934 yılında çıkartılan *Mecburi İskân Kanunu* da, 14 Mart 1916 tarihinde düzenlenen *Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyyet-i Umûmiyyesi* ve savaşın bitmek üzere olduğu İTC’nin son döneminde yeniden düzenlenen *Aşâir ve Muhâcirin Kanunu*’nun geliştirilmiş hâlidir.

lendirilmesi için, Alevilerin Sünnileştirilmesi, bazı tarikatların dağıtılması da tasarlanmıştı.

İTC'nin dönem boyunca uyguladığı iskân politikası kısaca iki maddede özetlenebilir:

1. Türk ve Müslüman olmayan unsurların mümkün olduğu kadar Anadolu'nun dışına atılması, Müslümanlaştırılması (Rumlar, Ermeniler) veya Türkleştirilmesi (Kürtler).

2. Anadolu dışındaki (özellikle Balkan, Kafkas ve Kırım) Türklerin veya Türkçe konuşan Müslüman toplulukların çeşitli yollarla (en çok da mübadeleyle) Anadolu'ya getirilmesi.

Diğer halklara büyük acılar ve dramlar yaşatsa da, İTC, büyük oranda, bu iskân politikalarında başarılı olmuştur.

Savaşın Başlamasından Sonra İTC'nin Asimilasyon Çalışmaları Hızlanıyor

Savaşın başladığı 1914 yılında, *İçtimaiyat İlmi*'nin, yani *Sosyolojinin*, Osmanlı'nın toplumsal sorunlarına çözüm getirebileceği tartışılmaya başlanmıştı. Tam bu sırada İTC'nin ideoloğu Mehmet Ziya, milli meselenin, ünlü Fransız sosyoloğu Emile Durkheim'ın (1858-1917) prensipleriyle çözülebileceğini belirtiyordu. 1915 yılında, Mehmet Ziya'nın başkanlığında İstanbul Darülfünun İçtimaiyat (İstanbul Üniversitesi Sosyoloji) Kürsüsü kuruldu. Kürsüde, Osmanlı'da bulunan inanç ve etnik yapıların durumu sosyolojik incelemeye tabi tutulacaktı. Savaş yılları içinde bu kürsüde, Kürt etnisitesi, Türkmen ve Kızılbaş inancı üzerinde duruldu.

I. Dünya Savaşı'nın tüm şiddetiyle devam ettiği, Ermeni Tehciri'nin bitmek üzere olduğu, Kürt Tehciri hazırlıklarının yapıldığı bu sıralarda, 1915 Mayıs ayında; Almanların da desteğiyle, bütün Anadolu'daki etnik ve dinsel yapıları incelemek üzere araştırmalar yapılmaya başlanıyordu. Bu çalışmaların organizatörü, İTC'nin beyni olarak nitelendirilen Dâhiliye Nazırı Talat'tı. Bir toplantıda Talat şunları söylüyordu:

“Bu milletin başına geçtik. Fakat Anadolu bizim için kapalı bir kutudur. Önce bunun içeriğini tanımamız, sonra bu millete layık hizmetlerde bulunmamız lazım geldiğine inanıyorum.”¹⁵

15 Dündar, *A.g.e.*, s. 126; Baha Sait Bey, *İttihat ve Terakki'nin Alevilik Bektaşilik Araştırması*, Berfin Yayınları, 1995, s. 7-8.

Talat'tan sonra, İTC'nin merkez komite üyesi ve bu konulardaki akıl hocası Mehmet Ziya (Gökalp) söz alır:

“Biz siyasi bir inkılâp yaptık. Yani meşruti bir idare vücuda getirdik. Hâlbuki en büyük inkılâp içtimai inkılâptır. İçtima-i bünyemizde, kültür sahasında yapabileceğimiz inkılâplar en büyüğü ve en verimli olanı olacaktır. Bu da, Türk cemiyetinin morfolojik yapısını tanımakla olur. Bunların başında Anadolu'nun muhtelif dinsel inançları, tarikatlar, mezhepler ve Türkmen aşiretleri gelir. Bu kurumları incelemek üzere bilim gücü tam olan arkadaşları, bu kutuyu açmaları için gönderelim.”¹⁶

Bu görüşmelerden sonra Anadolu'daki dinsel inançlar ve etnik yapıları incelemek üzere İttihatçılar Anadolu'ya dağılarak sosyolojik saha çalışmalarına giriştiler. Kürtleri Türkleştirme sevdasındaki Mehmet Ziya'dan başka; Yahudi Moiz Kohen (Munis Tekinalp) ve Kafkas kökenli bazı devşirme aydınlar da aktif olarak, Türkleştirme çalışmaları içinde yer aldılar. İTC iktidarı, sosyolojik araştırmalarla, saha çalışmalarıyla, nüfus yapısının değiştirmenin teorik temellerini hazırlıyordu. Araştırma için aşağıdaki görevlendirmeler yapıldı:

- 1- Kızılbaş ve Bektaşileri için Baha Said
- 2- Ahilik için Mehmet Tahir Olgun ve Hasan Fehmi Turgal
- 3- Ermeniler için Esat Uras
- 4- Aşiretler, Tarikatlar ve Aleviler için Zekeriya Bey (Sertel)
- 5- Kürtler ve Türkmenler için Habil Âdem (Naci İsmail).¹⁷

Kürt Göçü Hızlanırken Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi Kuruluyor

1916 yılı başlarında Ermeni Tehciri'nin bittiği, Rus işgali dolaısıyla Kürt Tehciri'nin yeni başladığı sıralarda, Dâhiliye Nezareti ve valilikler arasında konuyla ilgili yazışmalar da hızlanmıştı. Diğer taraftan, savaştan önce, 1913'te kurulmuş bulunan İAMM'nin müdürü Şükrü Bey (Kaya), müdürü olduğu kuruluşun, göç ve iskân konuları için yeterli olmadığını belirterek acil olarak bir mevzuat düzenlemesi istiyordu. Bunun üzerine Dâhiliye Nazırı Talat, konunun acil olduğunu

16 Ziya Gökalp, “Bir Kavmin Tetkikinde Takip Olunacak Usul”, *Milli Tefhullar Mecmuası*, Sayı: 2, Mayıs-Haziran 1915 ve Dündar. A.g.e., s. 126 .

17 Nejat Birdoğan, *İttihat-Terakki'nin Alevilik Bektaşilik Araştırması*, Baha Sait Bey, Berfin Yayınları, 1994, s. 7.

belirterek, Meclis-i Mebusan'a konuyla ilgili bir kanun tasarısı sunar. Hem Meclis-i Mebusan'da, hem Meclis-i Ayan'da konu tartışılır, kurum müdürü Şükrü Bey geniş bilgi verir. Kanun 9 Mart'ta kabul edilirken 14 Mart 1916'da, bu kanuna dayanarak, *İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyeti (İAMM)*, *Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi (AMMU)* adıyla yeniden yapılandırılır ve umum müdür olarak yine Şükrü Bey (Kaya) atanır. İTC'nin önemli isimlerinden *Şükrü Kaya* (1883-1959), İAMM'ın son müdürüydü, yeni kuruluş AMMU'nun de umumi (genel) müdürü olur. Kurumun umum müdür yardımcılığına Hamdi Bey, Aşiret Şubesi Başkanlığına Zekeriya Bey (Sertel) atanırlar.

İstanbul'da çeşitli merkez birimleri olan ve çok geniş bir teşkilat ağı oluşturulan AMMU, dönemin önemli kuruluşlarından. Bütçesi oluşturulurken müdüriyetin merkez ve taşra teşkilatına çok sayıda memur alınmış, vilayetlerde şube müdürlükleri açılmıştır. Bu umum müdürlük, kapasitesiyle birçok vekâletten (bakanlıktan) daha büyüktü. Umum müdür Şükrü Bey ve müdür yardımcısı Hamdi Bey, kurumda önemli görevler yapacaklardır. AMMU'de, bu dönemde önemli görevler alan biri de, daha sonra sosyalist kimliğiyle de bilinecek olan *Zekeriya Bey (Sertel)*, anılarında bu süreci şöyle anlatmaktadır:

“Muhacirin Umum Müdürü Şükrü Kaya idi. Paris'teki öğrenimini tamamlamış ve yurda yeni dönmüştü. Zeki ve bilgili bir gençti. İşin başına onu geçirmişlerdi. Ben de 'Aşiret Şubesi Müdürlüğü' ne atandım. Şükrü Kaya bana aşiretler hakkında önce bilimsel bir araştırma yapmak gerektiğini söyledi. Memlekette aşiretlerin sayısı neydi? Bunlar nerelerde ve nasıl yaşıyorlardı? Adetleri, gelenekleri nelerdi? vb...

Bu kuruluşta kaldığım iki yıl içinde, biri aşiretler, biri de tarikatlar konusunda iki etraflı dosya hazırladım. Aşiretlerin çoğu Alevi idi. Bu bakımdan, Aleviliği ve tarikatları öğrenmek gerekti. Böylece iki koldan araştırmalar yaptım. Fakat sonra bu araştırmaların ortaya getirdiği eserler ne oldu bilmiyorum. Oysa yayınlanabilselerdi, ortaya değerli bir eser çıkabilirdi.”¹⁸

Şükrü Kaya, 2 Ocak 1917 tarihine kadar bu görevde kalmış, 8 Şubat 1917'de genel müdür yardımcısı Hamdi Bey genel müdür olarak atanmıştır. Sonraki dönemlerde, başbakanlık dahil önemli görevlerde bulunan İTC'nin önemli adamı Şükrü Kaya, hem İTC döneminde hem Cumhuriyet döneminde, birinci derecede Kürtlerin asimilasyonu

18 Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım*, Tarihî Tanıklar Yayınları, s. 81.

ilgilenmiştir. 1934 yılında Dâhiliye Vekili olduğu dönemde kabul edilen 2510 sayılı “Mecburi İskân Kanunu”, onun 1913-1918 yılları arasında hazırladığı talimatnameler doğrultusunda çıkartılmıştır.

İTC’nin İskân Politikalarının Bir Devamı Olarak, 1934 Mecburi İskân Kanunu

1913-1918 yılları arasında İTC’nin Kürtleri asimile etmek için yaptığı ve tamamlayamadığı projeler Cumhuriyet’in ilk yıllarında gerçekleştirilmiştir. İttihatçıların bu dönemde başlattığı Türkleştirme amaçlı iskân projeleri: Erken Cumhuriyet Dönemi’nde, *Şark Islahat Planı* ve *Mecburi İskân Kanunu* gibi uygulamaların konusu olmuştur. Şükrü Kaya’nın Dâhiliye Vekili olduğu sırada, 14 Haziran 1934 tarihli *Resmî Gazete*’de yayımlanan *2510 Sayılı Mecburi İskân Kanunu* bu uygulamalardan biridir. Sosyolog İsmail Beşikçi bu kanunla ilgili bir kitap yayımlamıştır. Kanunun ilk iki maddesi bile, Cumhuriyetçilerin, İttihatçıların yarım bıraktığını tamamladığını göstermektedir:

“Madde-1. Türkiye de Türk kültürüne bağlılık dolayısıyla nüfus oturuş ve yayılışının bu kanuna uygun olarak icra vekillerince yapılacak bir programa göre, düzeltilmesi dâhiliye vekilliğine verilmiştir.

Madde-2: Dâhiliye vekilliğince yapılıp, icra vekilleri heyetince tasdik olunacak haritaya göre, Türkiye, iskân mıntukaları bakımından 3 nevi mıntukaya ayrılır.

1. Numaralı mıntukalar: Türk Kültürü nüfusunun tekâsüfû (yoğunluğu) istenilen yerlerdir.¹⁹

2. Numaralı mıntukalar: Türk kültürüne temsili (asimilasyonu) istenilen nüfusun nakil ve iskânına ayrılan yerlerdir.²⁰

3. Numaralı mıntukalar: Yer, sıhhat, iktisat, kültür, siyaset, askerlik ve inzibat (güvenlik) sebepleriyle başlatılması istenilen ve İskân ve ikamete yasak edilen yerlerdir.²¹

19 İsmail Beşikçi’nin notu: Bu bölgeler, genel olarak uzun asırlardan beri en az M.Ö. 2000 yıllarından beri Kürtlerin oturduğu bölgelerdir. Kürdistan’ın Kuzey-batı kesimleri, yani Lozan Emperyalist bölüşümünde Kürdistan’ın Türkiye’ye bırakılan kesimidir.

20 İsmail Beşikçi’nin notu. Bu mıntukalar, Türkiye’nin Batı bölgeleridir. Özellikle Akdeniz, Ege, Marmara, Trakya Bölgeleridir. Kürtler, en az M. Ö. 2000 yıllarından beri oturdukları yurtlarından alınarak bu bölgelere sürgüne gönderilmektedir.

21 İsmail Beşikçi’nin notu: Bu bölgeler boşaltılacaktır, iskân ve ikamet yasak

Yukarıda yazılan iskân mıntıkalarının tasdikli haritasında, ortaya çıkacak ihtiyaca göre değişiklikler yapılması dâhiliye vekillığının teklifiyle icra vekilleri heyeti kararına bağlıdır.”²²

Görüldüğü gibi, Kürtlerin mecburi iskânı, yüz yıldır Türk devlet yöneticilerinin en önemli işi olmuştur. İTC, bu dönemde cumhuriyetin ideolojik ve demografik yapısını şekillendiren işler yapmıştır.

Menâtık-ı Harbiyyeden Vürûd Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İâşe ve İktidârlarını Mübeyyin Talîmât-nâmesi

Göç ve iskân işlerini organize etmek için 1913 yılı sonlarında kurulan İAMM, 1916 yılı Mart başında AMMU’ye dönüştürülerek bir toplumsal mühendislik kurumu olarak yeniden yapılandırılmıştı. Aynı yılın içinde, “*Menâtık-ı Harbiyyeden Vürûd Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İâşe ve İktidârlarını Mübeyyin Talîmât-nâmesi*” adıyla bir mülteci talimatnamesi hazırlandı. Talimatnamede, harp nedeniyle yaşadıkları bölgelerden, hududun iç taraflarına doğru iltica eden Türk ve Kürt mültecilerin nasıl iskân edileceği konusu yer alıyordu. Üç bölüm ve 42 madden oluşan talimatnamenin, birinci bölümünde (ilk 7 madde) Türk mülteciler, ikinci bölümünde (8-18 maddeler) Kürt mültecilerin nasıl iskân edileceği anlatılırken üçüncü bölümde genel hükümler yer almaktadır.

Talimatnamenin ikinci maddesinde Türk mülteciler için ayrılan iskân mıntıkları aşağıdaki gibi belirlenmiştir:

“ADANA VİLÂYETİ: Merkez, Mersin, Cebel-i Bereket (Osmaniye) ve Kozan sancakları

HALEB VİLÂYETİ: Merkez ve Ayıntab sancakları

DİYARBEKİR VİLÂYETİ: Merkez, Mardin, Siverek ve Ergani Madeni sancakları

SİVAS VİLÂYETİ: Merkez ve Karahisâr-ı Şarki (Şebinkarahisar) sancağı

MAMURETÜL-AZİZ (ELÂZİĞ) VİLÂYETİ: Merkez ve Malatya sancakları

edilecektir. Bu bölgeler, Ağrı, Sason, Tunceli, Zeylan (Van), Kars’ın güneyi, Diyarbekir’in bazı kesimleri, Bitlis, Bingöl ve Muş’un bazı kesimleridir. Ayrıca Anadolu’nun öteki bölgelerinde de ufak tefek birkaç yer vardır.

22 İsmail Beşikçi, *Kürtlerin Mecburi İskânı, Bilim Yöntemi Türkiye’deki Uygulama*, Yurt Yayınları, 1991, s. 111. Kitabın ilk baskısı, 1977 tarihli, Komal Yayınevi’nden çıkmıştır.

MUSUL VİLÂYETİ: Merkez, Kerkük ve Süleymaniye sancakları
VAN VİLÂYETİ: Hakkâri Sancağı (batı ve güneyi)
MÜSTAKİL LİVALAR: Urfa, Canik (Samsun), Maraş, Zor”²³

Talimatnamenin 4. maddesinde Türk mültecilerin nasıl yerleştirilecekleri de şöyle anlatılmaktadır:

“Türk mültecilerin, yerleştirildikleri bölgelerde kalıp kalmayacakları, savaştan sonra oluşacak şartlara göre belirleneceğinden, şimdilik bulundukları yerlerde geçici iskân edilecek ve nüfus defterlerine misafir sıfatıyla kaydedileceklerdir.”

Talimatnamenin 8. maddesinde ise Kürt mültecilerin nasıl iskân edilecekleri aşağıdaki gibi anlatılmaktadır:

“Kürt mülteciler savaştan sonra da memleketlerine gönderilmeyeceklerinden, sevk edildikleri bölgelerde iskân ve kaydedildikten sonra bunların başka bir yere gitmelerine izin verilmeyecektir.”²⁴

Kürt mültecilere ayrılan iskân mıntıkaları da, 9. maddede aşağıdaki gibi verilmiştir:

“ANKARA VİLÂYETİ: Merkez (Haymana kazası hariç), Kırşehir (Me-cidiye-Çiçekdağı kazası hariç), Çorum ve Yozgat sancakları
SİVAS VİLÂYETİ: Amasya ve Tokat sancakları
KONYA VİLÂYETİ: Merkez, Burdur ve Hamidâbâd sancakları
MÜSTAKİL LİVALAR: İçil (İçel-Mersin), Teke (Antalya), Kayseri, Karahisâr-ı Sahib (Afyon) ve Niğde sancakları”²⁵

Dikkat edilirse Kürtlerin iskânına ayrılan bu yerler, göç edilen Erzurum, Bitlis, Van’a uzak bölgelerdir. Çünkü Kürt mültecilerin savaştan sonra yerlerine gönderilmeyecekleri ve adı geçen yerlere %5’i geçmeyecek şekilde dağıtılmaları kararlaştırılmıştı. Haymana ve Çiçekdağı’nın iskân harici tutulmasının nedeni de, adı geçen mıntikalarda Kürtlerin daha önce bulunuyor olmasından kaynaklanmaktadır.

Talimatnamede Kürtlerle ilgili ilk maddede (8. madde) Kürt mültecilerin iskânının Türk mültecilerinden farklı olduğu belirtilirken 9. maddede yukarıdaki iskân mıntıkaları sıralanıyor. İskân yerlerinin, Kürtlerin yaşamadığı yerler olmasına dikkat edilirken bunların yerleşti-

23 Bozkurt, *Bir Toplumsal Mühendislik*, s. 71 ve Nedim İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Türk Tarih Kurumu, 1994, s. 166-167.

24 BOA DH SN THR 77/47. Bkz. A. H. Koç, *Dema Nu*, 29 Mayıs 2010.

25 Bozkurt, *Bir Toplumsal Mühendislik*, s. 74.

rilecekleri yerlerde dağınık olarak, aşiret reislerinden ve şeyhlerden ayrı olarak iskânları öngörülüyordu. Talimatnamenin tamamıyla Kürtlerle ilgili olan 12 ve 13. maddelerinde de şöyle deniyor:

“Madde: 12 –Kürt mültecileri; miktarı üç yüzü aşmayacak şekilde ufak kafilelere ayrılacak ve silahlarından arındırılarak bir aşiret birkaç kısma bölünecek ve kısmı farklı mıntikalara gönderilecek, oralarda genel nüfusun yüze beşini aşmayacak şekilde dağınık olarak iskân edileceklerdir.

Madde: 13 – Aşiret reisleri ile şeyh, molla ve nüfuzlu kişiler öncelikle fertlerden ayrılmayarak toplu olarak tertip olunan mahallere sevk olunacak ve ayrılan mahallerde adı geçen reisler fertlerden ayrılarak bir daha ilişkide bulunamayacak şekilde ayrı ayrı ve aşiret fertlerinden uzak yerlerde iskân olunacaktır. Reisler ve şeyhler nüfuzlu kişiler tercihen şehir ve kasabalarda yerleştirilir hükümetin nezareti altında bulundurulacaktır.”²⁶

Bu talimatname 29 Mayıs 1916 tarihinde Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla vilayetlere gönderilmiştir.²⁷ Talimatnamede, açıkça Kürtlerin nasıl tehcir edileceği belirtildiği hâlde, bu talimatnameyi, *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler* kitabında yayımlayan akademisyen Nedim İpek, bundan hiç bahsetmiyor ve Kürt sözcüğünü bile kullanmıyor. İpek, talimatnamede açıkça ad verilerek Türk ve Kürt mültecilerle ilgili yapılacaklar sıralandığı hâlde; Türk mültecileri için ayrılan bölgelere, “öncelikli iskân bölgeleri” veya “geçici iskân bölgeleri”; Kürt mültecileri için ayrılan bölgelere, “ikinci derece iskân bölgeleri” diyerek, Kürt mültecilere uygulanan ayrımcılığı saklıyor.²⁸

İAMM’ın, AMMU’ya dönüştürüldüğü 14 Mart 1916 tarihinden sonra, göç ve tehcirle ilgili iş ve işlemler, yukarıda belirtilen talimatname doğrultusunda yürütülmüştür. Oluşturulan komisyonların yaptığı araştırmalardan sonra, Kürtlerin nasıl ve nerelere yerleştirileceği, kafilelerin nasıl olacağı belirlenmiştir. Bu dönemde Anadolu’nun Türkleştirilmesi ve özel olarak Kürtlerin asimile edilmesi için yapılan çalışmalarda Dâhiliye Nazırı *Talat, Şükrü Bey, Hamdi Bey, Zekeriya Bey, Dr. Bahaddin Şakir* ve diğer pek çok İTC üyesi aktif olarak görev almışlardır.

26 A.g.e., s. 75.

27 BOA DH SN THR 77/47 Bkz. A. H. Koç, *Dema Nu* gazetesi, 29 Mayıs 2010.

28 Nedim İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, s. 166-167 ve *İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler*, Serander Yayınları, 2006, s. 131-132.

Göç ve iskân işlerini düzenlemek için 1913'te kurulan İAMM, 1916 yılında AMMU adıyla yeniden organize edilmişti. 1915 Ermeni Tehciri ve 1916 Kürt Tehciri sırasında yapılan pek çok iş ve işlem, bu kuruluş vasıtasıyla gerçekleştirilmiştir. Savaş içinde Dâhiliye Nazırı Talat, valiliklerle olan tüm iletişimi yine bu kuruluş üzerinden yapıyordu.

Encümen-i İlmiye Heyeti ve Kürt Araştırmalarının Görünmez Adamı Habil Âdem (Naci İsmail Pelister)

AMMU bünyesinde yapılan sosyolojik çalışmaların içinde çok sayıda İttihatçı görev alırken çalışmaları organize etmek için, 1917 yılı yaz aylarında Mehmet Ziya'nın başkanlığında *Encümen-i İlmiye Heyeti* adıyla bir komisyon kuruldu. Bu komisyon, muhacirler hakkında raporlar düzenlemek, istatistikler yapmak üzere ilmi araştırmalar yapmakla görevliydi. Komisyonun ana amaçlarından biri, Kürtlerin asimile edilmesi idi.

18 Eylül 1917 tarihinde toplanan İTC kongresinde, savaş bölgesinden Anadolu'ya sürülen Kürtlerin iskânı konusu gündemdeydi. 21 Eylül tarihli *Tanin* gazetesi kongrede aşiretlerin yerleştirilmesi konusunun görüşüldüğünü yazıyordu.²⁹ 1917 Kongresi'nden sonra, 1913 ve 1916 yıllarında düzenlenen muhacirîn nizamnamelerinin yeniden düzenlenmesi çalışmaları başladı. İdari ve hukuki düzenlemeler yapmak için yoğun bir çalışmaya girildi. Yapılan çalışmalar sonunda 1917 yılı sonlarında yeniden bir *Aşâir ve Muhacirîn Kanunu Tasarısı* hazırlandı. Hükümet, 25 Aralık 1917 tarihinde, Encümen-i İlmiye Heyeti'nin Mehmet Ziya'nın başkanlığında geniş bir çalışmaya girişmesi için karar alıp ödenek ayırdı. Konuyla ilgili kitaplar hazırlanmaya başlandı, yabancı dildeki kitapların listesi hazırlandı, tercüme için tercümanlar tutuldu ve bunların ücretinin örtülü ödenekten verilmesi kararı alındı.³⁰

Aşâir Şubesi Müdürü Zekeriya Bey (Sertel) hazırladığı bir raporda, *iskân*, *temsîl* (asimilasyon) ve *temdîn* (medenileşme) konularında analizler yaptıktan sonra şöyle diyordu:

29 *Tanin*, 21 Eylül 1333 (1917)

30 TİGMA, 272,14, 74, 11, 9 - 272, 74, 66, 21, 22 - 272, 74, 66, 22, 4'ten aktaran Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 221.

“İskân mıntıkalarındaki muhacir ve aşiretler ile iskân, temsil (asimilasyon) ve medenileştirme meselelerinin çeşitli memleketlerdeki şekillerini araştırmak; bu araştırmalardan bizdeki iskân, medenileştirme ve asimile etme meseleleri hakkında genel esaslar çıkarmak; uygulamalarda düşüncesine başvurmak üzere bir heyet-i ilmiye oluşturulmasına gerek vardır.”³¹

Encümen-i İlmiye Heyeti bir taraftan, göç ve iskân ile ilgili mevzuat hazırlarken diğer taraftan Amerika ve Avrupa ülkelerindeki benzer uygulamaları incelemeye tabi tutuyordu. Daha 6 Aralık 1913 tarihinde, Sicill-i Nüfus İdaresi’nin de önerisiyle, Berlin, Paris, Viyana ve Roma’daki Osmanlı büyükelçiliklerine yazılan yazıda, adı geçen ülkelerde bu konudaki mevzuatın birer kopyasının gönderilmesi istenmişti.³² *Encümen-i İlmiye Heyeti*, yeni eserler yazılması, yabancı eserlerin tercüme edilerek yayımlanması çalışmalarına büyük önem verdi. 21 Ocak 1918 tarihinde, Mehmet Ziya, Leipzig’deki Otto Harrassowitz Kütüphanesinden 55 kitap istetti. Çok sayıda İttihatçının görev aldığı *Encümen-i İlmiye Heyeti*, inanç ve etnik konulardaki sosyolojik çalışmaları kitap hâline getirip yabancı dillerdeki kitapları tercüme ederken; Mehmet Ziya, Baha Said ve Naci İsmail gibi İttihatçılar yapılan organizasyonların başında görev alanlardı. Bu dönemde, Baha Said’le Aleviliğin Müslümanlaştırılması, Habil Âdem’le Kürt inkârı süreci başlatıldı.

Bu dönemde Kürtler konusunda araştırma ve incelemeler yapan ve gerçek adı *Naci İsmail* (Pelister) olan *Habil Âdem*, ilginç bir İttihatçıdır. Almanya’da öğrenim görmüş, Arnavut kökenli bir istihbarat görevlisi olan Naci İsmail (Habil Âdem), Batı dillerini iyi bildiğinden genellikle tercüme işlerinde görevliydi. Ancak bu sıralarda, çok sayıda kitap yazdığı veya yazdırdığı, komisyonlar tarafından hazırlanan kitaplara çeşitli sahte adlar verdiği anlaşılmaktadır. Kürtlerle birinci derecede ilgilenen Naci İsmail, kitaplara kendi adı yerine, yabancı adlar koyuyor ve çevirmen olarak da *Habil Âdem* adını kullanıyordu.

Bu ilginç İttihatçı, daha 1912’de, *Johns Moul* adlı bir Alman yazara ait olduğunu iddia ettiği, *Londra Konferansındaki Meselelerden: Anadolu’da Türkiye Yaşayacak mı?* adlı bir kitabı da, Habil Âdem adı ile çevirip yayımlamıştı. “Osmanlı sorunlu bölgelerden ve özellikle

31 Bozkurt, *Bir Toplumsal Mühendislik*, s. 140.

32 BOA DH SN THR 52/72. Bkz. Dündar, *İttihat ve Terakki’nin*, s. 220.

Balkanlardan çekilerek Anadolu'yu yurt edinmeli” şeklinde görüşlerin belirtildiği kitap, Almanya ile İTC arasında sorun olur. Almanya, *Johns Moul* adlı bir Alman yazarın olmadığını belirtir, İTC rahatsız olur ve Habil Âdem yurt dışına gönderilerek, bir süre ortadan kaybolur.³³

Habil Âdem, 1913 yılından itibaren tekrar ortada görünmeye başlar! “*Türkiye Niçin Kaybediyor*” adlı bir kitabı, *Prof. Libah* (Habil’in tersten okunuşu) adı ile yayımlar. 1914-1918 yılları arasında, çoğu sahte adlarla olmak üzere, çeşitli kitaplar yayımladığı bilinmektedir. Kitapların yazarları olarak hep, Dr. Fritz, Dr. Friliç, Prof. Faylaç, Mühendis Radlig gibi uydurma Alman isimleri kullanılmıştır.

Habil Âdem’in daha sonraları belirttiğine göre, o dönemde, aşağıdaki başlıklı konularda da çalışmalar yapılmıştı.

1. Kürt Aşiretlerinin Usul-i İskânları
2. Arap Aşiretlerinin Usul-i İskânları
3. İlmi, İçtimai, Felsefi Türklük Meselesi
4. Ermenistan Tarihi ve Ermeniler
5. Anadolu’da Gayr-i Sünni Cemaatler
6. Cenubi Arabistan
7. Bektaşî Tarikatı
8. Türkiye’de Rum Teşkilat-ı İktisadiyesi

Bu ilgi çekici çalışmalar için Habil Âdem şöyle der:

“Bu eserlerin tümü hükümet hesabına yazılmış, bir kısmı mülga Emniyet-i Umumiye, bir kısmı Aşâir ve Muhacirin ve bir kısmı Nüfus ve İdare-i Umur Vilayât Müdüriyetimize bağlıdır. Ahiren cümlesinin tab’larını İstanbul kitapçıları deruhte ettiklerinden birer birer ve pek az zamanda tab olunacaktır.”³⁴

Bu dikkat çekici çalışmaların önemli bir kısmının hazırlanmasına I. Dünya Savaşı öncesinde başlandığı ve savaş sırasında da *Encümen-i İlmiye Heyeti*’nin bu konularda çalıştığı bilinmektedir.

33 Doktor Friç, *Kürdler, Tarihi ve İçtimai Tedkikatı*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, Suavi Aydın Önsözünden bkz. Abidin Nesimi, *Yılların İçinden*, Gözlem Yayınları, 1977, s. 111-112.

34 Fuat Dündar, “Türk Milliyetçiliği ve Dinamikleri”, *Toplu Sosyal Tarih*, Temmuz 2001, s. 47. Habil Âdem, *Ankara ve Avrupa Siyaseti*, 1925, s. 211.

AMMU, Encümen-i İlmiye Heyeti'nin Yayımladığı Kitaplar

1916-1919 yılları arasında, Aşâir ve Muhacirîn Müdüriyyeti Umumiyesi yayını olarak, aşağıdaki kitapların Habil Âdem'in sorumluluğunda yayımlandığı bilinmektedir.³⁵

1. Beynelmilel Usul-i Temsil İSKÂN-I MUHACİRÎN: Muharrir-Van P. Goç, Mütercim-Hâbil Âdem, Nş. No-1, Yıl-1334 (1918)
2. Türkmen Aşiretleri: Muharrir-Dr. Friç, Nş. NO-2, Yıl-1334 (1918)
3. Kürdler: Tarihi ve İçtimai Tedkikad: Muharrir-Dr. Friç (Berlin Şark Akademisi), Nş. No-3, Yıl-1334 (1918)
4. Türkiye'de Yunan Fecayii, cilt 1-2, Neş. No-4,5, 1335 (1919)
5. Cemiyeti Akvam ve Türkiye'de Ermeni ve Rumlar: Nş. No-6, Yıl-1335 (1919)

Ayrıca 1915 yılında yayımlanan, *Muharebeden Sonra: Hilafet Siyaset ve Türklük Siyaseti*, 1916 yılında yayımlanan *Faal Türkiye, Rusya'nın Şark Siyaseti ve Vilayet-i Şarkiye Meselesi, Pan-Cermenizm ve Pan-İslavizm, Mağlub Milletler Nasıl İntikam Alırlar* gibi kitapların yazarı olduğu da belirtilmektedir. Bu kitaplardan *Beynelmilel Usul-i Temsil İSKÂN-I MUHACİRÎN* kitabı, çeşitli ülkelerdeki iskân politikalarını inceleyerek, I. Dünya Savaşı sırasında meydana gelen yoğun göçe bağlı olarak bir asimilasyon politikası geliştirilmek için yayımlanmıştı.

“Kürdler: Tarihi ve İçtimai Tedkikadı” Kitabı

Bu kitapların içinde en ünlüsü, *Kürdler: Tarihi ve İçtimai Tedkikadı* adıyla 1918'de yayımlanan kitaptır. Yazarı Dr. Friç, yayıncısı Berlin Şark Akademisi, çevirmeni Habil Âdem olarak gösterilen kitabın; tam bir sahtekârlık örneği olduğu, çok sonraları anlaşılabacaktır. Kitapta, Kürtlerin bir Türk boyu olduğu, Kürtçe diye bir dilin olmadığı, bilimsel bir süs verilerek iddia edilmektedir. 1990'ların başında Mehmet Malmîsanij başta olmak üzere bazı Kürt aydınlarının yaptığı araştırmalar sonunda, Almanya'da Berlin Şarkiyat Akademisi diye bir kuruluşun ve Dr. Fritz (Dr. Friç) adlı bir şahsın olmadığı; çevirmen olarak gösterilen

35 Volkan Marttin, “Bir Osmanlı Kurumunun Adı ve Etkinliği Üzerine”, *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, Aralık 2011, Sayı: 5, s. 26 ve Dündar, *Türk Milliyetçiliği*, s. 45.

Habil Âdem'in de, *Naci İsmail* (Pelister) adlı Arnavut kökenli, İttihatçı bir Osmanlı istihbarat görevlisi olduğu anlaşılabacaktır.³⁶

Adı geçen kitap, sonraları pek çok Türk araştırmacısına ilham kaynağı ve Kürt aydınlarının iddianamelerinde, savcıların başvurduğu ana kaynak olacaktır! Sosyolog İsmail Beşikçi, yargılandığı davaların iddianamelerinde, savcıların hep karşlarına bu kaynağı çıkardıklarını belirtmektedir. 1972-1973 yıllarında Diyarbakır'da görülen *Devrimci Doğu Kültür Ocakları (DDKO)* davasında, savcılar bu kitaptan alıntılar alarak Kürt aydınlarını yargıladılar. İlk kez (1918) bu kitapta, Kürtlerin Türk olduğu ve Kürtçe diye bir dilin olmadığı iddia edilmiştir. Kitaba göre, Kürtçede bulunan 8307 kelimenin dağılımı şöyledir:

Pehlevî (Eski)	370
Zend	1240
Türk (Eski Türkmen)	3080
Ermenî	220
Arab (Yeni lisandan)	2000
Farisî (Yeni edebiyat)	1030
Asıl Kürdçe	300
Çerkes (Eski)	60
Kürdçe (Eski lisandan)	20
Keldânî	108

Asıl Kürdçe diye tabloda gösterilen 300 kelimenin de Türkçeyle bağlantılı olduğu ve 107 sinin de dağ hayatıyla ilgili olduğu iddia edilmektedir. Gerçeklerden kopuk böyle bir kitap, günümüzde hâlen bazı Türk araştırmacıların referansıdır.³⁷

İTC'nin Göç ve İskân Politikaları Dünyaca Üne Kavuşuyor

1918 yılı yaz aylarında, “*İskân-ı Aşâir Kanununa Aid Talimatname*”, “*İskân-ı Aşâir Kanunu*” ve “*Aşâir ve Muhacirin Kanunu*” gibi taslak çalışmalar hazırlandı. Bu tür çalışmalar savaşın bittiği 1918 yı-

36 Mehmet Malmîsanij, *Antikürdolojiden Kürdolojiye Giden Yol ve İsmail Beşikçi*, Vate Yayınları, 2010, s. 12-13.

37 1972 yılındaki DDKO davasında yargılanan Musa Anter, savciya hitaben, “İnsaf, tavuklar bile 60-70 sözcükle konuşuyorlar.” diye tepki gösterecektir.

lından sonra da devam etti. Osmanlı Devleti, göçler konusunda önemli bir tecrübe kazanmıştı. I. Dünya Savaşı sırasındaki büyük nüfus hareketleriyle bu konuda ustalaşmıştı. İTC, elde edilen büyük tecrübelerle, muazzam bir toplum mühendisliğiyle, göç ve iskân konusundaki mevzuatı sürekli geliştirdi. Büyük göçlere karşın, iskân politikalarında başarılı da olmuştu! Bu durum, benzer sorunu yaşayan başka ülkelerin de dikkatini çekti. F. Dünder bu konuda şöyle diyor:

“Bu gibi sorunlarla yeni karşılaşan bazı ülkeler Osmanlı’nın göç ve iskân konusundaki tecrübe ve bilgisine ihtiyaç duyacaklardı. Örneğin, ‘Sonof’ adlı bir topluluğun iskânı sorunuyla karşı karşıya kalan Hollanda Devleti, bu iş için şirket kuruyor ve Osmanlı muhacirlerinin iskân ve eğitimlerinin nasıl yürütüldüğüne dair hukuki ve teknik belgeleri Hollanda’da bu amaçla kurulan şirkete numune olmak üzere talep ediyordu.”³⁸

38 Dünder, *İttihat ve Terakki’nin*, s. 222.

3-) KÜRT TEHCİRİ NEDEN VE NASIL BAŞLADI?

I. Dünya Savaşı öncesinde Osmanlıdan kalan coğrafyada, hem etnik hem dinî olarak, mutlak bir arındırma hedefleyen İTC, nüfusun Müslümanlaştırılması ve Türkleştirilmesi için çeşitli çalışmalar içindeydi. 1913 yılı başından itibaren, plan ve projelerini daha yoğun olarak hayata geçirmeye başlayan İTC, Türk olmayanları çeşitli yollarla yok etmek, coğrafyayı Müslüman olmayanlardan arındırarak yeni bir ulus yaratma amacındaydı. Müslüman olmayanlar için yurt dışına sürme, mübadele ve çürütme (ölüme sürüklenme) gibi yollara başvurulurken; Müslüman olanlar ve özellikle Kürtler için asimilasyon yöntemleri uygulanması tasarlanıyordu. I. Dünya Savaşı, İTC'nin politikalarını uygulaması için bir fırsat yarattı.

Savaş sırasında, cephede, dağlarda, ovalarda, köylerde, şehirlerde karşı karşıya gelen Ermeniler ve Kürtler, din çelişkisi ve İTC'nin gizli politikalarıyla birbirlerini kırdılar. Bu süreçte iki halka ait milis kuvvetlerinin çatışmaları, iki halk arasındaki tüm bağları koparttı, düşman iki halk hâline geldiler. Bunu iyi kullanan İttihatçılar, önce Ermenileri, sonra Kürtleri tehciire tabi tuttular. Dâhiliye Nazırı Talat, savaşın bütün şiddetiyle devam ettiği sıralarda, tehcir konusuyla uğraşüyor, bölgedeki demografik yapıyı değiştirmek için, eşi benzeri olmayan nüfus ve etnisite mühendisliği projeleri geliştirdiyordu. İTC, bu toplumsal mühendislik projesinde Almanya'dan da destek alıyordu.

1915 Ermeni Tehciri'nden sonra, kırım sırası Kürtlere gelmişti. Hazırlanan plan ve projeler dahilinde, daha Ermeni Tehciri devam ederken Rus işgali gerekçesiyle 1915 yılı içinde Kürtlerin bölgeden uzaklaştırılmasına başlandı. 1916 başlarından itibaren göç yaygınlaştırıldı. Zaten savaşın ilk aylarından itibaren çoğunluğu Kürt olan Müslüman halk, Rus ve Ermeni korkusuyla kendini savaş bölgesinin dışına atmak için hareket hâlindeydi. Bu bakımdan yeni durumun, zorla göç olduğunu, sürgün olduğunu, tehcir olduğunu, bu trajik göçe tabi tutulanlar dahi başlangıçta anlayamadı!..

Kürtler Savaş Bölgesinden Neden Göç Ettiler, Göç Ettirildiler?

Savaşın başlarında, 1914 yılı Kasım ayının ilk haftasında Rus Ordu-su Osmanlı sınırını geçti. Bu sırada, Rus askerleri ve bazı Ermeni grup-lar, sınır bölgesinde katliam varan uygulamalara girişince halk kaçmaya başladı. Aralık ayı sonunda başlayan Sarıkamış Harekâtı'ndan sonra, Kafkas Cephesi'ndeki savaş, Kürtlerin yoğunluklu olarak yaşadıkları bölgelere yayıldı. Ocak 1915'te gerçekleşen Sarıkamış bozgunundan sonra Rusya bölgeye tamamen yerleşmeye başladı ve bir yılın sonunda işgal tüm Van Gölü çevresine yayıldı. Savaşın ilk aylarında, Van'ın Rus-Ermeni egemenliğine girmesi ve bazı Ermeni çevrelerin intikam duygularıyla Kürtlere kötü davranması, daha başlangıçta Kürtlerin Van'dan göç etmelerine sebep oldu. 1916 yılı başında Erzurum'un işgal edilmesi, Rusların, Muş ve Bitlis'e yönelmesiyle, kısa bir süre önceki Ermeni göçünde olduğu gibi, göç dalgası doruk noktasına ulaştı. Bu kez göç ettirilenler, göç edenler, çoğunluğu Kürt olan Müslüman ahaliydi.

Bölge halkı, Rus Çarlığı ile Osmanlı Devleti arasında gerçekleşen 93 Harbi'nde (1877) meydana gelen büyük muhacir akınına *Birinci Muhacirin Göçü*, bu dönemdeki göçe de *İkinci Muhacir Göçü* diyordu. Rusların ve Ermenilerin tutumu sertleştikçe, İkinci Muhacir Göçü daha da büyüyordu.

Ruslar Kürtleri Kaçırıyor, İttihatçılar Kovalıyor!

Rus yetkililer, yakaladıkları Kürt ileri gelenlerini tutuklayıp, Sibir-ya'ya gönderirken bazı Ermeni gruplar da intikam duygusuyla hareket ediyordu. İttihatçılar durumdan memnundu, "kaçın, kaçın, Ruslar geli-yor, Ermeniler geliyor" diyorlardı. Kürtlerin Ruslarla işbirliği yapması taraftarı olan Abdurrezak ve Kamil Bedirhan gibi bazı Kürt ileri ge-lenlerinin uyarıları da Rus yetkiler tarafından dikkate alınmadı. Hatta savaşın birinci yılı sonlarında, İttihatçıların tutumlarına karşılık bazı Kürt ileri gelenleri saf değiştirmek isterken bile Ruslar tarafından tu-tuklandılar. Ruslar Kürdistan coğrafyasında ilerlerken giderek insansız bir coğrafyayla karşılaşmaya başladılar. Bu durum bölgede görevli Rus yetkililer arasında tartışma yarattı.

Kürtlerin bölgeden kaçması, kaçırılması üzerine, bazı Rus yetkililer, bölgeye Rusya'dan bazı toplulukların getirilip yerleştirilmesini savu-

nup, bu konuda bazı adımlar atarken; bazı Rus yetkililer de Kürtlerle iyi ilişkiler kurarak onları bölgede tutma, hatta onlara bazı ulusal haklarını tanıma düşüncesindeydiler. Ermenilerin, daha yoğun olarak bölgeye yerleştirilmesi de tartışılıyordu. Rus General N. Yudenic, Kazakların bölgeye getirilip yerleştirmesini öneriyor, bu konuda plan hazırlıyordu. 5 Nisan 1915 tarihinde, Kafkasya Genel Valisi Vorontsov Daşkova'a yazdığı bir yazıda planıyla ilgili şöyle diyordu:

"Kafkas Ordusu kaynaklarının kuruması ve ulaşım zorlukları nedeniyle ot sıkıntısı çekmektedir. Özellikle Eleşkirt ovasında ciddi sıkıntı vardır. Eleşkirt ovasının içlerinde ve dağ eteklerinde otların biçilme dönemi yaklaşıyor ve bunlar biçildiği zaman ihtiyacın büyük bölümü karşılanmış olacaktır. Boş kalan arazinin ekilmesini sağlamak ve uygun bir bedel karşılığı ot temin etmek için Türkler ve Kürtlerin boşalttığı yerlere sivil bölükler yerleştirilmesinin uygun olacağı görüşündeyim.

Ermeniler, bu araziye Anadolu'dan kaçıp gelen Ermenilere işletmeyi öneriyorlar. Ancak savaştan sonra bu toprakları Ermenilerden geri almak ve kendilerine ait olmadığını kanıtlamak güç olacağından bu öneriyi yerinde bulmuyorum.

Çıkarlarımız açısından bu sınır topraklarına Rus göçmenlerin yerleştirilmesi çok yararlı olacaktır. Bunun için öncelikle Don ve Kuban'dan (Kazak bölgesinden, C.T.) işçiler getirilerek birliklerin acil ihtiyaç duyduğu otların biçilmesi gerekmektedir. Bu vesileyle bölgeyi tanıyıp uyum sağlayacaklar, savaştan sonra bu bölgeye yapılacak olan göçlere de öncülük edeceklerdir."³⁹

General Yudenic'in önerisi doğrultusunda 1916 yılı Temmuz ayına kadar ancak beş bin işçi getirilebildi. Bunun üzerine, bir süre önce Kafkaslara kaçan 100-150 bin Ermeninin, Erzurum, Bitlis ve Van yörelerine geri getirilmesine karar verildi.⁴⁰

İşgal edilen bölgeleri, istihbaratçılarla takip eden Osmanlı Hükümeti'nin bir istihbaratçısı, Bitlis'ten yazdığı raporda, Ermenilerin Kürtleri kaçırtmasıyla arazinin boşalmasının Rusya'yı da rahatsız ettiğini belirtilerek şöyle diyordu:

"Arazinin boş kalmasından ve yiyecek sıkıntısından etkilenen Rus ko-

39 Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Mescelesi*, 1950, s. 626-627'den aktaran Tuncay Ögün, *Unutulmuş Bir Göç Tragedisi, Vilayat-ı Şarkive Mührecileri (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, 2004, s. 25-26.

40 Atranik Çelebyan, Atranik Paşa. 2003'ten aktaran *A.g.e.*, s. 21.

mutan, Van'da on iki Ermeni'yi idam ve olaylara karışan Rus askerlerini cezalandırarak Hoşab'da kalan Kürtleri teskin etmeye çalışmıştır...⁴¹

Bölgeye Rusya'dan ahali getirilmesini öneren *Yudenitç*'e karşın; *Boris Şahovski, Gordlevski, Albay Alexsander İvanoviç, Viladimir Minorski, M. S. Lazarev, Bazil Nikitin* gibi bazı Rus asker ve sivil yetkililer ise Kürtlerle iyi ilişkiler kurmayı savunup Kürtlerle ilgili araştırmalar yapmaya başlamışlardı.⁴² M. S. Lazarev, Rusya'nın Kürtleri kazanması için izleyeceği politikayı şöyle özetliyordu:

“Kürdistan aşiretlerinin savaş cephesinde saf değiştirmeleri ve Rusya ile işbirliğine razı olmalarını sağlamak için (Rusya açısından) bütün gereken, Kürtlerin ulusal taleplerine biraz sempati göstermek, Kürtlerin özerkliği ya da kendi geleceğini belirleme anlayışına destek vermek ve onlara karşı yürütülen askeri harekât yöntemlerine karşı çıkmaktır.”⁴³

İttihatçıların yönetimindeki Osmanlı Devleti, Kürtleri Ruslara karşı savaştırmak için uğraşırken; bazı Rus yetkilileri bölgeye kalıcı olarak Rusların yerleşmesini, bazıları bölgenin Ermenilere bırakılmasını, bazıları Rusya'nın çıkarları için Kürtlerle işbirliği yapılmasını savunuyordu. Ancak Kürtler için, neyin doğru neyin yanlış olduğunu bilebilen bir Kürt hareketi yoktu. Rusya, aynı sıralarda müttefiki İngiliz ve Fransızlarla, Kürdistan'ın paylaşılması için gizli görüşmeler içindeydi. Rusya, İngiliz ve Fransızlar arasında 9-16 Mayıs 1916 tarihlerinde yapılan ve gizlice imzalanan SYKES-PİCOT Antlaşması'na katılmak istiyordu. Rus Dışişleri Bakanı *Sergey Sazanov*; meslektaşları, İngiliz *Sir Mark Sykes* ve Fransız *François Georges Picot* 'la görüşmeler yapıp antlaşmaya Rusya'yı da dahil etti. Rusya bu antlaşmadan, 1917 Ekim Devrimi'nden sonra çekilecektir.

Bu sıralarda Ruslar ve özellikle Rus Ordusu'yla birlikte Erivan bölgesinden gelen bazı Ermeni gruplar, bölgede Kürt halkına çok kötü davranıyordu. Canından başka kaybedecek bir şeyi olmayan fakir ahali yerlerini hemen terk ederken bazı Kürt ileri gelenleri ve varlıklı aileler, “Evet vahşet korkutucudur ancak bu memleketi terk etmek

41 Azmi Süslü, *Ruslara Göre Ermenilerin Türklere Yaptığı Mezalim*, Yüzüncü Yüzyıl Yayınları, 1987, s. 27.

42 Ahmad, Kemal Mazhar, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan*, Berhem Yayınları, 1992 ve Doz Yayınları, 1996, s. 146-147.

43 K. M. Ahmad, a.g.e., s. 204.

daha korkutucudur.” diyorlardı. Ancak Rus askerleri ve bazı Ermeni gruplar, Erzurum’da, Muş’ta göç etmeyen varlıklı bazı Kürt ailelerini darmadağın ettiler.⁴⁴

İbo Begê Parsînî

Rus işgali başladığında, yerini terk etmeyip köyünde kalanlardan biri, üzerinde acı kılamlar söylenen, Erzurum Karayazı ile Pasinler arasındaki bir köyde yaşayan *İbo Begê Parsînî*’dir. 16 Şubat 1916 tarihinde Rusların Erzurum’u işgal ettiği günlerde, İbo (İbrahim) Beg kaçıp, kaçmamakta tereddüt ederken yanında çalışan, yıllarca tarladaki işlerini ve evinin hizmetlerini gören yardımcısı (xulam) *Xaçık* (Darçin) kendisine: “Ağam, gel bu malı mülkü bırakıp gitme. Ruslarla beraber gelen bazı Ermenileri tanırım. Sana yardımcı olurum. Rus ve Ermenilerin sana bir şey yapmasına engel olurum.” şeklinde konuşmalar yaparak İbo Beg’i kalması için ikna eder. *Xaçık*, sonra gidip Rus ordusuna katılır. Bir süre sonra *Xaçık*, Rus komutan ve bir grup Rus askeriyle beraber köye gelir. *Xaçık*, Rus komutana İbo Beg’in güzel karısı, gelini ve kızından da söz etmiştir.

İbo Beg, *Xaçık* ve Rus komutanın kötü niyetini, namuslarını almaya geldiklerini anlar. Onlara kahve sunulur; kahveyi içmeyip üç kadını kendilerine verilmesini isterler. İbo Beg yandaki evde bulunan hanımı, gelini ve henüz on altı yaşlarında olan kızı ile görüşüp onların onayını aldıktan sonra, üçünü de öldürür. O sırada oğlu (öldürdüğü gelinin kocası) da askeredir. İbo Beg, *Xaçık* ve Rus komutanı öldürdükten sonra dışarıdaki askerler de kendisini öldürürler. Ve İbo Begê Parsînî Kürdistan’da bir efsane olur. Yüz yıldır bu efsane Kürt dengbêjlerin dilinden düşmemiştir. Şakiro (Deniz) ve Mahmut Kızıl gibi büyük Kürt dengbêjleri de *İbo Begê Parsînî* kılamını seslendirdiler.

Göç Etmeyip Kalan Hasenanlılara Karşı Yapılanlar

Bu dönemde, hedef alınan ailelerden biri de Muş’un büyük aşireti Hasenanlılardır. Savaşın başlarında Osmanlı Cephesi’nde 26. Hafif Süvari Alayı Komutanı olarak görev yapan *Hasenanlı Yusuf Bey* bu konuda şöyle diyor:

44 Serdî, *Görüş ve Anılarım*, s. 136.

“Ruslar zaten en ziyade bizi, rüesayı (aşiretleri) imha etmek istiyorlardı. Köylünün mesela iki gözden ibaret hanesinin bir tarafını yıkmışlarsa diğer tarafı kalmıştır. Rüesanın hanelerinin samanlıklarının bile duvarlarını bırakmamışlardır.. Birkaç gün içinde Rusların kol kol Talori Dağlarına, Bitlis Boğazı’na, Genç merkezine dayanmış olduklarını gördük. Diyebilirim ki, aşiretimizin yüz köyünü, milyonlarca liralık servetimizi bu muharebede kaybettik, yirmi bin kişi de zayıat verdik. Bu zayıat harpten dolayı değil, Kazak ve Ermeni çetelerinin zulümleri neticesidir. Muharebelerdeki ölümler elbette kadınlar, çocuklar ve ihtiyarlar için değildi. Hâlbuki yirmi bin telefâtın hemen hemen on dokuz bin kişilik kısmını bu mazlumlar teşkil ediyordu.”⁴⁵

Bir taraftan İttihatçılar, diğer taraftan Ruslar ve Ermeniler, Kürtlerin bölgeden kaçmasına sebep oluyorlardı. İttihatçılar Kürtlere, “*Brevin, brevin Ūrus û Ermeni hatin* (Kaçın, kaçın Ermeniler ve Ruslar geliyorlar)” derken; Rus askerler de “Kaçın, kaçın, Ermeniler geliyor, sizi kesecekler.” diyorlardı.⁴⁶

İTC Hükümeti savaş fırsatını, Rus ve Ermenilerin tutumlarını da gerekçe göstererek, Kürtlerin bu zorunlu göçünü, daha önceden de yaptığı hazırlıklarla, zorla göç/sürgün hâline getirip, göçün yönünü Batı’ya çevirdi. Savaşma yeteneği olan bazı Kürt gruplar, savaş bölgesi sınırlarında tutulurken Güney’e göç etmiş olanların da yönü Batı’ya çevirildi. Amaç Kürtleri topraklarından kopartmak, Anadolu iclerine dağıtıp eritmek, kısacası asimile etmektir. Savaş dumanı içinde İTC’nin kötü niyetinin anlaşılması da kolay değildi.

Rusların, Bitlis’in güneyine kadar gelmiş olması, savaş bölgesinin dışındakiler arasında da büyük bir kaygı yaratmıştı. Diyarbakir henüz savaş alanı içinde değildi ancak savaşı bütün şiddetiyle hissetmeye başlamıştı. Hem Bitlis hem Kulp üzerinden Rusların Güney’e sarkma korkusu yaşanıyordu. Savaş bölgesinin içindekiler korku ve panik içinde yollara düşerken savaş bölgesinin dışındakiler kaygı içindeydi. Korkunun ve göçün üç önemli sebebi vardı:

45 Yrd. Doç. Dr. İbrahim Özgül- Okutman Muhammed Köse, “Arşiv Belgelerine Göre 19. Yüzyılda Hasenan Aşiretinin Siyasal ve Sosyal Yapısı”, *17. Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*, s. 419-420.

46 Öğün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 30.

1) Rusların Hristiyan olması, halk arasında *Gavur; Moskov* gibi kötü nitelendirmelerle algılanması, halka zarar verir önyargısı. Bazı Rus yetkililerinin tutumu da kaygıyı arttırıyordu.

2) Kısa bir süre önce sürgüne, katliama uğrayan Ermenilerin intikam amacıyla Kürtleri öldüreceği endişesi. Nitekim Rus cephesinin önündeki bazı Ermeni çeteleri, bu endişeyi arttıracak katliamlar da yapıyorlardı.

3) En önemli sebep de gizliydi. İTC'nin tetikçi yapılanması *Teşkilat-ı Mahsusa* daha yeni kurulmuştu ve bölgedeydi. İTC, fırsat bulmuş, halk arasında endişeyi körüklerken etnik arındırma amacıyla halkı bölgeden kaçırtmak için, derin ve gizli hesaplar içindeydi. Yeni kurulan Teşkilat-ı Mahsusa'nın bütün azıllı adamları bölgedeydi. Bölge illerindeki valilerin her biri birer Teşkilat-ı Mahsusa üyesi gibi çalışıyordu. Her biri ayrı bir alanda, Ermeni ve Kürtleri bölgeden uzaklaştırmanın derin hesapları içindeydiler.

Kürtler savaş korkusuyla, yukarıda belirttiğimiz gerekçelerle göç ederken Osmanlı devleti idaresini elinde tutan İTC Hükümeti'nin Kürtleri göçertmesi için gerekçe çoktu. Kürtlerin göç ettirilmesi için ana neden asimilasyon, Türkleştirme olduğu bilinse de aşağıdaki nedenler de sayılabilir:

1) İttihatçılarda, Kürtlerin Rusya, hatta Ermenilerle işbirliği yapacağı korkusu vardı. Bazı Kürt aşiretlerinin taraf değiştirip Ruslara katılacağı endişesiyle güvenilmez ilan ediliyor ve bölgeden uzaklaştırılmalarına karar veriliyordu.

2) Kürtlerin haklarını koruyacak, temsil edecek cemiyetler, partiler yoktu. Toplu hareket edebilecekleri tek yapı aşiretlerdi. Bu aşiretlerin bir kısmı da göçebeydi. İTC aşiret yapısından rahatsızdı; bunu dağıtıp, kültürel yapısını değiştirmeyi, yerleşik bir yapıya geçmesini hedefliyordu. Kendilerine göre, bunu yapmak feodal yapıyı kırmaktı, bu Kürtler için de iyi bir şeydi!.

3) Göçerttirme için önemli bir neden de ekonomikti. Bir tarafta Kürtlerin, ortada kalan Ermeni mallarına sahip çıkmalarına engel olmak, diğer taraftan devlete düzenli vergi verecek duruma gelmeleri sağlanmak isteniyordu.

4) Kürtler bölgenin en eski halklarından biri olup, büyük bir coğrafyada yaşıyordu. İster istemez ulusal haklar talep edecekler, Kürt milliyetçiliği geliyecekti. Gizli yazışmalardan anlaşıldığı kadarıyla,

İttihatçılar, Kürt milliyetçiliğinden çok korkuyorlardı. Bu gün olması bile yakın bir gelecekte karşılına çıkabilirdi. Bu da Türk birliği için tehdit olarak görülüyordu. Hatta Ermeni tehdidinden daha büyük görülüyordu.

5) En önemli gerekçe de, elbette Kürtleri Türk kimliğine asimile etmekte.

İTC'nin Büyük Korkusu: Kürt-Ermeni İşbirliği

Başından beri İTC'nin korkularından biri, Ermeni ve Kürtlerin ittifak yapmasıydı. Bunun gerçekleşmemesi için planlar yapan İTC, genel olarak bunda başarılı da oldu. İTC, özellikle, Ermeni ve Kürtlerin arasındaki din farkını ve aynı coğrafyayı paylaşmalarından doğan çelişkileri kullanıyordu. Ermenilerden sonra Kürtlerin de göçertmeyi hedefleyen İTC lideri ve Dâhiliye Nazırı Talat, bunu mümkün olduğu kadar gizli bir plan içinde yapamaya çalışıyordu. Ermeni Tehciri, bütün dünyanın gözü önünde, açıkça, “bu topraklarda Ermenilere yaşama hakkı yok artık” denerek, savaş koşullarında gerçekleştirilmişti. Ancak Kürtlere uygulanacak tehcir gizli ve planlı yapılacaktı. Daha Ermeni Tehciri'nin devam ettiği 1915 yaz aylarında, Dersim bölgesindeki Kürtler arasında, Ermenilerden sonra sıranın Kürtlere geleceği şeklinde söylentiler çıkınca; Mamuretül-aziz, Erzurum, Diyarbakir ve Bitlis valiliklerine, Dâhiliye Nazırı Talat tarafından aşağıdaki ilginç telgrafı gönderiliyordu.

“Bab-ı Âli, Dâhiliye Nezareti, Kalem-i Mahsusa, şifre

Ma'muretü'l-aziz Vilayetine

3. orduya erzak nakliyatının muntazaman devamını temin idilmek şartıyla Dersime azimetleri muvafıktır. Dersim'den mahalli sairesinde böyle bir şaiya mevcut olup olmadığının ...(?) ve işarı...

12 Temmuz 331 (25 Temmuz 1915), Nazır Talat

Erzurum (41), Diyarbakir (73), Bitlis (33) Vilayetlerine

Ermenileri mahv, idiktan sonra Kürtleri de imha edeceğine dair Dersimde bir şaiya devran itmekde ve aşairin yekdiğeriyle (kavgayı (?) bırakarak birleşmekte olduğunun Ma'muretü'l-aziz vilayetinin bir işarında anlaşıl-makla oralarda da bu kabil şaiya bulunub bulunmadığı serian (?) işarıyla beraber varsa katiyen tezkibini ve teheyycanı men tedabir ittihazı. F. 12 Temmuz 331 (25 Temmuz 1915). Nazır Talat⁴⁷

47 BOA DH ŞFR 54 A.128 bkz. Dünder, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 511.

İttihat-Terakki'nin gizli toplantılarında, gelecekte, Kürt tehlikesinin, Ermeni ve Rus tehlikesinden daha büyük olacağı tartışılıyordu. Enver Paşa, savaş ortamında **“İçerideki bir Kürt tehdidi, dışarıdan gelebilecek bir Rus tahdidinden daha tehlikelidir”** diyordu.⁴⁸

Kapalı kapılar arkasında böyle şeyler söyleyen İttihatçılar, açık yerlerde, “Kürt kardeşlerimiz, Ermeni ve Rus tehdidi altındadır, onları korumak için bölgeden uzaklaştırmak gerekir.” şeklinde ikiyüzlü bir politika yürütüyorlardı.

Göç Kontrol Altına Alınmaya Çalışılıyor

Erzurum bölgesinden göç edenlerin bir kısmı, Erzincan'a doğru, bir kısmı Muş'a doğru yollara düşerken bölgede görevli yetkililer arasında göçün nasıl yapılacağıyla ilgili fikir birliği yoktu, bir kargaşa yaşanıyordu. Tam bu sıralarda, İTC'nin derin aklı, Dâhiliye Nazırı Talat devreye giriyor ve Erzurum muhacirlerinin Sivas, Canik (Samsun) ve Çorum'da iskân edilmelerini emrediyordu. Göçü ve muhacirleri tümüyle kontrol altına almak ve daha derin projeler için, bu sıralarda “Tehcir Talimatnamesi” hazırlayan İttihatçılar, göçün kontrollerinde kalması için çeşitli kararlar alıp tedbirler geliştiriyorlardı. Başlangıçta iskân mıntıkaları üçe bölünmüştü:

Birinci mıntıka; Rus İşgal Bölgesine Yakın ve İşgal Edilme İhtimali Olan Yerler: Canik (Samsun), Sivas, Mamuretül-aziz (Elazığ), Diyarbekir, Musul ve Trabzon havalisi.

İkinci mıntıka; Anadolu'nun Orta Kesimleri: Kastamonu, Ankara, Halep, Adana, Niğde, Kayseri, Maraş ve Urfa.

Üçüncü mıntıka; Anadolu'nun Batı Bölgeleri: Bolu, İzmit, Eskişehir, Kütahya, Karahisar-ı Sahib (Afyon), Hudavendigar (Bursa), Karesi (Balıkesir), Aydın, Konya, Teke (Antalya) ve İcel.

Başlangıçta iskân bölgeleri böyle düşünülse de sonradan hazırlanan talimatnameye göre, kafilelerin göç yolu/yönü, genel olarak dört ana grupta toplanıyordu.

48 “Tarihe Kazınmış Belgeler; Kürt Soykırımları”, 21 Temmuz 2010, www.ararat-welat.blospot.com.tr, [12.09.2019]

1. Grup Göç Kafileleri: Erzurum bölgesinden, Erzincan, Sivas, Suşehri, Amasya, Çorum, Ankara yönüne doğru göç edenler. Bu kafilelerde Kürtlerden başka çeşitli diğer Müslüman halklar vardı. Erzurum Valisi Tahsin Bey ve İTC'nin önemli isimlerinden Bahaddin Şakir, bu kafilelerle yakından ilgileniyorlardı. Erzurum Valisi Tahsin ile Sivas Valisi Muammer arasında muhacirlerin nakliyle ilgili sorunlar çıkınca, Dâhiliye Nazırı Talat devreye girmişti. Vali Tahsin, Rusların Erzurum'un işgal ettiği 16 Şubat 1916 tarihinden birkaç gün önce, bazı resmi yetkililerle birlikte Erzincan'a kaçmıştı. Fevzi Çakmak, Erzurum'un işgal edildiği 16 Şubat için şöyle diyordu: "Ruslar Kars kapısında Erzurum'a girerken, Türkler Trabzon kapısından çıkıyorlardı."⁴⁹

Sivas dolaylarında biriken bu yöndeki kafilelerin de mülteci talimatnamesine göre, kendi içinde dört ayrı gruba ayrılarak sevk edilmesi planlanmıştı. Birinci güzergâh, Tokat, Amasya, Çorum, Canik; ikinci güzergâh, Yenihan, Akdağ, Yozgat, Anakara; üçüncü güzergâh, Şarkışla, Kayseri, Hacin, Sis ve Adana; dördüncü güzergâh, Aziziye, Sarız, Elbistan, Maraş yönündeydi. 1. Grupta, dört güzergâhta göç edenlerin toplam sayısının 1916 sonu itibariyle 300 bine ulaştığı tahmin edilmiştir.

2. Grup Göç Kafileleri: Güney Erzurum ve Muş bölgesinden, Batı'ya doğru, Harput ve Malatya'ya doğru göç edenler. Yine mülteci talimatnamesine göre bu kafileler de üç güzergâhta sevk edileceklerdi: Birinci güzergâh, Malatya, Sivas Tokat; ikinci güzergâh, Malatya, Darendede, Aziziye, Kayseri ve üçüncü güzergâh, Mamuretül-aziz, Ergani, Diyarbakir şeklindeydi. Bu kafilelerin büyük çoğunluğu Kürt ahaliden oluşuyordu. Bu yönde göç edenlerin toplam sayısının 1916 yılı sonu itibariyle 100 bin civarında olduğu bilinmektedir. Muş bölgesinden göç eden kafilelerin bir bölümü de, talimatnamede belirtilen güzergâhlardan farklı olarak Kozma Dağları arasından Kulp-Sason arasındaki bölgeden de Güney'e doğru göç etmiştir.

3. Grup Göç Kafileleri: Doğu Karadeniz Bölgesi'nden, Artvin, Trabzon'dan; Giresun, Ordu, Ünye ve Samsun'a doğru göç edenler. Genellikle bu yönde kaçanlar, Kürtler dışındaki Müslüman ahaliydi. Bu yönde göç edenlerin sayısı 1916 yılı sonu itibariyle 160 bin olarak belirlenmiştir.

⁴⁹ Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, s. 124.

4. *Grup Göç Kafileleri*: Van, Bitlis ve Muş bölgelerinden, Diyarbakir, Urfa, Hakkâri, Mardin, Musul bölgelerine doğru göç edenler. Van'dan erken dönemde göç edenlerin bir kısmı İran sınırı boyunca Hakkâri bölgesine doğru kaçarken, bir kısmı Batı'ya, Bitlis'e yönelmişti. Bu yöndeki göçün ana güzergâhı, Bitlis-Baykan-Kozluk-Silvan-Diyarbakir-Urfa yoluydu. Yolculuk, at, katır, eşek gibi hayvanlarla veya yayan gerçekleşiyordu. Sıcak bölgelere, Kürtlerin yoğunluklu yaşadığı yerlere doğru olan bu göç kafilelerinin tamamına yakını; Bitlisli, Muşlu, Vanlı Kürtlerdi. Bu göç dalgasının yönü, Urfa-Antep üzerinden Batı'ya, Adana yönüne çevrilmişti. En kalabalık göçün bu yönde olduğu, sayısının da 1916 yılı sonu itibariyle 250 bini aştığı belirlenmişti. Tamamına yakınının Kürt olduğu bu mülteci grubu, İTC'nin üzerinde en çok durduğu mülteci grubu olmuştur.

Prof. Dr. Nedim İpek, göçün bu sırada, nasıl ve hangi gerekçeyle yapıldığını şöyle anlatır:

“Devlet bölgeye iltica eden aşiretlerin feodal yapısını kırabilmek amacıyla, aşiretleri, reis, molla ve nüfuzlu şahsiyetlerden ayırarak yerleştirmeye çabalıyordu. Cepheye yakın yerlere Türk mülteciler yerleştirildi. Bunların hiçbir sebep ve bahane ile uzaklaştırılmamaları tembih edildi. Ancak bu bölgede iskân edilmeyenler Kayseri, Yozgat, Ankara ve Canik gibi cepheye uzak bölgelere çekildiler. Hatta Burdur, Teke (Antalya) ve Menteşe'ye (Muğla), 30 bin mültecinin sevk edilmesi plânlandı.”⁵⁰

Dört ana grupta onlarca güzergâhta göç eden mültecilerin toplam sayısı tam olarak bilinmemekle beraber, 1916 yılı sonu itibariyle toplam mülteci sayısının, kayıt dışı olanlar haricinde 850 bin civarında olduğu hesaplanmaktadır.⁵¹

Rus işgali dolayısıyla meydana gelen ve İTC hükümetinin sinsi politikalarıyla bir sürgüne dönüşen bu tehcirin ilk günlerini Mustafa Özdemir, doktora tezinde şöyle anlatmaktadır:

“1916 yılı içinde oluşan Rus istilasıyla Osmanlı Devleti'nin kontrolünden

50 Nedim İpek, “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu'da Cereyan Eden Göçler”, *19 Mayıs ve Milli Mücadele Sempozyumu*, 1994, s. 177 içinde BOA DH ŞFR No: 64/77, 7 Mayıs 1916 ve BOA DH ŞFR, 64/42, 69/219, 69/248 ve 69/251 nolu yazılar.

51 Göç edenlerin sayısı ile ilgili, daha geniş bilgi için bu kitabın “1916 Kürt Tehcirine Ait Bazı Sayısal Veriler” bölümüne bakılabilir.

çıkan bölgelerden yola çıkan Müslüman sığınmacılar İç ve Güney Doğu Anadolu bölgelerinin Osmanlı denetimi altında bulunan bölümlerine yoğun olarak göç ettiler. Göç eden kabileler arasında Erzurum ve Trabzon vilayetlerinden göç edenler, Orta ve Batı Karadeniz bölgelerindeki güvenli illere nakledildiler. Daha doğuda yer alan illerden yola çıkan sığınmacılar, güney yönünde Mamuretül-azizi ve Van vilayetlerine ulaşmalarına rağmen, göç ettikleri bölgenin yeniden Ermeni çeteleri ve Rus birliklerinin tehdidi altına girmesiyle tekrar güvenli bölge bulma umuduyla göçlerine devam ettiler. Çoğu kez bu göçmenler, Maraş ve Adana gibi büyük insan topluluklarının bulunduğu bereketli bölgelere ulaşmak için 600 km'den fazla yol almaları gerekiyordu.”⁵²

Göç kuruluşu İAMM/AMMU tahsisat çıkarıp yollara düşenlere yardımcı olmak, göçü kontrol altında tutmak istiyordu. Valiliklerle, Dâhiliye Nezareti arasında, sabah-akşam telgraflar gidip geliyordu. Ancak mültecilerin perişanlığını giderecek çözümler bulunamıyordu. Mevzuat yeterli değil diye, 1916 yılı başlarında İAMM yeniden düzenlenerek AMMU'ye dönüştürülmüştü. Hazırlanan mülteci talimatnamesinde göçün organizasyonu için detaylı şekilde önlemler sıralanıyordu.⁵³

Devlet zabitleri, muhafaza memurları, mültecilere yardım etmekten çok, merkezden gelen emirler doğrultusunda onlara zorluklar çıkartıyorlardı. *Teşkilat-ı Mahsusa* elemanları da mültecilere yardım etmekten çok, onları mümkün olduğu kadar uzağa atma, Batı'ya göndermek için bölgedeydiler. Yine bu sırada, bu teşkilatın üyesi olup olmadığı bilinmeyen, muhafız ve zabitler gibi, halkın *eskerê bejik* adı verdiği, günümüzdeki koruculara benzeyen milis kuvvetleri de bazı yerlerde kitleyi yönlendirmekteydi. Kürtçede sulak olmayan, kendiliğinden yetişen bitki, sebze ve meyvelere *beji* veya *bejik* dendiği bilinmektedir. Bu şahıslara niye *bejik* nitelendirilmesi yapılmış, bilemiyoruz. Sözlü tarih anlatımlarından anlaşıldığına göre, *Bejik* olarak nitelendirilen bu garip şahıslar, genellikle bölgeden seçilmiş, devletle işbirliği yapan, az veya çok Türkçe bilen şahıslardır. Batı'dan gelmiş sonra Kürtçe öğrenmiş olanları olduğu da belirtilmektedir. Bunların, bir yıl önce 1915 Ermeni Tehciri sırasında da iş başında oldukları bilinmektedir.

52 Mustafa Özdemir, “I. Dünya Savaşı Sırasında Osmanlı Ülkesinde Yaşanan Göç Hareketleri”, 9 Eylül Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 2007, s. 219.

53 İpek, *Birinci Dünya Savaşı*, s. 167-168.

“Dê, weledê xwe davêjin” /Anneler, evlatlarını atıyorlar

Ermeni Tehciri 1915 başlarında başlamıştı. Aynı yıl içinde, Rus işgali gerekçesiyle Kürt Tehciri de başlatıldı ve 1916 yılı içinde yaygınlaştırıldı. Hükümet yetkilileri göçün organizasyonu için çeşitli önlemler alsa da benzeri az olan bir göç dramı yaşandı. Bu dramın Ermeni Tehcirindeki drama benzeyen çok yanları olmasına karşın, bu tehcirdeki insanların Kürt ve Müslüman olmasının de etkisiyle, çok az bilinmektedir.

Van’ın Rus-Ermeni işgaline girmesinden sonra, 1915 yılı sonlarında Ruslar Bitlis’e dayandı. 1916 yılı başlarında, Ermeni gerilla liderlerinden *Antranik Ozanyan* (1865-1927) da Ruslarla birlikte Bitlis’e geldi. Sason olaylarından itibaren büyük bir Ermeni kahramanı olarak ünlenen Antranik Paşa’nın bu sırada, intikam duygusuyla hareket ettiği iddia edilmektedir.⁵⁴ Bu sırada, Ermeniler ve Kürtlerin, karşılıklı olarak katliamlar yaptığı gerçektir. Son katliamlar Kürt göçünü tetikledi. Bitlis’in işgal edilmesiyle, daha önce Erzurum, Muş taraflarından gelen mültecilere, yaklaşık 40 bin Bitlis mültecisi de katıldı ve büyük bir kitle korku içinde Güney’e yöneldi. Rusların Bitlis’in güneyinde *Kevrê Qûl* (Delikli Taşa) bölgesine geldiği sırada kaçan kitleler, Bitlis dağlarını aşıp Batman düzlüğüne, Silvan’a, Diyarbekir’e ulaşıyorlardı.

Herkes savaştan, ölümden kaçıyordu. Ölümden kaçanlar, ölüm yolculuğuna çıktıklarından habersizdiler. Soğuk ve salgın hastalıklara rağmen ayakta kalabilenler bir yerlere ulaşma çabasıındaydı. Yollar, yayalarla, hayvanlara binmiş göç kabileleriyle kaplı iken yol kenarları, dere boyları insan ve hayvan cesetleriyle doluydu. Halk, bebeklerini, yanlarında götüremeyecek kadar küçük çocuklarını köprü altlarına bırakıyordu. Görgü tanıkları, o sıralarda Bitlis yakınlarındaki Duxan (Duhan) Deresi’ne binlerce çocuğun bırakıldığını belirtiyorlardı.

Bu dönemde, savaştan kaçışın şiddetini anlatmak, meydana gelen dramın büyüklüğünü belirtmek için, savaştan kaçanlar için, Kürtler arasında, “*Dê, weledê xwe davêjin*” söylemi yaygınlaşmıştı. “Anneler, evlatlarını atıyor” şeklinde Türkçeye çevrilebilecek olan bu söz, halk arasında “*Dê û weledê xwe davêjin*” şeklinde de söyleniyordu. Buradaki

54 Ögün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 30.

anlam daha farklıydı; “Annelerini ve evlatlarını atıyorlar.” Yani durum o kadar kötüydü ki; erkek olsun, kadın olsun, insanlar annelerinden ve evlatlarından veya evlatlar, anne-babalarından vazgeçebiliyordu. O günler, anne-baba günleriydi; annelerin, babaların, çocuklarını; evlatların, anne-babalarını terk ettiği bir dramdı. Yıllarca, bu söylemler ağızlardan düşmedi. Kürt stranlarında, kilamlarında yer aldı. Kürt ahali bir taraftan göç ediyor, diğer taraftan eli silah tutan erkekleri silah altına çağırılıyordu. Savaşa daveti ifade eden *seferberlik* herkesin dilindeydi. Halk arasında seferberlik sözcüğü, Kürtçe bir sözcük gibi kullanılıyordu.

Bu sıralarda, Bitlis’in güneyindeki yerlerde, Siirt, Batman, Diyarbakir ve Mardin çevrelerinde, “Uris hate kevirê qûl” (Rus delikli taş geldi) şeklinde bir söylem de yediden yetmişe herkesin dilindeydi. Bitlis’in on kilometre güneyindeki *kevirê qûl* (delikli taş, delikli kaya) Kürtler arasında çok bilinen stratejik bir yerdi. Dağların geçit vermediği bir noktada bulunan *delikli taş* mevkiine gelen Ruslar burada duraklamıştı. Eğer Ruslar yirmi kilometre daha ilerleseydi, Baykan ilçesini ve dağları geçip Batman düzlüğüne çıkacaklardı. *Kevrê Qûl* ve Bitlis dağları Rusları durdurmuştu!..

Güneye doğru yol alan mülteciler Diyarbakir ve Urfa’ya; Batı’ya doğru yol alan mülteciler, Sivas’a ulaşmıştı. Halk yollarda iken Dâhiliye Nazırı Talat, göç kuruluşu İAMM ve valilikler arasında yapılan şifreli yazışmalarda, *Kürt Mültecilerin* durumu tartışılıyordu. 1916 yılı başlarında Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla vilayetlere çekilen şifreli telgraflarda, önce Kürtlerin sürgün edileceği Batı vilayetlerinin durumu sorulmuş, sonra yerleştirme esasları anlatılmıştı. Sonraki bölümlerde, bu belgelerin büyük kısmını tarih sırasına göre paylaşacağız.

III. BÖLÜM

1916 BÜYÜK KÜRT TEHCİRİ: RESMİ YAZIŞMALAR VE TEHCİRİN UYGULANMASI

*Bosfor 'un (Boğaz 'ın) beyaz yalılarında sakiler kadeh sunarken,
Kafkas 'ın karlı ve buzlu eteklerinde memeleri üstünde yavrusu
uyuklayan anneler, anne kucağında meme emen yavrular açlıktan
yokluğa yollanıyorlardı. Tipiler, fırtınalar koynunda serilen sahipsiz,
öksüz çocuklar, başları ucunda ağlayacak bir ziyaretçi dahi bulamadan,
solgun bakışlarla öbür dünyaya süzülüp gidiyorlardı. Yorgunluktan,
yoksulluktan birer iskelete dönmüş dinç yaşlılar, yaşamın son soluğunu
tüketiyor, bir lokmaya uzun süren ömürlerini heba ediyorlardı.
Hîzanîzâde Kemal Fevzi, Jîn, Sayı: 14, 15 Mart 1919.*

1-) KÜRT TEHCİRİ, ERMENİ TEHCİRİ'NİN DEVAM ETTİĞİ 1915'TE BAŞLADI

Genellikle I. Dünya Savaşı'ndaki Kürt Tehciri, *1916 Kürt Tehciri* diye adlandırılrsa da bu dönemdeki Kürt Tehciri, aslında 1915 başlarında, genel Ermeni Tehciri'nden de önce başlamıştı. Özellikle Rusların, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı, Ağrı, Bayezid, Iğdır, Van bölgelerine girmesiyle birlikte, Kürtler erken bir dönemde buralardan göç etmek zorunda kaldılar.

Dönemin İlk Kürt Göçü: Savaşın Başında İran Kürdistanı ve Van'daki Durum

Osmanlı bayrağı taşıyan iki Alman gemisinin, Rusya'nın Karadeniz kıyılarını bombaladığı 29 Ekim 1914 tarihi, genel olarak Osmanlı İm-

paratorluğunun I. Dünya Savaşı'na fiilen giriş tarihi olarak kabul edilir. Buna karşılık, Rus araştırmacı M. S. Lazarev, “*Yakındoğu’da Birinci Dünya Savaşı’nın ilk kurşun sesleri Karadeniz’de değil, İran Kürdistanı’nda duyuldu.*” demektedir.¹ Çünkü daha Ekim ayı başlarında Van Gölü doğusundaki bölgede bulunan bazı Osmanlı birlikleri, bölgedeki Kürt aşiretlerini Ruslara karşı kışkırtmış ve çatışmalar çıkmıştı. Zaten bu dönemde ilk Kürt göçü de bu bölgeden olmuştur. Van, bu dönemde hem Ermeni hem Kürt göçüne ve çok büyük acılara tanık olmuş bir şehirdir. M. S. Lazarev’in yukarıdaki açıklamasında, ilk silah seslerin duyulduğu yer dediği bölge Van’a çok yakındır.

I. Dünya Savaşı’nın başlangıç dönemlerinde İran, Kuzey’den Rusya’nın, Güney’den İngilizlerin işgalindeydi. Diğer taraftan Almanya ve Osmanlı Devleti de İran üzerinden Afganistan’a, Hindistan’a ulaşma hayalleri içindeydiler. 1914 yılı ortalarından itibaren İran sınırında, Van çevresinde, Enver Paşa’nın Turan hayalleri yüzünden çok acı olaylar yaşandı. Bu dönemdeki Ermeni ve Kürt tehcirlerini anlamak için, savaşın başladığı sıralarda, İran Kürdistanı ve Van bölgesindeki gelişmelere bakmak gerekir.

Osmanlı Devleti’ni savaşa sokmak isteyen İttihatçılar, Dâhiliye Nazırı Talat’ın başkanlığında seferberlik ilanından bir gün önce (1 Ağustos 1914), Nuruosmaniye Kulübü’nde önemli bir toplantı yaptılar. Toplantıdan sonra, Kolağası *Ruşeni Bey* (Barkın, 1884-1953)², *Ömer Naci Bey* (1878-1916), *Çerkez Ethem* (1886-1948), kardeşleri *Çerkez Reşid* (1877-1951) ve *Çerkez Ahmed* gibi İttihatçılar, “İran’dan Kafkasya’ya geçmek, Rusların gerisinde siyasi bir inkılâp hazırlamak vazifesi ile siyaseten” görevlendirilmek üzere Van’a gönderilirler.³

Bölgede görevlendirilenler, Van’a ulaştıklarında Van’da vali olarak *Tahsin Bey* (Uzer), Jandarma Komutanı olarak *Kâzım Paşa* (Orbay) idi. Enver’in eniştesi Cevdet Bey de o sırada Van’a bağlı Hakkâri’de

- 1 El-Arab, 12 ve 19 Ocak 1918; Têgehiştinî Rastî, 15, 19 ve 22 Ocak 1918’den aktaran Ahmad, *Birinci Dünya Savaşı*, s. 142.
- 2 Din karşıtı özelliği ve ırkçı kişiliğiyle bilinen Hasan Ruşeni Barkın, uzun yıllar Samsun milletvekilliği yapmış; 1926 yılında, Atatürk’ün isteğiyle yazdığı “*Din Yok, Millet Var*” adlı kitabıyla da tanınmaktadır.
- 3 Cemil Koçak, “Ey Tarihçi Belgen Kadar Konuş Bir Teşkilatı Mahsusa Öyküsü”, *Tarih ve Toplum Yeni Yaklaşımlar*, Sayı: 3, Bahar 2006.

mutasarrıftı. Yeni kurulan Teşkilat-ı Mahsusa'nın⁴ tüm azılı elemanları da bölgedeydiler. Bölgede görevli mülki amirler dahil adı geçen tüm kişiler, aynı zamanda bu teşkilatın üyeleri idi. Teşkilatın tetikçisi olarak nitelendirilen, Babiâli Baskını'nda Harbiye Nazırı Nazım Paşa'nın katledilmesi dahil, pek çok cinayete karışan *Yakup Cemil*⁵ de o sıralarda Bitlis'teydi. Teşkilatın diğer önemli isimleri, *Kuşçubaşı Eşref*, *Dr. Nazım*, İstihbarat Müdürü *Yarbay Nuri*, *Çerkez Ahmed* gibi, kimi sivil, kimi asker çok sayıda istihbaratçı bölgedeydi. İTC'nin derin kadrosundan *Bahaddin Şakir* de o sırada Erzurum'daydı. Diğer bir İttihatçı sise İran başkenti Tahran'da ataşe militeri olarak görevlendirilmişti. Teşkilatı Mahsusa, bu bölgede, Kafkasya İhtilal Cemiyeti şeklinde faaliyet göstermekteydi. Bölgeye ordu gönderemeyen Osmanlı Devleti, gönderdiği müfrezeler, ajanlar, aşiret birlikleri ve çete gibi birliklerle İran'ı işgal edip Asya'ya ulaşmayı umuyordu. İran'dan sonra, Azerbaycan, Afganistan, Hindistan, sonunda Turan'a ulaşılacaktı!

Savaşın başlamasından kısa bir süre sonra, 1 Aralık 1914'te Köprüköy'den, Merkez Komutanı Yarbay Halil'e gönderdiği telgrafta Enver Paşa şöyle diyordu:

“Göreviniz, tümeninizle İran'da Tebriz üzerinden Dağıstan'a yürüyerek orada genel bir isyana hazırlayıcı olmak; yürüyüş sırasında Rus demir yolu ve telgraf hatlarını, özellikle Bakû - Tiflis hattını bozmak; Rusları, Hazar Denizi'nin batısından sürmek; yoldaki aşiretleri Ruslar aleyhine savaşa teşvik ve sevk etmektir.”⁶

Enver'in talimatları doğrultusunda, İstanbul'dan görevli gelen İttihatçılar, bölgeden, çeşitli yöntemlerle çoğunluğu Kürt aşiretlerinden

4 Teşkilatı Mahsusa'nın 1913 yılı sonlarında kurulduğu belirtilmektedir.

5 İTC'nin belalı adamı, tetikçisi Yakub Cemil, savaşta durumun kötüye gitmesi üzerine, 13 Temmuz 1916'da, daha önce yaptığı gibi Babiâli'ye baskın yaparak yakın arkadaşı Enver Paşa'yı öldürüp darbe yapmak ister. Başarılı olamaz, tutuklanır. “Başarılı olsaydım Mustafa Kemal'i Enver'in yerine atardım” der. O sırada Diyarbakır'da 16. Kolordu Komutanı olan Mustafa Kemal, bu olayı sonradan öğrendiğini belirtmektedir. Yakub Cemil için idam kararı verilir ancak Enver Paşa onu idam etmek istemez. Enver Paşa'nın yurtdışında olduğu sırada, 11 Eylül 1916'da Talat Paşa'nın onayı ile idam edilir. Tam bir ölüm makinesi olan Yakub Cemil, İTC'nin en maceracı üyelerindendi, ilginç bir yaşamı vardı.

6 Çakmak, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi*, s. 45-46.

olmak üzere topladıkları on binlerce savaşıyla, Rusya'ya karşı saldırılar düzenlediler. Bu saldırıların bir amacı da çevredeki Hristiyan unsurlar olan Ermeni ve Keldanilere karşı provokasyonlar yaparak Müslüman Kürtleri, daha fazla savaşın içine çekmekti. Rusya tarafından işgal edilen İran Kürdistanı topraklarına giren Teşkilatı Mahsusa çeteleri, Hoy ve Selamas bölgesindeki Kürt aşiretlerini Ruslara karşı kışkırttılar. Bölgede çok etkili olan Smail Ağa (Simko) liderliğindeki Şikaki ve diğer bazı aşiretlerin de desteğini aldılar. Diğer taraftan, İran Kürdistanı'nda, o sıralarda Türk misyonluğu rolüne oynayan *Sallar-Devlet* diye garip bir adam da çıkmıştı ortaya. O da bazı Kürt çevrelerini etkiliyordu. —

İTC, Kürt aşiretlerini, Van'da isyan hazırlığındaki Ermenilere karşı kullanmak üzere silahlandırmıştı. İTC yalnız kışkırttığı bazı Kürt aşiretleriyle değil, Ömer Naci Bey Müfrezesi, Halil Bey Tümeni, Rauf Bey Müfrezesi, Çerkez Ethem Çetesi ve başıbozuk diğer çetelerle de bölgedeydi. İstanbul'la iletişim Tahran'daki ataşe militeri Ömer Fevzi ve Tahran Sefiri Asım üzerinden sağlanıyordu. Düzenli ordu dışında İttihatçılar bütün güçlerini bölgeye yığmışlardı. Bu güçler, sınır içinde Van bölgesinde, sınırın diğer tarafında İran'ın Kürdistan topraklarındaydılar. Başlangıçta bazı mevziler ele geçirildi ve Tebriz'e kadar ulaşıldı. Ancak Rus Ordusu'nun karşı atağı karşısında bozguna uğrayıp geri çekildiler. Rusya, Tebriz, Urmiye ve Hoy şehirlerindeki Türk konsolosluklarını kapatarak Van'a dayandı.

Bundan sonra, Van Valisi Tahsin Erzurum'a, Enver Paşa'nın eniştesi Hakkâri Mutasarrıfı Cevdet Bey de Van'a vali olarak atandı. Aynı sırada, Enver Paşa'nın amcası Halil Paşa (Kut) bölgedeki birliklerin başındaydı. Osmanlı Devleti'nin artık resmen savaşa katıldığı bu sırada, Vali Cevdet ve Komutan Halil Paşa'nın çeşitli oyunları sonunda, terör estirilmiş, Van ve çevresinde adeta bir Müslüman-Hristiyan savaşı başlatılmıştı. Bu sırada Van'da bulunan Teşkilatı Mahsusa üyeleri, Van'daki bazı Ermeni yöneticileri, milletvekillerini öldürdü. 1915'in ilk aylarında, Van ve çevresinde karşılıklı katliamlar giderek arttı. Meydana gelen karışıklıklardan dolayı, bölge askeri ve siyasi açıdan kontrolden çıktı ve Müslüman-Hristiyan çatışmalarına, Ermeni-Kürt katliamlarına sahne oldu.

Van yakınlarındaki İran tarafından karşı hücumla geçen Rus Ordusu, Osmanlıya yardım eden Kürt aşiretlerinin köylerini tahrip edip onları Osmanlı topraklarına doğru sürdü. İranlı Kürt mültecilerle, Rus-Ermeni işgali dolayısıyla Van çevresinde mülteci durumuna düşen 50 bine yakın Kürt mülteci; 1915 yılı başlarında, genel olarak Musul bölgesinde, Nasturilerden boşalan yerlere yerleştirildiler. Daha sonra bu uygulamadan vazgeçilerek, bu mültecilerin bir kısmı, Osmanlı ordusunda silahlı altına alınırken bir kısmı daha da Güney'e kaydırıldı.⁷

Tiflis'te bulunan ve Van bölgesine gidip gelen Abdurrezak Bedirhan, Kürtleri Osmanlıya karşı gelmeleri için ikna etmeye çalışırken; aynı sıralarda Van Valisi Cevdet de artan Ermeni direnmelerine karşılık Kürt aşiretlerini kullanıyordu. Bunu gören Rus Kafkas komutanlarından N. Yudenic (1862-1933), General Nikolayev'e aşağıdaki telgrafi gönderiyordu.

"31.12.1914, saat: 9,

Iğdır-Beyazıt, General Nikolayev'e

Ermeni gönüllü birliği adına Dro'ya ve Kürtler adına Abdurrezak Van'a girişte kendi aralarında çatışmalarını telkin ediniz, zira her ikisi de amaçlarını takip edecektir. Her kım bunu yerine getirmezse himayemizden yoksun kalacaktır.

Yudenic 2492"⁸

Bu uyarıya rağmen, Osmanlı adına hareket eden Kürt aşiretleriyle Rusya'nın desteğindeki Ermeniler arasında çatışmalar bitmedi. Van'da önemli bir güce sahip Ermeniler, özellikle Vali Cevdet'in baskılarına karşılık, Van'da isyan ederek büyük bir direnişe geçtiler. Çeşitli yerlerdeki Ermeniler de Van'a gelip isyana katıldılar. Bu sırada Van'daki durumu ve karşılıklı katliamları, Urfa'da İsviçre Hastanesi'nde görevli Jacob Künzler, İstanbul Alman Konsolosluğuna yazdığı 20 Haziran 1915 tarihli bir raporda şöyle anlatıyor:

"Oradan gelen bir Müslüman, Van'daki durum hakkında şunları anlattı: Cıvardaki Kürtler Van'a, şehre geldiler ve Ermenileri öldürmeye başladılar. Ermeniler kendilerini savundular. Orada bulunan askerler hemen Kürtlere yardıma geldiler. Ermeniler kanlı boğuşmalardan sonra Kürtleri ve as-

7 Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 145.

8 Mehmet Perinçek, *Rus Devlet Arşivlerinde 100 Belgede Ermeni Meselesi*, Doğan Kitap, 2007, s. 69.

kerleri kaçırdılar, şehre hâkim oldular. Daha sonra birkaç kamu binasını dinamitlediler ve ardından Müslüman halk üzerinde büyük bir (intikam) katliamı uyguladılar.”⁹

Dönemdeki ilk Kürt göçünün gerçekleştiği Van, Ermeniler için de önemli bir yerdir. Yukarıda verdiğimiz Alman siyasi arşiv belgelerini kapsayan kitapta bu konuda şöyle deniyor:

“Türkler en doğudaki Ermeni şehri Van’da başıbozuk Türk çetelerinin Ermeni köylerine saldırımları ve şehrin Türk valisinin, sahte gerekçelerle iki Ermeni politikacısını kaçırıp öldürülmesi sonucu çoğunluğu oluşturan yaklaşık 20 bin Ermeni’nin ayaklanıp şehrin kontrolünü ele geçirmesini gerekçe gösterdiler. Ermeni ayaklanmasından kısa bir süre sonra, Rus Ermenilerin de bulunduğu Rus birlikleri ilerleyerek şehre girdiler.

Van’daki bu ayaklanma başından itibaren tuhaf bir şekilde abartıldı ve günümüze kadar da Türk tarihçiliği açısından böyle kaldı. Harbiye Nazırı Enver, Lepsius’la yaptığı bir sohbette ayaklanma sonrası 150 bin Türk’ten sadece 30 bin Müslüman kaldı diye iddia etti. Buna göre Ermeniler 120 bin Türk’ü öldürmüşlerdi. Fakat Lepsius’un savaş suresince tespit ettiği gibi, tüm vilayette sadece 30 bin Türk’ün yanı sıra Rusların ilerlemesiyle dağlarına geri çekilen 120 bin Kürt yaşıyordu...

Alman Dışişleri Bakanlığındaki müsteşar yardımcısı Arthur Zimmermann, Alman Yayıncıları Demeği Başkanı Friedrich Faber’e bir ‘kan deryasından’ söz ederek şu iddiada bulundu: ‘Azerbaycan arkasından ilerleyen Türk birlikleri Ermeni ayaklanmasına müdahale ettiler, 150 binden fazla Müslüman şehit düştü, karşı önlemler bu yüzden uygulandı...’¹⁰

İttihatçılar ve müttefikleri Almanlar, konuyu kendilerine göre yorumlarken Rus-Ermeni çevreleri de konuyu bir başka şekilde değerlendirmektedirler. Arada kalan da Kürtlerdi. Yazıda “120 bin Kürt dağları çekildi” deniyor. Bu kadar insanın Van dağlarında beklemesi mümkün değildi, büyük çoğunluğu göç yollarına düşmüştü. O yüzden dönemdeki ilk Kürt göçü Van bölgesinde gerçekleşti.

Van Kürtleri Göç Yollarında

Olaylar sırasında İttihatçılar kışkırtıcıydı, Kürtler ve Ermeniler de birbirlerini kırıyorlardı. Büyük katliamlar, acı olaylar yaşandı. Osmanlı

9 Wolfgang Gust, *Alman Belgeleriyle Ermeni Soykırımı 1915-16 Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleri*, Belge Yayınları, 2012, s. 625.

10 A.g.e., s. 37-38.

Hükümeti, 1915 başlarında Van'da meydana gelen bu olayları da gerekçe göstererek genel Ermeni Tehciri'ni başlattı. Van çevresindeki bazı Ermeniler, İran ve Rusya'ya doğru kaçtılar. Mayıs ayında, Rusya, Ermeni birliklerinden de destek alarak Van'ı işgal etti. Ermeni Taşnak Partisi liderlerinden Aram Manukyan vali olarak atandı. Böylece 1915 yılı Mayıs ayında; Van, Rus-Ermeni ortak işgaline girdi. Van'ın, kurulacak Ermenistan devletinin başkenti olacağı söyleniyordu. Bölgedeki Ermeni milisleri silahlandıran Ermeni komiteleri Kürtler arasında korku yarattı. O yüzden bu sırada Van merkezden, Ermeni göçünden önce Kürt göçü başladı.

Rus güçlerinden kaçan İran Kürtleri Osmanlı topraklarına doğru göç ederken; Van merkezden kaçan Kürtlerin de bir kısmı, Elbak'a (Başkale), bir kısmı İran'a doğru ve bir kısmı Van Gölü'nün güneyinden veya göl üzerinden kayıklarla, Bitlis'e doğru göç ediyorlardı. 1915 yılı bahar aylarında, Ermeniler İttihat ve Terakki'nin emriyle tehcir ettirilirken Rus sınır bölgesine yakın yerlerdeki Kürtler de iç bölgelere doğru göç ediyordu. Van işgalinin başladığı sıralarda, on dört kayıkla göl üzerinden Tatvan'a gitmek üzere yola çıkarılan, kadın ve çocuklardan oluşan 1200 kişilik bir Kürt mülteci grubundan ancak 700'ü Tatvan'a ulaşabiliyordu. Diğer 600 kişinin kayıklarının batırılarak öldürüldüğü anlaşılıyordu.¹¹ Bu olay Rus yetkilileri kızdırırken Van'daki Rus-Ermeni ilişkilerini de gerginleştirdi. Aslında bölgedeki bazı Ermeniler de, Ermenistan'dan Rus Ordusu'yla beraber bölgeye gelen Rus Ermenilerinden, Kürtlere iyi davranmadıkları için şikayetçiydiler. Abdurrezak Bedirhan, bu sırada tanık olduklarını şöyle anlatıyor:

“Van'dan zar zor çıkarak Gorandêşt'deki Avzînê vardık. Buradaki Ermeniler bize, ‘Buradaki şeyhler Ermenilerin öldürölmelerini engellemişler. Bu nedenle bölgedeki Ermeniler de Rus askerlerinin buradaki Kürtlere dokunmamaları için onlara söz vermişler’ diye bizi bilgilendirdiler. Ermeniler, Ruslara, yalvardı ki, ‘buradaki Kürtlere karışmayın, onlar da yerlerinden-yurtlarından kaçmasınlar,’ diye. Kürtler oradaki Ermenilere güvenerek yerlerinde kaldılar. Ancak Ermeni çeteleri Gorandêşt'ye gelince, yerleşik Ermenileri dinlemedikleri gibi, Kürtleri ve kendilerine engel olan Ermenileri de katlettiler.”¹²

11 *Ermeniler Tarafından Yapılan Katliam Belgeleri 1919-1921*, s. 4'ten aktaran Ögün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 35.

12 Bedirhan, *Otobiyoğrafi*, s. 66.

Aynı sıralarda Van Gölü'nün güneyindeki Gevaş Kazası civarında da İttihatçı çeteler, bazı Kürt aşiretlerinin de yardımıyla Ermenileri katlediyordu.¹³ Van, Ruslar tarafından erken işgal edilip (20 Mayıs 1915), Van'a Ermeni vali atanınca, Van'dan Kürtlerin göçü hızlandı. Yaklaşık üç yıl süren Rus işgali Nisan 1918'de bittikten sonra, bu kez Van bölgesinde birikmiş yüz binin üstünde Ermeni, çekilen Rus ordusunun yardımıyla Sovyet Ermenistanı'na göç etti. Bu bakımdan 1915 Ermeni Tehciri sırasında en az kayıp veren Ermeniler, Van Ermenileridir. Bu gün bile Ermenistan'ın başkenti Erivan'da önemli ölçüde Van Ermenileri'nin olduğu belirtilmektedir. Rus-Ermeni baskısından dolayı, 1915-1918 yılları arasında göç etmiş olan Kürtlerin az bir kısmı, savaştan sonra Van'a dönebilmiştir. Boşalan Van'a, sonraki süreçlerde, Türk veya Türkçe konuşan Müslüman topluluklar getirilip yerleştirilmiştir.

Kürt Tehciri'nin Yaygınlaşması

Rusya'nın bu dönemdeki sömürgeci-işgalci tutumu, Ermeni-Kürt çelişkileri, İTC'nin sinsi politikaları ve yukarıda sıraladığımız gerekçelerle; 1916 yılı başlarından itibaren, Osmanlı toprakları içinde, kuzeyden Güney'e ve Batı'ya doğru, yaygın bir Kürt göçü başladı.

1915 yılı içinde, önce Van, Patnos, Malazgirt gibi bölgelerden olmak üzere Kürt göçleri olsa da, asıl olarak bu dönemdeki yoğun Kürt göçü, 1915 Ermeni Tehciri'nin ardından, 1916 yılı başından itibaren başlayacaktır. İAMM'ın organizasyonu, savaştan dolayı bazı Müslüman kitlelerin (büyük çoğunluğu Kürt) bölgeden uzaklaştırılarak daha güvenli bölgelere yerleştirilmesi çalışmaları hızlandırıldı. Kürtlerin, iç ve batı bölgelere göçertilmesi amaçlanmaktaydı. Her ne kadar, "Vilâyat-ı Şarkıye Mültecileri", "Harb-i Umumi Dolaysıyla Düşman İstilasına Uğrayanlar", "Müslüman Mülteciler" gibi tabirler kullanılsa da, Dâhiliye Nazırı Talat ve vilayetler arasında yapılan şifreli, gizli yazışmalarda "Kürd" adı açıkça kullanılmaktaydı. Kürd sözcüğünün açıkça yazılmadığı durumlarda "aşair (aşiret)" ifadesi kullanılarak durum kurtarılmıştır. 1916 yılı başından itibaren bu konuda çokça yazışmalar yapıldığı anlaşılmaktadır. BOA'da, bu döneme ait çok il-

13 Raymond Kevorkiyan, *Ermeni Soykırımı*, İletişim Yayınları, 2019.

ginç yazı ve belgeler bulunmaktadır. Bunların bir kısmını önümüzdeki bölümlerde paylaşacağız.

Herkes savaş telaşı içinde bir yerlere kaçılıyordu. Aynı sırada Osmanlı Ordusu da Rus saldırısı karşısında geri çekiliyordu. Asker-sivil birlikte, kısıtlı araçlarla savaş bölgesinden kaçıyorlardı. Diğer taraftan Kafkas Cephesi'nde Ruslarla, Hicaz-Suriye cephelerinde İngiliz ve Fransızlarla süren savaş için sürekli seferberlik çağrıları ve askere alınma devam ediyordu. Bazı insanlar da askerlikten kaçıyor, saklanıyordu. Çünkü giden gelmiyordu... Sarıkamış Harekâtı'nda büyük zarar gören Üçüncü Ordu'ya destek olarak, Trakya'daki İkinci Ordu da bölgeye gelmeye başlamıştı. Bölge insanın bir kısmı da bu orduya destek için askere alınıyordu. Bu sırada bazı birlikler ve milis kuvvetleri de, savaş bölgesinin yakınındaki yerlere çekiliyordu.

Ordu ve milis güçlerinin halkla beraber, 1916 yılı kış aylarında geri çekilmesini, Hormek aşiretinden Vartolu (Gımgım) M. Şerif Fırat şöyle anlatıyor:

“Ordumuz zaferinden duyduğu güvenle, cephede kış tedarikiyle uğraşarak, millî kuvvetlerini Malatya ve Diyarbakır'a inmesine müsaade etmişti. Cibran alayları Urfa iline, Şeyh Şerif Kuvvetleri Palo'ya. Hormekliler de ikiye ayrılarak, Kârîr halkı Küçük Ağa'nın emrinde Mazgirt ilçesinin Sorak ve Göktepe bölgesine, Varto halkı Zeynel'in kardeşi Ali ile Malatya ilinin Akçadağ ilçesine bağlı Kurşunlu nahiyesinin Engüzek köyüne gitmişlerdi.”¹⁴

Ordu birlikleri savaş bölgesine yakın yerlerde, Rusların geri çekilmesini beklerken halk uzaklara, çok uzaklara gönderiliyordu. Sahip oldukları tüm varlıklarını, geçim kaynaklarını geride bırakarak savaş bölgesinden kaçan halk, perişandı. Memleketinin zengini, yollarda sefil bir yaşam içinde açlıkla savaşıyordu. Ellerindeki tüm buğdayı una, unu ekmeğe çeviren halk, ordunun el koyduğu taşıma hayvanları dışındaki hayvanlarla, kağnı gibi araçlarla, bir kısmı eti yenilebilen hayvanlarıyla yollara düşmüştü.

Ruslar tarafından ilk işgal edilen bölgelerden biri olan Hasankale (Pasinler) ve Köprüköy'deki bir kısım insan Erzurum'a, bir kısmı

14 M. Şerif Fırat, *Doğu Illeri ve Varto Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İkinci Baskı, 1961, s. 115.

Muş'a yönelmişti. 1916 yılı başında Erzurum işgal edildikten sonra, Rusya, Güney'e; Muş'a, Bitlis'e yöneldi. 1916 yıl Mart başında Bitlis de işgal edilince, Rus işgali Diyarbekir vilayeti sınırlarına dayandı.

Göç edenlerin bir kısmı kendi imkânlarıyla, bir kısmı devletin bilgisi ve zaptiyelerin eşliğinde yollara koyulmuştu. Rusların işgal ettiği Erzurum, Bitlis ve Van illerinden kaçanlar; batıda en yakın yer olarak Erzincan, Harput, Malatya, Sivas; güneyde ise Diyarbekir, Urfa, Mardin ve Musul'a doğru hareket ediyorlardı. Trabzon'un işgal edilmesiyle, bir kısmı da Ordu ve Giresun'a yönelmişti.

Sarıkamış bozgunundan hemen sonra başlayan göçü, bölgede bulunan bazı subaylar da anlatmaktadırlar. 10. Kolordu 31. Tümen 91. Alay 2. Tabur Tabibi Binbaşı *Mehmet Derviş Bey* (Kutman) göçü anılarında şöyle anlatıyor:

“Zavallı Erzurumlular! Ordu karargâhından sızan aldatıcı haberlere güvenerek kış sıcak yuvalarında geçirmeyi ümit ederken Rusların ani taarruzu ve kalenin düşüşüyle şaşkına dönmüş, yükte hafif pahada ağır neleri varsa yüklenmiş, namuslarını kurtarmak kaygısıyla karlı yollara düşmüşlerdi... Biçare neneler, dedeler, gelinler perişan, şaşkın, kimisi atlı, kimisi yaya, kimisi ineklerin kuyruğuna yapışmış, ağlaya ağlaya gidiyor. Manzara yürek dağlıyor! Erzurum'dan kopup gelen, Sivas'a kadar uzanan muhaceret akınıyla çalkalanıyor..!”¹⁵

O sıralarda Erzurum'da asker olan Mehmet Fuad (Tokad), Erzurum'un boşaltılmasını, hatıralarında şöyle anlatıyor: “Erzurum'daki hal berbatı. Gerek asker gerek ahali çarşıları hep yağma ediyorlardı. Dükkânlar kırılıyordu. İstanbul kapısından çıktım ve Erzurum'a ebedi vedalarımı savurdum...”¹⁶

Kürt Tehciriyle İlgili İlk Resmi Yazışmalar

Önceki bölümde belirttiğimiz gibi, I. Dünya Savaşı sırasında ilk Kürt göçü, daha savaşın ilk günlerinde, İran Kürdistanı bölgesinden, Osmanlı Kürdistanı'na doğru meydana gelmişti. 1915 yılı başlarında

15 Mehmet Ali Kuntman, *Tabur Tabibi Derviş Bey, Tabip Binbaşı Mehmet Derviş Kuntman'ın Harp Hatıraları*, 2011, s. 185.

16 M. Fuad Tokad, *Kibrit Kutusundaki Sarıkamış-Sibirya Günlükleri (1915-1918)*, 2010, s. 63.

Van'da meydana gelen olaylar nedeniyle, Van'daki Kürtlerin de çok erken bir dönemde mülteci durumuna düştüğünü belirtmiştik. Bu dönemdeki büyük Kürt göçü ise Erzurum bölgesinin işgal edilmesiyle başlayacaktır.

BOA'daki belgelerden anladığımız üzere, I. Dünya Savaşı'ndaki Kürt Tehciriyle ilgili yazışmalar, 1915 yılı yaz aylarından itibaren, şifreli-gizli telgraflarla başlamıştır. Dönemin tek iletişim aracı telgraflar çok aktif olarak kullanılmış ve gizliliğe özen gösterilmiştir. Üç dört ayda bir telgraf şifreleri değiştirilmiş, bölgedeki yöneticilerin İTC'ye sadık kişilerin olmasına dikkat edilmiştir. Kürt Tehciri'nin fazla bilinmiyor olmasının bir sebebi de bu şifreli telgraflardır. İttihatçılar telgraf cihazını çok etkin kullanmışlardır. Bunda İTC lideri Talat'ın eski posta görevlisi olmasının da etkisi olabilir. Enver ve Talat'ın evlerinde bile telgraf cihazlarının olduğu bilinmekteydi.

Ermeni Tehciri'nin yeni başladığı sıralarda, 17 Mayıs 1915 tarihinde, İAMM'den; Erzurum, Van, Bitlis, Trabzon, Sivas, Ankara, Kastamonu, Bursa ve Edirne vilayetleriyle Canik (Samsun), Karesi (Balıkesir) ve Kale-i Sultaniye (Çanakkale) mutasarrıflıklarına gönderilen şifreli telgrafta şöyle deniyordu:

“Harb dolayısıyla tebdili mekan mecburiyetinde kalan mültecilerin orada ne mikdar bulunduğu ve bunlardan bi-hakkın muhtaç olanların iskân ve iâşeleri için ne kadar masraf zaruri olduğunun bildirilmesi...”¹⁷

27 Haziran 1915 tarihinde İAMM'den Erzurum Vilayeti'ne gönderilen şifreli telgrafta, mültecilerin, “vilâyat-ı saireye dağılmalarına meydan verilmeyerek Erzurum ve Van illerinde tahliye edilen Ermeni köylerine” dağıtılması isteniyordu.¹⁸

Ermeni Tehciri'nin belirli oranda tamamlanmak üzere olduğu sıralarda, **20 Temmuz 1915**'te, Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla, vilayet ve mutasarrıflıklara, ivedilikle cevaplanmak üzere, gizli bir telgraf gönderilmişti. Telgrafta, kasaba ve köylere kadar, “ahalinin milliyet esasına” göre “evvelce ve şimdi mevcut olan” miktarların dağılımını gösteren

17 BOA DH ŞFR 53/26. Bkz. Taner Akçam, 'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur', İletişim Yayınları, 2008, s. 48.

18 BOA DH ŞFR 54/203 bkz. Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 230; *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, s. 54.

cetvellerin gönderilmesi emrediliyordu.¹⁹ Bu veriler sayesinde, *Gayri Müslim* ve *Gayri Türk* yerleşim yerleri belirlenecekti. Ermeni Tehciri'nin büyük oranda tamamlandığı sırada, açıktır ki bu cetveller, Anadolu içlerine gönderilecek Kürtlerin, %5-10 oranında dağıtılması içindi. İttihatçılar, iç bölgelerde %10 oranlarında bir azınlığı, bunu çevreleyen kıyılarda Müslüman Türk çoğunluk oluşturacak bir morfolojik yapıyı hedefliyorlardı! Talat Paşa'nın deyişiyle *güçlü bir kale* oluşturuluyordu.²⁰ Genellikle Kürtler, kıyılar dışındaki bölgelere yerleştiriliyordu.

Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla **8 Ağustos 1331**'de (**21 Ağustos 1915**), İAMM tarafından birçok vilayet ve mutasarrıflığa gönderilen; *Türkleştirme Talimatnamesi* diye nitelendirilen şifreli bir telgrafta aşiretlerin durumuyla ilgili kaygılar dile getirilerek tedbirler alınması emrediliyordu.²¹

3 Kasım 1915 tarihinde İAMM'den, Diyarbakir'e gönderilen telgrafta, Ahlat'taki atlı Kürt birliğinin Rusya tarafına geçme teşebbüsüne karşılık, Diyarbakir'e sürgün edildikleri belirterek, iskanları için gerekli işlemlerin yapılması isteniyordu.²²

1915 yılı sonlarına doğru, Dâhiliye Nazırı Talat, artık kesin olarak, savaş bölgesinden kaçan veya kaçırılan Kürtlerin, Batı'ya gönderilerek asimile edilmesine karar vermişti. Diyarbakir ve Urfa gibi bölgelerde toplanan Kürt mültecilerin, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı güneydeki Musul, Zor gibi vilayet ve mutasarrıflıklara gitmelerinin engellenmesi ve Adana-Sivas hattının batısına gönderilmesi emrediliyordu.

Sarıkamış yenilgisinden sonra dağılan Üçüncü Ordu'ya yardım ve Rusya'nın daha Güney'e inmesini engellemek amacıyla, Trakya'daki İkinci Ordu, Elazığ-Diyarbakir bölgesine getirilmişti. Bölgeye yeni gelen İkinci Ordu'nun komutanı Ahmet İzzet Paşa (Furgaç, 1864-1937), göçün yönünün Güney'e değil Batı'ya doğru olmasını öneren Talat'a karşı çıkıyordu. Ahmet İzzet Paşa, Ermeni sürgününün daha taze olduğu günlerde, Kürt sürgününün doğru olmadığını, bunları sürmek

19 Fuat Dündar, *Türk Milliyetçiliğinin Dinamikleri*, Marmara Üniversitesi Doktora Programı

20 BOA DH ŞFR 544/51 bkz. Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 172.

21 A.g.e, s. 464-465.

22 BOA DH ŞFR 57/275. Bkz. Uğur Ümit Üngör, *Modern Türkiye'nin İnşası Doğu Anadolu'da Ulus, Devlet ve Şiddet (1913-1950)*, Çev. Ali İhsan Dalgıç, İletişim Yayınları, 2011, s. 199.

yerine Kürt Aşiret ve Süvari Birliklerinin geliştirilmesini ve Kürt mültecilerin, Ermenilerden boşalan yerlere yerleştirilmesini öneriyordu. Ahmet İzzet Paşa, anılarında bu konuda şöyle diyor:

“Cepheye vardığımda büyük ölçekte Ermeni göçü bitmişti. Münferit hareketler bilinirse büyük bir içtenlikle engellemeye çalışıyordum. Fakat hükümet tarafından, memleketleri istilaya uğrayıp bu taraflara iltica etmiş olan Kürt aşiretlerinin batı vilayetlerine gönderilmesine teşebbüs olunmuştu ki, bunun da büyük ölümlere ve zararlı olaylara sebebiyet vermesi düşünülebilirdi. Dolayısıyla Kürt aşiretlerinden süvari teşkil edeceğimi öne sürerek bu göçün engellenmesine, elden geldiğince çalıştım. Bu sayede aşiretler civardaki boş arazide yerleştirilerek bir ikisinden de faydalı ve değerli süvari kıtaları kurulabildi. Bunun manen ve diğer şekillerde de iyi etkileri görüldü...”²³

Ahmet İzzet Paşa'nın önerisiyle, güney illerine gelen bazı Kürt mülteciler, Diyarbakır ve Mardin bölgesinde Ermenilerden boşalan köylere geçici olarak yerleştirildi. 7 Kasım 1915 tarihinde, İAMM'den Bitlis Vilayeti'ne çekilen şifreli bir telgrafta, Aşiret Süvari Alaylarına (eski Hamidiye Alayları) mensup muhacirlerin Mardin ve Midyat'ta, Ermeni ve Süryanilerden boşalan köy ve kasabalara iskân edilmesi istendi.²⁴ Ancak daha sonra, Ahmet İzzet Paşa'nın Kürt mültecilerin bölgede kalması görüşüne, Dâhiliye Nazırı Talat şiddetle karşı çıkmış ve göçün yönünü tamamıyla Batı'ya çevirmiştir.

1916 Yılı Başından İtibaren Kürt Tehciri Hızlanıyor

10 Ocak 1916 tarihinde başlayan ikinci büyük Rus taaruzu, yaz aylarına kadar Erzurum, Bitlis bölgesinin işgaliyle sonuçlandı. Rus Ordusu ve Ermeni çetelerinin kendilerine zarar vereceği düşüncesiyle halk kaçarken hükümet yetkilileri ve özellikle de İTC'nin istihbarat örgütü *Teşkilat-ı Mahsusa*'nın elemanları halkı göçe teşvik ediyorlardı. Ermenilerin intikam için Kürtleri öldüreceği propagandası yapılıyordu. Başlangıçta, savaştan kaçmak şeklinde gerçekleşen göç, zorunlu göçe, sürgüne, tehcire dönüştürüldü. Bunun için, İAMM'da yoğun bir çalışma vardı.

Göç edenler önce en yakın yerlere sığındılar. Ancak İTC hükümeti meydana gelen ve daha da büyüyecek olan göç dalgasının farkındaydı

23 Ahmet İzzet Paşa, *İstiklal Harbinin Gerçekleri*, s. 278.

24 BOA DH ŞFR 57/328. Bkz Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 139.

ve teşvik ediyordu. Büyük çoğunluğu Kürt olan kitlelerin nerelere iskân edileceği çalışmalarına girilmişti. Anadolu'da nerelerde Kürt vardı, nerelerde yoktu bunun araştırmasına girilerek iskân yerleri belirleme çalışmaları yapılıyordu. Bu amaçla, büyük Rus taaruzundan on beş gün sonra, 13 Kânunisani 1331 (**26 Ocak 1916**) tarihinde, İAMM'dan; Kürtlerin yerleşik olduğu, Bitlis, Diyarbekir, Musul, Mamuretül-aziz ve Erzurum vilayetlerine; "Menatık-ı Harbiye'den iltica etmiş muhacirin kaç nüfustur. Mensub oldukları aşiret isimleri nedir, sıbyân (çocuk) veya yetim, seyyar olanların mikdarı ne kadardır. Sûratle bildirilmesi..." şeklinde şifreli bir telgraf gönderilmiştir.²⁵

Aynı gün, İAMM'dan, Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla, bu kez Batı illeri valilik ve mutasarrıflıklarına gönderilen şifreli bir telgrafta Kürtlerle ilgili ön bilgiler isteniyordu:

"Konya, Kastamonu, Ankara, Sivas, Adana, Aydın ve Trabzon vilayetleriyle; Kayseri, Canik (Samsun), Eskişehir, Karahisar (Afyon) ve Niğde mutasarrıflıklarına, (Şifre-870).

Ahvali harbiye (savaş hali) dolayısıyla dâhile iltica eden Kürtlerin Anadolu vilayet-i garbiyesine sevkleriyle iskânları mutassavır (düşünüyor) ise de, evvel emirde iç vilayet /livada, Kürtler ve Kürt köyleri hakkında tafsilatlı malumat alma icap ettiğinden: Nerelerde ne kadar Kürt köyleri vardır? Lisan ve adet ve asıllarını muhafaza ediyorlar mı? Türk köylüsü ve köyleriyle münasebetleri ne derecededir? Seriyân (Acilen) icrası ile mufassalan (etrafıca) ve ilave mütalaalarıyla birlikte inbası (bildirilmesi)... Talat, Dâhiliye Nazırı"²⁶

Bu telgraftan sonra, valiliklerle Dâhiliye Nazırı Talat arasında yazışmalar hızlanmıştı. Ankara Valiliği, **31 Ocak 1916**'da bu yazıya cevap olarak, Yozgat, Kırşehir, Çorum, Haymana, Mucur ve Bala'yı kapsayan idari sınırlar içinde müstakil Kürt Aşiretleri bulunduğunu belirtmiştir.²⁷

Rus Ordusu Erzurum'a yaklaşıncı, Dâhiliye Nazırı Talat, **1 Şubat 1916** tarihinde Erzurum Valisi Tahsin Bey'den, önemli devlet dairelerinin ve Bank-ı Osman-i Erzurum Şubesi'nin acilen Erzincan'a

25 BOA DH ŞFR 60/136. Bkz. Akçam, 'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur, s. 49.

26 BOA DH ŞFR 60/140. Bkz. Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 140; Üngör, *Modern Türkiye'nin İnşası*, s. 201.

27 BOA DH EUM VRK 1200.14.51. Bkz. Dündar, *Modernleşen Türkiye'nin Şifresi*, s. 410.

taşınmasını ister. Vali Tahsin, Üçüncü Ordu Karargâhı, Belediye Başkanı ve diğer kamu görevlileri 15 Şubat'a kadar Erzurum'dan ayrılıp Erzincan yönüne doğru çekilirler. Rus Ordusu **16 Şubat 1916** tarihinde Erzurum'u işgal etmiş, bankanın ve diğer bazı kurumların evraklarının, paralarının Erzincan'a taşınması işgalden birkaç gün sonra gerçekleşebilmiştir.²⁸

Daha Erzurum'un Ruslar tarafından işgali tamamlanmadan önce halk Erzurum'dan ayrılmaya başlamıştı. Erzurum bölgesinden Batı'ya doğru göç eden ve büyük çoğunluğu Kürt olan mülteciler, Şubat ayı başlarında Sivas'ta birikmişti.²⁹ 6 Şubat 1916 tarihinde durumu öğrenen Dâhiliye Nazırı Talat, Kürt mültecilerin Sivas'ta kalmamaları, Türklerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere dağıtılmasıyla ilgili uyarı yaptı.

Bitlis Vali Vekili Memduh imzasıyla, Dâhiliye Nezaretine çekilen **10 Şubat 1916** tarihli telgrafta; **17 Ekim 1915** ile **10 Şubat 1916** tarihleri arasında, harp bölgesinden, Şemsiki, Celali, Velveli, Gravi, Terziki, Hayderanlı, Şevli, Takori, Milan ve Hasenan aşiretleriyle, İran'ın Şıkaki ve Başmeliyan aşiretlerinden 8.253 haneden 22.973 kişinin Bitlis Vilayeti'ne geldiği ve bir kısmının Diyarbakir'e sevk edildiği belirtilmekteydi.³⁰

Musul Valisi Haydar imzasıyla Dâhiliye Nezaretine gönderilen Rumi 2 Mart 1332 (**15 Mart 1916**) tarihli şifreli telgrafta da vilayete çok mülteci geldiği, perişan oldukları, iaşeleri için halkın tohumluklarının bile kullandığı, bu gidişle ekecek tohum kalmayacağı bildiriliyordu.³¹

Bitlis işgal altında olduğu için Siirt'te ikamet eden Bitlis Vali Vekili Memduh, Rumi 3 Mart 1332 (**16 Mart 1916**) tarihinde Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği raporda şöyle yazıyordu:

“Vilayet dâhilinde 150 bin nüfusun hicret ettiğini tahmin ediyorum. Harp hattındaki köylerden hicret eden nüfus, eski nüfusun %10'u nispetindedir.

28 Mevlut Yüksel, “1. Dünya Savaşı'nda Erzurum'un İlk İşgal Günleri”, *A.Ü. Türkiye Araştırmalar Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 37, 2008.

29 TİGMA 272.11.9.22.2-6 Şubat 1916. Bkz. Dünder, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 410.

30 BOA DH ŞFR 508/100. Bkz. Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler*, s. 31.

31 BOA DH ŞFR 513/31. Bkz. *A.g.e.*, s. 34.

Harp hattının ötesinde kalan köyler tamamen boş, ya da nüfusun %1-2'si nispetindedir.”³²

Rumi 4 Mart 1332 (17 Mart 1916) tarihinde Erzurum Valisi Tahsin imzasıyla Dâhiliye Nezaretine çekilen şifreli bir telgrafta; Erzurum'dan yaklaşık 160 bin kişinin, şehir merkezindeki nüfusun %80'inin, köydeki nüfusun %90'ının göç ettiğini, Erzurum'da 20 bin nüfus kaldığını belirtilmekteydi.³³

26 Mart 1332 (7 Nisan 1916) tarihinde, Dâhiliye Nezaretinden, Sivas, Diyarbakir, Trabzon vilayetleriyle, Tokat Heyet-i Teftişine Müdüriyetine şifreyle gönderilen bir telgrafta, “Harp bölgesinden gelen mülteciler, sevk ve iskânları hakkında, nezarete peyderpey bilgi verilmesinin bir kural hâline getirilmesi” uyarısında bulunuluyordu.³⁴

Tehcirin kontrol altında tutulması ve amaçlananın elde edilmesi için, Dâhiliye Nezareti ve valilikler arasında telgraflar gidip gelirken; Rus işgali dolayısıyla Van Gölü çevresindeki tüm yerleşim yerlerinden, devletin kontrolü altında veya kendiliğinden insanlar yollara dökülmüştü. Yönetenler bir taraftan, mülteci durumuna düşen insanlara yardımcı olmak için devlet imkânlarını kullanırken diğer taraftan bu göçü fırsat bilerek Kürtleri çok uzaklara, Anadolu içlerine gönderip asimile etmenin hesapları içindeydiler.

Diyarbakir-Urfa, Mamuretül-aziz ve Sivas-Suşehri bölgelerinde toplanan mültecilerin, daha Batı'ya aktarılması için valiliklere telgraf üzerine telgraf çekiliyordu. Derin devletin bir politikası olarak, Kürt olmayan mülteciler savaş bölgesine yakın yerlerde tutulurken Kürt mülteciler, mümkün olduğu kadar uzağa, Anadolu'ya dağıtılıyordu. Savaşın sona Kürt mültecilerin memleketlerine dönmesini engellemek, onları Anadolu içlerinde erimeye terk etmek amaçlanıyordu. Ancak biriken yüz binlerce insanı uzaklara göndermek de kolay olmuyordu. Sevk işlemleri için para, araç-gereç gerekiyordu; savaş koşullarında hükümet için bu da kolay değildi.

32 BOA DH ŞFR 513/50. Bkz. *A.g.e.*, s. 32.

33 BOA DH ŞFR 513/61. Bkz. *A.g.e.*, s. 31.

34 BOA DH ŞFR 62/268. Bkz. Akçam, *‘Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, s. 49.

2-) KÜRT TEHCİRİ'NİN RESMEN UYGULANMASI

Şifreli Telgraflar ve Göç Talimatnameleri

1915 yılı sonlarında ve 1916 başlarında, Dâhiliye Nezareti ve valilikler arasında, Kürt Tehciriyle ilgili yapılan çeşitli şifreli yazışmalardan sonra çalışmalar daha da hızlandırılır.

Önceki bölümde verdiğimiz, çok sayıda batı vilayet ve mutasarrıflıklarına gönderilen **26 Ocak 1916** tarihli Dâhiliye Nazırı Talat imzalı şifreli telgrafta, Kürtlerin nerelere, nasıl iskân edilecekleri açıklanıyordu. Bu önemli telgrafın, tüm yöneticiler tarafından çok büyük titizlikle değerlendirilmesi istenirken bazı vilayetlerle tekrar yazışmalar yapılır.

Mart ayı başında, *İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyeti* (İAMM), *Aşâir ve Muhâcirîn Müdîriyyet-i Umumiyesi* (AMMU) adıyla yeniden organize edildikten sonra, hangi mültecilerin hangi bölgeye yerleştirileceği konusunda çalışmalar hızlandırılarak, belirli bir iskân politikası oluşturulur. İşin başındaki kişi Dâhiliye Nazırı Talat, her tarafa şifreli telgraflar yağdırır. Anadolu'nun çeşitli bölgeleri Kürt mültecilerin iskânı için, göç bölgesine yakın yerler de Türk mültecilerin iskânı için ayrılır.

1 Nisan 1916 tarihinde Dâhiliye Nezareti/İAMM, Trabzon Vilayetine 26 Ocak telgrafına benzer bir telgrafta; "*Vilayet dâhilinde kaç Kürd nüfus bulunduğunun ve nerelere mukim ve Türklerle ne derece münasebetlerde bulunduklarının, adet ve lisanlarının muhafaza edip etmediklerinin inbaıyla (haber verilmesi) beraber, vilayet dahiline Kürd mülteci gelip gelmediklerinin ısharı (bildirilmesi)*" diye yazar.³⁵ Trabzon vilayeti üzerinden Karadeniz'e sürülecek Kürt kabileleri hakkında istenen bu bilgi, daha önce oralara yerleşmiş bulunan Kürt tüccarlar ile göç ettirilen Kürt kabileleri arasındaki ilişkilerin önlenmesi talimatı da verilir.

Adana Valiliği, 26 Ocak telgrafının tekrar edilmesini isteyince, aynı telgraf, **9 Nisan 1916** tarihinde Adana Vilayeti'ne tekrar gönde-

35 BOA DH ŞFR 62/188. Bkz. Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 410; Ali Haydar Koç, "Mayıs 1916'da Kürtlerin Batı Anadolu'ya Zorunlu Tehcirine Tabi Tutulması", *Dema Nu*, Mayıs 2010.

rilmiştir.³⁶ Bu meşhur telgrafın bir örneği, **16 Nisan 1916**'da Sivas Vilayeti'ne de gönderilmiştir. Telgraf şöyledir:

“Sivas Vilayetine, Şifre

Menatık-i harbiyeden vilayet alileri dâhiline şimdiye kadar ne miktarda ve hangi aşiretlerden Kürd gelmiş olduğunun ve bunlardan ne miktarı hangi cihetle sevk edildiği işarıyla beraber 26/29 Kanun-u Sani 331 (10-11 Şubat 1916) tarihli şifre ile bildirilen Kürdlerin, Türk köyleri ve kasaba ahalisi ile münasebet ve muaheretleri ne derecededir? Kendi aralarında hangi lisanla mütekellimdirler? Türkçeye aşına mıdır? Bu cihetlerin de ilavesi sūrat işarı.”³⁷

Yazılarda genel olarak göçle ilgili çeşitli gelişmeler sorulurken; yine bölgeye gelen Kürtlerin nerelere yerleştirildiği, çevreyle uyumlarının nasıl olduğu, Kürtçe konuşup konuşmadıkları gibi sorular da sorulmuş ve ek bilgiler istenmiştir.³⁸

Türk mülteciler için, Diyarbekir, Mamuretül-aziz, Urfa ve Ayıntap'tan başka, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı Musul'un durumu da araştırılmıştır. Bu amaçla, İAMM/AMMU, **1 Mayıs 1916** tarihinde Musul Vilayeti'nden aşağıdaki bilgiler ister.

“Vilayet dahilindeki yerli Türklerin miktarı nedir ve bunlar hangi liva, kaza veya nahiye dahilinde mukimdirler ve bulundukları mahallerde Arab veya Kürd nispetle çoğunluk mu azınlık mıdır? Arab veya Kürd lisan veya adeti bunlara nüfuz itmiş mi, etmişse ne derecededir? Aile arasında hangi lisanı konuşurlar, diğer unsurlara (Arab ve Kürd) nazaran hükümetle alakaları ve mevk-i iktisadiyeleri ne nisbettedir? Çocuklarının tahsili (? okunmadı) ne gibi müesseselerde ve hangi lisanla yaptırıyorlar? İçlerinde Arablara Kürdlere asimile olmuş veya buna meyilli bir hâle gelmiş aileler, zümreler var mıdır?”³⁹

İşin ilginç yanı, Musul'a çekilen yukarıdaki telgraftan yaklaşık bir buçuk ay sonra, **18 Haziran 1916** tarihinde bu kez, Bağdat Valiliğinden, başta *Şehriban* ve *Deliabbas* nahiyeleri olmak üzere, “Kısmen Türklere mezkûr diğer mahallere Türk muhacir sevkinin uygun olup

36 BOA DH ŞFR 62/278 Bkz. Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 140.

37 BOA DH ŞFR 62/187. Bkz. *A.g.e*, s. 140.

38 Adana'ya, 9 Nisan 1916, BOA DH ŞFR 62/187; Sivas'a, 16 Nisan 1919, BOA DH ŞFR 62/278. Bkz. Üngör, *Modern Türkiye'nin İnşası*, s. 201.

39 BOA DH ŞFR 63/151. Bkz. Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 411.

olmadığı” soruluyordu.⁴⁰ Çeşitli hazırlıklardan sonra, Rus işgali dolayısıyla başlayan Kürt göçü, 1916 yılı yaz başlarından itibaren organize bir şekilde sürdürülmüştür. Bu dönemdeki Kürt tehciriyle ilgili, 2-4 Mayıs 1916 tarihlerindeki göç talimatnameleri çok önemlidir.

Kürt Göç Talimatnameleri

Bu dönemde, savaştan çok, farklı etnisite ve dini inançtan insanların iskânı ve asimilasyonu ile uğraşan İttihat-Terakki, gayrimüslim unsurları sınırların dışına atarken; Müslüman unsurları Türkleştirmek amacıyla iskân planları hazırlayıp uygulamaya koyuyordu. Bu amaçla çeşitli talimatnameler hazırlandı. *Kürt Talimatnamesi*, *Arap Talimatnamesi*, *Arnavut Talimatnamesi*, *Çerkez Talimatnamesi*, *Boşnak Talimatnamesi*, *Gürcü Talimatnamesi*, *Laz Talimatnamesi*, hatta *Çingeneler Talimatnamesi*, bu amaçlar için hazırlandı.⁴¹ Bu unsurların içinde, büyük bir nüfusa sahip olan Kürtler için birkaç talimatname hazırlanmıştı. Bunlar, çeşitli telgraflarla, bölüm bölüm valiliklere, sancaklara gönderiliyordu.

19 Nisan 1332 (2 Mayıs 1916) tarihinde, “*Dâhiliye Nezareti, İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyyet-i (İAMM)*” başlığı ile ve *Nazır Talat* imzasıyla Diyarbekir Vilayeti’ne gönderilen şifreli bir telgrafta, Kürtlerin iskânı ile ilgili ilginç öneriler bulunmaktadır. Bu dönemdeki ilk *Kürt Talimatnamesi* olarak değerlendirebileceğimiz bu telgraf, aynı zamanda tehcirin resmi başlangıç tarihi olarak kabul edilebilir. Şifreyle gönderilen telgrafın sadeleştirilmiş hâli aşağıdadır.

“Bab-ı Âli, Dâhiliye Nezareti

İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti

Umumi No: 5445, Hususi No: 10

Diyarbekir Vilayetine (Şifre)

C. 18 Nisan (1)332 (1 Mayıs 1916) şifreye.

Kürd mültecilerini Urfa, Zor gibi güney bölgesine göndermek kesinlikle caiz (doğru) değildir. Bunlar oralarda ya Araplaşacak veya milliyetini muhafaza ederek gayr-i müfid (faydalı olmayan) ve muzır

40 BOA DH ŞFR 65/30. Bkz. *A.g.e.*, s. 411.

41 Bu talimatnameler hakkında daha fazla bilgi için bkz. Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 92-158.

bir anasır (zararlı bir unsur) hâlinde kalacağından ve amaç hâsıl olmayacağından mültecilerin sevk ve iskânları lazımdır:

1-**Türk** mülteciler ile Türkleşmiş kasaba ahalisi, Urfa, Maraş, Ayıntap cihetlerine sevk ve oralarda iskân olunmalıdır.

2-**Kürd** mültecilerin, gittikleri yerlerde aşiret hayatı yaşamamaları ve **milliyetlerini muhafaza etmemeleri** için, aşiret reislerini derhal ayırmak gerekli olduğundan, bunlar arasında ne kadar nüfus sahibi ve eşraf var ise, bunların ayrılarak Konya, Kastamonu vilayetleriyle Niğde ve Kayseri sancaklarına ayrı ayrı sevk edilmelidir.

3-Sefere tahammüllü olmayan alil ve ihtiyarlar ile kimsesiz ve fakir kadın ve çocuklar, Maden kasabasıyla, Ergani ve Behremaz (Sivrice) nahiyeleri gibi **Türk köylerinin yoğun olduğu yerlerde ve Türkler arasında müteferrikan (dağınık olarak) iskân ve işe edilecektir.**

4-Sabıkalı olanların dışındaki mülteciler, Amasya, Tokad livalarıyla Malatya'nın münasip mahallerinde müteferrikan (dağınık) iskân edilmek üzere sevk edilecektir.

5-Sevk edilen yerlerle muhabere edilmekle birlikte, oralardaki dağıtım ve iskân hakkında yapılacak işlemler, ne kadar mültecinin, hangi tarihte, nerelere sevk edildiği bakanlığımıza bilgi verilecektir.

Fi 19 Nisan (1)332 (2 Mayıs 1916), Nazır Talat⁷⁴²

Bu önemli talimatnamede, Urfa, Antep ve Maraş, Türkleştirme bölgesi olarak belirtilip Türk mültecilerin (ki Kürt mültecilere göre oldukça az) buralara iskân edilmeleri belirtilirken; Kürt mültecilerin daha uzaklara, Kayseri, Niğde, Konya⁴³, Kastamonu, Tokat, Amasya gibi vilayet ve sancaklara, liderlerinden ayrı olarak iskân edilmeleri emrediliyor. Sıralanan talimatlar, dönem boyunca çeşitli yazışmalarda tekrarlanmıştır.⁴⁴

Bu önemli talimatnamenin Diyarbekir'e gönderilmesinden iki gün sonra, aynı içerikte üç ayrı bölgeye üç ayrı talimatname daha gönderilmiştir.

42 Bu önemli belge (BOA DH ŞFR 63/172-173) için bkz. Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 141 ve 272; *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 500-501; Üngör, *Modern Türkiye'nin İnşası*, s. 198; Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, s. 51-52.

43 Konya'da eskiden yerleşmiş Kürtler bulunduğundan, Konya Kürtler için yeni iskân bölgesi olmaktan çıkarılmış, burada biriken Kürt mülteciler, büyük oranda diğer bölgelere dağıtılmıştır.

44 BOA DH ŞFR 63/190. Bkz. Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 142.

Üç Önemli Kürt Göç Talimatnamesi (4 Mayıs 1916)

Diyarbakir'e gönderilen yukarıdaki talimattan iki gün sonra, **4 Mayıs 1916** günü, yine Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla; Kürtlerin iskânına ayrılan, *Türklerin yoğun olduğu yerler* ve Türklerin iskânına ayrılan, *Kürtlerin yoğun olduğu yerler* şeklinde ikiye ayrıldıktan sonra; vilayet ve mutasarrıflıklar üç gruba ayrılarak, hazırlanan üç ayrı talimatname şifreli telgraflarla ilgililere ulaştırılmıştır.

2-4 Mayıs 1916 tarihleri, 1916 Kürt Tehciri için çok önemli tarihlere dir. Bu tarihte, Dâhiliye Nazırı Talat tarafından şifreyle valiliklere gönderilen talimatlar, daha önce başlamış olan Büyük Kürt Tehciri'nin resmen de organize edildiği anlamına gelmektedir. 4 Mayıs 1916 tarihi, Ermeni Tehciri'ndeki 24 Nisan 1915 tarihine benzemektedir. Aynı tarih ve aynı şifre numarasıyla (167), vilayet ve mutasarrıflıklar üç gruba ayrılarak, üç talimatname gönderilmiştir. Dâhiliye Nezareti arşivinde, 63 nolu klasörde, arka arkaya 187, 188, 189 sıra numarasıyla kayıtlı olan bu üç talimatı, değerli bilim adamı Fuat Dünder, Osmanlı arşivlerinde bulup ortaya çıkartmıştır. Bu talimatnamelerin sadeleştirilmiş hâllerini aşağıda veriyoruz. Üç talimatname de, iki gün önce (2 Mayıs'ta), Diyarbakir'e gönderilen ve yukarıda verdiğimiz talimatnameye benzer niteliklerdedir.

1. KÜRT TALİMATNAMESİ: Türk Bölgesine Yakın Mutasarrıflıklara (Urfa, Maraş, Antep)

“ Bab-ı Âli, Dâhiliye Nezareti

Aşair ve Muhacirîn Müdüriyet-i Umumiyesi

No: 167 (Şifre)

Urfa, Maraş, Ayıntab Mutasarrıflıklarına,

Menatik-ı harbiyeden (savaş bölgesinden) Diyarbakir'e gelen Türk mültecilerin iskân edilmek üzere o tarafa gönderilmeleri vilayet-i mezkûreye (adı geçen yerlere) tebliğ edilmiş olduğundan, vürudlarında (geldiklerinde) muhacirin nizamnamesine göre iaşeleri lazımdır. Ve evvelce gönderilmiş Kürt mülteciler varsa, bunların toplu olarak bir arada iskânları caiz olmadığından yaşadıkları hayat-ı bedavet (göçebelik yaşamı) ile lisan ve adetlerini terk etmek ve müfid (faydalı) bir unsur haline gelmelerini temin etmek için efrad-ı eşairin (aşiret üyelerinin), rûesadan (aşiret reislerinden) tefrik ile rûesanın kasabalarda ve efradın ikişer üçer haneye biltefrik (ayırarak) livanın şimaline tesadüf iden Türk köylerinde müteferrikan (dağınık olarak) iskanları iktizadır. (lazımdır).

Şeyh ve imamlarda efradı aşairden tefrik ve rûesayı aşair vüsullu olanlarla müteferik suretde ayrıca iskân edilmeleri ve rûesa ile şeyhlerin ve efrad-ı aşairin yekdiğerleriyle devam-ı münasebetlerine meydan verilmemesi lazımdır. **Kürd mültecileri bilahare de memleketlerine iade edilmeyeceklerinden muhacirîn gibi emval-i metrukeden (sahipsiz mallardan) hane ve arazi tevfiği** suretiyle idarelerine ve hususat-ı salifeye (geçen) muktezi (gerekli) masarîfın muhacirîn tahsisatından tesviyesi (ödenmesi). Fi 21 Nisan sene 332 (4 Mayıs 1916) - Nazır, Talat (Paşa)⁴⁵

2. KÜRT TALİMATNAMESİ: Kürtlerin Dağıtlacağı İllere (Ankara, Konya, Bursa, Kastamonu illeri ile Kayseri, Niğde ve Kütahya mutasarrıflıkları)

“Bab-ı âli, Dâhiliye Nezareti

Aşair ve Muhacirîn Müdüriyeti Umumiyesi

Aşair Şubesi

Tamim No: 167 (Şifre)

Ankara, Konya, Hüdavendigar, Kastamonu vilayetleriyle, Kayseri, Niğde, Kütahya mutasarrıflıklarına.

Menatık-ı harbiyeden vilayetinize doğru gelen **Kürt mültecilerinin, Kürtlerin mütekasif (yoğunluklu) bulunduğu yerlere vilayet-i cenubiyede iskanları muvafık görülmediğinden**, bunları aşiret hayatını terk etmek ve kendilerini gayr-ı müfid (faydasız) bir unsur olmaktan çıkarub müfid (faydalı) bir unsur haline getirmek için Diyarbekir, Sivas, Erzurum ve Ma'muretü'l-aziz vilayetlerinde bulunan mültecilerin Anadolu içlerine sevk edilmeleri mahallerine tebliğ edilmişti. Oraya vürudlarında (vardıklarında) bervechi (olduğu gibi) atı iskanları:

1-Rûesa ve efrad-ı aşair tefrik edilecek ve sahib-i nüfuz (ileri gelenler) icabına göre vilayet, liva veyahud kaza merkezlerinde iskân olunacak ve efrad-ı aşair müteferik (dağınık) surette ve **hiçbir vakit yerli ahalinin yüzde beşini (%5) tecavüz etmemek (geçmemek) üzere köylere tevzi ve oralarda iskân olunacaklardır.**

2- Şeyh ve imamları keza efrad-ı aşairden tefrik olunacak ve bunlar müteferik (dağınık) suretde ayrıca iskân edilecektir.

3- Rûesa ile şeyhlerin ve efrad-ı aşairin yekdiğerleriyle devam-ı münasebetlerine meydan verilmeyecektir.

4- Bütün bu mülteciler, **bil'ahirde memleketlerine iade edilmeyeceklerinden** muhacirîn gibi emval-i metrukeden ve arazi tefvizi (dağıtımı)

45 BOA DH ŞFR 63/187. Bkz. Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 502-503.

suretiyle idare edilecek ve hususat-ı salifeye muktezi (gerekli) masraf, muhacirin tahsisat-ı umumiyesinden tesviye edilecektir (ödenecektir).

Fi 21 Nisan sene 332 (4 Mayıs 1916)

Nazır, Talat (Paşa)”⁴⁶

3. KÜRT TALİMATNAMESİ: Rus İşgal Bölgesi Sınırı İllerine (Sivas, Ma'muretü'l-aziz ve Erzurum)

“Bab-ı Ali, Dâhiliye Nezareti

Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi

Tamim No: 167 (şifre)

Sivas, Ma'muretü'l-aziz, Erzurum Vilayetlerine,

Menatik-ı harbiyeden (savaş bölgesinden) gelen Kürt mültecilerin, Arab ve Kürtlerle meskûn havalide iskânı, bunların oralarda adet ve milliyetlerini muhafaza ederek yine zararlı bir unsur halinde kalmalarına imkân bırakılmış olacağından, **Kürt mültecilerin sevk ve iskânı aşağıdaki gibi olması lazım.**

1- **Türk mülteciler ile Türkleşmiş olan kasaba ahalisi**, vilayet dâhilinde veya münasip civar mahallerde iskân olunmalıdır.

2- **Kürd mültecilerin**, gittikleri yerlerde aşiret hayatı yaşamamaları ve **milliyetlerini muhafaza etmemeleri için**, aşiret reislerini derhal ayırmak gerekli olduğundan, bunlar arasında nüfus sahibi ve eşraf varsa, ayrılarak, Türklerin yoğun bulunduğu mahallere, Ankara, Kastamonu vilayetleriyle Kayseri, Niğde, Kütahya, Eskişehir livalarına ayrı ayrı sevk edilmelidir.

3- Meşak-ı (meşakatlı) sefere tahammüllü olmayan alil ve ihtiyarlar ile kimsesiz ve fakir kadın ve çocuklar, vilayet dâhilinde Türk köylerine ayrı ayrı iskân ve iâse edilecektir.

4- Sevk edilen yerlerle edilmekle birlikte, ne kadar mültecinin, hangi tarihte, nerelere sevk edildiği nezarete de malumat verilecektir.

Fi 21 Nisan, sene 332 (4 Mayıs 1916)

Nazır, Talat (Paşa)”⁴⁷

4 Mayıs 1916 tarihini taşıyan yukarıdaki üç talimatname, çok önemli olup 1916 Kürt Tehciri'nin bir özeti gibidir. Vilayetlere telgrafla gönderilen bu üç talimatnameden açıkça anlaşıldığı üzere, Kürt vilayetleri valilerinden, Kürt aşiretlerinin durumu, nüfuz sahibi Kürt-

46 BOA DH ŞFR 63/188. Bkz. Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 504; Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, s. 55.

47 BOA DH ŞFR 63/189. Bkz. Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 506-507.

lerin listeleri ve toplam Kürt nüfusun ne kadar olduğu gibi bilgiler istenirken; Batı vilayetleri valilerinden, daha önce vilayete ne kadar Kürt göçü olduğu, ne kadar Kürt yaşadığı, âdet ve dillerini koruyup korumadıkları gibi bilgiler istenmektedir. Kürtlerin dağıtılacağı Batı vilayetlerine gönderilen yazılarda, iskân edilen **Kürtlerin daha sonra da memleketlerine iade edilmeyecekleri** özellikle belirtilmekte ve % 5'ten yukarı olmamak üzere, liderlerinden ayrı olarak yerleştirmeleri uyarısı yapılmaktadır. Zorunlu durumlarda, bu oranın en fazla %10'a çıkabileceği belirtilmektedir.

Osmanlı Dâhiliye Nezareti Arşivi'nde, 63 nolu klasörde, arka arkaya 187, 188, 189 sıra numarasıyla kayıtlı olan bu üç telgraf talimatından sonraki numarada, yani 63/190 sıra numarada, Dâhiliye Nazırı Talat'ın, Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya gönderdiği bir telgraf daha var. Bu telgrafta da şöyle yazıyor:

“Vilâyat-ı Şarkîye'den gelen Kürd mültecilerin, Kürd ve Arapların birlikte meskûn oldukları yerlerde iskânlarının uygun olmayacağını, harp mıntıkasından Anadolu içlerine sevklerinin uygun olacağını gerekli yerlere tebliğ edilmiştir.. Lider ve şeyhlerin kafileden ayrıarak, kasabalara; geri kalanların köylerde iskân edilmeleriyle ilgili bir talimat hazırlanmıştır.”⁴⁸

Yukarıdaki telgrafların gönderilmesinden önce de 1913 yılından itibaren; Kürt aşiret reislerinin, nüfus sahibi liderlerinin, şeyh, ağa, seyid gibi önderlerinin nerelere sürgün edileceği tespit edilmiş ve sürgün kabileleri ona göre düzenlenmiştir. Osmanlıdaki göç ve iskân politikalarını inceleyen akademisyen Kemal H. Karpat, yalnız bu dönemde değil, 19. yüzyıldan itibaren, Kürt liderlerini halktan ayrı olarak sürgün edilmesinin bir Osmanlı politikası olduğunu belirterek bunu, “başı gövdeden ayırma” olarak nitelendirmektedir.⁴⁹

Savaşın sonra geri dönmenin zorlaştırılması için, kabilelerin mümkün olduğunca uzaklara gönderilmesi emredilmiştir. Kürtlerin, daha sonra da memleketlerine iade edilmeyecekleri konusu, Muhacir Talimatnamesi'nde de yazılmıştır. Talimatnamenin 12. maddesinin sadeleştirilmiş hâli şöyledir:

48 BOA DH ŞFR 63/190. Bkz. Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 142: Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, s. 51.

49 Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 19.

“Kürt mültecileri; miktarı üç yüzü aşmayacak şekilde ufak kafilelere ayrılacak ve silahlarından arındırılarak değişik bölgelere gönderilecek ve orada genel nüfusun %5’ini geçmeyecek şekilde yerleştirilecektir.. Kürt reisleriyle, molla ve nüfuz sahibi kişiler diğer kişilerle birlikte sevk olunacak ve orada bunlar, diğer kişilerle ilişkide bulunmayacak şekilde ayrılacak ve hükümet gözetimi altında bulundurulacaktır.”⁵⁰

Kürtlerin savaştan sonra da yerlerine iade edilmeyecekleri uyarısı, daha sonraları sık sık tekrarlanmıştır. Bir nevi gizli emir niteliğindeki bu karara, sonraki yıllarda İTC karşıtı yetkililer dahil, herkes uymuştur. Çeşitli yazışmalarda, hem yerleşme şekline hem geri dönmeme kararına uymayanların cezalandırılacağı da belirtilmiştir. Yazışmalardan anlaşıldığı üzere, Ankara, Adana, Konya, Hüdavendigâr ve Kastamonu vilayetleriyle; Kayseri, Niğde, Kütahya, Eskişehir, Amasya ve Tokat mutasarrıflıklarının iskân mıntıkası olduğu ısrarla belirtilmekte, bunun dışındaki yerlere yerleştirme yapılmaması ihtar edilmektedir. Daha sonra bu listeye, Canik (Samsun), Sinop, İçel (Mersin), Aydın, Teke (Antalya), Isparta, Menteşe (Muğla) gibi Kürtlerin bulunmadığı başka vilayet ve mutasarrıflıklar da eklenmiştir.

Dâhiliye Nezareti yukarıdaki üç yazıyı (talimatnameyi) çeşitli vilayetlere göndermeden bir gün önce, **3 Mayıs 1916** tarihinde; Musul Vilayeti, Dâhiliye Nezareti’ne bir telgraf çekerek bilgi sormuştu. Bunun üzerine Dâhiliye Nezareti, **6 Mayıs 1916** tarihinde, devletin kontrolü dışında Kürt mültecilerin sığındığı Musul Vilayeti’ne cevaben aşağıdaki gizli telgrafi gönderir.

“Bab-ı Âli

Dâhiliye Nezareti

Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi

No. 5569, No: 17

Musul Vilayeti ’ne (şifre)

C. 20 Nisan (1)332 şifreye

1-Kürd unsurunun ıslahı ve nafi (faydalı) bir uzuv haline ifrağı için Anadolu’da bervechi atı (aşağıda olduğu gibi) tayin edilen iskân mıntıkalarına behemehâl sevkleri lazımdır.

2- Ankara, Konya, Kastamonu vilayetleri ve Kayseri, Niğde, Kütahya, Eskişehir, Amasya, Tokat livaları iskân mıntıkasıdır.

50 Bozkurt, *Bir Toplumsal Mühendislik*, s. 75 ve Dündar, *İttihat ve Terakki’nin*.

3- Sevk esnasında, şeyh, rûesa melalar efrad-i aşairden tefrik edilecek bunlar efraddan evvel veya sonra başka mahallere yani efrad ile münasebetde bulunmayacak yerlere sevk edilecektir.

4- Kürdlerin yaşadıkları muhit ile Anadolu'da iskân edilecekleri mahaller arasında iklim ve arazi noktasında mübânenet (uyuşma) olmadığı gibi iskân olundukları yerlerde tervihleri esbab-i temin ve kendilerine emlak ve arazi tevhez edilecektir.

5- Hangi tarihte ne kadar miktarda mültecinin nerelere sevk edildiğine malumat itası muktezidir (gereklidir).

Fi 23 Nisan (1)332 (6 Mayıs 1916) Nazır, Talat (Paşa)⁵¹

Dâhiliye Nezareti, aynı gün (6 Mayıs 1916), bu cevabı telgrafın dışında, Musul'a gönderdiği ikinci bir telgrafta, "Menâtık-ı Harbiye-den vilâyete gelen mültecilerden, Türk, Kürd ve İranlılardan; İranlılar, hangi şehir ve kabiledendir; Şîî midir, Sünnî midir, Lisanları nedir? Kürdler hangi kabiledendir, mevki'leri nedir ve ne mikdârı, nerelere sevk olunmuştur?" diye sorar.⁵²

Dâhiliye Nezareti'nin, yine aynı gün (6 Mayıs 1916) Urfa Mutasarrıflığına gönderdiği telgrafta, Kürt mültecilerin, Kürtlerin meskûn olduğu Güney bölgelerine değil, Türklerin meskûn olduğu Batı bölgelerine gönderilmesi emredilmiştir.

"Kürtlere aşiret hayatını, ahlâk ve i'tidât-ı sakîmeyi (adetlerini) terk ettirmek ve kendilerini temsil (asimilasyon) ile nâfi (faydalı) bir hâle koymak için bunları Anadolu'nun içlerinde ve Türkler arasında müteferrikan (dağınık olarak) iskân etmek zarûrî olduğundan oraya gönderilmiş olan Kürd mültecilerini kat'îyyen Zor'a (Der-Zor) veya Maraş ve Ayıtab'ın cenûb kısımlarına sevk etmeyerek livânın Türklerle meskûn bulunan tarafına gönderilmeleri ve mikdârının nerelere hangi târihte sevk edildiğinden ma'lâmât i'tâsı (haber verilmesi)..."⁵³

Dâhiliye Nazırı Talat, valiliklere gönderdiği konuyla ilgili tüm yazılarda, asimilasyonun kolay uygulanabilmesi için, özellikle Kürt aşiret yapılanmasının dağıtılması gereğini belirtmekte, aşiret ve dinî liderlerin halktan ayrı iskân edilmesi ve Kürt göçünün Güney'e değil, Batı'ya yönlendirilmesini ısrarla hatırlatmaktadır. Konunun iyi anla-

51 BOA DH ŞFR 63/215. Bkz. Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 508-509.

52 BOA DH ŞFR 63/224. Bkz. Akçam, *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, s. 49; Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 414.

53 BOA DH ŞFR 63/222. Bkz. Akçam, *'Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, s. 52.

şılması için, **10 Mayıs 1916** tarihinde, Rus işgal bölgesine daha yakın yerlerdeki Mamuretül-aziz ve Diyarbekir valilikleriyle, Urfa ve Ayıntab mutasarrıflıklarına gönderilen diğer bir telgrafta, “Türk mültecilerin vilayet dâhilinde münasip yerlere iskânları muvafıktır. Fakat Kürtlerin, Fi 23 Nisan 1332 (6 Mayıs 1916) tarih ve 5569 nolu şifre mucibince be-hemehâl Anadolu’da iskân edilmek üzere sevk edilmeleri” hatırlatılır.⁵⁴

Göçün Yönü, Israrla Güney’den Batı’ya Çevriliyor

1916 yılı yaz aylarına gelindiğinde, özellikle Bitlis-Van bölgesinden gelen ve çoğu Kürt olan yüz binin üstünde mülteci, Diyarbekir ve Urfa’da toplanmıştı. Bir yıl önceki Ermeni Tehciri’nde olduğu gibi, Diyarbekir yine bir toplanma merkeziydi. Hükümet, Ermeni mültecilerin daha Güney’e, Zor, Halep bölgelerine gitmesini istemişti. Şimdi ise Kürt mültecilerin tamamının Batı’ya, Anadolu içlerine gitmesi gereği ifade ediliyordu. Urfa’da toplananların da, Adana-Sivas hattının batısına gitmeleri emrediliyordu. 1916 yılı boyunca, Diyarbekir, Urfa, Malatya, Ayıntab, Mamuretül-aziz, Sivas gibi savaş bölgesine yakın yerlerde biriken Kürt mültecilerin; Adana, Konya, Kayseri, Niğde, Yozgat, Ankara, Eskişehir, Burdur, Antalya, Amasya, Sinop ve Kastamonu gibi Batı vilayet ve sancaklarına dağıtılması çalışması yapılır. Dâhiliye Nezareti’ne bağlı İAMM/AMMU, bu konuda sürekli olarak valilere şifreli telgraflar çekerek, Kürt mültecilerin mutlaka Batı’ya gönderilmesi emredilir.

Diyarbekir’de toplanan mültecilerden bir kısmı Mamuretül-aziz’e gidince, **11 Mayıs 1916** tarihinde Mamuretül-aziz Valiliğine çekilen bir telgrafta, Dâhiliye Nezaretinin izni olmadan mültecilerin Diyarbekir’e dönmemeleri hatırlatılır.⁵⁵

İzinsiz olarak dönmek isteyen Kürt mültecilere engel olunması için, **17 Mayıs 1916** tarihinde, Aşâir ve Muhacirin Müdiriyyet-i Umu-miyyesi’nden çok sayıdaki vilayet ve mutasarrıflığa aşağıdaki telgraf gönderilir:

54 BOA DH ŞFR 63/273. Bkz. Dünder, *İttihat ve Terakki’nin*, s. 414.

55 BOA DH ŞFR 63/283. Bkz. Üngör, *Modern Türkiye’nin İnşası*, s. 203.

“B (Bismillah)

Bâb-ı Âlî, Dâhiliye Nezareti

Aşâir ve Muhacirin Mûdürîyet-i Umumiyesi

Hususî: 26539, Umumi: 189

Adana, Ankara, Aydın, Haleb, Hüdavendigâr, Diyarbekir, Suriye, Sivas, Konya, Mamuretül-aziz vilayetleriyle; Eskişehir, Urfa, Bolu, Karesi, Karahisar-i Sahib, Kayseri, Maraş, Menteşe. Niğde, Canık mutasarrıflıklarına

Erzurum vilayeti mültecilerinin bir suretle terk-i mevki iderek (yerlerini terk ederek), memleketlerine gitmekde ve halbuki vilayet-i mezkurenin vaziyeti bunların iâşe ve iskanlarına kat'iyen müsa'id olmadığından bi'z zarûre mu'avenet (zaruri yardım) göremeyerek yollarda sefalet ve perişaniye dūçar ve hatta kısmen telef olmakda bulundukları ve ahval-i sıhhiyeleri de şâyân-i i'timâd görülmediği mahallinden iş'ar idilmekte olduğundan mültecilerin firaren azimetlerine (gidişlerine) meydan bırakılmaması ehemmiyetle beyan olunur.

Fi 4 Mayıs (13)34 (17 Mayıs 1916)

Hasan Ali-Nazır namına Müsteşar

Mehmed Talat ⁵⁶

Her ne kadar telgrafa, iâşe ve barınma şartlarından dolayı mültecilerin dönmelerinin engellenmesi isteniyorsa da bu samimi değildir. Batı'a gönderildiklerinde durum daha kötü olacaktı. Nitekim bu mültecilerin çoğu göç yollarında ölmüştür. Kürt mültecilerin mümkün olduğu kadar vatanlarından uzak tutulması, yaşayabilirlerse başka bir kimlikle yaşamaları amacı çok açıktır.

Dâhiliye Nazırı Talat, Kürtleri Batı'ya sürmek için ısrarlı olurken; İkinci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'nın, bunu kısmen önlemeye çalıştığı bilinmektedir. Ahmet İzzet Paşa'nın çabalarıyla, İAMM'dan, Diyarbekir, Erzurum, Mamuretül-aziz, Sivas ve Musul vilayetlerine gönderilen **20 Mayıs 1916** tarihli yazıda, bazı Kürt aşiret reisleri ve aşiret mensuplarının, toplu olarak önceden belirlenmiş bölgelere yerleştirilmesi, diğer bir kısmının, adı geçen yakın illerde, Ermenilerin boşalttığı yerlerde kalmaları, A. İzzet Paşa'nın isteğiyle kabul ediliyordu.⁵⁷

56 BOA DH ŞFR 87/23. bkz. Ögün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 257-258.

57 BOA DH ŞFR 64/77-80. Bkz. Üngör, *Modern Türkiye'nin İnşası*, s. 199-202.

Ancak bir gün sonra, **21 Mayıs 1916** tarihli telgrafta, Mamuretül-aziz Valiliğinden, vilayette toplanmış mültecilerin, Kayseri, Yozgat, Ankara, Amasya ve Canik taraflarına sevk edilmeleri emrediliyordu.⁵⁸

Mamuretül-aziz Valisi de, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği **24 Mayıs 1916** tarihli telgrafta, vilayetlerine kaçan Bitlis-Muş bölgesi mültecilerinin; Ermeni fedailerin çocuklarını katlettiği, ırz ve namuslarına tecavüz ettikleri şeklinde iddialar olduğunu belirtir.⁵⁹

1916 Mart ayında AMMU'nun kurulması, Kürt Tehciri'nin nasıl yapılacağıyla ilgili, 42 maddeden oluşan "*Menâtık-ı Harbiyyeden Vürûd Eden Mültecilerin Sevk, İskân, İâşe ve İktidârlarını Mübeyyin Talimâtname*s" ile ilgili önceki bölümde bilgi vermiştik. Kısaca "Mülteci Talimatnamesi" diyeceğimiz bu talimatname, **29 Mayıs 1916**'da Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla Kürtlerin yerleştirildiği vilayetlerin valiliklerine gönderildi.⁶⁰ Talimatnamede Kürt ve Türk mültecilerin nasıl yerleştirileceği şöyle belirtiliyordu:

"4. Madde: **Türk mültecilerin**, yerleştirildikleri bölgelerde kalıp kalmayacakları, savaştan sonra oluşacak şartlara göre belirleneceğinden, şimdilik bulundukları yerlerde geçici olarak iskân edilecek ve nüfus defterlerine misafir sıfatıyla kaydedileceklerdir...

8. Madde: **Kürt mülteciler** savaştan sonra da memleketlerine gönderilmeyeceklerinden, sevk edildikleri bölgelerde iskân ve kaydedildikten sonra bunların başka bir yere gitmelerine izin verilmeyecektir."⁶¹

30 Mayıs 1916 tarihinde Diyarbakir Valisi Necmi imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli telgrafta; Diyarbakir'in düşman tearuzuna uğramadığı, Van ve Bitlis bölgesinde Ermeni çetelerin saldırısına uğrayan Kürt mültecilerin Diyarbakir'e yığıldığı ve durumlarının çok kötü olduğu belirtilmektedir.⁶²

7 Haziran 1916 tarihinde Mamuretül-aziz Valiliğinden Dâhiliye Nezaretine çekilen şifreli telgrafta; Van, Bitlis, Erzurum vilayetleri ve İran'ın Kotur bölgesinden gelen 3.292 kişilik nüfustan; 2.749 kişinin

58 BOA DH ŞFR 64/93 ve BOA DH ŞFR 64/95. Bkz. F. Dünder, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 147.

59 BOA DH ŞFR 520/94. Bkz. Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler*, s. 35.

60 BOA DH SN THR 77/47. Bkz. Koç, *Dema Nu*, 29 Mayıs 2010.

61 BOA DH SN THR 77/47. Bkz. *A.g.e.*

62 BOA DH ŞFR 521/49. Bkz. Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler* s. 35.

Kayseri'ye, 255 kişinin Ankara'ya, 137 kişinin Konya'ya, 29 kişinin Niğde'ye ve 69 kişinin Yozgat'a sevk edildiği belirtiliyordu.⁶³

15 Haziran 1916'da Maraş Mutasarrıfı Kemal imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne çekilen telgrafta; Erzurum, Van, Bitlis'ten göç eden Türk, Kürt, Çerkez ve Arap mültecilerin Maraş bölgesine yerleştirildiği şeklinde bilgilendirme yapılmıştır.⁶⁴

İAMM'dan Kastamonu Vilayeti'ne gönderilen **15 Haziran 1916** tarihli şifreli telgrafta, Kastamonu'ya varmış olan Kürt mültecilerin civardaki Türk köylerine dağıtılmaları istenir.⁶⁵ Ancak bazı mültecilerin iskân yerini terk ederek memleketlerine dönmek istemeleri üzerine İAMM, 24 Haziran'da, Kastamonu Vilayeti'ne ikinci bir telgraf göndererek bunun engellenmesi için uyarı yapar.⁶⁶

Rus işgali dolayısıyla her şeylerini geride bırakan mülteciler, savaş bölgesi dışındaki en yakın yerlere sığınıyorlardı. Bu yerlerden biri de savaş bölgesine yakın Mamuretül-aziz Vilayeti'ydi. Mamuretül-aziz Valisi, Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği **17 Haziran 1916** tarihli telgrafta vilayete sığınmış bulunan mültecilerin acıklı durumunu aşağıdaki şekilde açıklıyordu.

"...Yanlarında tekalif-i harbiye ve vesait- i nakliye mazbataları olduğu halde, merkezden bir havale gelmediğinden bunlara bir ödeme yapılmamaktadır. Bütün servet ve mallarını terk ederek 'sefaletle mahkûm kalmış olan' mültecilerin iâşelerinin muhacirin tahsisatından karşılanmakta, ancak buna da vilayetin gücü yetmemektedir... Alacakları olduğu halde verilmeyip de maruz-ı sefalette bırakılmaları insaf, hakkaniyet olmaz. Bunlara yanlarında bulunan mazbatalara göre ödeme yapılması için bir an önce havale gönderilmesini arz ederim..."⁶⁷

Dâhiliye Nezareti, bu isteği Maliye Nezareti'ne iletir. Yazışmalardan sonra, mültecilere de muhacirler gibi maaş bağlanması kararlaştırılır. Dâhiliye Nezareti, sevk işlemlerini titizlikle izlemekte, yerleştirilmelerin, mutlaka milliyet ve dil esasına göre yapılmasında ısrar etmekteydi. **26 Haziran 1916** tarihinde çok sayıda vilayet ve mutasarrıflığa aşağıdaki telgraf gönderilir.

63 BOA DH ŞFR 522/71. Bkz. *A.g.e.*, s. 31.

64 BOA DH ŞFR 523/44 Bkz. *A.g.e.*, s. 31.

65 BOA DH ŞFR 65/15. Bkz. Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 148.

66 BOA DH ŞFR 65/78. Bkz. *A.g.e.*, s. 148.

67 BOA DH İUM E 16, 44, 34/15. Bkz. *A.g.e.*, s. 146-147.

“Bab-ı Âli

Dâhiliye Nezareti, İskân Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti

Umum No: 6960, Hususi No: 308

İstatistik Şubesi (Şifre)

Erzurum, Adana, Ankara, Bitlis, Halep, Hüdavendigar (Bursa), Diyarbekir, Suriye, Sivas, Trabzon, Kastamonu, Konya, Ma'muretü'l-aziz (Elazığ), Musul, Van, Urfa, İzmit, İçel, Eskişehir, Bolu, Teke, Canik (Samsun), Cebel-i liban, Zor, Karesi (Balıkesir), Kale-i Sultaniye (Çanakkale), Kayseri, Karahisar-ı sahib (Afyon), Kütahya, Menteşe (Muğla), Maraş, Niğde.

Mültecilerin bazıları menşelerinden aldıkları vesikaları zayi veya milliyetlerini saklayarak ve memurları aldatarak, başka vesikalar alıp, kendilerini talimatname mucibince **milliyet ve lisanlarına göre** tahsis edilmiş mahalden gayri yerlere sevk ettirdikleri görülüyor. Vesikaların ziyası (kayıbı) halinde, **bunların memleket, menşe, lisan ve milliyetleri hakkında tahkikat ve tedkikat icrasından sonra, vesika verilmesi, sevk ve iskân hususunda anasırın (unsurların) ayrılmasına itina olunması...**

Fi 13 Haziran 332 (26 Haziran 916) Nazır Talat⁶⁸

Urfa ve Ayıntap bölgesinde toplanan Kürt mültecilerin bir kısmının, güneydeki Musul, Zor ve Halep bölgesine gitmesi üzerine, **3 Ağustos 1916** tarihinde, Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla Halep Vilayeti'ne bir uyarı telgrafi gönderiliyordu: “*Halep Vilayeti, iskân mıntıkası haricindedir. Mez-kûr mültecileri talimata uymadan gönderen mahallin işarıyla beraber Türklerin Ayıntap ve Kürtlerin İçel'e sevkleri uygundur.*”⁶⁹ Dâhiliye Nezareti, **6 Ağustos 1916**'da Van, Bitlis, Erzurum, Trabzon, Mamuretül-aziz ve Diyarbekir valiliklerine çektiği başka bir telgrafta; Ermeni çeteleriyle Rusların İslam ahalisine uyguladıkları mezalime ait fotoğraf ve vesikaların temin edilip gönderilmesini ister.⁷⁰

Bitlis'teki Durum

Bitlis ve Muş'ta Rus işgali **8 Ağustos 1916**'da sona erdi. Bunun üzerine, bulunduğu Siirt'ten Bitlis'e giden Bitlis Vali Vekili Memduh Bey, Dâhiliye Nezareti'ne, çeşitli tarihlerde gönderdiği telgraflarla, işgalden sonra bölgedeki durumu İstanbul'a bildirir. Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği, **9 Ağustos 1916** tarihli telgrafta; Bitlis şehrinin

68 BOA DH ŞFR 65/93. Bkz. Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 510.

69 BOA DH ŞFR 66/127. Bkz. *A.g.e.*, s. 416.

70 BOA DH ŞFR 66/155. Bkz Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler*, s. 36.

tahrip olduğu, bölgeden büyük göçler olduğu ve şehirde toplam 800 kişinin kaldığını belirtir.⁷¹ Bitlis Vali Vekili Memduh, Bitlis'e bağlı Muş sancağına da gidip durumu yerinde inceler. **15 Ağustos 1916**'da, Dâhiliye Nezareti'ne, Muş'ta, bazı resmi kurumlara bayrak astığını, şehirde oturulabilir otuz kadar hane kaldığını rapor eder.⁷² Ancak 25 Ağustos'ta, Muş yine Ruslar tarafından işgal edilecektir.

Bitlis Vali Vekili Memduh, Dâhiliye Nezaretine gönderdiği, **13 Ağustos 1916** tarihli telgrafta; şehirde işlerine devam edilmeyen yetim çocuklarla kadınların Diyarbakir'e sevk edildiğini belirtir.⁷³ Bitlis çevresindeki Kürt mültecilerin göç yolu, Baykan, Ziyaret, Kozluk, Malabadi, Silvan yoluyla Diyarbakir ve Urfa'ya doğru, yaya ve yük hayvanlarıyla gerçekleşiyordu.

1916 yılı sonlarında Bitlis ve Muş'un Rus işgalinden kurtulduğu haberleri üzerine, dönme girişiminde bulunanlar olur. Bunu öğrenen hükümet, ilgili yerlere aşağıdaki telgrafi çeker:

"Bitlis ve Muş'un geri alındığını haber alan Kürdlerin memleketlerine avdet etmeye başladıkları aşâir ve muhacir müfettişliğin telgrafından anlaşılmakta ve mülteciler hakkındaki talimatnamenin 8. maddesi bunların vaziyetini tayin etmekde olduğu hiçbir suretle avdetlerine müsaade olunmayıp 9. Maddedeki menatık-ı iskâniyelerine sevkî muktezidir."⁷⁴

Görüldüğü gibi, Bitlis'in erken kurtuluşundan sonra da Bitlisli mültecilerinin dönmesine izin verilmemiştir. Bitlis'in kurtuluşundan yaklaşık üç ay sonra, Silvan'da bulunan 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal, **7 Kasım-30 Kasım 1916** tarihleri arasında Bitlis'e bir ziyaret gerçekleştirmiş, destekleri için bazı şeyh ve aşiret liderlerini ödüllendirmiştir.⁷⁵

Diyarbakir ve Urfa'dan Sevkler

Bu dönemde, Diyarbakir Vilayeti ve Urfa Mutasarrıflığı, mültecilerin toplanma ve dağıtılması için önemli merkezlerdi. 1916 yılı Eylül ayı ortalarından itibaren, Dâhiliye Nazırı Talat'ın emirleri doğrultusunda,

71 BOA DH ŞFR 528/15. Bkz. *A.g.e.*, s. 38.

72 BOA DH ŞFR 528/91. Bkz. *A.g.e.*, s. 38.

73 BOA DH ŞFR 528/65. Bkz. *A.g.e.*, s. 38.

74 BOA DH ŞFR 66/206. Bkz. Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 148.

75 M. Kemal'in ziyaretiyle ilgili bu kitabın, "1916 Kürt Tehciri Sırasında Mustafa Kemal Diyarbakir'deydi" başlıklı bölüme bakılabilir.

Diyarbakir’de toplanan Kürt mültecilerin, önce Urfa’ya sonra Batı’ya gönderilmesi işlemleri hızlandırılır. Diyarbakir Vali Vekili Ferit, **4 Eylül 1916** tarihinde Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği bir telgrafta, Diyarbakir’e gelen Kürt mültecilerden 2083 kişinin Konya vilayetine sevk edildiğini⁷⁶ belirtmektedir. Vali vekili, Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği çeşitli yazılarda, diğer mültecilerin de Urfa Mutasarrıflığı’na gönderildiği bilgisini vermektedir.

Kürt mültecilerin Batı’ya gitmesinde ısrarcı olan Talat, **14 Ekim 1916**’da, Urfa’daki mültecilerle ilgili Diyarbakir Valiliği ve Urfa Mutasarrıflığına gönderdiği iki ayrı telgrafta, Türk mültecilerin bölgede kalması, Kürt mültecilerin ise Anadolu’ya gönderilmesi, tarımda çalıştırılmaları, yerel nüfusa oranın %5 ile %10 arasında olmasını özellikle belirtir.⁷⁷

Diyarbakir’de sığınmacıların birikmesi ve kış aylarının da yaklaşması dolayısıyla, Ekim 1916’da, AMMU, Dördüncü Ordu Komutanlığı ve Diyarbakir Vilayeti arasında çeşitli yazışmalar olur.⁷⁸ Önce kışa girileceği göz önüne alınarak, mültecilerin daha sıcak olan Urfa bölgesine gönderilmesi düşünülür. Dördüncü Ordu Komutanı Cemal Paşa, bu isteğe rağmen, bazı mültecileri Konya’ya sevk edince bir anlaşmazlık çıkar. Bunun üzerine bölgede, mülteciler konusunda, Dördüncü Ordu Komutanlığı emri doğrultusunda hareket edilmesi kararı alınır. **17 Ekim 1916** tarihinde AMMU’dan Dördüncü Ordu Komutanlığına gönderilen bir telgrafta, Diyarbakir’deki 15 bin mültecinin acilen Konya bölgesine gönderilmesi istenir.⁷⁹ Bunların bir kısmı şimendiferle (trenle) gönderilir. Bir kısmı kış sonuna kadar bekletilir. Yine askeri nedenlerle, **21 Ekim 1916**’da Diyarbakir’den Urfa’ya mültecilerin sevk istenir ve bunun için Urfa Mutasarrıflığına 15 bin lira gönderildiği belirtilir. 14 Kasım’da yine bir yazışma yapılır.⁸⁰

1916 Eylül-Ekim-Kasım aylarında, Diyarbakir’den Urfa’ya gönderilen mülteci sayıları aşağıdaki gibi verilmektedir.

76 BOA DH ŞFR 531/09. Bkz Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler*, s. 34.

77 Diyarbakir Valiliğine, BOA DH ŞFR 69/7; Urfa Valiliğine, BOA DH ŞFR 69/8. Bkz. Üngör, *Modern Türkiye’nin İnşası*, s. 200-202.

78 BOA DH ŞFR 68/169, 170, 171. Bkz. Dünder, *İttihat ve Terakki’nin*, s. 148.

79 BOA DH ŞFR 69/35. Bkz. Üngör, *Modern Türkiye’nin İnşası*, s. 209.

80 BOA DH İUM 22/45 ve BOA DH İUM F 23/107 Bkz. Dünder, *İttihat ve Terakki’nin*, s. 233.

- 1) 28 Eylül 1916' da, 146 haneden 1.057 mülteci⁸¹,
- 2) 1 Ekim 1916' da, 396 haneden 1.505 mülteci⁸²,
- 3) 2 Ekim 1916' da, 371 haneden 1580 mülteci⁸³,
- 4) 7 Kasım 1916' da, 114 haneden 439 mülteci⁸⁴,
- 5) 23 Kasım 1916' da, 176 haneden 1.128 mülteci.⁸⁵

Kürt mülteciler için büyük bir toplanma merkezi hâline gelen Diyarbakır'den, sürekli diğer yerlere, Dâhiliye Nazırlığına bağlı göç kuruluğu İAMM/AMMU denetiminde ve Talat Paşa'nın direktifleri doğrultusunda dağıtımlar yapılmıştır. 2 Teşrin-i evvel 1332 (15 Ekim 1916) ile 18 Kanun-i evvel 1332 (31 Aralık 1916) tarihleri arasında, 30 kafiye hâlinde, 7.179 haneden, 44.640 kişi, Diyarbakır'den Urfa'ya gönderilmiştir. Kafiyelelerin listesi aşağıdaki tabloda gösterildiği gibidir.⁸⁶

TARİH	HANE S.	KİŞİ S.	KAYNAK
2 Teşrin-i evvel 1332	125	481	DH ŞFR 535/16
2 Teşrin-i evvel 1332	140	828	DH ŞFR 535/21
9 Teşrin-i evvel 1332	218	823	DH ŞFR 535/81
10 Teşrin-i evvel 1332	92	219	DH ŞFR 535/89
11 Teşrin-i evvel 1332	104	484	DH ŞFR 535/92
15 Teşrin-i evvel 1332	227	1139	DH ŞFR 536/15
17 Teşrin-i evvel 1332	353	2090	DH ŞFR 536/54
22 Teşrin-i evvel 1332	217	1526	DH ŞFR 536/96
23 Teşrin-i evvel 1332	212	1178	DH ŞF 536/104
25 Teşrin-i evvel 1332	114	439	DH ŞF 536/111
27 Teşrin-i evvel 1332	84	258	DH ŞFR 537/20 30
Teşrin-i evvel 1332	387	1534	DH ŞFR 537/44
3 Teşrin-i sani 1332	178	427	DH ŞFR 537/72

81 BOA, DH ŞFR 538/78. Bkz Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler*, s. 33.

82 BOA DH ŞFR 533/105. Bkz. *A.g.e.*, s. 33.

83 BOA DH ŞFR 533/103. Bkz. *A.g.e.*, s. 33.

84 BOA DH ŞFR 536/111. Bkz. *A.g.e.*, s. 33.

85 BOA DH ŞFR 538/32. Bkz. *A.g.e.*, s. 33.

86 Serhat Bozkurt, "I. Dünya Savaşı Sırasında Kürt Mültecileri Meselesi", *Kürt Tarihi*, Sayı: 24, s. 32.

6 Teşrin-i sani 1332	136	463	DH ŞF 537/102 10
Teşrin-i sani 1332	376	528	DH ŞFR 538/32
12 Teşrin-i sani 1332	1062	6441	DH ŞFR 538/42
13 Teşrin-i sani 1332	518	2088	DH ŞFR 538/62
15 Teşrin-i sani 1332	146	1057	DH ŞFR 538/78 21
Teşrin-i sani 1332	112	472	DH ŞFR 539/48
23 Teşrin-i sani 1332	115	298	DH ŞFR 539/58 26
Teşrin-i sani 1332	28	146	DH ŞFR 539/91
26 Teşrin-i sani 1332	380	2054	DH ŞFR 539/97 28
Teşrin-i sani 1332	813	4506	DH ŞFR 540/6
29 Teşrin-i sani 1332	146	315	DH ŞFR 540/18
4 Kanun-i evvel 1332	476	6905	DH ŞFR 540/705
5 Kanun-i evvel 1332	-	261	DH ŞFR 540/852
6 Kanun-i evvel 1332	-	6286	DH ŞFR 540/85
7 Kanun-i evvel 1332	200	745	DH ŞFR 540/116
13 Kanun-i evvel 1332	143	421	DH ŞFR 541/51 19
Kanun-i evvel 1332	77	228	DH ŞFR 541/119

Dönem boyunca, Diyarbakır'de toplanan mültecilerin, önce Urfa ve Antep'e, daha sonra da Anadolu içlerine dağıtılması emredilmiştir. Bir kısım Kürt mülteci Musul'a ulaşsa da Musul, Zor, Kerkük ve Halep yönündeki Kürt göçleri engellenmiştir. Mardin'e kadar gidenler geri çağırılmıştır. Bu bölgeye bir süre önce Ermeniler gönderilmişti. Yani Ermeniler Güney'e, Kürtler Batı'ya, Anadolu'ya yönlendirilmişlerdir.

Dâhiliye Nazırı Talat, Doğu Vilayetlerinde

Dâhiliye Nazırı Talat, Ermeni Tehciri'nin bittiği, Kürt Tehciri'nin bütün hızıyla devam ettiği 1916 yılı Ekim ayında, bölgedeki dinî, etnik ve demografik yapıyı incelemek üzere, Doğu Vilayetlerine bir teftiş gezisine çıkar. Kürdistan ve Ermenistan coğrafyasını gezerek eserini görmek ister. İki tehcirin de baş mimarı kendisiydi. Savaşın devam ettiği bu günlerde, bölgenin içlerine gitmeye çekinen Talat Paşa, Üçüncü Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa ve Mamuretül-aziz Valisi Sabit Bey'i, bulunduğu Malatya'ya çağırarak bilgi alır. Ermenilerin

büyük kısmının bölgeden uzaklaştırıldığını, Kürt Tehciri'nin de devam ettiğini memnuniyetle görüp, yetkilileri kutlar.

Ermeni Tehciri sonrası bölgede Hristiyan nüfusun azaldığını gözlemleyen Talat, gezi sırasında bu memnuniyetini, İngilizlerle işbirliği yaparak, 27 Haziran 1916 tarihinde Osmanlı İmparatorluğundan bağımsızlığını ilan eden Mekke Şerifi Hüseyin'e de bir telgrafla bildirecektir.⁸⁷ Talat'ın İslam birliğinden, Hristiyanların (Ermeni, Süryani) bölgede bitirildiğinden söz eden bu telgrafi işe yaramayacak, Mekke Şerifi Hüseyin Bin Ali, Hristiyan İngilizlerle işbirliği yapmaya devam edecek ve Arabistan'ı Osmanlı İmparatorluğundan ayıracaktır. Talat'ın bu gezisini değerlendiren İsviçreli akademisyen Hans Lukas Keiser şöyle diyor:

"Osmanlı Dâhiliye Nazırı Talat Paşa, 1916 yılında Mekke Şerifi'ne gönderdiği telgrafta genelleyici dinsel kavramlar kullanıyordu. İslam yaşam alanını genişletmiş, Hristiyanlık yok edilmişti... Talat'ın arzu ettiğinin(!) aksine, **Ermeni servetinin pek az bir kısmı doğu cephesinin Kürt muhacirlerine nasip oldu; bu serveti geniş ölçüde yerel soylular, üst düzey memurlar ve subaylar aralarında paylaştılar.**"⁸⁸

Talat'ın bu gezisinden sonra, Kürt Tehciri'nin daha büyük bir kararlılıkla sürdürüldüğü anlaşılmaktadır. Bu geziden sonra, Talat'ın başında bulunduğu Dâhiliye Nezareti'ne bağlı AMMU ve bölgedeki devlet yetkilileri arasında, 1916 yılı sonlarında ve 1917 yılı başlarında şifreli telgraflarla yoğun bir iletişime geçildiği anlaşılmaktadır.

Diyarbakir ve Urfa Bölgesi'nde Kaçak Mülteciler

Dâhiliye Nazırı Talat, ısrarla Kürt mültecilerin Güney'e değil, Batı'ya gönderilmesini isterken bazı Kürt mülteci grupları, Diyarbakir ve Urfa çevresindeki köy ve kasabalarda gizlenerek Batı'ya gitmek istemiyorlardı. Bunun üzerine, **1 Kasım 1916**'da, AMMU'dan Diyarbakir Vali Vekili Ferit'e gönderilen şifreli telgrafta, Mardin ve Karacadağ bölgesinde toplanmış bazı Kürt mültecilerin; Viranşehir, Beşiri ve Savur'daki aşiretlerin arasına savuştukları haberi alındığı, bunların derhal yakalanarak iskân bölgelerine gönderilmesi emredilir.⁸⁹

87 Keiser, *İskalanmış Barış*, s. 405.

88 *A.g.e.*, s. 405.

89 BOA DH ŞFR 69/156. Bkz. Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 147; Üngör, *Modern Türkiye'nin İnşası*, s. 206.

Dönemin Diyarbekir Vali Vekili Ferit de, Rumi 11 Teşrinisani 1332 (24 Kasım 1916) tarihinde Dâhiliye Nezaretine gönderdiği şifreli bir telgrafta, özet olarak aşağıdaki bilgileri verir:

“1915 Temmuz ayından 1916 Kasım ayına kadar Van, Bitlis ve Erzurum vilayetlerinden, Diyarbekir’e 158.418 mülteci gelmiş; bunlardan 46.003 kişi başka yerlere sevk edilmiş, 112.415 kişinin de iâşesine bakılmıştır... Kayıtlara girmemiş mülteci sayısının da, en az 50.000 kişi olduğu tahmin edilmektedir.”⁹⁰

Dâhiliye Nazırı Talat’ın bölgeye yaptığı geziden sonra, 14 Aralık 1916 tarihinde, mülteci iskânı ile ilgili yeni bir talimatname hazırlanarak, çeşitli idari birimlere gönderilir. 17 madde hâlinde sıralanan talimatta, her ay düzenli olarak hükümete bilgi verilmesi istenir.⁹¹

1916 yılı sonlarına gelindiğinde, hâlâ Diyarbekir ve Urfa bölgesinde yoğun mülteci hareketliliği vardı. Bir taraftan Anadolu’ya sevkler, diğer taraftan hâlâ savaş bölgesinden bölgeye mülteci akını... Mültecilere yapılan yardımlarda sorunlar yaşanıyordu. Hükümetin verdiği mülteci yardımını almak için hileye başvuranlar vardı. Dâhiliye Nezareti yukarıda belirttiğimiz 14 Aralık 1916 tarihli talimatta bu konuda uyarı yapıyordu. Ancak usulsüzlük bitmiyordu. Çaresiz insanlar her şeyi yapabilirken İTC’nin bölge yetkilileri de bundan faydalanıyordu. 26 Aralık 1916 tarihli bir telgrafta; yardım almamak şartıyla akrabalarının bulundukları mahallere gitmelerine müsaade edilen mültecilerin hile yaparak yardım talebinde bulundukları belirtiliyordu.⁹²

7 Ocak 1917 tarihli bir telgrafa göre, bazı mülteci aileleri, erkeklerini askere göndermemek için tenha ve bataklık yerlerde barınıyordu. Hükümet de, kışın şiddetinden korunmaları için, mültecilerin askerlik mükellefiyetlerini Haziran’a kadar tecil edip uygun yerlerde iskân edilmelerini sağlamaya çalışıyordu.⁹³ Yaşanan yoğun mülteci sorunlarıyla ilgili, Maliye Nezareti de devreye girmişti. Maliye Nezareti, 30 Ocak 1917 tarihinde yayımladığı bir tahrirde şöyle diyordu:

90 BOA DH ŞFR 538/25. Bkz. Hakan, *Türkiye Kurulurken Kürtler*, s. 33.

91 BOA DH HMS 27/72, 14 Aralık 1916. Bkz. DüNDAR, *İttihat ve Terakki’nin*, s. 235.

92 BOA DH HMS 27/74, 26 Aralık 1916. Bkz. A.g.e., s. 234.

93 BOA DH İUM E 26/59, 7 Ocak 1917. Bkz. A.g.e., s. 234.

“Savaş nedeniyle, ‘birçok mezâhim (eziyet) ve mahrumiyete maruz kalarak’ iç taraflara iltica etmek mecburiyetinde kalan mültecilerin vesait-i naklieleri evvelce bulundukları mahalde alınmış ve ‘cidden yardıma muhtaç’ bir halde bulunduklarından, yanlarındaki bu seferberliğe ait vesait-i nakliye mazbatalarının nakit olarak ödenmesi kararlaştırılmıştır.”⁹⁴

Görüldüğü gibi İttihatçıların yönetimindeki Osmanlı, mülteci yoğunluğu dolayısıyla büyük sorunlarla karşılaşmasına karşın 1917 başlarında, Kürtleri yurtlarına geri göndereceğine veya yurtlarına yakın bölgelerde tutacağına, hâlâ onları Batı’ya sürgün etmeye devam ediyordu. Amaç açıktı; göç ettirilmiş Kürtler, Anadolu içlerinde eritilecekti.

94 BOA DH İUM E 26/6, 30 Ocak 1917. Bkz. *A.g.e.*, s. 234.

3-) 1917 YILINDA DA KÜRT TEHCİRİ DEVAM EDİYOR

1917 Yılı İlk Altı Ayında Kürt Tehciri Yazışmaları

1917 başlarına gelindiği hâlde, özellikle Bitlis, Muş ve Van yörelerinden göç edenlerin Diyarbakir ve Urfa bölgesindeki yığılmaları devam ediyordu. Rus işgali azalmaya, hatta Rusya içerideki sorunlardan dolayı geri çekilmeye başladığı hâlde, biriken mültecilerin yurtlarına dönmelerine izin verilmiyordu. Mültecilerin Güney’de Musul bölgesine gitmesine de, memleketlerine geri dönmesine de izin verilmiyordu. Dâhiliye Nazırı Talat’ın, mültecilerin sadece Batı’ya, gönderilebileceği şeklindeki ısrarlı emirlerinden dolayı mülteci birikmesi azalmıyordu. Buna karşılık, Diyarbakir-Urfa, Harput-Malatya, Erzincan ve Sivas bölgelerine göç etmiş bulunan Türk mültecilerin, savaş bölgesine yakın yerlerde geçici iskânları uygun görülüyordu. Kürt mülteciler ısrarla Batı’ya yönlendirilirken Türk mülteciler için, Rus işgali sonrası dönme planları yapılıyordu.

29 Mart 1917 tarihinde AMMU İskân Şubesi’nden Urfa Mutasarrıflığı’na gönderilen şifreli telgrafta, biriken Kürt mültecilerin, Batı’ya, Antep ve Maraş’a sevk edilmesi bir kez daha isteniyordu.⁹⁵ 1917 yaz başında, Mamuretül-aziz ve Diyarbakir vilayetleriyle, Urfa Mutasarrıflığında hâlâ 150 bin mülteci bekliyordu. **2 Haziran 1917**’de, bunlardan 10 bininin Ankara’ya sevkı başlatıldı.⁹⁶ 30 bin kişinin de Teke (Antalya), Menteşe (Muğla) ve Burdur’a gönderilmesi isteniyordu.⁹⁷

1917 yılı yaz başında, Diyarbakir’de bulunan ve yanlarında büyük baş hayvan bulunan 100 hanelik bir Kürt mülteci grubunun İçel’e sevkı için, AMMU’dan İçel Mutasarrıflığına üst üste üç telgraf gönderilmiştir. **11 Haziran 1917**⁹⁸, **29 Temmuz 1917**⁹⁹ ve **14 Ağustos 1917**¹⁰⁰ tarihli telgraflarda, gelen Kürt mültecilerin nasıl yerleştirilecekleri anlatılmaktadır. İçel Mutasarrıflığı, bu mültecileri, merkez Aslanköy bölgesi, Silifke ve Erdemli ilçeleri köylerine dağıtır.

95 BOA DH ŞFR 74/294, 29 Mart 1917. Bkz. *A.g.e.*, s. 151.

96 BOA DH ŞFR 77/08. Bkz. *A.g.e.*, s. 151.

97 BOA DH ŞFR 77/10. Bkz. *A.g.e.*, s. 152.

98 BOA DH ŞFR 77/77. Bkz. *A.g.e.*, s. 153.

99 BOA DH ŞFR 78/234 . Bkz. *A.g.e.*, s.153.

100 BOA DH ŞFR 79/113. Bkz. *A.g.e.*, s. 153.

Bu sıralarda Mardin’de birikmiş bulunan yaklaşık 20 bin Kürt mültecinin büyük kısmı bulaşıcı hastalıklara yakalanmış olmasına ve yeterince vagon bulunmamasına rağmen, Dâhiliye Nezareti’nin **31 Haziran 1917** tarihli emirleriyle, bu mülteciler vagonlara doldurularak, Adana-Ulukışla’ya doğru yola konulmuşlardı.¹⁰¹ Zor şartlarda gönderilen bu insanların ne kadarının, gönderilmek istenen yerlere ulaştığı bilinmemektedir. Birkaç gün sonra, **15 Temmuz 1917** tarihli AMMU emriyle, Diyarbekir’deki 40 bin Kürt mültecinin de Adana, Konya, Muğla ve Antalya’ya gönderilmesine başlanıyordu.¹⁰²

Kürt Mülteciler Yerli Defterine, Türk Mülteciler Yabancı Defterine Kayıt Ediliyor.

Dâhiliye Nezareti’ne bağlı göç kuruluşu İAMM. AMMU, yaptığı yazışmalarda, mültecilerin dil ve din esasına göre tasnif edilmelerini, Kürt mültecilerin *yerli defterine* yazılmasını ve geri gönderilmeyerek iskân edilmesini; Türk mültecilerin *ise misafir defteri* veya *yabancı deftere* yazılarak sonradan yerlerine iade edileceğinin göz önüne alınması belirtiliyordu. Bazen valilik ve mutasarrıflıklar konuyu tam anlamıyor, farklı uygulamalar yapabiliyorlardı. Konu sık sık hatırlatılıyordu. **19 Nisan 1917**’de AMMU’dan Niğde Mutasarrıflığına gönderilen şifreli telgrafta da bu durum hatırlatılıyor, mülteci talimatnamesi gereği, Kürtlerin Batı illerine sevk edilmesi, *sicill-i nüfus* esasına göre kalıcı iskânlarının yapılması uyarısı yapılıyordu.¹⁰³

“Rusların geri çekilmesi sonrası mültecilerin iskân edildikleri yerlerden geriye dönüşleri başladı. Olası bu durum karşısında mülteciler sevk edildikleri yerlerde **misafir defterlerine** kayıt edilmişlerdi. Ancak sevk edilen yerlerde kalıcı olarak yerleştirilmeleri kararlaştırılanlar **yerli defterine** kaydediliyorlardı. Bu yüzden Niğde ve Adana gibi vilayetlerde bulunan **Kürt mültecilerin yerli defterine, Türklerin ise vilayetlerdeki muhacir dairesine gönderilecek yabancı defterine işaret konularak kayıt edilmeleri** isteniyordu. Yabancı deftere yazılan mülteciler, ya vatan-ı asliyelerine iade edilecek veya iktidarın gerekli göreceği bölgelere sevk

101 BOA DH ŞFR 78/253. Bkz. Üngör, *Modern Türkiye’nin İnşası*, s. 209.

102 BOA DH ŞFR 78/128-129, AMMU’dan Adana ve Diyarbekir vilayetlerine gönderilen 15 Temmuz 1917 tarihli yazı için bkz. *A.g.e.*, s. 209 ve Dündar, *İttihat ve Terakki’nin*, s. 152.

103 BOA DH ŞFR 77/188. Bkz. Dündar, *İttihat ve Terakki’nin*, s. 150.

edileceklerdi. Yabancı deftere kayıt edilenlerin hiçbir suretle yerlerini terk etmelerine izin verilmiyordu.”¹⁰⁴

1917 yılı Mayıs ayına gelindiğinde çok sayıda Kürt mülteci özellikle Diyarbakir-Urfa ve Harput bölgesinde, Anadolu’ya gönderilmeyi beklerken; çok sayıda Kürt mülteci de Kürtler için ana toplanma merkezi olarak belirlenen Konya’da, daha Batı’ya gönderilmek üzere bekliyordu. 4 Haziran 1917 tarihinde AMMU’dan çeşitli vilayetlere gönderilen telgrafta; mültecilere memleketleri, lisanları, hane-nüfus sayıları gibi sorular sorularak buna göre dağıtım yapılacağı belirtiliyordu.¹⁰⁵ Bu bakımdan 19 Ağustos 1917’de, Kayseri’de beklemekte olan Trabzon mültecilerinin Konya’ya gönderilmemesi (çünkü bunlar Kürt değildi), Marmara Bölgesi’ne dağıtılmak üzere İstanbul’a gönderilmesi isteniyordu.¹⁰⁶

Mülteciler arasında ayırım yapılmasıyla ilgili, Fuat Dündar şöyle diyor:

“Rus işgalinden dolayı iç bölgelere sevk edilen Kürt ve Türklerin beraberlerinde getirdikleri ilmühaberlere bakılarak yerleştirildikleri yerlerin yabancı defterlerine kayıt edilmeleri sağlanıyordu. Olası bir karışıklığı önlemek için bu yola başvuruluyordu. Çünkü bazen bu mülteci kabilelerin arasına karışıp kendilerini mülteci göstermek isteyen insanlara rastlanıyordu. Bunlar askerlikten kaçmak ve mültecilere sağlanan olanaklardan faydalanmak isteyenlerdi.”¹⁰⁷

Rus işgalinin tamamlanmasıyla sona erdiği 1917 yılı sonlarında, Diyarbakir, Urfa ve Antep bölgelerinde beklemekte olan Kürt mülteciler, memleketlerine (Bitlis, Van, Muş,...) değil, Batı’ya gönderilmeye devam ediliyordu. Batı’ya henüz gönderilememiş Kürt mülteciler, barınacak yer, yiyecek yemek bulamadıkları hâlde, Batı’ya gönderilmek üzere Konya gibi dağıtım merkezlerinde bekletiliyorlardı. İşin ilginç yanı, aynı sıralarda, Balkanlar’dan gelen ve yerleştirilmek üzere Konya’da bekleyen bir grup Pomak mülteci de, Van-Bitlis bölgesine gönderiliyordu.

Kalabalık gruplar hâlinde evsiz barksız, dere boylarında, mağaraların kuytu köşelerinde, şehirlerin varoşlarında çaresiz şekilde bekleyen

104 2 Mayıs 1917 tarihli yazı BOA DH SN THR, 74/47 ve 6 Ocak 1918 tarihli yazı BOA DH SN THR, 77/47. Bkz. *A.g.e.*, s. 217-218.

105 BOA DH ŞFR 77/45. Bkz. *A.g.e.*, s. 152.

106 BOA DH ŞFR 67/42 ve 49. Bkz. *A.g.e.*, s. 152.

107 12 Şubat 1918 tarihli BOA DH SN THR, 77/109 ve 20 Temmuz 1918 tarihli BOA DH SN THR 79/32 yazıları.

zavallı insanların, her gün birkaçı ölüyordu. Yaşayabilenlerin başında Osmanlı zabitleri bekliyor, bölgedeki yerleşim yerlerine dağılmaları önleniyordu. Yemek için at-eşek eti bulanlar bile şanslı sayılıyordu.

Kürt Yetimler ve Yetim Babası Kazım Karabekir'in Gürbüz Çocukları

Savaş dolayısıyla, annesiz babasız, ortada kalan çok sayıda çocuk vardı. Savaşın o acımasız ortamında, 1915 Ermeni Tehciri, 1916 Kürt Tehciri, göç, sürgün, kıtlık, açlık gibi sebeplerle binlerce on binlerce çocuk annesiz ve babasız kalmıştı. Annelerin, babaların çocuklarını terk ettiği dramlar yaşanıyordu. Hükümet yetkililerinin, Kürt ve Ermeni çocuklara karşı düşmanca tavrı bu dramı daha da büyütüyordu. Kürtlerin yetişkinleri gibi, çocuklarının, yetimlerinin de Türkleştirme amacıyla Batı'ya gönderilmesi gerekiyordu. Çocuklar bölgede kalmamalıydı; dolayısıyla Diyarbekir ve Urfa'da eytamhane (yetimhane) açılması uygun görülüyordu. Dâhiliye Nezareti, Urfa Mutasarrıflığına gönderdiği şifreli telgrafta, bölgede biriken Haydaran aşireti mensuplarının çocukları için bir yetimhane açılmasını ancak yetimlerin bölgede kalmaması gerektiğini bildiriyordu.¹⁰⁸ Diyarbekir'de de bir yetimhane kurulması düşünülüyordu ancak Türkleştirme düzenlemeleri nedeniyle bundan vazgeçiliyordu. Daha sonra yetimhane açılrsa da, buradaki çocuklar kısa bir süre sonra Batı'ya gönderileceklerdir.

Ortada kalan yetimler için Maarif Nezareti bünyesinde *Darüleytam Müdüriyet-i Umûmiyyesi* kurulmuştu. Bu müdürlüğün bünyesinde, eytamhaneler açılmıştı. 1916 yılında mevcut 69 yetimhanenin Kürt bölgelerinden uzak olmasına dikkat edilmiştir. Çocuklar, daha kolay asimile edilebilmeleri için Batı'da açılan yetimhanelere gönderilmişlerdir. Diyarbekir ve Urfa'da geçici olmak üzere birer Darüleytam (Eytamhane) açılırken; Sivas'ta 20, Adana'da 6, İstanbul'da 9 adet Darüleytam açılmıştır. Çeşitli sebeplerle yetim durumuna düşmüş çocuk sayısının 80 bine ulaştığı, bunun 20 bininin yetimhanelerde korunabildiği belirtiliyordu.¹⁰⁹

108 BOA DH ŞFR 69/195, 5 Kasım 1916. Bkz. Üngör, *Modern Türkiye'nin İnşası*, s. 208.

109 İpek, *Rumeli'den Anadolu'ya*, s. 191-192.

Savaşın bitmek üzere olduğu, Osmanlı İmparatorluğunun savaştan yenik çıkacağı anlaşıldığı sıralarda, 1918 yılı başlarında, hâlâ Kürt yetimlerin sürgünü devam ediyordu. AMMU, 13 Nisan 1918’de, Üçüncü Ordu Komutanlığına gönderdiği bir yazıda; Harput, Dersim ve Palu’daki yetimlerin Maraş ve Elbistan’a gönderilmesini emrediyordu.¹¹⁰ Bunun üzerine çocuklar yalnayak yola çıkarılmış ve birçoğu yolda ölmüştür.

1917-1918 yıllarında, özellikle Diyarbekir-Urfa bölgesindeki Kürt yetimlerinin ne yapılacağı, Dâhiliye Nazırlığı ve valilikler arasında tartışılırken elbette diğer bölgelerde, özellikle de Erzurum bölgesinde de çok sayıda yetim Kürt çocuğu vardı.

Kâzım Karabekir’in Gürbüz Çocukları

I. Dünya Savaşı’nın sona ermesinden sonra, Erzurum’da bulunan 15. Kolordu Komutanlığı’na atanan Kâzım Paşa (Karabekir), Nisan 1919’da Erzurum’a gelmişti. Bu sırada, Erzurum ve çevresinde, çoğunluğu erkek olmak üzere altı bin kimsesiz çocuğun bulunduğu belirtiliyordu. Belirtildiğine göre, Kâzım Paşa, bu çocukları yedirip giydirmiş, bazılarını okula yazdırmıştı. Hatta bazılarını İstanbul ve Bursa’daki harp okullarına gönderip subay olmalarını sağlamıştı.

Pek çok kişi, bu çocukların Ermeni olduklarını, Kâzım Paşa’nın bunları asimile ettiğini söylerken; bazıları da, Kâzım Paşa’nın ayırım yapmadan tüm çocuklara sahip çıktığını, Ermeni çocuklarının Trabzon’daki Amerika yetimhanesine gönderildiğini belirtmektedirler. Aynı bölgede, aynı sıralarda, Rus işgali gerekçesiyle Anadolu’ya sürülen veya cephede can veren Kürt ailelerin çocukları da yetim kalmıştı. Yetim çocuklara “Ermeni” denmiş, “Türk” denmiş; Müslüman çocukların tümü Türk kimliğiyle nitelendirilmiştir. Ancak hiç kimse o sıralarda binlerce Kürt çocuğunun da yetim kaldığını belirtmiyor. Oysa Erzurumlu, Ağrılı, Malazgirtli Kürtlerin öykülerinde bunlar vardır. Serhat bölgesinden Diyarbekir, Urfa bölgesine gelen muhacirler içindeki yetim Kürt çocuklarından önemli bir kısmı, aynı bölgedeki Kürt aileleri tarafından evlatlık alınmıştır. Kürt çocukları yetimhanelere

110 BOA DH ŞFR 86/46. Bkz. Üngör, *Modern Türkiye’nin İnşası*, s. 208.

fazla bırakılmamıştır. Yakın zamana kadar bölgedeki birçok ailede bu tür insanlar vardı.

“Kâzım Karabekir’in Gürbüz Çocukları” olarak adlandırılan çocuklarla ilgili son zamanlarda Kâzım Karabekir’in kızı bazı bilgiler vermiş, eski Genelkurmay Başkanları’ndan biri de konuya yakın ilgi göstermiştir. Sahipsiz, yetim çocuklara sahip çıkmak elbette insani bir şeydir. Bu bakımdan Kâzım Karabekir’in, “yetim babası” olarak nitelendirilmesine denecek bir şey yoktur. Ancak o çocuklar, asimile edilmişse, hatta halkına karşı kullanılmışsa bunun siyasi boyutu, ahlaki yönü de tartışılır.

Kürt Liderlerin Sürülmesi

Savaşın ilk yılından sonra Rusların ilerlemesiyle birlikte, Osmanlı Ordusu geri çekiliyordu. Cephedeki Kürt milislerin de morali bozuktu. 1925 Kürt İsyanı’na genç yaşta katılan Hasan Hişyar Serdi, Şeyh Sait’ten naklen aktarıldığına göre¹¹¹; bu sırada Tiflis’te bulunan *Abdurrezak Bedirhan*, Hınıs’ta bulunan *Şeyh Said*’e bir mektup göndermiştir. Mektupta, Osmanlı adına savaşan Haydaranlı *Kör Hüseyin Paşa*, *Hasenanlı Halid Bey*, *Sibkanlı Abdülmecid Bey*, *Bekiranlı Maruf Ağa* gibi Kürt ileri gelenleri ile görüşerek Kürt milis güçlerinin savaş cephesinde Osmanlı politikasına daha fazla alet olmamalarını ister. Bunun üzerine Şeyh Said, Kör Hüseyin Paşa ve diğer bazı Kürt ileri gelenleri ile görüşmeler yapar. Bu ilişkileri öğrenen İttihatçılar, savaş cephesinde işi biten Kürt önderlerini bölgeden uzaklaştırma çabasına girerler. Hasan Hişyar Serdi, Şeyh Said’ten naklen, o sıradaki durumu şöyle özetliyor:

“Türk generali Nuri Veysi, savaş ortamında, dini bir nüfusa sahip Şeyh Said ve büyük bir milis gücüne sahip Hüseyin Paşa’ya bir şey yapamıyor, fakat savaş alanından uzaklaştırmak istiyordu. Önce Şeyh Said’le görüşüp ikiyüzlü bir tavırla şöyle der: ‘Şeyh Efendi, çok iyi bilirsin ki bazı askeri sırlar açıklanmaz. Sana zarar gelmemesi için söylüyorum: Erzurum cephesine ağırlık vererek çekileceğiz. Burada perişan olmanı istemem.’

Şeyh Said, Hüseyin Paşa’ya Siirt tarafına çekilmesini bildirir. Hasenanlı Halid Bey’in, durumu Türk tarafına açıkladığını, ayrıca Nuri Veysi’nin

111 Serdi, *Görüş ve Anılarım*.

söylediklerini de inandırıcı bulan Şeyh Said, Diyarbekir'e kardeşlerinin yanına gider. Piran'a geldikten bir hafta sonra, bu defa yanına General Mürsel gelerek; 'Şeyhim burası savaş bölgesine yakın bir yerdir. Ekonomik sıkıntı çekersin. Senin Konya'ya gitmen daha güvenli olur.'

Şeyh Said, Hınıs kalesinde Nuri Veysi, Piranda Mürsel'in anlattıklarını birleştiren iyi niyet olmadığını anlar. General Mürsel'le Şeyh Said arasında tartışma çıkar. O sırada Şeyh Said'in aklına, savaş cephesinden sürülen Qulihan Paşa'nın Siverek yakınlarındaki Karabahçe'de ölümü gelir. Biz bunu anlatırken Şeyh Said öfkesini nefesinde hissediyordum."¹¹²

AMMU'den Diyarbekir Vilayeti'ne çekilen **13 Kasım 1916** tarihli cevabı telgrafta da yukarıda belirtilen ilişkilerden çekinildiği görülmektedir. Telgrafta şöyle deniyor:

"Silvan'dan Diyarbekir'e sevk edilen mültecilerden, devlete sadakati şüpheli olan ve isyancı Bedirhanî Abdurrezak ile ilişkisi olduğu iddia edilen Haydaranlı aşireti reisi Hacı Mirza, aşiretinden ayrı ve dağınık bir şekilde iskân edilecektir..."¹¹³

Kör Hüseyin Paşa ve bölgede bulunan Hasan Bedirhani Bey'in aileleriyle birlikte Konya'da iskân edilecekleri belirtiliyordu.¹¹⁴ Yine o sıralarda, AMMU, Urfa Mutasarrıflığından, orada bulunan Hasenan aşireti reisi Fetullah Bey'in aşiretinden uzak bir yerde iskân edilmesi isteniyordu.¹¹⁵ Diyarbekir ve Urfa çevresinde kalmak isteyen aşiret reisi ve dini önderlere izin verilmiyordu. Dâhiliye Nazırı Talat, Kürt ahalinin, liderleri olmadan hiçbir şey yapamayacağını farkındaydı; mümkün olduğu kadar, Kürt liderlerini halktan kopartmaya çalışıyordu. Hem iskân yerlerinde yerleşimin %5 veya %10'u geçmemesi hem de liderlerinden ayrı iskân edilmeleri isteniyordu.

Kürt Tehciri'yle ilgili hazırlanan talimatlarda, valiliklere gönderilen şifreli telgraflarda; Kürt liderlerin, aşiret reislerinin, din adamlarının, Kürt ileri gelenlerinin halk kabilelerinden ayrılarak sürgün edilmesi ısrarla belirtiliyordu. 1916 sonları, 1917 başlarında, savaş bölgesinden, Diyarbekir ve Urfa yöresine gelen Kürt ileri gelenlerinin, oradan uzaklaştırılması için çok sayıda yazışma yapıldığı anlaşılmaktadır.

112 Serdî, *Görüş ve Anılarım*, s. 134-135.

113 BOA DH ŞFR 69/249. Bkz. Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 151.

114 BOA DH ŞFR 69/245, 74/267 ve 77/50. Bkz. *A.g.e.*, s. 151.

115 BOA DH ŞFR 71/72. Bkz. *A.g.e.*, s. 151.

Kör Hüseyin Paşa'nın Bölgeden Uzaklaştırılması İsteniyor

Eski Hamidiye Alayları Komutanı ve Haydaran Aşireti Reisi Mir-liva Kör Hüseyin Paşa, 1914-15'te aşiretiyle birlikte önce Doğubayazıt ve Kağızman'da, sonra Erciş ve Ahlât'ta Rus Ordusu'na karşı büyük direniş göstermiş, başarısından dolayı ödüllendirilmiş, mirliva rütbesine yükseltilmişti. Ancak Rusların bölgeyi işgalinden sonra, Osmanlı artık ondan kurtulmak istiyordu. Sonraki dönemlerde, Hamidiye Alaylarındaki konumundan dolayı eleştirilen ve devlet yanlısı diye suçlanan Hüseyin Paşa'ya Osmanlı da güvenmiyordu. Aslında birçok Kürt önderinin durumu Hüseyin Paşa'dan farklı değildir.

Dâhiliye Nezareti, Diyarbekir Valiliği, Urfa Mutasarrıflığı ve Emniyet Umumiye Kısmı Siyasi Müdürü Ahmet Sait arasında, 1917 ve 1918 yıllarında yapılan yoğun yazışmalardan anlaşıldığına göre: Adıyaman-Urfa bölgesine gelmiş olan Hüseyin Paşa'nın Anadolu'ya sürülmesi için çok ısrar edilmiştir. Dâhiliye Nezareti, Kör Hüseyin Paşa'nın iâşesinin devlet tarafından sağlanarak, Konya'da iskân edilmesini istiyordu. Ancak Hüseyin Paşa, iskân edildiği yerden kaçarak yine bölgeye gelmişti. 1917 yılı Mart ve Nisan aylarında, bu konudaki yazışmalarda Hüseyin Paşa'nın bölgeden nasıl uzaklaştırılacağı tartışılıyordu. Bunların bazılarına tarih sırasına göre bakalım.

2 Mart 1333 (1917) tarihinde Emniyet Umumiye Kısmi Şube Müdürü Ahmet Said, yetkililere aşağıdaki raporu verir:

“Babiâli Dâhiliye Nezareti Asayiş ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi Emniyet Umum Müdürlüğünün Makamına, Mühim ve Aceledir.

Halı hazırdaki kıyamıyla birlikte 1325 (1909) tarihinde Rusların nüfuzları altında bulunan İran'ın Mako hâkimi Tahirxan nezdine firar ve ilticadan sonra pişman olarak geri gelen ve Serhat'taki Kürt aşiretleri üzerinde büyük nüfuzu bulanan Tutak milliyetçilerinden Kör Hüseyin Paşa üç yüz avenesıyla, Mamuretül-aziz vilayeti Hısnımansur'a gelmiştir. Buradan Siverek'e gelerek bu havalide birçok paralar toplayıp tekrar Adıyaman'a dönmüştür. Bu sefer de efradıyla Adıyaman'dan Urfa taraflarına geçtiği bildirilmiştir. Melanet davranışı hükümetçe malum olan şer ehli olup, üzerlerinde nüfuz sahibi bulunduğu aşiretler efradından para toplaması ve bu gün Kürtlerin iskân edilmekte oldukları havalide dolaşması dikkat

çekmektedir. Münasip bir mahalle sevk olunması ve nezaret altına alınması ricasıyla iş bu teskere emniyet genel müdürüne sunuldu.”¹¹⁶

23 Mart 1333 (1917) tarihinde yine bir rapor yazılır, raporun son kısmında şöyle denir:

“... Hüseyin Paşa'nın fena bir mazisi olduğu gibi, aldığımız malumata göre harbi umumide hiçbir hizmeti de yoktur. Onu şiretinin başından ayırarak divani harbe tevdi etmek yahut mahiyetiyle beraber o muhitten çekerek İzmir, Konya gibi bir yere ikamet etmek pek uygun olur. Bu suretle bozgunculuk yapması engellenir o mıntika bu adamdan kurtulur. Kürtler de, fena, zalim, menfaatperest, hükümet teşebbüslerine engel olan birinden kurtulmuş olur. Adı geçen hakkında malumat ve kanaati acizanem budur. 23 Mart 1333 Emniyeti Umumiye Kısmi Siyasi Müdür Muavini Ahmet Said”¹¹⁷

Kör Hüseyin Paşa hakkında yazı ve raporlar bitmez:

“Dâhiliye Nezareti Emniyet Umum Müdürlüğü Dâhiliye Nazırı Talat Paşa Hazretlerine, Urfa Mutasarrıfı Haydar Beye Mahsustur. Şifre: 25 Mart 1333 (1917), Özel Sayı: 385

Kürt aşiretleri reislerinden Hayderanlı Kör Hüseyin Paşa'nın aşireti Urfa'yla beraber Hısnımansur'dan (Adıyaman) Urfa cihetine geçtiği bildiriliyor. Hüseyin Paşa ve kendisine bağlı halkı geçmiş zamanlarda yaptıkları şekavet ve şenaatle tanınmış olduğu gibi, harbi umumiden evvel ve sonra birtakım münasebetsiz ahval ve hareketlerle tanınmış ve aşiret efradını da bu hareketlerine alet ettiği anlaşılmıştır. Adı geçenin, aşireti başından alınarak münasip bir mahalle uzaklaştırılması hakkındaki mütalaanızın acele bildirilmesi...”¹¹⁸

Bu rapordan üç gün sonra Dâhiliye Nezareti, Emniyet Umum Müdürlüğü Ahmed Said'in imzasıyla, Hüseyin Paşa'nın sürülmemesi hâlinde doğacak sakıncalar belirtilerek, Urfa Mutasarrıflığı tekrar uyarılır.

“Dâhiliye Nezareti Emniyet Umum Müdürlüğü

Evrak Özel No: 613

Urfa Mutasarrıflığına, önemlidir, 28 Mart 1333

Bildirilen sakıncalar: Kör Hüseyin Paşa aşiretinin başında reis sıfatıyla orda kaldıkça ve Arap aşiretleri reisleriyle münasebet tesis ettikçe, harp sonrasına kadar idare edilmesi daha doğrudur. Bununla beraber adı geçenin

116 Kemal Süphandağ, Hamidiye Alayları, Ağrı Direnişi ve Zilan Katliamı, Pêri Yayınları, 2012, s. 293

117 A.g.e., s. 295.

118 A.g.e., s. 297.

şu andaki durumundan istifade edilerek aşiretinin başından alınması ve yerine hükümet yanlısı daha itaatkâr ve bağlı birinin getirilmesi uygun olur. Harpta başarı göstermeyen ve eskiden beri vaziyeti daima şüpheli olan, adı geçen aşiret üzerinden tamahkâr, haris, müfsit bu şahsın yetkisi kaldırıldıktan sonra, hükümet aşiret üzerinde istediğini tatbik edebilir...

Bu durumun tabi neticesi olarak birkaç sene sonrada Hayderanlı Aşireti kendiliğinden ortadan kalkar. Bunun yapılabileceği en uygun zaman ise asıl şimdidir. Harpten sonra muhitini, etrafını tanıyacak, komşu aşiretlerle münasebet tesis edecek ve tabi ki, şimdiki hallerine nispetle bir kat daha kuvvetlenecektir. Esasında, bu iş şimdi yapılmazsa, daha sonra bu işi yapmaya ne alınacak tedbirler ne de kuvvet ve kudret kâfi gelir... Bununla beraber, Hüseyin paşanın aynı cibilliyet ve kabiliyette ve aynı ahlaka sahip adamlarıyla beraber oradan ve aşireti başından kaldırılması lazımdır. Liva mevcut imkânlarıyla bunu iyi bir suretle temin edebilir mi?

Ahmed Said¹¹⁹

Hüseyin Paşa hakkında Mart ayında yapılan yoğun yazışmalar, Nisan ayında da devam eder. Emniyet Umumum Müdürü Ahmet Said ve Dâhiliye Nezaretinin, Urfa Mutasarrıflığıyla yazışmaları kesintisiz devam eder. Urfa Mutasarrıfı Ali Haydar, Dâhiliye Nezareti'ne yine bilgi sunar.

"Babı Ali Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi Çıkış Yeri Urfa

Tarih 10 Nisan 1333

Kör Hüseyin Paşa geçen gün yanıma-gelerek Urfa'da iskân talebinde bulundu ise de, tabi ki cevap red verildi. Aşireti halkı bin hane ve büyük kısmı henüz Siverek hududu dâhilindedir. Aşiret reislerinin Urfa vilayeti dâhilinde kendisine tabi olanlardan tecrit edilerek uzaklaştırılması tehlikesiz değildir. Çünkü liva dâhilinde ve liva ile hemhudut Siverek'te; Milli, Karakeçili, Anızı, Şemir, Binyusuf, Şendale gibi pek çok aşiret mevcut. Ve bunlar firari ve erbabı şekavet ehlidir. Bilhassa, Enzi şeyhi hücumcu, hilekâr ve müfsit bir adam olduğuna günden güne, nüfuz dairesini genişletip, birçok küçük aşiretleri yutmaktadır. Şekavet ve melanette ondan aşağı değildir... Kürt aşiretlerinin bu mıntıkada tefrik edilerek sürgün edilmesi; devletçe gerekli siyasetin münasip zamanı olduğundan bunların bir an evvel terki ekseriyet edip, unsurları içerisinde temsili cihetlerinin her şeye takdimi lüzumuna kanıyım.

Aşiret reislerinin Adana ve Konya vilayetleri dâhilinde halklarından tecrit edilmiş Hüdavendigar, Aydın vilayetlerine şevki uygun olur. Harpten sonra

İbrahim Paşazadelerle, Hacım, Karakeçili ruesası hakkında da aynı usulün tatbik ve kabile efradının dağıtılması ve iskânları uygundur. Şükrü Paşa hakkında da aynı usulün tatbiki yüksek iradelerine bağlıdır.

27 Mart 1333

Urfa Valisi (Mutasarrıfı) Ali Haydar¹²⁰

Urfa Mutasarrıfı Ali Haydar, hem bilgi vermeye hem de yakınmaya devam eder.

“Bab-ı Ali Dâhiyle Nezareti Şifre Kalemi Çıkışı Urfa.

7 Nisan 1333 âcizane maksadım Kör Hüseyin Paşanın aşiretinden tecrit ve uzaklaştırılması, harpten sonraya uzatılmayıp bunların şimdiden kısım kısım Adana yahut Konya'ya şevki ve aşiret halkının çeşitli vilayetlere dağıtılması ve Hüseyin Paşanın tehlike teşkil edemeyecek bir yerde tecrit ve tevkiyle münasip bir yere sürgün ve gönderilmesidir. Yoksa Hüseyin Paşa'yı merkeze celp ederek, derhal ailesiyle beraber tevkif ve uzaklaştırılması mümkündür. Fakat bu muamelenin beş bin nüfusa varan aşiret halkı üzerinde pek fena bir tesir yapacağına ve bunların Milli ve Karakeçili Aşiretleri arasına dağılacığına kanat ediyorum. Bununla beraber hareket şeklim yüksek iradeye bağlı olup, o şekilde tahakkuk edecektir.

19 Nisan 1333 Mutasarrıf Ali Haydar¹²¹

Bir yıl sonra, 9 Mayıs 1334 (1918) tarihinde, yine Hüseyin Paşa gündemdedir.

“Dâhiliye Nezareti Emniyet Umum Müdürlüğü Aşiretler ve Muhacirler Umum Müdürlüğüne Teskere

9 Mayıs 1334, No: 1273-6, Özel Kaleminden

Eski yerine dönmesine müsaade verilmesine dair, Hayderanlı aşireti reisi Kör Hüseyin Paşa tarafından Harbiye Nezareti Celilesine verilip tevdi olunan arzuhal kapalı şekilde gönderildi. Adı geçenin dönüşü münasip görülemediği cihetle, bu gün bulunduğu yerde iskân edilmesi emri âli nezaretpenahi gereğindendir. Ona göre icrayı icabı hususu iş bu teskere aşiretler ve muhacirler müdüriyeti umumisine takdim kılınır.”¹²²

Kürt halkının ve Kürt liderlerin ayrılarak sürülmesiyle ilgili, Dâhiliye Nezareti, devletin istihbarat elemanları, bölge valileri ve mutasarrıfları arasında, 1916, 1917, 1918 yıllarında sayısız yazışma yapıldığı anlaşılmaktadır. Hem Hamidiye Alayları komutanlığı sırasında hem I. Dünya Savaşı'nda, Osmanlı devletine çok büyük yararlılıklar sağlayan dönemin

120 A.g.e., s. 297-298.

121 A.g.e., s. 299.

122 A.g.e., s. 299.

güçlü liderlerinden Kör Hüseyin Paşa'nın durumu tipik bir örnektir. Ona hep şüpheyle bakan devlet, yukarıdaki yazılarda görüldüğü gibi, ondan yararlandıktan sonra nasıl kurtulacağını tartışıyor. Bunlara rağmen, Kör Hüseyin Paşa 1918'den sonra, bu yazılanlardan habersiz Ağrı'ya gidip Ermenilere karşı savaşıacaktır. 1925 Kürt İsyanı sonrasında, isyana katılmadığı hâlde, yine Anadolu'ya sürgüne gönderilecek; sonra Suriye'ye kaçacak, Osmanlı devletine yardımlarından pişmanlık duyacaktır. Sonunda, yine devlet istihbaratının oyunları ve bir başka işbirlikçi Kürd'ün, Hacı Musa Xoyti'nin oğlu Medeni'nin kurşunuyla can verecektir.¹²³

18 Temmuz 1917 ve **12 Temmuz 1917** tarihlerinde Diyarbakir'den Urfa'ya sevkleri istenmiş olan Cibranlı Aşireti yetkililerinin, oradan da şimendiferle (trenle) Konya'ya sevkleri isteniyordu.¹²⁴ Yine **18 Kasım 1917**'de AMMU'dan Adana, Konya ve Musul vilayetlerine çekilen telgraflarda Kürt mültecilerin nakli için yapılması gerekenler sıralanıyordu.¹²⁵

Kürtlerin Müzmin Hastalığı: Kan Davası

1916 yılı boyunca Kuzey Kürtleri (Erzurum, Muş, Bitlis, Van) göç yollarında iken onlara göre daha avantajlı durumda olan Güney Kürtlerine (Diyarbakir, Urfa, Mardin, Musul) misafir oluyorlardı. Bir kısmı savaş muhaciri olarak açlıkla savaşıırken bir kısmı da onlarla ekmeğini paylaşıyordu. Diğer taraftan, **25 Kasım 1916** tarihinde, Dâhiliye Nezareti ile Urfa Mutasarrıflığı arasında yapılan yazışmalarda, Urfa'da bulunan 30 bin Kürt mültecinin iskânı ve sevkıyla uğraşılırken, bölgenin iki büyük aşireti, Milli ve Karakeçili Aşiretleri arasındaki kan davasının sorun teşkil ettiği belirtiliyordu.¹²⁶ Olası bir silahlı çatışmayı önlemek için her iki tarafın silahlarının toplanması ve inzibatı tedbirlerin alınması üzerinde duruluyordu.

Halkın açlık ve sefalet içinde olduğu savaş şartlarında, birileri, onları Anadolu içlerine gönderip ulusal olarak toptan yok etmeyi planlarken

123 Bu konuda daha fazla bilgi için, bu kitabın "Savaşa Katılmayan Kürtler, Abdurrezak Bedirhan'ın Girişimleri" bölümüne bakılabilir.

124 BOA DH ŞFR 78/48 ve 96. Bkz. Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 152.

125 BOA DH ŞFR 81/163 (Adana), 81/167 (Konya) ve 81/162 (Musul). Bkz. *A.g.e.*, s. 150.

126 BOA DH ŞFR 70/91. Bkz. *A.g.e.*, s. 150.

bile; onlar, kan davaları, günlük kavgalar içinde iptidai işlerle uğraşıyordu. Anlamsız çekişmeler içinde, devletten önce, onlar birbirlerinin kökünü kurutuyor, birbirlerini yok ediyorlardı. Bu zavallıların akıbeti elbette karanlıktı. Kürtlerin önemli açmazlarından biri olan bu durum, Kürtlerin ulusal birliğinin önünde, en büyük engellerden birini oluşturmuştur.

Savaş Bitiyor, Kürt Mültecilerin Sürgünü Bitmiyor

Rusya’da sosyalist devrim gerçekleşmiş, Rusya işgal ettiği tüm topraklardan tamamen çekildiği, hatta kırk yıl önce 93 harbinde işgal ettiği bölgeleri de boşalttığı hâlde, Kürt mülteciler ısrarla yerlerine iade edilmiyordu. Yerlerine dönmeleri gerekirken kışın zor koşullarında bile, Kürt mültecilerin Doğu’dan Batı’ya sevkine devam ediliyordu. Mültecilerin yerlerine gönderilmesi daha kolay olmasına karşın, vatanın derin menfaati (!) için zor olan yapılıyordu. Aralık 1917 başlarında, devletin Almanya’dan temin ettiği kırık-dökük kamyonlarla Diyarbakir’den Batı’ya sevklerle devam ediliyordu. Bu açık vasitalarda donarak ölenler olunca, AMMU, 26 Aralık 1917’de bir telgrafla sevkıyatı geçici olarak durdurduğunu bildiriyordu.¹²⁷

Aralık-Ocak aylarında yollarda çok sayıda mültecinin donarak ölmesi üzerine, sevkıyatların demiryoluyla yapılması planlanır. Ancak trenler hep asker ve erzak taşımaktadır. Bunun üzerine bölgedeki tüm sevkıyatın 1918 yılı bahar aylarından sonra yapılmasına karar verilir. **10 Ocak 1918** tarihinde AMMU, Diyarbakir, Halep, Adana, Konya, Urfa ve Karahisar-ı Sahib vilayet ve mutasarrıflıklarına gönderdiği şifreli telgrafta, Anadolu hattının mevcut durumunun mülteci sevkıyatına müsait olmadığını, bir sonraki emre kadar mülteci sevkıyatının ertelenmek zorunda kalındığını belirtiyordu.¹²⁸

1918 yılı ortalarında savaş biterken Kürt mültecilerin Batı’ya sürgünü devam ediyordu. Mültecilerin yurtlarına dönmelerinin tartışıldığı Nisan 1920’de bile, hâlen Batı illerine gönderilmek üzere, Diyarbakir’de 35.940 mültecinin beklediği haberleri basında yer alıyordu.¹²⁹ Yine bu

127 BOA DH ŞFR 82/180. Bkz. *A.g.e.*, s. 152.

128 BOA DH ŞFR 83/81. *A.g.e.*, s. 153.

129 *İleri* gazetesi, 10 Nisan 1920, Muhacirler. Bkz. Üngör, *Modern Türkiye’nin İnşası*, s. 209.

sırada, **13 Nisan 1920**'de, AMMU'den 13. Kolordu Komutanlığına gönderilen bir yazıda; Harput, Dersim ve Palu'da, savaş dolayısıyla yetim kalmış ve bu merkezlerde toplanmış yetimlerin, kendi memleketlerine değil, Maraş ve Elbistan'a gönderilmesi emrediliyordu.¹³⁰

1915'ten 1918'e kadar, yani savaş boyunca, devletin zorunlu tehciri dışında da savaş koşullarından dolayı çok sayıda insan göç etmiş ve büyük çoğunluğu Diyarbekir-Urfa bölgesinde toplanmıştı. Dicle üzerinden sallarla Musul bölgesine ulaşanlar ve bölgedeki ilçe ve köylere dağılanlar da olmuştu. Ancak hükümet yetkilileri, toplananların Musul bölgesine değil, Batı'ya gitmeleri gerektiğini ilgili valiliklere ısrarla, tekrar tekrar bildiriyordu. 1918 bahar aylarında Van'daki Rus işgali bittikten sonra, Musul bölgesine göç etmiş ve hayatta kalabilmiş bazı Kürt mülteciler Van'a dönebilmiştir.

Kürt İllerinde Kalan Muhacirler

Diyarbekir ve Urfa bölgesine, Kuzey'den, Van Gölü çevresinden (Bitlis, Muş, Ağrı, Bazid, Van) gelen mültecilerin önemli bir kısmı, Dâhiliye Nazırı Talat'ın talimatlarıyla Anadolu içlerine gönderilirken; küçük bir kısmı kabilelerden ayrılıp, bölgedeki şehir, kasaba ve köylerde saklanmıştı. Diyarbekir, Siirt, Mardin ve Urfa yöresinde yerleşen ve bölgede "*Mihacirê Serhedê*" diye bilinen mülteciler, Anadolu'ya gönderilenlere göre daha şanslıydılar. Kendi dilleriyle konuşan insanlar arasında olmaları bile onlar için büyük şanstı. Hâlen bu insanların torunları oralarda yaşamaktadır. Siirt, Beşiri, Kozluk, Batman, Diyarbakır, Silvan, Bismil, Urfa, Viranşehir, Siverek, Mardin, Derik, Kızıltepe, Midyat, Nusaybin ve daha pek çok güney illeri, ilçeleri ve köylerinde yüzyıldır bu aileler yaşamaktadır. Bölgedeki köylerin çoğunda, bir veya iki aile *Serhad Muhaciri* bulunmaktadır. Bunu bölge insanının çoğu bilse de arkasındaki gizli politik nedeni bilen yoktur!..

130 BOA DH ŞFR 86/46. Bkz. *A.g.e.*, s. 208.

4-) 1916 KÜRT TEHCİRİ'NE AİT BAZI SAYISAL VERİLER

1916 Kürt Tehciri, gerçek yönüyle saklı kalmasına karşın, pek çok kaynakta ve zamanın devlet kuruluşlarının açıklamalarında, “Müslüman Şark Mültecileri”, “Vilâyat-ı Şarkiye Mültecileri” veya “Erzurum Mültecileri” gibi adlandırmalarla yer almış, konuyla ilgili çeşitli sayılar verilmiştir. Bu mültecilerin büyük çoğunluğu Kürt olmasına karşın, kaynaklarda bu durum özellikle saklanmıştır. İAMM/AMMU yöneticileri, farklı zamanlarda yaptıkları açıklamalarda, bu dönemde yaklaşık bir milyon Müslüman kitlenin, Rus işgaline uğrayan Erzurum, Bitlis, Van ve Trabzon illerinden göç ettiğini belirtmişlerdir. Bazı yetkililer, kayıt dışılarla birlikte bu sayının bir milyonun da üzerinde olabileceğini ifade etmiştir.

İTC hükümetinin, savaşın başlamasından kısa bir süre önce, 1914 yılı bahar aylarında yaptığı nüfus sayımında; Rus işgaline uğrayan Erzurum, Bitlis, Van ve Trabzon vilayetlerinde 2.173.716 Müslüman, 452.560 Ermeni ve 166.439 Rum (büyük çoğunluğu Trabzon’da) olmak üzere, toplam 2.800.000 nüfus olduğu belirtilmektedir. 1916 yılına gelindiğinde, savaş ve Ermeni Tehciri etkisiyle, bu nüfusun iki milyon civarına indiği tahmin edilmektedir. Kürtlerin çoğunluk hâlinde yaşadığı Erzurum, Bitlis ve Van illerinin nüfusunun ise bu sıralarda bir buçuk milyon civarında olduğu hesap edilmektedir. Çeşitli yetkililerin verdiği bilgilere göre, 1915 Ermeni Tehciri ve 1916 Kürt Tehciri sonrasında bu nüfusun da en az %80’i yerinden olmuştur.

Hükümetin kontrolündeki mülteciler hakkında verilen sayıların dışında, resmi kurumların bilgisi dışında yer değiştiren çok sayıda mülteci olduğu bilinmektedir. Salgın hastalıklar, açlık, susuzluk, iklim koşulları ve çeşitli yol koşullarında çok sayıda mültecinin ölmesi de gerçek sayılara ulaşmayı zorlaştırmaktadır. Dönemde göçle ilgili faaliyetlerin merkezindeki kurum, *Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umumiyesi (AMMU)*, mülteci ve muhacirlerle ilgili çeşitli sayılar verse de bu kurum bile göç edenlerin sayısını tam olarak bilemiyordu.

Bu tehcirin baş aktörü, zamanın önce Dâhiliye Nazırı, sonra Sadrazamı olan Talat Paşa’dır. Murat Bardakçı, Talat Paşa’nın ailesinden aldığı

evraklarla hazırladığı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi* adlı kitapta, Anadolu'nun çeşitli yerlerine sığınmış veya sürülmüş mülteci sayısının (1916 yılı itibarıyla ve Ermeni mültecileri hariç), vilayet ve sancaklara göre dağılımını, "Hudud-ı Şarkiye Menatık-ı Harbiyesinden İltica Eden Mülteci Mikdarını İrâe Eder Tablo" başlığıyla vermektedir.¹³¹

Adana Vilayeti	13.618
Ankara Vilayeti	108.042
Halep Vilayeti	26.315
Diyarbakir Vilayeti	84.000
Sivas Vilayeti	116.000
Trabzon Vilayeti	60.000
Kastamonu Vilayeti	10.104
Konya Vilayeti	1.044
Mamuretül-aziz Vilayeti	5.088
Musul Vilayeti	150.000
Urfa Sancağı	45.133
İzmit Sancağı	1.187
İçi(e)l Sancağı	426
Eskişehir Sancağı	2.316
Bolu Sancağı	2.500
Canik Sancağı	36.000
Kayseri Sancağı	25.061
Karahisar Sancağı	616
Maraş Sancağı	10.120
Niğde Sancağı	4.635
TOPLAM	702.905 ¹³²

Bu sayılar, 1916 yılı yaz aylarında, göçün yeni başladığı sıralardaki sayılarıdır. Tabii ki vilayetlerdeki mülteci sayıları, bundan sonraki tarihlerde devamlı artmıştır. Bu dönemdeki genel mülteci sayıları ve

131 Murat Bardakçı, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, Everest Yayınları, 2009, s. 49.

132 M. Bardakçı'nın adı geçen eserinde verilen tablo, 4 Ocak 1919 tarihli *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde, AMMU'dan alınan bilgilere göre, 2000 fazlasıyla 704.905 olarak verilirken Tuncay Ögün, bu tabloyu küçük farklarla 707.504 olarak vermektedir. Bkz. Bardakçı, *Talat Paşa'nın*, s. 49; Ögün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 37 içinde BAO DH İUM E 15/54.

Kürt mültecilerin sayısı hakkında farklı sayılar ifade edilse de kaynakların büyük çoğunluğunun verdiği toplam sayılar birbirine yakındır. Devletin göç işleriyle ilgili resmi kurumu AMMU, büyük çoğunluğu Kürt olan mülteci sayılarını; 1916 yılı sonlarında 702.905, bir yıl sonra 1917 yılı sonlarında 1.077.155 olarak veriyor. 1917 yılı Ekim ayında, mültecilerin mali işleriyle ilgilenen Maliye Nezareti, resmi mülteci sayısının 850 bini geçtiğini belirtmektedir.¹³³ 24 Mart 1918 tarihinde ise AMMU Müdürü Hamdi Bey, Osmanlı Meclis-i Ayan’da yaptığı konuşmada, kayıtlara geçen mülteci sayısının 825.991 kişi olduğunu; mülteciler tamamen kontrol altına alınamadığı için, “*belki bu rakam bir buçuk milyonu bulmuştur.*” şeklinde bir açıklama yapacaktır.¹³⁴ Dâhiliye Nezareti’ne bağlı göç kuruluğu AMMU, savaştan sonra resmi olarak yardım ettiği mülteci sayısını 902.865 olarak açıklamıştır.¹³⁵

Özellikle Diyarbakir, Harput, Urfa gibi Kürtlerin büyük bir çoğunluk hâlinde yaşadığı yerlerdeki mülteciler, sürekli olarak Batı Anadolu illerine aktarılıp dağıtılmıştır. Yukarıdaki listede Konya vilayetinde az mülteci görünmesi, eskiden orada bulunan Kürtlerin yanına verilmek istenmemesinden, %5, %10 kuralına dikkat edilmesinden ileri gelmektedir. Asimilasyonun kolay yapılabilmesi için mümkün olduğu kadar dağınık yerleştirmeler yapılmıştır. Bu dönemde Konya, yeni göçlerin aktarma ve dağıtım merkezi olarak kullanılmıştır. Önceki bölümde, Urfa Mutasarrıflığı, Diyarbakir ve Mamuretül-aziz vilayetlerinin, mülteci aktarma merkezleri olduğunu ve Dâhiliye Nazırı Talat’ın emriyle mültecilerin nasıl dağıtıldığını anlatmıştık. Listede, 1916 yılı yaz aylarında Musul Vilayeti’nde 130 bin mülteci olduğu görülmektedir. Göçün başlangıcında pek çok Kürt, Musul bölgesine gitmek istemiştir. Ancak 1916 yılı sonbaharından itibaren, Dâhiliye Nazırı Talat’ın kesin emirleriyle; Musul bölgesinde Kürtler yaşadığı için, Kürt mültecilerin oraya gitmesi yasaklanmış; yolda olanlar çevrilmiş, Diyarbakir ve Urfa’da bekleyenlerin de Güney’e gitmeleri engellenmiştir.¹³⁶

133 BAO, DUİT 14/1-1. Bkz. Öğün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 38.

134 MAZC, D: 3, C: 2, İ: 4. Bkz. *A.g.e.*, s. 38.

135 *Tasvir-i Efkar* gazetesi, 11 Mayıs 1919.

136 Önceki bölümde verdiğimiz, Dâhiliye Nazırı Talat’ın valiliklere gönderdiği şifreli telgraflar.

Pek çok kaynakta bu dönemdeki mülteci sayılarıyla ilgili, birbirini destekleyen, bazen farklılaşan veriler bulunmaktadır. Bu mülteciler için, genel olarak *Müslüman Mülteciler* kavramı kullanılsa da büyük çoğunluğunun Kürt olduğu sır değildir. Pek çok kaynakta görüleceği gibi, o sıralarda, göç veren üç ilde (Bitlis, Erzurum ve Van) Türk varlığı %10 bile değildir. Çerkez, Papak, Terekeme, Azeri gibi diğer bazı Müslüman unsurlar da bazı köy ve kasabalarda küçük azınlıklar hâlindeydi. Tüm veriler, göç eden veya göç ettirilen ve “Müslüman Mülteciler” diye adlandırılan kitlenin, en az %80’inin Kürt olduğunu göstermektedir. Dâhiliye Nazırı Talat’ın şifreli-gizli yazışmalarında, göç ettirilen bu kitlelerin çok büyük çoğunluğunun Kürt olduğu açıkça görülmektedir.

Mülteci sayılarıyla ilgili, bilginin verildiği tarih sırasına göre aşağıdaki gibi bir özet yapılabilir:

1) Dönemin Bitlis Vali Vekili Memduh imzasıyla Dâhiliye Nezareti’ne **10 Şubat 1916**’de gönderilen telgrafta, son dört ayda, Bitlis’e 8.253 haneden 22.973 kişinin geldiği ve bunun büyük bölümünün Diyarbakir’e sevk edildiği belirtilmiştir.¹³⁷

2) Dönemin Mamuretül-aziz Valisi’nden Dâhiliye Nezareti’ne çekilen **7 Haziran 1916** tarihli şifreli telgrafta; Erzurum, Bitlis, Van ve İran’dan gelen, 3.292 kişilik nüfustan 2.749 kişinin Kayseri’ye, 255 kişinin Ankara’ya, 137 kişinin Niğde’ye ve 69 kişinin Yozgat’a sevk edildiğini bildirmiştir.¹³⁸

3) Dâhiliye Nezareti, Ekim 1916’da yayımladığı bir belgede, göç eden Müslüman mülteci sayısının **659.100** olduğunu belirtir. Açıklamada, Erzurum’dan Sivas yönüne gidenlerin sayısının 300 bin, Güney Erzurum ve Van’dan Mamuretül-aziz’e gidenlerin 80 bin, Van ve Bitlis’ten Diyarbakir’e gidenlerin 200 bin ve Trabzon ile Doğu Erzurum’dan Samsun’a gidenlerin sayısının 79 bin olduğu belirtilir.¹³⁹

4) Diyarbakir Vilayeti’nden Dâhiliye Nezareti’ne gönderilen yazıda; Diyarbakir’den Urfa’ya, 2 Teşrin-i evvel 1332 (**15 Ekim 1916**) ile

137 BOA DH ŞFR 508/100.

138 BOA DH ŞFR 522/71.

139 Erol Kaya, *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele’de Türk Mülteciler*, Ebabil Yayınları, 2007, s. 22; DüNDAR, *İttihat ve Terakki’nin*, s. 418

18 Kanun-i evvel 1332 (31 Aralık 1916) tarihleri arasında, 30 kabile hâlinde, 7.179 haneden, 44.640 kişinin gönderildiği belirtilir.¹⁴⁰

5) Diyarbekir Vali Vekili Ferit Bey'in Dâhiliye Nezareti'ne gönderdiği 24 Kasım 1916 tarihli yazıda, 1915 yaz aylarından 1916 sonbaharına kadar, Erzurum, Van ve Bitlis'ten Diyarbekir'e, resmi yoldan 158 bin mültecinin geldiği, 46 bin kişinin başka yerlere gönderildiği, kalanlara yardım edildiği, yardımın yetersizliği belirtilmiştir. Ayrıca, yazıya kayıt dışı mülteci sayısının 50 bin civarında olabileceği eklenmiştir.¹⁴¹

6) AMMU, 1916 Kasım ayında yayımladığı raporda, Batı illerine tehir edilen mülteci sayısının **707.504 (702.900)** olduğunu açıklamakta ve sancak ve vilayetlere göre dağılımı vermektedir.¹⁴²

7) 1916 yılı sonu itibarıyla, Erzurum bölgesinden göç edip Sivas, Tokat ve Amasya'ya ulaşan mülteci sayısının 300 bini geçtiği; bunun 145 bininin Çorum, Yozgat, Kayseri, Niğde, Kırşehir ve Konya'ya sevk edildiği açıklanır.¹⁴³

8) **4 Ocak 1917**'de Osmanlı Meclis-i Ayan toplantısında, muhacirin müdüriyeti sorumlusu, mülteci sayısının, kayıtlı olmayanlarla birlikte, **1.200.000**'i aşabileceğini belirtilmiştir.¹⁴⁴

9) Osmanlı Meclis-i Mebusan'ın 1917 yılındaki bir toplantısında, bir mebusun sorusu üzerine, Dâhiliye Nazırı Talat, "Erzurum ilinden 260 bin kişinin İç Anadolu'ya, Güney Ankara'ya gönderildiği, ancak 120 bin kişinin oralara ulaştığı, gerisinin salgın hastalıklar, yol ve göç koşulları nedeniyle yollarda öldüğünü" açıklar.

10) Maliye Nezareti, Ekim 1917'de, Doğu'dan Batı'ya gönderilen mülteci sayısının **850 bin** olduğunu belirtmiştir.¹⁴⁵

140 Bozkurt, *I. Dünya Savaşı*, s. 32.

141 BOA DH ŞFR 528/25.

142 Bu mültecilerin, vilayet ve sancaklara göre dağılımı, bu bölümün başında verilmişti. BAO DH İUM 15/54. Bkz. Ögün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 37.

143 Süleyman Tekir, "Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler", *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2016 Bahar, s. 58.

144 MAZC, D: 3, İ: 3, C: 1/18, s. 228. Bkz. DüNDAR, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 237.

145 BOA DUİT 14/1-1 Maliye Nezareti. Bkz. Ögün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 38.

11) Dönemin AMMU Müdürü Hamdi Bey, 22 Aralık 1917 tarihli Meclis-i Mebusan toplantısında, müdüriyetine ulaşıp, işlerini karşıladığı mülteci sayısının **1.077.155** olduğunu tespit ettiklerini açıklar.¹⁴⁶

12) 24 Mart 1918 tarihli Osmanlı Meclis-i Ayan toplantısında, AMMU umum müdürü Hamdi Bey, kayıtlara geçen mülteci sayısının **825.991** olduğunu ancak kayıtlara girmeyenlerle beraber bunun **bir milyonu** aşmış olabileceğini açıklarken; **361.062** kişinin memleketlerine gönderildiğini ve **407.900** kişinin de gönderilmeyi beklediğini belirtir.¹⁴⁷

13) Maliye Nezareti, 1918 yılında yaptığı açıklamada, Şark mültecileri sayısının bir milyondan fazla olduğunu belirtir.¹⁴⁸

14) İTC'nin üçüncü adamı Cemal Paşa, Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis Vilayetlerinin Ruslar tarafından istilası sırasında yüz binlerce mültecinin yollara düştüğü ve "oralarda oturan Türk ve Kürtlerden" öldürülenlerin sayısının "muhakkak ki bir milyonu geçtiği" şeklinde abartılı bir sayı vermektedir.¹⁴⁹

15) Devletin resmi yayın organı Tasvir-i Efkar gazetesi, 4 Ocak 1919 tarihinde, AMMU verilerine göre, resmi olarak tehir edilen mülteci sayısının 704.905 olduğunu yazmaktadır.¹⁵⁰

16) Dönemin Erzurum Valisi Münir Bey, 1 Şubat 1919 tarihinde, mahallinde yapılan incelemeler sonunda, Erzurum vilayetinin savaş öncesi nüfusunun 704.575, Erzurum'dan iltica edenlerin 448.607, geri dönenlerin 173.304, dönmesi muhtemel olanların 108.098, kaybolanların 207.105 kişi olarak tespit edildiğini belirtir.¹⁵¹

17) 1919 yılı Mayıs ayında (1. Damat Ferit Paşa Hükümeti dönemi), Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali, Maliye Nazırı Refet ve Şura-i Devlet Başkanı Seyid Abdülkadir'in katılımıyla toplanan Mülteciler Komisyonu, resmi kayıtlara geçen Şark Mültecileri sayısının 700

146 MMZC, D: 3, İ: 3, C: 1/21. Bkz. Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 238.

147 MAZC, D: 3, İ: 4, C: II/41, s. 213-219, 24 Mart 1334 (1918).

148 MAZC, D: 2, İ: 4, C: II, Ankara, 1911, s. 217 (BOA DUİT 14/28-3, Maliye Nezareti Esbab-ı Mucibe Muhtırası)

149 Cemal Paşa, *Hatıralar*, 1959, s. 363-364; Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 239.

150 "Muhacirler", *Tasvir-i Efkar*, 4 Ocak 1919, (BOA, DH-idare-i umumiye, 15/54).

151 BOA DH SN THR 82/55, 1 Şubat 1335 (1919).

binden fazla olduğunu, bunun dışında en az 300 bin mültecinin daha bulunabileceğini açıklamıştır.¹⁵²

18) Tasfir-i Efkâr Gazetesi 11 Mayıs 1919 tarihli sayısında, resmi belgelere göre, Rus istilasına uğrayan Erzurum, Bitlis, Van ve Trabzon illerinden iltica edip iç bölgelere ulaşabilen toplam Müslüman mülteci sayısının (Erzincan sancağı dahil) **1.604.031** olduğunu belirterek, detaylar verir. Bu beş vilayetin (Erzurum, Trabzon, Bitlis, Van, Erzincan), savaş öncesi nüfusunun **2.623.484** olduğu belirtilirken; bunlardan **902.865**'inin, Urfa, Sivas, Diyarbekir, Mamuretül-aziz, Ankara, Konya, İzmit, Bursa, Eskişehir vilayet ve livalarına ulaştığı, **300.000**'inin memleketlerine döndüğü, **672. 847**'sinin dönmeye hazır olduğu belirtildikten sonra, **701.166** bedbahtın da hayatını kaybettiği bilgileri verilmektedir. Bu duruma göre, göç edenlerin yaklaşık %44'ü (**1.604.031** kişiden **701.166** kişi) ölmüştür.¹⁵³

Aynı tarihli gazetenin verdiği belgede mültecilerin durumu vilayetlere göre de tasnif edilmiştir. Savaş öncesi Müslüman nüfus, mülteci sayısı, ölenlerin sayısı ve dönmeyi bekleyenlerin sayısı şeklinde tasnif edilen detaylı sayılar aşağıdadır.

Sav. Önc.	Mülteci Nüf.	Ölen Nüf.	Dön.	Bek.
Erzurum	704.573	448.277	207.105	282,201
Bitlis	361.610	253.131	108.484	144.647
Van	308.000	208.000	108.000	100.000
Erzincan	148.672	84.672	28.643	15.000
Trabzon	1.100.624	354.142	223.143	130.999
TOPLAM	2.623.479	1.348.222	675.375	672.847 ¹⁵⁴

19) Osmanlı Hariciye Vekâleti, 7 Haziran 1919 tarihinde, İngiliz Yüksek Komiserliğine verdiği tahriratta; "*Rus istilas ve Ermeni çetelerinin saldırıları yüzünden, her türlü sıhhi ve hayati şartlardan uzak şekilde içler iltica edenlerden; resmi kayıtlara göre 701.166, kayıt*

152 Ögün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 39.

153 *Tasfir-i Efkâr Gazetesi* 11 Mayıs 1919; Ögün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 36; F. DüNDAR, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 238; MAZC, D: 3, İ: 4, C: 1, s. 208.

154 *Tasvir-i Efkâr*, 11 Mayıs 1919; DüNDAR, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 238; MAZC, D: 3, İ: 4, C: 1, s. 208

dışı tahmin edilen 300 bin kişiyle birlikte, yaklaşık bir milyon nüfus, telef ve ziyan olmuştur.” diye yazar.¹⁵⁵

20) Vilâyat-ı Şarkıye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti Erzurum Şubesi’ne, cemiyet başkanı Ahmet Nedim Bey imzasıyla, **21 Haziran 1919** tarihinde gönderilen bir telgrafta, Vilâyat-ı Müstahlasa halkının %30’unun, 1919 yılı içinde açlık nedeniyle hayatını kaybettiği belirtilmektedir.¹⁵⁶

21) 1919-1920 yıllarında yayımlanan *Jin, Kürdistan* ve *Serbesti* gibi Kürt dergi ve gazetelerinin çeşitli sayılarında, Kürt mültecilerle ilgili bazı sayılar verilmiştir. *Jin* dergisi, 1919 tarih ve 11 nolu sayısında, Erzurum, Bitlis ve Van merkezlerinden Batı’ya sürgün edilen 418 bin Kürt mültecinin illere göre dağılımı bir tablo halinde verilmektedir.¹⁵⁷

22) Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti, **24 Mayıs 1920** tarihinde, müdür Hamdi Bey imzasıyla I. Dünya Savaşı sırasındaki tehcirle ilgili geniş bir rapor yayımlamıştır. Bu raporda mülteci sayılarıyla ilgili tablolar da verilmiştir. Aynı tablo bazı gazetelerde de yayımlanmıştır. Bu tabloya göre, o sırada Müslüman mülteci sayısı toplam **868.962**’dir.¹⁵⁸

	Mülteci	Sevk edilen	Bekleyen
Erzurum	287.474	157.659	129.815
Bitlis	128.222	48.070	80.152
Van	102.808	35.415	67.393
Erzincan	25.630	11.130	14.500
Trabzon	324.848	208.788	116.040
TOPLAM	868.962	361.062	407. 900 ¹⁵⁹

155 A.g.e., s. 238.

156 Kaya, *Birinci Dünya Savaşı*, s. 120; Ögün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 176.

157 Bu tabloyu, bu kitabın IV. bölümünde görebilirsiniz.

158 1920 yılında hâlâ bu sayıda mülteci varsa, 1916-1920 yılları arasında yollar-da ölen yaklaşık 300 bin mülteci ile birlikte toplam mülteci sayısı bir milyon iki yüz bini buluyor demektir.

159 Dr. Ahmet Efiloğlu, “24 Mayıs 1920 Tarihli Raporu’na Göre Aşair ve Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi ve Faaliyetleri”, *Güney-Doğu Avrupa Dergisi*, 2011, Sayı: 19, s. 121 ve 10 Nisan 1920 tarihli *İleri* gazetesinden aktaran Ögün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 38-78.

23) Rus araştırmacı Bazil Nikitin, Kürtlerin I. Dünya Savaşı'nda uğradığı tehcirle ilgili şöyle diyor: "...1914-1918 savaşı sırasında Kürtlerin, Türk Köyleri'ne dağıtarak, geleneksel reislerinden kopararak, ulusal benliklerinden uzaklaştırmak amacı gdlyordu. Bu şekilde sürgüne gönderilen **700 bin** kişi arasından çok sayıda ölenler oldu."¹⁶⁰

24) A. Emin Yalman, 1930 yılında Amerika'da yayımladığı, *Turkey in The World War* (Türkiye ve Dünya Savaşı) adlı eserde, AMMU verilerine dayanarak, "Birinci Dünya Savaşı sırasında, şark Vilayetlerinden **862.962** Müslüman'ın Batı Anadolu'ya göç ettirildiği ve ancak yarısının yaşamda kalabildiğini, geri kalan yarısının da açlıktan ldğn" belirtmektedir.

25) Kürt aydınlardan Süreyya Bedirhan, 1930 yılında Kahire'de *Dr. Bl şrko* müstear adıyla Fransızca yayımladığı kitapta, "İstanbul'daki dış g genel yönetiminin kayıtları **700 bin** Kürdün sürüldüğünü belirttiğini" yazmaktadır." ¹⁶¹

26) Savaş sırasında Osmanlı Ordusu'nda subay olarak görev yapan Kürt tarihçi M. Emin Zeki Bey, 1932 yılında yazdığı kitapta, bu konuda şöyle diyor: "*Türkiye genel muhacirler idaresi sayılarına göre 700 binden fazla kişi Kürdistan'dan g ettirildi.. Bunların çoğu yollarda açlıktan ve hastalıktan yok oldular.*"¹⁶²

27) Kürt aydınlardan C. Ali Bedirhan, **8 Ocak 1933**'te Mustafa Kemal'e yazdığı mektupta bu konuda şöyle diyor: "... *Mütarekeyi müteakip İstanbul'a döndüğümde, muhacirin müdüriyeti kayıtlarında yapmış olduğum araştırmaya göre, Kürdistan'dan 650 bin kişilik bir nüfus Batı vilayetlerine sevk edilmişti. ...*"¹⁶³

28) Uzun yıllar Ortadoğu'da bulunan Fransız yazar *Lucien Rambout*, 1947 yılında "*Les Kurdes et le Droit*" adıyla yayımladığı kitapta, I. Dünya Savaşı sırasında, Panturancılık hayaliyle Kürtlerin Osmanlı İmparator-

160 Nikitin, *Kürtler*.

161 Dr. Bletch Chirguh (Dr. Bl şrko), *La Question Kurde ses origines et ses causes* (Kürt Sorunu, Kken ve Nedenleri), 1. Baskı- Kahire 1930; 2. Baskı- Avesta Yayınları, 2009.

162 Zeki, *Kürtler ve Kürdistan*, s. 242.

163 Bedirhan, *Bir Kürt Aydınlardan*, s. 27.

luğu'nun diğer bölgelerine sürüldüğünü ve bu sırada **700 bin** Kürt muhacirin, yollarda açlıktan, soğuktan, sefaletten can verdiğini yazıyor.¹⁶⁴

Pek çok veri, bu dönemde, Kürtlerin yoğunluklu olarak yaşadığı Bitlis, Erzurum, Van illerinde mevcut bir buçuk milyon Müslüman nüfusun, en az bir milyonunun mülteci durumuna düştüğünü ve bunun yarısından fazlasının da, çeşitli salgın hastalıklar ve göç koşullarından dolayı öldüğünü veya kaybolmuş olduğunu göstermektedir. Hayatta kalabilen ve tamamına yakının Kürt olduğu, yaklaşık üç yüz bin mülteciden çok azı yurtlarına dönebilmiştir. Hayatta kalıp yurtlarına dönemeyen bu insanlar, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde, köklerinden koparak yok olup gitmişlerdir.

164 Lucien Rambout, *Kürdistan (1918-1946)*, Komal Yayınları, 1978, s. 31.

5-) KÜRT TEHCİRİ TANIKLARI ANLATIYOR

1915 yılı Ermeni Tehciri'yle ilgili, hem belge hem sözlü tarih anlatımı şeklinde büyük bir arşiv vardır. Ancak 1916 Kürt Tehciri ile ilgili yazılı belge de sözlü tarih anlatımları da çok azdır. Birkaç yıl öncesine kadar I. Dünya Savaşı'nı bizzat yaşamış insanlar aramızdaydı. Böyle bir çalışmayı, kırk-elli yıl önce yapabilseydik, I. Dünya Savaşı'nı ve 1916 Kürt Tehciri'ni fiilen yaşamış insanlarla görüşerek sözlü anlatımlarla destekleyebilirdik. Ancak bu mümkün olmadığından, bu bölümde, dönemi yaşayıp yaşadıklarını yazmış veya anlatmış olanların anlatımlarına yer verdik.

İsviçreli Hastane Görevlisi Jacob Künzler

1899-1922 yılları arasında Urfa-Halep bölgesinde sağlık elemanı olarak görev yapan İsviçreli Jacob Künzler (1871-1949), 1916 Kürt Tehciri'nin yaşandığı sırada Urfa'da, Almanlar tarafından açılan İsviçre Hastanesi'nde çalışıyordu. Erken bir dönemde, 1919-1920 kışında memleketi Basel'i ziyareti sırasında yazdığı ve 1920 yılında Basel'de yayımladığı anılarında Urfa'daki tanıklıklarını anlatıyor. Ağırlıklı olarak, Hristiyan olan Ermeni ve Süryanilerin durumunu anlatan Künzler, Kürt sürgünlerine de tanık oluyor. O sırada, Kürt Tehciri için bir aktarma merkezi olan Urfa'daki durumu şöyle anlatıyor:

“Ermenilerin kökünü kazımak isteyen Jön Türklerin, aslen Ermenistan'ın yukarı bölgesinde yaşayan ve kendi dinlerinden olan Kürtleri de evinden yurdundan ettiğini hiçbir Avrupa gazetesi yazmamıştı. Başta Ermenilere de yapıldığı gibi, Kürtlerin de güvenilmez insanlar olduğu ve Rusların tarafına geçebilecekleri bahane edilerek uygulandı bu. Bu sonuca varmalarına Kürtlerin ne kadar sebebiyet verdiğini bilmiyorum. Bildiğim, sürülenlerin arasında, savaşın başında Ruslara karşı cephe de cesurca savaşmış ve Türklerin şimdi kendilerine böyle muamele etmesini nankörlüğün alası olarak gören yüksek rütbeli subaylar da olduğuydu.

1916 kışında, Çapakçur, Palu, Muş bölgelerinden, Erzurum ve Bitlis vilayetlerinden Kürtler sürüldü. Tahminen 300 bin Kürt güneye gönderildi. Önce, Urfa, Ayıntap, Maraş gibi yakın yerlerde konaklandılar. 1917 yılında Konya ovasına nakiller başladı. Genç Türklerin (Jön Türkler) niyeti, Kürtleri kendi vatanlarında bırakmamaktı. İç Anadolu'da, Türklerin içine karışarak yavaş yavaş kaybolacaklardı.

Sürgün konvoylarındaki Kürtlere yapılan muamele, Ermenilerden farklıydı. Yolda kimse onlara dokunmuyordu. Fakat en korkuncu, sürgünlerin kışın ortasında yapılmış olmasıydı. **Akşam Kürt kabilelerinden biri bir Türk köyüne geldiğinde, köylüler korkudan kapılarını kapatıyorlardı. Bu yüzden bu zavallı insanlar, kışın ortasında, geceyi yağmur ve kar altında geçirmek zorunda kalıyorlardı. Ertesi sabah köylüler, donarak ölenler için toplu mezar kazıyorlardı. Nihayet Mezopotamya'ya ulaşanların acıları da uzun bir süre son bulmadı...**"¹⁶⁵

Künzler, o dönemde Türk, Kürt, Ermeni ve Arap ilişkileri çerçevesinde tanıklıklarını şöyle aktarıyor:

"Sadece Ermeniler ve Kürtler değil, Araplar da Jön Türklerin imha planı içindeydi. Onların da budanması gerekiyordu, kanlı eylemlerle. Fakat bu plan gerçekleştirilemedi, Arapları ele geçirmek zordu çünkü. Arkalarında İngilizler vardı. Bir jandarma subayı, Türklerin savaştan galibiyetle çıktıktan sonra Arapların da hesabını göreceğini, şahsen Arapları kılıçtan geçirmekten çok memnuniyet duyacağını söyledi bana." ¹⁶⁶

1917 yılına gelindiğinde, bölgede kalan Kürt mültecilerin dramatik durumunu ise şöyle anlatıyor:

"O zamanlar hâlen bazı Kürt göçmenler yaşıyordu şehirde. Bu insanlar, açlığa karşı en korkunç bedeli ödediler. Açlıktan ölen insanlar, sokaklardan ve yaşadıkları Ermenilere ait yıkık evlerden toplandılar. Yetmişin üstünde ölünün olduğu gün oluyordu. Bu sefaletle karşı hiçbir şey yapamamak korkunçtu. Bir çöp yığının üzerinde bir köpekle boğuşan bir dilenciye birkaç saat sonra yerde ölü bulurdunuz. Başka bir yerde gözleri çukura kaçmış bir kız çocuğu sokakta çırılçıplak koşuyordu. Büyük bir dilenci kafesi, sabahın köründen akşama kadar şehrin sokaklarını arşınıyordu. Her kapıyı çalıyor ve aynı sözleri söylüyorlardı: 'Hayran, kurban, Allah'ın hatırı için bir parça ekmek verin!'.. Birçoğunun cansız bedenleri, akşam en son dilendikleri kapının önünde yatıyordu..."¹⁶⁷

Jacob Künzler, 1899 yılından itibaren, yardım örgütü görevlisi olarak yirmi üç yıl bölgede kaldıktan sonra; 1922'den öldüğü 1949 yılına kadar da Beyrut'ta yaşamıştır. Arapça, Türkçe, Kürtçe ve Ermenice öğrenmişti. I. Dünya Savaşı'nın bütün şiddetiyle devam ettiği, Kürt, Ermeni ve Süryani sürgünlerinin büyük bir hızla sürdüğü bir süreçte, bölgede ve

165 Jacob Künzler, *Kan ve Gözyaşları Ülkesinde*, s. 110-111.

166 *A.g.e.*, s. 113.

167 *A.g.e.*, s. 121-122.

özellikle de Urfa'daki hastanede uzun süre görev yapan Künzler; 1920 yılında, daha bölgede görevliyken, tanıklıklarını objektif olarak ve büyük cesaretle Basel'de yayımladı. Özellikle Ermeni soykırımını dile getirdi. Ancak, Ermenilere yapılanların bilindiğini, fakat Kürtlere yapılanların bilinmediğini de belirterek, "Kürtlerin çektiği acılar beni derinden etkiledi." diye yazıyordu. Halep'e kadar gidip, bazı ülke konsolosluklarıyla işbirliği yapıp, Kürtler için yardımlar sağladığını da belirten Künzler, çaresizliğini de dile getirmektedir. Ermeni Tehciri'yle yakından ilgilenen araştırmacı ve yazarların çok büyük kısmı, Künzler'in dönemdeki Kürt Tehciri'yle ilgili yazdıklarını da görmezden gelmişlerdir.¹⁶⁸

Dönemin Ermeni Dergilerinden *Ermeni Habercisi*'nde Kürt Tehciri

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla, Kürtler ve Ermeniler Kafkas Cephesi'nde karşı karşıya geldiler. Osmanlı cephesinin önünde Müslüman Kürtler, Rus cephesinin önünde Hristiyan Ermeniler birbirlerini yok ederken iki imparatorluk da çıkarlarının peşindeydi. Yaşanan 1915 Ermeni dramı bilinirken bu dönemde Kürtlerin başına gelenler bilinmiyor. Savaşın devam ettiği, 1916 Kürt Tehciri'nin doruk noktasına ulaştığı 1916 Kasım ayında, Moskova'da yayımlanan *Ermeni Habercisi* adlı dergide, A. Atnasyan Kafkasya Cephesi'nde Kürtlerin başına gelenlerle ilgili bilgiler vermiştir. Bu dergide yayımlanan "Bugünkü Savaşta Kürd Kayıpları" belgesi, *Letif Mehmed Bruki* tarafından Rusçadan, Serdar Karakuş tarafından İngilizceden Türkçeye çevrilmiştir. Yazıda ilginç bilgiler verilmektedir.

"BUGÜNKÜ SAVAŞTA KÜRD KAYIPLARI

Türkiye Ermenistanı'nda Müslümanların sayısının savaştan sonra ne olacağı sorusu, vatanımızın siyasi kaderi için önemlidir. Çoğu zaman Kürtler

168 Günümüzde Ermeni Sorunu ve Doğu vilayetlerinin etnik sorunlarıyla ilgili değerli çalışmalar yapan araştırmacı Hans-Lucas Kieser, Jacob Künzler'in çalışmasıyla karşılaşmasını şöyle anlatıyor: "Seksenli yılların başlarında, pek çok insanın Türkiye'den Avrupa'ya ve İsviçre'ye kaçtığı dönemde, babamdan geriye kalanlar arasında küçük, sararmış bir kitap dikkatimi çekti. Yazarı İsviçreli hastabakıcı Jacob Künzler'di. Ermeniler, Türkler ve Kürtlerle, kavimler ve dinler arası ortak yaşam konusunda etkileyici bir deneyime sahip bir yurttaşımı gördüm Künzler'de.." (Jacob Künzler'in kitabının tanıtımından)

savaş sırasında büyük kayıplar yaşadıklarını duyulur fakat bu konuyla ilgili ilk kanıtlanmış veriler Kafkas cephesinde şehirlerin yetkili sendikalarından biri olan Mshak'ın sayfalarında A. Atanasyan tarafından verilmektedir.

'Elde ettiğim ve doğruladığım bilgiler' diyor ve ekliyor: 'Eğer Ermeniler savaş sırasında 360.000 insan zayıyatı verdirse, Kürtlerin de çok büyük kayıpları olduğunu kanıtlar. Van Gölü'nden başlayarak güney ve batıya, Bitlis-Bush bölgesi, ardından Xinis (Hınıs), Bulanik, Patnoz, Manazkert (Malazgirt), Ala-Dagi ile birlikte Alashkert (Eleşkirt), Basen ve Bayezid-Diadin bölgelerine, **savaştan önce 800.000'den fazla Kürtlerin yaşadıkları yerler şimdi tamamen boş. Yüzlerce Kürt köyü yıkıldı ve harap edildi.** Entarasan olan Türklerin diğer bölgelere geri çekilmesi sırasında, bu bölgeden Kürtlerin çekildiklerini mi ya da öldürüldüklerini mi öğrenmek olurdu? Her ikisi de oldu ve tahliyenin (geri çekilme), çok elverişsiz şartlar altında gerçekleştirildiğini akılda tutuyoruz: geri çekilme sırasında, her türlü salgın hastalık tam anlamıyla Kürt aşiretlerinin ve bölgelerinin tamamını yok etti ve yok olusu kıtlık ve soğuk yıkımı getirdi.

- Koşab Bakribrike'nin tanınmış bir Kürt toprak sahibi, '20 köyümden, 12.000'den fazla Kürt'ün yaşadığını, savaşın ilk 6-7 ayında 8.000'den fazla hastanın öldüğünü' anlatıyor. 'Köylülerim, diğerlerine göre nispeten daha elverişli koşullarda idi, çünkü neredeyse hiç hareket etmedik. Diğer kabilelerimize gelince, bunların çoğu neredeyse tamamen yok edildi. Savaştan önce 20-30 canları olan aileler, artık 3-4 kişi bile yok. Her yerde aynısı.' 'Unutma' diye devam etti: 'Ermenilerin, tıbbi personeli, ilaçlarını, hemşirelerin, düzenleriniz var; geri çekilen nüfusu önemseyen yemek merkezleri, ulusal ve hükümet kuruluşlarına sahiptiniz; mülteciler beslenir, giydirilir ve her türlü yardım sağlanır, yetimler toplanır ve onlara sığınak verilir. Peki ya biz? Türk hükümeti bize bir şey vermedi ve ülkemizde adı 'talep etmek' olan korkunç soygunlar haricinde bize hiç bir şey vermedi. Kürtlerin gücünün dayanağı olan sığır yetiştiriciliğimiz, ateşten, aklıktan ya da resmi taleplerden yok oldu.'

Kürt Beg'in hikâyesi doğrudur. Ermeni gönüllü ekiplerinin başkanları hep bir ağızdan aynı şeyi söylüyorlar.

- 'Bana göre' diyor bunlardan biri, **'Kürtler bu savaş sırasında her şeyini kaybettiler.'** Ve eğer hala güçlerimize karşı savaşmaya devam ederlerse, o zaman bunlar Doğu Kürdistan'daki Kürtlerin ve Diyarbakır bölgesinin sayısının zavallı kalıntılarıdır. Sayıları 250.000'i geçmez.'

Savaşa doğrudan katılan Kürtler arasında kayıpların sayısı hakkında daha az ilgi çekici bir şey yok.

- 'Ben' diyen bir Rus subay, **'savaşın en başından beri, yaptığımız yoğun kavgalar, özellikle Kürtlerle olan bölgelerde oldu. Ve öldürülen**

Kürtlerin sayısının 40.000'i geçtiğini söylersem yanılmam. Yaralılarından bahsetmiyorum ki bu da öldürülenlerin iki katı.

Muş'da, ünlü ve çok popüler zengin Türk Jafar Aga bana şunları söyledi: 'Savaşın aylar boyunca tam anlamıyla kolera, tifo ve tifüs ile tamamen yok edilen bütün Kürt kabilelerini şahsen gördüm. Yüzlerce Kürt cesedi köylerinde yatıyordu. (...)

- Sizce bu savaş sırasında kaç Kürt öldü?

- Bununla ilgili, olarak yaklaşık bir rakam söylemek zor. Hiçbir hesaplama-mız yok, sayı yok. 'İnan bana', dedi; Muş'da kaç kişi olduğunu bile söyleyemeyiz. Ama bir şey şüphe götürmez. **Kürtlerin nüfuslarının dörtte üçünü kaybettiler.** Ve bunu biz Kürt liderlerden birinden biliyoruz. (...)

Askerov Gajar¹⁶⁹

I. Dünya Savaşı'nın Genç Teğmen Kadri Cemilpaşa

I. Dünya Savaş sırasında genç bir teğmen olan Kadri Cemilpaşa (1891-1973), cephede Sibkan Aşireti Lideri Abdülmecid Bey'i ziyaret ettiğini, Osmanlı zabitlerinin o sırada onu sürgün etmek istediklerini yazarak, dramatik durumu şöyle anlatmaktadır:

".. Şehrin haricinde kurulmuş bir çadırda yaralı olarak yatıyordu... Om-zunda miralay apoletini taşıyan Abdülmecid Bey'e bir jandarma neferi hakimane bir tarzda ihtarda bulunuyordu.

Türkiye hükümeti, 'Ruslar sizi katledecek' bahanesi ile Rusların işgal ettikleri yerlerin ahalisini, daha Ruslar gelmeden evvel yerlerinden çıkararak tehciye tabi tutmakla, kışın dondurucu şiddetli soğuşunda bunları mahvetmek istiyordu. Ulaşım araçlarından mahrum ahali, Türk-lerin zorlamasıyla, elde bulunan çok mahdut vesaitle hiç bir erzak taşımaya imkânları olmadan yola çıkarılıyor ve yolcu kabilelerini daha çok mahvetmek için, durmadan garbe doğru harekete mecbur ediyorlardı. Amaçları, tüfek kullanmadan kabileleri mahv etmektir. Bundan dolayı Abdülmecid Bey'in savaşta hizmet ve yararlılığı görülmüş Hamidiye Alayı'nda bir alay olduğuna önem verilmeyerek, bir jandarma çavuşu kendisine baskı yapıyordu. Mütessir oldum. Zemini müsait bularak Türk hükümetinin milletimize yaptığı zulmünden bahsi açtım. Sohbet sırasında, Abdülmecid Bey, 'Ahhh', dedi 'Allah belamı versin, harbin başlangıcında Ruslar bana adam gönderdiler, ne istersen rütbe, mal vereceğiz, bizimle ol dediler. Ben alçak İttihat ve Terakki Hükümeti'nin bir İslam hükümeti olduğunu düşünerek, -halifeye ihanet nasıl olur- diyerek kendilerine ret cevabı verdim. Sonradan bu alçak

169 "Bugünkü Savaşta Kürd kayıpları", *Ermeni Habercisi*, 13 Kasım 1916, No 42, s. 15, www.dirokakurdistan.com, [15.09.2019]

hükümetin hakkımızda ne hainlikler düşündüğünü anladım, amma, iş işten geçti,' dedi...

İttihat-Terakki Hükümeti, çıkarttığı 'Tehcir Kanunu' ile ölümden kurtulan Kürtleri Anadolu'nun batısına nakledip dağıtarak, Kürdistan'ı ne şekilde olursa olsun Kürtlerden boşaltmak ve yerlerine Türk nüfus yerleştirmek istiyordu ki, artık bir daha Kürt davası vardır denilmesin. İttihat-Terakki Hükümeti, bu zalim icraatını ısrarla uygulamak istediğinden, Kürtleri aç ve perişan bir halde yollarda öldürmekteydi. Sefil bir halde hicret ettirilen Kürtleri durdurmadan hareket halinde bulundurarak maksatlarını yerine getirmek istemekteydiler. Bu imha siyaseti Ermenilere uygulandığı şekilde değil, tüfek, kılıç kullanmadan 'Ruslar sizi katledecek' perdesi arkasına gizlenerek aç ve perişan bir halde 15-20 derece sıfır altında bulunan bir hava soğukluğu içinde kendilerini hicrete tabi tutmakla yapıyorlardı. Bu durumun, doğrudan doğruya öldürmekten daha acıklı ve sıkıntılı olduğu açık değil midir?"¹⁷⁰

Ermeni Milletvekili Garo Sasuni

Ermeni Taşnak Partisi'nin ileri gelenlerinden olan ve bir dönem Ermeni parlamentosunda milletvekilliği de yapan Garo Sasuni, 1929 yılında *Hayrenik* adlı Ermeni dergisinde anılarını yayımlar. Bunlar Hamazkayın Yayınevi tarafından 1931 yılında bir kitap halinde toplanır. Sasuni, Kürt-Ermeni ilişkilerini değerlendirdiği kitabında, 1916 Kürt Tehciri için şöyle diyor:

"... Irkçı ve Pantürkist projenin gerçek amacı, Ermeni ve Kürt uluslarını kökünden kazımak ve doğu illerini bu iki ulustan nihai olarak temizlemektir... Ermeni katliamı ve sürgününden sonra Türkler, Kürtleri yok etme yoluyla Kürt sorununu çözmeye yöneldiler.

Birinci Dünya Savaşı esnasında Osmanlı Devleti İçişleri Bakanlığına bağlı bir 'aşiret reislikleri ve göçmenler umum müdürlüğü' vardı. Bunun müdürü, sonraları Ankara hükümetinde ziraat bakanı olan Şükrü Kaya idi. Bu kuruluşun işlemleri beş maddelik gizli bir emre göre yürütülüyordu. Bu gizli emre göre, Ermenilerin sürgününden sonra, Türk vilayetleri içinde dağıtılmaları için Kürtler de sürülecektir. Kürtleri göçertirmenin ilk amacı, savaş bölgesindeki Kürtlerin, Ruslarla ve Ermenilerle birleşmelerine fırsat vermemek; ikinci neden ise Ermenilerin kırımını ve sürgününden dolayı, doğu illerinde bir Kürt çoğunluğunun oluşmasına olanak bırakamamaktır.

170 Cemilpaşa, Kadri (Zinar Silopi). *Doza Kürdistan (Kürdistan Davası), Kürt Milletinin 60 Seneden Beri Esareten Kurtuluş Savaşı Hatıratı*, Banever 2567 Kürdi-Nisan, Stewr Basımevi-Beyrut, 1969; Özge Yayınları, 1991, s. 45-47.

Anadolu'ya gönderilecek Kürtler, önceden hazırlanmış bir plan gereğince muamele göreceklerdir. Kürtler bu yeni yerlerinde, yüzde beşten fazla olmayacak, liderler halktan uzak yerlere gönderileceklerdi. Ana dillerini konuşmaları yasaklanacak ve onların Türkçe konuşmaları zorunlu kılınacaktı...

Bu kanunun bir de çok gizli bir yanı vardı ki, idarecilerin Kürtlere öyle bir muamele yapmaları şart konulmuştu ki, göç yolları boyunca en fazla zarara uğrasınlar, Ermeniler gibi kırılınsınlar. Gerçekten 1916 yılında yerinden sürülmüş olan Kürtlerin pek azı Konya, Ankara ve Adana vilayetlerine varabildiler. Buralarda yerleşebilme şansına kavuşanlar da, elverişsiz şartlarda, açlık ve çeşitli baskılar sonucunda çoğu kırdılar.”¹⁷¹

Tehcirin Tanığı Bir Kürt Yedek Subay Veteriner Dr. Mehmet Nuri Dersimi

Dersim tarihi deyince akla ilk gelenlerden biri olarak bilinen Veteriner *Dr. Mehmet Nuri (Dersimi, 1892-1973)*, 1915 yılı başında, Harbiye Nezaretinin emriyle Dördüncü Ordu Baytar Müfettişliği emrinde, Erzincan'da baytar zabıt vekili rütbesiyle tayin edilir. O sırada Dersimliler savaşa katılmamak için bir direniş içindedirler. M. Nuri Dersimi, resmi görevli olduğu hâlde, Rus savaşına katılmama girişimlerine gizli destek verir. Bu sırada, göç ettirilen Kürt mültecilerin dramına da tanık olur. Bunu anılarında şöyle anlatmaktadır:

“Bu mıntıkada yegâne gayem, Dersim ve civarı Kürt aşiretlerinin bu büyük felaketten kurtarılması gayesine matuftu. Çünkü Erzurum, Van, Bitlis, Hakkâri Kürt aşiretlerinin bu hengâmede maruz kaldıkları felaket, tehcir, katliam, yağma, sefalet hâlleri yürekleri parçalayacak derecedeydi. Yığın yığın Kürt kafilesi muhacirlerin sefalet faciaları karşısında ağlamamak mümkün değildi. Diyebilirim ki hayatta gördüğüm en acı safha, o mıntıkada gördüğüm elim ve safhalardan ibarettir. Diğer taraftan harbe iştirak eden Kürt gençleri, toptan harp sahasında şehit oluyorlardı. Enver ve Talat paşaların zalimce verdikleri emirler üzerine, Erzurum ve Allahüekber Dağlarında kar fırtınaları arasında yüzbinlerce Kürt kahramanı mahvolup gidiyordu. Sokaklarda görülen zavallı Kürt kadın ve kızları, açlıktan ölmü selamlıyorlardı. Orduyu müthiş bir tifo hastalığı sarmıştı.. Cepheden firar eden askerler, bu hastalığı köylere de sirayet ettiriyorlardı. Velhasıl Kürdistan'ı kara tufan sarmıştı...

171 Garo Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri*, s. 242-243.

Bu devire Dersim müstesna olmak üzere bütün Kürdistan kan ağlıyordu. Açlık hastalık, zulüm, tehcir, katliam her taraftan korkunç gaddar kanatlarını Kürdistan üzerine germişti. Kafilé kafilé Kürt muhacirleri sokaklarda açlıktan, hastalıktan ölüme mahkûm bulunuyordu. Sadık bir millet olan Kürt milleti, asırlardan beri Türklere yapmış olduğu hudut bekçiliğinin mükâfatını tehcirle karşılıyordu.”¹⁷²

Dönemin Tanıklarından Celadet Ali Bedirhan

Celadet Ali Bedirhan (1895-1951) I. Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında çeşitli yayın organlarında yazıları yayımlanan iyi eğitim görmüş bir Kürt genci idi. O da, Kürt Tehciri’nin canlı tanıklarındandır. *Türkiye Cumhuriyeti Mustafa Kemal Paşa’ya* hitabıyla, yurt dışından 1933 yılında yazdığı mektupta bu konuyla ilgili şöyle diyor:

“... Cepheye giderken Toros geçitlerinde bu muhacirlerden kafileler görmüştüm. Uzaktan öbek öbek toplanmış insan kümelerine benzeyen bu kafilelerin yanına gittiğim zaman görüyordum ki bunlar soğuktan taş kesilmiş (donmuş) insan heykellerinden başka bir şey değildiler... 1919 sênesinde Kürdistan’a seyahatim esnasında ise Halep’te bu kafilelerden birine rastladım. Memlekete geri dönüyorlardı. Kendilerinden aldığım malumata göre, memlekette 485 kişi olarak çıkmışlar; geri döndüklerinde 255 kişi kalmışlardı.”¹⁷³

Yedek Subay Şevket Süreyya Aydemir

Şevket Süreyya Aydemir (1897-1976), öğretmen okulu son sınıfta okurken, 18 yaşında, savaşın başlamasından bir buçuk yıl sonra, İstanbul’dan gelir savaşa katılır. Uzun bir yolculuktan sonra, Sivas Suşehri’ne ulaşır. Burada hem askerlerle, hem savaştan kaçan göç kafileleriyle karşılaşır. Yedek subay olarak göreve çağrılan Şevket Süreyya Aydemir, görev yerine giderken, Sivas’ta gördüğü, Erzurum taraflarından göç eden muhacirlerin durumunu şöyle anlatmaktadır:

“... Rastladığımız muhacirlerin ne davar sürüleri, ne atları, ne inekleri kalmıştı. Zahire yükü de tükenmiş görünüyordu. Rastladıkları tarlalar da sararmış başakları seçip ufaladıkları taneleri kaynatarak, kavurarak yiyeceklerini çıkarıyorlardı. Mevsim kışa doğru gidiyordu. Suşehri’ni

¹⁷² Dersimi, *Hatıratım*, s. 88-89.

¹⁷³ Bedirhan, *Bir Kürt Aydınından*, s. 27.

mahşeri bir kalabalık içinde bulduk. Daha muharebe cephesiyle aramızda bir vilayetlik mesafe vardı.. Sokakları, bahçeleri, dere içlerini de sıkışık bir muhacir kalabalığı doldurmuştu...”¹⁷⁴

Ş. S. Aydemir, izlenimlerini şöyle devam ediyor:

“Kösedağ çamlıklarından kıvrıla kıvrıla yol alıp Suşehri ‘ne yaklaşıyorduk. Cephe istikametinden gerilere doğru çekilen ilk göç kafilesine rast geldik. İki tekerli hantal kağnıları sürütmeye çalışan cılız öküzlerle Kösedağ’ını aşmak kolay değildi. Kafilelerde İhtiyar, kadın, çocuk hepsi birbirinden yorgun, birbirinden perişan kalabalık yol boyunu dolduruyordu. Ağrı’dan, Pasinler’dan, Erzurum, Bayburt’tan geliyorlardı. Bir kısmı geçen seneden beri yollardaydılar. Köylerinden kopup yollara düştükleri günlerden beri sonu gelmeyen yolculuğun şurada, burada sona ereceğini umarak duraklamışlardı.. Bu yolculuğun nerelerde biteceği de belli değildi.. Kağnılar tıklım tıklım doludur. İnekler, atlar, eşekler, hatta davar sürüleri öne katılır. Bir köy halkı, daima hep bir arada yol almak ister. Aynı insanlar, aynı bağlar, aynı hiyerarşi içinde, alıştıkları hayat nizamını yollarda da devam ettirmeye çalışırlar. Fakat çok geçmeden kafil e parçalanır. Kalabalık tenhalaşır, önce davar sürüleri kaybolur...”

Ne davar sürüleri, ne atları, inekleri kalmıştı. Zahire yükü de tükenmiş görünüyordu. Rastladıkları tarlalardan sararmış başakları devşirip, ufaldıkları taneleri kaynatarak, kavurarak yiyeceklerini çıkarmaya çalışsalar gerekti. Mevsim ise kışa doğru gidiyordu...”¹⁷⁵

Yarbay İzzettin Çalışlar

Tehcirin yaşandığı sırada, drama tanık olanlardan biri de, Üçüncü Ordu subaylarından Yarbay İzzettin Çalışlar’dı (1882-1951). Çalışlar, 13 Nisan 1916 tarihli günlüğünde şöyle diyor:

“Yolda Diyarbekir’e avdet eden muhacirlere tesadüf ettik. Pek sefildiler bize dua ediyorlardı.. Biraz ötede yüz kadar yetim çocuk gördük. Hükümet tarafından toplanmış Diyarbekir’e götürülüyorlardı.. Birçok yerde çadıra kalan göçmen gruplarına rastladık. Memleketlerinin geri alınmasını bekliyorlardı. Genellikle kadınlar yanlarından geçerken dua ediyorlardı.”¹⁷⁶

174 Şevket Süreyya Aydemir, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitapevi, 1971, s. 86-87.

175 *A.g.e.*, s. 89-90.

176 İzzeddin Çalışlar, *On Yıllık Savaş, Org. İzzeddin Çalışlar’ın Not Defterlerinden, Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2010, s. 198-199.

Tehcirin Tanığı Almanlar

Savaş sırasında İttihatçıların ne yapmak istediğinin en iyi anlayan, Osmanlının ittifakçısı Almanlardı. Bölgede görevli Alman subaylar ve diğer Alman görevliler, asimilasyon amacıyla, Kürt ve Ermeni halkına uygulanan tehcirin tanığıydılar. Alman gözlemciler veya diğer Batılı gözlemciler, ağırlıklı olarak, hem daha görünür olduğu için hem de Ermenilerin Hristiyan olmasından dolayı Ermeni Tehciri'ne çok geniş yer verirken Kürtlerden ancak satır aralarında bahsedilmiştir. Kürt Tehciri'nin bütün hızıyla devam ettiği sıralarda, bölgede görev yapan bir Alman öğretmen, 10 Eylül 1916 tarihindeki günlüğünde şunları yazıyor:

“Jön Türklerin aklında Avrupa idealinde olduğu gibi bir ulus devlet kurmak var. Kültürel ve ekonomik üstünlükleri nedeniyle Ermeni, Süryani ve Rum Hristiyan milletlerinden korkuyorlar ve dinlerinin barışçıl yollarla Türkleştirmeye engel olduğunu düşünüyorlar. Bu yüzden bunlar ya bunlar yok edilmeli ya da Müslümanlaştırılmalıydı. Kürt, Arap ve İranlı gibi Türk olmayan Müslümanların ortak din çatısı altında idari önlemler ve eğitim yoluyla Türkleştirilebileceklerini umuyorlar.”¹⁷⁷

Savaş sırasında bölgede bulunan Alman subaylarından *Ludwig Schraudenbach* da, bu dönemde Kürt Tehciri'yle ilgili tanıklığını şöyle ifade diyor:

“Türkler binlerce Kürdü dağlardan indirip Adana'ya nakletti. Bunlar burada 'tarım alanında' çalışacaktı. Ermeni Toroslarının yükseklerindeki sokaklar, ne yazık ki açlıktan ölmüş ve ölmek üzere olan sürgünlerle doluydu. Bunlardan bir bölümü Mamure istasyonunda kalıyor, iri bedenleri paçavralar içinde, bitli kafalarının altına yemek kaplarını koyarak kilim ve postların üstünde yerlerde oturuyorlardı...”¹⁷⁸

Çocukluk Yıllarında Kürt Tehciri'ne Tanık Olan Hasan Hişyar Serdi

1925 Kürt İsyanı'na 18 yaşındayken katılan ve hakkında idam kararı verilen, ancak yaşı 20'nin altında kaldığı için cezası hapis cezasına çevrilen Hasan Hişyar Serdi (1907-1985), I. Dünya Savaşı

177 Üngör, *Modern Türkiye'nin İnşası*, s. 201.

178 Ludwig Schraudenbach, *Muharebe: Der erlhte Roman einesdeutshen Führers im Ommanischen Heere 1916-1917*, Drei Masken Verlag, Berlin, 1924, s. 459'dan aktaran *A.g.e.*, s. 207.

dönemindeki pek çok kişi ile görüşüp durumu değerlendiren biridir. “Görüş ve Anılarım” adıyla yayımladığı kitapta, 1916 Kürt Tehciri’ne de geniş yer verir.

“O zamanlar yedi yaş civarında idim ve tüm olanları algılayacak durumda değildim. Bütün köyümüz, özellikle konağımız Erzurum ve Diyarbakir arasındaki yol üzerinde olduğu için, tüm olup bitenleri gözlerimle görüyordum. Olayların sıklıkla yaşandığı dönemlerde 11-12 yaşlarına varmıştım.”¹⁷⁹

H. H. Serdî, bu girişten sonra şöyle devam ediyor:

“Kürtlerin karşılaştığı bu göç, insanlık tarihinde görülmemiş bir felaket idi. 1916 yılının sonbahar başlangıcında bu ülkenin tüm dağlarını kar alır. 39. kuzey paralelindeki sonbaharın başlangıcı, aslında soğuk kışın başlangıcıdır. Bu iklim koşullarında bu dört vilayet (Erzurum, Bitlis, Van illeri ve Muş sancağı) ve bunun yanı sıra pek çok yerleşik Kürt insanı köy, şehir ve yurtlarını terk ederek Toroslara ve oradan da daha güneye gitmeye karar kılarlar.. Nereye gideceklerini nasıl yerleşeceklerini, neyle geçineceklerini bilmeden eşek, at ve katırlardan sonra öksüzlerine de yükleyebilecekleri kadar pıl-pırtı ve zaruri ihtiyaçlarını yüklemeye çalıştılar.. Muhacirlerin yüzleri hüznü, yürekleri kesik, önlerinde kara günler, ölüm bulutunun içine yuvarlanıyorlardı. Küçük çocuklar hayvanlara yüklenen yüklerin arasına yerleştirilmiş, kafaları dışarıda o çocuklar soğuk karşısında yanaklarında gözyaşlarıyla yol alıyorlardı... O kadınların kocaları; kafaları egal ile sarılı, bıyıkları ağızlarına düşmüş, yüzlerinde yaşadıkları aciz, geceyi nasıl geçireceklerinin tasalı hâliyle yol alıyorlardı.

Önlerinde vardıkları her köyün kendilerinden evvel, kendileri gibi insanlar tarafından doldurulduğunu ve taşırdığını görerek birbirlerine sığındıklarını yeniden ve yeniden yaşadılar.. Yol üzerindeki köylüler, bu muhacirlerin bit ve pirelerle dolu giyeceklerinden dolayı onları evlerine alıp yatırmaya da cesaret edemez durumdaydılar. Onlar da bu durumdan dolayı bir eve girip yatmıyorlardı. Çoğu zaman ahırlarda hayvanlar arasında yatıyorlardı. Bu durumda bile ahır sahiplerine dua ediyorlardı.

Bazen yakaladıkları kuş,kedi, kurbağa, kirpi, yılan, tosağa ya da başka bir hayvanı kesip pişirerek açlıktan kurtulmanın mücadelesini veriyorlardı.. Şehirlere iner, kesilen hayvanların kanlarını ya da atıl olan organlarını toplayarak pişirip, çocuklarını yaşatmaya çalışırlardı. Köylere yakın yerlerde ölü hayvan leşlerini bulduklarında temizler, pişir yerlerdi. Tabi bu açlık, sefalet, hastalık ve soğuktan çoğu kurtulmayıp öldü.”¹⁸⁰

179 Serdî, *Görüş ve Anılarım*, s. 119.

180 *A.g.e.*, s. 137-139.

H. H. Serdî, Arap çöllerindeki bazı insanların da develeriyle, fistanlarıyla cepheye geldiğini belirterek şöyle diyor:

“Top ve mermiden yoksun asker, adeta Rus topraklarına karşı adeta birer açık hedef durumunda idiler. Tifo, kolera ve envay türlü salgın hastalığa yakalanmış asker, savaş cephesinde karşı koymaya değil, ölüme gönderilmişti. Bunlardan daha sefil ve perişan halde olan Rus işgali altındaki dört vilayetin, can havliyle kaçıp kurtulma uğraşısı içinde olan Kürt halkı idi. Bu insanlar Amed’e doğru yol almaya çalışıyorlardı. Kaçan insanlar, sığır ve küçük baş hayvanlarını ağıllarda bırakarak, ancak tavuklarını yolculukta yemek üzere alıyorlardı.. Savaş sonrasında kaçanların %10’u bile geri dönemedi. Gerisi telef oldu ya da muhacirleşip ülkesinden uzak diyarlarda, kültüründen uzak, başka kültürler içinde eriyip kayboldular.”¹⁸¹

H. H. Serdî, anılarında tehciri anlatırken Talat Paşa’nın Kürtleri Batı’ya göndererek asimile etmeyi ifade eden, önceki bölümde verdiğimiz şifreli telgraflarından haberdar olmadığı hâlde, bu tehcirin Kürtleri uzaklaştırıp yok etme amaçlı siyasi bir karar olduğunu belirtip şöyle devam ediyor:

“Yerlerinden ayrılan bu insanları özellikle Anadolu’ya yerleştirme çabası vardı. O zaman bile, Kürtleri kendi ülkelerinden uzaklaştırma politikası vardı. Çünkü ülkesinden uzaklaştırılan Kürt ölüme yaklaştırılıyordu. Zira bu devletin tarihinde insanlığa ve özellikle Kürtlere karşı amaçlı menfilik hep var oldu. Enver Paşa da Rusya’nın Kürt coğrafyasını işgal ettiği ve Anadolu’yu tehdit ettiği o şartlarda bile, Celadet Ali Bedirxan’a belirttiği üzere, ‘Kürt tehlikesi Kürtler açısından Rusya tehlikesinden daha büyüktür’ diye beyanda bulunmuştur. Bu stratejiye uygun olarak, Rus işgali esnasında bir taşla iki kuş vurma taktiği gereği Kürtleri savaşta ön sıralarda ölüme sürüklediler.”¹⁸²

Gençlik Yıllarında Kürt Tehciri’ne Tanık Olan Kürt Şairi Cegerxwîn

O sıralarda 15-16 yaşlarında bulunan Kürt Şairi Cegerxwîn anılarında Kürt Tehciri dramını şöyle anlatıyor:

“Ruslar kuzeyden ülkemizi işgal etti. Ermeni çeteleri önde, Rus ordusu zaten perişan olan Kürt bölgesine girdiler. Kürtler yerlerini terk ederek

181 *A.g.e.*, s. 118-119.

182 *A.g.e.*, s. 139-140.

güneye indiler. Yağmur, kar, soğuk demeden düşmandan kaçmaya çalıştılar. Kars, Hasankale ve Ardahan'da çok kanlı savaşlar oldu. Dervişler Hasankale üzerine ağıtlar söylüyor, kadınları ağlatıyorlardı... Açlık kol geziyordu. Şeyhler ve ağalar 'gönüllü' askerler topluyor, kendileri de başında savaşa, İslam dini için çarpışmaya ve ölmeye gidiyorlardı. Çok sayıda Kürt, soğukta, karda yitip gitti. Sayısız çocuk babasız, sayısız kadın kocasız kaldı. Bir yandan savaş, bir yandan açlık ülkeyi kasıp kavuruyordu. Bizim köyde de birçok ocak söndü. Milyonlarca kadın, çocuk, erkek; duvar diplerinde koleradan, tifodan yaşamlarını yitirdiler. Yüz binler savaş meydanlarında can verdi veya esir düştü. Yine yüz binler Kürt, dağ başlarında ve yollarda kaybedildi...

Kuzeydeki halk düşmandan kaçıp gelmişti. Biz aç, onlar aç sürgün, sersefil, yol bilmezdik. Bir tek amaçları vardı: Ölümden kurtulmak... Oysa ölüme daha çok yaklaşılmaktaydılar. Üç başlı bir devin; soğuk, hastalık ve açlığın kucığına düşmüşlerdi. Büyük savaş ülkeyi hastalığa boğmuştu. Soğuk, koca bir dev gibi Kürdistan'ı ezmişti. Gidecek, sığınacak yer yoktu. Ölüm köşe bucak onları arıyordu. Çoluk çocuğu düşmandan kurtarsalar da, savaştan kurtulsalar, hastalıktan, soğuktan ve açlıktan kurtuluş yoktu... Duvar diplerinde can verip gidiyorlardı. Kefensiz ve sabunsuz kara topraklara giriyorlardı. Dileniyorlardı. Düşmandan kaçıyorlardı ama Kürt ve Türk kardeşleri düşmanı aratmıyordu. Ülke tarifi zor bir barbarlığın ve sefaletin içinde yüzüyordu. Her köşe ölüm, her yer viran..

Kars'tan, Ardahan'dan Bitlis'e kadar olan yerler terk edildi. Köyler alev alev yanıyordu ve yiyecek ekmek yoktu. Ruslar ne yapacaklardı bomboş toprakları? Bu yüzden bazı Kürt ileri gelenlerine çağrıda bulundular: 'Sizi öldürmeye, talana gelmedik; size devlet kurmaya geldik, özgürleştirmeye geldik. Topraklarımıza dönün, ülkenizi kurun.' Bu bir işbirliği önerisiydi...¹⁸³

İslamcı İbrahim Arvas'ın Anıları

Cumhuriyetin ilk yıllarının sürekli mebuslarından İbrahim Arvas (1881-1965), bu tehciri ailesiyle birlikte fiilen yaşayanlardan biridir. Ailesi, 1915 yılı sonlarında, Van'dan Musul'a göç etmiş. Göçün şanslı ailelerinden, hep devlete sadık olarak görülen büyük Arvasi Ailesi. İbrahim Arvas, Duhok kasabasında Osmanlı memuru olarak çalışmış, savaştan sonra dönüp Van'a yerleşmiştir. Daha sonra kaymakamlık yapan, 1950 yılına kadar Van mebusu olarak görev yapan İbrahim

183 Cegerxwîn, *Hayat Hikâyem*, s. 52-54.

Arvas, yaşadığı bu tehcirin aslında bir Kürt Tehciri olduğunu bildiği hâlde, anılarında resmi söylemin dışına çıkamıyor. 35-40 yaşında iken bu sürgünü yaşamış biri olarak, objektif kalabilseydi mutlaka yazabileceği çok değerli anıları vardı. Ama o yazdıklarını, cumhuriyetin bir parlamenterisi olarak resmi söyleme uygun yazmıştır. Anılarının bir yerinde şöyle diyor:

“Şark illerimizdeki nakl ü teb'id (nakil ve uzağa gönderme) işi bir facia oldu. Hele mahkûm olanların birçok ailelerine kan ağlatılar, on binden fazla nakledilen kişiden Garp ve Trakya vilayetlerinde(ki) binlerce insan sıkıntı ve ızdırap içinde idi. Bazen baba bir vilayete, oğlu diğer bir vilayete verilirdi, yan yana gelemiyordu.”¹⁸⁴

Olayın Tanıklarından Biri de Diyarbekir’de 16. Kolordu Komutanı Mustafa Kemal

1916 yılı başında Silvan’da 16. Kolordu Komutanı olan ve 7-30 Kasım 1916 tarihleri arasında, Rus işgalinden kurtulmuş olan Bitlis’e bir gezi düzenleyen Mustafa Kemal, 25 Teşrinievvel 1332 Salı (7 Kasım 1916) tarihli günlüğünde şöyle diyor:

“Silvan’dan Bitlis’e gitmek üzere hareket ettim... Batman (Malabadi) köprüsünü geçer geçmez yol üzerinde ölü gibi yatmış, kalmış bir adam, açlıktan. Köprü ile konak mahallimiz arasında aynı halde iki adam. Muhacir imişler.. Batman köprüsü ile Silvan arasında ve köprüden sonra yeni ölmüş iki beygir. (İnsanlar ve hayvanlar açlıktan ölüyorlar)...”¹⁸⁵

9 Kasım 1916 tarihli günlükte de şöyle deniyor:

“... Yollarda birçok muhacirin gördük, Bitlis’e avdet ediyorlardı. Cümlesi aç, sefil, ölüme mahkûm bir halde. 4-5 yaşlarında bir çocuğu ebeveyni yol üzerinde terk etmişler, bu da bir karı-kocanın peşine takılmış. Onları ağlayarak 100 metreden takip ediyor. Kendilerini niçin çocuğu almadıkları için tekdir ettim. ‘Bizim evladımız değildir.’ dediler... Yol boyunca iki kere insan cesetleri ve kemikler gördük. Açlıktan ölüp kalan hayvanlar gibi....”¹⁸⁶

184 İbrahim Arvas, *Tarihi Hakikatler (İbrahim Arvas'ın Hatıratı)*, Biyografi Net Yayıncılık, 1964, s. 52.

185 Şükrü Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995 (3), s. 65.

186 *A.g.e.*, s. 68; Çalışlar, *On Yıllık Savaş*, s. 620 .

İTC Liderlerinden Cemal Paşa'dan 1916 Tehciri Değerlendirmesi

İTC'nin, Enver ve Talat'tan sonra üçüncü adamı olarak nitelendirilen Cemal Paşa, kendi sorumluluklarını görmeden; Rus istilası sırasında Kürt ve Türk göçmenlerinin durumunun, Ermenilerin tehcir sırasındaki durumundan “daha az sefilane olmadığını” belirterek şöyle diyor:

“Fakat o zavallılar Müslüman oldukları için hiçbir Alman veya Amerikalı misyoner, onlar için raporlar yazmadı ve onların felaket ve sefaletini edebi bir dille anlatma gereğini vicdanında hissetmedi. Osmanlı hükümetinin Doğu Anadolu vilayetlerinden bir buçuk milyon kadar Ermeni naklettirmiş olduğunu ve bunlardan altı yüz bin kadarının yollarda kısmen öldürülmüş ve kısmen de açlık ve sefaletten ölmüş olduklarını kabul edelim. Fakat Trabzon, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinin Rus istilası sırasında oralarda oturan Türk ve Kürtlerden acaba ne kadarının Ermeniler tarafından en barbarca cinayetlerle öldürülmüş olduklarını ve ne kadarının göç sırasında telef olduğunu bilen var mı? İşte biz haber verelim ki, bu yüzden ölen Türk ve Kürt'ün miktarı muhakkak bir buçuk milyonu geçer. Ermeni katliamından Türkler sorumlu oluyorlar da, Türk ve Kürt katliamından ve umumi sefaletinden Ermeniler niçin sorumlu olmuyorlar? Yoksa Türk ve Kürt'ün değeri Morgenthau'lar¹⁸⁷, Mandelstam'lar ve benzeri politikacılar gözünde olduğu gibi insaniyet âleminde de sinekler derecesinde midir?”¹⁸⁸

Sürgün Anıları ve Acı Bir Yol Öyküsü

Büyük oranda belgelere dayalı olarak yaptığımız bu çalışmayı, kırk-elli yıl önce yapabilseydik, sürgünü bizzat yaşayan veya tanıklık yapanların sözlü anlatımlarıyla da desteklerdik; bu durumda çalışma çok daha iyi olabilirdi. Çocukluğumuzda, ellili, altmışlı yıllarda, “Mihacirê Serhedê” adı verilen insanlardan, pek çok hikâyeler dinledik. Kimisi fiilen yaşamış, kimisi annesinin, babasının, bir yakınının anlattıklarını aktarıyordu. Ancak bunun anlamını, bir büyük tehcirin sonucu olduğunu elbette bilemezdik. O dönemde tarih bilincimiz eksikti, yoktu ve dinlediklerimizin çoğunu da unuttuk. Elbette buna hayıflanıyorum. Ulaşabildiğimiz birkaç sözlü anlatım olsa da, bu istediğimiz oranda olmadı

1916 Kürt Tehciri'nden bu yana yüz yılı aşkın bir zaman geçti. O dönemi yaşayanlar artık aramızda değiller. Özellikle Ağrı, Bayezid,

187 Zamanın ABD Büyükelçisi.

188 Cemal Paşa, *Anılarım*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2001, s. 424.

Patnos, Diyadin, Erzurum, Malazgirt, Muş gibi Serhat bölgesinde ve daha güneyde Bitlis ve Van'da yaşayan Kürtler arasında yakın zamana kadar, *seferberlik* ve *muhacirlik* yılları çok anlatılırdı. Giden ve bir daha gelemeyen yakınlarının öyküleri... Muhacirlerin ilk geldiği yerlerden Silvan, Diyarbekir, Mardin ve Urfa'da da bu acılı öyküleri çok dinledik. Maalesef bunlar kayıt altına alınamadı. Bir film var mı bilmiyorum, bir fotoğraf, bir ses kaydı bulmak zor. Aynı sıralarda, aynı dramı yaşayan Ermeniler binlerce belgeyi günümüze kadar taşıyabilmişlerdir. Kürtlerde böyle bir kültür de imkân da yoktu.

Konumuzla ilgili; sözlü tarih anlatımlarından, anılardan ulaşabildiğimiz birkaç örnek aşağıdadır.

1. 1960'ların sonlarında 80 yaşlarında olan *Silvanlı Xezal Ana*, savaş sırasında kadınların içinde olduğu durumu güzel Kürtçesiyle anlatırdı. Anlattıklarının Türkçe özeti şöyledir:

“Seferberlik başladığında ortada erkek kalmadı. Hepsi Rus harbine gitti. Artık ailenin geçimi, bakımı, korunması kadınlara kalmıştı. Bazı kadınlar hükümet kapılarında dilenirken, bazıları ekmeğini çıkarmak için her şeyi yapıyordu. Daha önce erkeklerin yaptığı her işi yapıyorduk; çift sürüyorduk, çobanlık yapıyorduk, ekin biçiyorduk. Çocuklarımız yetim kalmıştı. Aç, sefil, perişan hâlde... Biz bir taraftan kendi derdimizle yanarken, diğer taraftan savaştan kaçarak bölgemize gelenler bizden de perişandı. Kıtık vardı, kimsenin, kimseye yardım edecek hâli de yoktu. Bizi bir dilim ekmeğe muhtaç edenleri Allah kahretsin...”

2. Muşlu Erkan Arslan, babası *Şerif Arslan*'ın, sürekli olarak, I. Dünya Savaşı sırasındaki ailelerinin muhacirliklerinden bahsettiğini belirtiyor.

“Sarıkamış bozgunundan sonra, 1916 da Rus ordusu, ellerini kollarını sallayarak ve kendilerine sığınan mağdur Ermenilerin desteğiyle, Muş'a yanaştılar. Rus işgalinin öncesinde halk arasında Ermeniler ve Ruslar bir olmuşlar tüm Muşlu Müslümanları katledecekler dedikodusu vardı. Akabinde, tellalar çağrı yaparak Rus ordusunun Muş'a yanaştığı haberi verildi. Herkes alelacele yükte hafif kıymetli eşyaları ile göç etmeye başladılar. Bazıları ocakta yaptıkları yemekleri bırakarak kaçmaya başlamıştır. Muşlular iki yönden geç etmişlerdir. Birincisi Muş'un güneyine düşen Qozmê (Kozma) Dağı üzerinden Darahinê'ye yani Genç'e doğru göç etmişler; Darahinê üzerinden de, Diyarbekir Haniye göç etmişler. Daha sonra Diyarbekir merkez ve Siirt'e gitmişler. İkinci yol da ova üzeri Gır-

vaz (Boğlan) Gediği üzeri, Solhan'a doğru göç edilmiş göç edilmiştir. Bu yolda göç eden Muş'lular kar fırtınasına maruz kalmışlar yüzlerce kadın ve çocuk telef olmuşlardır.”

3. Konya Kulu İlçesi'ne bağlı Yeşilyurt Köyü'nde yaşayan ve görüşme sırasında (2016) 80 yaşlarında olan Ş.A.Y., 1916-1917 yıllarında, çok kalabalık olan ailesinin Ağrı-Tutak'tan yola çıktığını ve aileden yalnız bir anne ile üç oğlunun Konya'ya ulaşabildiğini belirtiyor.¹⁸⁹ Yakınlarıyla birlikte mal varlığını da yitiren bu küçülmüş aile, askeriye tarafından Kulu'ya bağlı Kozanlı adlı bir Türk köyüne yerleştirilmiş. Anne ve oğulları uzun yıllar Kozanlı'da, onun bunun tarlasında çalışarak yaşama tutunmuşlar. Annenin ölümünden sonra, üç çocuktan biri Kozanlı'da kalmaya devam ederken diğer iki çocuk (biri Ş.A.Y.'nin dedesi), 19. yüzyılda kurulmuş bulunan Yeşilyurt adlı bir Kürt köyüne taşınırlar. Kozanlı'da kalanın torunları bu gün tamamıyla asimile olup Türkleşirken Yeşilyurt'a taşınanların torunları, Kürt olarak kalsalar da; onlar da bu gün kendi kimliğine, gerçekliğine yabancı hâle gelmişlerdir, asimilasyon canavarının doğal bir sonucu olarak.

4. Yayıncı-yazar *Ahmet Önal*, Çewlik (Bingöl) Cuna Köyü'nden muhacir durumuna düşmüş yakınları için şöyle diyor:

“Ailemizden de 65 kişinin muhacirliğe gittiğini, ancak 14-15 kişinin geri dönebildiğini. diğerlerinin akıbeti konusunda sağlıklı bilgi alınmadığını, babam ve annem anlatmıştı. Sürgüne giden yaşlı ve çocukların açlık ve yolculuğa dayanamayarak öldüğünü, diğerlerinin de kaybolduğu, kaybedildiğine dair tahminler yürütüyorlardı.”¹⁹⁰

5. Diyadinli *Ferhat Kaçar* anlatıyor:

“Bizim akrabalarımızdan birçoğu Rus savaşı sırasında Diyadin'den Adana Dörtöl'a göç ettirildi. Babamın söylediğine göre 500 aile göç etmiş, hiç dönen olmamış. Göç sırasında bir süre Urfa'da kalmışlar. Hatta zamanın Kaski aşireti lideri Ömer Ağa adına Urfa'da bir çeşme de yaptırmışlar. Babamın anlattığına göre, o zaman Dörtöl'da, 'Dörtöl'un Ağası' olarak nitelendirilen Şêrşêr diye biri varmış, ondan çok bahsederlerdi...”

189 Pervin Erbil, *Zagros'un Ötesine, Zamana Yayılmış Bir Kürt Tehcir Gerçeği*, 2016, Pêri Yayınları, s. 24.

190 Ahmet Önal, *Devşirmeler ve Devletsizler*, Pêri Yayınları, 2018, s. 40.

6. Erganili *Abdurrahman Demir*, dedesi ve tüm ailesinin, Van-Bitlis bölgesinden Ergani'ye geldiğini söylüyor ve dedesinin göç serüvenini kısaca şöyle özetliyor:

“1904 doğumlu dedem Abdullah, kendisi 12 yaşında iken (yani 1916 yılında), birkaç aileyle birlikte; Reşadiye ilçesine bağlı Poga köyünden göç ettiklerini söylüyordu. Çilo Aşireti'ne mensup ailelerden oluşan kabile önce Haleb'e gitmiş. Dört veya beş yıl orada kaldıktan sonra, Siverek-Ergani bölgesine gelmişler. Bazı akrabalarımız Siverek'e yerleşirken dedem Abdullah Ergani'ye yerleşmiş. Ergani'de evlenmiş; ilk eşinden dört kızı üç oğlu vardı, sonraki evliliğinden de iki oğlu bir kızı oldu. Büyük oğlu Ömer Kan, Ergani DDKO ve Ergani Türkiye İşçi Partisi başkanlığı yaptı. Ergani'de ona 'Muhacir Abdullah' derlerdi.”

7. Bitlis Hizanlı *İbrahim Aslan* anlatıyor:

“... Bütün ailemiz Bursa'ya sürgün ediliyor. Kaç yıl kaldıklarını bilmiyorum, bir kaç yıl sonra bazıları Hizan'a geri dönüyorlar. Gidiş ve dönüşler tam bir perişanlıkla geçiyor, ölümler ve kayıplar oluyor.”

8. 1915 yılı sonbahar aylarında Ermeni Tehciri devam ederken Rus ve Ermenilerden kaçan Kürtlerin tehciri de başlamıştı. Dönemin Diyarbakır Valisi Mehmed Reşid (Çerkez Reşit) ise bu sıralarda çeşitli oyunlarla Ermenileri Kürtler eliyle katliamdan geçiriyordu. Bu amaçla kullandıklarından ikisi, Raman Ağası Emînê Perîxanê'nın iki kardeşi Ömer ve Mustafa idi. Çerkez Reşid, bu suç ortaklarını, bir süre sonra öldürtecektir. Bunun üzerine, Emin Ağa'nın daha savaş cephesinden dönmediği bu sırada, aşiret mensupları, intikam amacıyla hükümetin bulunduğu *Elmedine*¹⁹¹ kazasını basıp yakarlar. Ömer ve Mustafa'nın öldürüldüğü, Elmedine'nin yakıldığı, Emin Ağa'nın cepheden döndüğü ve Batman-Beşiri bölgesine Serhat muhacirlerinin gelmeye başladığı bu sıralardaki durumu, Emînê Perîxanê'nın oğlu *Hüseyin Demirer* şöyle anlatır:

“Beşiri ovasının çok bereketli bir yılıydı. Bunun aksine savaş yaşayan, Erzurum, Bitlis, Van, Ağrı ve Kars yörelerinde hiç mahsul yoktu. Orada başlayan kıtlık onları hicrete mecbur ediyordu... Ramanlı Emin'in her yıldan kat kat fazla mahsulü gelmişti.. Mahsulü, günden güne artan muhacir kabilelerine yedirdi. Günlerce aç kalarak gelenlerin çoğu karınlarını doyurunca ölüyorlardı. Bunun sebebi araştırıldı. Yemeksiz kalan bağırsaklar

191 Elmedine: Bu günkü Batman şehir merkezinin üç kilometre batısında, Batman suyu kenarında kaza. 1926 yılında sel dolayısıyla yıkıldı.

çürüyormuş, katı yemek yiyince kopuyordu. Bunun için yeni gelenlere, üç gün yalnız çorba verilmeye başlandı.

O mevsim, Muş'un tanınmış aşiret reislerinden Hacı Musa Bey'in kız kardeşi Gülnaz Hanım, çocukları, akraba ve yakınları ile göç halinde geldiler. Harman yerine kara kıl çadırlar kuruldu. Gülnaz Hanım'a ve çocuklarına da özel bir beyaz çadır kurulmuştu. Yakın zamanlarda Muş'ta şöhret yapan Medeni Bey, Gülnaz Hanım'ın o zamanki küçük çocuklarından biriydi.¹⁹²

9. Savaş bölgesinden çıkan bir kafilenin, Bitlis-Diyarbakir üzerinden, sıcak bölgeye, Diyarbakir'e, Urfa'ya ulaşması aylar alıyordu. Vasıta yoktu, yol yoktu, kabilelerin çoğu yaya, bazıları hayvanlarıyla yol alıyorlardı. 1960'ların başında, o dönemi yaşayan, seksenli yaşlarda Patnoslu bir muhacir olan Halit Amca'nın Serhat Kürtçesiyle anlattığı dramını, gözyaşları içinde saatlerce dinlemiştik;

"Rus geliyor diye hayvanlarımızı da yanımıza alarak yola çıktık. Yaz bitmişti, soğuklar yeni başlamıştı. Eşim, sekiz-on sekiz yaşları arasında üç kızım ve iki küçük oğlum olmak üzere bizim aileden yedi kişiydik. İki büyük oğlum askerdeydi. O zaman kırk beş yaşlarındaydım, iki oğlum asker olduğu için beni askere almadılar. Kafilemiz yaklaşık 140 kişi kadardı. Kafiledekilerin çoğu yaşlı, kadın ve çocuktı, çocuklar hariç belki en gençleri bendim. Sakat olanlar vardı, çok yaşlı olanlar vardı; onları hayvanlara bindiriyorduk. Zaptiyeler eşliğinde Tatvan yakınlarına bir yere yürüyerek on beş günde geldik. Orada bir-iki gün mola verdik; sonra Bitlis'i geçerek Kevirê Qul (Delikli Taşa) civarına kadar geldik. Yola çıktığımızdan bu yana, bir aydan fazla zaman geçmişti. Baykan yoluyla Malabadi Köprüsü yakınlarında birkaç gün mola verdik. Köprüden geçerek Silvan'a geldik. Silvan'da iken askeriyeden sıcak yemek geldi. Elli gündür ilk defa sıcak bir yemek yiyorduk. Zabitler, bize Rıha (Urfa) diye iklimi sıcak bir yere gideceğimizi söylüyorlardı.

Bazen yola yakın köylerden yiyecek alıyorduk. Verenler oluyor, vermeyenler oluyordu. Etraftaki faydalı bitkileri topluyorduk. Bir su kenarı bulduk mu saldırıyorduk. Su koyacağımız bir kabımız bile yoktu. Ağız üstü yatarak su içiyorduk. Kuru ekmeğimizi suya batırıp açlığımızı gidermeye çalışıyorduk. Her gün, bir yaşlı veya bir bebek ölüyordu. Yol kenarına bir çukur açıp gömüyorduk. Kozluk yakınlarında bir yerde, memlekette varlıklı olan bir ağabeyimiz vefat etti. Karısı hemen üzerine bir kilam dizdi, beni de yanına gömün diye yalvarıyordu; üç gün geçmeden o da öldü. Benim kızlardan biri de biz Silvan'da iken titreme hastalığından öldü.

Sayımız yirmi beş, otuz kişi azalmıştı, bebekler ve yaşlılar dayanamıyordu. Diyarbakır yakınlarında bir yerde mola verdik. Diyarbakır'da askeriye bize yardımcı olacak, sonra Urfa'ya geçecektik. Kızımızı kaybettiğimiz için eşimle perişandık. Bir gece, bir fırsatını bulup iki kızımızı ve iki oğlumuzu alarak kafileden kaçtık. Dicle nehrini takip ederek Bismil'in bir köyüne ulaştığımızda sabah horozları (dîkê sibê) ötüyordu... Bizim kafil ne oldu bilmiyorum...”

Acı Bir Yol Öyküsü

İnsanlar niçin, nereye kaçıyorlardı bilen yoktu. Her tarafta “Dê, weledê xwe davêjin/ Anneler, evlatlarını atıyor” deniyordu. Bir bilin-meze doğru gidiyorlardı Serhad'ın kızıl kavruk yüzü insanları... Göç ediyorlardı, *ref bi ref*/kafile kafile...

“Kafile o gün öğleye kadar yavaş da olsa sorunsuz yürüdü. Dağlık bölgeyi geçtikleri için arazi giderek alçalıyor, kar azalıyor, yer yer alttan toprak ve yeşillik görülüyordu. O geceyi de kar üstünde bir lokma yemeden sadece kar suyunu ısıtıp yaptıkları çayı içerek geçirdiler. Her ihtimale karşı bir yerlerde sakladıkları kuru yiyecekleri büyük bir dikkat ve özenle tüketiyorlardı...

Yolda soğuk ve açlıktan ölenlerle hiç kimsenin uğraşacak hali yoktu. Ölüm şekilleri de hep birbirine benziyordu. Kötüleşen yaşlıları ve hastaları önce bir uyku bastırıyor, sonra birdenbire olduğu yere yıkılıyordu. Kısacası beyaz ölüm iş başındaydı. Yakınları kendinden geçen ve yere düşenlerle kısa bir süre ilgileniyor, canlandırmayı başaramayınca olduğu gibi bırakıyorlardı. ‘Yatma, uyan, ayağa kalk!’ söz ve gayreti boşunaydı. Düşen kalkamıyordu. Ölenler olduğu gibi yolun kenarına bırakılıyordu. Hatta düşüp kalkamayanların ölüp ölmediği bile belli değildi. Bir Fatıha bile okuyacak gücü yoktu kimsenin. Yola çıkan ilk kafilenin en az üçte biri artık hayatta değildi. Kafilenin tek umudu, yakınlarda bir köyün var olması ihtimaliydi. Bunun için biraz daha sabır, biraz daha dayanma gücü bulmalıydılar. İnşallah daha gecikmeden oraya varır, ellerindeki para ve ziynet eşyası ile köylülerden ne pahasına olursa olsun bir şeyler alırlardı.

Bir gün boyunca bilinçsiz bir şekilde hiçbir şey yemeden sürünür gibi yürümeye çalıştılar. Beklenen ümit boş çıktı. Rastladıkları köy tamamen terk edilmişti, evlerin hemen hepsi yıkıktı. Hiç bir yiyecek hatta saman bile yoktu. Sadece ortalıkta cılız birkaç köpek ve kedi dolaşıyordu. Muhacirlerin son umudu ve dayanma gücüyle birlikte sabrı da tükenmişti... Sonunda kafile tamamen olduğu yerde durdu. İnsanlar deli gibi bağırıyordu:

‘Acız! Acız! Ölüyoruz!’

‘Allah rızası için bir dilim ekmek!’

‘Ölüyorum yetişin, bana bir şeyler verin!’

‘Çocuğum ölüyor, bir damla su, bir lokma ekmek!’

Birçok insan çevredeki ağaç kabuklarına ve gördükleri otlara saldırıyordu. Hayvan gibi ağaç kabuğunu soyuyor, ağızlarında çiğniyor, yutabilirse yutuyor yoksa tükürüyordu. Kar altından çıkan otları ve ağaç köklerini ısıyor ya da toplayıp ağza atıyorlardı. İnsanlar delirmiş gibiydi; ölen ya da kaybolan anasını, babasını, kardeşini çağıran, aklına gelen isimleri sayan, sağa sola doğru bilinçsizce koşan, anlamsız sesler çıkaranlar vardı. Durup dururken yiyecek yüzünden tartışıyor, birbirlerinin eşyalarını arıyor ve sonunda kavga ediyorlardı. Çocuklar ağlıyor, kucağındaki çocuğunun öldüğünü gören anne deli gibi çocuğunu karlara fırlatıp dağlara doğru yöneliyordu. Yere düşen birkaç yaşlı adam oldukları yerde son nefesini veriyordu...

Gözünü açtığında, birilerinin elinde bıçakla az ötedeki kedi ve köpeklerin peşinden koştuğunu görür gibi oldu. Biraz sonra yerde debelenen insanların ve canhıraş şekilde bağırان hayvan sesleri birbirine karıştı. Tekrar gözünü açtığında, insanların yerdeki kanlı karı yalamak, hayvanları parçalamak için birbirleriyle boğuştuğunu gözledi. İnsanlar adeta çıldırmıştı. Bunun bir sonraki aşaması birbirini öldürüp yemesi olacaktı herhalde. Burada ve bu anda insanlık bitmişti. Peki, Tanrı neredeydi? Yüce Tanrı bu insanlara nasıl böyle bir şeyi reva görüyordu?

Birden kıdemli askerlerden biri tüfeğini yukarı kaldırdı ve ateş etmeye başladı. Bir an herkes şaşırdı ve durakladı. ‘Sakin olun, sabredin, Allah bizimledir, bize yardım edecektir! Sakin olun kendinizi kaybetmeyin, bir çare bulunacaktır.’ diye bağırıyordu. Az önce ateş açan kıdemli asker birkaç el daha ateş etti. Bağıra bağıra yakında bir karakol olduğunu oraya kadar yürümeleri gerektiğini ya da yardım için birkaç kişi ile oraya gideceğini söyledi. İnsanlar biraz sakinleşmişti, kötü durumda olanları, yakınları sakinleştirmeye çalışıyordu. Ancak hiç kimsenin karakola kadar yürüyecek gücü yoktu...

Nihayet tepede kalabalık bir asker grubu görüldü. Sırtlarında çuval ve omuzlarında bakraç vardı. Galiba Tanrı olanları görmüş, çektikleri sıkıntıyı yeter bulmuştu. Kafiledekiler gelen askerlere aç kurt gibi saldırdı. Bakraçlardaki çorbayı avuçları ile içip ekmeği çiğnemededen yuttular. Açlık krizi sona ermişti. Bir süre sonra kafile yavaş yavaş karakola doğru ilerledi. Karakol yakınındaki boş binalarda o gece on günden beri ilk defa huzur içinde yattılar, sabah olunca da sıcak çaylarını içtiler.¹⁹³

193 Halil Değertekin, *Birinci Dünya Savaşı, Doğu Cephesinde Muhacirler*, Kanguru Yayınları, 2017.

IV. BÖLÜM

KÜRT MÜLTECİLERİN SAVAŞ VE TEHCİRDEN SONRAKİ DRAMI

Mermer sütunlu saraylarında binlerce küheylanlarını, ormanlarında nazlı ceylanlarını, tarlalarında ordular besleyen harmanlarını, ipekli Acem halılarıyla süslü hanlarını, kısacası medeniyet lordlarını bile imrendirecek bütün servet ve zenginliklerini düşman elinde bırakarak baş açık, yalınayak, çıırılçıplak yollara düşen hanedanların Diyarbekir surları önünde açlıktan öldüklerini, nasıl feci bir sefalet içinde öldüklerini, tarih hiç kuşkusuz ki, yürekleri parlayan bir ağıtla yazacaktır.

Hizanîzade Kemal Fevzi, *Jîn*, Sayı: 14, 15 Mart 1919

1-) KÜRT MÜLTECİLERİN YURTLARINA DÖNMESİ ENGELLENİYOR

1915-1917 yılları arasında, Rus işgali bahanesiyle Van Gölü çevresindeki bölgeden (zamanın Erzurum, Bitlis ve Van illeri), Anadolu'ya göç ettirilen Kürtlerden yaşayabilenler (ki resmi kaynaklar bile bu mültecilerin yarısından fazlasının öldüğünü belirtmektedir), Rus işgalinin sona erdiği 1917 yılı ortalarından itibaren, yurtlarına dönmek istediler. Ancak takip eden altı yılda hatta daha sonra da (Cumhuriyet'in ilk yılları), dönmek isteyenlere engeller çıkarılmış, oyalanmışlardır. Sonuçta, Kürt mültecilerin büyük bölümü ana vatanlarına dönmemişlerdir. Bu göç trajedisini yaşatan İttihatçılar ve onların devamı Cumhuriyet yöneticileri; savaştan sonra, yer değiştiren ve sayısı çok az olan *Türk mültecileri* bir plan içinde eski yerlerine iade ederken veya Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelerdeki verimli alanlara dağıtırken *Kürt mültecilerin* yurtlarına dönmesine akıl almaz engeller çıkarmışlardır.

I. Dünya Savaşı'nın bitmesi ve İttihatçıların yurt dışına kaçmasından sonra, 1918 sonu, 1919 ve 1920 yıllarında kurulan ve İTC karşıtı olarak bilinen Osmanlı Hükümetlerinde, Anadolu'ya göç ettirilen mültecilerin yerlerine dönmesi konusu çokça gündeme gelmiş ve tartışılmıştı. Konu, 1920 yılı ortalarından itibaren Ankara'daki BMM Hükümetlerinin de gündemindeydi. Ekonomik nedenlerle mültecilerin geri dönüş işlemlerinin gerçekleştirilemediği belirtiliyordu. Ekonomik durumun iyi olmadığı, savaş sonrası şartların kötü olduğu bir gerçektir ancak yapılanlara bakıldığında, geri dönüşler için gerçek nedenin bu olmadığı, gizli bir talimat doğrultusunda hareket edildiği, bir oyalama politikası izlendiği anlaşıyor. Baştan itibaren Dâhiliye Nazırı Talat'ın gizli talimatları doğrultusunda, Kürt mültecilerin yurtlarına dönmemeleri için her şeyin yapıldığı, bu gün ulaştığımız belgelerden açıkça görülmektedir.

Mültecilerin Geri Dönme İstekleri ve İTC Hükümetinin Tehciri Denetim Altına Alma Çabaları

Rus işgalinin gevşemeye başladığı 1917 yılı başlarından itibaren, göç ettirildikleri yerlerde perişan hâlde yaşayan Kürt muhacirler vatanlarına dönmek için çeşitli yollar denemişlerdir. Rusya'daki 1917 Şubat Burjuva Devrimi'nden itibaren, Rusya Kürt bölgelerinden çekilmeye başlayınca, öncelikle yurtlarına yakın bölgelerdeki Kürt mülteciler, kendi imkânlarıyla dönmeye girişmişlerdir. Ancak 1916 Kürt Tehciri'nin baş aktörü, dönem boyunca Dâhiliye Nazırı ve 4 Şubat 1917 tarihinden itibaren Sadrazam (Başbakan) olan Talat Paşa, mültecilerin yurtlarına dönmelerine akıl almaz engeller çıkarmıştır. Gizli ajandasında, Kürt mültecileri Anadolu içlerine sürerek asimile etmek olan Talat, mültecilerin yerlerine dönmemeleri için her şeyi yapmıştır.

1917 yılı başlarında bile Diyarbekir-Urfa bölgesinde daha 150 bine yakın Kürt mülteci vardı. Bu tarihte, bu mülteciler, Diyarbekir üzerinden, tekrar Bitlis ve Muş gibi yerlere geri gönderilebilmesi daha kolay iken mülteciler ısrarla Batı'ya doğru sürüklenmişlerdir. 1917 yılı Mart-Mayıs aylarında, Dâhiliye Nezareti ve Urfa Mutasarrıflığı arasında bu konuda yüzlerce gizli yazışma yapıldığı anlaşılmaktadır. Tüm yazışmalarda, bölgedeki mültecilerin yurtlarına dönmelerine engel olunması, Anadolu içlerine gönderilmesi istenmektedir.¹

1 Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 150-155.

18 Aralık 1917’de yapılan Erzincan Antlaşması’yla Osmanlı-Rus savaşı resmen bitince, savaş bölgesine yakın yerlerdeki Kürt mültecilerin kendi imkânlarıyla yurtlarına dönme girişimleri artar. Durumu daha uygun olan Kürt aşiretlerinden bazıları, bölgede kalan Ermenilerle de işbirliği yaparak dönmeye çalışırken devlet yetkilileri bunu fark edip engellemeye çalışmıştır. Bitlis Vali Vekili Haydar Bey (daha sonra Van valisi), antlaşmanın imzalanmasından bir hafta sonra, 25 Kânunuevvel 1333 (25 Aralık 1917) tarihinde, Dâhiliye Nezareti’ne gönderdiği uzun bir telgrafta, özellikle Ermenileri suçlayarak durumu şöyle anlatıyor:

“Bölgede sağlıklı bir idare kurulmadığından, milletle hükümet arasında meydana gelen kırınglık ortamı sayesinde, birtakım Kürt şeyh, hoca ve ağaları, eskiden beri bu kırınglıklarını kolayca düşmanlığa çevirmeyi başaramışlardır. Seferberlik yıllarında tekâlif-i harbiye adıyla birtakım ağır vergilerin konulması, Kürtlerin bir türlü alışamadıkları askerlik hizmetine alınmaları ve göç etmek zorunda kalanların yeterince beslenmeyerek perişan olmaları gibi nedenlerle, milletle hükümet arasındaki mevcut küskünlüğün daha da artmasına neden olmuştur. Ancak her yerde Rus ordularına açıkça öncülük eden Ermenilerin, Kürtlerin can ve ırzlarını tasallutları, Kürtlerin büyük bir bölümünü yeniden Osmanlı Hükümeti’ne kazandırmıştır. Bolşevik İhtilali’nin ardından Rusların savaşta galip gelme ihtimali azalınca, Ermeniler, Kürtlere karşı saldırılarından vazgeçerek onları kendi taraflarına çekmek için bazı etkili kimselere mektuplar yazarak yurtlarına dönecek olanlara iyi muamele ve hatta yardım edileceğini vaat ederek onları ittifaka davet etmektedirler. Bir kısım Kürtler, bu sözlere aldanarak yerlerine dönme teşebbüsünde bulunmuşlardır.

Ruslarla Erzincan Mütarekesinin imzalanması bir taraftan Ermenilerin Rus koruyuculuğundan ümitlerini kesmeleri sonucunu doğururken, diğer taraftan Kürtlerin yurtlarına dönme ümitlerini, de arttırmıştır. Böylece açlığın da etkisiyle, güneyden kuzeye doğru çılgınca akın etmeye başlamışlardır. Ruslar çekildikten sonra bu durumdan faydalanmak isteyen Ermeniler, kendi hedeflerine ulaşmak için değilse bile, Türk tarafını mümkün olduğu kadar çok rahatsız etmek amacıyla Kürtleri kendi taraflarına çekmek çabalarını yoğunlaştırmışlardır. Ayrıca Rusların çekilirken Ermenilere silah ve cephane gibi gerekli olan her türlü malzemeyi bırakacakları tahmin edildiğinden bu bölgede muntazam bir kuvvetin hazır bulundurulması ve ayrıca yumuşak bir politika takip edilerek Kürtlerin Ermenilere yaklaşmasını önleyecek tedbirlerin alınması gerekmektedir.”²

Mültecilerin Dönüşü İçin Hazırlanan Talimatname

1916 yılı sonlarında, 1917 başlarında, Rus saldırıları azalmaya başladığı hâlde, Doğu'dan Batı'ya mülteci sevkıyatı büyük bir hızla devam ediyordu. Hem bölgede hem İstanbul'da, mültecilerle ilgili hummalı bir çalışma vardı. İş organize etmek için Dâhiliye Nazırı Talat, vilayet ve mutasarrıflıklara sürekli talimat yağdırıyordu. Dâhiliye Nazırı iken valiliklere gönderdiği yazılarda kesin olarak Kürtlerin yerlerine dönmemelerini isteyen Talat, şimdi de sadrazam olarak, Kürtlerin geri dönme istekleri ve Ermenilerle işbirliği yapma ihtimali karşısında, mülteci dönüşünü denetim altına alma çalışmalarına girişmişti.

12 Kânûn-i Sani 1334 (12 Ocak 1918) tarihinde, 4 bölüm ve 41 maddeden oluşan *Ahvâl ve Zaruret-i Harbiye Neticesiyle Bir Müddet İşgal Altında Kalan Vilayât Ahalisinden Dâhile Mecbûr-ı İltica Olanların Süret-i Sevk ve İ'adesi Hakkında Ta'limatnâme* adıyla bir talimatname hazırlandı. Talimatnamede; Birinci bölümde mültecilerin asayışı, ikinci bölümde sevk ve iadeleri, üçüncü bölümde sevk tertibi, dördüncü bölümde mültecilerin iskânı konularının nasıl olacağı anlatılmaktadır.³

Mültecilerin Sevk ve İadesi Hakkında Talimatname diye kısaltacağımız bu talimatnamede, mültecilerin, nerelerden, hangi yollardan, ne şekilde dönecekleri anlatılmaktadır. Talimatnamede, mülteciler için üç ana toplanma merkezi ve beş dönüş güzergâhı belirlenmiştir. Dönüş kafilelerinin nasıl olacağının belirtildiği yönergede, iâşe durumu ve mali konulara, kimlerin dönüşüne izin verilmeyeceğine yer veriliyordu. Bu genel talimatnamede, doğrudan mültecilerin etnik ve inanç yapısıyla ilgili bir şey yazılmasa da, talimatnamenin hemen ardından, Dâhiliye Nazırı Talat, vilayet ve mutasarrıflıklara gönderdiği şifreli gizli telgraflarda, Kürt mültecilerle ilgili emirlerini sıralıyordu. İade edilmeyeceklerle ilgili, “İâdeleri Ta'vik Edilecek Mülteciler” başlığı altında, yönergenin 24. maddesinde şöyle deniyordu:

“Devletçe bulundukları mahallerde iskân-ı kat'i muamelesine tabi tutulanlar, hükümetçe iskân idilerek emlak ve arazice hâlen sahib ve bu sene için zer'ıyyatı bulunanlar, hasta ve 'aceze amel-mande ve metâ'ib

3 BOA DH İUM, 20-18/12-4. Talimatnamenin tamamı için bkz. Öğün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 237-249.

seferiyeye gayri-tahammullü kimseler, şimdilik i'ade edilmeyecek ve bunlara hiçbir suretle vesika verilmeyecektir.”⁴

Talat Paşa'nın Dâhiliye Nazırı olduğu dönemde, şifreli gizli yazışmalarda, Kürtlerin sicil defterlerine dönmeyecekleri göz önüne alınarak kayıt edilmeleri ve kesinlikle dönüşlerine izin verilmeyeceği talimatı vardı. Talimatnamede, “Devletçe bulundukları mahallerde iskân-ı kat'ı muamelesine tabi tutulanlar” şeklinde bir cümle ile durum kurtarılmıştır. Bu talimatname, genel olarak Kürt olmayan mülteciler için uygulanırken Kürt mültecilerin dönüşü, çeşitli şekillerde engellenmiştir.

Bazen dönüşlerdeki drama tanık olan mahalli yöneticiler bulunuyordu. Bu konuda, Van Vilayeti'nin 10 Nisan (1)334 (1918) tarihli telgrafını, Ali adlı bir görevli 22 Nisan tarihinde AMMU'ye sunmuştur. Telgrafın sadeleşmiş hâli şöyledir:

“Dâhiliye Nezaretî

Aşâir ve Muhâcirin Müdiriyyet-i Umûmiyyesi

(Van Vilayeti'nin 10 Nisan (1)334 Târihli Şifre Telgrafnâmesi Sûretidir.)

Bütün güzergâhta Van mültecilerini perişan buldum. Yolda açlıktan vefat edenlerin cenazelerini gördüm. Siirt ve Müküs'ta bulunanlar eski yerlerine dönmek istiyorlar. Yemeklikleri yok, bunların yemeklik ve tohumluklarını İran'dan tedarik etmek gerekir. Kafi miktarda bir yardım ve geçici olarak Ruslar tarafından işgal edilmiş olan Alman kurasının imarının tetkiki için izam buyrulduğunu haber aldığım, heyet erkanından birinin Van'a gönderilmesini istirham ederim.

Aslı gibidir. 22 Nisan (1)334 – Ali”⁵

Kendi imkânlarıyla dönmekte olan ve yollarda perişan hâlde bulunanlara yardım edilmediği gibi, yerlerine dönmelerine de engel olunuyordu. Dâhiliye Nezaretî'nin 4 Mayıs 1334 (1918) tarihli telgrafiyla izinsiz döndüğü belirlenen mültecilere engel olunması isteniyordu. Mültecilerin iskân edildiği veya iskân için beklediği, Adana, Ankara, Aydın, Halep, Hüdavendigar (Bursa), Sivas, Mamuretül-aziz (Elâzığ), Diyarbakir, Suriye, Konya vilayetleri ve Eskişehir, Urfa, Bolu, Karesi (Balıkesir), Karahiasar-i Sahib (Afyonkarahisar), Kayseri, Maraş, Men-teşe (Muğla), Canik (Samsun) ve Niğde mutasarrıflıklarına gönderilen bir talimatta, geri dönüşün engellenmesi için şöyle deniyordu:

4 A.g.e, s. 246.

5 BOA DH İUM 20-18/12-35. Bkz. Ögün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 253-254.

“Erzurum Vilayeti mültecileri bir suretle yerlerini terk ederek memleketlerine dönmektedirler. Oysa bölgenin mevcut durumu bunların iâşe ve iskânlarına kesinlikle müsait olmadığından, yollarda sefil ve perişan olmakta, hatta kısmen telef olmaktadır... **Mültecilerin firaren azimetlerine (gidişlerine) meydan bırakılmaması ehemmiyetle beyan olunur.**”⁶

Yazıda bölgenin mevcut durumunun uygun olmadığı belirtilse de asıl amaç, Talat’ın önceki talimatları doğrultusunda, Kürtlerin yurtlarına dönmesine engel olmak olduğu açıktır.

İTC’den Sonraki Osmanlı Hükümetlerinin Mültecilerin Dönüşü İçin Yaptıkları veya Yapmadıkları

I. Dünya Savaşı, Osmanlı Devleti için 30 Ekim 1918 tarihli Mondros Antlaşması’yla resmen sona erdi. Savaşın sorumlusu olarak görülen Sadrazam Talat Paşa başkanlığındaki İTC Hükümeti, bundan yaklaşık yirmi gün önce, 7 Ekim 1918’de istifa etmişti. Enver ve Talat dahil İttihatçı liderlerin, 2 Kasım gecesi yurt dışına kaçmasıyla İTC de kapanmış oldu. İTC, dönemin bittiği 1918 sonbaharında, 23 Kasım 1918’de, AMMU Müdürü Hamdi Bey, mültecilerin, ancak %15’inin yurtlarına dönebildiğini, geri kalanın beklediğini açıklarken; 26 Aralık 1918 tarihli *Tasvir-i Efkâr* gazetesi, hükümete bilgi vermeksizin, kendi imkânlarıyla yurtlarına dönen mülteci sayısının 60.343 olduğunu yazmaktaydı. Aynı gazetenin, 4 Ocak 1919 tarihli nüshasında, dönenlerin sayısının 83.153’e ulaştığı, bekleyen mülteci sayısının ise 628.742 olduğu belirtilmekteydi.⁷ Ancak 1918-1919 kış şartları ve çeşitli engellerle, dönüş işlemleri, bundan sonra iyice azalmıştır.

9 Ekim 1918 tarihinde Talat Paşa Hükümeti’nin istifasıyla Kürt Tehciri’ni gerçekleştiren İTC Hükümetleri devri sona erdi. 1918 sonlarından itibaren, Hürriyet ve İhtilaf Fırkası yanlılarından oluşan hükümetler kuruldu. 11 Ekim 1918’de Ahmet İzzet Paşa başkanlığında kurulan hükümetin gündeminde, mültecilerin geri dönmesi konusu vardı. Meclis-i Mebusan’ın 24 Ekim 1918 tarihli oturumunda, Erzin-can Mebusu Halet Bey meclis başkanlığına verdiği soru önergesinde, “Erzurum, Bitlis ve Van mültecilerinin, mazlum ve cidden acınacak

6 BOA DH ŞFR 87/23. Bkz. *A.g.e.*, s. 74 ve 257-258.

7 *Tasvir-i Efkâr* Gazetesi, 4 Ocak 1919. Bkz. Ögün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 77.

halde olduğunu, dönmeleri için bir genel müfettişlik kurulmasını” önerir. Önergesiyle ilgili konuşurken şöyle diyordu:

“Geri dönme kararı çıktığı halde, Konya bölgesindeki mülteci Kürtlerin dönmesine neden müsaade edilmiyor, bunlar aşiret reislerinin İttihat-Terakki dönemindeki bir siyasetin neticesi olarak mı ayrı iskân edilerek dağıtılıyor, yeni hükümet döneminde bile geri dönüşlerine müsaade edilmiyor...”

Buna cevap veren Dâhiliye Nazırı Fethi Bey engel çıkarılamayacağı açıklayarak durumu idare ediyordu.⁸ Meclis’te bu tartışmaların yapıldığı sırada iktidarda olan Ahmet İzzet Paşa hükümeti, daha üzerinden bir ay geçmeden, 8 Kasım 1918’de istifa etmek zorunda kalacaktır. Mustafa Kemal de bu sırada, Ahmet İzzet Paşa’nın önerisiyle, bu hükümette Harbiye Nazırı olarak görev almak üzere, Suriye Cephesi’nden İstanbul’a dönmüştü. Ancak Mustafa Kemal 13 Kasım’da İstanbul’a ulaştığında, bu hükümetin beş gün önce istifa etmek zorunda kaldığını üzümlere görecekti.⁹

Ahmet İzzet Paşa Hükümeti’nin istifasından sonra, 11 Kasım 1918’de Tevfik Paşa hükümeti kuruldu. Bu hükümet de 13 Ocak 1919 tarihinde istifa etmek zorunda kaldı. Bir gün sonra yine Tevfik Paşa başkanlığında ikinci kez hükümet kuruldu. Bu hükümet de 3 Mart 1919’da istifa etti. Bu dönem boyunca, Kürt mültecilerin geri dönmeleri hep gündemdeydi ama bir şey de yapılmıyordu.

Ahmet İzzet Paşa ve Ahmet Tevfik Paşa hükümetlerinden sonra, 4 Mart 1919 tarihinde Hürriyet ve İhtilaf Fırkası ileri gelenlerinden Ferit Paşa başkanlığında bir hükümet kuruldu (1. Damat Ferit Paşa Hükümeti). Bu hükümet, başlangıçta, Ayan Meclisi Üyesi Seyid Abdülkadir’in başkanlığında kısa bir süre önce, 17 Aralık 1918’te kurulmuş bulunan Kürdistan Teali Cemiyeti ile de işbirliği yaptı. Seyid Abdülkadir, bu hükümette Şura-i Devlet Başkanı olarak görev aldı.

Seyid Abdülkadir’in de görev aldığı hükümetten beklenen önemli işlerden biri, I. Dünya Savaşı sırasında İç ve Batı Anadolu’ya göç ettirilen Kürt muhacirlerin geri dönmesiydi. Bu amaçla, yeni hükümet, 1919 Mayıs ayında, Vilâyat-ı Şarkîye mültecilerinin dönüşü ile ilgi-

8 MMZC, 3.5.1.6, s. 49, 24 Ekim 1918. Bkz. Dündar, *İttihat ve Terakki’nin*, s. 155.

9 Bu dönemde kurulan çok sayıda hükümet için, bkz. Temel, *1918-1923 Mondros’tan Lozan’a*, s. 74.

li, Meclis-i Mebusan'da *Mülteciler Komisyonu* kurdu. Komisyonunda, Şura-i Devlet Başkanı Seyid Abdülkadir Efendi'den başka, Dâhiliye Nazırı Mehmet Ali Bey ve Maliye Nazırı Refet Bey de yer aldı.

Komisyon başlangıçta çok iddialı şekilde işe girişti. Beklemekte olan ve 600 bin civarında olduğu tahmin edilen mültecinin, iki-üç ay içinde, 1919 yaz aylarında, kış gelmeden memleketlerine gönderileceklerini açıkladı. Naklin tren ve gemilerle yapılması planlanıyordu. Ancak tren ve gemi, dönüş bölgelerinin çoğuna ulaşmıyordu. En yakın demiryolu istasyonu Ulukışla ve en yakın liman olarak bilinen Trabzon limanı da mültecilerin bölgelerinden yüzlerce kilometre uzaktaydı. Komisyondan umutlanarak hazırlık içine giren, tren istasyonlarında ve limanlarda bekleyen mülteciler daha da perişan oldular. Bir süre sonra, komisyon, başta mali yetersizlik olmak üzere çeşitli gerekçelerle çalışamaz oldu. Savaş sonrası ekonomik zorlukların da yaşandığı dönemde, bazı iyi niyetli kişilerin çalışmalarına karşın, İTC hükümetleri döneminde olduğu gibi oyalama devam etti.

Anadolu'ya göç ettirilmiş Kürt mültecilerin geri dönmesi konusu, en azından Meclis-i Mebusan'da tartışılırken; bu sıralarda (18 Ocak 1919) başlayan Paris Barış Konferansı'nda gündeme bile gelmiyordu. Batılı devletlerin baskısıyla konferansın gündemine, Ermenilerin geri dönmesi konusu gelmişti fakat Kürt mültecilerden haberdar olan yoktu veya haberdar olunsada özellikle saklanıyordu.

Ankara (TBMM) Hükümeti Döneminde Mültecilerin Geri Dönmesi İçin Yapılan Veya Yapılmayan Çalışmalar

1917-1918 yıllarındaki Talat Paşa başkanlığındaki İTC Hükümeti, Kürt mültecilerin geri dönüşünü savsaklayıp bir şey yapmazken; 1919-1920 yıllarındaki Ahmet Tevfik Paşa ve Damat Ferit Paşa hükümetleri de, bazı olumlu adımlara karşın, bu konuda bir şey yapmadı/yapamadı. Mülteci sorunu, 1920 yılı yaz aylarında, Ankara'da yeni kurulan BMM Hükümeti'nin de ilk gündem maddelerinden biriydi. İşleri organize etmek için yeniden bir yapılanma tartışılıyordu. Bu sırada, nerede ne kadar mülteci olduğu tartışmaları yoğundu. Savaşın sona ermesinden kısa bir süre sonra, 26 Aralık 1918'de, resmi makamlara müracaat etmeksizin 60.343 mültecinin çeşitli şekillerde memleketlerine döndü-

günü belirtilirken dönenlerin akıbeti hakkında bilgi verilmiyordu. 1920 yılı başlarında Anadolu'da bekleyen mülteci sayısının 406.623 olduğu belirtiliyordu.¹⁰ 11 Mayıs 1920'de ise 627.847 kişinin hâlen mülteci konumunda olduğu, dönen mülteci sayısının 300 bine yükseldiği, göç yollarında zayıtın da 801.166 olduğu açıklanıyordu.¹¹ Bu sayıların çok yüksek olduğu (toplam 1.700.000) görülüyor. Şark mültecisi olmayan bazı mülteciler de toplama katılmış olunabilir. Yine 11 Mayıs 1920 tarihinde, Anadolu'da bekleyen mültecilerin geçici olarak barındıkları yerlerin listesi ve sayıları aşağıdaki gibi veriliyordu.¹²

İskân Mahalli	Mülteci Sayısı
Adana	7.432
Kayseri	25.107
Ankara	122.228
Konya	28.824
Bolu	5.732
Mamuretül-aziz	23.538
Canik (Samsun)	116.672
Maraş	14.711
Diyarbakir	25.940
Musul	67.900
Eskişehir	20
Niğde	4.625
Halep	26.740
Sivas	94.163
Hüdavendigâr	1.006
Suriye	279
İzmit	2.728
Urfa	48.778
Karesi (Balıkesir)	16.520
Kastamonu	14.749
TOPLAM	647.699

10 Kaya, *Birinci Dünya Savaşı*, s. 42-44 (211).

11 Kaya, *Birinci Dünya Savaşı*, s. 42-44 (211).

12 A.g.e., s. 106-107(211).

Bu listeden başka, 1919 yılı sonu itibarıyla, Trabzon'a 207.788, Erzurum'a 157.659, Van'a 35.415 ve Bitlis'e 48.070 kişinin döndüğü açıklanıyordu.¹³ İçinde Kürt mülteci bulunmayan Trabzon'a ve içinde daha az mülteci bulunan Erzurum'a, mültecilerin çoğu dönerken; büyük çoğunluğu Kürt olan Bitlis ve Van mültecilerinin çok az bir kısmının dönmüş olması dikkat çekicidir. Çünkü derin planlarla, Kürt mültecilerin yurtlarına dönmeyip Anadolu içlerinde kalması amaçlanmıştır.

Yukarıdaki gibi listeler verildiği hâlde, 1920 yılı ortalarında, ne kadar mültecinin Anadolu'da bulunduğu tam olarak bilinemiyordu. Farklı, çelişkili rakamlar veriliyordu. Bazı mültecilerin, kendi imkânlarıyla ve hükümetten habersiz (kaçak olarak) yurtlarına döndüğü belirtilirken; Ankara Hükümeti de, İstanbul Hükümeti gibi, hâlen dönmeyi beklemekte olan ve sayılarının 300-500 bin arasında olduğu belirtilen, Vilayât-ı Şarkiye Mültecileri (Kürt Mülteciler) için ne yapılacağını tartışıyor, formalitelerle uğraşıyordu. Yüz binlerce insan, cami avlularında, han köşelerinde, dere boylarında, dağ kovuklarında, şehir varoşlarında, şehir sokaklarında, tren istasyonlarında, aç-açık perişan hâlde bekliyordu. Sürgün yerlerindeki şehirlerde kiralık evlerde oturan mülteciler için, mecliste şahıs başına 3 kuruş kira yardımı verilip verilmemesi tartışılırken, bazı ev sahipleri, başka bir dil konuşuyor diye, evlerine zarar veriyor diye Kürt Mültecileri evlerinden atıyorlardı.¹⁴

Mülteciler sürekli olarak yetkililere başvurup memleketlerine dönmek istediklerini belirtirken; mecliste, mülteci işlerinin, Sıhhiye Vekâletine mi, Dâhiliye Vekâletine mi bağlanması şeklinde anlamsız tartışmalar devam ediyordu. Bazı iyi niyetli mebuslar, gizli amaçtan habersiz, konuyu mecliste gündeme getirip bir şeyler yapmak için çırpınırken *üst akıl* baştan karar vermişti; Kürtler geri gönderilmeyecek, asimile edilecekti. Talat'ın birkaç yıl önceki talimatları doğrultusunda hareket eden Osmanlı-Türk yönetimindeki *derin el, üst akıl*, oyalamayla Kürtlerin çürütülmesi politikasına devam ediyordu.

22 Ağustos 1920 tarihli BMM toplantısında (Meclisin açılmasından dört ay sonra) çok sayıda mebus, üst-derin akıldan habersiz, iyi niyetlerle, konuyu dramatik bir şekilde dile getiriyorlardı. Antalya Mebusu

13 Kaya, *Birinci Dünya Savaşı*, s. 107 (211).

14 Öğün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 183-184.

Suphi Bey, konuya gereken önemin verilmediğini, birçok muhacirin hayatını kaybettiğini belirterek, “Bugün muhacirin meselesi bir kök, bir ırkın bekası meselesidir” diyordu. Aynı toplantıda, mültecilerin sefaletine bizzat tanık olan Erzurum Mebusu Salih Bey, yardım almayan mülteciler için, hükümete yalvarırcasına şöyle haykırıyordu:

“Gözünüz kör olsun. Eğer silahlarınızı satmamış olsaydınız, altı yüz silahınız olsaydı, köyleri vura vura giderdiniz... İstasyonda bekleyenleri, hiç olmasa onları gönderiniz. Tahsisat istiyoruz, veriniz beyefendiler, veriniz, ölüyorlar...”¹⁵

Bu tartışmalardan sonra, 1920 yılı yaz aylarında: Erzurum, Bitlis ve Van illerinden göç ettirilen ve Konya’da bulunan 30 bin kadar mültecinin geri dönmesi işlemlerine başlandı. Ancak Ankara Hükümeti’nin bu ilk girişimi başarılı olamadı ve mülteciler, tahsisat yetersizliğinden(!), Sivas’tan öteye geçemediler. Memleketlerine gönderilmek üzere, iskân edildikleri yerlerden de kopartılan insanlar, yeni bir macerayla karşılaştılar ve daha da beter hâle düştüler. Bir grup mülteci Sivas’tan, Erzurum Mebusu Durak Bey’e aşağıdaki telgrafi gönderirler:

“Yedi seneden beri mevcudumuzun hemen sülüs ânını (üçte ikisini) kaybettik, bir sülüsümüz (üçte birimiz) kalmıştır. Eğer bu sene de iskân edilmezsek burada o sülüs de kaybedeceğiz. Bütün, bütün mahvolacağız...”¹⁶

Mülteci işlerinin, hangi kurumla, nasıl yapılacağı hep tartışılırken mültecilerin perişanlığı devam ediyordu. 21 Eylül 1920 tarihinde BMM Hükümeti, mevcut muhacirin müdüriyeti dışında aynı adla (Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyet-i Umûmiyyesi) ayrı bir muhacirin müdüriyeti kurdu.¹⁷ Böylece, biri İTC’nin kurduğu İstanbul Hükümeti’ne bağlı AMMU, biri Ankara’da BMM’nin kurduğu AMMU olmak üzere iki tane muhacirin müdüriyeti vardı ama muhacirler için yapılan bir şey yoktu. 28 Şubat 1921 tarihinde BMM’de tekrar *Muhacirin Müdüriyet-i Umumisi* adlı kuruluşunun lağvedilmesi ve böylece muhacir işlemlerinin Dâhiliye Nezareti’nden alınarak, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâleti’ne bağlanması için kanun teklifi hazırlandı. Bu durum da aylarca tartışıldı. Bu tartışmalar sırasında mülteci sayıları konusunda

15 Ögün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 190.

16 TBMM ZC, D.1, İ.2, Cilt: 14, 1958, s. 152.

17 Bozkurt, *Bir Toplumsal Mühendislik*, s. 137 ve Ögün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 185.

da çelişkili bilgiler veriliyordu. Muhacirin Müdüriyet-i Umumisi Ali Suat Bey, 30 Mart 1921 tarihli *Yenigün* gazetesine verdiği demeçte mültecilerin yerleştirilmesi ile ilgili şunları söylüyordu:

“Vilâyat-ı Şarkîye muhacirlerinin yerlerine iadelerine başlanmıştır. Bunların arazi ve ticaret sahibi olanları şimdiden gitmek istiyorlar ve gidiyorlar. Bundan sonra bu gibilerin sevkine hararetli bir şekilde başlanacaktır. Mart nihayetine kadar yerlerine erişemez ve ziraat etmezlerse gelecek sene için fena olur. Memlekete dönemeyecek kısımdan olanlara gelince, bunlardan kati iskân isteyecek olanlar için tabi muavenetler yapılır. Muhacirlerin mıntikalara taksiminde nazarı dikkate alınan esas ise, hava ve arazi gibi esaslara tabidir. Aynı zamanda dâimi iskân edilecekler için etnografya nazar-ı itibara alınır.”¹⁸

5 Haziran 1921 tarihinde, Sıhhiye ve Muavenet-i İçtimaiye Vekâletine bağlı olarak “*Muhacir ve Mültecilerin Tarz-ı İdare ve Sevkleri Hakkında Nizamname*” adı ile tekrar bir talimatname hazırlandı.¹⁹ Bu talimatnamenin hazırlandığı 1921 Haziran’ında mülteciler konusu yine TBMM’nin gündemindedir. Mecliste konu ile ilgili , bölge vilayetleri mebuslarından oluşan bir heyet seçilir. Heyette, Hakkâri Mebusu Mazhar Müfit (Kansu), Erzurum mebusları Celaledin Arif ve Durak Bey, Bitlis Mebusu Resul ve Van Mebusu Haydar Bey yer alırlar.²⁰ Heyet çeşitli toplantı ve temaslarda bulunur. Dâhiliye Vekili, heyete, 107 bin mültecinin sevkî için gerekli 800 bin liranın temin edilmemesinden dolayı sevkîyatın başlanmadığını belirtir. Heyet, aynı sıralarda, Sıhhiye Vekili Dr. Refik Bey (Saydam) ile de bir görüşme yapar. Dr. Refik Bey, ancak 150 bin liranın temin edilebildiğini, bunun tamamının da sevkîyat için kullanılmadığını açıklayınca, heyet iyice umutsuzluğa kapılır ve birkaç temastan sonra, sonuç alamadan dağılır.

Mültecilerin dönüşünden umut kesen bazı yöneticiler ve mebuslar, artık onlara verilen üç kuruşluk tahsisatın artırılmasını tartışırlar. 15 Haziran’daki meclis toplantısında Erzurum Mebusu Durak Bey, üç kuruş yevmiyenin yetersizliğini şu ilginç sözlerle ifade ediyordu: “Üç kuruş ile bugün ne alınır efendiler? Bir adama üç kuruşa bir kendir

18 *Yenigün*, 30 Mart 1921.

19 Ögün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 185-192.

20 İhsan Güneş, *Vilâyat-ı Şarkîye Muhacirleri ve TBMM*, Samsun 1988, s. 145’ten aktaran: Ögün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 207.

verirler, kendisini boğar, başka bir şey vermezler.” Bu konuşmadan sonra yevmiyeler beş kuruşa yükseltılmıştir!

Vilâyat-ı Şarkîye Mültecilerinin Dönüş İşleri, Yeni Vekil Dr. Rıza Nur’a Emanet!

1921 yılı Aralık ayında, mülteci işlerini organize eden Muavenet-i İctimaiye ve Sıhhiye Vekâletine (Sosyal Yardımlaşma ve Sağlık Bakanlığı), Dr. Refik Saydam’ın yerine, Dr. Rıza Nur’un atanmasıyla, Kürt mültecilerin durumunu daha da zorlaştırdı. Rıza Nur, sorunu çözmek için değil, adeta çözmemek için atanmıştı! Muavenet-i İctimaiye ve Sıhhiye Vekili Rıza Nur, mecliste yaptığı konuşmada, mülteci sorununda siyasi sebeplerin olduğunu söylüyordu:

“Son zamanlarda Konya’dan İzmir’e bir akın var gibiydi. En ziyade de Arnavutlar oraları tercih ediyorlardı. Her taraftan geliyor ve yerleşiyorlardı. Hâlbuki iskân meselesinde de Devletin bir siyaseti vardır, içtimai sebepler vardır, siyasi sebepler vardır, sıhhi sebepler vardır.”

Konuşmasında, göçmenlerin farklılığını özellikle belirtirken, “İstila-ya uğrayıp vatanın diğer bir kısmına iltica edenlerin ‘mülteci’ (Kürtler), yabancı ülkelerden göç edenlerin ‘muhacir’ olduğun”²¹ söylüyordu.

Kürt mültecilerin yurtlarına dönme işlerini organize eden kurumun başına, yani Sıhhat ve İctimai Muavenet Nazırlığına, ırkçı kimliğiyle bilinen Rıza Nur’un atanması ilginçtir. Daha sonra, Lozan’da Kürtlerin inkârını sağlayan kişilerin başında gelmektedir. Anılarında, 1922 yılı Mayıs ayında, Malta Adası’ndaki sürgünden dönen İttihatçı Mehmet Ziya (Gökalp) ile Samsun’dan Ankara’ya yolculuk yaptığını ve Diyarbakir’e gitmiş olan Mehmet Ziya’dan Kürt meselesinden faydalanmak üzere, M. Kemal’in bilgisiyle bir mektup yazdığını belirtiyor.

“Sıhhiye Vekili iken, iskânın o vakit bu vekâlete ait olmasından istifade ederek, Ziya Gökalp’a Kürtleri tetkik ettirdim. Maksadım, malumat toplayıp durumu, ilmi, iktisadi bir surette öğrendikten sonra, **Kürtlere Türk olduklarını anlatmak için teşkilat oluşturup, faaliyete geçecektim...** Bu gün Kürt denilen bu adamların çoğunun Türk olduğunu çoktan bilirim. Yalnız onlara bunu bildirmek, öğretmek lazımdı. Türk zavallıdır. Hadi Mısır’da, Cezayir’de yüz binlerce Türk’ü kaybetmişiz. Araplaşmışlar.

21 TBMM ZC, D: 1, İ: 4 C: XXVIII, 1961, s. 273.

fakat Kürdistan henüz elimizden çıkmamıştır ve anayurtta Türkleri Kürtleşmeye bırakmışız...

Kürt meselesi beni üzüyor. Bugün bir şey yok, ama bir gün milli dava-ya kalkacaklar; bunları temsil (asimile) etmek lazım. Temsil usullerine ait kitaplar getirttim, Kürtler hakkında kitaplar buldurdum. Diyar-bekir’de olan Ziya Gökalp’a para yollayıp Kürtlerin coğrafi, lisanî, kavmi, içtimai durumunu tetkik ettirdim. Bir rapor gönderdi. Maksadım oranın bir Makedonya olmadan, kökünden meselenin halli idi.”²²

Rıza Nur’un Sıhhiye Vekili olduğu 1922 yılında da mülteci konusu hep gündemdeydi. Ama bir arpa boyu yol alınmıyordu. Yılsonuna doğru Lozan Konferansı başlayınca, mübadeleyle, 400 bine yakın muhacirin Yunanistan’dan Anadolu’ya gelmesi bekleniyordu. Bunlara yer açılması telaşı vardı. Bunlar daha değerli muhacirlerdi (!), onlar için bütün imkânlar seferber edilecekti. Sıhhiye Vekili Rıza Nur’un kontrolünde yapılan göçmenlerin sevk işlemlerinde bir ilerleme olmuyor oyalama devam ediyordu. TBMM’nde İskân Komisyonu’nun, 25 Eylül 1922 tarihinde hazırladığı talimatnamede şöyle deniyordu:

“Yeniden köylerin muhacir bir ırk, aşiret ve kabile efradından teşkili memnurdur. Sabıkan bu halde bulunan köyler sekenesi tarla ve haneleri temin edilmek şartıyla mevcut köylere tevzi olunacak ve bu gibi ırk efradı ve aşâiri müctemi olmamak şartıyla istedikleri kurada ikamete muhtar bulunacaklardır.”²³

TBMM’nde komisyonların hazırladığı talimatnamelerden başka, Sıhhiye Vekili Rıza Nur da, muhacirlerle ilgili talimatname yağıdırıyordu. 8 Ekim 1922 tarihli bir talimatnamenin 5. maddesinde Rıza Nur şöyle diyordu:

“Gayrı Türk mülteciler esasen bir köyde içtima hâlde sakin olsalar da bu sefer kabullerinde mutlaka münferit tarzda diğer köylere tevzi olunacak ve oralarda iskân edileceklerdir.”²⁴

Sıhhiye Vekilliği, 13 Mayıs 1923 tarihinde Anadolu’da 80 bin dolayında²⁵ Vilâyat-ı Şarkıye mültecisi kaldığını, bunlardan 50 bininin dönmek istemediğini, yalnız 23.880’inin memleketlerine dönmek is-

22 Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım*, Altındağ Yayınevi, C-3, 1968, s. 906; “Kürt Aşiretleri Hakkında Sosyolojik Tetkikler”, Şevket Beysanoğlu Önsözü, Sosyal Yayınları, 1992; *Doğu Mecmuası* Sayı: 12, Ekim 1943, s. 14.

23 Dündar, *İttihat ve Terakki’nin*, s. 209.

24 A.g.e., s. 209.

25 Üç yıl önce, 1920 yılında 300-400 bin civarında olduğu söyleniyordu!

tediğini açıklıyordu. Yetkililerin, geri dönecek mültecilerin sayıları ile ilgili verdikleri bilgilerde sürekli olarak tutarsızlıklar görülüyordu. Bunun nedeni de, başından beri, gizli asimilasyon amacı güdülmesiydi.

Dönmek isteyenlerin nereye dönmek istediklerini de bir liste hâlinde açıklayan Muavenet-i İctimaiye ve Sıhhiye Vekâleti yetkilileri, mültecilerin çoğunun artık dönmek istemediğini belirtiyordu! Bakanlık, ayrıca birçok mültecinin Adana'ya yerleştirildiğini, Van Vilayeti'nden gelen bazı mültecilerin, kendi istekleriyle Konya Kadınhanı kazasına yerleştirildiklerini belirtiyordu.

Rıza Nur'un mültecileri Anadolu'da tutma girişimlerine, bazı hükümet yetkilileri ve özellikle de Kürt illerinden bazı mebusların itirazı vardı. Onlara göre, büyük nüfus kaybına uğrayan Doğu Anadolu'nun boş kalması sakıncalıydı. Ancak dinleyen yoktu, işin başında Rıza Nur vardı, asimilasyon planı işlemeye devam ediyordu ve işin sonuna gelinmişti.

Cumhuriyet Döneminde Bir Süre Daha I. Dünya Savaşı Mültecileri Konusu Gündemde Kalıyor

Rıza Nur'un başında bulunduğu Sıhhiye Vekâleti, 1923 yılı başlarında, dönmek isteyen Kürt mültecilerin sayısını 20 binlere kadar indirmişti (!) ama 1923'ten sonra da konu gündemdeydi. Lozan Antlaşması'nın imzalanmasından sonra, mübadele ile gelecek muhacirler de göz önüne alınarak, göç ve iskân işleri için yeni bir yapılanmaya gidilerek, 13 Ekim 1923'te, *Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti* kuruldu. Yeni vekâletin Muhacirin Şubesi yeni bir talimatname hazırladı. 8 Kasım 1923 tarihi itibarıyla, İTC'nin 1916, TBMM'nin 1920 yılında kurdukları muhacirin müdüriyetleri (AMMU) lağvedilerek, yeni bir yapılanmayla İmar ve İskân Vekâleti'ne bağlandı.²⁶

Yeni talimatname doğrultusunda, vekâlete bağlı müdürlüklere gönderilen şifreli yazılarda, Kürtlerin sevk edilmemesi ve bunun kendilerine hissettirilmemesi isteniyordu. Mıntıka müdürlüklerine gönderilen 11 Eylül 1924 tarihli şifreli yazıda şöyle deniyordu:

26 Bozkurt, *Bir Toplumsal Mühendislik*, s. 138.

“Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, Muhacirin Müdüriyeti
Mıntıka Müdüriyetlerine, Zata Mahsusdur, Şifre
Talimatnamesine tevfikân (uyarak) memleketlerine sevk edilmekte bulu-
nan vilâyat-ı şarkıye muhacirlerinden **yalnız Kürdlerin sevk edilmemesi**
ve Kürd olduklarından dolayı sevk edilmediklerinin kendilerine ihsas
olunmaması (sezdirilmemesi) ve başka makamata tebliğ edilmemesi
ehemmiyetle tavsiye ve temenni olunur.”²⁷

Bu yazı, bazı Mıntıka Müdürlüklerine gönderilirken 18 Eylül 1924'te, bu kez Adana Vilayeti'ne gönderilen aşağıdaki yazıda, yine Kürt mültecilerin geri gönderilememesi isteniyordu.

“Mübadele, İmar ve İskân Vekâleti, Muhacirin Şubesi
Şifre, Adana 22

16 Eylül 1340 ve 4022/2195, 1-Trabzon, Gümüşhane, Erzurum, Erzincan, Tortum, İspir, Tercan, Bayburt, Van, Ahlat, Adilcevaz ve Edremit gibi kasabalar ahalisinden olan **Türklerden, arzu edenlerin Eylül...(6) kadar sevklerine devam olunması, 2-Kürtlerin iş'arı sabık vech ile (önceden yazıyla bildirildiği gibi) sevk edilmemeleri esbabının suret-i münasibide te'mini mütemennadır (istenmektedir).**”²⁸

Yazıda görüldüğü gibi açıkça, Türklerden arzu edenlerin yerlerine sevk edilmeleri, Kürtlerin ise yerlerine sevk edilmemeleri istenmektedir. 1924 ve 1925 yıllarında, ilgili vilayetlerle İskân Müdüriyet-i Umumiyesi arasında, Kürtlerin hiçbir bölgede yoğun olmaması için çokça yazışma yapıldığı anlaşılmaktadır. Maraş, Antep ve Urfa üzerinde özellikle durulduğu da görülüyor. Maraş Valiliği, göç sırasında Maraş'ta Kürtlerin çoğaldığını, bunun önüne geçilmesi gerektiğini bildiriyordu. Maraş Vilayeti'nden, İskân Müdüriyet-i Umumiyesine hitaben yazılan, 15 Ekim 1925 tarihli cevabi yazıda şöyle deniyor:

“İskân Müdüriyet-i Umumiye-i Aliyesine,

Aşair şubesi ifadesiyle muharrer 5 Teşrin evvel 341 (5 Ekim 1925) tarih ve 121/21 numarolu tezkire-i aliyelerine cevabıdır.

Vilayetin iş'arından maksud ahali-i asliyenin dâhile nakilleri olmayub esasen Kürd ve Çerkes ve Çeçen gibi muhtelif anasırdan mürekkeb olan vilayete aynı anasıra mensub muhacir gönderilmeyub, **münhasıran Türk**

27 BCA, 272.0.0.12/19.93.18, 11 Eylül 1924. Bkz. Namık Kemal Dinç, “20. Yüzyıl Kürt Göç Hareketlerinde Birinci Dalga: Kürtlerin Yeniden İskânı ve Kürt Mülteciler Meselesi”, *Toplum ve Kuram*, Sayı 1. Mayıs 2009, s. 234.

28 BCA, 272.0.0.11/19.94.15, 18 Eylül 1924. Bkz. A.g.e.

muhaciri sevk ve iskânı hususuna mütedair olmasına nazaran ana göre icabının ifası arz olunur efendim.”²⁹

Birkaç gün sonra, Maraş Valiliğinden, Dâhiliye Vekâleti'ne hitaben, yukarıdaki yazının bir benzeri gönderiliyor.

“Dâhiliye Vekâletine

17 Teşrin Evvel 341 (17 Ekim 1925) ve 21672/144 şifreye:

Vilayetimiz dâhilindeki şark mültecilerinin ba'dema memleketlerine iade edilmeyerek bulundukları yerlerde iskânları 9 Ağustos 341(925) ve 23 16422/70 şifreli emir telgrafları cümlesinden olmasına ve bunların da Kürd, Çerkez, Çeçen'den ibaret bulunmasına binaen, bu sırada iskanları Kürd kesafetine sebep olacağından iskanları muktezi (gerekli) ise iç vilayetlerde iskanları vekalet-i celilelerinin 1/9/41 17065/2865 şifre telgrafı 3 Eylül 41 ve iskanın 77 numerosu cevaben arz edilmiştir. İrade-i cevabiyesine muntazırım efendim. Vali Mehmet”³⁰

Diyarbakir Üçüncü Ordu Müfettişliği, Dâhiliye Vekâleti'ne gönderdiği 7 Haziran 1926 tarihli yazıda, yine Vilayet-i Şarkıye Mültecilerinden, hâlen sevk edilmeyenlerin durumu anlatılmakta ve bunların içinde özellikle Türk unsurunun önemi belirtilmektedir.

“Zata Mahsusdur

Dâhiliye Vekâletine

Harbi umumide memleketlerini terk etmiş olan vilâyat-ı şarkıye ahalisi, memleketlerine iade edilmekde iken, 9 Ağustos 41(25) ve 16442/71 iskân numarolu telgrafnameleri üzerine sevk idilmeyenler bulundukları mahallerde alıkonulmuşlardır. Bu münasebetle bu havalide kalmış olan birçok Van ve Bitlisliilerin avdetlerine (geri dönmelerine) müsaade idilmemektedir. Bunların memleketlerine avdetleri o havalide hükümet istinad-gahının (dayanacak, güvenecek yer) kesb-i kuvvet etmesine (kuvvet kazanmasına) mucib olacağı için başka bir mahzur olmadığı halde bu taraflarda ve Anadolu'da kalmış olan ve Türk anasırına mensub bulunan mültecilerin arzu etdikleri takdirde mu'avenet-i hükümetle memleketlerine avdetlerine müsaade buyrulmasını istirham ederim. Şube 1/ 3686 dir.”³¹

Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağıtılan Kürt mültecilerin, savaş sonrası yıllarda da sorunlarının çözülmediği, geri dönmeyi bekleyen bu insanların sefalet içerisinde çırpındıkları görülmektedir. Savaş böl-

29 BCA, 272.0.0.12/46.79.20, 15 Ekim 1925. Bkz. *A.g.e.*

30 BCA, 272.0.0.12/46.79.20, 2 Kasım 1925. Bkz. *A.g.e.*

31 BCA, 272.0.0.12/49.98.6, 7 Haziran 1926. Bkz. *A.g.e.*

gesinde kalan çok az sayıdaki insan, yıllarca, göç eden veya tehcire tabi tutulan yakınlarının bir gün döneceği umudunu taşımışlardır ama çok azı dönebilmiştir.

1915 yılından itibaren başlayan Kürt mültecilerin Anadolu köyleri, kasabaları, şehirleri ve steplerindeki sürgününün, devlet için 1923'te de son bulması isteniyordu. Ancak konu o kadar önemliydi ki, 1930'lu yılların ortalarına kadar, gizli veya açık, konu hep devletin gündeminde kalmıştır. Kürtler için sonraki dönemlerde de sürgünler hiç bir zaman bitmedi.

I. Dünya Savaşı sırasında gerçekleşen Kürt Tehciri'nden bu yana yüz yıldan fazla zaman geçti. Kastamonu'da, Bursa'da, Aydın'da, Antalya'da, Adana'da, Kayseri'de, Isparta'da ve çok bilinen Ankara-Konya bölgesinde, kaç Kürt mülteci kaldı, bilen yoktur. Oralarda kalan mültecilerin torunlarından ne kadarı bugün Kürt olduğunu bilmektedir, ne kadarı başka bir kimliğe/Türk kimliğine asimile olmuştur? Bu soruların cevaplarını verebilecek kimse yoktur.

Bir süre önce, sosyolog yazar Pervin Erbil tarafından, Konya Kulu ilçesi Burunağıl Köyü'nde yapılan bir sosyolojik araştırma ilginçtir.³² Araştırmada, 1916 yılında Ağrı Patnos'tan göç eden ettirilen, zaman içinde, Burunağıl'da toplanan Kürt mültecilerin durumu bilimsel bir şekilde incelenmektedir. Araştırmada, Patnos'tan çıktıklarında Kürtçe konuşan insanların torunlarından bugün Kürtçe bilen olmadığı anlaşıyor. Yani günümüzde büyük bir kasaba hâlinde bulunan Burunağıl köyünde Kürt mültecilerin tamamı kimliğini yitirmiştir. Anadolu'da bunun gibi yüzlerce, binlerce yerleşim yeri vardır. Kastamonu-Sinop bölgesinde bile 1930'lu yıllara kadar, adı "Kürt" ile başlayan onlarca köy vardı. Bu güne kadar, çok önemli bir sosyolojik olay olan 1916 Kürt Tehciri hakkında, Pervin Erbil ve Fuat DüNDAR'dan başka akademik çalışma yapan olmamıştır.

32 Erbil, *Zagros'un Ötesine*.

2-) 1916 KÜRT TEHCİRİ'NDEN BAZI ÖRNEKLER

1915-1917 yılları arasında, özellikle de 1916 yılında, savaş bölgesi Erzurum, Bitlis ve Van illerinden; Anadolu'nun çeşitli illerine, İTC Hükümeti'nin planlı politikalarıyla çok sayıda Kürt göç ettirilmiştir. Bu göçe, savaşın sonucu olarak *zorunlu göç* süsü verilse de, aslında olan, bir *zorla göç* uygulaması, yani sürgün, yani tehcirdir. Genel olarak kamuoyuna, bu durum, *savaştan kaçan mülteciler*, *Vilâyat-ı Şarkîye Müslüman Mültecileri*, hatta *Türk Mülteciler* diye açıklansa da; bu mültecilerin büyük çoğunluğunun, hatta tamamına yakının Kürt olduğu bilinmektedir. Bu durum, zamanın Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın gizli şifreli yazışmalarından da açıkça görülmektedir.

Erzurum bölgesinde savaştan kaçanlar, ilk sıralarda, savaş bölgesine yakın, daha batıdaki Harput ve Sivas illerine sığınmışlardır. Bitlis, Van ve Muş yörelerinden kaçanlar ise genellikle, Güney'e yönelmiş, Diyarbakir ve Urfa bölgesinde toplanmışlardır. Ancak 1916 yılı yaz aylarından itibaren, önceki bölümde genişçe anlattığımız gibi, Dâhiliye Nazırı Talat'ın emriyle, burada toplananların sürgün yönü, Batı'ya, Anadolu'ya çevrilmiştir. Genellikle yaşlı, kadın ve çocuklardan oluşan bu insanlar, sadece savaştan kaçtıklarını sanmışlar; aylarca yıllarca, hayvanlarla, yaya, kağı arabalarıyla, tren vagonlarıyla yapılan yolculuklar sonunda yaşamlarını kaybetmiş, yaşayanlar da, nereye sürgün edildiklerini dahi anlayamamışlardır.

Hayatta kalabilen bu bahtsız insanların savaştan sonra vatanlarına dönmelerine de izin verilmemiştir. Çeşitli şekillerde vatanlarına ulaşabilen çok az sayıda insan dışında, Anadolu içlerinde eriyip gitmişlerdir. Günümüzde, Adana'da, Ankara'da, Antalya'da, Isparta'da, Konya'da, Kırşehir'de, Niğde'de, Kastamonu'da ve diğer pek çok yerde, bu insanların torunları, torunlarının torunları yaşamaktadır. Birçoğu, etnik kimliğini, soyunu yitirmiştir, kim olduğunu bilememektedir.

Bu bölümde, I. Dünya Savaşı sırasında, tehcire tabi tutulan Kürtlerden, bazı ilginç portreler sunacağız.

Sibkanlı Abdülmecid Bey

Savaşın başlangıcında Osmanlı Ordusu saflarında Ruslara karşı savaşan Kürtlerin de sürgüne mecbur edilmesi ayrıca dramatik bir

durumdur. İttihatçılara göre onlar Kürttür ve kendileri için bir şey yapma ihtimali vardır. Rus işgali için bahanesidir. Anadolu içlerine gönderilip asimile edilmeleri istenmektedir. Savaşın başlangıcında, Osmanlı Cephesi'nin en önünde çarpışan, alaylara komutanlık yapan Kürt ileri gelenleri de sürgünden kurtulamazlar. Bunlardan biri de Sibkan Aşireti Reisi Abdülmecid Bey'dir.³³ Savaş sırasında genç bir teğmen olan Kadri Cemilpaşa, Abdülmecid Bey'in dramatik durumunu anılarında şöyle anlatmaktadır:

"Erzurum'da Aşiret Alayları İhtiyat Tugayı'nda altı ay yedek subay olarak görev yaptıktan sonra, beni Ahlat'ta bulunan 23. Süvari Alayı'na verdiler. Yol üzerinde Hınıs'tan geçerken, Sibkan Aşireti Reisi ve Hamidiye Miralayını ünlü Abdülmecid Bey'in yaralı olarak Hınıs'ta olduğunu söylediler. Cesaret ve civanmertliğiyle namı bu değerli şahsiyeti tanımayı ganimet bildim. Şehrin haricinde kurulmuş bir çadırda yaralı olarak yatıyordu. Kendimi tanıttım, niyetim yarım saatlik bir ziyaretten sonra yoluma devam etmektir. Fakat beni yemeğe alıyordu, bende yemek hazırlanıncaya kadar milli mesele konusunda hasbıhal etmek fırsatını kaçırmak istemedim. Şarapnelle diz kapağından yaralanmış, ıstırap çekmekte idi. Orada bulunduğum iki-üç saatlik süre içinde, çadırına uğrayan jandarmalar; 'Kaza Kaymakamı Tahir Bey'in emri var, buradan içerlere doğru gitmelisin, burada kalamazsın' diye tebligatta bulunuyorlardı (Onu da göçe zorluyorlardı).... Omzunda miralay apoletini taşıyan Abdülmecid Bey'e bir jandarma neferi hakimane bir tarzda ihtarda bulunuyordu."³⁴

Kör Hüseyin Paşa

1916 Kürt Tehciri sırasında sürgün edilen Kürt liderden biri, savaşın başlangıcında Osmanlı ordusuna büyük destek veren Hamidiye Alayları ünlü komutanı Haydaran Aşireti Reisi Kör Hüseyin Paşa'dır. Rus işgalinin ilerlemesi üzerine Hüseyin Paşa bölgeden uzaklaştırıldı. Dâhiliye Nezareti'ne bağlı göç kuruluğu AMMU. Kör Hüseyin Paşa için, Konya'da iskân edilmesi kararı alındığını bildirir. Ancak Hüseyin Paşa, iskân edildiği yerden kaçarak, Urfa-Adıyaman bölgesine gelir. Önceki bölümlerde de verdiğimiz gibi, Hüseyin Paşa'nın Kürt

33 Abdülmecid Bey, ellili, altmışlı yıllarda birkaç dönem TBMM'de Ağrı milletvekilliği yapan Halis Öztürk'ün babasıdır Abdülmecid Bey. 1930 yılında sürgünde öldü.

34 Cemilpaşa, Kadri (Zinar Silopi), *Doza Kürdistan*, s. 45.

bölgesinden uzaklaştırılmasıyla ilgili , 1916-1918 yılları arasında, çok sayıda yazışma olduğu anlaşıyor.³⁵

Kör Hüseyin Paşa, o dönemde bölgede kalmayı başarsa da, 1925 İsyanı sonrasında, isyana katılmadığı hâlde, yine Batı'ya sürülecektir. Oradan kaçıp Suriye'ye geçtikten sonra, Osmanlı Devleti için yaptıklarından pişmanlık duyacaktır. Kör Hüseyin Paşa, 1930 yılında, bir diğer pişman Kürt lideri Mutkili Hacı Musa Bey'in oğlu Medeni tarafından öldürülecektir.³⁶

Esedê Xalid

Esedê Xalid, Hamidiye Hafif Süvari Alaylarının ünlü komutanlarından. Savaşın başında cephededir ama Rus işgalından sonra o da mülteci durumuna düşer, bölgeden uzaklaştırılır, ekmeek bulamaz hâle gelir. Bu yüzden genç ve güzel kızı Gülê'yi Siverekli zengin, yaşlı bir ağa olan Remo'ya para karşılığı vermek zorunda kalır. Buna çok üzüdür. Esedê Xalid'in içine düştüğü durum kılamlara konu olur.

Yazar Yaşar Kemal

Savaş gerekçesiyle Van'dan göç ettirilen ailelerden biri de ünlü romancı Yaşar Kemal'in ailesidir. Babası Sadık Bey, annesi Nigar Hanım, Van'ın Muradiye ilçesi Ernis Köyü'nde (Günceli Kasabası) yaşıyorlardı. Kürt *Lavan* Aşireti'ne mensupturlar. Rus işgalı dolayısıyla 1916 yılı bahar aylarında aile bir kabileyle beraber önce Diyarbakir'e gelir. Sonra Urfa'ya, daha sonra İslâhiye'ye ve en son olarak, Adana ili Kadirli İlçesi'ne gelirler.

Yaşar Kemal'in büyüklerinden aktardığına göre, Kadirli'ye gelen Adana Muhacirin Komisyonu başkanının emriyle, aile bir Türkmen köyüne, Hemite'ye (Gökçeadam) yerleştirilmiştir. Yukarıdaki bölümlerde anlattığımız gibi, göç ettirilen Kürtler, Dâbihiye Nazım Talat Paşa'nın emirleri doğrultusunda, asimilasyon amacıyla, Kürt illerinden uzaklaştırılmış ve yerleştirilirken de yerli nüfusun %5'ini geçmemelerine

35 BAO DH ŞFR, 77/50 ve 74/267. Bkz. Dündar, *İttihat ve Terakki'nin*, s. 1^{ci}.

36 Bu konuda daha fazla bilgi için bu kitabın "Savaşa Katılmayan Kürtler Abdurrezak Bedirhan'ın Girişimleri" adlı bölüme bakılabilir.

dikkat edilmiştir. Yaşar Kemal'in ailesi gibi pek çok aile, aralarında Kürtçe konuşmasın diye köylere tek tek dağıtılmışlardır.

Asıl adı Kemal Sadık olan ve daha sonra Gökçeli soyadını alan Yaşar Kemal, 1923 yılında bu köyde doğmuştur. Elbette buna benzer, isimsiz binlerce, on binlerce aile, Anadolu'nun çeşitli yerlerine dağıtılmıştır. Yaşar Kemal ünlü olduğundan dolayı durumunu kısmen bilebiliyoruz.

Din Âlimi Sadrettin Yüksel

1916 Kürt sürgününe tabi tutulanlardan biri de, Türkiye'de İslam âlimi olarak ünlenen, İslami çevrelerde çok iyi tanınan ve üstat olarak nitelendirilen Sadrettin Yüksel'in ailesidir. S. Yüksel'in babası Haydaran aşireti mensubu Tahir Efendi, bazı akrabalarıyla beraber, 1916 yılında, Bitlis'in Adilcevaz ilçesi Koçeri köyünden göç ettikten sonra, Konya'nın Sarayönü ilçesine gelirler. S. Yüksel, 1920 yılında burada doğar. Birkaç yıl sonra çocukken köyüne döner ve çocukluk yılları, aynı köyde bulunan Hamidiye Alayları eski komutanı Kör Hüseyin Paşa'nın yanında geçer. Başta Norşen olmak üzere çeşitli medreselerde okumuş, tanınan bir İslam âlimi olmuştur. Bir din adamı olarak müftülük dahil çeşitli görevler yapmıştır.

Sadrettin Yüksel, çeşitli yerlerde çeşitli dini görevlerde bulunduktan sonra, İstanbul'a yerleşmiş ve orada daha da ünlenmiştir. 2004 yılında vefat eden S. Yüksel'in, üç oğlu da kendisi gibi tanınan kişilerdir. Ortanca oğlu *Metin Yüksel* (1959-1978), 1970'lerin sonunda İslamî gençliğin idolü bir gençti. İslamî gençliğin "Deniz Gezmiş'i" diye nitelendiriliyordu. 1979 yılında ülkücüler tarafından öldürüldü. İslamî çizgiden ayrılan büyük oğlu *Edip Yüksel*, seküler ve Kürt kimliğini savunan bir çizgi izlediği için babası tarafından aforoz edilmiş ve *mürtet* (dinden çıkma) ilan edilmiştir. Amerika'ya yerleşen Edip Yüksel renkli bir kişiliğe sahiptir ve çeşitli eserleri vardır. Küçük oğlu *Müfit Yüksel* ise hâlen Türkiye'de, İslamî kesimin tanınan araştırmacı yazarlarındandır. Bu ailenin 1916 Tehciri'yle Konya'ya geldiğini Müfit Yüksel'den öğrendim.³⁷

37 İslami kimlikli Sadrettin Yüksel ailesiyle ilgili pek çok kaynakta bilgi bulunmaktadır. Hâlen Amerika'da yaşayan, ailenin en ilginç kişisi Edip Yüksel'in yazdığı, *Norşin'den Arizona'ya Sıradan Bir Adamın Sıradışı Öyküsü* (Ozan Yayıncılık, 2017) kitabına da bakılabilir.

Yazar Hasan Kıyafet

Çok sayıda öykü ve romana imza atan sosyalist yazar Hasan Kıyafet'in ailesi de dönemin sürgünlerinden. Hasan Kıyafet'in anlattığına göre, savaş sırasında, babası pek çok aile gibi Erzurum'dan kağı arabasıyla yola çıkmış, aylar sonra; Kırşehir, Kaman ilçesi, Çığırkan köyüne kadar ulaşmış, kağının tekerinin kırıldığı yerde kalmıştır! Hasan Kıyafet, Kürt olduklarını bildiklerini, köylerindeki tek Kürt aile olduklarını, ancak ailece asimile olup, Kürtçe bilmediklerini belirtmektedir.

Ozan Ruhi Su

I. Dünya Savaşı yıllarında bölgeden Anadolu'ya göç etmek zorunda kalanlardan biri de ünlü ozan Ruhi Su'dur. Gerçek adı Mehmet olan ozanın, Van'da doğduğu, savaşın ortasında annesi ve babasını kaybettiği, tıpkı Yaşar Kemal'in ailesi gibi 1916'da, 5-6 yaşlarında iken Van'dan göç eden kabileler içinde Adana'ya kadar sürüklendiği bilinmektedir.

Küçük Mehmet Ruhi, Adana'da, kendisi gibi oraya göç ettirilen yoksul bir Kürt ailenin yanında evlatlık olarak büyür. Nüfusta, baba adı Abdullah, anne adı Hure (Hûrê, Hûrî) olarak görünmektedir.³⁸ Daha sonra Adana Yetimler Yurdu'na verilmiş, Adana'da öğretmen okuluna kayıt olmuştur.

Ruhi Su, Rus işgali dolayısıyla Ermenilerin Van'da egemen olduğu, Kürtlerin Van'dan göç ettiği yıllarda (1916-1917) ortada kalmış ve Kürt kabileleri içinde Adana'ya kadar sürüklenmiştir. O dönemle ilgili olarak 1915 Ermeni Tehciri bilindiği, 1916 Kürt Tehciri hiç bilinmediği için, Ruhi Su'nun Ermeni olabileceği tahmin edilmiştir. Oysa 1915-1918 yılları arasında, diğer bölgelerde büyük bir Ermeni Tehciri olmasına karşın; bu sıralarda Van merkezde Ermeni göçünden ziyade, Müslüman Kürt göçü vardır. Zira bu sırada Van Rus işgali altındaydı ve Van'ı bir Ermeni vali yönetiyordu.

1985 yılında ölen Ruhi Su, ölmeden önce, "I. Dünya Savaşı'nın ortada bıraktığı çocuklardan biriyim." der. 1984 yılında, *Milliyet Sanat* dergisi adına Zeynep Oral'la yaptığı söyleşide, gazetecinin deyişiyle,

38 Sedat Ulugana, *Tarih İçinde Konya'daki Kürtler*, Pêrî Yayınları, 2015, s. 83

“söz konusu çocukluğu olunca dilsiz kesiliyor” deniyor ve şöyle dediği belirtiliyor:

“Demin anlattıklarımı kimselere anlatmadım. Öksüz olduğumu çok kimseye söylemedim. Toplumumuzda hâlâ aşiret anlayışı var: İlk iş; ‘kimlerdensiniz?’ derler. Kendini yetiştirmiş olmanın önemi hâlâ anlaşılamadı.”³⁹

Ruhi Su’nun Ermeni olduğu şeklinde yaygın bir ezber vardır. Ancak bu konuda hiçbir belgeye ulaşamadık. Ölümünden sonra oğlu İlgin Su, bir röportajda, “Babamın bu güne kadar hiçbir akrabasının çıkmaması, Ermeni olma ihtimalini yükseltiyor.” der. Aslında Ruhi Su’nun Ermeni olabileceğini ilk yazan, oturduğu yerden herkesin yedi sülalesini bilen Yalçın Küçük’tür!..

Kürt olduğunu iddia edenler de vardır. Bu dönemde, İttihat Terakî’nin bir politikası olarak, genel olarak Ermeniler, Musul-Suriye bölgesine; Kürtler, Adana’ya, İç Anadolu’ya doğru sürüklenmişlerdir. Verilere bakıldığında, Ruhi Su’nun Kürt olma ihtimali, Ermeni olma ihtimalinden daha yüksektir. Türkülerini Türkçe söylemiştir. Çocukken hangi dili konuşuyordu? Bu konuda da bir bilgi yok veya var, biz bilmiyoruz. Ana dili, çocukluk dili, Türkçe miydi, Ermenice miydi, Kürtçe miydi?...

Mehmet Ruhi Su, tahmin veya iddia edildiği gibi Ermeni olabilir; Türk, Kürt veya başka bir halktan da olabilir, bilinmiyor. Bildiğimiz kadarıyla, bu güne kadar, bu konuda hiç kimse somut bir belge verememiştir; kendisi de, net bir şey söylememiştir. Bu çok önemli de değildir; ancak hem bu konuda, hem diğer pek çok konuda, Kürtlerin var olmadığı tezleriyle yapılan değerlendirmeler gerçeklerden uzak kalmaktadır.

Âşık Davut Telli

O dönemde Rus işgali dolayısıyla yalnız Kürtler değil, diğer Müslüman haklar da, bölgede Kürtlere göre çok daha az olan Türkler de göç etmiştir. Göç edenlerden biri de, Türk ozanı olarak bilinen Ercişli Âşık Davut Telli’dir. 1886-1956 yılları arasında yaşayan, şiirleri ve derlediği türkülerle tanınan Davut Telli ve ailesi de, Erciş’ten yola çıkarak Urfa’ya kadar ulaşmış, sonra Bilecik’e yerleşmişlerdir. Dâhiliye Nazırı Talat, özellikle Urfa Mutasarrıflığı’na gönderdiği şifreli telgraflarda Türk olan unsurların bölgede tutulması, Kürt olan unsurların

39 Zeynep Oral, Milliyet-Sanat, 2 Ocak 1984’ten aktaran *A.g.e.*, s. 82.

Batı'ya gönderilmesini emrediyordu. Bu talimat doğrultusunda Türk olduğu bilinen Davut Telli'nin ailesi Urfa'da tutulmuştur. Davut Telli, göç etmeyip geride kalanlar için şu dizeleri dile getirmiştir: Bu sefil Davut'un derdi yok sanma / Fani Dünya için beyhude yanma / Erciş'i terk etmek gam değil / İhtiyar analar atalar kaldı.⁴⁰

Konya Kulu Burunağıl Köyü Örneği

Araştırmacı Pervin Erbil, 20. yüzyıldaki Kürt tehcirlerinin toplumsal ve siyasal sonuçlarını incelerken saklı kalmış 1916 Kürt Tehciri gerçeğini fark ediyor. Genel olarak sürgüne tabi tutulmuş Kürtler, özel olarak 1916 Kürt Tehciri ile ilgili sosyolojik bir alan araştırması yapıyor. Araştırmaya göre, Patnos, Eleşkirt, Tutak yörelerinden, 1916-1917 yıllarında göç ettirilen ailelerden birkaçı, çileli yolculuklardan sonra, 1919 yılında toplanıp Konya Kulu'da Burunağıl adlı bir köy kurmuşlardır.

Zor koşullarda köye girip, konuyla ilgili bir alan araştırması yapan Pervin Erbil, 20. yüzyıldaki Kürt Tehciri gerçeğini ve 1916-1917 tehcirini değerlendirmiştir. Bu değerli çalışma sonunda Erbil, yüz yıl içinde (1916-2016) köyün tamamının Kürt kimliğini yitirdiğini ve bambaşka insanlar hâline geldiğini belirtiyor. Erbil'in araştırması, *Zagros'un Ötesine, Zamana Yayılmış Gizli Kalmış Kürt Tehciri Gerçeği* adıyla yayımlandı.

Pervin Erbil bu köye yerleşenlerle ilgili şöyle diyor:

“Burunağıl'da yaşamakta olan bugünün köylüsü, atalarının anayurtlarını Rus işgali nedeniyle terk etmek zorunda kaldıklarına inanmaktadırlar. Köylüye göre bu demografik hareket, içsel iradeyle ortaya çıkmıştır (...), artık çok uzaklarda kalan göçün hikâyesini de, göçün kendisi gibi doğal saymaktadırlar. Belki de, konuyu çok da fazla kurcalanmaması gerektiğini söyleyen sezgilerine uygun davranmaktadırlar.

Oysa bu öyküde doğal olmayan pek çok unsur bulunmaktadır ve İttihat-Terakki Hükümeti'nin yaratımı olan 1916-17 tehcirini güçlü bir biçimde çağrıştırmaktadır... Ağrılı köylü, bölgeye aç, sefil, perişan bir halde gelmiştir. Yolculuğuna komuta eden 'askeriye tarafından' Türk köylerine dağıtılmıştır. Köylü bu durumun anlamını kavramaz görünmektedir ya da sezgisel olarak gerçeği bilincinden uzak tutmaktadır.”⁴¹

40 Öğün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 32.

41 Erbil, *Zagros'un Ötesine*, s. 181-182.

3-) 1916 KÜRT TEHCİRİ SIRASINDA MUSTAFA KEMAL PAŞA DİYARBAKIR'DAYDI

Mustafa Kemal, ilk kez I. Dünya Savaşı yıllarında Kürdistan'da görev yapmış ve Kürtleri yakından tanımıştır. Erzurum, Bitlis ve Van illerinden; Diyarbakir bölgesine göçlerin olduğu, Anadolu'ya büyük Kürt sürgünü yaşandığı sıralarda (1916-1917) Mustafa Kemal Diyarbakir bölgesinde, üst düzey subay, general olarak görev yapıyordu.

Mustafa Kemal, savaşın başlamasından kısa bir süre önce Mart 1914'te yarbaylığa, yaklaşık bir yıl sonra Çanakkale Savaşı sırasında, 1 Haziran 1915'te albaylığa terfi etti. Rusya'nın Doğu Anadolu'yu işgal etmesi üzerine, Üçüncü Ordu'ya destek olmak üzere; Trakya'da bulunan İkinci Ordu ve buna bağlı, M. Kemal'in komutanı olduğu 16. Kolordu Karargâhı'nın, Diyarbakir-Elâzığ bölgesine kaydırılması kararlaştırıldı. 11 Mart 1916 tarihinde Edirne'den ayrılan Mustafa Kemal, 26 Mart 1916'da Diyarbakir'e ulaştı. Ulaştıktan birkaç gün sonra, 1 Nisan 1916'da mirlivalığa (tuğgeneralliğe) yükseltilerek "paşa" unvanını aldı. Diyarbakir ve Silvan'da iken; 1916 Ağustos ayında, Bitlis, Bingöl ve Muş'un Ruslardan geri alınması sırasında, komutanı olduğu 16. Kolordu ve özellikle bu kolorduya bağlı 5. Tümen önemli başarılar elde etti.

Elazığ'da bulunan İkinci Ordu Komutanı Ahmet İzzet Paşa'nın bir süreliğine izinli olarak İstanbul'a gitmesi üzerine, Elazığ'da bulunan İkinci Ordu Komutanlığına vekâleten atanan M. Kemal, 14 Nisan 1916 tarihinde göreve başlamak üzere, İkinci Ordu Karargâhı'nın bulunduğu Elâzığ'ın Palu İlçesi Sekerat⁴² köyüne giderek, Ahmet İzzet Paşa'dan görevi devraldı. Albay İsmet'le (İnönü) tanışması da, bu karargâhta gerçekleşti. Ahmet İzzet Paşa'nın izinden dönmesinden sonra, 1917 yılı Ocak ayında tekrar Silvan'a döndü.

5 Mart 1917 tarihinde, Silvan'daki 16. Kolordu Karargâhı İkinci Ordu Karargâhı'na dönüştürülerek, komutanlık merkezi Diyarbakir'e taşınmış ve M. Kemal, İkinci Ordu Komutanı olarak atanmıştır. Bu sırada M. Kemal'in başında bulunduğu İkinci Ordu ve savaş bölge-

42 Bu gün Elazığ Kovancılar ilçesi Yazıbaşı köyü

sindeki Üçüncü Ordu, Kafkas Cephesi Komutanlığı olarak birlikte organize edilmiş ve komutanlığa, İkinci Ordu eski komutanı Ahmet İzzet Paşa atanmıştır.

Mustafa Kemal Paşa, 13 Mart 1917 tarihinde tekrar Diyarbakır'a gelmiş ve bu tarihten, 5 Temmuz 1917 tarihinde Halep'te bulunan Yıldırım Orduları Grubu bünyesinde kurulacak olan 7. Ordu Komutanlığına atanıncaya kadar, yaklaşık dört ay daha Diyarbakır'da kalmıştır. Filistin cephesinde iken 1 Ekim 1918'de Şam, 25 Ekim'de Halep düşmüş ve 7 Kasım'da Adana'ya dönmek zorunda kalmıştır. Savaşın bittiği sıralarda, 11 Ekim 1918'de sadrazamlığa getirilen Ahmet İzzet Paşa'nın çağrısı üzerine, hükümette görev almak üzere 13 Kasım 1918'de İstanbul'a dönmüştür.⁴³

Mustafa Kemal, Kürtlerle ilk kez bu yıllarda (1916-1917) karşılaştı, tanıştı, kalplerini kazanmaya çalıştı. Celadet Ali Bedirhan, 1933 yılında, "Türkiye Cumhuriyeti Reisi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine" başlığıyla yazdığı mektupta Diyarbakır günleri için şöyle diyor:

"Zati fahimaneleri Diyarbakır'da bir Kürt muhitinde bulunuyordunuz.. Kürtlere hoş görünmek istediniz ve ilk defa olmak üzere, Elaziz'de idam ettirdiğiniz Dersim Mebusu Hayri Bey'in komutasında, karargâhınıza merbut bir Kürt taburu teşkil eylediniz. Efrad ve zabitanı kâmilten Kürt olan bu taburun kıyafeti de tamamen Kürt kıyafeti idi. Bu tabur efradı, şal, şepik, kolhoz giyiyor, Kürt hançeri takıyorlardı. Kumandanlar değilse de emirler kendi aralarında Kürtçe konuşuyorlardı Bu, Osmanlı ordusunda Kürtlere ilk defa yapılmış bir cemile⁴⁴ idi."⁴⁵

Mustafa Kemal, Diyarbakır günlerinde, ağırlıklı olarak sonradan adı *Gazi Köşkü* olarak değiştirilen *Semanoğlu Köşkü*'nde kalmıştır. Mustafa Kemal'in 11 ay kaldığı Semanoğlu Köşkü, Erdebil Köşkü ile birlikte, Mardin Kapı'da On Gözlü Köprü yakınlarında Dicle Nehri ve Hevsel Bahçeleri manzaralı bir yerdeydi. Hasan Hışyar Serdî, Mustafa Kemal'in, bu sıralarda bir taraftan camilere gittiğini hatta imamlık yaptığını, bir taraftan, bu köşte Ermeni ve Rum kızlarının katıldığı

43 Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleriyle Diyarbakır Tarihi*, Cilt-2, Diyarbakır Belediyesi Yayınları, 1990, s. 777-797.

44 "cemile"; hoşla gitmek için yapılan.

45 Bedirhan, *Bir Kürt Aydınından*, s. 29-30.

eğlenceler düzenlediğini yazmaktadır.⁴⁶ Celadet Ali Bedirhan, H. H. Serdî ve diğer pek çok gözlemci, bu dönemde Mustafa Kemal'in Kürt ileri gelenleriyle çok yakın olduğunu; sonradan bunların bir kısmını mebus, bakan yaparak ödüllendirdiğini; bir kısmını çeşitli gerekçelerle idam ettirdiğini veya öldürttüğünü belirtmektedirler.

Mustafa Kemal'in Bitlis Gezisi ve Kürt Muhacirler

Mustafa Kemal'in, I. Dünya Savaşı yıllarında, 7-30 Kasım 1916 tarihlerinde Silvan'da iken gerçekleştirdiği Bitlis gezisi, pek çok yönden önemlidir. Kürtleri ve bazı Kürt önderlerini yakından tanıdığı bu geziyle ilgili bazı konular (en çok da Cemilê Çeto ile yapılan görüşme) hâlen tam olarak bilinmemektedir. Rusların Bitlis'ten ayrıldığı sıralarda, 7 Kasım 1916 tarihinde Silvan'dan, 5. Tümen Komutanlığına yeni atanan Albay Ali Fuad (Cebesoy) ile birlikte, bir heyetle yola çıkan M. Kemal, 10 Kasım'da Bitlis'e varır. M. Kemal, yolda Veysel Karani ziyaretgâhında, "Hazret" adı ile bilinen, Norşênli Şeyh Ziyadeddin'in 150 kişilik mürit grubu tarafından karşılanır. Bitlis'e vardıktan sonra, özellikle din adamları ve aşiret reisleriyle iyi ilişkiler geliştirir. 18 Kasım'da, bölgenin ünlü şeyhi Küfrevî'nin türbesini ziyaret eder. Özellikle, kendisini karşılamaya müritlerini gönderen ve halk arasında "Şeyh Hazret" olarak bilinen Norşênli Şeyh Ziyadeddin'den çok yararlanır. Sonraki günlerde, Bitlis'te Mutki Aşireti Reisi Hacı Musa ve kardeşi Nuh ile birkaç kez görüşüp dostluklar geliştirir.

22 Kasım'da Bitlis'ten ayrılan M. Kemal birkaç gün, Siirt, Garzan bölgesinde askeri birlikleri gezer. Bu sırada Pencînarî Aşireti Reisi Cemilê Çeto ile de görüşmek ister ancak Cemilê Çeto, iki gün üst üste M. Kemal'in davetine gitmez. Bazı arabulucuların araya girmesiyle, Cemilê Çeto, 28 Kasım'da bazı adamlarıyla birlikte gelip M. Kemal'le görüşür. M. Kemal iki gün sonra (30 Kasım 1916) Silvan'a döner.⁴⁷

Bu sıralarda, Erzurum, Bitlis ve Van gibi kuzey illerinden Diyarbekir'e doğru büyük bir Kürt göçü vardı. M. Kemal, 7-30 Kasım günleri arasında Bitlis'e gidip gelirken günlüklerinde bu gezi sırasında, muha-

46 Serdî, *Görüş ve Anılarım*, s. 128.

47 Tezer, *Atatürk'ün Hatıra Defteri*, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Kurumu Yayınları'ndan aktaran *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, s. 61-69.

cirlerin durumunu ve yol kenarlarında bazı insan ölüleriyle karşılaş-
tığını belirtiyor, konuyu daha fazla anlatmıyor. 7 Kasım 1916 tarihli
günlüğünde şöyle diyor:

“Silvan’dan Bitlis’e gitmek üzere hareket ettim... Batman (Malabadi)
köprüsünü geçer geçmez yol üzerinde ölü gibi yatmış, kalmış bir adam,
açlıktan. Köprü ile konak mahallimiz arasında aynı halde iki adam. Mu-
hacir imişler. Batman köprüsü ile Silvan arasında ve köprüden sonra yeni
ölmüş iki beygir, insanlar ve hayvanlar açlıktan ölüyorlar...”⁴⁸

9 Kasım tarihli günlüğünde de bu konuda şunları yazıyor:

“Saat 8 evvelde Ziyareti Veyselkarani’den hareket olundu. Eşyalarımız
saat 7 evvelde. Ziyaret önünde Şeyh Hazret gönüllülerinden 150 kişiye
tesadüf ettik. Bunları gözden geçirdim, iaşelerinin temini istirahatında
bulundular. Erzak taşıyan bir Kürt istidası (3 hayvanını Kürtler almışlar).
Yollarda birçok muhacir gördük, Bitlis’e avdet ediyorlar. Cümlesi aç, sefil,
ölüme mahkûm bir halde. 4-5 yaşlarında bir çocuğu ebeveyni yol üzerinde
terk etmiş, bir karı-kocanın peşine takılmış. Onları ağlayarak arkadan ta-
kip ediyor. Kendilerini niçin çocuğu almadıkları için tekdir ettim. ‘Bizim
evladımız değildir.’ dediler.”⁴⁹

Yine aynı günde şöyle deniyor:

“... Yol boyunca iki kere insan cesetleri ve kemikler gördük. Açlıktan ölüp
kalan hayvanlar gibi... Yolda Ömer namında 12 yaşında bir çocuk gördüm.
Bunu yanıma aldım. Bu görülünce, daha böyle üç tane, annesi-babası
ölmüş yetimler getirdiler, onlara da para vermekle iktifa ettim.”⁵⁰

Mustafa Kemal, bölgede (Silvan ve Diyarbekir) kaldığı yaklaşık
bir buçuk yıl boyunca (27 Mart 1916 - 9 Temmuz 1917), halkla insani
ve sıcak ilişkiler kurmuş, dostluklar geliştirmiş ve 19 Mayıs 1919
sonrasında, bunu çok iyi kullanmıştır. Silvan’da iken kaldığı evin
sahibi Hazrolu Mehmet (Budak), karargâh binasının sahibi Sadık Ağa
(Üstün), Hüseyin ve Ali Ağa (Azizoğlu) gibi bazı Kürt ileri gelenle-
riyle dostluklar kurmuştur. Birkaç yıl sonra Samsun’a çıkıp sürecin
bir numaralı aktörü hâline gelince, bu dönemde tanıştığı yukarıda adı
geçen kişilerden yararlanacaktır. Özellikle Bitlisli Şeyh Ziyadeddin
(Şeyh Hazret), sonraki yıllarda, bölgedeki insanların Mustafa Kemal

48 Tezer, *Atatürk’ün Hatıra Defteri*, s. 65 ve Çalışlar, *On Yıllık Savaş*.

49 Tezer, *Atatürk’ün Hatıra Defteri*, 1972, s. 68; Çalışlar, *On Yıllık Savaş*, s. 620.

50 Tezer, *Atatürk’ün Hatıra Defteri*, s. 66-67

hareketine destek vermesi konusunda çok büyük katkı sunacaktır. Yine bu sırada tanıştığı ve çok da anlaşılamadığı belirtilen, Pencînarî Aşireti Reisi Cemilê Çeto'dan da, sonraki dönemde yararlanacaktır. Ancak yararlandığı Cemilê Çeto, isyana katılmadığı hâlde, 1925 İsyanı sonrasında idam edilecektir.

Mustafa Kemal'in 16. Kolordu Komutanı iken bölgedeki Kürt ileri gelenleriyle geliştirdiği ilişkiler, bu dönemden üç yıl sonra, Samsun'a çıkmasından bir buçuk ay önce, daha İstanbul'da iken kendisiyle ilgili bir suçlama şeklinde gündeme gelir. Adana'da kendisi ve emrindeki askerlerle ilgili bazı olumsuz haberler yayımlanır. Bunun üzerine, Mustafa Kemal, 14 Mart 1919 tarihinde Harbiye Nezareti'ne bir tahrirat (resmi açıklama) gönderir. Bu tahriratta Kolordu Komutanı olarak bölgede yaptığı görevi için şöyle diyecektir:

“Arkadaşlarımın bu alçakça suçlamaya karşın ne diyeceklerini bilemem. Yalnız kendi adıma bildiririm ki, benim Anafartalar'da, Kürdistan'da, Suriye'de, başlarında bulunmakla iftihar duyduğum kahraman ordular, haydutlardan değil, soylu Osmanlı milletinin namuslu evlatlarından oluşuyordu.”⁵¹

51 *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, s. 297; Sadi Borak, *Öyküleriyle Atatürk'ün Özel Mektupları*, Çağdaş Yayınları, s. 139.

4-) ERMENİLERDEN VE KÜRTLERDEN BOŞALAN YERLERE, BALKAN VE KAFKASLARDAN GETİRİLEN MÜSLÜMAN TOPLULUKLAR YERLEŞTİRİLİYOR

I. Dünya Savaşı Öncesinde Kafkaslardan, Kürt ve Ermeni Bölgelerine Göçler

1853-1859 Kırım Harbi sonrasında itibaren, Rusya'ya ait Kafkasya topraklarından Osmanlı topraklarına yoğun göçler başlamıştı. Bu dönemde özellikle Kafkaslardan Anadolu'ya bir Çerkez göçü olur. Resmi kayıt tutulmamasına karşın, 1850-1877 yılları arasında bir milyonu aşkın muhacirin, Kafkas ve Balkanlardan Anadolu'ya geldiği tahmin edilmektedir. 1877 (1293) yılında başlayan ve 1878 yılında devam eden Osmanlı-Rus Savaşı (93 Harbi) sonrasında kayıtlar, daha üzenli tutulmaya başlanmıştır.

93 Harbi'nde Osmanlı İmparatorluğunun Rusya'ya yenilmesiyle, Kafkas göçleri doruk noktasına ulaştı. Kafkasya'dan, Çerkez, Tatar, Gürcü, Kabartay, Karaçay, Nogay, Çeçen, Dağıstan, Abaza, Ahıska gibi Müslüman veya Türk soylu halklardan Anadolu'ya göç akını oldu. Göç edenler Anadolu'ya dağıtılırken yakın olduğu için, Erzurum, Mamuretül-aziz, Van ve Bitlis bölgesine, özellikle Van Gölü çevresine yerleştirildiler. Anadolu'ya dağıtılanların bir kısmı, geldiklerine pişman olup geri dönmek istese de bu fazla mümkün olmamıştır.⁵² İşin ilginç yanı, Çarlık Rusyası baskısıyla Anadolu'ya göç eden Kafkas Halklarına, Türk olmanın dışında bir şans tanınmazken; Rusya'da kalanlar, Rusya'daki sosyalist devrimin de etkisiyle asimilasyondan fazla etkilenmeden ulusal varlıklarını korudular.

Süreç içerisinde, Kürtlerin yoğun olarak yaşadığı bölgelere yerleştirilen Kafkas göçmenleriyle ilgili bazı örnekler şöyledir:

- 11 Haziran 1885 tarihli bir belgede, Kafkasya'dan gelen 9040 hane muhacir on vilayete dağıtılırken; Kürtlerin yoğunluklu yaşadığı

52 *Osmanlı Arşivlerinde Kafkas Göçleri*, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2012.

yerlerden Erzurum Vilayeti Bayezid Sancağı'na 600 hane, Muş ve Siird sancaklarına 1500 hane dağıtılmıştır.⁵³

- 14 Temmuz 1893 tarihli bir belgede, Diyarbekir'e 450, Mamuretül-aziz'e 809 muhacirin yerleştirildiği belirtilmektedir.⁵⁴

- 22 Ağustos 1901'de Sadrazam Halil Rıfat imzalı belgede, Rusya'nın Revan Sancağı ve Dağıstan'dan gelen muhacirlerin, Muş Ovası, Bitlis ve Siirt'e nasıl dağıtılacağı, kendilerine ne kadar arazi verileceği genişçe anlatılmaktadır.⁵⁵

- 28 Ekim 1901'de Sadrazam Halil Rıfat imzalı bir belgede, Muş Sancağı'na yerleştirilen Çeçen muhacirlerin mali durumuyla ilgili bilgilere yer verilmektedir.⁵⁶

- 8 Temmuz 1903 tarihinde ise Sadrazam Ferid imzalı bir belgede, Dağıstan'dan gelen Şeyh Şamil kabilesi muhacirlerinin Varto kazasına nasıl yerleştirileceği anlatılmaktadır.⁵⁷

20. yüzyılın başında Kafkaslardan Anadolu'ya göçler devam etti. 1910'ların başına kadar, yukarıda verdiğimiz örneklerde görüldüğü gibi, Kürt ve Ermenilerin yoğun olduğu Van Gölü çevresine Müslüman veya Türkçe konuşan muhacirler yerleştirilmiştir. I. Dünya Savaşı öncesinde bölgede %10-15 dolaylarında bulunan Türk varlığı, ağırlıklı olarak bu muhacirlerden oluşmaktadır.

I. Dünya Savaşı öncesindeki birkaç yıllık süreçte ve 1912-1913 yıllarında gerçekleşen Balkan Savaşları sonunda, Osmanlı Devleti, yaklaşık olarak topraklarının üçte birini kaybedince, bu kez Balkanlardan Anadolu'ya göçler başladı. 23 milyonluk nüfusun, büyük çoğunluğu Hristiyan olmak üzere, 5 milyonu imparatorluktan koptu. Özellikle Rusya'nın panislavist politikalarının sonucu, Balkanların Hristiyanlaştırılması girişimleri ve Müslüman katliamları, ağırlıklı olarak Balkanlar'dan Anadolu'ya Müslüman göçünü tetikledi. Bu dönemde iktidar olan İTC de, Anadolu'da Türk ve Müslüman bir yapı oluşturma plan ve projeleri içindeydi. Dolayısıyla İTC bu geliş-

53 A.g.e. Cilt-1, s. 391.

54 A.g.e., Cilt-1, s. 500

55 A.g.e., Cilt-1, s. 525

56 A.g.e., Cilt-2, s. 182

57 A.g.e., Cilt-1, s. 543

meden memnun da kaldı. Balkanlar'dan Anadolu'ya Müslümanlar, Anadolu'dan Balkanlar'a Hristiyanların göç etmesi İTC'nin istediği bir durumdu. Anadolu'ya göç edenlerin bir kısmı Türk dil grubuna mensupken; Müslüman olmalarından dolayı, Boşnak, Arnavut, Pomak, Çerkez, Gürcü gibi çeşitli unsurlardan da çok sayıda insan vardı. Yani Anadolu'ya göç edenlerin bir kısmı hiç Türkçe bilmiyordu; Müslümanlaşmış halklardı, kendilerini Osmanlıya ait hissediyorlardı. Uzak olduğu için bu göçmenlerden çok azı Kürt coğrafyasına getirilebildi. Yarım milyonu geçtiği belirtilen bu göçmenler, ağırlıklı olarak Ege ve Marmara bölgelerine yerleştirildiler.

Kayıtların tutulmaya başlandığı 1877 yılından (93 Harbi'nden) I. Dünya Savaşı'na kadar, istatistiklere göre Osmanlı topraklarına 854.870 muhacir gelmiştir. Bunların yaklaşık 500 bininin 93 Harbinden sonra, 300 bininin Balkan Harplerinden sonra göç ettiği tespit edilmiştir.⁵⁸

Karşılıklı göçlerden sonra, dönemin iktidarı İttihat Terakki, Anadolu'ya çekilme ve Anadolu'yu tamamıyla Müslümanlaştırma ve Türkleştirme politikalarını daha da geliştirdi. Bu politikanın sonucu olarak, gayrimüslimlerin Anadolu'dan ve Doğu Anadolu'dan uzaklaştırılması, imparatorluğun kaybettiği topraklarda kalan Müslüman-Türk unsurların da Anadolu'ya getirilmesi için daha yoğun bir çalışma içine girildi.

I. Dünya Savaşı, 1915 Ermeni Tehciri ve 1916 Kürt Tehciri Sonrasında, Bölgeye Türk Soylu ve Müslüman Unsurların Yerleştirilmesi

I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında, öncelikle 1915 Ermeni Tehciri ile boşalan Kürdistan coğrafyasına, Balkan Savaşları sonucunda Anadolu'ya göç eden, Türk dil grubuna mensup halklar ve Müslüman topluluklar yerleştirilmek isteniyordu. Bazı Bosnalı toplulukların Diyarbakir bölgesine yerleştirilmesi için, 1915 yaz aylarında yoğun bir haberleşme trafiği yaşandığı görülüyor. Kafkas Cephesi'nde Ruslarla yapılan savaştan dolayı, bu dönemde, kuzey bölgesinde, henüz fazla bir boşalma olmamıştı. Dâhiliye Nezareti'ne bağlı İAMM, bu konuda,

58 MAZC, D, İ, 4, C. II, Ankara 1991, s. 215'ten aktaran Öğün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 5.

1915 yılı Haziran-Temmuz aylarında Diyarbekir Vilayeti'ne emirler yağdırmıştır. Bunların bir kısmı tarih sırasına göre aşağıdadır.

- 6 Haziran 1915 tarihinde, İAMM'dan Diyarbekir Vilayeti'ne gönderilen yazıda, "Milli özelliklerini kaybetmelerini ve dillerini unutmalarını kısa sürede sağlamak için dağınık bir biçimde yerleştirilmeleri" istenen Arnavut sığınmacıların, bir kısmının Diyarbekir'e de gönderileceği belirtiliyordu.⁵⁹

- 17 Haziran 1915 tarihinde, İAMM'dan Diyarbekir'e gönderilen yazıda, Ermenilerden boşalan yerlere ne kadar göçmen yerleştirilebileceği soruluyordu.⁶⁰

- 22 Haziran 1915'te, İAMM'dan Diyarbekir'e gönderilen yazıda, Ermenilerin boşalttığı köy ve kasabalardaki okulların Müslüman sığınmacılar için hazırlanması isteniyordu.⁶¹

- 30 Haziran 1915'te, İAMM'dan Konya'ya gönderilen yazıda, Konya'da geçici olarak yerleştirilmiş bulunan 181 Bosnalı ailenin Diyarbekir'e gönderilmesi emrediliyordu.⁶²

- 1 Temmuz 1915'te, İAMM'dan Diyarbekir'e gönderilen emirde, Bulgaristan ve Yunanistan'dan Diyarbekir'e gelen sığınmacıların hemen yerleştirilmesi isteniyordu.⁶³

- 14 Aralık 1915'te, İAMM'dan Diyarbekir'e gönderilen yazıda, Bayezid ve Diyadin'den savaş dolayısıyla gelen Türk mültecilerin acilen Silvan'a yerleştirilmeleri, geçimlerinin de "emvâl-i metruke" (terk edilmiş ve sahipleri terk ettiği için hazineye intikal etmiş mallar) bütçesinden sağlanması isteniyordu.⁶⁴

- 27 Aralık 1915'te Diyarbekir Vali Yardımcısı İbrahim Bedreddin imzasıyla Dâhiliye Nazırlığı'na gönderilen yazıda, terk edilmiş mülklere (emvâl-i metruke) Türk unsurları yerleştirmek için iki bin lira para istiyordu.⁶⁵

59 BOA DH ŞFR 54/246. Bkz. Üngör, *Modern Türkiye'nin İnşası*, s. 210.

60 BOA DH ŞFR 54/039. Bkz. *A.g.e.*, s. 210.

61 BOA DH ŞFR 54/101. Bkz. *A.g.e.*, s. 210.

62 BOA DH ŞFR 54/216. Bkz. *A.g.e.*, s. 210.

63 BOA DH ŞFR 54/246. Bkz. *A.g.e.*, s. 210.

64 BOA DH ŞFR 59/7. Bkz. *A.g.e.*, s. 211.

65 BCA 272 74/64. 2.5. Bkz. *A.g.e.*, s. 212.

- 26 Şubat 1916'da, İAMM'dan Diyarbekir'e gönderilen yazıda, Kürt olamayan Osmanlı sığınmacıları, Türk asıllı olmayan mülteciler gibi Urfa, Ayıntap ve Maraş yönünde gönderilmemeleri, Bitlis'ten Diyarbekir'e vardığında, il sınırları içinde yerleştirilmeleri önemle belirtiliyordu.⁶⁶

- 28 Şubat 1916'da, Dâhiliye Nazırı Talat'tan Diyarbekir Vilayeti'ne gönderilen bir yazıda, Muş Mebusu İlyas Sami ve Genç Mebusu Mehmet Efendi'nin, aileleriyle birlikte Diyarbekir'de yerleştirilmeleri sağlanıyordu.⁶⁷

- 3 Eylül 1916'da, AMMU'dan Diyarbekir Vilayeti'ne çekilen telgrafta, Diyarbekir'de terk edilmiş binaların, Bitlis'ten gelen Türk sığınmacılara ayrılması isteniyordu.⁶⁸ Aynı sıralarda Diyarbekir'deki Kürt sığınmacıların ise Batı'ya gönderilmesine devam ediliyordu.

Osmanlı Hükümeti, Ermenilerden boşalan yerlere, özellikle Kürtlerin yerleşmemesi için büyük çaba içindeydi. Balkanlardan, Kafkaslardan göç eden Türk dil grubuna mensup Müslüman halkların, Ermenilerden boşalan yerlere yerleştirilmesi çalışması yapılıyordu. Rus işgali dolayısıyla boşalan Erzurum, Bitlis ve Van gibi yerler için henüz bir şey yapılamıyordu. Dolayısıyla, Kürtlerin yoğun yaşadıkları Mamuretül-aziz (Elâzığ) ve Diyarbekir illerinde bu çalışmalar hızlandırılmıştı. Diyarbekirle ilgili yukarıda verdiğimiz çalışmalar gibi, Mamuretül-aziz için de bazı yerleştirme girişimleri vardı.

O dönemde ve sonraki yıllarda, özellikle Elâzığ'ın doğu bölgesindeki köy ve kasabalara da, çok miktarda Türk diline mensup halklardan muhacirler yerleştirilmiştir. O dönemde bir kısmı Mamuretül-aziz, bir kısmı Diyarbekir Vilayeti sınırları içinde olan Palu (Kovancılar, Arıcak), Maden (Sivrice) köylerine yerleştirilenlerin bir kısmı dayanmayıp, kaçak olarak dönerken bir kısmı yeni yerleşim merkezleri oluşturmuşlardır. O dönemde Palu'ya gönderilmiş Pomak muhacirler, Palu'da bir mahalle oluşturmuşlardı.⁶⁹

66 BOA DH ŞFR 61/12. Bkz. *A.g.e.*, s. 211.

67 BOA DH ŞFR 61/139. Bkz. *A.g.e.*, s. 211.

68 BOA DH ŞFR 54/101. Bkz. *A.g.e.*, s. 211.

69 Süleyman Yapıcı, *Palu: Tarih-Kültür-İdari ve Sosyal Yapı*, Şark Pazarlama, Elazığ, 2002, s. 208-211.

I. Dünya Savaşı sırasında, bir taraftan güvenli olmadığı gerekçesiyle, Erzurum, Van ve Bitlis illeri Kürtlerden boşaltılıyor; diğer taraftan Osmanlı İmparatorluğunun kaybettiği Balkanlardan, Kafkaslardan, Kırım'dan *muhacir* getirtilip bölgeye yerleştiriliyordu. Erzurum, Muş Ovası ve Van Gölü çevresine, bu dönemde çok sayıda, Türk dil grubuna mensup veya Müslüman Kafkas muhacirinin yerleştirildiği bilinmektedir. Çerkez, Abaza, Çeçen, Gürcü, Oset, Papak, Terekeme, Azeri gibi Kafkas halkları, Van Gölü çevresinde Ermenilerden ve Kürtlerden boşalan yerlere yerleştirilmişlerdir. Kafkaslardan kaçan Müslüman halklar için, savaş sırasında Kürtlerden ve Ermenilerden boşaltılan Van Gölü çevresi, önemli bir sığınak olmuştur. Aynı sıralarda, savaş dolayısıyla daha önce Anadolu'ya gönderilen Kürt göçmenlerin yerlerine dönmelerine ise izin verilmemiştir.

Savaşın bittiği 1918'de, Balkanlardan gelen ve Konya bölgesinde beklemekte olan 800 kişilik bir Pomak grubu Van'a gönderilir. Yusuf Hallaçoğlu'nun belirttiğine göre, o sıralarda, yine Konya'da beklemekte olan *Hasaniler* adlı bir Yörük grubu da Bitlis'e gönderilip yerleştirilmiştir.⁷⁰

Cumhuriyet Döneminde Kürt ve Ermenilerden Boşalan Serhad Bölgesine İskân Devam Ediyor

1913'ten itibaren İTC'nin homojen bir toplum yaratmak için gayrimüslimleri sürmek, Müslüman ancak Türk olmayanları Türkleştirmek için uyguladığı iskân politikalarına, Cumhuriyet döneminde de devam edilmiştir. 1925-1938 yılları arasında Kürt nüfusun Batı Vilayetlerine iskân edilmesi için çeşitli sürgün kararnameleleri çıkartılmıştır. Bir taraftan Kürtler Doğu'dan Batı'ya sürgün etmeye devam edilirken diğer taraftan, boşaltılan bölgelere Türk unsurlar yerleştirilmiştir. Bu konuyla ilgili, Muş, Bitlis ve Van bölgeleriyle ilgili bir araştırma yapan Muş Alparslan Üniversitesi Öğretim Üyesi Yrd. Doç. Ercan Çağlayan şunları yazıyor:

"Cumhuriyet'in kurucu kadroları bilhassa Kürtlerin yoğun olarak yaşadıkları bölgelerde tam hâkimiyet kurmak ve demografik yapıyı Türk

70 Yusuf Hallaçoğlu, *Türkiye'nin Derin Kökleri, Osmanlı Kimliği ve Aşiretler*, Babıâli Kültür Yayınları, 2010, s. 129.

nüfusun lehine dönüştürmek için söz konusu bölgelerde Ermenilerden kalan arazilere Türk muhacir iskân ediyordu. Kuşkusuz, bu vilayetler arasında Muş, Bitlis ve Van önemli bir yere sahiptir... Erken Cumhuriyet döneminde iskân politikasının kararlılıkla uygulandığı Şark illerinin başında Muş geliyordu. Muş'a Karadeniz ve Iğdır'dan getirilen Türk nüfus iskân ediliyordu. Bu bağlamda, 20 Eylül 1931 tarihli Bakanlar Kurulu kararnameşi konuyla ilgili ilk kararnamedir. Söz konusu kararnamede Kars'ın Çıldır kazasında meskûn yerli halktan 'Türk Irkı'na mensup 200 ailenin kazanın topraklarının az ve verimliliğinin düşük olmasından dolayı geçimlerini sağlayamadıkları belirtiliyordu. Aynı kararnamede 885 sayılı İskân Kanunu'nun üçüncü maddesine binaen söz konusu 200 ailenin Muş'un Bulanık kazasında kendilerine sadece arazi verilmek şartıyla iskân edilmeleri karara bağlanmıştır...

Muş'taki iskân faaliyetleriyle dönemin başbakanı İsmet İnönü'nün de yakından ilgilendiği görülmektedir. Bu bağlamda, 30 Haziran-8 Ağustos 1935 tarihleri arasında Şark ve Karadeniz bölgelerini kapsayan yurt gezisine katılan İsmet İnönü, hem günlüklerinde, hem hatıralarında ve hem de hazırladığı Kürt Raporu'nda Muş'la ilgili düşünce ve görüşlerine geniş yer verdi... İnönü, Muş'ta eskiden büyük nüfusu olan köylerin boşaldığını ve bir buçuk milyon dönüm araziden oluşan Muş ovasının senelerden beri işlenmediğini belirtiyordu. Başbakan İnönü, şöyle ifade ediyordu: 'Muş Ovası boş kalırsa tehlikeli olur. İskân olursa Türklüğün sağlam temeli olur. Boş halinde, harici tehlikeden başka, er geç Kürtler burasını doldururlar. O zaman hakikaten Kürdistan yekpare olur deyip Muş'taki iskân için şu bilgilere yer veriyordu: 'Muş Ovası iskân ihtiyacını açık gösterir.. Her halde uzun müddet boş kalmayacaktır. Kürtler yavaş yavaş dolduracaktır. Örnek olarak Ebulbahar yakınındaki Sironik köyünde büyük, eski bir Ermeni köyü Mutkilileri yerleşmiş buldum.' İsmet İnönü Muş'tan sonra Bulanık ve Malazgirt'e, daha sonra da Bitlis'e geçti."⁷¹

Çağlayan, aynı araştırmada, Muş gibi I. Dünya Savaşı sırasında boşaltılan Bitlis ve Van için de benzer iskân politikalarının uygulandığını belirtiyor. Savaş sırasında büyük oranda boşalmış olan Bitlis'e 1920 yılı başından 1930'ların sonuna kadar on binlerce Türk muhacir yerleştirilirken aynı sıralarda Van'a dışarıdan muhacir getirilmesi için yoğun çalışmalar yapılmıştır. Çağlayan Van'a iskân edilen Türk muhacirler konusunda da şöyle yazıyor:

71 BCA, 30.18.01.02/ 23.66.5; BCA. 30.18.01.02/62.11.19. Ercan Çağlayan, "Cumhuriyet Döneminde Muş, Bitlis ve Van'a Yapılan İskân Çalışmaları", *Tarih Okulu*, Haziran 2015, Sayı: 22.

“Birinci Umumi Müfettişlik verilerine göre 1928 ile 1937 yılları arasında Van’da iskân edilen muhacir, mülteci ve naklen yerleşenlerin durumu şöyledir: Küresunlu aşireti 5.028, Burukanlı aşireti 7.373, Ahıskalı 217, Bulgaristanlı 212, Kırımlı 15 ve müteferrik 700 kişi olmak üzere toplam 13.545 kişi iskân edilmiştir. 1930’lu yılların başında Küresunlu aşiretine mensup bir kısım nüfusun Birinci Umumi Müfettişlik bölgesine yerleşerek toprak talebinde bulundukları anlaşılmaktadır...”⁷²

Başbakan İsmet İnönü’nün 1935 Şark Raporu

İsmet İnönü, 1935 yılında Kürdistanı dolaşarak hazırladığı *Şark (Doğu) Raporu*’nda, hâlen Ermenilerden ve Anadolu’ya göçertilen Kürtlerden boşalan yerlerin nasıl Türkleştirileceği üzerinde durmaktadır. İnönü’nün 1935 yılında hazırladığı raporda; **“Türklüğün sağlam temeli”** dediği **Erzurum ve Muş**, **“Yegâne ve en kuvvetli Türk merkezi”** dediği **Bitlis**, **“Şarkta Cumhuriyet’in Önemli Bir Temeli”** dediği **Van** ve yine **“Kuvvetli Türk merkezi”** olması gerektiği belirtilen **Diyanbekir** illerinin Türkleşmesi için, bütün Cumhuriyet Hükümetleri, ne gerekiyorsa yapmışlardır. Raporda, kitabımızın konusu olan ve Birinci Dünya Savaşı sırasında Kürtlerden ve Ermenilerden boşaltılan Erzurum, Van, Bitlis ve Muş üzerinde özellikle duruluyor.

Daha Dersim jenosidi uygulanmadan önce, 1935 yılında hazırlanan bu raporda, Dersim’e ayrı bir önem verilmiştir. Yapılan en yaygın uygulama, iskân politikaları ve sürgündür: Kürtler Doğu’dan Batı’ya, Türkler Batı’dan Doğu’ya... **Mümkün olduğu kadar çok sayıda Kürt insanın, Kürdistan’dan çıkarılarak Türk toplumuna karıştırılarak asimile edilmesi**; bir bölüm Türk insanın da Kürtlerin arasına karıştırılarak, Kürtlere Türkçe öğretilmesi, temel politika olmuştur. Kürdistan bölgesine getirilen Türk muhacirlerin bir kısmı zamanla bölgeye uyum sağlayamamış, bölgeden ayrılmışlardır. Bir bölümü ise ters asimilasyona uğrayarak Kürtleşmiştir!..

İsmet İnönü, adı geçen raporunda, **“Erzincan Kürt merkezi olursa Kürdistan’ın kurulmasından korkarım.”** dedikten sonra şöyle diyor:

“Van ve Erzincan’da acele olarak, Muş ovasında tedricen ve Elazığ ovasında kuvvetli Türk kitleleri vücuda getirmek zorundayız. Kürtle-

72 A.g.e.

ri Türkleştirmenin en etkili yolu, Türklerle Kürtlerin aynı okullarda okutulmasıdır. Diyarbakır, kuvvetli Türklük merkezi olmak için tedbirlerimizi kolaylıkla işletebileceğimiz olgunluktadır. Dersim Vilâyetinin teşkili ile askerî bir idare kurulması ve Dersim ıslahının programa bağlanması lâzımdır. Erzurum'un içeride Kürtlüğe karşı sağlam bir Türk merkezi hâline getirilmesi gerekli ki, boşaltılan Ermeni köylerine Kürtlerin yerleştirilmesinin engellenmesi de ayrıca gereklidir...

Bitlis, Hizan ve Mutki arasında suni olarak daima devlet kuvveti ile vücuda getirilmiş bir Türk Merkezidir. Bitlis olmasaydı bizim onu yaratmamız gerekecekti..."

İnönü raporunda, alınacak önlemlerle ilgili olarak da şöyle diyor:

"• Kürtlerin şehirlere yerleşmesi engellenmelidir.

• Kürtlerin etkisini azaltmak için Karadeniz 'den buraya muhacirler getirilmelidir. Örneğin Van 'a yerleştirilen Karadenizli Türklerden söz ederek onların memnun edilmelerinin sağlanması gerekir. Böylece diğer muhacirlerin Kürt bölgelerine gelmeleri kolaylaştırılmalıdır.

• Türk ve Kürt şehirleri olarak ayırdığı muntıkalar ayrı şekillerde hizmet almalıdır.

• Kürtlerin bulunduğu yerlerde **henüz okul açılmamalı**, açılacaksa Türkler için okul açılmalıdır, ikinci planda Kürtleşmiş fakat Türkçeyi çok daha çabuk öğrenebilecek yerlerde açılmalıdır.

• Fransız (Fransa o zamanlar Suriye 'de idi) ve diğer ülkelere karşı Mardin, Urfa ve Hakkâri gibi sınır bölgelerinde iyi bir idare kurulmalıdır.

• **Boşaltılmış olan Ermeni köylerine Kürtlerin yerleşmesi engellenmelidir.**

• Kürt bölgesi, nüfusu bakımından kalabalık olmasına rağmen, ülkeye kalabalığı oranında katkı sunmamaktadır. Bundan dolayı yeraltı zenginliklerinin (petrol, krom, linyit) daha çok nasıl kullanılabilceği araştırılmalıdır.

• Bölgede trahom ve cüzzam (sadece Kars 'ta bin dolayında cüzzamlı var) hastalıkları çok yaygındır.

• **Kürtler asimile edilmelidir.** Kürt çekim kuvvetine karşılık Türk merkezleri oluşturulmalıdır.

• *Kürdistan coğrafyası şimendifer (tren) hattı ile kontrol altında tutulmalıdır.*

• *Dersim'e müdahale edilmelidir.*

• *Kaçakçılığın önüne geçilmeli. **Kürtlerin ekonomik güç elde etmeleri engellenmelidir.** Gerekirse bunun için vergiler indirilmelidir.”* ⁷³

1916-1917 yıllarında Anadolu'ya göç ettirilen ve hâlen yaşayabilen yüz binlerce Kürt muhacir perişan hâlde beklerken; 1925-1935 yılları arasında, Kafkaslardan, Trabzon-Sürmene, Çoruh, Kars-Arpaçay gibi yerlerden; Bitlis, Van, Tatvan, Ahlat, Adilcevaz, Mutki, Hizan, Gevaş, Çatak, Erciş gibi yerlere on binlerce “Türk ırkına mensup” insan getirilip yerleştirilmiştir. Özellikle Van Gölü çevresinin Türkleştirilmesi için Cumhuriyet yönetimlerinin uyguladığı asimilasyon politikaları günümüze kadar devam etmiştir.

73 İsmet İnönü, 1935 Şark (Doğu) Raporu

V. BÖLÜM

ÇEŞİTLİ YAYIN ORGANLARINDA 1916 KÜRT TEHCİRİ

Göç yaralarının hangi sızıltılarını, hicran sahifelerinin hangi acılıklarını açayım! Hava-i mateminde Kürd'ün bezginlik ve hüsrânı ağlayan kimsesiz yurdunun iniltilerini hâlâ işiten yok! Bu sıcak Temmuzun şu son günleri, bana Urfa'da, Musul'da, Mardin'de, Diyarbekir'de, Adana'da, Konya'da canlarını ebediyetin sessiz gölgesine bırakan hemşerilerimi hatırlatıyorum...

Hizanîzâde Kemal Fevzi, *Jîn*, Sayı: 24, 3 Eylül 1919

I. Dünya Savaşı sırasında, 1916-1917 yıllarında gerçekleşen Kürt Tehciri, büyük oranda saklı kalmıştır, yayın organlarına yansımamıştır. 1918 başında, Ayan Meclisi'nde bazı mebusların soruları üzerine, Dâhiliye Nezareti'ne bağlı göç kuruluğu AMMU yetkilileri, sınırlı bazı açıklamalar yapmışlardır. 1918 ortalarında savaşın sona ermesiyle, dönemin Kürt basını olarak bilinen, *Jîn* ve *Kürdistan* dergileriyle *Serbesti* gazetesinde ve bazı İstanbul gazetelerinde bu tehcirle ilgili bazı bilgiler verilmeye başlanmıştır. Kürt muhacirlerden gelen şikayet mektupları, bazı yayın organlarında yayımlanmıştır. Adana, Kastamonu, Ankara gibi yerlerden gelen mektuplarda mültecilerin çaresizliği ifade edilirken onlarla ilgilenen olmamıştır. Göç kuruluğu *Aşâir ve Muhacirîn Müdiriyyeti* de, Kürt mültecilerden çok, Balkan ve Kafkaslardan gelen Türkçe konuşan göçmenlerle ilgilenmiştir.

Bu bölümde, o dönemde konuyla ilgili çeşitli yayın organlarında yayımlanan bazı yazı ve haberlerden örnekler vereceğiz.

1-) I. DÜNYA SAVAŞI SONRASI KÜRT YAYINLARINDA 1916 TEHCİRİ

Savaşın bitmesiyle, hatta daha savaş resmen sona ermeden, İstanbul'da bulunan Kürt aydınları, savaş öncesindeki gibi basın yayın faaliyetlerine ve örgütlenme çalışmalarına girişmişlerdi. 1918 yılı yaz aylarında Kürt aydınlarının başlattığı örgütlenme çalışmaları, Aralık ayı içinde Kürdistan Teali Cemiyeti'nin kurulmasıyla sonuçlandı. Bu örgütlenme çalışmalarına paralel olarak yayın çıkarma çalışmaları da yapılmaktaydı. 7 Kasım 1918'de İstanbul'da, *Jîn* adlı önemli bir dergi, ardından da, daha önceleri yayımlanmış ve kapanmış *Kürdistan* dergisi ve *Serbesti* gazetesi yeniden yayına başladılar. Savaş sonrasında Kürtler adına yayın yapan bu üç yayın organında, özellikle de *Jîn* dergisi ve Mevlanzâde Rıfat'ın sorumluluğunda yayımlanan *Serbesti* gazetesinde, 1916 Kürt Tehciri ile ilgili çok sayıda haber ve yazı yayımlanmıştır. Bu bölümde bunlardan örnekler vereceğiz.

1918-1919 YILLARINDA YAYIMLANAN *JÎN* DERGİSİ'NDE 1916 KÜRT TEHCİRİ

Jîn dergisi 7 Kasım 1918 ile 8 Ekim 1919 tarihleri arasında, Kürdistan Teali Cemiyeti'nin yayın organı olarak 25 sayı yayımlanmış, dönemin Kürtler açısından en önemli yayın organıdır. Derginin, 1, 8, 9, 11, 13, 14, 15, 22 ve 24. sayılarında, I. Dünya Savaşı'ndaki Kürt Tehciri ile ilgili çeşitli haber ve yazıların yer aldığını görmekteyiz. Bitlisli Hızanizâde Kemal Fevzi (1891-1925) ve Hakkârili Ebdurrahîm Rahmî (1890-1958) tarafından yazılan yazılar, özellikle dikkat çekmektedir. Tarih sırasına göre bu yazıların bir kısmı aşağıdadır.

1) *Jîn* dergisinin 7 Teşrin-i Sani 1334 (7 Kasım 1918) tarihli ilk sayısının, ilk yazısında, hatta ilk cümlesinde, "Bir Hasbıhal" başlığıyla Haydarizâde İbrahim tarafından yazılan yazıda, "Duyulanlara ve Rus gazetelerinin açıklamalarına göre, Kürdlerin yalnız bu Harb-i Umumi'de vermiş oldukları kayıplar 800 bin kişiye yakındır" denmektedir.

2) *Jîn* dergisinin 9 Kânun-i Sanî 1335 (9 Ocak 1919) tarihli 8. sayısından itibaren, Kürtlerin I. Dünya Savaşı sırasında uğradığı mağduriyet ve 1916 Tehciri ile ilgili haber ve yazıların daha yoğun olarak yayımlandığı görülmektedir. Derginin bu sayısında Ebdurrahîm Rahmî

ve *Kemal Fevzi*'nin çok duygusal ve lirik tarzda yazılan, yürek burkan yazı ve şiirleri var. Dergide konuyla ilgili okuyucu mektupları da yayımlanmıştır.

a) *Ebdurrahîm Rahmî Hekkârî* tarafından yazılan “Kürd Muhacirler ne hâlde?” başlıklı yazıda, Kürtlerin savaş ve göç dolayısıyla içine düştüğü durum dile getirilmektedir. Yazar, yazısının başına, önce kendisine gönderilen bir mektubu koymuş sonra yazısına devam etmiştir.

“ KÜRD MUHACİRLER NE HALDE?

‘...Akrabalarımızdan yalnız Hurşid, İhsan, Mehmed Beyler sağlıklı olup, özellikle selam ederler. Kardeşim İhsan Bey, ilkbahardan beri memlekete dönmüş ise de nerede olduğundan habersizim. Resul Bey ile Kadir Bey sizlere ömür. Kardeşi Osman Bey, Uremar aşireti reisi Soto Ağa'nın yanındadır. Said Bey'in ailesinden tek kişi kalmamıştır. Ubeydullah Bey'in küçük oğlu, siz sağ olarsınız. Tüm köy halkımızdan 16 kişi kalmıştır. Şimdilik kışın başlaması dolayısıyla memlekete gidemeyeceğimizden zorunlu olarak bahara kadar burada vakit geçireceğiz...’

Ey, bitkin durumda yere serilen insanlığı düşünüp yardım elini uzatmak isteyen, felâket girdabına düşen, çaresizlere acıyan insanlar! Sizler hep gerçeği arıyorsunuz; Hilâl-i Ahmerler (Kızılay), Sâlib-i Ahmerler (Kızılla), hayır cemiyetleri, fukaralara yardım cemiyetleri kuruyorsunuz.. Yaptıklarınıza teşekkür borçluyuz. Yalnız bir şey arz etmek istiyorum: Siz, seslerini çıkarabilecek ölçüde felâkete uğrayanların imdadına koşuyorsunuz. Acaba onlardan daha mağdur olan ve felâketin en derin kuyusuna düşen mazlumlara, ah ve iniltisini yetiştirmeyecek ölçüde sesleri kısılanlara niçin aramıyorsunuz? Bu çaresizlerden haberiniz mi yok?

Çoktan beri gazete sayfaları, Ermeni ve Rum göçmenlerinden söz eden yazılarla dolu.. Fakat felâkete uğramış, en çok ezilmiş bir milleti unutmuyorlar, ya da unutmak istiyorlar...

Sayın gazete yazarları! İşte üç akrabamdan aldığım 19 Ekim 334 (918) tarihli mektubun birkaç fıkrasını ince yazı ile yüksek dikkatinize arz ediyorum.”

“Mektubun sahibini size tanıtmak istiyorum” diye devam eden *Ebdurrahîm Rahmî*, mektubun sahibinin tarihi köklerini ve varlıklı bir aileden geldiğini anlattıktan sonra şöyle devam etmektedir:

“... Bugün Van iline bağlı Gev Ar'dan Erbil'e kadar servetlerinden bir şey kurtaramayarak, bin türlü yolculuk güçlükleriyle göç etmişlerdir.

Bunların bir ölçüde varlık sahibi oldukları halde düştükleri felaket bataklığı, öteki tüm Kürd göçmenlerine örnek bir ölçü olabilir. **Acaba, hangi**

milletten olursa olsun, 120 haneli bir köyden 10 kişinin kaldığını başka bir milletin felaketli serüveninden okumak mümkün müdür? Bunlara ne oldu, niçin mahvoldu? Bunların hesabını kimler verecek, sorumluları kimdir? Ermeni ve Rum göçmenlerine Amerika'dan oluklarla yardım akıyor! Bunlara kim bakacak, kimler yardım edecek? Yoksa bunlar insan değil mi? Eyyvah, kalanlar da bu şekilde mi yok olup gidecek?

Hele şu yazının son fıkrası: 'Zorunlu olarak bahara kadar burada vakit geçireceğiz'! Acaba bahardan sonra nereye gidecekler? Düşledikleri evleri, konakları birkaç kibrite kurban edildi. Tarlaları ekecek kollar yok olmuş; toprakları kazacak mandaları, öküzleri, katır ve atları Savaş Vergileri Dairesi toplamış; kalanlardan bile eser yok; sabanlar, çift araç ve gereçleri, arabalar, kışın soğuk günlerinde elbisesiz, çıplak savaştan zavallı askerlere kömür görevi yaptılar, yemek kazanları kaynatıldılar. Koyun sürüleri yok; iki ayaklı kurtlar tarafından parçalandılar.

Sayın gazeteciler! Bu mektuptaki sefaletli durumlarını okuduğumuz felâketzedelerin dereler gibi akan gözyaşlarını, vicdanlarınızdan fişkiracak hak sesiyle dindirmeye çağırıyorum sizi. Ebdurrahim Rahmî Hakkârî"¹

b) Derginin aynı sayısında, Bursa'da göçmen olarak yaşayan Süleymaniyeli şair Mahmud Nejad'a ait "Bir Kürd Çocuğunun Duyguları" adlı şiiri de yayımlanmıştır. "Sevgili Kürdistan'ıma" diye ithaf edilen şiir, göçmen bir Kürt çocuğunun ağzından dile getirilmiştir. Uzun olan bu şiirden sadeleştirilmiş bir bölüm aşağıya aldık.

"Ah, ey yurt, ey gam meydanı ülke ki bulanmış kana
Ey yavrusunu kaybeden üzüntülü ana
Ah, hep sana gelmek, sana koşmaktı hayalim
Lâkin beni kış bağladı, yok şimdi mecalım
Kavuşmadan ölsem, cesedim dağlara kalsın
Her akşam ve seher yel ile vatan kokusunu alsın.
Çıplak da, yaya da sana doğru geliyorlar
Dağlarda, o karlarda çoğunluk donuyorlar
Yoldan çekil ey ah ile eriyen kar
Sen de yıkıl ey fırtına, ey güneş sen ol yeter
Ah anne, güzel anne, şu çocuklara söyle:
Hâlâ sürececek mi şu nifak ortada böyle!"²

1 *Jîn*, Kovara Kurdî-Tırkî (Kürtçe-Türkçe Dergi), Cilt 1-5, Tıpkıbasım olarak düzenleyen M. Emin Bozarslan, Deng Yayınevi, 1986, İsveç, Cilt: 2, Sayfa: 398 ve 416; Derginin Tarihi: 9 Kanunu Sanî 1335 (9 Ocak 1919), Sayı: 8.

2 *Jîn*, 9 Kanunu Sanî 1335 (9 Ocak 1919), Sayı: 8.

Jîn dergisinin **9 Ocak 1919** tarihli 8. sayısında yayımlanan, âdetâ çığlık şeklindeki yukarıdaki mektup, A. Rahmi'nin yürek burkan yazısı ve şiirinden sonra, derginin sonraki sayılarında da bu konuda çokça haber, yazı ve şiir yayımlanmıştır.

3) *Jîn* dergisinin **15 Şubat 1919** tarihli 11. sayısında, Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerinden göç ettirilen Kürt göçmenlerin, dört bir tarafa dağıtılmasını bir tablo hâlinde vermiştir. “Kürt Muhacirlerden Ne Kalmış?” başlığıyla verilen tablo aşağıdadır:

	ERZURUM	VAN	BİTLİS
Adana	1.250	2.500	3.532
Ankara	79.173	5.490	25.235
Haleb	-	6.740	20.000
Hüdavendigâr(Bursa)	276	- -	
Diyarbakir	-	23.405	22.535
Suriye	-	-	279
Sivas	30.000	15.000	4.163
Kastamonu	9.009	- -	
Konya	-	7.824	15.000
Harput	-	5.538	18.000
Musul	-	- -	
Urfa	8.000	30.000	10.720
İzmit	1.000	- -	
Eskişehir	20	- -	
Bolu	732	- -	
Canik (Samsun)	36.672	- -	
Karasi (Balıkesir)	3.100	- -	
Kayseri	11.607	-	12.250
Maraş	5.000	4.811	5.000
Niğde	1.235	1.500	1.500
Yekûn	187.474	102.808	128.222

Bu tablonun altına aşağıdaki açıklama eklenmiştir:

“Bu cetvelde gösterilen Erzurum, Van ve Bitlis vilayetleri, I. Dünya Savaşı sırasında Rus işgaline girdikleri için buralarda yaşayan Kürd halkı, büyük kitleler halinde, Osmanlı imparatorluğunun egemenliğinde bulunan başka bölgelere göç etmeye zorlanmıştır. Cetvelde alt-alta sıralanan iller ise,

Kürd göçmenlerinin sığındıkları yerlerdir.

Van, Bitlis ve Erzurum vilâyetlerinden ne kaldı? Ve nerededirler? Bilumum muhacirlerimizin hâlihazırda bulundukları mevkiilerle miktarlarını gösteren rakamları saygıdeğer okuyucuların nazarına arz ediyoruz. Bu biçare üç vilâyet ahalisinin uğradığı zulüm ve haksızlığın derecesi yukarıdaki rakamlardan anlaşılıyor. İçlerinde birçok çiftliğin sahipleri bulunan eşraf bugün dilenmekte, bazıları da sigara satarak gündelik ekmeklerini çıkartmaktadırlar. Son zamanlarda yevmiyeleri kesilenlerin de ölümden başka çareleri olmadığı, aldığımız mektuplardan anlaşılmaktadır. Bu hususu ayrıca bir makale ile tafsil edeceğimiz için, şimdilik, yalnız mercilerinin nazar-ı merhametlerini ve insan severlik iddiasında bulunan bilcümle insanların dikkatlerine arz ediyoruz.”³

Yukarıdaki tablonun yayımlandığı *Jîn* 'in 11. sayısında, *Ebdurrahîm Rahmî*, göç konusunu bir Kürt öksüzün ağzından, “Nâlîna Sêwîkî” (Bir Öksüzün İniltisi) başlığıyla dile getirmektedir. Şiirden kısa bir bölümü aşağıdadır:

“Ez mame sêwî bê da û babim

Xanîyêmin sotin, ez malxirabim

Babê min kuştin bêdîn kuffaran

Muhtac im îro destê neyaran. Gurêt dupê hatin, ketin kerîyan Muhacirim
ez wa ketime derîyan

Nanek dxawazim jibo vejînê Rehmê li me nakin ji xeynê kînê...

Ji Mala Hekkârîyan Ebdurrehîm Rehmî”⁴

Bu şiirin Türkçesi de şöyledir: Öksüz kaldım, anasız babasızım / Evimi yaktılar kaldım evsiz / Babamı öldürdüler dinsiz kâfirler / Bu gün düşman eline muhtacım. İki ayaklı kurtlar gelip düştü sürülere / Göçmenim, işte kapılara düştüm / Yaşamak için bir ekmek istiyorum / Merhamet etmezler bana, kinden gayrı.

4) Dönemin önemli Kürt aydınlarından Bitlisli *Kemal Fevzi* de zaman zaman *Jîn* 'de, göç üzerine yazılar yazmıştır. *Jîn* 'in, **10 Mart 1919** tarihli 13. sayısının ilk yazısında Kemal Fevzi, Kürdistan Teali Cemiyeti Reisi Seyid Abdülkadir 'in de Şura-i Devlet Başkanı olarak görev yaptığı hükümete yazdığı açık mektupta, hem hükümeti eleştirmiş hem göç konusu ve Kürtlerin durumunu gündeme getirmiştir. “Hükümet-i Hazıraya Açık Mektub” başlığıyla şunları yazmıştır:

3 *Jîn*, 15 Şubat 1335 (1919), Sayı: 11.

4 *Jîn*, 15 Şubat 1335 (1919), Sayı: 11.

“... Temel Hukuk esaslarının bu memlekette kabul edilecek bir yer bulamayacağını, son yılların acı olayları bize gösterdi. Ve ne yazık ki, ikbal sevdasıyla gerçekleştirilen her hükümet darbesi, yanında, bir de İlahi darbe getirdi... Daima azınlık bir mütegalibe, bu çaresiz memleketin kaderi üzerine bir siyah kanat gerdi...

Size soruyorum: **Dört asırdan beri Osmanlı Devleti’nin sağlam bir dayanağı olan ve hâlâ ‘Doğu illeri’, ‘Doğu dolayları’, ‘Doğu Anadolu’, ‘Sınır boyları’ ve hatta ‘Ermenistan’ gibi türlü türlü garip adlarla anılıp da gerçek adının söylenmesi âdeta günah olan çaresiz ‘Kürdistan’ın nasipsiz evlâdlarına reva görülen bunca unutulmaz acı ve yoksunlukları, velev binde bir oranında olsun tamir etmek, acaba hayalinizden geçecek midir?** Onlar ki, bütün varlıklarını bu devlet uğruna harcadılar; yokluklarında, yoksulluklarında bu devletin varından, varlığından zerre kadar fayda ve merhamet görmediler.

Asırlardan beri yüksek ve karlı dağların doruklarından inmeyen, özgürlüğünü her şeyin üstünde gören, ne yazık ki Halifelik ve Müslümanlık uğruna bugün çıplak ve perişan kalan ve her gün biraz daha ölüme yaklaşan ve sefaletle uğrayan o halkın esenliğe kavuşmasının çareleri, son zamanlarda pek garip bir teşebbüsle, güya asimile edilmesine çalışmakla düşünüldü. Bu, o kadar zalimce yürütüldü ki, imdada koşan göçmen memurları, kefen soyan birer mezar soyguncusundan, ölü ciğerine saldıran birer sırtlandan başka bir şey değillerdi. Bugün Van, Bitlis, Erzurum halkının yalnız enkazı kalmıştır...

10 Mart 335 (1919) Hızanîzâde Kemal Fevzi”⁵

5) Kemal Fevzi, *Jîn* dergisinin sonraki 14. sayısında, yine Kürt Tehciri konusunu gündeme getirmiştir. “Gözler Kör, Kulaklar Sağır mıdır?” başlıklı yazısından uzun bir alıntı aldık.

“Harb-ı Umumi’nin başlangıcından beri, gazete sütunlarını iyice tetkik etmekteyim. Tümüyle şahsi ve riya ile boyanan bu sahifelerde, çaresiz milletimin uzun ve acı keder ve sefaletine acıyan bir yüreğe, sızlayan bir vicdana rastlamadım. Yalnız bir Diyarbekir evlâdının son zamanlarda heyecanlı birkaç sayfa inlediğini gördüm...

Mermer sütunlu saraylarında binlerce küheylanlarını, ormanlarında nazlı ceylanlarını, tarlalarında ordular besleyen harmanlarını, ipekli Acem halılarıyla süslü hanlarını, kısacası medeniyet lordlarını bile imrendirecek olan bütün servet ve zenginliklerini düşman elinde bırakarak baş açık, yalınayak, çınlıçıplak yollara düşen hanedanların Diyarbekir surları önün-

5 *Jîn*, 10 Mart 1335 (1919), Sayı: 13.

de aılıktan öldüklerini, nasıl feci bir sefalet içinde öldüklerini, tarih hiç kuşkusuz ki yürekleri parlayan bir ağıtla yazacaktır.

Ermeni faciaları, aslında söylendiğı kadar bir önem taşımıyordu. Fakat dünyayı velveleye verdi, dillerde destan oldu. Ya şu sahipsiz, şu talihsiz milletin başına gelen türlü türlü felâketleri, bir anlık olsun, kim hatırlayacaktır? Yoksa buna İsrail'in Sûr'u mu ağlayacaktır?

Sana soruyorum, ey yaldızlı medeniyet: Hakka tecavüz etmeyenlerin hakkı ne zaman tanınacaktır? Ne zamana kadar haksızlıklar 'hak' diye takdir edilecektir! Haksızlığı sen 'hak' diye gösterdikçe, hakkı kim ve ne zaman yerine getirecektir?..

Ey her ferdi birer yiğitlik anıtı olan Kürt gençleri! Tekniğı ve medeniyetle, bilim ve sanayisiyle, en üstün zekânın göstergesi yapıtlarıyla yükselen ve fakat vicdanıyla devamlı olarak alçalan 20. Yüzyılın kulakları sağır ve gözleri kördür... Geçirdiğiniz olaylar zinciri içinde ülkenize ait ne feci sahnelere şahit olmadınız ki! Felaketler insanı çaresiz bırakır.. Mukadderatını kendi eliyle tayin eden bir millet payidar olabilir, ancak böyle bir sosyal yaşam ile yaşamaya hak kazanabilir.. 'Sana senden gelmelidir imdat', âlemden fazla bir şey bekleme...

Bosfor'un (boğazın) beyaz yalılarında sakiler kadeh sunarlarken, Kafkas'ın karlı ve buzlu eteklerinde memeleri üstünde yavrusu uyuklayan anneler, anne kucagında meme emen yavrular aılıktan yokluğa yollanıyorlardı; tipiler, fırtınalar koynunda serilen sahipsiz, öksüz çocuklar, başları ucunda ağlayacak bir ziyaretçi dahi bulamadan, solgun bakışlarla öbür dünyaya süzülüp gidiyorlardı; yorgunluktan, yoksulluktan birer iskelete dönmüş dinç yaşlılar, yaşamın son soluğunu tüketiyor, bir lokmaya uzun süren ömürlerini heba ediyorlardı. Karlı yollarda birer kurban kaflesi gibi ölüme sürüklenen insan kümeleri ölümü hasretle arıyor, karlarda açılan soğuk mezarlara canlarını teslim ediyorlardı. Bunları hiç bir göz görmedi; hakka yükselen ağlayışları, çığlıkları hiç bir kulak duymadı.

Demek gözler kör ve kulaklar sağırdı. Fakat siz gördünüz ve duyduunuz Kürd gençleri! Bu sorumluluğı tarih yüklenmez, onu her zaman zalim ve riyakâr gördüm. Hükümet üzerine alamaz; çünkü senin iradenden doğmuş ve güya senin temsilcindi. Cezanı kendi elinle tayin ettin demektir. Ey bahtsız Kürd gençleri bu sorumluluğı siz taşıyacaksınız.

Bedbin ve müteessir olmayın. Zararın neresinden dönülürse kârdır. Fakat bu kârı, büyük bir hızla temin edemezsiniz, yarınki nesil size soracak: Gözleriniz kör ve kulaklarınız sağır mıydı?

Hîzanîzâde Kemal Fevzi"⁶

6) Kürd muhacirlerle ilgili, *Jîn*'in 15. sayısının ilk sayfasında, “Bir Kürd Genci” imzasıyla, Adana’dan gönderildiği belirtilen ilginç bir mektup yayımlanmıştır. Mektubun kısaltılmış hâli aşağıdadır:

“Jîn mecmuasının 13. üncü sayısını aldım. Göçmenlerin durumu hakkında mektup gönderilmesini emir buyuruyorsunuz. Ben bu cümle üzerinde biraz durdum. Bana biraz garip geldi. Aslında, elde belgeler bulunduğu takdirde yayında bulunmak daha uygun ise de, bugün göçmenlerin durumlarını, her yönden düşünmek de gereklidir. Belgeleri araştırmakla işi sürüncemede bırakmak kesinlikle uygun değildir.

Emriniz üzerine, biçare ‘Vilâyât-ı Sitte’den⁷ üç vilâyetin⁸ mağdur halkı hakkında biraz bilgi vereceğim...

Eski nüfuslarının beşte biri oranında kalan bu insan türünün en talihsiz evlâtları, bugün ancak birer insan iskeletidirler. Babasını, kardeşini, vatan uğrunda, Köprüköy’de, Sarıkamış’ta, Turan yollarında (!) feda eden öksüz çocuklara rastladıkça ağlamamak imkânsızdır. Bunlar, kışın şiddetli günlerini Seyhan ırmağı üzerindeki köprünün rutubetli taşları üzerinde, dilenerek, geceleri harabeye dönmüş bazı evlerde ve arsalarda çamur içinde inleye inleye geçiriyorlar. Fersiz gözleri, güçsüz elleriyle dünyaya veda etmek üzereler. İnsan bunlara baktıkça, insanlıktan nefret etmek, gazetelerin sütunlarını dolduran 20. yüzyıl hakkındaki alkışlara karşı başkaldırmak istiyor. Bilmem dünyaya ne oldu!..

Dilenmeye alışmamış, akrabalarını millet ve devlet uğrunda feda eden zavallı yaşlı kadınların üç kuruş yevmiye için hükümet kapılarındaki yürek parçalayan durumlarını görürseniz, dünyadan nefret edersiniz. Vallahi doğru söylüyorum; yedi nüfuslu ailemi bırakmaya yol açmasaydı, ben intiharı bu durumu seyretmeye tercih ederdim.

İşte size bir örnek: Hayderanlı Emin Paşa!

O Emin Paşa ki, o geçen badirede Bayezid sınırında aşiretinin bir kısmını feda etti: o Emin Paşa ki, ata her binişinde yanında yüz silahlı atlı bulunuyordu; o Emin Paşa ki, her gün yüzlerce misafir ağarlardı; bugün bir deri, bir kemik, perişan, güçsüzdür. Oğlunun giysilerinden bir iplik çekilse, yüz yama birden yere düşer...

Bununla beraber başka yerlerdeki muhacirlerin durumunun daha da fena olduğundan şüphem yoktur. Konya’dan almakta olduğum mektuplar, bu zannımı destekledi. Bu nedenle, ‘insanım, insanlara yardım ederim.’ diyen

7 Vilâyât-ı Sitte: Altı İl; Erzurum, Bitlis, Van, Ma’murat’ül-aziz, Diyarbekir ve Sivas.

8 Sözü edilen üç vilâyet, Ruslar tarafından işgal edilen Erzurum, Bitlis ve Van vilâyetleridir.

gösteriş sahiplerine elinizden geldiği kadar bağırın. Yeter! İnsanlığa da, dünyaya da yuf!...

Hele sorunun bir yönü için sizden özel bir ricam vardır:

Mart sonlarına kadar bu zavallıların, baykuşlara yuva olan viranelik vatanlarına gönderilmeleri tasarlanmaktadır. Bunların dönüşleri için gerekli tedbirlerin alınması konusunda saygıdeğer Kürdistan Cemiyeti'nin dikkatini çekiniz. Oraların tarım mevsimi, bilindiği gibi geçmek üzeredir. Bu nedenle, artakalan nüfuslarını da yok etmemek için zamanında gönderilmeleri gerekir.

Bu yazdıklarımdeki üzüntüden gelen sertliği bağışlayınız. Çünkü dört buçuk yıldan beri göçün acı, amansız darbeleriyle yaralıyız.

Adana, 4 Mart 335 (919) Bir Kürd Genci"⁹

7) 1919 yılı yaz aylarından itibaren Kürdistan Teali Cemiyeti'nin etkisiz hâle gelmeye başlaması ve Kürt siyasetinin zayıflamasıyla, *Jîn*'in sonraki sayılarında Kürt muhacirlerle ilgili haber ve yazıların azaldığını görmekteyiz. Derginin 2 Temmuz 1919 tarihli 22. sayısında, *Îd-i Fitir* (Fitre Bayramı) başlığıyla, dergi yönetimince yapılan açıklamada, yine Harb-i Umumî sırasında Kürdlerin sefaleti dile getirilmişken, yazıda on sekiz satırın sansürlendiği belirtilmiştir! Derginin ilk sayfasında yer alan bu bölümü aşağıya aldık.

"Büyük Savaşla başlayan Kürd sefalet akını, gittikçe artan bir biçimde hâlâ üzerimizden geçmeye devam etmektedir.

Sefalet, yani açlık, çıplaklık, yurtsuzluk, hastalık, ölüm ve bunların öbek öbek acılar taşıyan yan etkileri. Kürd'ü bu ölüme ve yokluğa doğru sürükleyen akın, doğal duruma ve imkanların bulunduğu duruma dönmüş olmasına rağmen hâlâ durdurulmadı. 'Durmadı' demiyoruz; çünkü Kürdleri az-çok bu acılardan kurtarmak o kadar mümkün ve kolaydı ki...

(Buradan 18 satır, sansür tarafından çıkartılmıştır)..."¹⁰

8) Yine aynı konuda, bu kez Kurban Bayramı dolayısıyla derginin 3 Eylül 1919'da yayımlanan 24. sayısında yapılan açıklamada da benzer bir sansürün uygulandığı görülmektedir. 1916 Kürt Tehciri'ni gerçekleştiren İttihat ve Terakki Fırkası döneminin bittiği, yerine Damat Ferit Paşa başkanlığındaki Hürriyet ve İtilaf Fırkası dönemi başladığı bu sıralarda da tehcirin saklanmak istenmesi, çok dikkat çekicidir. Dâhiliye

9 *Jîn*, Sayı: 15, 30 Mart 1335 (1919).

10 *Jîn*, 2 Temmuz 1335 (1919), Sayı: 22.

Nazırı Talat'ın, 1916 yılında Kürtlerin savaştan sonra da yerlerine iade edilmeyecekleri şeklinde gizli emrinin; Talat dışarıya kaçtığı hâlde, güya muhalifleri olanlar tarafından yerine getirilmesi dikkat çekicidir.

Derginin 24. sayısında *Kemal Fevzi*, “Tükenmeyen Dert” başlığıyla, yine I. Dünya Savaşı sürecindeki Kürt Tehciri'ni dile getiriyor. Duygusal bir dille yazılan bu yazı şöyle başlıyor:

“Göç yaralarının hangi sızıltılarını, hicran sahifelerinin hangi acılıklarını açayım! Hava-i mateminde Kürd'ün bezginlik ve hüsrânı ağlayan kimsesiz yurdumun iniltilerini hâlâ işiten yok! Bu sıcak Temmuzun şu son günleri, bana Urfa'da, Musul'da, Mardin'de, Diyarbekir'de, Adana'da, Konya'da canlarını ebediyetin sessiz gölgesine bırakan hemşerilerimi hatırlatıyorum. Beş yıl evvel bu imdadsız ellere göçen o canlı ölümler, eminim ki bugün belirsiz bir durgun mezar içinde unutkanlık perdesine büründüler. Ben yine bu hicran sahifelerinde, hissiz ve sağır kulaklara sesini işittiremediğim kırık kalemimle bir parça daha ağlamak istiyorum.

Yine bu aylardı. Kışın canlı sefaletlerini kızgın sıcaklığıyla örten bu ateşli aylardı. Çoluk-çocuk, kadın-erkek, genç-ihtiyar insanlardan mürekkebe bir kitle-i hicran ve sefalet, Urfa mezbahalarının önünde birikiyor, çalkanıyor, dalgalanıyor, itişiyordu. Etrafı süngülü jandarmalar, polis nöbetçileri sarmıştı. Bu kitle kimlerdi?

Bir zamanlar zengin ve yeşil mezarlarında sürüler otlayan, zümrüt korularında güya bugünün matemlerini ezelden yad eder gibi dertli kavallar ağlayan, zümrüt koruları beyaz küheylânların derin kışneyişleriyle çınlayan Kürd'ün necîb aileleriydi!

Bunlar, kahraman kocalarını şehidlik yollarına gönderen ve sonra bir lokma ekmek için mahrum-ı insaniyet ve timsal-ı mezellet birtakım ırz ve millet düşmanı dindaşların sine-i şehvetine zorla çekilen kardeşsiz, babasız, kocasız, kimsesiz gelinlerdi!

Bunlar, evlatlarını Hilâfet uğrunda okşayarak ölüme sevk eden gözü yaşlı bağı taşılı analar, evlat acısıyla gözlerinin ferî sönen, saçı sakalı ağarmış babalardı!

Bunlar, babalarını, kardeşlerini hududa düşmanlara, analarını karlı yollarda kara topraklara terk eden çıplak ve kimsesiz yavrulardı!

Bunlar, babalarını, kardeşlerini sınırlarda düşmanlara, analarını karlı yollarda kara topraklara bırakan çıplak ve kimsesiz yavrulardı!...”

Yazı şu cümlelerle bitiyor:

“... Evet, onlar! Hani Bitlis'ten, Muş'tan, Van'dan, Erzurum'dan kalkarak diyar diyar göçen, sürünenler yok mu? İşte onlar! Urfa top-

raklarında ebediyetin durgunluk ve avuntusunu arayan kimsesizler. Ah evet, onlar! Perişan bir yörenin, sahipsiz, kimsesiz, yurtsuz kalan ve sonra bir lokma ekmek bulmadan ölen evlatları! Onlar ki, işte bize yadigâr bıraktıkları dertler tükenmiyor ve tükenmeyecektir.”¹¹

Jîn dergisi, **2 Ekim 1919** tarihinde yayımlanan 25. sayısı ile son bulmuştur. Bununla; I. Dünya Savaşı sırasında Kürtlerin durumu ve 1916 Büyük Kürt Tehciri ile ilgili yayınlar da büyük oranda kesilmiş oluyor.

1919-1920 YILLARINDA *SERBESTİ* GAZETESİNDE 1916 KÜRT TEHCİRİ

20. yüzyılın başında Kürtlerle ilgili yayınlar yapan gazetelerden biri de, dönemin önemli Kürt aydınlarından, gazeteci Mevlanzâde Rıfat'ın sorumluluğundan yayın yapan günlük *Serbestî* gazetesidir. Gazeteyi, kimi Osmanlı yayını, kimi Kürt yayını olarak nitelendirmektedir. Gazete, II. Meşrutiyet'in ilanından hemen sonra, sürgünden dönen Mevlanzâde Rıfat tarafından, 3 Teşrin-i Sani 1324 (16 Kasım 1908) tarihinde çıkartılmaya başlanmıştı. Bir süre yayın yapan gazete, İTC'nin baskılarıyla kapanır, bir süre de yurt dışında yayın yapar. Bu dönemde, gazete, toplam 180 sayı yayımlanmıştır.

Serbestî, savaşın bitmesinden sonra, 21 Kanun-i Evvel 1334 (1918) tarihinde, 181 sayıdan itibaren tekrar yayına başlamış ve 1920 ortalarına kadar yayını sürdürmüştür. Özellikle *Serbestî*'nin 1919 yılı içindeki çeşitli sayılarında 1916 Kürt Tehciri'yle ilgili yazı ve haberler vardır.

1) *Serbestî* gazetesinin 22 Şubat 1919 tarihli 209. sayısında, dönemin genç Kürt yurtseverlerinden Celadet Ali Bedirhan (Emin Ali Bedirhan'ın oğlu), “Kürdler ve İttihad Siyaseti” başlığıyla yazdığı uzun yazıda, 1916 Kürd Tehciri ile ilgili şunlar yazıyor:

“İhtiyat zabiti sıfatıyla Irak, cenubi Kürdistan, Kafkasya ve daha değişik yerlerde bulunduğum esnada, İstanbul'da ve Osmanlı memleketinin sair noktalarında Kürdlerin imhası hakkında dolaşan şayiaların maddi ve korunçuş eserlerini ağlayarak ve inleyerek gördüm. Mazlum ve fedakâr bir millet hakkında reva görülen bu cinayetler, İttihat ve Terakki hükümetinin eserleri arasında en büyük şaheseri teşkil ediyordu.

¹¹ *Jîn*, 3 Eylül 1919, Sayı: 24.

Hatta facianın kudretli ve azametli aktörlerinden olan bir vali, icraatı müteakip İstanbul'a döndüğünde, felaketin sebebi olduğu binlerce Kürd muhaciri kızgın ve hummalı Musul çöllerinde ölürken, resmi bir dairenin mutlu koltuğuna yaslanmış olarak anlatıyordu: 'Ermeniler gibi devlet haini olan Kürtlere öyle bir tırpan attık ki...'

Hülasa şimdi Kürdistan'dan [Kuzey Kürdistan C.T.] göç ettirilip Musul çöllerine bir avuç kum gibi serpilip binlerce Kürdün açlıktan, sefaletten nasılsa hayatını kurtararak Musul şehrine ilticaya muvaffak olanların, Musul caddelerinin kaldırımlarına ağlayarak ve inleyerek uzanmış kısık ve öz bir seda ile 'Ez bextê Xudayîserî çiçiyê' (Allah için biraz yardım) diye inliye inliye terki hayat ettikleri bütün Musul ahalisinin ve altıncı ordu zabıtasının malumudur. Hatta bu hususta günlük Musul sokaklarından yüzlerce cenazenin arabalarla toplandığını, Musul belediyesinin kayıtlarına müracaatla da ispat ve izhar eylemek mümkündür...

Kürdler geçmiş hükümet [İttihat ve Terakki Hükümeti C.T.] zamanında maruz kaldıkları mezalim ve facialar, şimdiki hükümetin bu mazlum millete karşı olan kayıtsızlığı ve ihmali hakkında, memuriyet mahallinden izinsiz İstanbul'a gelen bir mülkiye memurunun beyanına atfen bazı notları kaydediyoruz:

Geçmiş hükümet, imhasına karar verdiği Kürd milletinden, bir kısmını öldürerek, bir kısmını açlık ve sefaletle terk ederek, bir kısmını göç ettirdikten sonra, bir kaç yüz bin Kürd de, Ankara ve Konya ve civar vilayetlere taksim edilmişti. Köy köy taksim olunan bu muhacirler hakkında, Dâhiliye Nezareti'nin, gizli olarak vuku bulan bir tamiminde, mevcut esaslı noktalar şunlardır:

1. Kürd muhacirleri, memleketlerine iade edilmeyecektir.
 2. Kürdlerin iskânı için memuriyetinizin sorumluluğu dâhilinde ne gibi arazi ve köyler vardır?
 3. Kürd muhacirlerin dışarıyla ilişkisi yasaktır.
 4. Kürd muhacirlerle ilgili olarak en dikkat çeken noktalardan biri de: Kürdlerin yerli nüfusun % 10'undan fazla olmaması şeklindeki uyarıdır...
- Biz Kürdler, bu meselenin hükümetimiz [Damat Ferit Paşa Hükümeti C.T.] tarafından çözümünü arzu ediyoruz. Yoksa İttihad Hükümeti'nin mezalimini, sair unsurlar gibi Kürdler de, bağıra bağıra bütün medeni âleme ulaştırabilmekten aciz değildir. Dolayısıyla hükümet, Ermeni ve Rum muhacirlerinin iskân ve iâşesine sarf ettiği gayretin bir kısmını da Kürd muhacirlerine ayırmakla, unutulmuş bir hakkın yerine getirmek büyüklüğünü gösterebilir.¹²

2) *Serbestî* gazetesinin 29 Nisan 1919 tarihli 480. sayısında, Zeki adlı bir Kürt mülteci tarafından Konya'dan gönderildiği belirtilen mektupta şöyle deniyor: “Bu bölgede 6000 Kürd sefil ve çaresiz hâldedir. Bu insanlar yardıma muhtaçtırlar. Hükümetten acil bir çare bekliyoruz.”¹³

3) *Serbestî* gazetesinin 30 Nisan 1919 tarihli 481. sayısı baştan sona, 1916 Kürt Tehciri'yle ilgili yazı ve haberlerle doludur. Bunlardan üçünü paylaşacağız.

a) “Kürdler ve Kürdistan: Kürd Muhacirlerinin Vaz'iyyeti” başlığıyla yayımlanan çok dikkat çekici bir yazının sadeleşmiş hâli aşağıdadır:

“Kürdistan Teâlî Cemiyeti İstanbul Merkez-i Umûmisi tarafından yapılmış çeşitli teşebbüsü ve birkaç gündür gazetemizdeki neşriyata rağmen: hükümetin Kürd muhacirlerle ilgilendiğine dair bir emare yoktur.

Kürdlerin köylerinden cebren tehcire mecbur edildikleri bilinmektedir. Milli vazifelerini ve diniyyelerini büyük bir dikkat ve aşırı hamiyetle icra eden Kürd kardeşlerimize hükümet-i sâbika-i zalime¹⁴ tarafından yapılmış olan eza ve işkenceleri, hudutsuz faciayı tekrar etmek istemeyiz.

Herkesçe, hatta muhalif ecnebilerce de malum olan bu umumi ve milli mağduriyet, hükümetin şüphe etmediğimiz hüsn-i niyetine rağmen hâlen devam ediyor.

Anadolu'nun muhtelif vilayetlerine, emvâl-i menkule ve gayr-i menkulelerinden (taşınır taşınmaz mallarından) tecrid edilerek serpilmiş olan kardeşlarımızın ne müthiş bir sefalet içinde olduklarından, hükümet-i merkeziye haberdar mıdır bilmiyoruz!...

Matbaamıza her gün gelen mektuplar, ocaklarından mahrum edilmiş olan aziz kardeşlerimizin çektiği payansız ızdırabı elim bir surette anlatıyor. Beş senelik harb, Anadolu'nun mali, sinai, iktisadi hayatını mahvettiğinden Kürdlerin oralarda barınmaları gayr-i mümkündür.

Hastalık ve bin türlü mihnet ile azâbengiz (azap verici) bir hayat imrar eden (geçirmekte olan) Anadolu, hariçten gelen muhacirleri besleyebilecek kudretten mahrumdur.

dirxanî: Celadet û Kamiran BEDÎRXAN, 1913-1923, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, 2018, s. 133-136.

13 *Serbestî*, 29 Nisan 1919, Sayı: 480'den aktaran Seîd Veroj, *Mevlânzâde Rıfat û Serbestî*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, 2017, s. 252.

14 Zalim sabık hükümetten kast edilen, sabık İttihat-Terakki hükümetidir. C.T.

Amelelik ve beden işleriyle hayatlarını devam ettmeye amade olan Kürd kardeşlerimiz; bulundukları yerlerde amele ihtiyacı yokluğuyla, işsizlik ve fakirlik içinde kalıyorlar. Hükümetin acil tedbirlerle bu tarihi mağduriyete mani olması, yüce menfaat andır. Muhacirlerin memleketlerine nakli hususunda vuku bulan teşebbüsümüze mukabil olan netice; Muhacirin Müdüriyet’inde kâfi miktarda tahsisat bulunmadığı yolundaki malumatıdır. Hükümet İstanbul’a nispeten büyük bir refah içinde bulunan ahalimize yardım etmek meselesinde, muavenet hususunda yevmiye otuz bin lira tahsis ettiği gibi hiçbir günahları olmayan Kürd muhacirinin, iâşe, nakil ve iskânı için de mühimce bir meblağ tahsis etmelidir. Maalesef, bu ek yardımın icrası değil, evvelce verilen beş on kuruşluk iâşe bedeli bile kısılmıştır. Harb-i Umumi esnasında tazyik sahalalarında, Musul sokaklarında bedensel sefaletten ölen Kürdlerin imdadına büyük miktarda ilave olunmasına mani olmak zamanı gelmiş ve belki de geçmiştir. Kürd unsurunun daha ziyade mağduriyetine sebep vermemek, bir adalet ve anlayış gereğidir. Her şeyden sarf-ı nazar Kürdlerin şimdiye kadar bu memleket ifa ettikleri mühim ve kıymetli hizmetler nazar-ı dikkate alınmalıdır.

Bütün seslerin sustuğu, kıymetli Müslüman kanlarının büyük fedakârlıkları ihmal edilmek istenildiği dakikada Türk hakları namına yüksek bir sesle söz söyleyen bir Kürd’tür.

Türk hâkimiyetinin teyidine, Türklerin tarihi hukukuna muhafazaya büyük bir fedakârlıkla çalışan yine bir Kürd idi. Kürdlerin tarihi bir hayata malik olan destek ve yardım etme zamanı, kendilerine karşı irtikap edilen mezalimin hafifletilmesi namına, muhacirler meselesine yüce hükümet, bir sûret-i hal (çözüm) bulması lazımdır.

Tekrar ediyoruz. Bu büyük ve milli yaraya şifakâr bir merhem tedarik olsun.

Bugün Kürdlere ait mühim meselelerden biri budur.”¹⁵

Görüldüğü gibi, Kürt muhacirlerin memleketlerine dönmeleri için yalvarırcasına talepte bulunuluyor. Talat Paşa’nın, başından beri, Kürtlerin kati olarak dönmemeleri için verdiği talimatlardan habersiz Kürtler, tüm iyi niyetleriyle, İttihatçılara karşı olduğu bilinen hükümetten (Damat Ferit Paşa Hükümeti) bir şeyler beklemektedirler.

b) Yine *Serbestî*’nin aynı sayısında, resmi kaynaklardan elde edilen, Burdur ve Isparta sancaklarında mecburi iskâna tabi tutulan Kürtlerle ilgili bir liste verilmiştir. Listede, Van, Bitlis ve Erzurum vilayetleriyle

15 *Serbestî*, 30 Nisan 1919, Sayı: 481’den aktaran Malmisanij, *Yirminci Yüzyılın Başında*, s. 130-132 ve S. Veroj, *Mevlânâzâde Rifat ü Serbestî*, s. 265-266.

Muş sancağından; Burdur ve Isparta sancaklarına gelen Kürt mültecilerin sayıları, bir liste halinde verilmektedir. Listede aşiretlerle ilgili detaylı bilgiler verilmektedir.

“BURDUR SANCAĞI

Nüfus	Kafile Unvanı
300	Van eşrafından Abdullah Ağa kafilesi
190	Van eşrafından Kasım Ağa'nın kafilesi
225	Van eşrafından Şeyh Hamza Ağa'nın kafilesi
130	Bitlis ilim hanedanından M. Reşid Efendi kafilesi
150	Muş eşrafından Necmeddin Efendi kafilesi
150	Van eşrafından Cafer Bey kafilesi
100	Van eşrafından Mustafa Efendi kafilesi
100	Aşiret mülazımlarından Kamil Ağa kafilesi
60	Van eşrafından Yusuf Ağa kafilesi
70	Van eşrafından Cındı Ağa kafilesi
100	Van eşrafından Cafer Ağa kafilesi
100	Bitlis ileri gelenlerinden Ahmet Ağa kafilesi
500	Bêkes ve perâkende (dağınık) aileler kafilesi

Yekün: 2675

ISPARTA SANCAĞI

475	Bitlis eşrafından Nasreddin Efendi kafilesi
150	Erzurum eşrafından Rıdvan Ağa kafilesi
360	Van eşrafından aşiret yüzbaşısı Yusuf Ağa kafilesi
130	Erzurum eşrafından Erebo Ağa kafilesi
200	Erzurum eşrafından Şeyh Abdurrahman Ef. Kafilesi
80	Bitlis eşrafından Mela Said Efendi kafilesi
125	Bitlis eşrafından Gülşen Ağa kafilesi
270	Bitlis Sadun Ağa kafilesi
90	Van eşrafından Yasin Ağa kafilesi
110	Bitlis ilim çevresinden Mela Mıhemed Ef. Kafilesi

Yekün: 2070¹⁶

16 *Serbestî*, 30 Nisan 1919, Sayı: 481'den aktaran bkz. Malmîsanij, *Yirminci Yüzyılın Başında*, s. 133-134; S. Veroj, *Mevlânâzâde Rıfat û Serbestî*, s. 253; İsmail Gölbaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, Doz Yayınları, 1991, s. 123-124.

Sadece Burdur ve Isparta sancaklarında bekleyen 4745 kişilik bu liste, *Serbestî* gazetesi tarafından resmi evraklara dayanarak yayımlanan Kürt muhacirlerine ait bir listedir. Aynı sıralarda, Anadolu'nun her tarafında, bilinen veya bilinmeyen, buna benzer yüzlerce liste vardır.

c) *Serbestî*'nin aynı sayısında, "Muhacir Kürd Yetimleri" başlıklı haberde, Kürdistan Teali Cemiyeti tarafından Kürd mülteci çocukları için, İstanbul'da bir yetimhane açıldığı belirtilerek şöyle denmektedir:

"Şark vilayetlerinden, Ankara, Konya havalisine göç edip ta şehrimize kadar dökülen binlerce Kürd muhacirin beslenmeleri hakkında hükümet nezdinde sürekli yapılan müracaatları evvelce kaydetmiştik.

Daha sonra Kürdistan Teali Cemiyeti'nin bu konuda pek isabetli bir karar aldığını memnuniyetle bildirdik. Cemiyet, bilumum Kürd muhacirlere yardımcı olmayacağını nazarı dikkate alarak, şimdilik İstanbul'da bulunan muhacir yetimlerinin yerleştirilmesine karar vermiştir. Bu maksatla İstanbul'da bulunan muhacir yetimlerinin miktarı ve yerleştirilecekleri yerlerin tespiti yapılmıştır..."¹⁷

4) *Serbestî*'nin 2 Mayıs 1919 tarihli sayısında *Ebdurrahîm Rahmî Hekkârî* imzasıyla, "Kürdler ve Kürdistan" başlığı altında yayımlanan yazıda, daha önce yayımlanmış olan Kürdistan Teali Cemiyeti Beyannamesi'nin tekrar yayımlanacağı açıklamasından sonra, "İnsanîyet Diye Bağıranlara" başlığıyla, 1916 Kürt Tehciri ile ilgili şöyle denmektedir:

"Biçare bir sürü masumun hâlen Konya, Adana, Eskişehir'de, ötede, beride, köşede bucakta; ah ve iniltilerini işitiyoruz. Bunların dertlerine deva şöyle dursun, yaralarına tuz basılmaktadır. Ah ve iniltileri yetmez, bir de feryat ile ağlaşmalarını, musiki dinler gibi dinletilmek isteniyor.

Acaba!.. şu biçareler; Hükümet'in teklifi üzere ziyadesiyle yardımda bulunduklarını kim inkar edebilir? Dün genel bütçe bunların parasıyla doluyordu. Bugün yalnız hayatlarını kurtarmak için yardım niçin esirgeniyor? Yahut Enverlerin, Talatların ceplerini dolduran şu paralardan düşkünlere yardımda bulunmak caiz değil midir?

Yalnız gizli ödenek bunları kalkındırırdı. Turancı fikrin istila ettiği bir zamanda bunları söylemezdik zira; maksatlarının neden ibaret olduğu, İskan-ı Muhacirin Nizamnamesi'nde gün gibi aşıkardı. Bunlar anasını

17 *Serbestî*, 30 Nisan 1919, Sayı: 481'den aktaran Veroj, *Mevlânzâde Rifat ü Serbestî*, s. 267.

Osmaniyeye düşman, bir kısmı muvakkat tehcir, Kürtleri de ebedi tehcirle imhadan çekiniyorlardı...

Zannederseniz Kürd muhacirlerin çetecilerle savaştığı zamandaki telefâtıyla bu günkü telefâtı arasında cüzi bir fark vardır. Bildiğimize göre telefât evvelkinden daha çoktur. Evvelce hiç olmasa bir yevmiye veriyorlardı. Bugün onlar da kesilmiştir. Emin olunuz ki, şu fakir ve zavallı Kürd beyleriniz, evvelce büyük servetler, çiftlikler sahibi idiler. Şu medrese köşelerinde iskân edilenler, evvelce köşklerde, şu muhtaç anladığımız kafile, yüzlerce hatta binlerce misafiri mihmanperverlikle memnun etmiştir.

Bunların servetlerini ve saadetlerini nasıl kaybettiler, sefaletin sebebi kimdir? Sulh dolayısıyla her tarafta sayısız mahkemeler açıldı. Acaba! bu suçları işleyenlerin cezalandırılıp bunca varlığı tazmin etmek için bir mahkeme teşekkül etti mi?.. ”¹⁸

Yine *Serbestî* gazetesinin aynı sayısında (2 Mayıs), Kürt Tehciri'yle ilgili, *Cizreli Taceddin Taqî* imzasıyla, bir mektup yayımlanmıştır. “İki aydan fazla yollarda süründükten (!) sonra matbaamıza gelebilen bir mektubun bazı kısımlarını, Kürdistan'daki fikri duruma tercüman olması itibarıyla yayımlıyoruz” şeklindeki açıklamadan sonra, “Kürd Mektubu” başlığıyla yayımlanan mektup aşağıdadır.

“... Kürdistan'ın müstakbel şekli ne olursa olsun biz Kürdler bundan sonra mesut ve hür yaşamak hususunda kesin bir kararla hazırlıklı bulunuyoruz. Asırlardan beri ihmal edilmiş bir hâlde bulunan sevgili vatanımızın bundan sonra imar ve ıslahı, her ferdin en kati bir imanla düşünmesi gerektiğine kanaat ederiz. Kötü mazinin en büyük tahribatına rağmen Kürd her türlü kabiliyetini muhafaza etmiş, meydana çıkma ve ilerlemeye amade bulunuyor...

Ankara ovalarına kadar hicret ettirilen binlerce Kürd muhacirinin memleketlerine iadesi hakkında vuku bulan sayısız müracaatlarımıza rağmen, şu ana kadar en ufak bir gayret bile sarf olunmamıştır. Göç halinde bulunan vatandaşlarımızdan her gün almakta olduğumuz mektuplarda maruz kaldıkları sefalet ve açlıktan şikâyet olunuyor. Bu yüzden çok kimsenin terki hayat ettikleri bildirilmektedir.

Biraz evvel arz ettiğim gibi bu şekilde yapılan teşebbüsler fayda sağlamıyor, kulak asan yok. Dolayısıyla siz gazetenizle, şahsınızla merkezde lazım gelen teşebbüsleri yapmak ve kati bir ölüm tehdidi altında titreyen biçare vatandaşlarımızın kurtuluş sebeplerini hazırlayınız.

18 *Serbestî*, 2 Mayıs 1919, Sayı: 483'ten aktaran A.g.e., s. 257-258.

Kış mevsimi gelemeden önce muhacirlerimiz memleketlerine dönemeyecek olurlarsa emin olunuz ki, sefalet, açlık ve soğuktan hiçbir fert kalamayacaktır. Bu kadar insanın zayı olması ise, ikinci bir harp listesi kadar elim ve feci olacaktır..

Dolayısıyla en acil ve seri tedbirler ile bu derde devasaz olmak gerekli ve zaruridir.

İkinci mektubumda size bu durumlar hakkında detaylı malumat vereceğime söz veriyorum.”¹⁹

5) Serbestî’nin **5 Mayıs 1919** tarihli sayısında, yine Anadolu’nun çeşitli yerlerinde perişan hâlde bulunan Kürt mültecilerin durumu ile ilgili olarak, Hürriyet ve İhtilaf Fırkası yönetimindeki Osmanlı Hükümet yetkililerinin dikkati çekilir. “Kürd Muhacirleri” başlıklı yazıda şöyle denmektedir:

“Tekrar bu meseleyi kurcalamak veya bu yaranın üstüne neşter vurmamak mecburiyetindeyiz. Bu hafta zarfında, oralardan gelen resmi bir memur, bize Kürdlerin maruz kaldıkları ve şu anda kalmakta oldukları durumlarını acıklı bir dille anlattı. Açlık ve sefaletten her gün binlerce Kürd-Türk ölmekteymiş. Halkı mutlu ve müsterih etmek, aç ve bılaç bulunan ahaliye nasihat etmekten bin kere evladır.”²⁰

6) 6 Mayıs 1919 tarihli *Serbestî*’de, Kürt muhacirlerle ilgili, aşağıdaki yakınma ve çaresizlik belirten kısa yazı yayımlanmıştır.

“Yukarıda yayımladığımız mektupta²¹ muhacirler meselesi, bütün açıklığıyla izah olunarak bu hususta göreve davet olunuyoruz. Şimdiye kadar bu mesele hakkında gerçekleşen neşriyatımız maalesef hiçbir tesir yapmadı. Dolayısıyla bundan sonra ne söylemek, ne yapmak lazım geldiğini bilmeyiz, kimden sorup öğrenmeli?...”²²

7) 9 Mayıs 1919 tarihli *Serbestî*’de, konumuzla ilgili aşağıdaki iyimser haber yayımlanmıştır.

“Birkaç günden beri gazetemiz sürekli Kürdistan’dan Anadolu’ya mecburi göç eden ve tehcir edilen muhacirlerin yürek sızlatan vaziyetlerinden bahis ile bu duruma bir son verilmesi hakkında hükümetin nazarı dikkatini çekmekteydi. Şikâyetlerimizin yavaş yavaş duyulmaya başlandığını haber

19 *Serbestî*, 2 Mayıs 1919, Sayı: 483’ten aktaran A.g.e., s. 260.

20 *Serbestî*, 5 Mayıs 1919, Sayı: 486’ten aktaran A.g.e., s. 259.

21 2 Mayıs’ta *Serbestî*’de yayınlanan, önceki sayfada paylaşılan *‘İzreli Taced-din Taqî* imzalı mektup kastediliyor.

22 *Serbestî*, 6 Mayıs 1919, Sayı: 487’den aktaran A.g.e., s. 268.

aldık. Buna cidden memnun olduk. Şikâyetlerin duyulması haksızlıkların telafisine, ihmal olunmuş hakların iadesine delalet eder. Bu itibarla hükümete teşekkür ederiz.

Kesin bilgi edinmemize nazaran, maliye nezaretinde, Şurayı Devlet Reisi, Maliye Nazırı ve Dâhiliye Nazırı'ndan olmak üzere toplanan komisyon, mahsusu Kürd muhacirlerinin memleketlerine iadesiyle meşgul olmuşlardır.²³ Bu hususun temini için, iki milyon liranın yeterli olamayacağı, yapılan tetkikler neticesinde tayin edilmiş ve bahsedilen tahsisatın, üç milyona yükseltilmesinin temini için, muhacirlerin bütçesinde buna bir karşılık bulunmaması da ayrıca müzakere olunmuştur.

Birkaç güne kadar bu hususta kesin bir karara alınacağı, tümü istihbaratımızdandır.”²⁴

8) Yukarıdaki iyimser haberin yayımlanmasından bir hafta sonra, **15 Mayıs 1919** tarihinde, *Serbestî*’de, benzer bir yazı daha yayımlanmıştır. Yazıda Kürt muhacirlerin içinde bulunduğu acıklı durum anlatılıp, Seyid Abdülkadir’in de içinde bulunduğu Damat Ferit Paşa Hükümeti’nden beklentiler dile getirilmektedir. Yazının bir bölümü aşağıdadır.

“Son günlerde gazeteler, geçmiş hükümet [İTC Hükümeti, C.T.] tarafından tehir edilmiş olan Kürd muhacirlerden hayatta olan 600 bin kişinin memleketlerine iade olunmak üzere bulunduğunu yazdı. Bu sütunlarda Kürd kardeşlerimizin maruz kaldığı bazı faciaları, Ankara, Konya ve diğer vilayetlerde çektikleri nihayetsiz eziyetleri uzun uzadıya bahis konusu ettik...

Son tehir olayı, büyük acılar ve elim anılarla doludur. Soru sormaya muktedir olmayan, nefsin horlanmasına sebebiyet verecek hâllere tahammül edemeyen Kürdler, çalışma araçlarının olmayışı hesabıyla, Anadolu’da açlık ve sefaletin altında beş seneden beri mahf ve harap oldular.

Her biri, memleketlerinde büyük refah içinde, dağların hürriyet havasını teneffüs ederek yaşayan bu mert, mümtaz ve fazilet sahibi insanlar, son zamanlarda yürekleri yaralayacak acıklı muamelelere maruz kaldılar...

Bu milli mağduriyete daha fazla imkân bırakamayarak, Kürdlerin memleketlerine iadesi için alınacak tedbir ve kararların süratle icrasını temenni ederiz. Kürdlerin iadesi için üç milyon liranın tahsisi hakkındaki haberin

23 Birinci Damat Ferit Paşa Hükümeti döneminde, 1919 yılı Mayıs ayında, aralarında Kürdistan Teali Cemiyeti ve Şurayı Devlet Başkanı Seyid Abdülkadir’in de bulunduğu bu komisyonun da bir şey yapamayıp dağıldığını, “Kürt Mültecilerin Memleketlerine Dönmesi Engelleniyor” başlığı altındaki önceki bölümde anlatmıştık.

24 *Serbestî*, 9 Mayıs 1919. Sayı: 490’dan aktaran *A.g.e.*, s. 268.

teyidini ve bu haberin icraata geçirilmesini, ruhumuzun bütün ihtiyaç ve hararetiyle bekliyoruz...²⁵

Hükümeti [1. Damat Ferit Paşa Hükümeti, C.T.] dört taraftan kuşatmış olan problemlerin önem ve büyüklüğünü takdir ediyoruz. Fakat bu iş de muazzam ve çok mühim bir meseledir. Bu meselenin ciddi surette nazarı dikkate alındığını gösteren emareler yok değildir. Ancak surat ve katiyetle hareket edilmeli ve hemen gerçekleştirilmelidir...’’²⁶

1919-1920 YILLARINDA KÜRDİSTAN DERGİSİNDE 1916 KÜRT TEHCİRİ

1898 yılından itibaren, çeşitli aralıklarla ve çeşitli yerlerde, bazen gazete, bazen dergi formatıyla yayımlanan *Kürdistan*, gazete veya dergisi, 30 Ocak 1919 tarihinde haftalık bir dergi olarak ve Mehmed Mîhrî Hilav’ın imtiyaz sahipliğinde yeniden yayımlanmaya başlamıştır. *Jîn* gibi aynı zamanda Kürdistan Teali Cemiyeti’nin yayın organı durumundaki Kürdistan Dergisi’nde de, bu dönemde, 1916 Kürt Tehciri ile ilgili bazı yazılar yayımlanmıştır.

1) O dönemde Harput’ta yaşayan Dersimli Sertip adında biri, şahit olduğu Kürt Tehciri’ni, *Kürdistan* dergisinin 3 Nisan 1919 tarihli sayısında aşağıdaki şekilde anlatmaktadır:

“Pekiye biliyorum ki Ermeni göçünden sonra 3 Mayıs 1332’de (16 Mayıs 1916) Kürd göçü başlamıştı. Bir gün Harput’ta okuldan gelirken hükümet memurlarından bir kaç yol üzerinde konuşuyorlardı. Yanlarından geçtiğim esnada sözlerin arasında “Zo diyenler bitti, sıra lo diyenlere geldi” cümlesini işittim. O anda zihnim altüst oldu. Koşa koşa eve geldim, meseleyi pederime anlattım. Onlar da benim gibi heyecanlandılar. Bu esnada kendi kendime şöyle diyordum: Ey zavallı masum millet!..

Hakikaten Pertek şosesinde bir sürü insanın ikişer ikişer dizilip yürüdüklerini gördüm, fakat meseleyi daha iyi anlamak için yaklaştım.. Tehcirlerinin sebebini sordum; hiçbir kabahati olmayan bu mazlum ve biçarelerin jandarmaların kahrına maruz ve askeri kadroları bunların evlatlarıyla doldurulduğu Kafkas savaşında tarihimizin kaydetmediği yararlıklar gösterdikleri ve felaketlere katlandıkları halde, böylece tehcir ve öldürülmeye maruz kalıyorlardı...

25 Bu tahsisatın gerçekleşemediğini önceki bölümde belirtmiştik.

26 A.g.e., s. 277-278.

Daha sonra tehcir edilenler Diyarbekir tarafına sevk edilseler de gerek aklıktan ve gerekse sayısız baskılardan her gün sayıları azalmaktaydı. Nihayet tümü ölüme mahkûm oldular.

Şu söylediklerim, müşahedelerimin pek az bir kısmını teşkil ediyor. Muhterem Abdurrahim Efendi'nin dediği gibi; Ermeni katliamı ve tehcirinden sürekli bahsediliyor da Kürdlerden bahseden yok. Hakikaten bu sahada kalem oynatılsa ciltler dolusu yazı yazmak icap eder. Ayrıca bu hususta gördüklerimi ve duyduklarımı toplayarak ilerde açıklayacağım. Yalnız şunu hatırlatmak isterim ki Erzurum'dan, Kars'tan Savuçbulak'a kadar o cennet diyarı sakinlerinin çoğulu teşkil eden Kürd aşiretlerinin bugün acaba yüzde kaç kalmıştır? Ve kalanlar ne haldedir? Burada Ermenilerin Kürdlere tatbik etmiş oldukları katliamlardan, İttihat hükümetinin yok etme politikasından uzun uzadıya bahse lüzum görmüyorum.

Yalnız o facialı, tehlikeli oyunun kurbanı olup bugün yerlerinden hatta evlerinden mahrum olarak her an ölümün kara pençesine düşen binlerce Kürd muhacirlerine, merhamet eline dikkat çekmek isterim. Gönül ister ki Harput'taki zavallıların felaketini üzüntülü bir şekilde telaki eden ve yardım elini uzatan Amerikalılar, bugün de muhtaç olduğumuz yardımı esirgemesin.

Bu yardımı Kürd milletinin büyük mağduriyeti ve müthiş felaketi namına, bütün medeni dünyadan bekler. Hakikaten bahtsız milletimiz, bu acı maceralardan sonra artık yaşamak arzusuna ulaşabilmelidir.

Kurmanc Aşiretlerinden Dersimli Sertip ...²⁷

2) 22 Nisan 1919 tarihli *Kürdistan* gazetesinde *Muhammed Osman Bedirhan* imzasıyla ve "Kurd Muhacirleri Ne Olacak" başlığıyla yayımlanan bir yazıda tehcir dolayısıyla Kürtlerin içine düştüğü durum şöyle anlatılmaktadır:

"... Bu baharda mı Musul'un, Sivas'ın, Konya'nın, Ankara'nın hanları, ahırları, içinde taşlar, çamurlar üzerinde inleyecekler? Her gün birkaç yüz, hatta bin kişinin geçimleri kendi sofralarında, istirahatlarını kendi konaklarında, tekellerinde sağlayan ve şimdi muhaceret köşelerinde bir lokma ekmeği en adi bir insandan, beş parayı en hain bir düşmandan bekleyen reisler, hanedan, âlimler, şeyhler bu baharda mı dilenecekler? 'Uygulama isteriz, uygulama isteriz' diye bağırarak İttihatçıları Divanı Harpler 'de, Sultanahmet Meydan'ının darağaçlarında görmek isteyen gazeteci beylerimiz ne vakit Türkçülüğü unutarak Kürd adını, haksızlığa uğramış Kürdleri başmakalelerine geçirecekler? Osmanlı Hükümeti, ne zaman Kürdleri

27 *Kürdistan*, 3 Nisan 1335 (1919), Sayı: 5'ten aktaran Süleyman Sabri, "Tarihten Bir Sayfa, Kovara Bir", 24 Haziran 2018.

sadık fedakar bir şubesi olarak tanıyacak?.. Kesin bir bağlılıkla Kürdlerin bağlı olduğu bu hükümet, bu millet, Kürdün de sefaletine son vermeyi, vaktiyle yerlerine, tarlalarına kavuşturulup yardım etmeyi önemli görev olarak tanımalıdır. Çünkü Kürdün bu millete, bu vatana hizmeti büyük, hem pek büyüktür.”²⁸

3) 1919 yılında dergi şeklinde yayımlanan *Kürdistan*, daha sonra gazete olarak yayınına devam etmiştir. Kürt muhacirler konusunda, Dâhiliye Nezareti’ne bir çağrı yapan gazete, tehcirle ilgili Mayıs 1921 tarihli bir sayısında şöyle bir bilgi vermektedir:

“Tehcire gelince, tehcir Ermenilere mahsus değildir. Bilhassa Ermenilerin tehciri bir kere olmuşsa Kürtlerin tehciri birçok defa sürüp gitmiştir. Kürtlerin tehciri konusunda baş ağrıtmam, fakat Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi (Göçmenler Genel Müdürlüğü) tarafından göçmenlerin yerleştirilmesi (Kürtlere mahsus) hakkında yayımlanmış olan talimatnamenin iki maddesini aşağıya aktarıyorum:

Madde 12- Kürdler ufak tefek kafilelere ayrılıp silahlarından arındırılarak değişik bölgelere gönderilecek ve orada genel nüfusun yüzde beşini geçmeyecektir. vs... Kürd reisleriyle, molla ve nüfuz sahibi kişiler diğer kişilerle birlikte sevk olunacak ve orada bunlar diğer kişilerle ilişkide bulunmayacak şekilde ayrılacak ve hükümet gözetimi altında bulundurulacaktır.”²⁹

1921 YILINDA YAYIMLANAN *HÎNKERÊ ZIMANÊ KURDÎ* KİTABINDA 1916 KÜRT TEHCİRİ

1912 yılında kurulan Kürt Talebe Cemiyeti Hêvî, I. Dünya Savaşı sırasında kapanmıştı. Savaşın sona 1919 yılında tekrar açılan cemiyet, 1921 yılında, çocukların Kürtçeyi, doğru ve pratik olarak öğrenmeleri için, *Hîinkerê Zimanê Kurdî* (Kürdçe Dilini Öğrenme) adıyla bir kitapçık yayımlamıştır. O dönemde, tehcir Kürtlerin yaşamına o kadar girmiş ki, bu kitapta pratik yapmak için kurulan bir diyalogda, tehcir sorunu da dile getirilmiştir. Diyalog şöyledir:

“- Navê we çîye? Hûn ji kune? (İsminiz nedir? Nerelisiniz?)

- Ezbenî navê min Ahmoye, ji Wanime (Efendim, ismim Ahmo’dur, Vanlıyım.)

28 *Kürdistan*, 22 Nisan 1919, Sayı: 6’dan aktaran Kutlay, *İttihat Terakki ve Kürtler*, s. 112; Göldaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, s. 124.

29 *Kürdistan*, Sayı: 5, Recep 1337 (Mayıs 1921), s. 45-47’den aktaran Göldaş, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, s. 122.

- Hûn kingan hatin vira? (Ne vakit buraya geldiniz?)
- Du sale li virame. (İki senedir buradayım.)
- Diya te û bavête heye? (Anan, baban var mı?)
- Çi dayimin, çi bavêmin heye. (Ne anam, ne babam var.)
- Çi kari dikî? (Ne iş yapıyorsun?)
- Wir û vira dixebetim, pê debare xwe dikim. (Orada burada çalışıyorum, böylece geçiniyorum.)
- Tu çend saliyî? (Kaç yaşındasın?)
- Duwazdeh salime. (On iki yaşındayım.)
- Li ku radibî û radikevî? (Nerede yatıp kalkıyorsun?)
- Bişev li kuncê kuçan, carnaji li ba xelkê dimînim. (Geceleri sokak köşelerinde, bazen de halkın yanında yatıyorum.)
- Eferîn kurimin, vala nesekine, bixebite, hêviya meye tu pere bicivînî û biçî welatê xwe xizmet biki. (Aferin oğlum, boş durma, çalış, umarız para kazanır, memlekete gidip hizmet edersin.” 30

BAZI KÜRT ARAŞTIRMACI VE YAZARLARIN, 1916 TEHCİRİ ANLATIMLARI

Mehmed Emin Zeki Bey

Kendisi de I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Ordusu'nda subay olan Mehmed Emin Zeki Bey, 1931 yılında Bağdat'ta Kürtçe yayımladığı Kürt tarihi kitabında, I. Dünya Savaşı'nda Kürtlerin durumunu ve 1916 Kürt Tehciri'ni anlatırken şöyle diyor:

“Apaçık ortadadır ki, geniş Osmanlı ülkesinde yaşayan ve Türk olmayan milletler, Birinci Dünya Savaşı'ndan dolayı, büyük felaketlere uğradılar, ölümcül musibetlere duçar oldular. Yurtlarından ayrılmak zorunda bırakıldılar, ölümcül hastalıkların pençesine düştüler, açlıktan kırıldılar. Bunun yanında her şeyi yıkıp yakan yabancı istilasına uğradılar. Hükümet tarafından, askeri komutanlıklar emriyle getirilen mali yükümlülükler altında inim inim inlediler. Bunun sonucunda çoğu helak oldu, birçoğu yurtlarından ayrıldılar. Türk olmayan topluluklar içinde, bu zorluklarda en büyük pay Kürtlere düştü. Onları başına gelen felaketler herkesten fazlaydı. Mesela 1917 yılında Osmanlı 2. Ordusu açlık çektiğinde, çeşitli musibetlere duçar olduğunda, Diyarbekir civarındaki Kürtler, yurtlarını terk ettiler ve Musul'a, Halep'e ve Adana'ya doğru yollara düştüler. Çoğu soğuktan ve açlıktan öldü. O dönemde Musul'da bulunanlar, gözleriyle görenler

veya kulaklarıyla duyanlar; bunlardan binlercesinin yol kenarlarında, sokaklarda, duvar diplerinde can verdiklerini anlatırlar...”³¹

M. Emin Zeki Bey aynı kitapta şunları da yazıyor:

“Birinci Dünya Savaşı’nın başlarında tam teçhizatlı ve silahlı Ermeni çeteleri; Kürtleri mal ve can kaybı itibariyle büyük zararlara uğrattılar. Bu çeteler, özellikle Van, Eleşkirt ve Beyazıt beldelerini yağmalayan Rus öncü birliklerinin önünde yer aldılar. Aynı sırada, Türkler de Kürtlerin beldelerini etkisiz hale getirmekten ve sudan bahanelerle Kürtleri öldürmede geri kalamamışlar...”

Birinci Dünya Savaşı’nın başlarında vatanlarından uzaklaştırılarak hicrete mecbur bırakılan Kürtlerin sayısı Türkiye genel muhacirler idaresi sayımlarına göre 700 binden fazla kişiyi bulmuştur. Nitekim bölgelerini terk etmeye zorlanan ve Anadolu’nun batı beldelerinde ikamete mecbur edilen bu insanların birçoğu yolda ölümcül hastalıklardan, şiddetli soğuk ve açlıktan dolayı hayatlarını yitirdiler...

Sözün özü: Dünya savaşının birinci ve ikinci yılında Ermenilerin uğradığı felaket ve afetlerin aynısı; bu tarihten bir-iki yıl sonra zor durumdaki ümitsiz Kürtlerin de başına geldi.”³²

Süreyya Bedirhan

1916 Kürt Tehciri ile ilgili olarak ilk yazanlardan biri, Emin Ali Bedirhan’ın büyük oğlu Süreyya Bedirhan’dır. 1930 yılında Kahire’de “Bletch Chirguh (Dr. Blêç Şêrko)” müstear adıyla Fransızca yayımladığı kitapta, bu konuda şöyle diyor:

“... Bununla birlikte Türkler, Kürtler tarafından benimsenen çizgiyi göz önüne bulundurmadan, Savaştan önce durdurulan asimilasyon planını hayata geçirmek için fırsattan faydalanmak istediler... Halife Sultan Reşat’a on maddelik bir kanun imzalattılar. Bu kanuna göre Kürtler topraklarından sürülecek ve Türk vilayetlerine yönlendirileceklerdi. Bu Kürtler, Türk köylerine, orada yaşayan nüfusun % 5’i oranında dağıtılacaklardı. Önemli kişiler ve reisler, şehirlerde oturmak zorunda bırakılacak, kendi aralarında veya diğer Kürtlerle (daha önce oralara göç etmiş Kürtler) ilişki kurmaları kesin olarak yasaklanacaktı.

Savaş Türklerin bozgunuyla sona erdiğinden, bu kanun kısmi olarak uygulanabildi. İstanbul’daki dış göç genel yönetiminin kayıtları 700 bin Kürdün sürüldüğünü belirtiyor. Fakat aynı kayıtlar, bu sürgünlerin akıbetlerinin ne

31 Zeki, *Kürtler ve Kürdistan*, s. 43.

32 A.g.e., s. 242.

olduğu konusuna gelince anlamlı bir sessizliğe bürünüyor. Bu bahtsızların üzücü akıbetlerini açığa çıkarmak için yönetimin sessizliğini bozacağız. Kürt sürgünlerinin büyük bir bölümü yolda açlıktan, soğuktan, hastalıktan öldü; bir bölümü Türk askerlerinin, jandarmalarının ve çetelerinin balta ve silahları altında yaşamını yitirdi. Küçük bir bölümü, zayıf düşmüş halde, tükenmiş, perişan halde yurduna dönebildi. Dağlar, tarlalar, ormanlar vahşi hayvanlar tarafından çoktan parçalanıp yenilmiş Ermeni şehitlerinin yerine Kürt şehitlerinin parçalanmış bedenleriyle doluydu.”³³

Celadet Ali Bedirhan

Kürt aydınlarından Celadet Ali Bedirhan, 22 Şubat 1919 tarihinde *Serbestî* gazetesinde yayımlanan bir makalesinde³⁴, Kürt mültecilerin, I. Dünya Savaşı sırasında yaşadıkları mağduriyeti ilk dile getirenlerdendir. 8 Ocak 1933 tarihinde de, Mustafa Kemal’e yazdığı mektupta bu konuyu şöyle dile getiriyor:

“ ... Mütarekeyi müteakip İstanbul’a avdetimde, muhacirin müdüriyeti kayıtlarında yapmış olduğum tetkikata nazaran, Kürdistan’dan 650 bin kişilik bir nüfus Batı vilayetlerine sevk olunmuştu. Cepheye giderken Toros geçitlerinde bu muhacirlerden kabileler görmüştüm. Uzaktan öbek öbek toplanmış insan kümelerine benzeyen bu kabilelerin yanına gittiğim zaman görüyordum ki, bunlar soğuktan taş kesilmiş (donmuş) insan heykellerinden başka bir şey değildiler. Vatanlarından çıkarılan bu insanların büyük bir kısmı bu suretle yollarda hastalıklardan, açlıktan ve soğuktan mahvolmuşlardı.

1919 senesinde Kürdistan’a seyahatim sırasında, Halep’te bu kabilelerden birine rastladım. Memlekete geri dönüyorlardı. Kendilerinden aldığım malumata göre memleketten 485 kişi çıkmış, geriye dönerken 255 kişi kalmışlardı.

İşte Paşa Hazretleri, İttihat ve Terakki zamanında ve harp esnasında Türkleştirilmek istenen Kürtlerin ve Kürdistan’ın birkaç satırla özetlenmiş bilançosu...”³⁵

Kemal Mazhar Ahmed

I. Dünya Savaşı sırasında Kürtlerin durumunu inceleyen yazarlardan biri de Güney Kürdistanlı akademisyenlerden Dr. Kemal Mazhar

33 Chirguh (Dr. Blêç Şêrko), *La Question Kurde...* 2009, s. 49-50.

34 Önceki bölümde, *Serbestî* gazetesinde bölümünde bu yazıyı verdik.

35 Bedirhan, *Bir Kürt Aydınından*, s. 27.

Ahmed'dir. Mazhar Ahmed, 1975 yılında, Bağdat'ta Kürtçe yayımladığı kitapta, konuyu genişçe değerlendirir. Kitap daha sonra Arapçaya çevrildi ve "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan" adı ile Türkçe'de de yayımlandı. Mazhar Ahmed, I. Dünya Savaşı yıllarında, Kürtlerin çeşitli devletlerle, özellikle de Rusya ile girdiği ilişkileri değerlendirdikten sonra şöyle diyor:

"Kürt aşiret reislerinin, bir yandan Ruslar ve İngilizlerle, bir yandan asi Arap ve Ermeni önderleriyle ilişkiye girmek istemesi karşısında (İttihatçılar) hiddete kapıldılar. Kürtlerin sempatisini ebediyen kaybettikleri yönünde bir kanıya varan iktidardaki Osmanlılar, savaşın son evrelerinde, Kürdistan'daki egemenliklerini korumanın tek yolunun bu olduğu yanılışıyla, Kürtlere boyun eğdirmek için, son derece acımasız ve sert davrandılar. İlginç olan, müttefikleri Almanlar da bu görüşte olmasıydı. Böylece İttihatçılar, savaş içinde hedeflerine varmak için, Kürt ahalinin Türk köylerine dağıtılmasına ilişkin bir dizi ferman ve kararname çıkarttılar. Bu düzenlemede Kürtlerin sayısının yeni iskân alanlarındaki nüfusun %5-10'unu aşamamasına dikkat edilmişti. Tanınmış Kürt şahsiyetleri Batı Anadolu'ya sürülecek, evlerinde gözetim altına alınacak ve kırsal kesime dağıtılarak iletişimlerine izin verilmeyecekti... Binlerce Kürt, zorla Batı Anadolu'nun ücra bölgelerine sevk edildi. Bu sürgünlerin yarısından fazlası yolda açlıktan, ya da soğuk havalar yüzünden öldü, ya da hastalıktan kırıldı; savaşın bitiminden sonra da yaşayabilenlerin azı kendi topraklarına dönebildi."³⁶

Kadri Cemilpaşa

I. Dünya Savaş sırasında genç bir teğmen olan Kadri Cemilpaşa, anılarında, Hafif Süvari Alaylarında görev yaptığını belirttikten sonra, Sibkan Aşireti Lideri Abdülmecid Bey'i ziyaret ettiği sırada Kürt sürgününe tanık olduğunu belirtmektedir. Kadri Cemilpaşa'nın anlatımını, "Kürt Tehciri Tanıklarının Anlatımları" başlıklı bölümde vermiştik.

Veteriner Dr. Mehmet Nuri Dersimi

Dersimi, 1915 yılı başında subay olarak savaşa katılır. Göç ettirilen Kürt mültecilerin dramına da tanık olur. Dersimi'nin anlatımını da, "Kürt Tehciri Tanıklarının Anlatımları" başlıklı bölümde vermiştik.

36 Ahmed, *Birinci Dünya Savaşında*, s. 206.

Cegerxwîn

I. Dünya Savaşı yıllarında 14-15 yaşlarında olan büyük Kürt şairi Cegerxwîn, anılarında I. Dünya Savaşı'nın Kürtler arasında yarattığı yıkımı şöyle anlatıyor:

“Seferberlik başladı. Açlık kol geziyordu. Şeyhler, ağalar, ‘gönüllü’ askerler topluyor, kendileri de başında savaşa, İslam dini için çarpışmaya ve ölmeye gidiyorlardı. Çok sayıda Kürt, soğukta, karda yitip gitti. Sayısız çocuk babasız, sayısız kadın kocasız ve sahipsiz kaldı. Bir yandan açlık, bir yandan ülkeyi ve ulusu kasıp kavuruyordu. Bizim köyde de birçok ocak söndü. Milyonlarca kadın, çocuk, erkek, duvar diplerinde, koleradan, tifodan yaşamlarını yitirdiler. Yüz binler savaş meydanlarında can verdi veya esir düştü. Yine yüz binler Kürt düşmanı Türk askerleri tarafından dağ başlarında ve yollarda öldürüldü...”

Kars’tan, Ardahan’dan Bitlis’e kadar olan yerler terk edildi. Köyler alev alev yanıyordu ve yiyecek ekmek yoktu. Ruslar ne yapacaklardı bomboş toprakları? Bu yüzden bazı Kürt ileri gelenlerine çağırıda bulundular: ‘Sizi öldürmeye, talana gelmedik; size devlet kurmaya, özgürleştirmeye geldik. Topraklarınıza dönün, ülkenizi kurun.’ Bu bir işbirliği önerisiydi. Mektupla bildirdiler, dinleyen olmadı...”³⁷

37 Cegerxwîn, *Hayat Hikâyem*, s. 52-54.

2-) BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI OSMANLI BASININDA 1916 KÜRT TEHCİRİ

I. Dünya Savaşı sırasında, özellikle de 1916 yılında, Erzurum, Bitlis, Van ve Trabzon vilayetlerinden Batı'ya göç eden veya göç ettirilen mülteciler ve vilayetlerdeki durumlarıyla ilgili İstanbul basınında, 1918 yılı başlarından itibaren haber ve yorumlar yayımlanmaya başlanmıştır. 1918 yılı yaz aylarında savaşın bitmesinden sonra, basında I. Dünya Savaşı, 1915 Ermeni Tehciri ve 1916 Kürt Tehciri ile ilgili haber ve yorumlar artmaya başlamıştır. İstanbul basınında yer alan haber ve yazılarda, mültecilerin içinde bulunduğu zor durumlar ve göç veren vilayetlerdeki yıkım belirtilirken; özellikle mültecilerin büyük bir kısmının Kürt olduğu, Dâhiliye Nazırı, İttihatçı Talat tarafından asimilasyon amacıyla Batı'ya sürüldüğü belirtilmez. Daha çok, *Şark Mültecileri*, *Müslüman Mülteciler*, *Vilâyat-ı Müstahlasa* gibi kavramlar kullanılır. Bu haber ve yazılardan bir kısmı tarih sırasına göre aşağıdadır.

1) Daha savaş resmen bitmeden önce devletin resmi yayın organı *Tasvir-i Efkâr* gazetesinde, Vilayet-ı Şarkiye Mültecileriyle ilgili haberler çıkmaya başlamıştır. Gazetenin 4 Ocak 1918 tarihli sayısında, AMMU verilerine dayanarak tehcir edilen mülteci sayısının 704.905 olduğu belirtilir.³⁸

2) 6 Ağustos 1918 tarihli *İkdam* gazetesinde yayımlanan bir yazıda, Vilayât-ı Müstahlasa'da, yaşam ve imar durumlarının çok kötü olduğu belirtilirken; Maliye Nazırı Cevat Bey'in, "Para yardımı yapılacağı ve herkesin zarar-ziyanının karşılanacağı" şeklindeki açıklamasına da yer veriyordu. Ancak gazete, mali sıkıntı içindeki hükümetin, mültecilere yapabildiği yardımın, önceleri 3 kuruş, sonra 6 kuruş yevmiye vermekten ibaret kaldığını, bununla da ancak 5-6 ekmek alınabildiğini de belirtir.³⁹

3) Bazı gazeteler bölgedeki feci durum anlatılırken iktidar *Tanin* gazetesinin, 23 Ağustos 1918 tarihli sayısında yayımlanan bir yazıda, hükümetin bölgedeki duruma hâkim olduğu ve alınan önlemler sayesinde, bölgenin yeniden kalkınma başladığı iddia edildikten sonra

38 BOA, DH-İdare-i Umumiye, 15/54. Bkz. *Tasvir-i Efkâr*, 4 Ocak 1918, muhacirler yazısı.

39 *İkdam*, 6 Ağustos 1918'den aktaran Öğün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 174-175.

şöyle deniyordu: “Hükümet, bölgenin yeniden imarı ve mültecilerin iskân ve iaşesi için yoğun bir çaba içerisinde olup, yardıma muhtaç olanlara her türlü yardımı yapmaktadır.”

Yazının son bölümünde de, bu gün de yabancısı olmadığımız bir üslupla, şu iddialarda bulunuluyordu:

“Düşman elinden kurtulan vilâyetlerde yeniden bir hayat tesis etmek arzusunda olan hükümet, elinde bulunan bütün vesaiti, düşman tahribatı altında harap olmuş topraklara avdet eden mültecilere yardım için tahsisi etmiş bulunuyor... Her avdet eden mültecinin imdadına koşulmuştur.”⁴⁰

4) Hükümet yanlısı bir diğer gazete olan *Yenigün* gazetesi⁴¹ de, birkaç gün sonra, 5 Eylül 1918 tarihli sayısında, Yunus Nadi imzasıyla ve “Şarkî Anadolu” başlığıyla yayımladığı bir yazıda bölgede durumun iyiye gittiğini belirtiyordu. Yazıda, kurtuluşun ardından yurtlarına dönenlerin ateş ile harap ve türap olmuş bir harabeye düştüklerini, ancak hükümetin vakit kaybetmeden çalışmaya başlaması üzerine şimdi işlerin yoluna girmeye başladığı yazılıyordu.⁴²

Daha I. Dünya Savaşı resmen bitmeden ve İTC Hükümeti iktidarını kaybetmeden önce, hükümet yetkilileri ve onların kontrolündeki basın organlarının, konuyu örtbas etme amaçlı bu tür yaklaşımlarının yalan olduğu, İTC iktidardan düştükten sonra daha açık olarak anlaşılabacaktır. Bu tarihlerde dönen mültecilerden söz edilmektedir. Oysa bu kitabın “Kürt Mültecilerin Vatanlarına Dönmesi Engelleniyor” başlıklı bölümde genişçe açıkladığımız gibi, dönen mülteci sayısı, genel mülteci sayısının %10’u bile değildir. Bunların yazıldığı sıralarda, hem bölgede, hem mültecilerin sürgün edildikleri yerlerde, topluca açlıktan ölümler olduğu haberleri resmi yazılarda bile görülüyordu. Hükümet yetkililerinin açıklamalarında ve bu yayınlarda, mültecilerin çoğunun Kürt olduğu ve bu yüzden de onlarla yeteri kadar ilgilenilmediği iddialarını saklama ve asimilasyon amacıyla, mültecilerin özellikle Batı’da tutulduğu gerçeğini saklama gayreti vardır.

40 *Tanin*, 23 Ağustos 1918’den aktaran *A.g.e.*, s. 171.

41 *Yenigün* gazetesi, *Eski Gün* adıyla da yayımlanırken bir süre de *Anadolu’da Yenigün* adıyla yayımlanmış; 1924 yılında adını *Cumhuriyet* gazetesi olarak değiştirmiştir. Önce Yunus Nadi, sonra oğlu Nadir Nadi ile günümüze kadar gelmiştir.

42 Yunus Nadi, *Yenigün*, 5 Eylül 1918’den aktaran *A.g.e.*, s. 172.

Bu yayınlardan yaklaşık iki yıl sonra, daha TBMM Hükümeti kurulmadan önce, 2 Mart 1920 tarihinde, Osmanlı Dâhiliye Nezareti, Sadaret Makamı'na gönderdiği bir yazıda, mültecilerin perişan hâlini aşağıdaki şekilde ifade etmekteydi.

“Yurtlarının düşman istilasına uğraması nedeniyle, yıllarca vatanlarından ayrı kalarak sefalet içinde her türlü musibete kalmış bu insanlar, yurtlarına döndüklerinde, geride bıraktıkları mal ve mülklerinin tamamen harap olduğunu görmüşlerdir... Memleketlerinde kalanların büyük bir bölümü ise, bütün şiddetiyle devam etmekte olan açlık yüzünden sokak ortalarında helâk olmaktadır. Ölüme mahkûm bir halde bulunan bu insanları bulundukları feci durumdan kurtarmak için her şeyden önce bölgeye gerekli nakit paranın gönderilmesi gerekir.”⁴³

5) 26 Aralık 1918 tarihli *Tasvir-i Efkâr Gazetesi*, mültecilerle ilgili haberinde, 60.343 mültecinin, hükümete haber vermeksizin, kendi imkânlarıyla yurtlarına döndüklerini yazmaktaydı. ⁴⁴ Aynı gazete, 4 Ocak 1919 tarihli sayısında ise, dönen mültecilerin sayısının 83.153’e ulaştığını yazarken, dönmeyi bekleyen mülteci sayısının da 628.742 olduğunu belirtiyordu. ⁴⁵

6) Savaşın sonra tehcirle ilgili en geniş bilgiyi, devletin resmi yayın organı *Tasvir-i Efkâr Gazetesi* vermiştir. *Tasvir-i Efkâr*, **11 Mayıs 1919** tarihli sayısında, AMMU’dan alınan bilgilere dayanarak tehcirle ilgili aşağıdaki bilgileri vermektedir.

“Mültecilerin hicret eylediği beş vilayetin (Trabzon, Erzurum, Bitlis, Van ve Erzincan) kabl-el-harb [savaş öncesi] nüfus-ı İslamiyesi (2 623 484) kişi olmasına nazaran bunlardan (902 865) nefer salimen dâhile iltica eylemiş, (300 000) kadarı memleketlerine gitmiştir. Elyevm (672 847) Müslüman memleketine avdete müheyya (hazır) bir halde bulunmaktadır.

Umum zayıat ise tamamı (701 166) bedbahttan ibarettir.”

7) 10 Nisan 1920 tarihli *İleri (Ati)* gazetesi, AMMU verilerine dayanarak, çoğu Kürt olan Müslüman mülteciler konusunda geniş bir yazı yayımlamıştır. *Muhâcirîn* başlıklı yazının, o zamanki Türkçe ile yazılmış hâlini, olduğu gibi aşağıya alıyoruz.

43 Ögün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 177.

44 Kaya, *Birinci Dünya Savaşı*, s. 100.

45 *Tasvir-i Efkâr* gazetesi, 4 Kanunisani 1919’dan aktaran Ögün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 77-78.

“Harb-i Umumi esnasında memleketleri (Van Bitlis, Erzurum, Trabzon) düçâr-ı istilâ olan mahallerden dâhile ilticaya mecbur olan nüfusun mikdârı 868.962’ye balîğ olmuştur.

	SEVK OLUNAN	İÂDE OLUNAN	MEVCÛD OLAN
Trabzon	324.848	208.788	116.040
Erzurum	287.474	157.659	129.815
Van	102.808	35.415	67.393
Bitlis	128.222	48.070	80.152
Batum	25.630	11.130	14.500
Yekûn	868.962	361.062	407.900

Vilâyât-ı Şarkiyeden ani bir sûretde vâki olan muhâceret ve ilticanın Rus istilâsıyla beraber başlıca sebeplerinden biri de Ermeni çetelerinin bazı mıntikalarda ta’diyât ve i’tisâfâtta bulunmalarıdır. Hâlbuki bu mikdârda azîm bir kitle-i nüfusun birinci mıntuka olarak iltica ettikleri Suşehri, Sivas, Ordu, Giresun, Samsun, Musul, Ma’muretü’l-aziz, Malatya, Diyarbekir gibi sâha-i harbe dâhil veya civar bulunan mıntukada ikametleri gerek iaşe gerek vaz’iyet-i harbiye üzerinde icra edeceği tesîr nazar-ı itibâra alınarak bilhassa bunların biran evvel müstehlik (tüketici) vaziyetden müstahsil (üretici) vaziyete ifrâğ (değiştirme) ve ma’îşetleri suretiyle hem hukûk-ı hazîneyi hem zâten esbâbı muhtelifle ile duçâr-ı tevakkuf ve tedennî olan (gerileyen) memleket hayâtı zirâ’iye ve iktisadiyesiniz ihyâsını hâdim (yıkıcı) ve kâfil-i tedâbir cümlesinden olmak üzere menâtık-ı iskâniye ta’yin ve buralara tevziyle iskânları mecbûriyeti tahassul (sonuç) etmiştir.

İş bu muhtıraya merbut grâfiyenin tabloda muharrer olduğu orda bunlar için menâtık-ı iskâniye tefrik ve her yerde tekâsûf eden nüfusa ve nakl olunacakları mahallere göre turuk-ı sevkiye, konak mahalleri, i’âşe merkezi, muayene mahalleri, hastane, dispanser, tecrid istasyonları, sıhhiye istasyonları tesis edilerek sevkîyata ibtidâr edilmiştir. Bikes kalan etfâl için el-yevm birçok yerlerde idâme-i mevcûdiyet ettiği üzere dâr-üs-sanâ’a ve eytamhâneler te’sîs edilerek burada hayatları te’mîn edildiği gibi umûm mülteciler teşebbüs-ü şahsiyetleriyle te’mîn-i ma’îşet edinceye kadar aynen erzak veya yevmiye tevzi’i suretiyle ve eşrâfdan olanlarına muhâfaza-i şeref ve mütarekeden evvel memleketlerine iadelerine başlanılarak sene-i hâliye ibtidâsına kadar 361.062 nüfus memleketlerine sevk ve iade olunmuştur. Hâlen vilâyâtte mevcûd olanların mikdârı 408.900 nüfus olup bu bâbda ihzâr ve teblîğ olunan (merbut) talimatnâme veçhile ahvâlin inkişafını müteakip sevklerine mübâderet mukarrer bulunmuştur.”⁴⁶

8) 30 Mart 1921 tarihli *Yenigün* gazetesinde, muhacirlerin geri dönmesiyle ilgili, Muhacirin Müdürü Ali Suat Bey'in bir demeci yayımlanır. Demeçte şöyle denmektedir:

“Vilâyat-ı Şarkiye muhacirlerinin yerlerine iadelerine başlanmıştır. Bunların arazi ve ticaret sahibi olanları şimdiden gitmek istiyorlar ve gidiyorlar. Bundan sonra bu gibilerin sevkine hararetli bir şekilde başlanacaktır.. Memlekete dönemeyecek durumda olanlara gelince, bunlardan kati iskân isteyenler için tabi muavenetler yapılır. Muhacirlerin mıntikalara taksiminde nazarı dikkate alınan esas ise, hava ve arazi gibi esaslara tabidir...”

1921 yılına gelindiği hâlde, muhacirlerin dönmeye başlamasından söz ediliyor. Oysa Rus işgalinin bittiği 1917 yılından beri, yetkililer, buna benzer şeyler söylüyorlardı.

9) Cumhuriyet'in kuruluşuna yakın günlerde bile, hâlâ basında Vilâyat-ı Şarkiye Mültecileriyle, özellikle de dönüşleriyle ilgili haberler çıkıyordu. 22 Mart 1923 tarihli Anadolu'da Yenigün gazetesi TBMM Hükümeti'nden aldığı bilgilere göre, hâlen Anadolu'da yurtlarına dönmeyi bekleyen 407.900, Vilâyat-ı Şarkiye mültecisi olduğu belirtiliyordu.⁴⁷

47 Anadolu'da *Yenigün*, 22 Mart 1923'ten aktaran Ögün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 141.

3-) BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI SONRASI BAZI YABANCI YAYINLARDA 1916 KÜRT TEHCİRİ

I. Dünya Savaşı öncesinde, savaş sırasında ve sonrasında, çok sayıda Batılı veya Rus görevli bölgedeydi. Devletlerin konsolos görevlileri, ajanları, misyonerler, arkeologlar, gezginler, gazeteciler, oryantalistler, gönüllüler; besili, sarı saçlı mavi gözlü adamlar, Gertrude Bell gibi uzun sarışın kadınlar. Çeşitli amaçlar için, en çok da ülkelerinin çıkarları için bölgedeydiler. Birçoğu ülkesine döndüğünde, bölge insanını, Arapları, Türkleri, Ermenileri, Süryanileri ve biraz da Kürtleri anlattılar, yazdılar. Elbette 1915 Büyük Ermeni Tehciri'ne çokça yer verdiler. 1916 Kürt Tehciri ve genel olarak Kürtler, bu yazılarda, kırıntı hâlinde yer alabilmiştir. Bunların bir kısmına, "Kürt Tehciri Tanıklarının Anlatımları" adlı başlıkta yer verdik. Kitaplara, dergi ve gazetelere yansıyan bazılarını da burada vereceğiz.

Urfa'daki İsviçre Hastanesi'nde Görevli Jacob Künzler'in Gözlemleri

1916 Kürt Tehciri ile ilgili en çarpıcı bilgiyi, 1899-1922 yılları arasında Urfa-Halep bölgesinde 23 yıl sağlık elemanı olarak görev yapan İsviçreli *Jacob Künzler* vermektedir. Urfa'daki İsviçre Hastanesi müdürlüğü da yapan Künzler, erken bir dönemde yazdığı ve 1920 yılında Basel'de yayımladığı anılarında; İttihatçıların yalnız Ermenileri değil, kendi dinlerinden olan Kürtleri de evlerinden yurtlarından ettiğini belirtmekte ve bunu hiçbir Avrupa gazetesinin yazmadığını belirtmektedir.⁴⁸

Jacob Künzler'in çarpıcı açıklamaları için, bu kitabın, "Kürt Tehciri Tanıklarının Anlatımları" başlıklı bölüme bakılabilir.

Ermeni Aydını Garo Sasuni'nin Belirlemeleri

Ermenilerle ilgili kitaplarıyla tanınan, I. Dünya Savaşı sırasında Ermeni Taşnak Partisi'nde yer alan ve bir dönem Ermeni parlamento-

48 Jacob Künzler, *Kan ve Gözyaşları Ülkesinde*.

sunda milletvekilliği de yapan Garo Sasuni de, anılarında Ermeni-Kürt ilişkilerini genişçe değerlendirmektedir. 1916 Kürt Tehciri ile ilgili anlatımlarını, kitabın, “Kürt Tehciri Tanıklarının Anlatımları” başlıklı bölümde verdik. Ayrıca Sasonu’nin kitabına da bakılabilir.⁴⁹

Britanya Konsolosu Arshak Safrastian’ın Gözlemleri

Dönemde, Bitlis ve Van’da bir süre Britanya Konsolosu olarak görev yapan Arshak Safrastian (1885-1958), 1948 yılında Londra’da yayımlanan, “Kurds and Kurdistan” adlı kitapta, I. Dünya Savaşı sırasında, yalnız Ermenilerin değil Kürtlerin de büyük dramlar yaşadığını ifade ederek şöyle yazıyor:

“1915-16 yıllarında Özel Ermeni birlikleri tarafından takviye edilen Rus Kafkas Ordusu bölgeye saldırmadan önce, Ermenilerle hep işbirliği yapan aşiretler hariç; Kürtlerin çoğu Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerini terk etmişti. Bazıları kendi isteğiyle, bazıları Türkler tarafından korkutulmuş aşiretler evlerini bırakarak Türklerden önce terk ettiler. Bu ayrılış bazen kışın ortasında bazen yazın sıcağında oldu. Kürtler alabildikleri eşyaları ve hayvanlarıyla güneyde Diyarbakir ve Musul’a, batıda Harput ve Konyalara gitmek zorunda kaldılar. Serin Ermeni vadilerine alışmış bu Kürtler, yolculukları esnasında ya Irak çöllerinde ya da kumlu Anadolu yollarında telef oldular.

Bu savaşta Kürtlerin kesin kaybını tespit etmek kolay olamayacak. Prens Bedirhan’a göre, savaş sırasında (1914-1918) Türkler tarafından 700 bin Kürt sürgün edildi, bunların yarısı telef oldu. Az bir kısmı topraklarına, bağlarına dönse de, bazıları uzun süre Ermenistan gibi yerlerde kalıp sanat öğrendiler; çünkü üretim yapacak kimseleri kalmamıştı.”⁵⁰

Sovyetler Birliği, Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü Komisyonunun İfadeleri

Sovyetler Birliği Doğu Bilimleri Enstitüsü’nden beş kişilik bir akademik kurula yazdırılan, 1986 yılında Moskova’da yayımlanan ve 1998 yılında 3. baskısı Türkiye’de yapılan kitapta, 1916 Tehciri’yle ilgili şöyle deniyor:

49 Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri*.

50 Safrastian, *Kurd û Kurdistan*, s. 89; Aydın, *Ermeni Tehcirinin*, s. 67-68.

“1915-1916 yıllarında Kürtlerin Anatolia’da cephe hattı yakınlarındaki bölgelere Türk nüfusun %10’u oranında Kürtlerin iskânı için Sultan fermanları çıkarıldı. Buralara gönderilen Kürtler de Ermenilerle aynı akıbeta uğradılar. Savaş yıllarında 700 bin dolayında Kürt, zorla yurtlarından sürüldüler. Yarıdan fazlası yollarda öldü. Eskiden 800 bin Kürdün yaşadığı Van Gölü’nün güneyi ve batısında bulunan topraklar bütünüyle insansızlaştı. Kolera, bulaşıcı humma ve tifodan bütün aşiret mensupları öldü... Bu koşullarda yalnız Hristiyan değil, Türkiye’nin işgal ettiği alanlarda Türk olmayan Müslüman halk olarak Kürtler de savaşın ve soykırımın kurbanı oldu.”⁵¹

İngiliz Arkeolog ve Ajan Gertrude L. Bell’in Notu

Uzun yıllar Ortadoğu bölgesinde, özellikle Bağdat’ta yaşayan, I. Dünya Savaşı sonrasında Arap Devletlerinin, Irak ve Suriye Devletlerinin kurulmasında etkili olan İngiliz arkeolog Gertrude L. Bell, zaman zaman Kürdistan’a ve Anadolu’ya da geziler yapmıştır. Dönemle ilgili kısaca şöyle diyor:

“... Kürtler ölen Ermenilerin köylerine ve topraklarına kondular ama onlar da cezasız kalmadı. Kafkaslardaki Ermeniler Rus Ordusu’na katılarak, Kürtlerden, kendilerine yapıldığı gibi, öç aldılar. Kürtler bir milyon Ermeni’ye karşılık kayıplarının 400 bin olduğunu kabul ediyorlar...”⁵²

Alman Tarihçi Hilmar Kaiser’in Belirlemeleri

Alman tarihçi Hilmar Kaiser, Osmanlı İmparatorluğu’nun 1915-1917 yıllarını anlatırken 1916 Kürt göçünü de anlatmakta, Diyarbakir’in *Türkleştirme* bölgesi hâline geldiğini belirterek şöyle yazmaktadır:

“İnsanların ‘Türkleştirilmesinin’ yanı sıra, tüm bölgeler ya da kritik alanlar, hükümet programının ikinci büyük kapsama alanı olarak hedef haline geldi. Böylece tüm bölgeler ‘Türkleşme bölgesi’ oldu. Sonuç olarak Osmanlı yetkilileri Doğu cephesinden gelen Kürt göçmenlerin Diyarbakir’de kalmalarına izin vermiyordu. Burası Balkanlardan gelen Müslüman göçmenler için ayrılmıştı.”⁵³

51 Celilê Celil vd., *Yeni ve Yakın Çağda*, s. 97-98.

52 Bell, Gertrude L., *Mezopotamya’da 1915-1920 Sivil Yönetimi*, Yaba Yayınları, 2004, S:116-117

53 Üngör, *Modern Türkiye’nin İnşası*, s. 202. (The Ottoman Government and the End of the Ottoman Social Formation, 1915-1917)

İran Genelkurmay Başkanı Hassan Arfa'nın Yazdıkları

1944-1946 yılları arasında İran Genelkurmay Başkanlığı, 1958-1961 yılları arasında Türkiye’de büyükelçilik yapan Hassan Arfa, aynı zamanda Kürtlerle ilgili çalışmaları olan bir araştırmacıdır. 1964 yılında yazdığı kitapta şöyle diyor:

“Ermeni gönüllüler, Kürtler tarafından öldürülen yurttaşlarının intikamını almak için tüm aşırılıklara başvurdular. 1915-1918 yılları arasında Türkiye’nin doğu vilayetlerinde 600 binden fazla Kürt öldürüldü. Bölge insansızlaştırıldı. Çünkü 700 binden fazla Ermeni de, 1915-1916 yıllarında, güneydeki Osmanlı vilayetlerine sürülmüştü.”⁵⁴

Rus Araştırmacı Bazil Nikitin’in Anlatımı

Bazil Nikitin, Kürt tarihi araştırmalarıyla bilinen araştırmacılarıdır. 1943 yılında yayımlanan kitabında şöyle diyor:

“Genellikle bilinmeyen bir olgu vardır ki, üzerinden söz etmeden geçmeyiz: 1914-1918 Savaşı sırasında Kürtlerin kitle halinde sürülmesi. Bu sürgünler, Rus ilerlemesi karşısında çekilme görünümü adı altında yapılıyor ve Kürtleri, Türk köylerine dağıtarak geleneksel beylerinden kopararak, ulusal benliklerinden uzaklaştırmak amacını güdüyordu. Bu şekilde sürgüne gönderilen 700 bin kişi arasından çok sayıda ölenler oldu.”⁵⁵

İsviçreli Tarihçi Hans Lukas Keiser’in Anlatımı

İsviçreli akademisyen tarihçi Hans-Lukas Keiser, son dönemlerde Türkiye’de, *İskalanmış Barış* adıyla yayımlanan kitabında bu konuda şunları yazıyor:

“Osmanlı Dâhiliye Nezareti, etnik olarak karışık bir yapıya sahip olan Doğu Vilayetlerini Türkleştirme politikası çerçevesinde, Urfa ile Diyarbakır yörelerine Türklerin yerleşmesine mutlaka bir öncelik verdiği gibi, Kürtlere bunu yasaklıyordu. Kasım 1916’da yerel yöneticilere gönderdiği pek çok telgrafta bu işi düzenliyordu. Ancak iskân amacıyla Batı’ya gönderilme işlemi Urfa’daki Kürt muhacirler için uygulanmadı.”⁵⁶

54 Hassan Arfa, *Kürtler, Tarih ve Politika*, Avesta Yayınları, 2006, s. 38.

55 Nikitin, *Kürtler*, s. 345.

56 BOA DH ŞFR 68/155, Yerleşim yasağı. BOA DH ŞFR 69/219, 235, 248, 251, 70/111’den aktaran Keiser, *İskalanmış Barış*, s. 559.

4-) GÜNÜMÜZDE ÇEŞİTLİ ARAŞTIRMACI VE YAZARLARIN 1916 KÜRT TEHCİRİ DEĞERLENDİRMELERİ

Bazı Kürt Araştırmacı ve Yazarların Değerlendirmeleri

Savaşın ardından, 1919-1920 yıllarında, Kürtlerin yayımladığı *Jîn, Serbestî ve Kürdistan* dergi ve gazetelerinde, 1916 Kürt Tehciri ile ilgili, dönemin önemli bazı Kürt aydınlarının yazı ve şiirleri yayımlanmıştır.

I. Dünya Savaşı sırasında Osmanlı Ordusu'nda subay olarak görev alan Mehmed Emin Zeki Bey, 1931 yılında Bağdat'ta Kürtçe yayımladığı Kürt tarihi kitabında; Süreyya Bedirhan, 1930 yılında Kahire'de "*Bletch Chirguh (Dr. Blêç Şêrko)*" müstear adıyla Fransızca yayımladığı kitapta, 1916 Kürt Tehciri konusuna yer vermişlerdir. Celadet Bedirhan'ın, 8 Ocak 1933 tarihinde Mustafa Kemal'e yazdığı mektupta, 1916 yılında Anadolu'ya sürgün edilen Kürt muhacirlerin dramı da anlatılmaktadır. Güney Kürdistanlı akademisyenlerden Prof. Dr. Kemal Mazhar Ahmed, yetmişli yılların başında Bağdat'ta Kürtçe yazdığı, "Birinci Dünya Savaşı Yıllarında Kürdistan" adlı kitapta, Kürtlerin bu savaştaki durumunu değerlendirmiştir. Yine, 1993 yılında yayımlanan Hasan Hişyar Serdi'nin, "Görüş ve Anılarım" adlı kitabında, I. Dünya Savaşı sırasındaki Kürt Tehciriyle ilgili önemli bilgiler verilmektedir.

Yukarıda adı geçen Kürt araştırmacı ve yazarların konu ile ilgili çalışmalarına, önceki bölümünde yer vermiştik. Bunun dışında, son on beş-yirmi yıla kadar, Kürt aydın, araştırmacı ve yazarları, 1916 Kürt Tehciri'nin farkına varamamış konu ile ilgili bilgisi olanlar da adeta bu dramı unutmuşlardır. Son dönemlerde, konu, yavaş da olsa, genel kamuoyunun gündemine geliyor artık. Az da olsa, konuyla ilgili yazılar yazılmaya ve bazı belgeler paylaşılmaya başlandı.

Doç. Dr. Fuat Dündar

Günümüzde 1916 Kürt Tehciri ile ilgili en dikkat çekici bilgi ve belgeleri, Fransa'da akademik çalışmalar yapan Doç. Dr. Fuat Dündar vermektedir. Dündar'ın, 2001 yılında yayımlanan *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)* ve 2008 yılında yayımlanan,

Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918) adlı akademik çalışmalarında, İTC'nin birçok uygulaması gibi, 1916 Kürt Tehciri de değerlendirilmektedir. Dündar, çalışmalarında, konu ile ilgili, özellikle dönemin Dâhiliye Nazırı Talat Paşa'nın şifreli telgrafları gibi birinci el kaynak belgelere yer verilmektedir.

Pervin Erbil

Araştırmacı yazar Pervin Erbil, 1916 yılında Patnos, Eleşkirt, Tutak yörelerinden göç ettirilen ve 1917 yılından itibaren Konya ili Kulu ilçesi Burunağıl Köyü'ne yerleşen ailelerle ilgili, zor koşullarda girdiği köyde bir alan araştırması yapmıştır. Pervin Erbil'in araştırması, *ZAGROS'UN ÖTESİNE, Zamana Yayılmış Gizli Kalmış Kürt Tehciri Gerçeği* adıyla kitap hâlinde de yayımlanmıştır.⁵⁷ Erbil, kitabın tanıtımında şöyle diyor:

“1916-1917 tehciri bir prototiptir ama aynı zamanda karanlıkta kalmış, gözlerden kaçmış son derece trajik bir sosyal olgu ve büyük bir demografik harekettir... Yirminci yüzyılda yaşanan Kürt tehcir gerçeğini örten perdenin, 1916-1917 tehcirinin bulunduğu uçtan aranılması kaçınılmazdır.”⁵⁸

Erbil, çalışmasında Kürt sürgünlerini tarihsel süreç içerisinde genel bir değerlendirmeye tabi tutarken; 1916 Kürt Tehciri'ni, Kürtlerin 20. yüzyılda yaşadığı ilk toplumsal facia olduğunu belirterek şöyle diyor:

“Kürdistan'da yirminci yüzyılda Kürt halkının yaşadığı ilk toplumsal facia olan 1916-17 tehcirinin sosyal bilincin dışında kalmanın yanı sıra bir diğer, hatta esas özelliğini yirminci yüzyılın başlarından günümüze uzanan süreçte Kürtlere yönelik süreklileştirilmiş tehcir uygulamalarının amaç, uygulama ve sonuçları bakımından bir yapı taşı olmasıdır. 1916-17 tehciri bu nedenle de toplumsal düzlemde bilince çıkarılması gereken uğursuz bir fenomendir.”⁵⁹

Sinan Hakan

Genç araştırmacılarından Sinan Hakan, Osmanlı Arşivlerinde Kürtlerle ilgili araştırmalarıyla bilinmektedir. 2013 yılında yayımlanan,

57 Erbil, *Zagros'un Ötesine*.

58 A.g.e., s. 16.

59 A.g.e., s. 26.

Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920) kitabında, 1916 Kürt Tehciri'yle ilgili da çok değerli belgeler paylaşmaktadır.⁶⁰

Namık Kemal Dinç

Son dönemlerde, 1916 Kürt Tehciri'ne dikkat çekenlerden biri de; genç tarihçilerden, *Osmanlı Kaynaklarında Kürtler Çalışma Grubu* üyesi Namık Kemal Dinç'tir. Dinç yazdığı uzun bir makalede, konuyu iyi bir şekilde değerlendirmektedir.⁶¹ N. K. Dinç, 1915 Ermeni Tehciri'yle ilgili, Diyarbakır bölgesinde iyi bir saha çalışmasına da katılmış ve bu çalışma İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları arasında kitap olarak yayımlanmıştır.

Ali Haydar Koç

1916 Kürt Tehciri'ne dikkat çeken Kürt araştırmacılarından biri Ali Haydar Koç'tur. Çeşitli dergi ve internet ortamlarında yazdığı makalelerde, konuyu ısrarla dile getirmekte, bazı belgeler sunmaktadır. Özellikle 2010 yılında yayımladığı, "Mayıs 1916'da Kürtlerin Batı Anadolu'ya Zorunlu Tehcire Tabi Tutulması" adlı makalesi, konuyu doğrudan dile getiren önemli bir çalışmadır.⁶²

Yukarıda yazdıklarımızın dışında, Prof. Dr. Celîle Celil, M. Malmisani, İsmail Göldaş, Rohat Alakom, Hasan Yıldız ve Naci Kutlay gibi bazı Kürt yazar ve araştırmacılar, kitaplarında konuya değinirken; son dönemlerde, Alişan Akpınar, Osman Aydın, Serhat Bozkurt, İbrahim Sediyanı, Seîd Veroj, Sedat Ulugana, Doğan Barış Abbasoğlu ve Fecri Polat gibi bazı Kürt araştırmacı ve yazarlar da konuya dikkat çekmişlerdir. Ancak konu, bu güne kadar doğrudan bağimsız olarak.

60 Genç bir araştırmacı (1976 Van doğumlu) olan Sinan Hakan'ın, son dönem Osmanlı Arşivlerini en iyi tarayanlardan biri olduğu anlaşılmaktadır. Dönemle ilgili çeşitli çalışmaları bulunmaktadır. Yukarıda adı geçen kitabının ikinci ve üçüncü ciltlerini de yayımlayacağını belirtmesine karşılık; bu güne kadar bunu yapmadığı gibi, işin üzücü yanı: yaşadığı Van'da, bir partide yerel yöneticilik ve politika yapmaya başlamıştır. Bu konudaki üzüntümü. telefonda kendisine de belirttim. Temennim, Sinan Hakan'ın, en kısa zamanda, o değerli araştırma ve çalışmalarına dönmesidir. C.T.

61 Dinç, 20. Yüzyıl Kürt Göç Hareketlerinde Birinci Dalga.

62 Koç, Mayıs 1916'da Kürtlerin.

sahip olduğu önemde ele alınmamıştır. 1916 Kürt Tehciri, öyle satır aralarında geçirilecek bir olay değildir. Bu kitapla, hem I. Dünya Savaşı'nın Kürtlere etkisi, hem savaşın ortasında gerçekleşen, saklı kalmış, dramatik Kürt Tehciri'nin bilinmesi için bir adım atıyoruz. Umarım, gerisi gelecektir...

Bazı Türk Araştırmacı ve Yazarların Değerlendirmeleri

Dâhiliye Nazırı Talat'ın emriyle I. Dünya Savaşı içinde 1916 yılında, asimilasyon amacıyla, Kürtlerin Batı'ya göç ettirilmesini, pek çok Türk araştırmacı ve yazar görmezden gelirken; görenler de Talat ve İTC'yi haklı çıkarmak için özellikle aşiret bağları ve feodal ilişkileri öne sürmüş veya Ermenileri suçlamışlardır. Genel olarak Türk araştırmacı ve yazarlar, 1916 Kürt Tehciri'ni ya görmezden gelmişler ya da bir Kürt göçü olduğunu saklamak için, Ermeni Tehciri'ne karşılık bir *Türk göçü* veya *Müslüman göçü* olarak değerlendirmiş, *Vîlayat-ı Şarkîye Mültecileri*, *Müslüman Mülteciler*, *Türk Mülteciler* gibi adlandırmalar yapmışlardır. Bu bölümde bunlardan birkaç örnek vereceğiz.

Bir Araştırmacı-Yazar ve Tarih Öğretmeninin İlginç İtirafı

Çukurova Üniversitesi Stratejik Araştırmalar Merkezi adlı bir kuruluş bünyesinde çalışan, *Cezmi Yurtsever* adlı bir tarih öğretmeni-yazar, Osmanlı Arşivleri'nde araştırma yaparken tesadüfen rastladığı bir harita vasıtasıyla 1916 Tehciri'nin farkına vardığını söylüyor. “Doğu Anadolu'dan Türklerin Toplu Göç Haritası” başlığıyla Çukurova Stratejik Araştırmalar Merkezi internet sitesinde bu konuda şunları yazıyor:

“1980’li yılların başları idi. İstanbul Zeytinburnu Kız meslek lisesindeki Tarih öğretmenliğinden arta kalan vakitte Osmanlı Arşivine uğradım. Rutin olarak belge tarama çalışmaları esnasında tarihi haritalar tasnifi içinde yer alan 234 nolu Aşiretler ve Muhacirler Unum Müdürlüğünün hazırlamış olduğu göç ve yerleşim haritasının varlığını tespit ettim. Ertesi gün silindirik rulo karton içinde harita önüme kondu. Sararmış soluk sarı renkli kartona çizilen haritanın açılması ile paramparça olması bir oldu. Çünkü çizildiği tarihten sonra geçen zaman içinde nemden ve sıcaktan haritanın kartonu dayanma gücünü kaybetmişti. Haritanın ilk görünüşü Anadolu’da yaşanan önemli bir olayı anlatıyor gibiydi. Üst kısmında ‘Mülteci sevk yolları iskân bölgelerinde yapımı gerçekleştirilen tesisleri

gösterir tablodur' yazısı vardı.. Haritanın sağ üst köşesindeki çizgili bir tablonun üst kısmında da 'Vilayatta ve elviyede mevcut mülteci miktarını gösterir' açıklaması vardı ki, göç edenlerin yerleştirildikleri vilayet ve livaların isimlerini sayılarını gösteriyordu.

Harita üzerindeki işaretlere dikkatlice bakınca ilk fark edilen husus Anadolu'nun kuzey doğusunda kalan bölge siyah çizgilerle taranmış bir haldeydi. Karadeniz sahillerinden Giresun yakınlarından aşağı inen çizgiler Sivas'ın doğusundaki Şebinkarahisar'a kadar geliyordu. Muş, Bitlis, Elaziz'in içinden geçerek Van gölüne doğru gidiyordu. Siyah taralı kısım içinden batı yönünde ok işaretleri vardı. Anadolu içlerindeki kentler arasındaki yol güzergâhlarına yerleştirilen özel işaretlerde hastane, aşevi, barınma merkezleri görülüyordu. Kayseri, Ankara, Adana, Antep, Kastamonu gibi vilayetlerdeki ana ulaşım yolları mülteciler için sığınma barınma yerleri olmuştu.. Bahsi geçen harita 1915 yılı içinde başlayan Doğu Anadolu'daki Osmanlı-Rus savaşından sonra Sivas'ın doğusuna kadar yaklaşan çizginin doğu kısmındaki alanın Rus işgali içinde kaldığını ve buradan kitleler halinde İslam-Türk yurttaşlarının can ve mal güvenliğinin kalmadığı için göç ettiklerinden bahsediyordu.

Harita ile ilgili Osmanlı Arşiv belgesini bulmakta gecikmedim. 1916 yılı ekim ayı gelinceye kadar Rus işgalinde kalan Anadolu vilayetlerinden 700 bine yakın Türk yurttaşı göç ederek daha güvenli iç ve batı Anadolu'ya mülteci olarak göç etmişti. Anadolu 4 ana yerleşim bölümüne ayrılmıştı. Birinci bölümde Karadeniz'e sahili bulunan Samsun, Kastamonu vilayetleri; İkinci bölümde Kayseri, Ankara, Konya vilayetleri yer alıyordu. Üçüncü bölümde Maraş, Adana, Antep vilayetleri, Dördüncü bölümde de Urfa, Diyarbakır vilayetleri vardı.

1915 yılında yaşanan olaylar sadece tek taraflı olarak Ermenilere uygulanmamıştı. Anadolu'nun bağrında Rus işgal sahasında kalan topraklarda da Türk yurttaşlar topraklarını bırakarak kendileri için daha güvenli olan Anadolu içlerine göç etmişlerdi. Peki, göç edemeyip de yerinde kalanların durumu nasıldı? Bu sorunun cevabını 1918 yılında yaşanan olaylarla açıklamak istersek Ermeni İntikam Alayına mensup silahlı milislerin saldırıları sonucu şehir merkezleri, köy ve mezralarda yüz binlerce Türk insanının vahşice katledilmesidir.

4 Mayıs 2015- Cezmi Yurtsever

ÇUKUROVA STRATEJİK ARAŞTIRMALAR MERKEZİ⁶³

Yazısına anlattığı haritayı da ekleyen, tarihçi-yazar, yeni bir keşif yapmış gibi konuyu aktarırken; 700 bin kişinin tehcir edildiğini, bunların

63 "Doğu Anadolu'dan Türklerin Toplu Göç Haritası", cukurovastrateji.bloks-pot.com.tr, [16.08.2019]

Türk vatandaşı, Türk insanı olduğunu ve yüz binlercesinin Ermenilerce katlettiğini belirtiyor. İttihatçıların bu göçü sürgün hâline getirdiğini ve göç ettirilenlerin Kürt olduğunu özellikle saklıyor, belirtmiyor.

Prof. Dr. Nedim İpek

19 Mayıs Üniversitesi öğretim üyelerinden Prof. Dr. Nedim İpek, göçler konusunu inceleyen Türk akademisyenlerden biridir. “İmparatorluktan Ulus Devlete Göçler” kitabıyla tanınan İpek, Balkan, Kafkas ve I. Dünya Savaşı mültecileriyle ilgili bilgiler vermektedir.⁶⁴ Kitabın, “Şark ve Garp Mültecileri” bölümünde, I. Dünya Savaşı sırasında Doğu’dan Batı’ya göç ettirilen mültecilerle ilgili, çeşitli resmi belgeler paylaşılmaktadır. Kitabında, mültecilerin göç yolları, iskânları, iâşe durumları, geri dönme işlemleri hakkında geniş bilgiler veren İpek, bu mültecilerin çoğunun Kürt olduğunu özellikle saklıyor. İpek, tehcirin başlangıcını şöyle anlatmaktadır:

“Netice itibarıyla, Van, Bitlis, Muş, Erzurum, Trabzon, Gümüşhane ve Erzincan havalisi işgal sahası oldu... İlk etapta, Rus Kazakları yerleştirilmeye çalışıldı. Böylece Rusya, Kazak hattı oluşturmak suretiyle, Kuzey Kafkasya’da olduğu gibi bu bölgeyi de bir Rus ili haline dönüştürmeyi amaçlamaktaydı. Bu arada Çar orduları Şark vilayetlerini işgal ettikten sonra Ermeni çeteleri bir milyonu aşkın Müslüman’ı katletti. Bu katliamdan kurtulmayı başarabilen Türk ahali ise ırz, namus ve can güvenliğini temin maksadıyla iç bölgelere iltica etti.”⁶⁵

Ermenilerin, bir milyon Müslüman’ı katlettiği şeklinde iddiada bulunarak konuyu açıklamaya çalışan İpek, bir akademisyen gibi davranmıyor ve göç edenlerin, en az %80’inin Kürt olduğunu özellikle saklayarak şöyle diyor:

“Ulus devletlerin inşası sürecinde bireyin ve toplumun sahip olduğu değerleri asimile etmeye yönelik politikalar bireysel, grup veya kitlesel göçleri tetikleyebilmiştir. Bu uygulamalar özellikle Türk toplumunun kitlesel boyutta göç etmesine yol açacaktır.”⁶⁶

64 İpek, *İmparatorluktan Ulus Devlete*.

65 İpek, *Birinci Dünya Savaşı*, s. 164.

66 Osman Köse, *Geçmişten Günümüze Göç*, Canik Belediyesi Yayınları, 2017, s. 2001.

Kitabında bir kez bile “Kürt” sözcüğü kullanmayan İpek, bir sürü belge ve raporu paylaşırken; Dâhiliye Nazırı Talat’ın, ad vererek, Kürtlerin Batı Anadolu’ya nasıl dağıtılacağını, nasıl asimile edileceğini anlatan telgraflarını görmezden geliyor.

Kitabında, “Menâtık-ı Harbiyyeden Vürûd Eden Mültecilerin Sevk ve İskân, İâşe ve İkdarlarını Mübeyyin Talimâtname” adlı talimatnamayı de ele alıyor. Ancak talimatnamede, iskân mıntıkları, “Türk Mülteciler” ve “Kürt Mülteciler” şeklinde ikiye ayrılmasına ve talimatnamenin 8-18 arasındaki maddeleri tamamıyla Kürtlerle ilgili olmasına karşın, hiç Kürt kelimesi kullanmadan, belgeyi tahrif ederek yayımlamıştır.⁶⁷

Kemal H. Karpat

Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti döneminde, Orta-doğu, Balkan ve Kafkaslardaki nüfus ve göç hareketleri, Osmanlının iskân politikaları konusunda akademik çalışmalar yapan Kemal H. Karpat, konusunun uzmanı kişilerin başında gösterilmektedir. “Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri” kitabında, “Osmanlının göç ve iskân politikalarının; şehirlerde sosyokültürel kaynaşmayı ve Türkiye’nin modern uluslaşmasını sağladığını ancak son göçlerin ve uluslaşmanın eski Osmanlı zamanında kurulmuş olan sağlam temellere dayandığını unutmamak gerek” diyor.⁶⁸

Karpat, Osmanlının sürgün politikalarını uygun bulurken I. Dünya Savaşı sırasındaki Kürt göçünden de, “Kürt” sözcüğünü kullanmadan söz ediyor! Sürgün edilen Kürt liderlerin halktan ayrı sürülmesini, yine “Kürt” demeden “aşiret” diyerek geçiştiriyor ve “başı gövdeden ayırmak” şeklinde ilginç bir tanımlama yaparak şöyle diyor:

“Arazinin bulunduğu yere geniş çapta muhacir komisyonunun emirlerine göre yerleştirilen göçmenler, eski yurtlarında olduğu gibi toplu olarak tek bir bölgeye iskân edilmemişlerdir. Aşiretler birbirlerinden ayrılmış, ekonomik, siyasi ve askeri amaçlar göz önünde tutularak ayrı bölgelere yerleştirilmişlerdir. Kafkas göçmenlerinin oldukça küçük bir kısmının

67 İpek, *Rumeli’den Anadolu’ya*, s. 166-167 ve *İmparatorluktan Ulus Devlete*, s. 131; Bozkurt, *Bir Toplumsal Mühendislik*, s. 7.

68 Karpat, *Osmanlı Nüfusu*, s. 19.

bugünkü Suriye, Lübnan ve Kuzey Irak'a yerleştirilmesine karşılık, büyük çoğunluğu Batı Anadolu'nun birçok yerine bazen kitleler halinde (Adapazarı, Hendek, Düzce, Biga, Gönen), fakat çoğu kez küçük gruplar şeklinde yerleştirilmiştir...

Osmanlı dönemi iskân konusuyla ilgili bir ana nokta, bilhassa göçmen liderlerin (şeyhler, beyler, ağalar) ana göçmen grubundan ayrı tutulmasından ve imkân nispetinde şehirlere ve kasabalara yerleştirilmeleridir. Burada bir halk terimini kullanmak gerekirse, muhacirin komisyonu 'başı gövdeden ayırmak' yoluna gitmiştir. Eskiden olduğu gibi devlet, aşiret, cemaat ve tarikat başlarını, yani göçmen liderlerini hükümet ve devlet yanlısı yapmanın yollarını aramış ve bulmuştur."⁶⁹

Kemal H. Karpat, bir akademisyen olmasına karşın, başı gövdeden ayırmanın, bir halkı bir ulusu yok etmek olduğunu söyleyememiştir. Aksine, tüm yapılanların modern Türk ulusu yaratma adına yapıldığını belirterek, sürgün politikaları ve ırkçı uygulamaları onaylamaktadır.

Dr. Tuncay Öğün

Van 100.Yıl Üniversitesi öğretim üyelerinden *Dr. Tuncay Öğün* de, *Vilayât-ı Şarkîye Mültecileri* adlı kitabında, konuyu genişçe ele almaktadır. Yararlandığımız kaynaklardan biri oldu.⁷⁰

Tuncay Öğün, konunun bir Müslüman mülteci dramı olduğunu belirterek ve Rusları ile Ermenileri suçlayarak işin içinden çıkmak isterken "Kürt" ifadesini kullanmamak için azami gayreti gösteriyor. Yine de bazı yerlerde Kürt ifadesini kullanmak zorunda kalmış, diğer Türk araştırmacı ve yazarlardan bir miktar farklı davranmıştır. Kitabının tanıtımında şöyle diyor:

"Bu eser I. Dünya Savaşı yıllarında Rus işgali ve Ermeni çeteleri saldırıları nedeniyle Doğu Anadolu'dan göç ederek bir avuç kum misali ülkenin her köşesine dağılan Müslüman Türk halkının dramını anlatmaktadır. Sayıları 1,5 milyon civarında olan bu insanlar neden göç ettiler? Hangi bölgelere sığındılar? Gittikleri yerlerde ne gibi sorunlarla karşılaştılar? Ne kadarı hayatta kalabildi? Hayatta kalabilenler yurtlarına nasıl ve hangi şartlarda dönebildiler?"

69 A.g.e., s. 19.

70 Öğün, *Unutulmuş Bir Göç*.

Görüldüğü gibi göç edenlerin içinde %10'u bile Türk unsur bulunmamasına karşın, mülteciler için, *Müslüman Türk Halkı* ifadesini kullanılıyor. Yazar, özellikle Ermenileri suçlarken İttihat ve Terakki'nin bazı tedbirler aldığını söyleyerek şöyle diyor:

“Düşman istilasına uğrayan vilâyetlerden gelen mülteciler, başlangıçta hemen cephe gerisindeki Canik, Sivas, Diyarbekir, Ma'muretü'l-aziz ve Musul vilâyet ve sancaklarına sığınmışlardı. Bu kalabalık mülteci kitlelerinin başından beri Kafkas cephesindeki birliklerin yiyecek ihtiyacını da sağlayan dar ve fakir bir alanda toplanması, mevcut olan yiyecek sıkıntısını iyice arttırdığından, bir süre sonra **mültecilerin cepheden uzak iskâna daha elverişli bölgelere doğru kaydırılması kararlaştırıldı.**⁷¹

Bu sevkîyat sırasında mülteci Kürt aşiretlerinin sevk ve iskânına özel bir önem verilmekteydi. İttihat-Terakki Hükümeti, iltica hadisesinden yararlanarak, başta asayiş olmak üzere bir takım idari, sosyal ve ekonomik problemlerin kaynağını teşkil eden **geleneksel aşiret yapısını ortadan kaldırıp, Anadolu'daki sosyal grupların entegrasyonunu kolaylaştırmak arzusundaydı. Bu nedenle mülteci Kürt aşiretlerinin, aşiret hayatını sürdürmeyecek şekilde iskân edilmeleri kararlaştırıldı.**⁷²

İTC'nin, Kürtlerin aşiret hayatını sürdürmemeleri için, onlara iyilik olsun diye (!) Anadolu'ya dağıttığını, amacın asimilasyon değil entegrasyon olduğunu belirten Öğün; Dâhiliye Nezareti'nin, 29 Mayıs 1916'da ilgili valiliklere tebliğ ettiği talimatnamenin 8. maddesinde, *Kürt Mültecilerin savaştan sonra da memleketlerine gönderilmeyeceklerini* yazabilmekte ancak hayıflanarak bunun gerçekleşemediğini belirtmektedir.

Prof. Dr. Halil Değertekin

I. Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi muhacirleri konusuna ilgi duyan Türk akademisyenlerden biri de Prof. Dr. Halil Değertekin'dir. Değertekin, özellikle bu dramatik göç sırasında yaşananları, belgesel bir romanda konu ediyor. Kitabının tanıtım yazısında şöyle diyor:

“Birinci Dünya Savaşı'nda Erzurum Cephesinde başlayan ve genişleyen Osmanlı-Rus Savaşı sırasında Anadolu'nun orta ve güney illerine göç eden 'Muhacir'lerin sayısı bir milyona yakındı. Bunların bir bölümü yol-

71 ATASE (Askeri Arşiv), Kls.1131, Dos.77, Fas. 12/4.

72 Öğün, *Unutulmuş Bir Göç*, s. 40-41.

da ölmüş, bir bölümü ancak savaş sonrası geriye dönebilmiş, küçük bir bölümü ise gittikleri yerde yerleşip kalmıştı.”⁷³

H. Değertekin, I. Dünya Savaşı’ndaki göçlerle ilgili alan çalışması yaparak, muhacirlerin, aylar, yıllar süren yolculuklar sırasında çektikleri sıkıntıları belirtiyor; soğuk ve açlık yüzünden çekilen sıkıntıları, yaşanan dramları dile getiriyor. Ancak bu insanların, bu sıkıntıları büyük oranda kimliklerinden dolayı çektiğini özellikle saklıyor.

Dr. Erol Kaya

I. Dünya Savaşı’nda Doğu’dan Batı’ya doğru meydana gelen göçle ilgili çalışma yapan Türk akademisyenlerden biri de Erzincan Üniversitesi öğretim üyelerinden Erol Kaya’dır.⁷⁴ Kaya, konuyla ilgili kitabına, “Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadelede TÜRK MÜLTECİLER” adını vermiş. “Türk Mülteciler” adlandırmasıyla, daha başından, I. Dünya Savaşı’ndaki tüm Müslüman mültecileri Türk saymakta, çoğunluğu Kürt olan mültecilerin kimliğini görmezden gelmektedir. Pek çok Türk araştırmacı ve yazar gibi kitabını tamamen resmi ideolojiye uygun bir tarzda kaleme almış, kitabında “Kürt” sözcüğünü hiç kullanmamıştır. Kitabının tanıtım yazısında şöyle diyor:

“...İşgale uğrayan bölgelerde bulunan Müslüman-Türk ahalinin, işgale uğramamış bölgelere doğru yaptığı zorunlu göçtür. Bu göçmenlere ‘mülteci’ denilmektedir. Birinci Dünya Savaşı’nda Rus işgali altına giren Vilayat-ı Şarkiyye’den, yüz binlerce Müslüman-Türk ahali, yaşadıkları yerleri terk ederek Anadolu’nun işgale uğramamış bölgelerine dağıldılar. Bunlar, tarihin kaydettiği en olumsuz şartlarda yaşamak zorunda kaldılar. Memleketlerinin işgalden kurtuluşu ile beraber dönüşe başlayan bu mültecilerin yollarda ve döndükleri memleketlerinde yaşadıkları ise ayrı bir insanlık dramıdır. Bu göçler ve dönüşler esnasında yaklaşık iki milyon [dönemdeki tüm mülteciler kast ediliyor. C.T.] üzerinde Müslüman-Türk ahali yok olmuştur...

Öncelikle, göç eden mültecilerin büyük bir kısmı memleketlerine dönerken, bir kısmı da gittikleri yerlerde **değişimlere** sebep olmuştur. Bu diğer etki ise bu mültecilerin göç yollarında kaybettikleri yakınları nedeniyle günümüzde hissedilenlerdir. Bugün Anadolu’nun değişik bölgelerinde

73 Değertekin, *Birinci Dünya Savaşı*.

74 Kaya, *Birinci Dünya Savaşı*.

yaşayan insanların büyük kısmının, bu göçlerde yok olan yakınları ile ilgili anlatacakları bir şeyler mutlaka vardır. Aradan geçen bunca yıl, bu acıları unutturamamıştır.”⁷⁵

1915 Ermeni Tehciriyle Birlikte, 1916 Kürt Tehciri’ni de Değerlendiren Bazı Yazarlar

Uğur Ümit Üngör

Hollanda’daki bir üniversitede çalışan akademisyen Uğur Ümit Üngör, kitlesel şiddet, milliyetçiliğin tarihsel sosyolojisi ve Ermenilerle ilgili çalışmalar yapmaktadır. *Modern Türkiye’nin İnşası Doğu Anadolu’da Ulus Devlet ve Şiddet (1913-1950)* adlı eserinde, genel olarak 1915 Ermeni Tehciri’ni değerlendiren Üngör, bu çalışmada, 1916 Kürt Tehciri’yle de ilgili, çok değerli bilgi ve belgeler paylaşmaktadır.⁷⁶

Taner Akçam

Özellikle Ermeniler konusundaki çalışmalarıyla bilinen Taner Akçam’ın, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur* adlı eseri çok dikkat çekicidir. Taner Akçam’ın kitabı, Ermeni Tehciri ve soykırımı konusunda en önemli kaynaklardan biridir. Kitabın, “Müslümanların Asimilasyonu” adlı bölümünde, o dönemdeki Kürt Tehciri’yle ilgili, Dâhiliye Nazırı Talat ile vilayetler arasında yapılan yazışmalara ait önemli belgelere yer verilmiştir.⁷⁷

Sait Çetinoğlu

Son dönemlerde Ermeni Soykırımı ve genel olarak gayrimüslimlerle ilgili çalışmalarıyla bilinen araştırmacı-yazar Sait Çetinoğlu, 2013 yılında yazdığı bir yazıda, aynı dönemdeki Kürtlerin sürgünün bilinmediğini ifade ederek şöyle diyor:

“1915 Soykırım süreci ya da İttihat ve Terakki dönemi (1. Jöntürk) Hristiyanlar için kabus olduğu kadar, Türk olmayan Müslümanlar içinde bir ka-

75 A.g.e., tanıtım yazısından.

76 Üngör, *Modern Türkiye’nin İnşası*.

77 Akçam, *Ermeni Meselesi Hallolunmuştur*, s. 48-55.

bustur. İTC, Türk olmayanları katliamdan soykırıma uzanan bir muameleye tabi tutmuştur. Kemalist (2. Jöntürk) dönemde de bu politikada değişiklik olmadığını daha ince ve rafine bir şekilde sürdürüldüğünü biliyoruz.

Her iki dönem de kendilerine gerek kalmadığında katliamdan soykırıma uzanan muamele uygulanan grupların başında da Ermeni soykırımında İslam kardeşliği çerçevesinde İttihat ve Terakki ile işbirliği ve tetikçilik yapıp Ermenileri ve Süryanileri (Asuri-Nasturi) tarihsel topraklarından Soykırımla kazınmasına yardımcı olan en büyük gruplardan biri olan Kürtler gelmektedir. **Kürtler işleri bittiğinde sürgüne tabi tutularak, ölüme terk edilerek İTC ile işbirliğinden nasiplerini alırlar. Kürtlerin ödülü kışın ortasında sürgün ve açlıktan donarak ölümdür. Ancak bu sürgünler işlenmemiş bir konudur.** Bu konuda Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi İskân Fonu Arşivi'nde birçok belge araştırmacıları beklemektedir. Jöntürk döneminde de Kürtlerin Kemalistlerle işbirliği Kemalistlerin bu coğrafyanın kadim halklarını, kazıdığı milli mücadele denilen etnik temizlik döneminin büyük ölçüde bitmesiyle birlikte Kürtlere ihtiyaç kalmayıp, Kemalistlerin Kürtlerle olan işbirliği tek yanlı olarak kesilmiş, Kürtlere uygulanan muameleler sürgün, katliam ve soykırıma varan evrelere uzanmıştır."⁷⁸

Sait Çetinoğlu, yazısına, 1916 Kürt Tehciri'yle ilgili, bu kitapta bizim de yer verdiğimiz Jacob Künzler'den aldığı uzun bir alıntıyı da eklemiştir.

78 Sait Çetinoğlu, "Büyük Kürt Sürgünü", 6 Eylül 2013 (cetinoglu@gmail.com, Sayı: 239, 20 Ağustos, 2013)

VI. BÖLÜM

1878-1918 DÖNEMİ KÜRT-ERMENİ İLİŞKİLERİ VE 1915 BÜYÜK ERMENİ TEHCİRİ

*Batılıların, "Aynı havayı, aynı suyu paylaşan iki kardeş"
diye nitelendirdiği iki halkın arasına, hangi kara kediler girdi?..*

Kitabımızın konusu olan 1916 Kürt Tehciri, ondan sadece bir yıl önce gerçekleşen 1915 Ermeni Tehciri'yle yakından ilgilidir ve pek çok olay tarihsel süreç itibarıyla iç içe geçmiştir. Bu bölümde, coğrafyaları da iç içe geçmiş Ermeni ve Kürtlerin, Geç Osmanlı Dönemi'ndeki (1878-1918) kırk yıllık ilişkilerinin bir özetini yapacağız.

Osmanlı İmparatorluğunun son yıllarına denk düşen ve büyük bölümünde II. Abdülhamid ve İttihat Terakki Cemiyeti'nin etkin olduğu, I. ve II. Meşrutiyet'i de içinde barındıran kırk yıllık 1878-1918 Geç Osmanlı Dönemi, tüm Osmanlı halkları için önemli yıllardır. Bu dönemin içinde, büyük bölümü savaşlarla geçen on yıllık 1908-1918 süreci, kapsadığı siyasal gelişmeler dolayısıyla daha da önemlidir. İttihatçıların mutlak iktidar olduğu, dört yılı savaşla geçen 1913-1918 sürecinde ise İttihatçılar, savaştan çok, yeni bir ulus yaratma adına Türkleştirme politikalarıyla uğraşmışlardır. Gayrimüslimlerin, Anadolu, Ege ve Marmara'dan uzaklaştırılması, bilinen 1915 Ermeni Tehciri ve bu kitapta ele aldığımız, bilinmeyen 1916 Kürt Tehciri bu politikaların sonucudur.

19. yüzyılın başlarında Osmanlıda merkezileştirme politikaları başladığında, Osmanlı tebaası tüm halklar gibi Kürtler ve Ermeniler de bu politikalardan etkilendiler. 1839 yılında yayımlanan *Tanzimat Fermanı* ve 1856 yılında yayımlanan *Islahat Fermanı*'ndan, gayrimüslimler ve özellikle Ermeniler yararlanmayı bilirken; Müslümanlar ve özellikle Kürtlerin büyük çoğunluğu, bu fermanlarda yazılan hak-

lardan haberdar bile olamadılar. Kürdistan'daki Ermeniler, bu sırada hem devletin hem Kürt Beylerinin baskısı altındaydılar. 1847 yılında Bedirhan isyanı sırasında Bedirhan Bey, Botan bölgesinde, Hristiyan Nasturiler, Hristiyan Yakubi Kürtler ve Êzîdî Kürtlere baskılar yapıp katlederken; müttefikî Müküslü Han Mahmud da daha kuzeyde aynı şeyi Ermenilere yapıyordu. Bu yüzden Bedirhan İsyanı'nın bastırılması sonrasında, Bedirhan ile Han Mahmud'un sürgün edilmesi Ermenileri memnun etti. Van bölgesindeki bazı Ermeni ileri gelenleri, İstanbul Ermeni Patriği *Matiyus* aracılığıyla Osmanlı Padişahı Abdülmecid'e, bölgenin *Ekrad* (Kürd) *taifesi zulmünden kurtarılması* içerikli, 58 imzalı bir teşekkür mektubu gönderdiler.¹ O döneme kadar kırsal kesimdeki Ermeniler, Kürt Beylerinin hem egemenliği, hem koruması altındaydılar. Beyliklerin etkinliği azalıp şeyhlik ve ağalık kurumları ön plana çıkınca, Ermenilerin durumu kötüleşti. Bu kez hem Osmanlı Devleti hem Ermenilerin hamisi durumundaki Batılı Hristiyan Devletler, Ermenileri, Kürt şeyh ve ağalarından korumak için arayaşa girdiler.

1 Sinan Hakan, "Osmanlıdan Cumhuriyetin Kuruluşuna; Kürtlerin ve Kürdistan'ın Varoluş Mücadelesi", *Kürt Tarihi*, Sayı: 23, s. 29; *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri (1817-1967)*, Doz Yayınları, 2007.

1-) ERMENİLERE ULUSAL HAKLAR VAAT EDEN, KÜRTLERİ YOK SAYAN 1878 BERLİN ANTLAŞMASI

19. yüzyılın başına kadar, Osmanlı'da *millet-i sadıka* olarak nitelen-
dirilen Ermeniler, özellikle Tanzimat ve Islahat fermanlarından sonra,
Batılı Devletlerin de destek ve teşvikiyle ulusal taleplerde bulunmaya
başladılar. 19. yüzyılın sonlarında, Hristiyan misyonerlik çalışmaları-
nın Osmanlı topraklarında yoğunlaştığı bir dönemde, Ermeni Sorunu
uluslararası boyuta taşındı. Belirli bir güç ve etkinliğe ulaşan Ermeni
burjuvazisi, ticari bağlantılar ve Hristiyan olmanın da avantajlarıyla
Batılı Devletlerin Ermeni hakları konusunda Osmanlı Devleti'ne baskı
yapmasını sağladı. Bunun sonucunda, 3 Mart 1878'de önce *Ayaste-
fanos Mukaddemt-ı Sulhiye* adlı ön antlaşma, sonra da **13 Temmuz
1878** tarihinde *Berlin Antlaşması* imzalandı. Bu antlaşma, Osmanlı
İmparatorluğu, Rus Çarlığı, Büyük Britanya, Alman İmparatorluğu,
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu, İtalya Krallığı ve Fransa arasın-
da imzalanan geniş kapsamlı bir antlaşmadır. Sadece Ermeni hakları
değil, Osmanlı ile Batılılar arasındaki birçok konuyu düzenliyordu.
Bu sırada, Ermeni sorunuyla, Rusya ve Fransa birinci derecede ilgile-
nirken antlaşmaya imza atan Büyük Britanya'nın Ermeni istekleriyle
ilgili bazı çekinceleri de vardı. *Ayastefanos* Antlaşmayla, Ermenilerin
ulusal-dini talepleri kabul edilip korunacağı belirtilirken antlaşmanın
16. maddesinde şöyle deniyordu:

“... Bab-ı Ali (Osmanlı Devleti), vakit kaybetmeden Ermenilere meskûn
topraklarda yerel ihtiyaçlardan kaynaklanan ‘lüzumlu ve kaçınılmaz’
ıslahat ve reformlar gerçekleştirmeyi ve Kürtlerle Çerkezlerle karşı Er-
menilerin güvenliklerini berkitmeyi (kefil olmayı) deruhte eder (üstüne
almayı kabul eder).”²

Ayastefanos (Yeşilköy) Antlaşması'ndaki bu madde, Berlin Ant-
laşması'nın 61. maddesine aşağıdaki gibi geçmişti:

“... Madde 61) Bab-ı Ali, Ermenilerin oturdukları vilayetlerin mahalli
şartları dolayısıyla, muhtaç oldukları ıslahat ve düzenlemeleri gecikmeden

2 Recep Maraşlı, *Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı*, Pêri
Yayınları, 2008, s. 133.

yapmayı, Kürtler ve Çerkezlere karşı emniyet ve huzurlarını korumayı taahhüt eder ve bu konuda alacağı tedbirleri sırası geldikçe devletlere tebliğ edeceğinden, adı geçen devletler de bu tedbirlerin tatbikine nezaret ederler.”³

Ayastefanos (Yeşilköy) ve Berlin antlaşmalarında Ermeniler için reformlar vaat edildiği hâlde, bazı Ermeni çevreler antlaşmayı yetersiz buluyordu. Abdülhamid de zorlamayla imzaladığı antlaşmadan memnun değildi. Antlaşmada Kürt haklarından söz edilmemesi (ya da Ermenileri onlardan korumak için söz edilmesi!) dikkat çekiciydi. Daha Hamidiye Alayları’nın oluşmadığı, 1880 Şeyh Ubeydullah İsyanı’nın daha gerçekleşmediği dönemde imzalanan bu antlaşma Kürtleri huzursuz etti. Huzursuzluğu önlemek ve konuyu araştırmak üzere Sultan Abdülhamid’in onayı ile bölgede incelemeler yapmak üzere bir komisyon oluşturuldu. M. Emin Zeki bununla ilgili şöyle yazıyor:

“Ünlü Berlin Antlaşması’ndan sonra İngiliz General Beyker Paşa, Şurayı Devlet Başkanı Kürd Said Paşa⁴ ve Ermeni Minas Efendi’den oluşan karma bir konsey Kürdistan’a, halkın etnik yapısını belirlemek üzere gönderildi. Konseyin hazırladığı raporda, Diyarbekir Vilayet nüfusunun 840 bin olduğu ve bunun 600 bininin Müslümanlardan oluştuğu dile getirilmiştir.”⁵

Bölgedeki 600 bin Müslümanın çoğunun Kürt olduğu, Müslüman olmayan 240 bin kişinin bir kısmının da Rum, Süryani olduğu bilindiği hâlde, Diyarbekir’in de Ermeni bölgesi ilan edilen altı vilayete dahil edilmesi, Ermeniler ve Kürtler arasındaki çelişkiyi büyüttü. Yalnız Diyarbekir değil, Bitlis, hatta Van Vilayeti genelinde de Kürt çoğunluğu varken antlaşmada Kürtlerin yok sayılması, Van’daki İngiliz Konsolosu’nun da dikkatini çekmişti. Konsolos, yetkilileri uyarıyordu:

“...Reform planına çok yanlış bir şekil verilmiş ve planın uygulanışı çok yanlış olarak gerçekleştiriliyor. Çünkü bu reform projesinde yalnız Ermeniler ve Süryaniler, başka bir deyişle yalnız Hristiyan unsurlar ele alınıp, Kürt unsuru ‘vahşi, başıbozuklar’ olarak nitelendirilerek bütünüyle reform

3 A.g.e., s. 135.

4 II. Abdülhamid döneminde Şura-i Devlet Başkanlığı ve Hariciye Nazırlığı yapan Said Paşa, o sıralarda sadrazam olan Mehmet Said Paşa’dan/Küçük Said Paşa’dan ayırt edilmek için, “Kürd Said Paşa” veya “Süleymaniyeli Said Paşa” diye adlandırılmıştır. Osmanlının eski Stockholm Büyükelçisi ve Paris Konferansı’nda Kürtlerin temsilcisi olan Şerif Paşa’nın babasıdır.

5 Zeki, *Kürtler ve Kürdistan*, s. 47.

planının dışında bırakılmışlardır. **Buranın en eski yerleşik halkı olan Kürtler incitildiklerinden büyük tahribatlar doğurabileceklerdir.**⁶⁶

Çok sayıda devletin imzaladığı meşhur Berlin Antlaşması, bu dönemde, Ermeniler için bir umut, Kürtler için endişe kaynağı olmuştur. Genç akademisyenlerden *Barış Ünlü* de bu durumu şöyle değerlendirmektedir:

“Kürtlerin durumu, bu Müslümanlık duygu-bilincine ve Abdülhamid’in bu duygu-bilinci nasıl bir devlet politikası hâline getirdiğine iyi bir örnektir. **Binlerce yıldır yaşadıkları topraklardan, yine binlerce yıldır aşağı yukarı aynı topraklarda yaşayan Ermeniler tarafından kovulma korkusu yaşıyorlardı.** Ermeni milliyetçiliği doğmaya başlamıştı ve özellikle Rusya’nın ama genel olarak da Hristiyan Büyük Güçlerin Ermeni davasına destek vereceğinden korkuluyordu. Bu korkularında haklıydılar; çünkü söz konusu güçler meseleye sadece Ermeni meselesi olarak bakıyor, aynı coğrafyada yaşayan Kürtleri neredeyse yok sayıyorlardı. Kürdistan/Ermenistan topraklarında misyonerlik faaliyetlerinin artan etkisi özellikle Sünni Kürtleri endişelendiren bir başka etkeni.”⁶⁷

Ermenilere tanınan hakların Kürtlere tanınmasını Ermeni Araştırmacı *Ara Sarafyan* da şöyle değerlendiriyor:

“Ermenilerle yan yana yaşayan Müslüman Kürt toplumuna benzer haklar Osmanlı yönetimi tarafından tanınmadı. Dolayısıyla, Ermenilerin maddi durumları düzelirken, Kürtlerin durumunda bir değişiklik olmadı. Bu ayrım iki halk arasında gerilime neden olurken, devlet tarafından da bu gerilim kendi lehine kullanıldı. Osmanlı yönetimi birçok Kürt aşireti mensubunu Hamidiye Alaylarına asker olarak aldı ve onları Ermenilere ve diğer Kürt aşiretlerine karşı kullandı.”⁶⁸

Denilebilir ki, Ermenilerle Kürtler arasındaki ilk ve en önemli ayrılık/yarılma, Berlin Antlaşması’yla başlamıştır. Osmanlı Devleti, 1878 Berlin Antlaşması’yla Ermenilere bazı ulusal hakların verileceğini vaat ettiği hâlde, antlaşma uygulamaya konmadı, Ermeniler oyalandı.

1878 Berlin Antlaşması’ndan sonra, Ermeni ulusal haklarını savunan üç önemli komite kuruldu. *Armenaganlar* 1885’te, *Hinçakyan* 1887’de ve *Taşnaksutyun* 1890’de kuruldu.⁶⁹ Osmanlı İmparatorluğu

6 Naci Kutlay, *İttihat-Terakki ve Kürtler*.

7 Barış Ünlü, *Türklük Sözleşmesi, Oluşumu, İşleyişi ve Krizi*, Dipnot Yayınları, 2018, s. 95.

8 Ara Sarafian, ANF News Agency, 16 Ekim 2011.

9 Tunaya, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, s. 567

ve Çarlık Rusyası sınırları içinde faaliyet gösteren bu üç örgüt, bir nevi parti niteliğinde olsa da, faaliyetleri çetecilik yapan komiteler şeklinde de görülebiliyordu. Genellikle sol ideolojinin etkisinde olan bu üç komiteden, Hınçak ve Taşnak örgütleri, sonraki yıllarda Ermeni ulusunun geleceğinde önemli rol oynayacaklardır. Bu dönemdeki Kürt-Ermeni ilişkileriyle ilgili Sultan Abdülhamid şöyle ilginç bir belirleme yapıyor:

“Şark eyaletlerimizdeki Ermeniler, şikâyetlerinde çok defa haklı olsalar da, mübalağa ettiklerini söylemek de yerinde olur. Ermeniler hiç hissetmedikleri bir acı için ağlar gibiydiler. Büyük devletlerin arkasına gizlenip, en ufak sebeple yaygara koparan, kadın gibi nazlı ve korkak bir millettir. Kürtler ise aksine kuvvetli ve kavgacıdır. Çobanlıkla geçinen bu vahşi ve sert adamlar, **tarihi bilinmeyecek zamanlardan beri bu eyaletlerde yaşamış olduklarından** Ermenilere yabancı gözüyle bakarlar. Buralarda Kürtler daima efendi, Ermeniler uşak addedilmiştir. Bu sebeple bu eyaletlerdeki vaziyetimiz çok naziktir.”¹⁰

Sultan Abdülhamid’in kurduğu Hamidiye Alaylarından sonra, Kürtlerle Ermeniler arasında huzursuzluklar daha da artmıştır. Yüzyıllarca beraber yaşayan, Batılıların, *aynı havayı ve aynı suyu paylaşan iki kardeş* diye nitelendirdikleri, birçoğu akrabalıktan daha güçlü *kirvelikle* birbirine bağlı iki halk arasına kara kediler (Osmanlı, Hristiyan misyonerler) girdi. 1894 yılında, Bitlis yakınlarındaki Sason’da yaşanan Ermeni ayaklanmasında, Osmanlının bir oyunu olarak Kürtler ve Ermeniler birbirlerine kırdırıldılar. Ermenilerin büyük çoğunluğu Sason’u terk etmek zorunda kaldı. Ermenilerin Kilikya’daki önemli merkezlerinden biri olan Zeytun’da 1895 yılında meydana gelen Ermeni direnişi de kanlı bir şekilde bastırıldı.

1909 yılına kadar Ermeniler yine acı olaylar yaşadılar. Meşrutiyet’e rağmen, 1909 yılında Kilikya bölgesinde, çok sayıda Ermeni katledildi, yerinden edildi. Buna karşın, I. Dünya Savaşı’nın başladığı 1914 yılına kadar yine de, bazı Ermeni gruplarla İttihatçıların arası iyiydi, hatta ittifak hâlindeydiler. Daha savaştan birkaç ay önce, 8 Şubat 1914’te, Osmanlı devleti ve Rusya arasında, Ermenilerle ilgili bir reform anlaşması imzalanmıştı; Ermeniler, İttihat Terakki’den umutluydular...

10 Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıralarım*, s. 84.

2-) 8 ŞUBAT 1914 OSMANLI-RUS-ERMENİ ANTLAŞMASI (Yeniköy Antlaşması)

Kürtlere göre daha bilinçli olan ve uluslaşma süreci erken başlayan Ermeniler, Batılı devletlerin de desteğiyle, II. Meşrutiyet döneminde, yeniden Osmanlıdan ulusal taleplerde bulunarak, 1878 Berlin Antlaşması'nın uygulamasını istediler. Özellikle Rusya'nın bu konudaki ısrarlı talepleri karşısında sıkışan İTC yönetimi, geniş kapsamlı ıslahat/reform yapacağını vaat etti. II. Meşrutiyet'ten itibaren, İTC'yle işbirliği yapan Ermeniler, Osmanlı Meclis-i Mebusan'da etkindiler. Hükümetlerde bakanlık yapanlar vardı. 14 Mayıs 1914'te açılan ve 1918 yılı sonlarına kadar devam eden III. Meclis-i Mebusan'da bile 15 Ermeni mebus vardı. Ermeni mebusların büyük kısmı da İttihat ve Terakki Fırkası üyesiydi; Hürriyet ve İhtilaf Fırkası üyesi olanlar da vardı.¹¹ 1912'den sonra ilişkilerde kısmi bir bozulma olsa da savaş başlayıncaya kadar İTC ile Ermeni ilişkileri iyiydi.

Bu sıralarda Osmanlı Meclis-i Mebusan'da Kirkor Zöhrab (Zöhrab Efendi) başkanlığındaki Ermeni mebusu grubu güçlüydü. Daha Haziran 1911'de Ermeni Patrikhanesi Umumi Meclisi, Osmanlı Hükümeti'ne Ermeni haklarıyla ilgili taleplerde bulunmuştu. Ardından Ermeni Patriği Arşaroni Efendi, *La Turquie* gazetesiyle yaptığı söyleşide, Ermeni sorununu 14 madde hâlinde sıralamıştı. Batılı Devletlerin baskısıyla, İTC Hükümeti, isteklerin bir bölümünü kabul ederek Doğu Vilayetleriyle ilgili bir ıslahat projesi hazırlamak zorunda kaldı. Islahat/yenileşme adıyla bir ön komisyon tarafından hazırlanan çalışmalar, Haziran 1913'te açıklandı. 18 maddeden oluşan *Şark Islahat Projesi* adlı taslakta, *Vilâyat-ı Sitte* olarak adlandırılan bölgede, Ermenilere ulusal haklar verileceği belirtilirken aynı bölgede yaşayan Kürtlerin haklarından yine söz edilmiyordu. Projenin bazı maddeleri şöyleydi:

"1. Erzurum, Van, Bitlis, Diyarbekir, Harput ve Sivas vilayetleri (Vilâyat-ı Sitte, altı vilayet) tek vilayet hâline getirilecektir.

11 III. Osmanlı Meclis-i Mebusan'da yer alan 15 Ermeni mebusun 5'i tehcir sırasında öldürülmüş, 2'si yurt dışına çıkmış, 8'i dönem sonuna (1918) kadar mecliste kalmaya devam etmişlerdir. Bkz. Yrd. Doç. Sevilay Özer, *Prof. Dr. Nejat Göyünç Armağanı, Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda Ermeniler*, Cumhuriyet Üniversitesi Yayınları, 2016, s. 151-169.

2. Bu Ermeni vilayetinin genel valisi büyük devletlerin muvafakatiyle padişah tarafından beş yıl müddet için atanacaktır. Kendisi bir Osmanlı Hristiyan'ı veya tercihen bir Avrupalı yabancı olacaktır.
3. Genel vali, vilayetin icra reisi olup hiç istisnasız bütün memurları tayin ve azledebilir.
4. Vilayet Meclisi eş sayıda Müslüman ve Hristiyan üyeden mürekkep olacaktır.
5. Vilayete dışarıdan göçmen yerleştirilmeyecektir.
6. Osmanlı Hükümeti'nin ve büyük devletlerin üyelerinden oluşan bir komisyon vilayetin anayasasını tespit edecektir..."¹²

1913 yılı boyunca Osmanlı İktidarı İTC ve Ermeniler arasında, yukarıdaki taslak çerçevesinde görüşmeler yapıldı. Almanya'nın da desteğiyle, Osmanlı Sadrazamı *Said Halim Paşa* ve Rusya İstanbul Maslahatgüzarı *Constantin Goüllkevitch*, İstanbul Yeniköy'de, **8 Şubat 1914** tarihinde, "Vilâyat-ı Şarkiye Islahatı" adlı antlaşmayı imzaladılar.¹³ Antlaşmanın yabancıların baskısıyla yapılmış olması İttihatçıları rahatsız etse de hükümet, bu antlaşmayla Vilâyat-ı Sitte'de (Altı il: Erzurum, Bitlis, Van, Sivas, Harput ve Diyarbekir), Ermenilere ulusal haklar verileceğini vaat ediyordu. Antlaşmanın en önemli özelliği de, "Vilâyat-ı Şarkiye Islahat Müfettişliği" kurulmasıydı. Buna göre, şark vilayetleri, kuzey ve güney olmak üzere iki genel müfettişlik bölgesine ayrılıyor ve başına iki yabancı genel vali atanıyordu. 13 Mayıs 1914'te İstanbul'a gelen iki genel müfettişten Norveçli *Nicolas Holi* Diyarbekir, Harput, Bitlis ve Van Vilayetlerine; Hollandalı *M. Westen* Trabzon, Sivas ve Erzurum Vilayetlerine genel müfettiş olarak görevlendiriliyorlardı. Bu müfettişlerin görevleri, 14 Temmuz 1914 tarihli *Takvim-i Vaka'i*'de yayımlanıp ilan edildi. Müfettişlerin, bir yıl içinde bölgedeki Ermeni nüfusu da belirleyecek olması, Ermeni çevrelerinde huzursuzluk yarattı. Özellikle son yirmi otuz yılda meydana gelen çeşitli olaylar sonucunda, adı geçen altı vilayette Ermeni nüfus azalmıştı; ayrıca bölgeye, 93 Harbi sonrasında Türkçe konuşan bazı gruplar da getirilip yerleştirilmişti. Ermeniler, bu altı vilayette Ermeni nüfusun %20'yi bile bulamayacağından endişe ediyorlardı.

12 Yusuf Hikmet Bayur, *Türk İnkılâbı Tarihi*, II-III; Esat Uras, *Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi*, 1950.

13 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 577

Bazı Ermeni çevreler bu antlaşmayı onur kırıcı bulup karşı çıkarken bu antlaşmadan sonra İTC ile Kürtlerin arası iyice açıldı, Kürt-Ermeni ilişkileri gerginleşti. Bu sırada, Ermeni Taşnaksutyun Partisi, merkezini İstanbul'dan Erzurum'a taşıdı. I. Dünya Savaşı'nın başlamak üzere olduğu günlerde, 2-14 Ağustos 1914 tarihlerinde, Erzurum'da toplanan 8. Taşnaksutyun Kongresi'ne, İTC'nin temsilcileri Bahaddin Şakir, Ömer Naci ve Hilmi Bey katılıp Ruslara karşı isyan örgütlenmesi teklifinde bulundular. Teklif Ermeni temsilcilerince kabul edilmedi.

8 Şubat Reform Antlaşması'nın yapıldığı günlerde, Kürtler Bitlis'te, İTC'ye karşı bir isyan hazırlığı içindeydi. İsyen lideri Mele Selim; 10 Mart 1914 tarihinde bazı Ermeni liderlerine gönderdiği mektupta, "Kürtlerin Ermenileri koruyup savunacaklarını, ayaklanmanın tamamıyla Jön Türklere karşı olacağını" belirterek Ermenileri İTC'nin niyetlerine karşı uyarıp destek istedi, güvenceler verdi. Ancak reform antlaşması dolayısıyla, o sıralarda, Ermeni yöneticilerle, Osmanlı'nın iktidarı İTC'nin arası iyiydi. Ermeniler, reformların gerçekleşeceğine inanıyor, Mele Selim'in İslami kimliğinden çekiniyor ve seküler gördükleri İTC ile iyi ilişkiler sürdürmek istiyorlardı. İTC liderleri Enver ve Talat, o sıralarda İstanbul'daki Ermeni ileri gelenleriyle dosttular, ailece birbirlerinin evlerine gidip geliyorlardı. Bazı Batılı Hristiyan ülkelerin de, bu dönemde İTC'ye olumlu bakması, reformları desteklemesi de Ermenilerin İTC konusunda yanılmalarına sebep oldu.

8 Şubat Yeniköy Antlaşması'ndan sonra bazı Ermeniler büyük bir iyimserlik içine girmiş, İttihatçılara methiyeler düzüyorlardı. Ermenilerin Van'da önemli bir varlığı vardı ve Vali Tahsin (Üzer), Talat'ın en güvendiği İttihatçıların başında geliyordu. 1914 yılı başlarında, hem İttihatçı Van Valisi Tahsin (Üzer)¹⁴ hem Van bölgesinde Amerikan misyonerlik kurumu adına çalışmalar yapan ve Ermenilere büyük destek veren din görevlisi *Ernest Yarrow* çok iyimserdi. Bunun için biri zamanın Van Valisi Tahsin, diğeri Yarrow tarafından yazılan aşağıdaki iki belgeye bakmak gerekir.

14 Hasan Tahsin Üzer (Selanik, 1877-1939): Öğrenciyken İTC üyesi olduğu gerekçesiyle okuldan uzaklaştırıldı. Savaş öncesinde ve savaşın ilk yılında Van valisiydi. 1915 başlarında, çok beğendiği Van'dan uzaklaştırılarak Erzurum valiliğine atandı. Van'a da Enver Paşa'nın eniştesi Cevdet atandı. Cumhuriyet döneminde, ölünceye kadar hep milletvekili kaldı.

Yakın zamanda, araştırmacı Yücel Demirel tarafından Faza Kürk-çüoğlu koleksiyonundan ortaya çıkarılan, Van Valisi Tahsin'in Sela-nik'te bulunan arkadaşı Celâl Derviş'e (Deriş), 1914 yılı başında gön-derdiği bir mektup çok ilginçtir. "Aziz Kardeşim Celâl" diye başlayan mektup, bazı kişisel bilgilerden sonra şöyle devam ediyor:

"...Van hakkında gördüğünü korkunç bir vaziyette görenler ve göste-renler hain-i vatan veyahut abtal heriflerdir. **Kürtlük korkulacak de-ğil ağlanacak acınacak bir haldedir. Ne yol, ne mekteb, ne hayat-ı siyâsiye ve içtimâiye hiçbirisi yok, asayiş o derece takarrür etti (dur-du) ki tarif edemem.** Üç aydır beş yüz bin nüfuslu vilâyette dört adi katl var. İhtimâl Üsküdar'da bir ayda bunun beş misli olur. Arazi me-selesini de korkunç görürler, temastan kaçarlardı. Kimseyi tehdid et-meden şu mühim meseleyi de yüzde seksen neticelendirdim. İslam'ı da Ermeni'si de memnun, bu mesele neden dolayı senelerce uzatıldı?.. Evkaf Nâzırı Hayri Beyefendi'nin himmetleriyle Van'da Medre-se-i Zehrâ-yı Reşadiye namıyla cesim bir müesseseye, üç tane de ibtidâi leylî medreseye başladık. **Burada mekteb iyi bir nâm al-madığından ismi bozmadık, medrese ama bildiğimiz leylî mek-teplerdir.** Birkaç nahiyeyi kaza yaparak halka huzur rahat göster-dik. Telgraf Nâzırı (Allah razı olsun) lütf etti, mühim noktaları telg-raf ve telefonla bağladık. Şimdi ticarete, esnafta büyük bir fark var. Mir Mehmet, Mehmet Şakir ve şürekasını tepeledik. Bunların öl-dürülmeyeceğine çünkü İslâm halâskârı olduğuna halkta bir itimâd hasıl olmuş idi. Ne hacet geldiğimde bazı jandarma zabitanının efen-dim, bunlar ölmez on senedir kaç defa müsademe oldu. Bizden vurdu fakat kendileri vurulmadı. Buyurunuz efendim işte asayiş memurla-rı. Tepelenince halet-i ruhiye değişti hepsi gazanfer (aslan) kesildi... Vilayât-i Şarkıyye meselesi bence katiyen musannadır (uydurma, ya-pay), hiçbir şey yoktur. Ermeni ile İslam'ı ayıran Kürt ağası, Ermeni komitası fakat bunların re's-i kârında (iktidar) da memurîn-i hükü-met... Sizi temin ederim Filorina kazası kadar ehemmiyyet-i iclâri-yesi olmayan şu vilâyette umrân ve terakki için her şey müsaidir. Ben de bu yolu tuttum. Halk munistir, mutî'dir. Kime rast gelirse-niz, bağırarak söyleyiniz. Vilâyât-ı Şarkıyye'de mesele yoktur. Hat-ta bu vilâyette âdi cinâyet yoktur. Daha ziyâde yazamayacağım... 16 Kânunusâni 1329 (29 Ocak 1914) Tahsin"¹⁵

15 Sait Çetinoğlu, "Van ve Ermeni Direnişini Anlamak", *Toplumsal Tarih*, Mart 1996, Sayı: 27, s. 24-25.

Van Valisi Tahsin bu iyimser tabloyu çizerken *Ernest Yarrow* da yetkililere verilmek üzere hazırladığı 1913-1914 dönemi raporunda şöyle diyordu:

“... Meşrutiyet’in ilanından bu yana geçen yıllar içinde en parlak günleri yaşamamız, bu karışık bölgede barışın tesis edilmesi için dua eden herkesi yüreklendirmektedir. Çok büyük önem taşıyan üç olay, devletin durumu kontrol altına alabileceği ve bu Doğu vilayetlerinde nispeten adil bir düzen kurulabileceğine dair umudu canlandıran temel neden. Bunların ilki, güçlü valimiz Tahsin Bey’in kesin emirleri üzerine, vilayetimizin belirli yörelerini yıllardır fiilen kuşatma altında tutan ünlü üç Kürt eşkıyanın temizlenmesiydi. İkincisi, bizden doksan mil uzaktaki Bitlis şehrine yönelik Kürt saldırılarının durdurulmasıydı. Mart’ın sonlarına doğru Kürtler büyük bir kuvvetle Bitlis şehrine genel bir saldırı düzenlediler, amaçları bu şehri yeni bir Kürt Krallığının merkezi hâline getirmektir. Saldırı önceden bekleniyordu ve püskürtüldü, bunun sonucunda önde gelen on dördü şehrin çarşı meydanında asıldı... Üçüncü olay, çok şükür daha yapıcı nitelikte, yani Ermeni vilayetlerinde geniş yetkileri bulunan iki Avrupalı komiserin atanması.”¹⁶

Ermeni Tehciri’nden yaklaşık yedi sekiz ay önce, Taşnak Partisi sorumlularına yardımcı olan Amerikan misyoneri Yarrow ve Ermeniler böyle iyimserdiler. İttihatçıların yönetimindeki Osmanlı devletinin onları Kürtlerden koruduklarına inanıyorlardı! 8 Şubat Antlaşması’na göre Avrupa’dan gelecek iki komiser (müfettiş) için de seviniyorlardı.

Kısa bir süre sonra, Ermenilerin çok inandıkları Vali Tahsin, Van’dan alınacak, yerine Enver Paşa’nın eniştesi Cevdet atanacaktı. Ama zaman Ermenileri değil, onları uyaran Bitlis Kürt İsyanı lideri Mele Selim’i haklı çıkaracaktı. Kısa bir süre sonra Ermeni Tehciri başlayacak ve antlaşmanın maddeleri havada kalacaktı. Bu kez de misyoner Ernest Yarrow, çeşitli yerlere gönderdiği telgraflarda, olaylardaki ölüm sayılarını abartarak verecekti.¹⁷

16 Report of Van Station, Eastern Turkey Mission, ABCFM 1913-1914, ABA bh. s.1’den aktaran Keiser, *İskalanmış Barış*, s. 515.

17 Ermenilerin çok önem verdiği, Kürtlerin kaygıyla karşıladığı bu antlaşma, savaşın başlanmasıyla yürürlüğe giremedi. Bu antlaşma için daha geniş bilgi için Dr. Zekeriya Türkmen, *Vilayât-ı Şarkîye Islahat Müfettişliği. 1913-1914*, (Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006) adlı esere bakılabilir.

3-) SAVAŞIN BAŞLADIĞI SIRALARDA OSMANLI (İTC)-ERMENİ İLİŞKİLERİ VE 1915 ERMENİ TEHCİRİ

I. Dünya Savaşı'nın başladığı sıralarda hâlen bazı Ermeni subaylar Osmanlı Ordusu'nda görev yapıyorlardı. Ancak savaşın başlamasıyla birlikte, birçok Ermeni subay ve milisi Kafkasya'daki Rus Cephesi'nde Osmanlıya karşı savaşa katıldılar; tıpkı Kürtlerin önemli bir bölümünün Osmanlı Cephesi'nde savaşa katılması gibi. Bu sırada, Kozan Mebusu *Hamparsum Boyacıyan*, Erzurum Mebusu *Karakin Pastırmacıyan* ve Van Mebusu *Vahan Papazyan*¹⁸ adlı üç Osmanlı Meclis-i Mebusan üyesinin, Osmanlıya karşı çetelerin başında savaşa katıldığı haberleri üzerine, zaten Ermenilere karşı kinli ve gizli hesaplar içinde olan İTC yöneticilerini öfkeliendirdi.

Sarıkamış bozgununun hemen ardından, Rusya'ya yardım ettikleri, özellikle Van bölgesinde Osmanlıya karşı isyan içinde oldukları gibi gerekçelerle, Ermeni Tehciri kararı alındı. 25 Şubat 1915 tarihinden itibaren Dâhiliye Nezareti, valiliklere çektiği telgraflarla Ermeniler hakkında bilgi verdi, uyarılar yaptı, onlardan bilgi aldı. 1915 yılı bahar aylarında Van'daki Ermeni isyanı ve Rusya'nın Van'ı işgal etmesiyle, Van'daki Ermeniler, o bölgeye hâkim oldular. Van Olayları, İttihatçı Osmanlı Hükümeti'ni korkuturken daha Van işgal edilmeden önce Nisan 1915'ten itibaren birçok bölgede Ermeni Tehciri başlatıldı. 11 Nisan 1331 (24 Nisan 1915) tarihinde, başta Hınçak ve Taşnak partileri olmak üzere Ermenilere ait kurumlar kapatıldı ve çoğu İstanbul'da olmak üzere yüzlerce Ermeni aydını tutuklandı. Bazıları açıkça idam edilirken bazılarının hiçbir zaman haber alınamadı, faili meçhul bir şekilde kaybettirildiler. 24 Nisan tarihi, bu bakımdan Ermeni Tehciri'nin simgesi olarak görüldü. 14 Mayıs 1331 (27 Mayıs 1915) tarihinde de, Osmanlı Meclis-i Mebusan'da dört maddelik "Ermeni Tehcir Kanunu" kabul edildi ve fiilen başlayan Ermeni Tehciri resmileştirildi.

Dâhiliye Nezareti, Ermenilerin yoğun olarak yaşadığı vilayetlere gönderdiği 23 Mayıs 1915 tarihli telgrafta, Ermenilerin Güney'e, Musul-Suriye bölgesine sürülmesini emrediliyor; yerleşimin yapılacağı

18 Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, s. 579

yerlere gönderilen diğer bir telgrafta da, göç edenlerin nasıl iskân edileceği anlatılıyordu. Ermeni Tehciri ve Türk olmayan diğer unsurların asimile edilmesi için; Dr. Nazım, Dr. Bahaddin Şakir, Şükrü (Kaya) ve Dr. Mehmet Reşid (Çerkez Reşit) gibi İTC'nin önemli isimleri, bu sıralarda bölgede gizli çalışmalar içindeydiler. Ayrıca, İTC'nin yeni kurulan istihbarat örgütü *Teşkilat-ı Mahsusa* da bölgedeydi.¹⁹

İTC hükümetinin organizasyonu ve bazı yöneticilerin kararlarıyla, yolculuk sırasında katileler toplu hâlde katliamlardan geçirildi. Savaş koşullarında sürgüne gönderilen katilelerin bir kısmı, subay ve askerler tarafından doğrudan öldürülürken bir kısmı, göç ve iklim koşullarında, çeşitli salgın hastalıklar sonucunda yaşamını yitirdi. Bu sırada, bazı yerlerde, işbirlikçi Kürtler de kullanıldı. Çok dramatik olaylar yaşandı. Diyarbakir Valisi Çerkez Reşid, işbirlikçi Kürtleri kullanırken Çermik-Çüngüş-Ergani üçgeninde çok acı olaylar yaşandı. Bazı Kürtler, Ermenilere destek verip onları korurken; bazıları da göç kafilelerini soydu, günahsız insanları öldürdü. Hedefte tüm gayrimüslim unsurlar vardı. Bölgedeki Süryaniler, hatta Kürt olduğu hâlde Hristiyan (fileh) olan Kürtler ve yine Êzidi inancından olan Kürtler de kırıma uğradılar. Müslüman Kürtler, olaya *Fermana Fila* (Hristiyanların fermanı) diyorlardı. Ermeni mallarına göz koyan bazı işbirlikçi Kürtler veya fakir köylüler, hükümet zaptiyeleriyle organize bir şekilde, pek çok masum insanı katlettiler, mallarına el koydular. Tehcir soykırım haline getirildi. Kararı verip uygulatan İttihatçılar ne yaptıklarını çok iyi biliyorlardı ama birbirine kırdırılan zavallı insanlar hiçbir şeyin farkında değillerdi. Din uğruna birbirlerini katledenler, *cennetlik* olacaklarını sanıyorlardı!..

Kürtler ve Ermeniler birbirlerine kırdırılırken Osmanlı İTC paşaları hazırladıkları senaryoyu keyifle izliyorlardı. Can derdine düşen Ermeniler ile cahil ne yaptığını bilmeyen Kürtler, karşı karşıya gelmişti. Yollara düşen, dağa kaçan Ermeniler ve karşılarına çıkan, Osmanlı zabitleri kontrolündeki eşkıyalar çatışyordu. Kürtler Ermenileri, Ermeniler Kürtleri öldürürken bütün dünyanın bildiği büyük acılar, büyük dramlar yaşandı. Ermeni halkı asırlardır üzerinde yaşadığı topraklardan

19 BOA DH ŞFR 54/163, A/252, Dosya No. 55, Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti 2. Şube (DH. EUM. 2. SB) 68/69, 75; Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti Evrak Kalemi (DH. EUM. VRK.), 15/49. Bkz. Koç, *Mayıs 1916'da Kürtlerin*.

kopartılırken Rus ve Ermenilerin egemen olduğu Van'dan da Kürtler göç etmeye başladı. Bölgenin çeşitli yerlerinde, %10 ile %25 arasında değişen Ermeni nüfusu, bir yılın içinde, Van dışındaki yerlerde %10'unun altına, bazı yerlerde %5'lere düştü.

18 Eylül 1915 tarihli Rus İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığının raporunda, Anadolu'dan Kafkasya'ya 365 bin Ermeni'nin göç ettiği, bunların yarısının öldüğü belirtilmektedir.²⁰ Bölgede bulunan Protestan misyoneri Harold Buxton'un ABD'li yetkililere gönderdiği raporda, 27 Ekim 1915 tarihine kadar, Anadolu'dan Kafkasya'ya 250 bin Ermeni'nin göç ettiği belirtilmektedir.²¹ Birçok kaynağın verdiği verilerin ortalamalarına göre, Kafkasya'ya geçebilen Ermeni nüfuz 200 bin civarındadır. Hükümet, Ermenileri Güney'e (Musul, Halep, Zor) yönlendiriyordu. Muş, Diyarbakir, Siirt yörelerindeki Ermeniler. Adana, Sivas, Kayseri ve İstanbul'daki Ermeni kabileleri, hep Güney'e yönlendirildi. Güney'e yönlendirilen Ermenilerin miktarıyla ilgili 200 bin ile 800 bin arasında sayılar verilmektedir. Bunların en az yarısının çeşitli şekillerde (öldürme, göç koşulları, açlık) öldüğü belirtilmektedir. Elbette sürgün edilen ve ölen tüm Ermeni sayısı için de, çok farklı veriler bulunmaktadır. 300 binle, bir buçuk milyon arasında sayılar ifade edilmektedir.

Ermeni varlığı, elbette bir anda tamamıyla yok olmadı. Rusların bölgeyi işgal etmesiyle, 1918 yılına kadar önemli bir Ermeni varlığı hâlen vardı. Rusya'nın çekilmesi ve savaşın bitmesinden sonra, Ermeniler, yeni Türk yönetimiyle antlaşma yapmak zorunda kaldı; kalan Ermeniler de göç ettiler. 1915-1917 yıllarında bölgenin bazı kısımları Rus işgalinde olduğu için, asıl Ermeni varlığı savaşın bittiği 1918 yılından sonra; hatta cumhuriyetin ilk yıllarında, sistematik politikalarla yok edildi. Orta Anadolu, Kilikya bölgeleri ve büyük şehirlerdeki Ermeni varlığı birkaç yıl içinde eritildi. İstanbul ve İzmir gibi büyük şehirlerde, tehcir uygulanmadığı ifade edilse de, Ermeni varlığı sembolik hâle geldi. Bir bölümü de Müslümanlaştırılarak eritildi. Bir halk bir coğrafyadan tamamıyla sökülerek soykırıma uğratıldı.

20 RGİA, F., 821, O., D., 406, Z., 213. Bkz. Osman Köse, *Geçmişten Günümüze Göç*, Canik Belediyesi Yayınları, 2017, s. 658.

21 A.g.e., s. 657.

1915 Büyük Ermeni Tehciri, bir göç ve tehcirin ötesinde büyük bir vahşettir, toplu katliamdır, tüm dünyanın soykırım olarak kabul ettiği bir dramdır. Bir halkı bütün olarak topraklarından söküp atmak, ölümler olmasa da soykırımdır. Savaşı fırsat bilerek Ermenileri tehcir ettiren ve katliamdan geçiren İttihatçılar, Ermeni Tehciri'nden hemen sonra Kürtleri de tehcir edeceklerdir. Bu kitapta, bunu değerlendiriyoruz.

4-) 1915 ERMENİ TEHCİRİ'NDE KÜRTLERİN SORUMLULUĞU

Batılı Hıristiyan ülkelerin de yakın ilgisiyle, Ermeni tehcir ve soykırımı, büyük oranda biliniyor; çok tartışıldı, tartışılıyor. Ermenilerin haklı olarak, adalet arayışı hep devam etti, ediyor. Ermeniler, sahip oldukları binlerce kurumla; okul, yayın kuruluşu, sağlık kuruluşu, atölye, kilise ve diğer çeşitli kuruluşlarıyla aydın bir toplum hâlinde iken; Kürtler tam bir cehaletin içindeydiler, başlarına gelenleri anlatacak, seslerini duyurabilecek durumları yoktu. Ermeniler yaşamlarını fotoğraflarla, filmlerle belgelerken Kürtlerin elinde bir kare fotoğraf bile yoktu. 1915 Ermeni Tehciri'yle ilgili Türkiye'de, Avrupa'da, Amerika'da, dünyanın pek çok yerinde binlerce kitap ve araştırma yayınlanırken; 1916 Kürt Tehciri'yle ilgili doğrudan yapılmış tek bir araştırma, tek bir kitap yoktur. Bu dönemde, Osmanlı Devleti'nin gücüyle Batılıların desteğindeki Ermeniler arasında kalan Kürtlerin durumu gerçekten dramatiktir ve yeterince bilinmiyor. Dönemde, kimin haklı, kimin haksız olduğu bir yana; Kürtlerin bir bölümü, İttihatçıların sinsi politikaları ve din etkeniyle Ermeni katliamını bulaştırılmıştır.

1915 Ermeni Tehciri'nin baş sorumlusu, kayıtsız şartsız, o dönemdeki Osmanlı yönetimindeki ırkçı İttihatçılar ve onların destekçileridir. Ancak dün de bu gün de, devlet işbirlikçisi Kürtlerin soykırımdaki rolleri belirtilirken Kürtlerin hataları sıralanırken hatta haklı olarak bazı sıradan Kürtlerin (Reya Kürtleri)²² de “talan” ile katliama katıldıkları ifade edilirken; bilerek veya bilmeyerek, asıl failin arkada kalmasına da neden olunuyor. Bu soykırımda, başrol oynayan İTC yönetimindeki Osmanlı Türk ırkçılarını, dönemde Osmanlı Ordusu'nu yöneten Almanları, Rus ve Batılı diğer emperyalist devletlerin sorumluluğunu, hatta bazı Ermeni örgütlerinin hatalarını görmeyip; hiçbir kurumsal yapıları olmayan Kürtleri fazlasıyla öne çıkarmak, konuyu esasından saptırmak oluyor.

Meşrutiyet döneminde Kürt aydınlarının kurduğu KTTC ve bir yıl sonra 1913 yılında kurulan Hêvî Cemiyeti savaştan önce 1914

22 Sasuni, *Kürt Ulusal Hareketleri*, s. 240.

başlarında kapatılmıştı. 1908’de kurulan KTTC, faaliyet gösterdiği bir yıllık süreçte, yayınlarında, Kürt haklarıyla birlikte Ermeni haklarını da gündeme getirmişti. Bu dönemin önemli Kürt aydınlarından Dr. Abdullah Cevdet’in, sahibi olduğu *İctihat* dergisinde; 16 Ocak 1912’de, “Kürdistan ve Ermenistan Mefhumları” ve 14 Şubat 1912’de, “Ermeniler ve Kürtler” başlıklarıyla yayımlanan ve Kürt Ermeni dostluğunu savunan iki yazısı dikkat çekicidir.

Savaş sırasında Kürtlere ait hiçbir örgütsel yapı yokken bazı Ermeni örgütleri hâlen açıktı ve faaliyet gösteriyorlardı. Savaşın başladığı sırada, 2-14 Ağustos 1914 tarihlerinde, Taşnaksutyun Partisi’nin 8. kongresi Erzurum’da gerçekleşiyordu ve kongreye dost İTC yetkilileri de katılıyordu. İTC’nin baş fail olduğu, Rus, Alman ve diğer Batılıların sorumluluğu ve bazı Ermenilerin de hatalarının olduğu göz ardı edilerek; dönemde hiçbir iktidar gücüne, siyasal erke, akla ve ulusal bilince sahip olmayan Kürtleri *günah keçisi* gibi göstermek olayı basitleştirmektedir; kolaycı bir yoldur ve bir işe de yaramamaktadır. Bu soykırım için bu güne kadar sağlıklı bir değerlendirme yapılmamışsa, önemli bir nedeni de bu saptırmadır. Bu saptırmadan dolayı, asıl faillerin günümüzde devamı olanlar sıkıştıklarında, “İttihat Terakki hükümeti, Ermenilerin ihanetinden dolayı sadece tehcir kararı aldı, katliamı yapan Kürtlerdir, Kürt aşiretleridir.” şeklinde iki yüzlü tavır sergileyebilmektedirler.

Birçok araştırma, bu dönemde, Anadolu’daki Ermeni nüfusun, Kürtlerle birlikte yaşanan bölgedeki nüfustan daha fazla olduğunu gösteriyor. 1914 yılı nüfus sayımına göre Ermenilere ulusal haklar verilmesi söz konusu olan altı vilayette (Vilâyat-ı Sitte) Ermeni nüfus, yaklaşık 600-700 bin, bunun dışında Batı Vilayetlerinde 700-800 bin olarak veriliyordu. 1914’te Musul bölgesi dahil tüm Osmanlı İmparatorluğunun nüfusu 15-16 milyondur. Çeşitli kaynakların verdiği ortalamaya göre, Osmanlı Devleti içindeki toplam Ermeni nüfusu, bu nüfusun %10’u, yani yaklaşık bir buçuk milyon olarak görülmektedir. Ermeni çevreleri, o dönemde Ermeni nüfusun iki milyonun üstünde, hatta üç milyona yakın olduğunu belirtmektedirler. Aslında, nüfus miktarı ve katliama uğrayanları sayısı konusunda verilen abartılı rakamlar, belgelere dayanmadıkça, katliama uğrayanların değil, katliamı yapanların işine yaramaktadır.

Sebebi ne olursa olsun, hata kimde olursa olsun, Kürtlerin bir kısmı Ermeni katliamına bulaşmıştır/bulaştırılmıştır. Kürtlerin, bundan sonraki süreçlerde belini doğrultamamasının en önemli nedenlerden birinin de bu olaya *bulaşmaları* olduğu söylenebilir. Hükümetin zaptiyeleri eşliğinde bazı Kürt ağa, şeyh ve aşiret reislerinin Ermeni katliamına katılması, savaştan sonra Kürtlerin karşısına bir şantaj olarak çıkartılmıştır. Devletin istihbarat teşkilatları arasında yer alan bazı işbirlikçi Kürtler, devletle hem Ermeni katliamlarına katılmış hem de Kürt yurt-severlerinin mücadelesinin karşında engel oluşturmuşlardır. Bunun karşılığında, bu ağa ve beyler, Osmanlı döneminde de Cumhuriyet döneminde de, günümüzde de, devletin imkânlarından yararlandırılarak köle ruhlu hâle getirilmişlerdir. Bazıları, işi bitince sürülmüş, bazıları idam edilmiş veya çeşitli şekillerde ortadan kaldırılmışlardır. Buna çok sayıda örnek verilebilir.

Batman Raman bölgesinin ünlü ağalarından Emînê Ehmed (Emînê Perîxanê), Osmanlı adına savaşa katıldığı sıralarda; iki kardeşi Ömer ve Mustafa, Diyarbakir Valisi Çerkez Reşid tarafından Diyarbakir'e çağırılır. Dicle Nehri üzerinde sallarla Musul'a gitmekte olan Diyarbakir zengini Ermeni kabilelerin yolunun kesilerek öldürülmelerini ve mallarının kendisine getirmesini ister. Görüşmede, Vali Reşid'in yanında Mebus Fevzi Bey (Pirinçcioğlu) ve Jandarma Komutanı Rüştü Bey'in de bulunduğu belirtilmektedir. 20 Mayıs 1915 tarihinde, 635 kişi, Diyarbakir'den 23 tane salla (kelekle) ve aralıklarla yola çıkarılır. Başlarında, onları korumak amacıyla Binbaşı Şakir Bey komutasında bir birlik de bulunmaktadır. 20 gün sonra, 9 Haziran tarihinde, Şikefta mevkiinde, o sırada Raman Aşireti Lideri olan Ömer ve adamları tarafından yolları kesilir. Onları korumakla görevli Binbaşı Şakir'le işbirliği hâlinde sinsi bir planla vahşice öldürülürler.²³ Mallar, Binbaşı Şakir tarafından Diyarbakir'e getirilir. Ganimetin büyük kısmını alan Vali Çerkez Reşid, ödülleri verilmek üzere Ömer Ağa ve kardeşi Mustafa'yı Diyarbakir'e çağırır. Bir Osmanlı oyunuyla ikisini de öldürtür.

1925 Kürt İsyanı sonrasında Suriye'ye geçen, Ömer ve Mustafa'nın ağabeyi Raman Aşireti Lideri *Emînê Ehmed*, bir süre sonra af çıkınca Türkiye'ye döner ve 9 Nisan 1933'te, Beşiri İlçesi yakınlarındaki bir

23 Thomas-Ester Mugerditchian, *Ermenilerin Kaleminden Kürtleşen Ermeniler*, Tarih ve Kuram Yayınları, 2016, s. 62-64.

yerde, Türk subayları tarafından öldürülür. Emînê Ehmed ve Çerkez Reşid’le işbirliği yapan iki kardeşinin ilginç hikâyesi için, Thomas Mugerditchian’ın kitabına ve Emînê Ehmed’in oğlu Hüseyin Demirer’in yazdığı kitaba bakılabilir.²⁴

Diyarbakir çevresindeki Ermeni katliamında Vali Reşid’le işbirliği yapan Pirinçcioğulları (Ziya Gökalp’ın dayıları), Tigreller, diğer bazı aileler, tıpkı bugün olduğu gibi, Kürtlüğe karşı, devletin işbirlikçisi konumunda olmuşlardır. Yıllarca parlamentonun baş köşesinde yer alan Pirinçcioğulları, Tigreller, Güldoğanlar gibi ailelerin Kürtleri temsil ettiğini, Kürtler adına hareket ettiğini söylemek haksızlık olur. Kürtlere karşı şantaj ve rüşvet dün vardı, bugün de var. Ortadoğu’nun ortasında büyük bir halk olan Kürtler, hâlen hiçbir siyasi statüye sahip değilse, bunda bu işbirlikçilerin etkisi şüphesiz ki çok büyüktür. Kürt işbirlikçiler, Ermenilere de, Kürtlere de düşmandırlar...

Sovyetler Birliği Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü ile Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti Bilimleri Enstitüsü Kürt Komisyonu’ndaki Rus akademisyenlerin hazırladığı ve 1986 yılında Moskova’da yayımlanan bir çalışmada, bu dönemdeki Ermeni- Kürt ilişkileri de değerlendirilmektedir. Bu çalışmada; İTC ve Talat Paşa’nın, Ermeni ölümlerini Kürtlere yüklemeye ve Ermeni- Kürt çatışması yaratmaya çalıştığı ancak bunu istediği ölçüde başaramadığı belirtiliyor:

“Türk Hükümeti bu olaylar sırasında kayda değer boyutlarda bir Ermeni-Kürt katliamı kundaklamayı başaramadı. Bu, her şeyden önce Kürtlerde ulusal bilincin artmaya başlamasıyla izah edilebilecek bir durumdu. Nitekim bu olaylar sırasında bu iki halkın dayanışmasını ortaya koyan birçok kanıt vardır.”²⁵

Komisyonun yazdığı kitapta yukarıdaki görüş belirtildikten sonra, pek çok kez Kafkas Cephesi’ni ziyaret eden Rus diplomat V. A. Gordlevski’nin aşağıdaki anlatımını da eklenmiş:

“Ermenilerle Kürtler arasında her yerde, zor durumda onları Türklerden kurtaran dostları vardı... Bunların tersi durumlar da oluyordu. Kürtler için gayret gösteren Ermeniler; bizim asker yöneticilerle Kürt beyleri arasında arabulucu oluyorlardı.”²⁶

24 Demirer, *Ha Wer Delal*.

25 Celilê Celil vd., *Yeni ve Yakın Çağda*, s. 94.

26 Grodlevsky, s. 123’ten aktaran Celilê Celil, vd., *Yeni ve Yakın Çağda*, s. 95.

Dönemin ulusal bilinç sahibi Kürt aydınları, İttihat ve Terakki'nin Ermeni Tehciri kararına şiddetle karşıydılar. Tehciri desteklemeleri söz konusu değildir. Bu sıralarda, Kürtler adına hareket edebilecek hiçbir ulusal Kürt örgütü yoktu. Ermeni Tehciri'ne karşı ilk tepki gösteren Kürt aydınlarından biri, başlangıçta İTC içinde yer almış, İTC'nin Jön Türklerin kontrolüne girmesinden sonra, yurt dışında İTC'ye muhalif olmuş *Şerif Paşa*'dır. Şerif Paşa, bu sırada, İsviçre'deki bir gazetede yayımlanan yazısında; "Jön Türklerin, Ermenileri tarihten silmek için barbarlık uyguladığını, uygulanan şiddetin, Timurlenk ve Cengizhan vahşetini de geçtiğini" belirtir, soylu bir halk olarak Ermenilerin, Osmanlı ve dünya uygarlığına katkılarından örnekler verir.²⁷ Şerif Paşa, 1919-1920 Paris Barış Konferansı sürecinde de, Ermeni temsilcisi Bogos Nubar ile birlikte Kürt Ermeni işbirliğinin sağlanması çabası gösterecektir.

Kürtlerin Ermenileri Korumasıyla İlgili Birkaç Örnek

Şu açıktır ki bu dönemde bazı Kürtler, Ermeni katliamına katılırken daha fazlası buna karşı çıkmış, Ermeni mağdurlara yardımcı olmuştur. Buna çok fazla örnek verilebilir.

a) Bazı Kürtlerin Ermenileri öldürüp soyarken bazılarının da Ermenileri koruyup kolladığını, dönemin tanıklarından, Taşnaksutyun Partisi yöneticilerinden ve Ermenistan Parlamentosu milletvekillerinden *Garos Sasuni* şöyle anlatıyor:

"... Hem Osmanlı Ermenistan'ı sınırları içinde, hem de Osmanlı ülkesinin diğer bölgelerinde hayatta kalabilenlerin anlattıklarıyla, Ermeni ve Kürd ilişkileri konusunda bazı önemli gerçekleri ortaya koymamıza yardımcı oluyor. Birincisi, Kürtler güney bölgelerinde, Ermeni kırımına çok az ölçüde katılmışlardır.

İkincisi, birçok aşiret kırımlara katılmamakla kalmayıp, aksine kendilerine sığınmış olan Ermenileri korumuşlardır. Örneğin Dersim, Ermeni kurtaran ocaklardan biri olmuş ve bu sayede 20 bin Ermeni hayatta kalabilmiş; sonradan Erzincan-Erzurum yoluyla daha doğuya geçip kurtulmuşlardır. Sasun'un Huyt-Modikan'lı Ermenice konuşan Kürd Şeho ailesi o bölgenin Sasun'lularını korumuştur. 1916 başında Muş bölgesi Ruslar tarafından

27 General Cherif Pascha, Union et Progrès et les Armaniens, Jurnal de Geneve, 18 September 1915'ten aktaran Rohat Alakom, *Kürt Tarihi* dergisi, Mayıs 2015, Sayı: 18, s. 19.

işgal edildikten sonra, oradaki Ermenileri ve o bölgedeki diğer aşiretlerin yanına sığınmış olan yaklaşık 12 bin Ermeni'yi toplayıp Muş'a getirmişlerdir. Güney Kürdistan'ın güçlü aşiret reislerinin muhafazası sayesinde de çok sayıda Ermeni kurtarılabildi.

Ben şahsen bu konuyla ilgili şu gerçeği kendim saptadım. Birçok Kürd aşiret reisi, 1915-1917 senelerinde Ermenileri kendi muhafazaları altına alıp, onlara Kürt elbiseleri giydirerek saklamış olduklarından, sonradan Osmanlı idarecileri tarafından cezalandırılmışlardır.

Üçüncüsü, hayret edilecek gerçek de, 1915 Nisan Jenosidinde Reaya Kürdlerin, aşiretlerden daha kötü rol oynamalarıdır...

Dördüncüsü, 1915'in sonlarına doğru Kürdler yaptıkları hataları anlayarak, korkunç Türk tehlikesinin kendilerine karşı da yöneleceğini sezinlemeye başlamışlardır...

Fakat o devrede bütün bu gerçeklerin ve endişelerin genel bir analizini yapacak bir Kürt yönetici grubu yoktu. Güçlü aşiret reislerinin birbirleriyle olan ilişkileri kesilmişti ve esas Kürt kuvvetleri değişik harp cephelerinde bulunuyor, aydınlar ve subaylar ise Türklerin idari ve askeri kontrolü altındaydılar. Önemli Kürt bölgeleri birbirinden kopuk olarak, he biri kendi kaderine terk edilmiş vaziyette iken, öte yanda hilekâr Türk kafası ve kanlı kılıcı karanlıkta ışıldıyordu ”²⁸

b) Zamanın İstanbul'daki Osmanlı basınının kasıtlı olarak dış kamuoyuna yönelik, Ermeni katliamının failinin Kürtler olduğuna dair iddia ve propagandasına, pek çok Ermeni çevresi de kanmıştır. Buna karşın, aralarında *M. S. Lazarev*'in de bulunduğu Rus araştırmacılar şöyle diyorlar:

“... Ermeni ve Süryani katliamının gerçek failleri, Türk düzenli birlikleri, yerel yönetim ve güvenlik organlarının personeli idi. Kürtlerin katliama dahil, yalnızca münferit olaylarda görülmektedir. Türk katliamcılarına karşı Kürtlerin ve Ermenilerin dayanışma içinde olduklarını kanıtlayan olaylar çok daha fazladır. Çok sayıda Ermeni, Kürtlere sığınarak yaşamını kurtarmıştır. Örneğin Dersim'de 20 bine yakın Ermeni gizlenmiştir. Kürtler acı çekerken, ekmeklerini Ermenilerle bölüşmüşlerdir. Ermenileri hedef alan tehlikelere karşı, Kürt beylerinin onları uyardıkları çok sık görülmüştür. Seçkin Kürt önderleri soykırımı sert ve kesin bir dille kınamış ve Türk egemenliğine karşı işbirliği için Ermeni milliyetçilerle temas kurmuşlardır...

İttihatçı hükümet, çok geçmeden Ermenilere reva görülen yazgıyı Kürtler için de hazırlamaya başladı. 1915-1916 yıllarında padişah fermanı²⁹ uyarınca, Kürtlerin savaş bölgelerinden Batı Anadolu'ya tehcirine ve iskânına başladılar. Bu iskân sırasında 100 Türk'e karşı 10 Kürt oranı esas alınmıştı. Savaş yıllarında 700 bin Kürt tehcire tabi tutulmuştur, bunların yarısı, açlıktan ve hastalıklardan yollarda yaşamını yitirmiştir. Kuzey ve Batı Kürdistan'ın birçok bölgesi insansız kaldı.”³⁰

c) Kürdistan'daki bazı cahil din adamları, Hristiyanların katlini vacip görürken birçok Kürt âlimi ve şeyhi de, tam tersi davranmıştır. Örneğin büyük şeyhlik kurumları olarak bilinen Bitlis Gayda Şeyhleri, Norşên Şeyhleri, Arvasi Şeyhleri, Bêcirman Seyitleri, Mardin Şeyhleri, Melekan Şeyhleri, Barzan Şeyhleri, Nehri Şeyhleri, Cizre Şeyhleri, Gorandêştî Şeyhleri, Beşiri-Kozluk Zilan Şeyhleri, Palu Şeyhleri gibi pek çok dinî kurumun Ermeni katliamına bulaşmadığı bilinmektedir. Pek çok din adamı, Hristiyan öldürmenin Müslüman öldürmekten farklı olmadığını, günah olduğunu söyleyerek birçok masumun öldürülmesine engel olmuşlardır. Bu tip örnekler pek çoktur ancak Ermenilerin uğradığı büyük haksızlıklar karşısında, hep olumsuz örnekler dile getirilmiştir.

Dönemin bilinen önemli din âlimlerinden Bediüzzaman Said-i Kürdî, Muş'ta Ruslara karşı savaşırken Rus komutanla anlaşarak 1500 Ermeni'yi kurtarıp Ruslara teslim ettiği fazla bilinmemektedir. Daha sonra Ruslara esir düşen Said-i Kürdî için idam kararı verilmiş, Ermenilere karşı bu olumlu tavrı onu idamdan kurtarmıştır.³¹

Hasan Hîşyar Serdî de, anılarında Kürtlerin Ermeni Tehciri konusundaki tutumu için şöyle diyor:

“Bu soykırımı izah etmek için sözcükler yeterli değildir. İnsanlık adına hiç bir değer düşünülmeden soykırım uygulanıyordu. Kadınların karınları deşilerek, ceninler çıkarılarak öldürülürlerdi. Buna, Ermenilerin vahşi bir şekilde öldürülmelerine karşı çıkan Kürtler de aynı şekilde öldürülerek cezalandırılıyordu. Tertemiz olan dağ, orman ve mağaralarımızı artık kokan insan cesetleri sarmıştı. Bu katliamdan kaçanlar dışında, kaçamayan 65 bin Ermeni yine Kürtler tarafından saklanarak kurtulabilmiştir. Kürtlerin hal-leri görülürken bu durumun da tarihi kayıt altına alınması gerekmektedir.

29 Osmanlı arşivlerindeki şifreli yazılardan anlaşıldığı üzere, bu ferman, padişaktan çok İTC lideri Dâhiliye Nazırı Talat'ın emri olabilir.

30 M. S. Lazarev, *Kürdistan Tarihi*, Avesta Yayınları, 2009, s. 187-188.

31 Serdî, *Görüş ve Anılarım*, s. 129-130.

Ermenilerin bugün bunu dillerine almamaları doğru değildir. Çoğu Kürt o zamanlar, 'Osmanlı'nın bu zulmünden bir Ermeni insanını kurtarmak büyük bir hayırdır' diyerek kurtarmayı teşvik ediyordu. Kimisi Osmanlıya kanarak 'bir Hristiyan'ı öldürmek, cennete gitmektir!' diyor ve çok sayıda Ermeni'nin ölümüne karışıyordu.³²

d) Binlerce Ermeni'yi kurtarıp Rusya'ya geçmelerini sağlayanlardan biri de, "En çok Ermeni Kurtaran Kürt" diye bilinen Van'ın Müküs ilçesi idari amiri *Mutiullah Bey*'dir. Mutiullah Bey, hükümetin kendisine gönderdiği emirleri yerine getirmemiş, sonraları Ermenistan'a göç eden Ermeniler arasında "Beylerin Beyi" olarak anılmıştır. Bir Fransız kaynağına göre, Mutiullah Bey'in ölümden kurtardığı Ermeni sayısı 4459 kişidir.³³

e) Kürt araştırmacı Şakir Epözdemir, Norşên'de kurtarılan Ermeni çocuklar ve Ermeni kabilelerle ilgili şöyle diyor:

"Bitlis Norşên-Mışaxşên Beylerinden Hacı Beyin oğlu Nusret Beg, Osmanlı ordusunun elinden kurtarıp büyüttüğü iki Ermeni çocuğu bütün Norşênliler biliyor. Norşên'de hâlâ yaşayan bu iki çocuğun oğulları İbrahim ve Medet bu ailelerin önemli fertlerindendirler. Nusret Beg, Rojkan aşiretlerinin Bilbasi kolundandır. Bu muhterem zat, Rus Orduları çekildikten sonra Osmanlı Ordusu bölgeye gelmeden Mışaxşên Ermenilerinden Kuru Kesper ismindeki bir Ermeni'yi ve beraberindeki kabileyi Sarıkamış'a kadar kazasız belâsız himaye etmiş ve onları Osmanlı Ordusu'nun gazabından kurtarmıştır."³⁴

f) Dinî kurumlar gibi bazı büyük aşiretler de Ermenileri kollayıp korumuşlardır. Batman Beşiri bölgesinde elliye yakın köye hakim olan, *Mihemedê Mistê* önderliğindeki Reşkotan Aşireti, binlerce Ermeni'yi korumasına almıştır. Hâlen günümüzde, zaman zaman diasporadaki bazı Ermeniler, Reşkotan aşireti mensuplarına teşekkür ve minnet ziyaretleri yapmakta, Mihemedê Mistê'nin, Batman'ın Beşiri İlçesi Bolindê Köyü'nde bulunan mezarını ziyaret etmektedirler.³⁵

g) Dersim Alevi Kürtlerinin on binlerce Ermeni'yi ölümden kurtardığı herkesçe bilinen bir gerçektir.

32 Serdi, *a.g.e.*, s. 124.

33 Rohat Alakom, *Kürt Tarihi dergisi*, Mayıs 2015, Sayı: 18, s. 19-20.

34 Şakir Epözdemir, Geçmişte Kürt-Ermeni ilişkileri, BAS, 24 Nisan 2017

35 Mihemed Scid Temel, *EŞİRA REŞKOTAN, Fşîreka Nandor-Warî Dengbêjan*, Nûbihar Yayınları, 2016.

Ermeni Tehciri'nin hemen ardından, savaş bölgesindeki 800 binden fazla Kürt de, mülteci durumuna düşürülmüştür. Bazı Ermeni gruplar, intikam anlayışıyla Kürtlerin kaçmasında rol almış, bazılarını öldürmüşlerdir. Bir yıl içinde işler tersine dönmüştür. İTC'nin asimilasyon politikaları doğrultusunda Anadolu'ya sürülen Kürtler, Ermenilere benzer bir akıbet yaşamışlardır. Bazı Ermenilerin Kürtçe söylediği, “Em taştêne hun jî ê bivin firavîn” veya “*Em şivên hun jî ê bivin paşiv*”³⁶ sözleri gerçekleşmiştir.

Savaş öncesinde ve sonrasında, özellikle Batılı Devletlerin desteğiyle, Vilâyat-ı Sitte'nin Ermenilere ait olduğu ifade edilirken bu illerde çoğunluk olan Kürtleri yok sayılması, büyük bir yanlışlık ve haksızlık olmuştur. 1919-1920 yıllarında, Paris Barış Konferansı sürecinde, İTC karşıtı olarak kurulan Osmanlı Hükümetlerinde, haklı olarak Divan-i Harb kurulup Ermeni katliamına karışan İttihatçılar yargılanırken ve Ermenilerin dönüşü tartışılırken Kürtlerin bir bölümü hâlâ Anadolu içlerinde vatanlarına dönmeyi bekliyordu. Konferansın sonunda imzalanan Sevr Antlaşması'nda bir iki maddede Kürtlerden söz edilse de, Kürtlere bir siyasal statü düşünen yoktu. Dönemdeki Büyük Ermenistan haritalarında, Ermeni coğrafyası, iki deniz arasında; Karadeniz'de Batum'a, Akdeniz'de İskenderun'a kadar uzanırken; Kürtlerin çoğunluk hâlinde yaşadığı, Bitlis, Diyarbakir, Mamuretül-aziz (Elazığ), Van Vilayetleri bu haritalarda bulunuyordu ve sınır güneyde Mardin'e kadar uzanıyordu. Kürtlerin bu dönemde, özellikle de 1918-1923 sürecinde Türk kesimine yakınlaşmasının en önemli nedeni, bu Büyük Ermenistan projesidir.³⁷ **Şu bir gerçektir ki, Kürtler, Batılılarla ve Ermenilerle aynı, Türklerle farklı dine mensup olsaydı, Geç Osmanlı Dönemi'nde tarih farklı yazılacaktı.**

Kürtler ve Ermenilerin ayrı dine mensup olmaları bir yana, aynı coğrafya üzerinde hak iddia etmeleri, iki ulus için de açmaz olmuştur. Kürtlerin “Kürdistan” dediği yere Ermeniler “Ermenistan”; Ermenilerin “Ermenistan” dediği yere Kürtler “Kürdistan” demişlerdir. İki halk arasındaki bu çelişkiyi, önce İttihatçılar sonra da Kemalistler

36 “Biz kahvaltıyoruz siz öğlen yemeği olacaksınız”, “Biz akşam yemeği yiyoruz, siz de gece yemeği olacaksınız.”

37 Temel, 1918-1923 Mondros'tan Lozan'a, s. 396-398.

çok iyi kullanmışlardır. I. Dünya Savaşı sırasında, Kürtler Osmanlı Cephesi'nin, Ermeniler Rus Cephesi'nin ön saflarında savaşıırken; iki devlet de çıkarları için Ermenileri ve Kürtleri birbirlerine karşı kullanmışlardır. İki imparatorluk da, Ermenilerin ve Kürtlerin, bölgede bir güç olmalarını, egemenlik kurmalarını çıkarlarına aykırı bulmuşlardır.

Kürtler ve Ermeniler, yüzyıllarca iç içe yaşamış iki halktır. Bazı Hristiyan (Fileh) Kürtler, Ermenilere karışıp Kürtlüğünü yitirirken; pek çok Ermeni de Kürtleşmiş, Müslümanlaşmıştır. Bunlara, Kürtler arasında, *bafileh* (babası Hristiyan), *difleh* (annesi Hristiyan) denmektedir. Tarihi gerçekler yeterince bilinmeyebilir. Ağızdan ağza aktarılıp şehir efsanesi hâline getirilen anlatımların, abartı ve ezberlerin tekrarlanması olabilir. Ermeni araştırmacı *Ara Sarafian*, bu konuda şöyle diyor:

“Bu konuda çoğunluğun fikirleri duygusallığa dayanıyor. Bazıları 1915'te Ermenilerin yıkıma uğratılmasına Kürtlerin de katıldığını duymuş. Bazıları Kürt aşiretlerinin 1915 öncesinde Ermenilere karşı kullanıldığını duymuş. Bazıları ise Ermenilerin Kürtlerle yakın ilişkileri olduğunu biliyor, aynı zamanda 1915'te Ermeni katliamında birçok Ermeni'nin Kürtler tarafından kurtarıldığını da biliyorlar.”³⁸

Kamuoyunda Ermeni katliamıyla ilgili anlatılan binlerce acılı öykünün, büyük kısmı doğru olabilir. Ermeni toplumu aydın bir toplumdur ve başlarına gelenleri, en azından kayıt edebildi. Doğma büyüme İstanbullu olan Yervant Odyan (1869-1926) bunlardan biridir. 24 Nisan 1915 tarihinden sonra, Musul civarındaki Der Zor Mutasarrıflığına sürgün edilen Odyan, dört yıl süren maceralı sürgünden sonra İstanbul'a dönmüştür. *Lanetli Yıllar* adıyla yayımladığı kitapta; İstanbul, İzmir, Eskişehir, Konya, Kayseri, Tarsus, Halep, Der Zor ve daha birçok yerde Ermenilerin yaşadığı drama tanıklığını yazmıştır.³⁹

38 Sarafian, *ANF News Agency*, 16 Ekim 2011.

39 1869 yılında İstanbul Yenikapı'da doğan Yervant Odyan, büyük bir Ermeni ailesine mensuptur. Meşrutiyet döneminde çeşitli gazetelerde, özellikle mizah dergilerinde yazılar yazan Odyan, 1910 yılında, “Yoldaş Pançuni” adlı ünlü eserini, 1911'de “Abdülhamid ve Scherlock Holmes” adlı romanını yazdı. 1922 yılında Türkiye'den ayrıldı. 1926 yılında Romanya'da öldü. *Lanetli Yıllar* kitabını da ölümünden kısa bir süre önce yazdı. Yervant Odyan, *Accursed Years. My Exile and Return from Der Zor, 1914-1919*, Gomidas Institute, 2009. (*Lanetli Yıllar: Sürgünüm ve Der Zor'dan Geri Dönüşüm, 1914-1919*).

Bazı zorba ağaların, din adına hareket ettiği belirtilen cahillerin, başıboş çapulcuların yaptıklarını da, birçok aşiret ve dinî kurumun Ermenileri koruma altına aldığı da bilmek gerekir. Yapılanlar, bir devlet gücüyle, bir ulus adına yapılmıyorsa, çetecilik, çapulculuk olur. İşbirlikçilerin, kendi halkına karşı da haince davrananların, yaptıklarını mensubu olduğu ulusa mal etmek haksızlık olur. İşbirlikçiler, çapulcular her toplumda vardır. Yervant Odyan da, hain ispiyoncu Santuroğlu Aram, ajan Arşavir gibi Ermeni işbirlikçilerden söz eder.⁴⁰

Son dönemlerde Ermeni Soykırımı üzerine çalışmalar yapan Alman tarihçi Hilmar Kaiser'in, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları'nda İngilizce, *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region* (Diyarbakır Bölgesinde Ermenilerin Yok Edilmesi) adıyla yayımlanan kitabı, konuyla ilgili değerli bir çalışmadır. Kaiser, Kürtlerin Ermeni soykırımındaki rolünü bir cümleyle şöyle özetliyor: "1915'te kolektif Kürt suçu yok ama sorumluluk orada duruyor."⁴¹

Kürtlerin Ermenileri öldürmesiyle ilgili binlerce örnek verilmiştir. Elbette Ermenilerin de Kürtleri öldürmesiyle ilgili örnekler verilebilir. Özellikle Rus işgali sırasında meydana gelen bu katliamları sıralamanın anlamı yoktur. Hem Kürt, hem Ermeni aydınların açık yüreklilikle gerçeklerle yüzleşmesi gerekir. Bazı Kürt aydınlarının, hiçbir şey olmamış gibi davranması da; bazı Ermenilerin, konuyu basitleştirerek Kürtleri küçümsemesi de anlamsızdır. Özellikle diasporadaki bazı Ermeni grupların eksik ve yanlış bilgilerle hareket etmesi kendileri adına da bir işe yaramamaktadır.

İttihatçı geleneğin sürdürücüsü devletin, öz eleştiri yapması ve gerçeklerle yüzleşmesi olası görünmemektedir. Buna karşılık, Kürtlerin ve Ermenilerin, kendi hatalarıyla yüzleşmeleri, özeleştiri yapmaları gerekir. Kürt aydınların önemli bir kısmı, Ermenilere yapılanları dile getirirken; Ermeni tarafı, çoğunlukla hâlen Kürtlere karşı ön yargılı ve kin duygusuyla hareket etmektedir. Bunun önemli bir nedeni bilgi eksikliğidir. Asıl failin, o dönemdeki Osmanlı Hükümeti ve arkasındaki emperyal güçler olduğu gözden kaçırılmaktadır. Buna Rusya'nın, Ermenilere karşı samimiyetsiz tavrı da eklenebilir.

40 Sait Çetinoğlu, "Ermeni Soykırımının Özeti ve Kronolojisi Olarak Lanetli Yıllar", www.hyetert.com, [16.08.2019]

41 Evrim Kaya-Hilmar Kaiser Röportajı, *Agos*, 28.07.2014.

Bazı Ermeni aydınlar Türk- Ermeni ilişkilerini değerlendirip, barışçıl mesajlar verirken; Kürtlerin Ermeni katliamındaki rollerini abartmaları, Kürtleri bir ulus olarak yok saymaları dikkat çekicidir. Türkiye’de Ermeni haklarını savunurken, hümanist bir tutumla Türk-Ermeni dostluğunu savunan; “*Türkler Ermenilerin, Ermeniler Türklerin doktorudur; başka çözüm, başka çare yoktur*” diyen Hrant Dink, buna rağmen Türk ırkçılarının hedefi oldu ve 7 Ocak 2007 tarihinde alenen katledildi. Katledilişinden iki yıl önce yaptığı bir söyleşide şöyle diyordu:

“Diaspora’daki Ermenilere sesleniyorum: 1915’e takılıp kalmayın; kendinizi 1915’e bağlamayın. Kendinizi dünyadaki insanların bu soykırımı tanıyıp, tanımamasına bağlamayın. Acıyı yaygara yapmadan, sırtlayıp taşımak gerekir. Dünyaya, ‘senin soykırımı tanıyıp, tanımaman beş para etmez’ diye seslenin. Ermeniler, Türkleri öldürmediler mi? Öldürdüler. 1915’ten sonra, 1918’e kadar, Ruslar yukarıdan gelirken lanet ediyorum, ‘intikam’ diye Ermeniler de Türkleri öldürdüler.”

Hrant Dink’in, “Rusların bölgeye gelmesiyle Ermeniler de, intikam gerekçesiyle Türkleri öldürdüler.” söylemi, bazı Türk araştırmacı ve yazarların söylemine benziyor. Hâlbuki Ermenilerin Rus Ordusuyla birlikte geri dönüşte öldürdüğü insanların çok azı Türk, büyük çoğunluğu Kürttü. Çünkü bölgede Türk nüfus çok azdı. Erzurum’da, Muş’ta, Bitlis’te, Van’da karşı karşıya gelenler, Ermeniler ve Kürtlerdi. Bu kitaptaki yüzlerce belgede gördük ki, 1916-1917 yıllarında, İTC’nin gizli politikalarıyla, Ermenilerden sonra, Kürtler de bölgeden uzaklaştırıldılar. Hrant Dink’in 1916 Kürt Tehciri’nden haberi olmayabilir ama “Ermeniler de Türkleri öldürdüler” söyleminde Kürtler saklanmış olunuyor. Bazı Türk yazar ve araştırmacılar bile, “Ermeniler de Müslümanları öldürdüler” söylemini kullanırken Hrant’ın, “Müslüman” değil “Türk” ifadesini kullanması ilginçtir. Hrant Dink, sahip olduğu sol dünya görüşü anlayışı ve hümanist yaklaşımıyla, Türk-Ermeni barışına önem veren biriydi. Bu tutum anlaşılabilir bir durumdur ancak konunun doğrudan içinde olan Kürtlerin yok sayılması kasıtlı değilse de bir eksikliktir.

I. Dünya Savaşı sonrasında Ermenilerin bir kısmı coğrafyanın dışına atılmış, bir kısmı çeşitli şekillerde ölmüş veya öldürülmüş, bir kısmı da kalıp Müslümanlaşmıştır. Kürtlerin de bir kısmı savaş ve göçler sonucunda canından olmuş, bir kısmı zaman içinde Anadolu’nun ücra

köşelerinde Türkleşmiş, kalan kısmı da hâlen asimilasyona karşı yok olmama çabası içindedir. O acılı coğrafyadan, Osmanlı Devleti gücüyle önce Ermeniler gönderilmiştir. Kürtler de, günümüze kadar hiçbir siyasal statü sahip olmadan önemli oranda Türkleştirilerek bir başka şekilde yok edilmişlerdir. Sadece *yok oluy* sırayla gerçekleştirilmiştir. Genel olarak Hristiyanlar (Ermeni, Rum) birinci sırada, Türk olmayan Müslümanlar (Kürtler) ikinci sırada yer almış ve *yok oluy* için farklı yöntemler kullanılmıştır.

Kürt-Ermeni ilişkileri, *1878 Berlin Antlaşması*, *8 Şubat 1914 Ermeni Reform Antlaşması*, 1914 yılında gerçekleşen *Bitlis Kürt İsyanı*'nda Ermenilerin tutumu, bilinmeyen *1916 Kürt Tehciri* ve *1915 Ermeni Tehciri*'nde Kürtlerin rolü gibi önemli olaylar göz önüne alınarak değerlendirilmelidir. Yanlış ve eksik tarih bilgisi, herkesi daha büyük yanlışlara sevk etmekte ve bir işe de yaramamaktadır. Özellikle Kürt tarafının, bazı eksik ve ezber bilgilerin ötesinde, akademik ve entelektüel bir yaklaşımla, konunun kapsamlı incelemesini yapması gerekir...

DÖNEMDE DİĞER İKİ ÖNEMLİ GELİŞME

1-) 1916 GİZLİ SYKES-PİCOT ANTLAŞMASI VE EMPERYALİSTLERİN KÜRDİSTAN'I PAYLAŞMASI

I. Dünya Savaşı'nın başladığı sıralarda, Osmanlı Devleti'nde iktidar gücünü elinde bulunduran İttihat-Terakki, savaşmaktan çok, savaş fırsatıyla Ermeniler ve Kürtler başta olmak üzere, diğer halklardan kurtulmanın yollarını aramış, yeni bir ulus yaratma planları geliştirmiştir. Batılı büyük devletler ise o sıralarda, çökmekte olan Osmanlı İmparatorluğu'nun Ortadoğu bölgesindeki topraklarını, yani Kürtlerin yoğun yaşadıkları bölgeyi, paylaşma planları içindeydiler.

Daha savaşın yeni başladığı 1915 yılı içinde, savaşın İtilaf Devletleri olarak adlandırılan Büyük Britanya, Fransa ve Rusya; kendi aralarında yaptıkları gizli görüşmeler sonunda, Osmanlı İmparatorluğu'nun egemenliğindeki Kürt ve Arap topraklarının paylaşılması konusunda anlaşmaya varmışlardı. Bu paylaşıma daha sonra İtalya da katılmıştır. 1916 yılı ilkbaharında, Mekke Şerifi *Hüseyin Bin Ali* (1856-1931), İngilizlerin de teşvikiyle, "Büyük Arabistan Krallığı" adıyla bir devlet kurmak üzere Osmanlı Devleti'ne isyan başlatmıştı. Aynı zamanda, Osmanlı Ordusu, Irak Cephesinde İngiltere karşısında yenilgiye uğrayınca; İngiltere, kendi denetiminde, Arabistan Yarımadası merkezli, Irak ve Suriye'yi de içine alan Arap Krallıkları kurulması için, Mekke Şerifi *Hüseyin Bin Ali* ile diğer mütteliklerinden gizli olarak bir anlaşma imzalamıştı. Fransa, aleyhine olan bu anlaşmayı, bir süre sonra öğrenmiş ve yeni bir anlaşma yapılmasını talep etmiştir.

İngiltere, Fransa ve Rusya arasında çeşitli mektuplaşmalardan sonra, İngiltere'nin Fransa'nın taleplerini kabul etmesi üzerine, 9 Mayıs

1916 - 16 Mayıs 1916 tarihleri arasında, İngiltere adına Sir Mark SYKES ve Fransa adına François Georges PİCOT'nun katıldığı görüşmeler sonunda, taraflar kendi aralarında, Osmanlı egemenliğindeki Kürdistan topraklarını paylaşmak üzere yeni bir anlaşma imzalarlar. Antlaşma, günümüzde, SYKES-PİCOT Antlaşması olarak bilinmektedir. Rusya ile görüşmeler sonunda, Rusya da paylaşımına katılır ve Rusya İmparatorluğu Dışişleri Bakanı Sergey Sazanov da antlaşmaya imza koyar. Böylece antlaşma, SYKES-PİCOT-SAZANOV Antlaşması olarak da adlandırılmıştır. Ortadoğu'da nüfus hâkimiyeti peşindeki üç emperyalist güç, Büyük Britanya, Fransa ve Rusya'nın imzaladığı bu antlaşma, yüz yıldır gündemden düşmemiştir. Etkisi günümüzde de görülmektedir.

Bu antlaşma, Osmanlı Devleti veya diğer bölge göçlerinin bilgisi dışında, tamamen emperyalist güçlerin kendi çıkarlarına göre düzenlenmiştir. Dönemin üç emperyalist gücü Büyük Britanya, Fransa ve Rusya, Osmanlı İmparatorluğunun sonunun geldiğini herkesten önce görmüş ve sahipsiz gördükleri toprakları, ganimet olarak kendi aralarında paylaşma planları yapmışlardı. Bu paylaşım yapılırken, bu toprakların büyük kısmının Kürdistan coğrafyası olduğu, bir bölümünde Ermenilerin, bir bölümünde de Arapların yaşadığı bilinmekteydi. Antlaşmanın en önemli maddeleri, Kürdistan'ı üç parçaya bölen maddelerdir. Buna göre, Güney Kürdistan (Mezopotamya, Süleymaniye) İngiltere'ye, Orta Kürdistan (Antep, Urfa, Mardin, Musul) Fransa'ya ve Kuzey Kürdistan (Van, Bitlis, Erzurum) Rusya'ya verilmek üzere antlaşmaya varılmıştı. Rusya'ya bırakılan Kürt topraklarının, daha sonra kurulacak Ermenistan'a bırakılacağı tasarlandığı da iddia edildi.

Aralarında M. S. Lazarev'in de bulunduğu beş Rus yazar tarafından yazılan bir kitapta, bu antlaşmayla yapılan paylaşım şöyle anlatılmaktadır:

“SYKES-PİCOT Antlaşması, Osmanlı İmparatorluğuna bağlı Arap topraklarının İngiltere ve Fransa arasında paylaşımından başka, Kuzey, Batı ve Güney Kürdistan'ın ve çok sayıda Kürd'ün yaşadığı Batı Ermenistan'ın kaderini belirliyordu. Kürdistan'da en büyük toprak kazanımını Fransa (şimdiki Irak Kürdistanı'nın büyük bölümü, Suriye Kürdistanı'nı tamamı, Türkiye Kürdistanı güneydoğu bölümü) ve Rusya (Türkiye Kürdistanı'nın geriye kalan bölümü ve Batı Ermenistan) elde ediyordu. Irak Kürdistanı'nın Kerkük'ün güneyinde kalan bölümü İngiliz bölgesi içinde

kaliyordu. İran Kürdistanı'nın güney-doğu bölümü İngiltere için öngörül müştü. İran Kürdistanı'nın geriye kalan bölümü, Rusya'nın etki alanı içinde kaliyordu.”¹

Daha savaş sona ermeden, 1917 yılı son bahar aylarında sosyalist devrimin gerçekleşmesiyle, Rusya savaştan çekildi ve Çarlık Rusyası'nın taraf olduğu gizli anlaşmaları iptal ettiğini açıkladı. Böylece gizli anlaşma kamuoyu tarafından bilinir hâle geldi. Rusya'nın devreden çıkmasından sonra, İngiltere ve Fransa'nın denetiminde güney bölgesinde, Hicaz, Ürdün, Irak, Suriye gibi krallık şeklinde yapay sömürge devletler ortaya çıktı. Ancak İngiltere ve Fransa arasında başından beri anlaşmazlıklar da vardı. İngiltere, SYKES-PİCOT Antlaşması'yla Fransa'ya bırakılan Musul'u, tam savaşın bittiği sırada (Mondros Mütarekesi'nden üç gün sonra), 3 Kasım 1918'de işgal edince, SYKES-PİCOT Antlaşması, daha o zaman bir bakıma işlevsiz hâle gelmiştir. Ancak daha sonraki barış görüşmelerinde, San Remo, Versay, Sevr ve Lozan görüşmeleri sırasında ve sonraki yıllarda, SYKES-PİCOT Antlaşması hep gündemde kalmıştır.

Başlangıçta bu antlaşmanın mağdurları arasında gösterilen Türkler ve Araplar, daha sonra emperyalist güçler tarafından çeşitli şekillerde tatmin edilmişlerdir. Türklerin yoğunlukta yaşadığı Orta Anadolu, Batı Karadeniz ve Akdeniz bölgeleri, bu paylaşımın içinde yoktu. SYKES-PİCOT Antlaşması'nın en büyük mağdurunun Kürtler olduğu açıktır. Kürdistan'ın bu gün dörde bölünmüş olması, Arap coğrafyasında çok sayıda Arap devletinin oluşması, bu antlaşmanın ürünleridir.

Emperyalist güçler, kendi çıkarlarına göre Ortadoğu'da yüz yıl önce bu düzenlemeleri yaparken Kürtleri yok saymış, bölge güçleriyle birlikte onlara asimilasyonu dayatmışlardır. İşin ilginç yanı, her fırsatta antiemperyalist olduklarını belirten, birçok konuyu çok abartarak veren Türk tarih ve araştırmacıları da, SYKES-PİCOT Antlaşması'nı pek gündeme getirmezler. Bu yüzden, Kürt kamuoyu gibi, Türk kamuoyu da, Ortadoğu'nun geleceğinde büyük rol oynayan bu ilginç anlaşmadan fazla haberdar değildir.

Yüz yıl sonra günümüzde bile, Ortadoğu ve Kürdistan politikalarında, hâlâ SYKES-PİCOT Antlaşması'nın etkileri görülmektedir. Bu

1 Lazarev, *Kürdistan Tarihi*, s. 191.

antlaşmanın, en büyük zararı, Ortadoğu'nun ortasında dört parçaya bölünmüş Kürtlere verdiği, bugün herkesin bildiği bir gerçektir. Kürt coğrafyasının, bu gün ateş ve barut içinde, mayınlarla, hendeklerle, yüksek duvarlarla bölünmüş olmasında, bu antlaşmanın payı az değildir. Bu gün, Ortadoğu'da bitmeyen kaosun, kargaşanın en önemli nedeni, Ortadoğu'da yapay sınırlar oluşturan, Kürtleri parçalara ayırarak, Kürtler için tarihi bir haksızlık ve adaletsizlik yaratan bu ve benzer antlaşmalardır. Güçler savaşırken, filler tepişirken, arada ezilen Kürtler olmuştur.

2-) 1917 SOVYET DEVRİMİ VE KÜRTLER

19. yüzyılın ortalarından itibaren, İngiltere, Fransa, Almanya ve Çarlık Rusyası gibi dönemin emperyalist ülkeleri, Osmanlı İmparatorluğu ve İran Monarşisi arasında bölüşülen Kürdistan'ı yakından tanımaya başlamış ve Kürtlerle çeşitli ilişkiler geliştirmişlerdi. I. Dünya Savaşı sonuna kadar gelişen bu ilişkilerde, Kürtler hep emperyalist oyunların ve gizli emellerin kurbanı olmuşlardır. Dönemin en büyük emperyalist gücü Büyük Britanya, başta olmak üzere, Fransa, Almanya gibi Batılı güçler; Osmanlı İmparatorluğu ile İran Monarşisi gibi bölge güçleri, defalarca Kürtleri aldattılar, yanılttılar. Sosyalist bir ülke hâline gelen Rusya'nın da tutumu böyle olacak ve Kürtlere karşı samimiyetten uzak bir politika izleyecektir.

İngiltere ve Fransa arasında 1916 yılında gizlice imzalanan, sonra Rusya'nın da katıldığı ve Osmanlı egemenliğindeki Kürdistan topraklarını paylaşan SYKES-PİCOT Antlaşması, 1917 yılında Rusya'da meydana Sosyalist Devrim'den sonra, Rusya tarafından deşifre edildi. 1917 Şubat ayında gerçekleşen Rus Menşevik Burjuva Devrimi'nden sonra, Ruslar savaştan çekilmeye başlamıştı. Ekim 1917'de gerçekleşen Rus Bolşevik Sosyalist Devrimi'nden sonra ise artık sosyalist bir ülke hâline gelen Rusya, savaştan tamamen çekildi ve SYKES-PİCOT Antlaşması'nı deşifre etti. 15 Aralık 1917'de, Sosyalist Rusya ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan Erzincan Mütarekesi antlaşmasından sonra Rusya, işgal ettiği Osmanlı topraklarından çekildi. Ortadoğu'daki savaşın dengesini değiştiren bu gelişme Kürtleri de çok etkiledi.

Kürt aydını Hasan Hışyar Serdî, Rusya'nın, savaş sırasında da, savaştan sonra da, genel olarak Kürtlere hep düşmanca davrandığını belirterek şöyle diyor:

“Savaş sırasında Abdurrezak Bedirhan Tiflis'te Kürtlerle Rusya'yı birbirlerine yakınlaştırmak için gösterdiği çabalara rağmen, Ruslar Ermenileri Kürtlere karşı kıskırtmaktan vazgeçmedi. Kürtleri, Kürt coğrafyasından arındırma çabası içinde oldular. Bu politikanın devamı olarak Hakkâri'deki Nasturileri bile Kürtlere düşman etmek üzere kıskırttılar.”²

Savaş sırasındaki düşmanlık bir yana, Rusların Kürtlere zararı, asıl olarak savaştan sonra gerçekleşti. Rusya'nın işgal ettiği ve ağırlıklı olarak Kürtlerin yaşadığı Kuzey Doğu Anadolu ve İran Kürdistanı bölgesinden çekilmesi, özellikle savaşın Kafkas ve Irak cephelerini etkiledi. Bu gelişmeden, en çok İngilizler ve Osmanlı yararlandı. Osmanlı devleti, kaybettiği yerleri geri aldı, İngilizler Mezopotamya bölgesi olarak bilinen Güney Kürdistan'a yerleşti. Sosyalist Rusya savaşmadan I. Dünya Savaşı sırasında işgal ettiği Osmanlı topraklarından çekilirken kırk yıl önce, 93 Harbi (1877) sırasında işgal ettiği Kars, Ardahan ve Batum'u Osmanlıya bıraktı.³

1918 yılına gelindiğinde, savaş ve İTC'nin gizli politikaları sonucu, Van Gölü çevresi, Erzurum, Bitlis, Van vilayetleri boşaltılmıştı. İTC'nin Türkleştirme politikalarının sonucu olarak, 1915 Tehciri'yle Ermeniler, 1916 Tehciri'yle Kürtler bölgeden uzaklaştırılmışlardı. Balkanlar'dan ve Kafkaslardan Türkçe konuşan, Türk soylu bazı Müslüman toplulukların bölgeye getirilmeye çalışıldığı bu sırada, Komünist Rusya'nın çekilmesiyle Osmanlı Ordusu bölgeye yeniden yerleşti.

Güney Kürdistanlı akademisyen Kemal Mazhar Ahmed, sosyalist devrim sonrasında, Rusya'nın savaştan ve bölgeden çekilmesinin Kürdistan'a etkisini şöyle değerlendiriyor:

“Birinci Dünya Savaşı sırasında, İngiliz, Rus ve Osmanlı orduları, silahlı Kürt milisleri, Alman ajanları ve askeri personeli, Kürdistan sahnesinde çeşitli roller oynadılar. Olayların gelişmesinden görüleceği gibi, **eğer Rus kuvvetlerinin geri çekilmesine neden olan Ekim devrimi başarıya ulaşmış olmasaydı, savaşın sonunda Kürdistan'ın hiçbir kesimi, eski işgalci güçlerin elinde kalamayacaktı.** Bununla birlikte, savaş ve onu izleyen gelişmeler Kürdistan'ın birçok kesiminde, özellikle doğrudan İngiliz kontrolü altına giren kesiminde önemli siyasi ve ekonomik değişikliklere yol açtı, Kürtlerin siyasal durumunu derin biçimde etkiledi.”⁴

Rusya'daki komünist devrim ve ortaya atılan “Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı” ilkesi, ulusal kurtuluş savaşı veren tüm halklar gibi, başlangıçta Kürtler için de umut olsa da, sonradan görülecektir ki bu ilkenin Kürtlere bir yararı olmayacaktır. Rus yazarı M. S. Lazarev de bu süreci şöyle değerlendiriyor:

3 Ruslar daha sonra, Batum'u geri aldı.

4 Ahmed, *Birinci Dünya Savaşı'nda*, s. 175.

“Kürt halkı defalarca emperyalist Batının ve bölgedeki gerici güçlerin baskıcı amaçlarının kurbanı olmuştur. Bu güçler Rusya devriminden sonra, Rus-Kafkas cephesinin çökmesinden yararlanarak yeni topraklar elde etmek için harekete geçmişlerdir. Bu yüzden, **emperyalist Rusya’nın yıkılışı Kürtlerin durumunu iyileştirmemiş ve onları kısa zamanlı olmasına karşın, yeni ciddi bir tehditle karşı karşıya bırakmıştır.**

Bu tehdit, Kürt özgürlüğünün düşmanı Türkiye’den gelmiştir... Berlin’den kışkırtılan Jöntürkler, gerek Osmanlı İmparatorluğuna, gerekse İran’a bağlı olan Kürtlerin yerleşik olduğu yerleri fethetmeye giriştiler.”⁵

1917 Ekim Devrimi’nin Sonuçları, Yeni Türkiye Yönetimine Yararken Kürtlere Zarar Vermıştır

I. Dünya Savaşı sırasında Kürtleri Kafkas Cephesi’nde Ruslara karşı kullanan Osmanlı, savaşın sonlarından itibaren Rusya’yla dost olmaya başladı. Osmanlının bakiyesi Türkiye, Yeni (Komünist) Rusya ile dost olurken kaybeden yine Kürtler oldu. *Wadie Jwaideh* I. Dünya Savaşı sırasında ve sonrasındaki Rusya-Türkiye ilişkileriyle ilgili şunları söylüyor:

“Sovyetler Birliğinin Birinci Dünya Savaşı sırasında Kürtlere yönelik tutumu, uluslararası dengelerin bir sonucuydu. Rusya’nın İttifak kuvvetlerinden (Savaştaki müttefikleri! CT), özellikle de İngiltere’den korkması ve bu güçlerin niyetlerinden duyulan şüphe, çok kuvvetliydi. Kemalist Türkiye’de de aynı korku ve şüpheler hâkimdi. İki rejimin de karşı karşıya kaldığı tehlikeler, iki ülkeyi bir araya getirdi.”⁶

Rusya’daki komünist devrimden en fazla yararlanmasını bilenler, İttihat ve Terakki politikalarının sürdürücüsü, Türkiye’nin yeni yöneticileri olacaktır. Lenin’in Komünist Rusyası, savaşta müttefikli İngilizlerin emperyalist yaklaşımlarının korkusuyla; İngiliz ve Fransızlar da Komünist Rusya kaygısıyla, Kemalist Hareketi destekleyeceklerdir. Mustafa Kemal ve arkadaşları, 1919-1923 yılları arasında, pragmatik politikalarla, karşıt iki güçten yararlanırken; emperyalist İngiltere’yle işbirliği yaptığı, Ruslar tarafından desteklendiği iddia edilen Kürtler kaybeden taraf oldular. Ortada bir Kürdistan yoktur fakat Kürdistan’ın

5 M. S. Lazarev, *Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)*, Özge Yayınları, 1989, s. 16.

6 Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*, s. 245.

büyük bir bölümünü de içine alan büyük bir Türkiye, en çok da Komünist Sovyetlerin desteğiyle oluşmuştur.

Bakû Doğu Halkları Kurultayı

Üçüncü Komünist Enternasyonal'in (Komintern'in) İkinci Kongresi'nde, 1-8 Eylül 1920 tarihlerinde Bakû'de Birinci *Doğu Halkları Kurultayı* toplanması kararı alınır. 37 ulustan 1891 delegenin katılımıyla Bakû'de toplanan Kurultaya; Hindistan'dan Afganistan'a kadar, çeşitli Müslüman topluluklar, çeşitli halklardan temsilciler, BMM delegasyonu, 235 kişilik Osmanlı mirasçısı Türk milliyetçi hareketi temsilcileri katılırken; ne o sıralarda Paris Barış Konferansı'nda hak arayışında olan Kuzey Kürtlerinden, ne de Şeyh Mahmud Berzenci önderliğinde İngilizlere karşı direnen Güney Kürtlerinden, kurultaya çağrılan olmaz. İbrahim Tali başkanlığındaki Türk heyetinde, Ermeni katliamının sorumlusu olarak görülen İTC lideri Enver Paşa'dan başka, çok sayıda İttihatçı, Ali Kemal, Azmi Bey, Dr. Bahaddin Şakir, Süleyman Sami, Baha Sait, Mustafa Suphi gibi isimler yer alır.

Rusya'da bulunan beş altı Kürt şahsın bireysel olarak toplantıya katıldığı bilinse de toplantıda hiçbir Kürt delege yoktu. Orada bulunanlardan biri de o zamanlar Rus Ordusu'nda subay-öğrenci olan ve daha sonra Bruki Aşireti lideri olarak bilinecek olan Kinyas Kartal'dır.

Kurultayın tamamlandığı 8 Eylül'de, ilk parti Rus yardımı Erzurum'a ulaşmıştı. 9 Ekim'de ikinci, 17 Aralık'ta da üçüncü parti yardım Türkiye'ye ulaştırılacaktır. Nakit olarak verilen yardımın dışında, Türkiye'ye verilen tüfek ve mermi sayısı, Türk ordusunun elindekinin birkaç katıydı.⁷

Bakû'de Doğu Halkları Kurultayının bitmesinden bir gün sonra, 10 Eylül 1920'de, Mustafa Suphi başkanlığındaki Türkiye Komünist Partisi Kongresi, yine Bakû'de başladı. Kongre devam ederken Mustafa Kemal, 13 Eylül'de Mustafa Suphi'ye Rusya'nın Türkiye'ye yardım yapmasıyla ilgili bir mektup gönderdi. Bu sırada Mustafa Suphi ve arkadaşları Ankara Hükümeti'nin izniyle, önce Kars'a, sonra Erzu-

7 1920-1922 yılları arasında Sovyetler Birliğinin Türkiye'ye verdiği yardımların geniş dökümü birçok kaynakta genişçe verilmektedir.

rum'a geldiler. Onları kontrol altında tutan yeni TBMM Hükümeti, bir kısmını Erzurum'da tutup bir kısmının Trabzon'a geçmesine izin verdi. Mustafa Suphi ve 14 arkadaşı, 28 Ocak 1921 gecesi Trabzon'dan bir tekneyle uzaklaşırken pusuya düşürülerek tekneleri batırıldı...

Ankara'daki yeni TBMM Hükümeti, ilk uluslararası antlaşmaları, Sovyetler Birliği ve Ermenilerle yaptı. 1915'te kalabilen Ermeniler, 1918 sonrasında bölgeyi terk etmek zorunda kaldılar. Daha İstanbul'da Osmanlı Hükümeti'nin devam ettiği sırada, bu antlaşmalar, TBMM Hükümeti'nin uluslararası arenada meşrulaşması bakımından çok önemliydi. Diğer taraftan, Mustafa Kemal'le arasının iyi olmadığı belirtilen Enver Paşa, bu sıralarda, Kafkaslarda serbestçe dolaşıyor, Anadolu'daki hareketin elçisi gibi Moskova'yla görüşmeler yapıyordu. Enver, daha sonra, 1922 yılında *Turan*'a ulaşma yolunda iken Kafkasya'da bir çatışma sırasında öldürüldü.

Yeni Türk yönetimine Rus Devrimi'nin etkisini en yakından bilenlerden biri olan Kemalist yazarlardan Falih Rıfkı (Atay), Rus yardımı için şöyle ilginç bir değerlendirme yapıyor:

“Tuhaf kader cilveleri vardır. Eğer Lenin çarlığı yıkmasaydı ve Rusya zafer gününe erişse idi, İstanbul Rus olacaktı. İnsanın acaba bir İstanbul köşesine Lenin'in büstünü koysak mı, diyeceği geliyor.”⁸

Falih Rıfkı'nın bu değerlendirmesi, Türkiye'nin Yunanistan'la, Ermenilerle savaştığı bir dönemde, Sovyetler'den aldığı yardımın ne kadar önemli olduğunu ifade etmektedir. Birçok tarihçi, Sovyet yardımının, savaşın bittiği 1918 sonrasında en çok Türkiye'ye yaradığını, Moskova-Ankara yakınlaşmasının, M. Kemal'in işini kolaylaştırdığını ve Türkiye'nin toprak kaybına uğramadan, hatta kırk yıl önce kaybettiği Kars, Ardahan gibi yerleri de alarak, bu dönemi atlattığını kabul ediyor. Bu yakınlaşmadan zararlı çıkanlar, Rus müttefiki Ermeniler ve Osmanlı müttefiki Kürtler olmuştur.

Komünist Rusya, 1920'lerin başında savaştaki müttefiki İngilizlerin Ortadoğu'daki emperyalist emelleri karşısında, aynı sıralarda Lozan'da, İngilizlerle Kürdistan'ın bölüşülmesi konusunda anlaşılan yeni Türk yönetimini destekliyordu. Buna karşın, Ortadoğu'da büyük

bir coğrafyaya yayılmış, kalabalık Kürt halkı görmezden geliniyordu. O sıralarda, Güney Kürdistan'da Şeyh Mahmud Berzenci önderliğinde, emperyalist İngiltere'ye karşı Kürtler, büyük bir mücadele verirken; Komünist Rusya lideri Lenin, Berzenci'nin kendisine yazdığı mektuplara, cevap bile vermiyordu.⁹

Sovyet Rusya'nın, diğer ülkelerde Komünizmi yaymak için kurduğu Komünist Enternasyonal (Komintern) kongrelerinde de Kürt ulusal mücadelesine karşı durulmuştur. Komünist Enternasyonal kongrelerinde, ulusal sorun ele alınırken *Ulusların Kaderlerini Tayin Hakkı* şeklinde genel bir ilke kabul edilmiş, ulusal mücadelelerde *dünya proletarya devriminin çıkarları esasına göre* tavır alınacağı belirtilmiştir. Yayımlanan Komintern belgelerinde görüldüğü gibi, 1925 Kürt İsyanı, 1926-1931 Ağrı isyanları ve 1937 Dersim Direnişi gibi Kürt mücadeleleri, gerici veya emperyalizme yarar şeklinde değerlendirilmiştir.¹⁰

Yıllarca Sovyetler Birliği'nde kalan Mustafa Barzani, 1958 yılında Rusya'dan Irak'a dönüp, Irak'ta krallığı deviren komünistlerle bir koalisyonda yer alırken de Rusya'dan destek alamadı. Mustafa Barzani önderliğinde, Altmışlı, yetmişli yıllarda Güney Kürdistan'da verilen Kürt mücadelesini, Batılı emperyalist devletler, "Mustafa Barzani Sovyet yanlısıdır" diye desteklemezken; Rusya da, ulusal kurtuluş mücadelesi veren Kürtleri değil, Kürtler üzerine bomba yağdıran Irak'ı desteklemiştir. Bu durum, o sırada, "dünya proletarya devrimi bütün, Irak'taki Kürt mücadelesi parça kabul edilmiş, parça bütüne feda edilmiştir!" şeklinde açıklanmaktaydı.

Sovyetler Birliği ve Komünist Enternasyonal, Kürt ulusu için, *Ulusların Kaderini Tayin Hakkı* ilkesini hep göz ardı edince, bazı Kürt yurtseverleri, günümüzde, kızgınlıkla, "Kürtler Hariç, Ulusların Kaderini Tayin Hakkı!" diye bir espri yapmaktadırlar!

9 Temel, 1918-1923 Mondros'tan Lozan'a, s. 325-326.

10 Komintern Belgelerinde Türkiye-3 (Kürt Sorunu), Kaynak Yayınları, 1977 (1), 1994 (2)

VIII. BÖLÜM

1916 KÜRT TEHCİRİNİN SONUÇLARI

Acaba, hangi milletten olursa olsun, 120 haneli bir köyden 10 kişinin kaldığını başka bir milletin felaketli serüveninden okumak mümkündür? Bunlara ne oldu, niçin mahvoldu? Bunların hesabını kimler verecek, sorumluları kimdir?..

Ebdurrahîm Rahmi Hakkâri, *Jîn*, Sayı: 8, 9 Ocak 1919.

1-) 1916 KÜRT TEHCİRİ, KÜRTLERİ YOKOLUŞA SÜRÜKLEDİ

I. Dünya Savaşı boyunca, İttihatçıların göç ettirme ve iskân politikalarına bakıldığında, esas amacın *yeni bir Türk ulusu inşa etmek* olduğu açıkça görülmektedir. Bunun önündeki en büyük engeller, Batı Anadolu ve Karadeniz'deki Rumlar, Doğu Anadolu'daki Ermeniler ve Kürtler olarak görülmüştür. Engel olarak görülen bu üçünün, çeşitli şekillerde üzerine gidilmiş, engeller birer birer ortadan kaldırılmıştır. Rum ve Ermeniler için, gayrimüslim olmalarından dolayı düşmanlık geliştirilmesi kolay olmuş; göç, tehcir, mübadele, öldürme ve ekonomik baskı gibi çeşitli yollarla bu unsurlar yok edilmiş veya yurt dışına kaçırılmıştır. Ancak çok eski tarihlerden beri bölgede otokton bir halk olarak yaşayan ve bölgenin en kalabalık halkı olan Müslüman Kürtler için kullanılan yok etme ve *Türkleştirme* yöntemleri farklı olmuştur.

II. Abdülhamid'in de, İttihatçıların da düşündüğü *Yeni Türk Uluşu*'nun temel yapısı Müslümanlıktı. Ancak Müslüman olanlar bu yapının içinde yer alabilirdi. İttihatçılar, bu temel yapının içine *Türklük* harcını daha güçlü bir şekilde yerleştirdi, *yeni ulusun* esas yapısı *Türk* ve *Müslüman* olarak belirlendi. Bu yapıda, asla Ermenilere, Rumlara ve diğer gayrimüslimlere yer yoktu; Kürtlere ve diğer Müslüman

unsurlara ancak asimile olmaları şartıyla yer vardı. Bu bakımdan, Kürtlerin yok ediliş projesi, gayrimüslimlerin yok edilişinden sonra ve farklı olmuştur.

Türk ve Kürt kamuoyunda genel olarak Kürt asimilasyonun, Kürtlerin Türkleştirilmesinin, Cumhuriyet'in ilk yıllarında başladığı şeklinde bir algı vardır. Bu, büyük oranda da, konumuz olan 1916 Büyük Kürt Tehciri'nin bilinmemesinden kaynaklanmaktadır. Oysa 1916 Kürt Tehciri'nin, aynı zamanda büyük bir Türkleştirme operasyonu olduğunu, bu kitaptaki pek çok belgede gördük. Özellikle, İTC'nin 1913-1918 yılları arasındaki plan, proje ve uygulamalarına bakıldığında, yeni bir ulus yaratma projesinin bu sıralarda başladığını söyleyebiliriz.

1916 Kürt Tehciri Aynı Zamanda Bir Türkleştirme Operasyonuydu

Akademisyen Fuat Dündar, Türkleştirme operasyonu için, sadece gayrimüslimleri değil diğer Müslüman etnisiteleri de belirlemek amacıyla I. Dünya Savaşı sırasında, 20 Temmuz 1915 tarihli şifreli emri, 'milli mücadele'nin asıl başlangıç tarihi olarak nitelendirerek şöyle diyor:

"Bu emirle nüfusun etnik istatistikleri ve haritaları kısa bir sürede yapılmış ve ardından en belirleyici istatistik operasyonuna başlanmıştır. Müslümanların, Kürt, Türk, Çerkez vb. etnik kimliklerine göre ayrıldığı bu istatistikler sayesinde gayri-Türk ve gayri-Müslim nüfusun yoğun olduğu bölgeler, yerleşim yerleri tespit edilerek yeni bir nüfus kompozisyonu yaratmak için sevk ve iskân operasyonuna girilmiştir. Aslında bu veriler bize, Osmanlı nüfus sicillerinin Müslümanları - resmi söylemin aksine- etnik kökenlerine göre tasnif ettiğini ispatlamıştır."¹

Dündar, sadece yukarıda verdiğimiz üç büyük grup, Rum, Ermeni ve Kürtler için değil, *gayri Türk* tüm gruplar için farklı Türkleştirme programları uygulamalarını "faydalı unsurlar hâline getirme" ile açıklayıp şöyle yazıyor:

"İttihatçı Türk milliyetçiliğinin anahtar kelimesi 'fayda' idi. Gayri Türk Osmanlı unsurlarını 'nafı bir unsur haline getirme' ifadesi, asıl sahibinin Türkler olduğu bir devlet projesinin dile dökülmüş halidir. **Çingeneler** askeri fabrikalarda zorla çalıştırılarak, **Kürtler** dillerini, geleneklerini yitirme

1 Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi*, s. 424.

şartıyla ‘faydalı bir unsur’ haline getirilebilirler. Kurtulması gereken Bulgar gitmeden önce yerlerine yerleştirilecek muhacirlere işlerinin inceliklerini öğretmek faydalı olabileceksen, kurtulması gereken **Rum** nüfusu da savaşın patlaması ve Yunanistan’a karşı bir koz olarak kullanılarak faydalı hale getirilmiştir. Aynı zihniyet, hep sadık kalmış **Yahudilere** karşı da devrededir. Dış ilişkilerde en çok kullanılan bu unsurun, Filistin’deki işe yaramaz yaşlılarını - Cemal Paşa’nın deyişiyle- ‘boşu boşuna memleketimizde beslememek’ gerekecektir. Ve **Ermeniler** içinde fayda kaygısı devrede olmuş, istisnasız tüm Ermenilerin tehciire tabi olması emrine rağmen asker, memur ve zanaatkâr gibi faydalı olanların aileleri bundan muaf tutulmuşlardır. Geri kalanların ise ancak çöl bölgesinde faydalı olabilecekleri umulmuştur.”²

Konumuz olan Kürtlere dayatılan, dillerini, geleneklerini unutmaları, yani asimile olmalarıdır. Asimilasyon, Ziya Gökalp’ın sosyolojik yöntem önerileri doğrultusunda, bilimsel (!), yumuşak ve gizli olacaktı. Savaş sırasında Kuzey Kürdistan coğrafyasındaki Rus işgali, bu konuda onlara, en azından bir bölgede (Erzurum, Bitlis, Van) önemli bir fırsat verdi. Bu amaçla, başında İTC lideri Talat Paşa’nın bulunduğu Dâhiliye Nezareti, savaş boyunca, önce Ermenileri yok etme, sonra Kürtlerin sürgünü ve iskânı işleriyle uğraştı. Hem savaş sırasında hem savaş sonrasında faaliyet gösteren, cumhuriyetin ilk yıllarına kadar varlığını koruyan, İAMM/AMMU kuruluşu bu tehcirin organizasyonu ile görevliydi. Türkleştirme politikalarında önemli bu kuruluş için Dündar şöyle diyor:

“İttihatçı operasyonları ve çalışmalarının da gösterdiği gibi, İAMM/AMMU ve EUM (Emniyet Umum Müdürlüğü) antetli ve Talat Paşa imzalı şifreli telgraflar ile istatistik ve harita yardımıyla Türkleştirme operasyonu gerçekleştirilmiştir.”³

Geniş Kürt kitleleri I. Dünya Savaşı boyunca, Anadolu içlerine, %5, %10 oranlarında serpiştirildi, Kürt aşiretleri dağıtıldı, Kürt önder ve liderleri farklı yerlere sürüldü. Kürt çocuklar yetimhanelerde, yatılı okullarda, *mükemmel birer Türk genci* olarak hayata sürüldü. Anadolu’nun içlerinde, bugün Kürt olduğundan habersiz yaşayan kaç yüz bin insan var, bilen yoktur. Günümüzde Türkiye’deki Kürtlerin bir oranda Türkleşmesinin önemli sebeplerinden biri bu dönemdeki (1908-1923) derin operasyonlardır. Günümüzde *derin devlet* dediğimiz yapının *dibi* bu yıllara dayanmaktadır!..

2 A.g.e., s. 442.

3 A.g.e., s. 432.

İTC, Kürt ve Ermeni Tehcirlerini Ranta Çeviriyor

1916 yılı boyunca Kürt Tehciri bütün hızıyla devam ederken Dâhiliye Nazırı Talat, mültecilerin (muhacirlerin) mümkün olduğu kadar Batı'ya gönderilmesinde ısrarlıydı. Ancak birçok yerde sorunlar yaşıyordu. İTC'nin bölgedeki sivil görevlileri ve bazı askeri yetkililer; Diyarbekir ve Urfa bölgesine gelen mültecilerin bir kısmını bir yıl önce Ermeniler tarafından boşaltılan yerlere yerleştirmek istiyorlardı. AMMU kuruluşu ise bölge yetkililerini; Ermeni mallarının Kürt mültecilere verilmemesi, Kürt mültecilerin Anadolu'ya gönderilmesi için uyarıyordu. Bir kargaşa vardı.

1916 yılı sonlarında Diyarbekir-Urfa bölgesindeki bu durumu, araştırmacı Uğur Ümit Üngör şöyle değerlendiriyor:

“Göçle gelen Kürtlerin çoğu hayvancılıkla uğraşan kırsal kesim insanlarıydı, şehir yaşamına yabancıydılar.. Bazı misyoner ve yardım kuruluşu, konsolosluklara ve yöredeki Müslüman din adamlarına başvurup sürgüne gidenlere yiyecek ve barınak sağlayarak yardım etmeye çalıştı. Ama ellerinden geleni yapsalar da, sürgünün çapı o kadar büyüktü ki, yaptıkları okyanusta bir damla olmaktan öteye gidemedi.”⁴

O dönemde enflasyon yükselmiş, karaborsa yaygınlaşmıştı. Sahtekâr İTC görevlileri sürgün için kendilerine verilen paraları zimmetlerine geçiriyorlardı. Bunlar arasında Kara Kemal ‘Ekonomik Türkleştirme’ paravanıyla zenginleşmişti. Bolluk içinde yaşayan bir zümrenin yarattığı suiistimal yaygındı. AMMU'nun yerel görevlileri arasında yozlaşma başını alıp gitmişti. Talat bunun kabul edilmez olduğunu, sürgün programını aksattığını ve asimilasyonu tehlike düşürdüğünü ifade ediyordu. Kasım 1916'da sürgün programı için ayrılan 30 bin lira Diyarbekir, 7 bin lira Siverek, 7 bin lira Mardin'deki AMMU ofislerine gönderilmişti. ⁵ Nazırlık, bu paraların Emniyet Müdürü Şeyhzâde Kadri Bey ve Mardin vali yardımcısı tarafından yasalara uygun olarak harcanmadığını tespit edip soruşturma açtı.⁶ Başka bir yolsuzluk Silvan'da ortaya çıktı. Buradaki görevliler, görevlerini ihmal etmişler ve pek çok sığınmacının sefalet içinde yaşamalarına sebep olmuşlardı. Kısa bir süre sonra AMMU merkez ofisi, zimmete para geçirme

4 Hans-Lucas Kaiser, *The Extermination of Armenians in the Diarbekir Region*, s. 137'den aktaran Üngör, *Modern Türkiye'nin İnşası*, s. 204.

5 BOA DH ŞFR 70/149, AMMU'den Diyarbekir'e, 30 Kasım 1916. Bkz. Üngör, *A.g.e.*, s. 214.

6 BOA DH ŞFR 70/237, İstihdam Müdürlüğünden Diyarbekir'e, 12 Aralık 1916. Bkz. *A.g.e.*, s. 204.

işinden, Silvan Askerlik şubesi subayı Salih Efendi ve Silvan Belediye Reisi Cemilpaşazâde Adil Bey'in sorumlu olduğunu anlamıştı.⁷

1917 yılı sonunda bölgede ekmek, et, şeker, tuz, buğday, yağ, çay ve kahve fiyatları beşe katlanmıştı. Diyarbekir karpuzu ve pirinç gibi yerel ürünlerde bile kıtlık vardı. Buna karşın sürgünler istisnayı durumlarda erteleniyordu... Talat'ın sürgünde ısrarlı olması yüzünden, AMMU genellikle sürgün kâfilerine verebileceği en az yiyeceği vermek de bile zorlanıyordu.”⁸

İTC hükümetinin taşra yetkilileri, muhacirlerin üç beş kuruşluk ekmek paralarını çalarken İstanbul'da bulunan İTC merkezi daha büyük rantın peşindeydi.

Tehcir Edilen Kürt ve Ermeni Mallarıyla Milli Banka Kuruluyor

Ermeni Tehciri'nde de, Kürt Tehciri'nde de, göçler çok ani gerçekleşmiştir. İnsanlar, yanlarına çok az şey alabilmiş, tüm mal varlıklarını geride bırakmışlardır. Zengin bir Ermeni ailesi veya büyük mülkleri olan bir Kürt aşireti birkaç gün içinde muhtaç duruma düşürülmüştür. Savaş boyunca Kürtler ve Ermeniler göç yollarında perişanlığı yaşarken; savaş içinde, 1917 yılı başlarında Osmanlı Hükümeti, milli sermayeli bir banka kurabilmiştir. O zamana kadar, Osmanlı Bankası dahil, Osmanlı Devleti'nde kurulan tüm bankalar yabancı sermayeliydi.

Maliye Nazırı Cavit Bey de kurulan bankanın dört milyon Osmanlı lirasıyla kurulduğunu açıkladıktan bir süre sonra, 21 Şubat 1917'de çıkarılan bir kanunla *İtibar-i Milli Bankası* adıyla bir bankanın kurulduğu resmen açıklanmıştır. Halkın hisse senedi alması için yapılan çağrılarla fazla ilgi gösteren olmamıştır. Hisselerin bir bölümünü Padişah Sultan Reşat alırken Maliye Nazırı Cavit'in girişimleriyle bazı İttihatçılar da hisse senedi almışlardır. Ancak sermayenin önemli bir bölümünün tehcir edilen Ermeni ve Kürt ileri gelenlerinin mallarından oluştuğu da belirtilmektedir. Ermeni, Rum, Süryani malları, bazı büyük Kürt ailelerine ait taşınmazların, İttihatçılar tarafından gasp edilmesinden elde edilen sermayenin bu bankanın kuruluşunda kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu konuda tarihçi yazar Ali Haydar Koç şöyle diyor:

7 BOA DH ŞFR 71/53, AMMU'dan Diyarbekire'e, 21.12. 1916. Bkz. *A.g.e.*, s. 205.

8 *A.g.e.*, s. 203-205.

“İtibar-ı Milli Bankası, aslında Kürt ileri gelenlerinin vatanlarından sürülmesi sonucunda talan yoluyla elde edilen sermayenin bir ürünü idi. 21 Şubat 1917’de tarihinde çıkarılan bir yasa ile İtibar-ı Milli Bankası’nın açık/gizli çalışmalarıyla çeşitli ayrıcalıklar tanınarak, bununla ana sermayesinin gizlenmesi sağlanmıştı. Örneğin; bankanın sermayesi, ihtiyat akçesi, dağıtacağı temettü, faaliyetini yürüteceği bina, depo ve benzeri taşınmaz malları her türlü resim vergi ve harçtan bağışık tutulacaktı.”⁹

İtibar-ı Milli Bankası, 1927 yılında, bir yıl önce (1926) kurulan Türkiye İş Bankası’na katılmıştır. Günümüzde bazı kişiler, bu bankadan 1917’de hisse senedi alan dedelerinden dolayı, Türkiye İş Bankası’na dava açmışlardır.¹⁰

9 Zafer Toprak, *Türkiye’de milli iktisat, 1908-1918*’den konu eden Ali Haydar Koç, “Vilayet-i Şarkiye’de Gelişen Siyasal Olaylar Işığında: Kürtler, Ermeniler ve Osmanlı Devleti (1908-1918)”, kişisel sitesi. 27 Mayıs 2014 tarihli yazı. [kurdistan-post.eu; Türkiye’den erişim yok]

10 Örneğin, Cengiz Doğan adlı bir kişi, elinde dedesi Abdurrahman Efendi’nin *İtibar-ı Milli Bankası*’na ait 2 hisse senedi olduğunu belirterek, Abdurrahman Efendi’nin 27 torunu adına, 27 Aralık 2012 tarihinde, İş Bankası hakkında dava açmıştır.

2-) 1916 KÜRT TEHCİRİ NEDEN BİLİNİYOR?

Tarih boyunca Kürtlerin siyasi ve kurumsal yapılara sahip olamamaları, tarihlerinin bilinmemesinde önemli bir etken olmuştur. Devlet sahibi bazı uluslar, tarihlerindeki en küçük bir bilgiyi abartarak verirken; küçük bir arşive bile sahip olamayan halklar, genel olarak tarihlerinden habersiz kalmışlardır. Kürtlerin durumu ise belki bu konudaki en kötü örnektir. Son yüz yıldır, parçalanmış, paylaşılmış, dört-beş ayrı devletin sınırları içine dağıtılmış bulanan Kürt toplumunun tarihini bilmesi, en başta bu devletler engellemişlerdir. Kürtlerin sürgün tarihi ise kısmen bilinirken 1916 Tehciri hiç bilinmiyor.

Osmanlı İmparatorluğunun son iki yüz yıllık tarihi boyunca çeşitli gerekçelerle, Kürtler hep Doğu'dan Batı'ya sürgün edilmişlerdir. Osmanlı'da, 18. ve 19. yüzyıllarda İç Anadolu'ya doğru meydana gelen göçler, I. Dünya Savaşı sırasındaki sürgünler; Türkiye'de, isyanların yaşandığı 1925-1938 dönemindeki sürgünler; Halepçe jenosidi sonrasında 1980'li yılların sonunda Güney Kürdistan'dan, Kuzey Kürdistan'a doğru göç ve 1984 sonrasında Türkiye'de meydana gelen ve uzun yıllara yayılan günümüzdeki göçler ve sürgünler, Kürtlerin yaşadığı büyük göç ve sürgün dalgaları olarak bilinmektedir. Kürtlerin 1915-1917 yıllarında yaşadığı göç ve sürgün, saklanmıştır, trajiktir, dramatiktir. 1915'te gerçekleşen Ermeni Tehciri ve katliamı tüm dünyaca bilinirken; aynı sıralarda, savaşın ortasında gerçekleşen ve Kürt coğrafyasının en kuzeyini (Osmanlı egemenliğindeki Erzurum, Bitlis, Van vilayetleri) Kürtlerden temizleme amaçlı *Kürt Tehciri* konusu bilinmemektedir. Savaş sırasında, bölgede yaşayan ve çoğunluğu Kürt olan halkın, %80'inin göç ettiği veya göçertildiği, mülteci (muhamir) durumuna düşürüldüğü, yarısından fazlasının göç yollarında öldüğü bu trajedi, neden bilinmemektedir veya çok az bilinmektedir?

Elbette böyle büyük sosyal ve siyasal bir olayın bilinmemesi düşündürücüdür. Kürt sorunu ile en üst düzeyde ilgilenen, Türk, Kürt ve yabancı araştırmacılardan, bu konuyu derinlemesine inceleyen olmamıştır. 1916 Kürt Tehciri çok önemli bir sosyal ve siyasi olay olmasına karşın saklı kalması, araştırmacıların çalışmalarında sadece satır aralarında bulunması; önce İttihatçıların, sonra da Cumhuriyetçilerin

başarısı olarak da değerlendirilebilir. Kürtler açısından ise bu durum büyük bir eksikliktir. Büyük bir savaşın dumanı ve Büyük Ermeni Tehciri içinde, böyle büyük bir politik ve sosyal olayın saklanması veya farklı şekilde anlaşılması sağlanmıştır. Kürtlerin siyasal olarak zayıf olmaları, hiçbir kurumsal yapıya sahip olmamaları, iç ve dış desteklerinin olmaması, Batılılarla farklı dine sahip olmaları gibi nedenler de bunda etkili olmuştur. Olay, hemen hemen hiç bilinmemektedir. Bir süredir konuyu dile getirdiğimizde, başlangıçta en iyi niyetli olanlar bile, konu şüpheyile karşılamakta, abartı yaptığımızı sanılmaktadır. Yüz yıldır, bazı Kürt yayınları ve yabancı yayınlar dışında konuyu haber bile olamamıştır. Yakın zamanda bir Türk gazetesi konuyu hayretle karşılayarak haber yapmıştır!

30 Kasım 2011 tarihli *Sabah* gazetesinde, “Kürtleri İlk Hangi Padişah Sürdü?” başlıklı haberin altında, “ABD’de 2006 yılında yayınlanan bir kitap, Kürtlerin Batı Anadolu’ya ‘sürülmesi’ planlarını Osmanlı İmparatorluğuna dayandırıyor” deniyordu. Hiç bilinmeyen 1916 Kürt Tehciri, ANKA ajansı kaynağıyla, şaşkınlık içinde veriliyordu. Uzunca yazılan haber ve yazının girişinde şöyle deniyor:

“Kürtlerin Batı Anadolu’ya ‘sürülmesi’ planlarının Osmanlı İmparatorluğu’na kadar dayandığı ortaya konuldu. ABD’deki Syracuse Üniversitesi tarafından 2006 yılında yayınlanan bir kitapta, Sultan Reşad (Padişah V. Mehmed)’in ‘Kürtlerin nüfusun yüzde 5’ini geçmeyecek şekilde batı Anadolu’nun Türkçe konuşulan vilayetlerine yerleştirilmesi’ planı yaptığı ancak 700 bin Kürt’ten çoğunun yeni yerleşim yerlerine ulaşmadan yaşamlarını yitirdiği belirtiliyor. Irak’ın kuzeyindeki gelişmeler ve Türkiye’de terör olaylarının artışı, Kürt tarihi ve siyasetine ilişkin kitapların son dönemlerde sıkça yayınlanmasına yol açtı. ABD’nin Syracuse Üniversitesi tarafından yayınlanan, yazar Wadie Jwadih’in ‘Kurdish National Movement, Its Origins and Development’ (Kürt Ulusal Hareketi, Kökenleri ve Gelişimi) adlı kitap da bunlardan biri oldu. 421 sayfalık kitapta Birinci Dünya Savaşı ve Cumhuriyet’in ilk yıllarında Doğu Anadolu’da yaşanan gelişmeler, uluslararası ve yerel belgelere dayalı olarak anlatılmaktadır.”¹¹

Sabah gazetesinin 2011’de bu konuyu neden haber yaptığını bilemiyoruz. Haberde İttihat-Terakki’den söz edilmemesi dikkat çekicidir. Haberde, tehcirin Sultan Reşad tarafından yapıldığı belirtilmektedir.

11 “Kürtleri İlk Hangi Padişah Sürdü?”, *Sabah*, 30 Kasım 2011.

Ancak bu tehcirin baş aktörünün, İttihat ve Terakki'nin lideri, dönemin önce Dâhiliye Nazırı, sonra Sadrazamı olan Talat Paşa olduğunu, bu kitaptaki pek çok belgede gördük. Çok etkisiz bir padişah olan Mehmed Reşad'ın/V. Mehmed'in, başlangıçta bu tehcirden haberinin olduğu bile şüphelidir. Bazı kaynaklarda, bu konuda padişaha 10 maddelik bir kanun imzalatıldığı da belirtilmektedir.¹²

1916 Kürt Tehciri'nin bir taraftan nasıl saklandığı, diğer taraftan nasıl Ermeni Tehciri gölgesinde kaldığıyla ilgili ilginç bir örnek verilebilir. AMMU, 1916 yılında yaptığı bir açıklamada, Şark mültecileri sayısını 702.905 olarak verir.¹³ Bu bilgi, devletin resmi yayın organı *Tasvir-i Efkar* gazetesinin 4 Ocak 1919 tarihli sayısında, Genelkurmay Askeri Arşivlerinde ve Talat Paşa'nın evrakları içinde de verilmektedir. Buna karşın; Türkiye Cumhuriyeti'nin ünlü diplomatlarından Kamuran Gürün, "Ermeni Dosyası" adıyla yayımladığı kitapta, bu sayıyı, tehcir edilen Ermeni nüfusu olarak verip şöyle yazıyor:

"Dâhiliye Nezaretinin Sadarete takdim ettiği 7 Aralık 1916 tarihli raporda 702.900 kadar nüfusun göç ettirildiği ve bu maksatla 1915 yılında 25 milyon, 1916 yılı Ekim sonuna kadar 86 milyon kuruş harcandığı kayıtlıdır..."¹⁴

Evet, böyle bir bilgi devletin arşivlerinde kayıtlıdır ama bu sayı, göç ettirilen Ermenilerin değil; çoğu Kürt olan Şark Müslüman mültecilerinin 1916 yılında, Dâhiliye Nezareti tarafından verilen sayısıdır. Devletin bir diplomatının; pek çok baskısı yapılan, İngilizceye de çevrilen ve alanında çok iddialı olduğu belirtilen kitabında; Ermeni Tehciri anlatılırken çoğu Kürt olan Müslüman mülteciler için açıklanan bu sayıyı, göç eden Ermenilerin sayısı gibi vermesi gerçekten ibretlik bir durumdur. Sayın diplomat, bir taraftan Ermeni soykırımını inkâr ediyor, sadece zorunlu Ermeni göçü olduğunu söylüyor, diğer taraftan Kürt göçünü saklıyor. Bu saptırma, "Nasıl olsa Kürt Tehciri bilinmiyor, Ermeni Tehciri biliniyor" diye yapılmışsa, Kürt Tehciri'nin saklanmasıyla yönelik de olsa, ilginç ve gayr-ı ahlaki bir tutumdur.

12 Chirguh (Dr. Blêç Şêrko), *La Question Kurde*, ... 2009, s. 50.

13 Sayılar konusundaki farklı bilgilerin detayları daha önce verilmişti. Bkz. Bu kitap içerisinde 326. dipnot.

14 Genelkurmay, No ½, KLS 361, Dosya 1445, F.15-22. Bkz. Kamuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983, s. 233.

Türk tarihçi, araştırmacı ve yazarlar Kürt Tehciri konusunu özellikle saklamaya çalışırken; dönemde bölgede bulunan bazı yabancıların anılarında (İsviçreli sağlık görevlisi Jacob Künzler gibi) bu konuya kısaca değinilmektedir. Göç ve mülteci konusunu yazan Türk yazarlar bu konuyu tamamıyla göz ardı etmiş, Rus saldırılarından dolayı meydana gelen zorunlu bir Müslüman göçü olarak değerlendirmiş veya çarpıtarak geçiştirmişlerdir. Bazı Türk araştırmacı ve tarih yazarları ise bu tehciri, Ermenilerin sebep olduğu bir Türk göçü olarak değerlendirirken; göç ettirilenlerin Kürt olduğunu itiraf eden bazıları da İttihatçıların bu iskân politikalarını meşru ve haklı görmüşlerdir. Birçok Türk araştırmacı konuyu ele alırken İTC'nin, bu sürgünü, Kürt aşiret düzenini çözmek, Kürtleri medenileştirmek (!) için yaptığını da belirtmektedir. Resmi ideolojinin Türk aydınları üzerindeki etkisi ve resmi akımın, sürekli olarak Kürtleri, aşiret yapılanmasıyla aşağıladığı göz önüne alınırsa bu tutumlar şaşırtıcı değildir. Ancak yakın zamana kadar, bunun dışında kalan yerli ve yabancı yazarların da bu konuyla ilgilenmedikleri görülmektedir. Kürt araştırmacı ve yazarların ise konuyu yeteri kadar bilemedikleri anlaşılmaktadır.

Aslında 1916 Kürt Tehciri, önceki bölümde anlattığımız gibi, tehcirden yaklaşık iki yıl sonra, 1918-1919 yıllarında, daha bazı mülteciler, yurtlarına dönmeyi beklerken Kürdistan Teali Cemiyeti'nin yayın organı *Jin* dergisinin çeşitli sayılarında ve *Serbesti* gazetesinde genişçe ele alınmıştır. Buna karşın, konu İstanbul'daki Osmanlı Meclis-i Mebusan'da, sonra Ankara'daki Büyük Millet Meclisi'nde (1. Meclis) bir süre tartışıldığı hâlde, oyalamadan ileri gidilmemiştir.

Kendisi de I. Dünya Savaşı sırasında bir Osmanlı subayı olarak savaşa katılan Kürt tarihçi M. Emin Zeki Bey, 1931 yılında, Bağdat'ta Kürtçe yayımladığı *Kürtler ve Kürdistan Tarihi* adlı kitapta, bu sürece yer vermiş olsa da yeterli bilgi ve belgeye sahip olmadığı anlaşılmaktadır.

1916 Kürt Tehciri konusunun, aynı dönemde yaşanan 1915 Ermeni Tehciri'nin gölgesinde kaldığı da görülmektedir. Ermeni diasporası ve Hristiyan Batı dünyası, Ermenilere uygulanan katliamı, tehciri ve soykırımı, haklı olarak tüm detaylarıyla dünyaya duyururken Kürt Tehciri'ni duyuran olmamıştır.

Bir siyasal güce sahip olmayan Kürtlerin, bu dönemde Müslüman kimlikleriyle Ermeni katliamı ve tehcirinde kullanılması ve bu yüzden Kürtlerin Ermeni Tehciri'nde günah keçisi hâline getirilmesi; Osmanlı Devleti ve egemen iktidar İTC'nin, Kürt ve Ermenileri birbirine kırdırma politikalarının bir sonucu olarak da 1916 Kürt Tehciri saklanabilmiştir. I. Dünya Savaşı devam ederken etnik arındırma amacıyla Ermenilere uygulanan tehcir ve yok etme politikalarıyla, Kürtlere uygulanan göç ve asimilasyon politikalarının doğru anlaşılabilmesi için, bu iki konunun birlikte ve objektif olarak değerlendirilmesi gerekir...

3-) BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI VE 1916 TEHCİRİ'NDEN SONRA KÜRTLERİN PERİŞANLIĞI

20. yüzyılın başında, Batılı Emperyalist güçler Kürt coğrafyasını kendi aralarında paylaşmak için açık-gizli antlaşmalar yaparken İttihatçılar, Ermenileri ve Kürtleri yok etme planları yapıyorlardı. Kürtler, Müslümanlık ve Osmanlı adına savaş cephelerinde can veriyor; Çanakkale'de, Sarıkamış'ta, Yemen çöllerinde çeşitli etnik unsurlardan yüz binlerce insan ölüyordu. İttihatçı Paşalar, bu sırada İstanbul'da başka hesaplar içindeydi. Savaş başladığında 2 milyon 850 bin olan Osmanlı Ordusu, savaştan sonra 560 bine; yine savaştan önce, bugünkü Türkiye sınırlarıyla, 16 milyon olan Osmanlı nüfusu, savaştan sonra 14 milyona inmişti. 1914-1918 yılları arasındaki dört yılda, dünyada ve Osmanlıda çok şey alt üst olurken savaş cephesinde yer alan Kuzey Kürdistan'da tam bir yıkım yaşandı.

I. Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu Almanya'nın başını çektiği İttifak Devletleri bloğunda savaşa katılırken en önemli cephesi, Rusya ile karşı karşıya gelinen Kafkas Cephesi'ydi. Bu cephe, Anadolu'ya, İstanbul'a uzak Kürdistan coğrafyasındaydı. Hem cephedeki asker ve milislerin hem savaşın gerçekleştiği bölgenin halkı ağırlıklı olarak Kürttü. Bu yüzden Sarıkamış bozgunu dahil, buradaki savaşta en büyük kaybı Kürt halkı yaşadı. Savaş başladığındaki durumu değerlendiren San Diego Üniversitesi Tarih bölümü öğretim üyesi *Wadie Jwaideh* şöyle diyor:

"Birinci Dünya Savaşı'nın Kürt halkına maliyeti büyüktür. Kürtlerin anavatanı Osmanlı-Rus sınırında ve bu iki ordunun harekât sahasında yer aldığından, savaşın ilk aylarından itibaren bu topraklar savaş alanı haline gelmişti. Bu durum sadece Rusya'daki ve Osmanlı Devleti'ndeki Kürt yerleşim bölgeleri için değil, İran Kürdistanı için de geçerliydi. Çarpışmaların gerçekleştiği bölge, kuzeyde Sarıkamış'tan güneyde Mukri'ye, doğuda Erzurum'dan ve batıda Erzincan'a kadar uzanıyordu. Bu bölgedeki birçok yer, yerleşimcileri üzerinde korkunç sonuçlar doğuracak şekilde birkaç kez el değiştirdi. Aşırılıklarda her iki tarafın da suçu vardı. Türk tarafının gayreti cihat çağrısıyla ateşlenmişti. Rus ordusuna hizmet eden Ermeni ve Süryani yardımcı birliklerinde benzer bir his mevcuttu...

Savaş ve katliamlar yüzünden ölen Kürtlerin sayısı, soğuk, açlık ve hastalıktan ölenlerin sayısı ile nerdeyse aynıdır. Çok sayıda Kürt çitçi ve çoban ürünleri ve sürüleriyle birlikte uzak bölgelere göçtüler...”¹⁵

Savaşın korkunç etkileri dışında, savaşın içinde Kürtler bir de, İttihat Terakki'nin çeşitli oyunları ile karşılaşmışlardır. Savaş dönemi boyunca İTC ve özellikle partinin beyni ve lideri Dâhiliye Nazırı Mehmet Talat'ın bilgisi ve organizasyonu ile Osmanlıdan kalan topraklarda akıl almaz nüfus transferleri, sevk ve iskân çalışmaları yapıldı. Başta Ermeniler, Rumlar ve Kürtler olmak üzere, imparatorluk bünyesindeki halkların yerleri değiştirildi, sınır dışı edildiler, asimilasyona uğratıldılar, eritildiler, yok edildiler... Anadolu'daki etnik ve dinsel yapı, birkaç yıl içinde, göçler, sürgünler, yeni iskân politikalarıyla alt üst edildi. Türkleştirme ve Müslümanlaştırma politikalarıyla, Anadolu'nun demografik yapısı tamamıyla değiştirildi. Bu değişim, Cumhuriyet'in kuruluşunda sonra da devam etti. Fuat Dündar, bu dönemdeki değişimi şöyle özetliyor:

“Nüfusun etnik ve dinsel dağılımını veren etnografik haritalar her üç ayda bir yeniden derleniyordu. Nüfus sayımlarının yanısıra yerleşim yerleri ve coğrafi isimlerin değiştirilmesi çalışmaları yapıyordu.

İttihat ve Terakki'nin gerçekleştirdiği sevk ve iskânlar, Anadolu'nun bugünkü etnik ve dinsel dağılım ve karışımının ana belirleyenlerinden biri olacaktı. 1913-1918 yılları arası gerçekleşen göç hareketleri, gerek nüfus çokluğu ve gerek coğrafi yaygınlık bakımından Milli Mücadele dönemi ve Cumhuriyet sonrasındakilerden daha büyük önemdedir.

Elde pek sağlıklı rakamlar olmamasına rağmen bu çalışmanın enerjisiyle ve bilgisiyle kaba bir hesap yapacak olursak, dönemin 17,5 milyonluk nüfusunun sülüsünün (1/3) yer değiştirdiğini söyleyebiliriz. 1.5 milyon Müslüman (çoğu Kürt) mülteci, 1.5 milyon Ermeni, 1.15 milyon Rum, 500 bin Balkan muhaciri, 50 bin İran Kürdü, 48.570 Müslüman ile 46.764 Bulgar'ın mübadelesi, 40 bin Arap, 15 bin Müslüman esir, on binlerce Süryani, Keldani, Nasturi vs., Trablusgarp ve Bingazi Arapları, Çerkezler, göçebe aşiretlerin yanısıra savaş için seferber edilen 3 milyon kişiyi de hesaba katarsak nüfusun yarıdan fazlası şu ya da bu şekilde yer değiştirmişti.”¹⁶

Anadolu Kürtleri denildiğinde, genel olarak, ortaçağda, 18. ve 19. yüzyıllarda Güney Ankara bölgesi ve Konya çevresine göç eden veya göç ettirilen; ağırlıklı olarak Şêxbizîni, Rîşwan (Reşî) ve Cûnberk gibi

15 Jwaideh, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi*, s. 252-252.

16 Dündar, *İttihat Terakki'nin*, s. 250-251.

büyük aşiret mensupları bilinmektedir. Oysa bu bölgenin dışına da, Anadolu'nun çeşitli yerlerine I. Dünya Savaşı boyunca Kürtlerin serpiştirildiğini, bu kitapta gördük. 1916 Kürt Tehciri sonrasında, başta, Adana, Antalya, Aydın, Burdur, Muğla, Isparta, Kastamonu, Sinop, Samsun, Çorum, Yozgat gibi yerler olmak üzere Anadolu'nun her tarafına, oradaki nüfusun %5'ini geçmeyecek şekilde dağıtılan Kürtlere ne olduğu bilinmemektedir. Kimse bunları merak etmemiş, kimse bunların kendi kimliklerinden kopartılarak başka bir kimliğe geçmesinden rahatsızlık duymamıştır. Yüz binlerce, milyonlarca insanın, asimilasyon canavarıyla, benliğinden, kimliğinden kopartılarak *soysuzlaştırılması*; *yeni insan, yeni ulus* yaratma ve modern bir yaklaşım olarak değerlendirilerek, yapılanların doğru ve meşru olduğu savunulmuştur. Açıkça yapılan asimilasyon uygulamaları, *entegrasyon* diye nitelendirilerek, konun gerçek durumu saklanmıştır.

Zaman zaman duyduğumuz, “Benim ailemde de Kürdlük vardır”, “Benim kanımda da Kürd kanı olabilir”, “Ben de Kürd kökenliyim” şeklindeki söylemler garip değil mi? Neden bu insanlar, “Ben Kürdüm” diyemiyor da, “Kürd kökenli” gibi garip bir ifade kullanmak zorunda kalıyorlar? Bazılarının bunu bile söyleyemediği biliniyor. Anadolu'nun ücra köşelerinde, bin yıl önce Orta Asya'dan geldiği belirtilen Türkler mi, üç dört bin yıldır Anadolu'nun doğusunda, Mezopotamya'da yaşayan Kürtler mi, ya da Osmanlı işgali dolayısıyla Müslümanlaşan ve Türkçe öğrenen Balkan Halkları mı çoktur? Elbette bu soruların cevaplarının bilimsel bir tarzda verilmesi ve politik yaklaşımların da buna göre geliştirilmesi gerekmektedir.

I. Dünya Savaşı süreci ve 1916 Kürt Tehciri, Kürtlere büyük zarar verirken bütün olarak yirminci yüzyılın ilk çeyreği, Rum ve Ermeni halklarının Anadolu'dan tamamen sökülmesi, Kürtlerin ise sürgün edilerek veya yerinde kalarak ulusal varlığının yok edilmesi çalışmalarıyla geçmiştir. Bu dönemle ilgili “Iskalanmış Barış” adıyla çok değerli bir çalışma yapan Alman akademisyen H. L. Keiser, durumu şöyle özetliyor:

“Abdülhamit'ten başlayarak Mustafa Kemal'e kadar uzanan bir Müslümanlaştırma ve Türkleştirme sürecinde, siyasi elit, emperyalist Avrupa'nın en az değer verdiği cemaat olan ümmeti, ulusun tek kurucusu haline getirdi. Küçük Asya'nın toplumsal çeşitliliği, Birinci

Dünya Savaşı sırasında ve sonrasında zorla ‘Türk Ulusu’na dönüştürüldü; varlıklarını koruyabilen Kürtler ise ‘Dağlı Türkler’ damgasını yediler. Kemalist Jön Türkler, uluslararası arenada, Ermeni ve Kürt sorunlarını örtbas eden 1923 Lozan Antlaşması’ndan, Doğu Vilayetleri hususunda yapılan iç ve dış tartışmaların başarılı, ancak aynı zamanda suçlanan galipleri olarak çıktılar...”¹⁷

I. Dünya Savaşı sonlarına doğru, Kuzey Kürtleri perişan hâlde, bir kısmı mülteci olarak yollarda iken; Güney’de İngilizlerin sözcüsü olarak Kürtçe yayın yapan *Têgihîştinî Rastî* adlı gazete, Kürt yoksullarına, tıpkı Avusturya ve Almanya’daki halk gibi devlete başkaldırmaları, ordudaki Kürt askerlerin de onlara katılması çağrısında bulunuluyordu. Aynı gazete başka bir sayısında, Kürdistan’da insanlar açlıktan ölüirken, Bağdat’ta İngilizler sayesinde herkesin karnının tok, cebinin dolu olduğunu iddia ediliyordu. Gazetenin 1918 yılı başlarındaki bir sayısında şöyle deniyordu:

“Türklerin niyetinin Arapları, Kürtleri, Ermenileri ve Rumları imha etmek olduğunu ne kadar çok belittik! Şüphesiz her akli başında insanın görevi, yok edilmeden önce kendisini bu despotların elinden kurtarmaktır.”¹⁸

İngilizler, Kürtleri Osmanlıya karşı başkaldırıya çağırırken Osmanlılar Kürtleri İngilizlere, Ruslara karşı savaş cephelerinde savaştırıyordu ve Kürtler, kendilerine ait olmayan savaşların içinden parçalanmış olarak çıkıyorlardı. I. Dünya Savaşı’nın sonuna gelirken galip-mağlup tüm emperyal güçler ve işbirlikçi bölge güçleri parsayı topluyordu. Kürtlerin payına da parçalanmışlık, açlık ve yoksulluk düşüyordu.

I. Dünya Savaşı öncesinde savaş bölgesinde ne kadar Kürt yaşıyordu, savaştan sonra ne kadar kaldı?

Osmanlı İmparatorluğunda genel olarak nüfus sayımları, Müslümanlar ve Müslüman olmayanlar (gayrimüslimler) şeklinde yapılmaktaydı. Ancak imparatorluğun son yıllarında, din ayrımı dışında etnisiteye göre de bazı tespitler yapıldığı görülmektedir. Aynı dönemde bölgeyle ilgilenen Batılıların ve Rusların da bazı tespitleri vardır. *İslam*

17 Keiser, *İskalanmış Barış*, s. 616.

18 *Têgihîştinî Rastî* Gazetesi 16 Şubat 1918 tarihli sayısından aktaran Ahmed, *Birinci Dünya Savaşı’nda*, s. 211.

Ansiklopedisi ve tarihçi M. Emin Zeki Bey'in Kürt tarihi çalışması başta olmak üzere, çeşitli kaynaklardan alınan bilgilere göre bölgedeki Kürt nüfusu ile ilgili aşağıdaki sonuçlara varılmaktadır.

1892 yılında, Fransa Hükümeti tarafından yayımlanan *Sarı Kitap* adlı eserde, Osmanlı Devleti'nde yaşayan Kürtlerin (İran Kürtleri hariç) nüfusunun 3.012.807 olduğu belirtilmektedir. Rus Generali Zelendji, I. Dünya Savaşı öncesinde Türkiye Kürtlerinin nüfusunun 2.800.475 kişi olarak vermektedir. Osmanlı/İTC Hükümeti tarafından I. Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde 1914 yılında yapılan nüfus sayımında, Musul Vilayeti ve Deyr Zor Sancağı hariç (Günümüzdeki Irak ve Suriye Kürtleri), Kürt nüfusu 2.527.840 olarak belirtilmiştir.¹⁹

İslam Ansiklopedisi'nde, Erzurum, Bitlis, Van ve Harput vilayet nüfuslarının, I. Dünya Savaşı öncesinde 2 milyon 642 bin olduğu ve bunun, 1 milyon 828 binin Müslüman olduğu belirtilmektedir.²⁰ Bu dört ildeki Müslüman nüfusun, Erzurum ve Van'da en az %50, Bitlis ve Harput'ta en az % 75'inin Kürt olduğu göz önüne alan çeşitli kaynaklar, 1 milyon 828 binlik Müslüman nüfusun 1 milyon 500 binin Kürt olduğunu belirtmektedirler.²¹ Savaştan sonraki sayımlarda, Erzurum, Bitlis ve Van illerinde, 280 bin ile 300 bin arasında nüfus kaldığı tespit edilmiştir.

İslam Ansiklopedisi, I. Dünya Savaşı öncesinde, Siirt, Muş, Genç sancakları ve Bitlis merkez sancağından oluşan Bitlis Vilayeti'nin nüfusunun 398.900; Hakkâri Sancağı nüfusunun 300 bin olduğunu belirtmektedir.²² Hakkâri'nin bu nüfusu, savaştan sonra 25 bine düşerken; Bitlis merkez nüfusu, savaş öncesinde 38 bin iken, savaştan sonra 9 bine inmiştir. Elbette, dönemin şartlarından dolayı ve Osmanlı kaynaklarında Kürtlerin gerçek nüfusları hep saklandığından, verilen sayılarda eksiklikler veya yanlışlıklar olabilir. Ancak çok sayıda kaynağın verileri karşılaştırıldığında, verilen sayıların gerçeğe yakın olduğunu düşünebiliriz. M. Emin Zeki, I. Dünya Savaşı'nda Kürtlerin yaşadığı dramı şöyle özetlemektedir:

19 Zeki, *Kürtler ve Kürdistan*, s. 46-47.

20 *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 4, s. 440.

21 Zeki, *Kürtler ve Kürdistan*, s. 45.

22 *İslam Ansiklopedisi*, Cilt 1, s. 715 ve Cilt 2, s. 226.

“Şurası açıktır ki, geniş Osmanlı ülkesinde yaşayan ve Türk olmayan halklar, Birinci Dünya Savaşı’ndan dolayı, büyük felaketlere uğradılar, ölümcül musibetlere duçar oldular. Yurtlarından ayrılmak zorunda kaldılar, ölümcül hastalıkların pençesine düştüler, açlıktan kırıldılar. Bunun yanında her şeyi yakıp, yıkan yabancı istilasına uğradılar. Hükümetin getirdiği mali yükümlülükler altında inim inim inlediler...”

Türk olmayan topluluklar içinde, bu zorluklarda en büyük pay Kürtlere düştü. Onların başına gelen felaketler herkesten fazlaydı. 1916 yılında Osmanlı 2. Ordusu erzak ve yiyecek sıkıntısına girince; Diyarbakir ve etraftaki Kürtler, yurtlarını terk etmek zorunda kaldılar veya göçe zorlandılar. Musul’a, Adana’ya ve Halep’e doğru yollara düştüler. Çoğu yollarda soğuktan ve açlıktan öldüler. O dönemde Musul’da bulunanlar, gözleriyle görenler, kulaklarıyla işitenler; bunlardan binlercesinin yol kenarlarında, sokaklarda, duvar diplerinde can verdiklerini anlatırlar...”²³

I. Dünya Savaşı’ndaki 600-700 bin Kürt nüfus kaybına karşın, savaş sonrası dönemde (1918-1923), Kürdistan’ın bölündüğü sırada, Kürt nüfusun ne kadar olduğuyla ilgili, araştırmacı-yazar Bazil Nikitin şöyle yaklaşık bir özet yapıyor:

“Karadeniz’den Basra Körfezi’ne uzanan ve dokuz milyonluk homojen bir nüfus barındıran kesiksiz ülke aşağıdaki biçimde bölünmüştür:

Ülkeler	Toplam Yüzölçümü	Kürt Toprakları Yüzölçümü
Türkiye	760 bin km2	220 bin km2 (%29)
İran	1.600 bin km2	190 bin km2 (%12)
Irak	300 bin km2	105 bin km2 (%29)
Ülkeler	Toplam Nüfus	Kürt Nüfus
Türkiye	16.200.000	4.000.000 (%25)
İran	15.000.000	3.500.000 (%23)
Irak	3.500.000	1.000.000 (%28)

Ortadoğu’daki üç büyük devletin, ortalama olarak, topraklarının %19’u, nüfuslarının %24’ü Kürd’tür.”²⁴

Savaş Sona Ererken Cephenin Öyküsü

Savaşın sona ermesinden kısa bir süre önce, esir düşen bir Osmanlı subayı, günlüklerine şu dramatik notları düşmüştü:

23 Zeki, *Kürtler ve Kürdistan*, s. 43.

24 Nikitin, *Kürtler*, s. 534.

“24 Ocak 1918. Samanköprü-Mezopotamya

Bu sabah antrenmana çıktık ve birliğe kültür-fizik hareketleri yaptırmaya başladık. Çok soğuk olduğu halde askerler hâlâ yazlık elbiselerini taşıyorlardı... Elbiseleri gözden geçirdim. O kadar yamalıydılar ki, ilk renklerini ayırıyordum.

Şimdi en ön saflardayız. Ve hâlâ antrenman yapıyoruz. Tütünün en seçkin ve en yiğit askerler olduğu söylenen, yıpranmış olan bu askerlerle nasıl antrenman yaptırabilirsiniz?.. Bu yoksul iskeletleri ölüme gönderip başımıza neler geleceğini düşünürken oldukça heyecanlıyım. Yurdum için mücadele ediyorum ve bundan üzgünüm.

Evlatlarını korkunç bir kavganın içine atan bu ülke ve bu hükümet için üzüliyorum. Bir an için bu ulusu çöküşe yok oluşa götüren bu şartları düşünüyorum. Ne korkunç bir zorbalık!...

Allah'ım! Bu ne durum. Kendime, bizim acılı birliğimizin şartlarında bu sefiller ordusu kumandanı yalnız bir hafta bile yaşayabilecek mi diye soruyorum. Arkadaşlarım arasında bana cesaret verecek bir tek kişi bulamıyorum. Çünkü hepsi benim gibi, güçsüz ve yıkılmış. Öyle ki, tanrı yardımını gönderene kadar zamanımı ancak bu acılı düşüncelerle geçiriyorum.”²⁵

Fransız Dışişleri Bakanlığı gizli belgelerinden bu alıntıyı aktardıktan sonra Hasan Yıldız, kendilerine ait olmayan bir savaşın ortasında kalan Kürtlerin dramını şöyle dile getiriyor:

“Ordular geri çekiliyor, her taraf yıkık. Kimsenin kimseden haberi yok.. Dört yıldır süren savaş her şeyi alıp götürmüştü. Bölgeye Alman'ı, İngiliz'i, Fransız'ı dolmuş. Osmanlı sınırlarının uzandığı bu doğu topraklarına sanki yüzyıllarca kendileri egemenlik kurmuş gibi dört bir yana at koşturuyorlar, toplarıyla köyleri, şehirleri bir bir dövüyorlar. Kime ne?.. Ölen kim ki?...

Kaçış... Öyle bir kelime ki, bunu ancak dağlarda özgür dolaştıkları an anlayabiliyorlardı. Ancak orada toparlanıp başlarına gelen felaketi görebiliyorlardı. Çocuklarını bile bir eşya gibi sırtlayıp doruklara doğru tırmanan bu insanlar, Kürtlerden başkası değildi.

Yüzyıllarca tanımadıkları insan tipleri ortalığa dolmuş; sarışın, besili, iriyarı ama centilmen bakışlarıyla kendilerini süzen, nereden geldiklerini bilemedikleri bu insanlara ürkekçe bakar olmuşlardı. Sonra savaş... ve savaş...

Burası Mezopotamya... Biraz yukarıda Musul ve daha ötesinde dağların tepelerinde her gece yanan ateşleriyle Kürtler... Kadın, çoluk, çocuk ve önlerine katabildikleri birkaç hayvanlarıyla, ilgileri olmadığı bir savaşın önünden, hiç duymadıkları biçimde patlayan toplardan kaçan Kürtler...

Onlar özgürlüğü bir daha dağlarda tattılar. Ve vahşi dağlarda medeni (!) dünyaya karşı onurlarını koruma ve kurtarma savaşı verme gerekliliğini kavradılar. Ve paylaşım savaşı bittiğinde, cephelerdeki askerlerin barış çılgınlıkları arasında, Kürtler, yeni bir savaşa doğru böyle yürüdüler.”²⁶

Kendilerine ait olmayan, en az bi kişinin öldüğü, kaybolduğu bir savaştan perişan hâlde çıkan Kürtler, savaştan sonra da ne yapacaklarını bilememişlerdir. Bir avuç Kürt aydını ve önderinin de kafası karışıktır; hâlâ Osmanlı’nın ve hilafetin devamı edeceğini umut ederler, bunun için çalışırlar. Diğer taraftan Kürtler, savaştan yenik çıkan Osmanlı-Türk yöneticilerinin baskılarından, zulmünden de korkarlar. Bu ortamda, 1919 yılında Paris’te başlayan barış görüşmeleri, Sevr ve Lozan, Kürt halkının çok uzağındadır. Savaş yeri onlara çok yakın, barış yerleri ise çok uzaktır! Ve daha önce ikiye bölünmüş olan Kürdistan, savaşa sonrasında bu kez dörde bölünmüş olacaktır...

Savaş ve Tehcir Sonrası Kürt Toplumunun Dramatik Durumu

Tamamına yakınının okuma-yazma bilmediği, geri kalmışlığın pençesindeki Kürt toplumu, coğrafyasında meydana gelen büyük savaşın yarattığı tahribat ve yaşadığı tehcirle daha da gerilemiştir. Ekonomik, politik ve sosyal geriliğin yanında; Kürt toplumu cehalet, dinî taassup ve kısır aşiret çekişmeleri içindeyken I. Dünya Savaşı ve 1916 Tehciri felaketleri Kürtleri nefessiz bırakmıştır. Kürtlerin siyasi zayıflığı, feodal bölünmüşlüğü ve milli bilinçten yoksun durumu, onları büyük güçler arasındaki mücadelede stratejik bir araca elverişli duruma da getirmiştir. İtilaf Devletleri de, İTC yönetimindeki Osmanlı Devleti, Kürtlerin bu durumundan yararlanmışlardır. Bazı işbirlikçi feodal yapılar, ekonomik çıkar karşılığında, çeşitli güçlerle işbirliği yaparken bir avuç aydın ve zavallı halk, savaşın yarattığı çaresizliği yaşamıştır.

I. Dünya Savaşı’nda, kuzeyde Osmanlı-Rus; güneyde Osmanlı-İngiliz, Osmanlı-Fransız çatışmalarının merkezinde kalan Kürt halkı, savaşın en büyük mağdurlarından biri olmuştur. Savaştaki ölümler, kıtlık, açlık, hastalıklar ve Anadolu’ya sürgünlerden sonra; Bitlis, Erzurum ve Van’ın nüfusu, %15’e, %10’a inmiştir. Siirt, Diyarbakır, Mardin ve Hakkâri bölgelerinde bile, savaşta kaybı olmayan aile yoktur. Kürtlerin

“Şerê Êris” (Rus Savaşı) dedikleri felaketi hissetmeyen Kürt ailesi yoktur. Rusların Bitlis’i işgal ettiği sırada, Diyarbakır, Batman, Mardin yöresindeki halk arasında, “Êris hate kevrê qûl” (Rus delikli taşta geldi) şeklinde ifade edilen kaygı ve korku yıllarca sürdü. Bir Kürt köyünden savaşa giden 68 kişiden, sadece birinin köyüne dönebildiğini bizzat tanıklarından dinledik. Bazı köylerde, 15-50 yaş arasında erkek kalmadığı belirtiliyordu. Buna benzer, yüzlerce, binlerce örneği birkaç yıl öncesine kadar, yaşlılardan, bizzat savaşı yaşayanlardan veya onların çocuklarından öğrenebiliyorduk.

Savaş sonrasında, yokluk, yoksulluk içinde, darmadağın bir Kürt toplumu kaldı ortada. Bölgede insan kalmayınca, ekonomik yaşamdan bahsetmek de anlamsız olur. Kürt illerinde ekonomi tamamen çökerken Kürtlerin *xelâ* dedikleri kıtlık, açlık, yoksulluk Kürt halkını perişan etmiştir. 1916-1917 yıllarında Erzurum, Bitlis, Van bölgelerinden, Anadolu’nun Batı illerine göç ettirilen Kürtler, salgın hastalıkların da etkisiyle tam bir yıkım yaşamışlardır. Sadece gıdasızlıktan on binlerce çocuk ölmüş, yol kenarlarında hayvan ölüleri gibi, açlıktan ölen insan cesetleriyle karşılaşmıştır. Mustafa Kemal, 7 Kasım 1916-25 Aralık 1916 tarihleri arasında günlüklerinde; Silvan’dan Bitlis’e giderken yol kenarlarında, terk edilmiş çocuklar ve açlıktan ölen insan cesetleriyle karşılaştıklarını yazmaktadır.²⁷

Savaş koşullarında meydana gelen kıtlık, açlık ve kolera, humma, tifüs gibi salgın hastalıklarla birleşince, yüz binlerce yoksul insan canından olmuştur. Salgın hastalıklar yalnız yoksulları değil, Osmanlı ordusunun bazı ünlü komutanlarının ölümüne de neden olmuştur. Sarıkamış bozgunu sırasında albaylıktan ordu komutanlığına yükselen *Hafız Hakkı Paşa*, harekâtın hemen sonrasında, 15 Şubat 1915’te Erzurum’da tifüsten ölmüştür. Yine II. Abdülhamid döneminde Osmanlı Ordusu’nun modernizasyonu için görevlendirilen ve bu görevi I. Dünya Savaşı sırasında da devam eden ünlü Alman General, *Von der Goltz Paşa* da savaş sırasında, Bağdat’ta Dördüncü Ordu Komutanı iken, *lekeli humma* (tifüs) hastalığına yakalanarak 19 Nisan 1916 tarihinde ölmüştür. Ona Bağdat ve İstanbul’da büyük cenaze merasimleri düzenlenmiştir.²⁸

27 Şükrü Tezer, *Atatürk’ün Hatıra Defteri*, s. 61-62.

28 Osmanlı ordusunda çok önemli görevler yapan, âdeta bir Osmanlı paşası

Savaşın ortasında kalan Kürtler, savaşı herkesten çok hissetmişlerdir. Meydana gelen yıkım, savaştan kurtulabilen, az sayıdaki ulusal bilinç sahibi Kürd'ü yaralamış, çaresiz bırakmıştır. Savaşın başlangıcında bazı Kürt aydınlar, Osmanlının yanında savaşa katılmanın, Kürtler adına yanlış olacağını belirtiyorlardı. O sıralarda Rusya'da bulunan Abdurrezak Bedirhan ve Yusuf Kamil Bedirhan, İran'da bulunan Smail Şikaki (Simko), Seyid Taha gibi bazı Kürt liderleri, Kürtlerin Osmanlı adına savaş girmemelerini, aksine, gelecekleri için Rusya ile işbirliği yapmaları gerektiğini savunuyorlardı. Bu tez, Kürt halkı içinde taraftar bulmamış, Kürtlerin büyük çoğunluğu, Padişahın "kutsal savaş" çağrısına uyarak İslamiyet adına Rus ve Ermenilere karşı, Osmanlı'nın yanında savaşa katılmışlardır. Buna karşın Kürtler, savaşın sonunda kaybeden taraf olmuşlardır.

O zamanlar 15-16 yaşlarında bir genç olan Büyük Kürt Şairi Cegerxwîn, Kürtlerin savaş sırasındaki ve sonrasındaki perişanlığını, anılarında şöyle dile getirmektedir:

"Birinci Dünya Savaşı, Kürtler için tam bir felaket oldu. Osmanlı savaş sırasında Ermeni fermanı çıkardı ve Ermeniler dağlara çıktılar. Cahil Kürtler, din adına Ermenilerin peşine düştüler... Bu çatışmalarda Hristiyan Yakubi Kürtler de nasibini aldı. Ermeni çeteleri de, Rus askerlerinin önüne düşüp Kürtlere saldırıyorlardı. Sayısız Kürt, yağmur, çamur ve soğukta memleketlerini terk edip, büyük göçlerle aşağı Kürdistan'a (Musul bölgesi) yığıldılar. Osmanlı da, Rus askerleriyle Kürtler arasında bir ilişki oluşmasını diye Kürdistan'ı boşalttırıyordu.

Pek çok kanlı savaş, Kars, Ardahan ve Hasankale'de oluyordu. Dervişler Hasankale'deki savaşlarla ilgili ağıtlar söylüyorlar ve kadınlar ağlıyordu. Bu şekilde Kürt halkında, Rus ve Ermenilere karşı kin ve nefret uyandırılıyordu. Herkes İslamiyet için, Rus ve Ermenilere karşı savaş meydanlarında ölmek, Allah yolunda canını malını vermek istiyordu. Kürt Şeyh ve Ağaları, açlık ve yokluğa rağmen, din düşmanlarıyla savaşmak için gönüllü askerler toplayıp, millî çeteler oluşturuyorlardı. Sayısız Kürt bu savaşlarda kayboldu. Pek çok ocak battı, pek çok ev erkeksiz kaldı. Bir

olan Müşir *Van der Goltz*, Bağdat'ta görev başında ölüp orada gömüldükten sonra mezarının İstanbul'a getirilmesine karar verilmiştir. Bunun için 24 Haziran 1916 tarihinde Harbiye'de, başta Enver Paşa olmak üzere tüm devlet protokolünün katıldığı büyük tören düzenlenmiş ve cenazesi Tarabya'daki Alman Askeri Mezarlığı'na gömülmüştür.

yandan savaş, bir yandan hastalık ve açlık memleketi sarmıştı. Koleradan, tifodan ölenler, esir düşenler ve Osmanlı tarafından dağlarda, çöllerde kaybettirilen binlerce insan. Hepsi aç, hasta, yalınayak, yersiz-yurtsuz, soğukta duvar diplerinde... Kısacası Kürdistan'da açlık, hastalık ve yokluk her tarafa yayıldı. Her yerde ölüm, talan, her yerde perişanlık..²⁹

29 Cegerxwîn, *Hayat Hikâyem*.

4-) I. DÜNYA SAVAŞI SÜRECİNDE KÜRTLERİ YAKINDAN İLGİLENDİREN GELİŞMELERİN BİR ÖZETİ

1- İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1913 yılı başında gerçekleştirdiği *Babıâli Baskını* sonrasında, elde ettiği mutlak iktidar gücüyle, çeşitli halkları göç ettirme ve asimile etme kararı, bu dönemde Ermenilerle birlikte en çok Kürtleri etkiledi. 1913 yılında çıkarılan *Muhacirler İskân Talimatnamesi* ve daha sonra oluşturulan *İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyeti (İAMM)*, *Aşair ve Muhâcirîn Müdiriyyeti Umûmiyyesi (AMMU)*, *Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi (MMU)* gibi kuruluşlar, Ermeni Tehciri ile birlikte I. Dünya Savaşı sırasındaki Kürt sürgünü ve Kürtlerin iskân politikaları için kullanıldı.

2- Seferberlik ilan edilmesi ve Sultan Reşad'ın Cihad-ı Ekber (Mukaddes Savaş) çağrısından sonra, 15-45 yaş arasındaki tüm Kürt gençleri, ağırlıklı olarak Kafkas Cephesi'nde, bazıları Suriye-Hicaz cephelerinde savaşa katıldılar. Eski Hamidiye Alayları yerine yapılandırılan Aşiret Hafif Süvari Alayları bünyesinde on binlerce Kürt cepheye giderken; diğer bazı Kürt aşiretleri, Kürt din adamlarının oluşturduğu sivil ve gönüllü birlikler, Rus/ Kafkas cephesinin en önünde savaşa katıldılar. Rus saldırısına ilk karşı koyanlar Kürt milis birlikleri oldu. Bilinçli olarak veya korkuyla savaştan kaçan çok az Kürt oldu. Rus işgalinin yaygınlaşmasıyla Kürtler, bölgeden göç ettirildiler, uzaklaştırıldılar.

3- 1914 Aralık ayı sonlarında, Osmanlı Üçüncü Ordusu Kafkas Cephesi'nde Rusya'ya karşı harekâta geçerken Sarıkamış bozgunu yaşandı; içinde çok sayıda Kürt askeri de bulunan yüz bine yakın kişi dramatik bir şekilde can verdi. Birçoğu, bir kurşun sıkmadan Allahü-ekber Dağlarında toprağa düşerken; katliamın baş sorumlusu Osmanlı Genel Kurmay Başkanı Enver Paşa, cepheden kaçarak İstanbul'a gitti.

4- 1915 yılı başından itibaren, İTC Hükümeti, Ermeni tehciri başlattı ve 20. yüzyılın en büyük dramlarından biri yaşandı. Soykırım boyutuna ulaşan bu tehcirde bazı Kürt çevreleri de kullanıldı, Kürtler bu katliama bulaştırıldı. I. Dünya Savaşı süresince, Kürtlerle Erme-

niler, Osmanlı ve Rus imparatorlukları tarafından kullanılıp birbirine kırdırılırken iki halk da, savaş sonrasında kaybedenler safında kaldı. Bazı yerlerde Ermeni ölümlerine bulaştırılan Kürtler yüzünden, Kürt ulusu toplu olarak suçlandı, Kürtler günah keçisi hâline getirildi. Bu durum, Kürtlerin ulusal haklarını elde etmesi önünde en büyük engellerden biri oldu.

5- 1916 yılı bahar aylarında, İTC'nin etnik arındırma politikalarının bir sonucu olarak, Rus işgali bahanesiyle büyük bir Kürt sürgünü başlatıldı. Kuzey Kürdistan vilayetleri, Erzurum, Bitlis ve Van'dan, Anadolu içlerine bir milyona yakın Kürt göç ettirildi. Yarısından fazlası yollarda ölürken yaşayanların da çok büyük kısmı, önce İTC'nin sonra Kemalistlerin sinsi politikalarıyla savaştan sonra da yurtlarına dönememediler, asimile edildiler.

6- Mayıs 1916'da, İngiltere, Fransa ve Rusya arasında yapılan gizli SYKES-PİCOT antlaşmasıyla, Osmanlı Devleti egemenliğinde bulunan Kürdistan coğrafyasının, bu üç ülke arasında paylaşılması kararı alındı ancak Rusya'daki sosyalist devrim dolayısıyla bu karar gerçekleştirilemedi.

1917 Ekim Sosyalist Devrimi'nden sonra, Rusya bölgeden çekildi. Bu gelişme, Osmanlı Devleti için avantaj yaratırken Kürtler yine kaybeden taraf oldular. Savaş sonrasındaki yeni konjonktür (savaşın müttefikleri Rus-İngiliz çelişkisi), Kürtlerin aleyhine gelişti. 1920 yılından itibaren İTC'nin boşluğunu dolduran Kemalistler bu durumu çok iyi kullanıp, Rus yardımıyla Kürt illerini egemenliklerinde tutarken bu gelişmeden en zararlı çıkan yine Kürtler oldu.

7- 1914-1918 yılları arasında gerçekleşen I. Dünya Savaşı boyunca, savaştan en fazla etkilenen Osmanlı Coğrafyası, Kürdistan oldu. Kuzey'de (Erzurum-Van bölgesi) Ruslarla, Güney'de (Suriye-Musul bölgesi) İngiliz ve Fransızlarla yapılan savaşlar hep Kürt coğrafyasında gerçekleşti. Anadolu ve İstanbul, 1915 yılı başlarındaki Çanakkale Savaşı dışında savaş fazla hissetmezken Kürdistan coğrafyası yangın yerine döndü, Kürt halkı yerinden yurdundan oldu.

8- I. Dünya Savaşı boyunca, gerek asker arasında, gerekse halk arasında meydana gelen tifüs, dizanteri, frengi, sıtma, kolera gibi salgın hastalıklar, ağırlıklı olarak Kürdistan'da etkisini gösterdi, salgın

hastalıklardan çok sayıda insan hayatını kaybetti. I. Dünya Savaşı sürecinde, bir yakınıni kaybetmeyen bir Kürt ailesi yoktur.

9- Salgın hastalıklar, kıtlık, açlık ve sefalet Kürt halkını perişan ederken; Van Gölü dolaylarındaki Kürdistan Coğrafyası tamamen boşaldı, Kürdistan'ın genelinde de ekonomi tamamen çöktü. Ekonomik olarak çöken Kürdistan'da, Kürt halkı açlığın pençesine düştü; Kürtlerin bir statüye kavuşmaları, siyasi-ulusal taleplerde bulunmaları, kimsenin aklından geçemez oldu. Perişan halk, sadece yaşayabilmeyi düşündü, yaşamaya tutunmaya çalıştı.

10- Kürt toplumunun I. Dünya Savaşı sırasında uğradığı yıkım, savaşın bitmesinden sonraki dönemde, siyasal geleceğinin başkalarının eline geçmesinin en önemli nedenlerindendir. Mondros-Lozan sürecinde (1918-1923), Kürdistan dört parçaya bölünerek, Kürt toplumunun tüm ulusal haklarının elinden alınması, büyük oranda, Kürt halkının I. Dünya Savaşı sırasında uğradığı bu yıkımdan dolayıdır. Günümüzde tüm Ortadoğu'nun ateş içinde olmasının ve "Kürt Sorunu" adı verilen politik sorunun çözilememesinin en büyük sebebi; yüz yıl önce, Kürdistan'ın bölünüp paylaşılmasıyla yaratılan bu oldubitti durumudur...

KÜRTLERİN GELECEĞİNİ BELİRLEYEN ON BEŞ YIL (1908-1923) GEÇ OSMANLI DÖNEMİ'NİN KÜRTLER YÖNÜNDEN BİR KRONOLOJİSİ

1908-1938 arasındaki otuz yıllık süreç, Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kuruluşundan önceki ve sonraki on beşer yıllık iki önemli dönemi kapsamaktadır. *Geç Osmanlı Dönemi*'nin son yıllarındaki on beş yıl (1908-1923) ve *Erken Cumhuriyet Dönemi*'ndeki on beş yıl (1923-1938), Türkiye toplumu için çok önemli süreçlerdir. 1923-1938 yılları arasındaki *Erken Cumhuriyeti Dönemi* genel olarak iyi bilinirken 1908-1923 yılları arasındaki *Geç Osmanlı Dönemi*, yani Osmanlı Devleti'nin dağıldığı yıllar iyi bilinmemektedir.

Kitabımızın konusunu da kapsayan 1908-1923 yılları arasındaki on beş yıllık süreç, özel olarak Kürtler için de çok önemli bir süreç olduğu hâlde, Kürtler bu süreci bilmemektedirler. *Geç Osmanlı Dönemi* veya *II. Meşrutiyet'ten III. Meşrutiyet'e (Cumhuriyet'e) Dönemi* olarak da adlandırılan bu on beş yılı, kendi içinde beşer yıllık üç döneme ayırarak inceleyebiliriz.

a) 1908-1913 Dönemi: II. Meşrutiyetle, İTC tarafından 1913 Ocak ayında gerçekleştirilen Babiâli Baskını'na kadar geçen süre. Bu dönem, Kürtler dahil Osmanlı tebaası halklar için göreceli bir özgürlük içinde geçerken; aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğunun, Trablusgarp ve Balkan savaşlarında aldığı yenilgilerle, büyük toprak kaybına uğradığı bir dönemdir.

b) 1913-1918 Dönemi: İTC'nin 1913 yılı Ocak ayında düzenlediği kanlı Babiâli Baskını ile başlayan bu süreç, I. Dünya Savaşı'nı da kapsamakta ve İTC'nin mutlak iktidar olduğu dönemi ifade etmektedir. Bu dönem, aynı zamanda İTC'nin, yeni bir ulus yaratma adına, diğer

halkları yok etmek üzere; demografik hareketler uyguladığı, iskân politikaları geliştirdiği, nüfus mühendisliği uygulamaları geliştirdiği bir dönemdir de. Özellikle Ermeniler ve Kürtler için çok sancılı olan bu dönem, kitabımızın esas konusudur. *1916 Büyük Kürt Tehciri* bu dönemin tam ortasındadır.

c) 1918-1923 Dönemi: I. Dünya Savaşı'nın ardından Cumhuriyet'in kuruluşuna kadar geçen ve "Kurtuluş Savaşı Yılları" veya "Mütareke Yılları" olarak adlandırılan dönem. 30 Ekim 1918'de imzalanan Mondros Mütarekesiyle birlikte, önceki dönemden de çok farklı bir süreç başlamıştır. 1919'da İTC yerine Kemalistlerin egemen olmaya başlamasıyla birlikte, Lozan Antlaşması'nın imzalandığı ve Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin kurulduğu 1923 yılına kadar süren, savaşla barış arasında beş yıllık bir süreç yaşanmıştır.¹

Kürtler, kendileri için büyük önemi olan 1923-1938 erken cumhuriyet dönemindeki on beş yıllık süreci daha iyi bilirken; kendileri için aynı önemdeki 1908-1923 sürecini çok az bilmektedirler. Hâlbuki Kürtler, asıl olarak bu süreçten (1908-1923) çok büyük kayıplarla çıkmış ve bu sonraki süreçleri de olumsuz etkilemiştir. 1913-1918 sürecinde olduğu gibi, süreç öncesindeki beş yılda (1908-1913) ve süreçten sonraki beş yılda (1918-1923) da, çok hızlı gelişmeler olmuştur. Bu bölümde, Kürdistan'ın paylaşıldığı, Kürtlerin tarihi bir haksızlığa uğradığı, yanıldıkları, yanıltıldıkları ve kaderlerinin çok kötü çizildiği, 1908'den 1923'e kadar olan on beş yıllık dönemin, Kürtleri ilgilendiren yönüyle özet kronolojisini sunuyoruz.

(1908-1913)

23 Temmuz 1908: II. Meşrutiyet ilan edildi.

24 Temmuz 1908: Padişah Abdülhamid'in meşrutiyet ilanı emri yayımlandı ve 1878'den beri askıda bulunan Kanun-ı Esasi'nin (anayasanın) yeniden yürürlüğe konulacağı açıklandı.

1 Eylül 1908: Prens Sabahaddin öncülüğünde İTC muhalifi liberal eğilimli *Osmanlı Ahrar (Özgürlük) Fırkası* kuruldu.

1 Bu dönemi, 2017 yılında, İsmail Beşikçi Vakfı yayınlarından çıkan *1918-1923, Mondros'tan Lozan'a Kürtler, Kürtlerin Aldanma ve Aldatılma Yılları* kitabımızda genişçe değerlendirdik.

- 19 Eylül 1908:** Kalabalık bir Kürt aydın grubu tarafından, İstanbul'da *Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti* kuruldu.
- Eylül 1908:** *Osmanlı Kürd İttihad ve Terakki Cemiyeti* kuruldu.
- Eylül 1908:** İlk defa 1898 yılında yayımlanan *Kürdistan* gazetesi, Süreyya Bedirhan'ın girişimiyle, İstanbul'da yeniden yayına başladı. Yayını Nisan 1909'da sona erdi.
- 18 Ekim 1908:** İTC'nin Selanik'te gizli olarak gerçekleştirdiği kongresi başladı. Cemiyetin fırkaya dönüştürülmesi kararı da alınan kongre 8 Kasım'da sona erdi.
- 16 Kasım 1908:** Dönemin önemli Kürt gazetecilerinden *Mevlânzâde Rıfat* sorumluluğunda *Serbesti* gazetesi yayına başladı.
- 20 Kasım 1908:** İstanbul'da, Kürdistan ve Bosna-Hersek sorunlarını gündemine alan *Şark ve Kürdistan* gazetesi yayına başladı.
- 5 Aralık 1908:** KTTC'nin yayın organı *Kürd Teavün ve Terakki* gazetesinin ilk sayısı yayımlandı.
- 17 Aralık 1908:** II. Meşrutiyet sonrası yapılan seçimler sonucunda oluşan *Meclis-i Mebusan* açıldı. (3. Meclis-i Mebusan)
- 30 Ocak 1909:** 9 sayı yayımlanabilen, KTTC'nin yayın organı *Kürd Teavün ve Terakki* gazetesinin yayını sona erdi.
- 6 Şubat 1909:** İTC'nin iki kurucusu Dr. Abdullah Cevdet ve İbrahim Temo'nun öncülüğünde *Osmanlı Demokrat Fırkası* kuruldu.
- 5 Nisan 1909:** *Volkan* Gazetesi sahibi *Derviş Vahdeti* öndeliğinde, Kuran'a göre bir yönetim şekli savunan *İttihad-i Muhammedi Fırkası* kuruldu.
- 6 Nisan 1909:** Mevlânzâde Rıfat'ın sahibi olduğu *Serbesti* gazetesi başyazarı *Hasan Fehmi*, Galata Köprüsü üzerinde bir suikast sonucu öldürüldü. Suikastın İTC tarafından yapıldığı iddia edildi.
- 13 Nisan 1909 (31 Mart 1325):** İstanbul'da şeriat istemli büyük bir *dini ayaklanma* meydana geldi.
- 27 Nisan 1909:** 31 Mart Dini Ayaklanmasının ardından, Abdülhamid tahttan indirildi, yerine kardeşi V. Mehmed (Reşad) getirildi.
- Mayıs 1909:** *Kürd Teavün ve Terakki Cemiyeti* kapandı.
- 8 Temmuz 1909:** Çıkarılan bir kanunla, II. Meşrutiyet'in ilan edildiği 10 (23) Temmuz "Hürriyet Bayramı" olarak ilan edildi. 1935 yılına kadar bu gün bayram olarak kutlandı.

- 27 Temmuz 1909:** Dönemin önemli Kürt aydınlarından Mevlânzâde Rıfat ve Şerif Paşa, *Serbesti* gazetesini Paris'te yayımlamaya başladılar.
- 22 Eylül 1909:** İTC'nin 5. Kongresi Selanik'te gizlice gerçekleştirildi.
- Aralık 1909:** Şerif Paşa ve Mevlânzâde Rıfat'ın aralarında bulunduğu bazı Osmanlı Kürt aydınları tarafından, Paris'te, *Islahat-ı Esasiye Osmaniye Fırkası* adıyla bir parti kuruldu.
- 21 Şubat 1910:** Bayezid Mebusu *Süleyman Sudi* Bey'in önderliğinde, *Ahali Fırkası* kuruldu.
- 10 Haziran 1910:** *Saday-ı Hak (Millet)* gazetesi başyazarı ve Ahrar Fırkası kurucularından *Ahmed Samim* bir suikast sonucu öldürüldü.
- Eylül 1910:** *Kürd Neşr-i Maarif Cemiyeti* kuruldu.
- 15 Eylül 1910:** *Osmanlı Sosyalist Fırkası* kuruldu.
- Ekim 1910:** İTC'nin 6. Kongresi Selanik'te gizlice gerçekleştirildi.
- 11 Temmuz 1911:** İTC'yi sert bir dille eleştiren *Şehrah* gazetesi yazarı ve Duyunu Umumiye Müfettişi *Zeki Bey* sokakta öldürüldü.
- 28 Eylül 1911:** İtalya Osmanlı'nın Kuzey Afrika topraklarına saldırdı, Trablusgarp savaşı başladı.
- Ekim 1911:** İTC'nin 7. Kongresi, Selanik'te gizlice gerçekleştirildi. Bu kongrede, *Türk olmayan unsurların Türkleştirilmesi için, gerekirse silahlı güçler kullanılacağı* kararı da alındı.
- 21 Kasım 1911:** Muhafazakâr-Liberal aydınlardan oluşan bir grup, İTC'nin rakibi olarak görülen *Hürriyet ve İhtilaf Fırkası*'nı kurdu.
- 16 Ocak 1912:** Dr. *Abdullah Cevdet* tarafından yayımlanan *İçtiha* Dergisi'nde, "Kürdistan ve Ermenistan Mefhumları" başlıklı önemli bir yazı yayımlandı.
- 14 Şubat 1912:** Dr. *Abdullah Cevdet* tarafından yayımlanan *İçtiha* Dergisi'nde, "Ermeniler ve Kürtler" başlığıyla ikinci kez önemli bir yazı yayımlandı.
- 18 Nisan 1912:** 4. Meclis-i Mebusan açıldı.
- 5 Temmuz 1912:** Yusuf Akçura gibi Türkçü aydınların içinde yer aldığı bir grup tarafından, *Milli Meşrutiyet Fırkası* (Milli Türk Fırkası) adıyla ırkçı bir parti kuruldu.
- 27 Temmuz 1912:** İstanbul'da, *Kürd Talebe Cemiyeti (HÊVÎ)* kuruldu. Diyarbakir, Erzurum ve bazı Avrupa kentlerinde şubeleri açıldı.

- 29 Temmuz 1912:** Dönemin önemli Kürt aydınlarından Mevlânzâde Rıfat, İstanbul'da tekrar *Serbesti* gazetesini yayımlamaya başladı.
- 9 Ağustos 1912:** Kürt Talebe Cemiyeti-HÊVÎ kuruldu.
- 18 Ağustos 1912:** Dört ay önce açılan 4. Meclis-i Mebusan kapatıldı.
- 20 Ağustos 1912:** İTC'nin 8. kongresi İstanbul'da açık olarak gerçekleştirildi. Selanik'te gizlice yapılan 7. kongredeki Türkçülük vurgusu kararı bu kongrede açıklanmadı. Kongre 29 Ağustos'ta sona erdi.
- 1 Eylül 1912:** Mevlânzâde Rıfat'ın bir ay önce, İstanbul'da ikinci kez yayımlamaya başladığı *Serbesti* gazetesi tekrar kapatıldı.
- 8 Ekim 1912:** Birinci Balkan Savaşı başladı.
- 18 Ekim 1912:** Trablusgarp Savaşı sona erdi. Trablusgarp Osmanlı Devleti'nin elinden çıktı.
- ... 1912:** *Kürdistan Teşrik-i Mesai Cemiyeti* kuruldu.
- ... 1912:** *Kürdistan Muhibban Cemiyeti* kuruldu.
- 29 Ekim 1912:** Gazi Muhtar Paşa Hükümeti istifa etti; yerine İTC karşıtı Kıbrıslı Mehmet Kamil Paşa Hükümeti kuruldu.

(1913-1918)

- 23 Ocak 1913:** Başlarında Enver'in olduğu bir grup İttihatçı Babîâli'deki hükümet binasına silahlı bir baskın yaptı. Harbiye Nazırı Nazım paşa öldürüldü, Sadrazam M. Kamil Paşa istifa ettirildi. Sadrazamlığa Mahmud Şevket Paşa getirildi.
- 13 Mayıs 1913:** Göçmenlerin iskân işlerini düzenlemek için, dört bölüm ve kırk beş maddeden oluşan ve ilerde en çok Kürtler için kullanılacak olan *İskân-ı Muhâcirîn Nizamnamesi* hazırlandı.
- 23 Mayıs 1913:** Osmanlı Sadrazamı Mahmud Şevket Paşa, ordunun yeniden yapılandırılması için, Almanya'dan bir generalin görevlendirilmesini talep etti.
- 30 Mayıs 1913:** Birinci Balkan Savaşı bitti. Edirne dahil Rumeli Osmanlı devletinin elinden çıktı.
- 6 Haziran 1913:** Hêvî Cemiyeti'nin yayın organı olan ve Kürtçe-Türkçe yayın yapan *Rojî Kurd* (Kürd Güneşi) dergisi yayına başladı.
- 8 Haziran 1913:** Rusya'nın İstanbul elçisi, Osmanlı Hükümeti'ne, Ermenistan'da ıslahat yapılması konusunda bir proje sundu.

- 11 Haziran 1913:** Sadrazam *Mahmud Şevket Paşa* bir suikast sonucu öldürüldü.
- 12 Haziran 1913:** İttihatçı *Said Halim Paşa Hükümeti* kuruldu.
- 16 Haziran 1913:** İkinci Balkan Savaşı başladı.
- Haziran 1913:** İTC Hükümeti, *Şark Islahat Projesi* adıyla 18 maddelik bir reform paketi hazırladı.
- Haziran 1913:** İran Kürdistanı Hoy şehrinde Kürtçe eğitim amaçlı *Gehandeni Cemiyeti* kuruldu.
- 18 Temmuz 1913:** İkinci Balkan Savaşı sona erdi. Osmanlı Devleti Batı Trakya'yı tamamen kaybederken Birinci Balkan Savaşı'nda kaybettiği Edirne'yi Bulgaristan'dan geri aldı.
- 18-20 Eylül 1913:** İTC'nin İstanbul'da gerçekleştirilen 9. kongresinde Müslümanlıktan yararlanma kararı alındı.
- 12 Eylül 1913:** Hêvî Cemiyeti'nin yayın organı olarak üç ay önce yayına başlayan *Rojî Kurd* dergisi kapatıldı.
- Eylül 1913:** İstanbul'da Kürtçe-Türkçe yayın yapan *Yekbun* gazetesi yayına başladı.
- 24 Ekim 1913:** İstanbul'da, Babanzâde Abdülaziz'in sorumluluğunda, Kürtçe-Türkçe yayın yapan *Hetawî Kurd* dergisi yayına başladı.
- 29 Ekim 1913:** 13 Mayıs 1913 tarihinde çıkartılan *İşkân-ı Muhâcirîn Nizamnamesi*'nden sonra, ağırlıklı olarak Kürt göçünde kullanılacak olan *İşkân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyeti (İAMM)* kuruldu.
- 17 Kasım 1913:** İTC'nin istihbarat örgütü *Teşkilat-ı Mahsusa* kuruldu.
- 18 Aralık 1913:** 32 yaşındaki İttihatçı Enver, albay rütbesine yükseltildi. Askeri geleneklere aykırı olarak üç gün sonra (21 Aralık) Tuğgeneralliğe terfi ettirilerek "Paşa" unvanı aldı.
- Aralık 1913:** Mehmet Ziya (Gökalp) öncülüğünde, Kürtlerle ilgili bilgi ve belge toplamak amacıyla, *Bir Kaza Dâhilinde İçtima-i Teşkilat* adı ile bir anket hazırlandı. Anket 1914 yılı başlarında, Kürt illerindeki idari amirlere dağıtıldı.
- 4 Ocak 1914:** On gün önce Tuğgeneralliğe yükseltilmiş bulunan *Enver Paşa* Harbiye Nazırlığına getirildi.
- 8 Şubat 1914:** Osmanlı Devleti ile Rusya arasında, *Vilâyat-ı Sitte* olarak adlandırılan bölgede Ermenilerin ulusal taleplerinin tanınacağını belirten *Doğu Anadolu Müfettişlik Antlaşması* imzalandı.

- 8 Şubat 1914:** Bazı Kürt aydınları, Bağdat'ta Kürtçe-Türkçe yayın yapan *Bangi Kürd* adlı bir dergi yayımlamaya başladılar.
- 23 Şubat 1914:** Bitlis'te ayaklanma hazırlığı içinde olduğu gerekçesiyle, bir gün önce tutuklanmış bulunan *Mele Selim*, bir Kürt müfrezesi tarafından kurtarılınca, Bitlis Ayaklanması fiilen başladı.
- 20 Mart 1914:** Mele Selim önderliğinde Kürt güçleri Bitlis'e girdi.
- 2 Nisan 1914:** Bitlis isyanı sona erdi. İsyan liderleri Şeyh Şehabeddin ve Seyid Ali tutuklanırken Mele Selim Rus Konsolosluğuna sığındı.
- (17-19) Mayıs 1914:** Bitlis isyanı liderleri Şeyh Şehabeddin ve Şeyh Seyid Ali'nin de aralarında bulunduğu çok sayıda Kürt ileri geleni, Bitlis'te idam edildi.
- 28 Mayıs 1914:** Yeni kanuni esası padişah tarafından onaylanarak yürürlüğe girdi.
- 3 Temmuz 1914:** Hêvî Cemiyeti'nin yayın organı *Hetawî Kurd* dergisi kapatıldı.
- 28 Temmuz 1914:** I. Dünya Savaşı başladı.
- 1 Ağustos 1914:** Almanya, Rusya'ya savaş ilan etti.
- 2 Ağustos 1914:** Ülkeyi tek başına yöneten Enver Paşa Almanya ile gizli bir antlaşma yaptı ve seferberlik ilan edildi.
- 2 Ağustos 1914:** Ermeni Taşnakı Partisi'nin Erzurum'da yapılan 8. kongresine İTC temsilcileri de katıldı. Rusya'ya karşı ittifak önerisiyle ilgili uzlaşma sağlanamadı.
- 3 Ağustos 1914:** Almanya, Fransa'ya savaş ilan etti.
- 29 Ekim 1914:** Osmanlı Bayrağı taşıyan iki Alman gemisi, Rusya'nın Karadeniz kıyılarını bombaladı, Osmanlı devleti fiilen savaşa girdi.
- 2 Kasım 1914:** Rusya, Osmanlı devletine savaş ilan etti.
- 10 Kasım 1914:** Osmanlı devleti ile Almanya arasında gizli bir antlaşma yapıldı.
- 12 Kasım 1914:** Osmanlı devleti, İngiltere, Fransa ve Rusya'ya resmen savaş ilan etti.
- 14 Kasım 1914:** Osmanlı Padişahı Mehmed Reşad, halife olarak bütün Müslümanlara cihat (Cihad-i Ekber = Büyük Cihat) çağrısı yaptı.
- 20 Kasım 1914:** Rus Konsolosluğuna sığınan Bitlis Kürt isyanı lideri Mele Selim bir baskınla yakalanıp idam edildi.
- 22 Aralık 1914:** Sarıkamış Harekâtı başladı.

- 10 Ocak 1915:** Sarıkamış Harekâtı büyük bir bozgunla sonuçlandı. Yüz bine yakın asker ve milis öldü.
- 24 Nisan 1915:** İTC Hükümeti Ermeni Tehciri kararı aldı. İstanbul'daki çeşitli üst düzey Ermeniler tutuklandı, Ermeni kurumları kapatıldı. Dâhiliye Nezareti, 14 valilik ve 10 mutasarrıflığa, Ermenilerin sürgün edilmesini belirten bir emir gönderdi.
- 14 Mayıs 1915:** Osmanlı Meclis-i Mebusan'da *Ermeni Tehciri Kanunu* kabul edildi.
- 20 Mayıs 1915:** Rusya Van'ı işgal etti; Van'a bir Ermeni bir vali atandı.
- 23 Mayıs 1915:** Dâhiliye Nezareti'nden Erzurum, Van ve Bitlis vilayetlerine gönderilen şifreli telgrafla, söz konusu vilayetlerde ikamet etmekte olan Ermeni nüfusun, Musul'un güneyi ile Suriye Vilayeti'nin doğusunda gösterilebilecek bölgelere göç ettirilmesi emri verildi.
- 21 Ağustos 1915:** İAMM'dan çeşitli vilayetlere gönderilen şifreli telgrafta aşiretlerin durumu ve Türkleştirme esasları belirtildi.
- 3 Kasım 1915:** İAMM'dan, Diyarbakir Vilayeti'ne gönderilen şifreli telgrafta, Ahlat'taki atlı Kürt birliğinin Rus tarafına geçme teşebbüslerine karşılık, Diyarbakir'e sürgün edildiği belirtildi.
- 26 Ocak 1916:** Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla, Kürtlerin yerleştirilmesi düşünülen Batı Vilayetlerine gönderilen yazıda, "Nerelerde ne kadar Kürt köyü vardır? Lisan ve adet ve asıllarını muhafaza ediyorlar mı? Türk köyleriyle münasebetleri nasıldır?" şeklinde bilgi istendi.
- 10 Şubat 1916:** Harp bölgesinden Şemsiki, Celali, Velveli, Terziki, Şevli, Hayderanlı, Gravi, Takori, Milan, Hasenan aşiretleriyle İran'ın Şıkak ve Başmeliyan aşiretlerinden 22.973 kişi Bitlis vilayetine geldi.
- 16 Şubat 1916:** Rusya Erzurum'u işgal etti.
- 3 Mart 1916:** Rusya Bitlis'i işgal etti.
- 14 Mart 1916:** Savaştan önce, *İşkân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyeti* (İAMM) adı ile kurulmuş bulunan kuruluş yeniden yapılandırıldı ve *Aşâir ve Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyyesi* (AMMU) adını aldı. AMMU, etkin olarak Kürt tehcirinde kullanıldı.
- 17 Mart 1916:** Erzurum Valisi Tahsin imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen telgrafta; şehir merkezindeki nüfusun % 80'inin,

köydeki nüfusun % 90'ının göç ettiği, Erzurum'da 20 bin nüfus kaldığı bildirildi.

2 Mayıs 1916: Dâhiliye Nezareti'nden, Diyarbekir Vilayeti'ne gönderilen şifreli telgrafta Kürt Tehciri'nin nasıl yapılacağını açıklandı. Bu telgraf dönemdeki *Kürt Tehciri Talimatnamesi* olarak adlandırılmaktadır.

4 Mayıs 1916: Kürt Tehciri ile ilgili, Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla hazırlanan üç ayrı talimatname, üç gruba ayrılan vilayetlere gönderildi. Bu tarih ve bu üç talimatname, Büyük Kürt Tehcir için bir milat oldu.

(9-16) Mayıs 1916: Osmanlı Devleti'nin Kürtlerin yoğunluklu olarak yaşadığı toprakları, İngiltere ve Fransa arasında paylaşan SYKES-PİCOT gizli antlaşması imzalandı. Daha sonra bu antlaşmaya Rusya ve İtalya da katıldı. Ancak Rusya, 1917 Ekim Komünist Devrimi'nden sonra, bu antlaşmadan geri çekildi ve antlaşmayı deşifre etti.

27 Haziran 1916: Mekke Şerifi Hüseyin Bin Ali, İngiltere ile de anlaşarak Osmanlı İmparatorluğuna karşı ayaklanma başlattı ve Arap coğrafyası Osmanlı İmparatorluğundan koptu.

30 Mayıs 1916: Diyarbekir Valisi Necmi imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen şifreli bir telgrafta; Diyarbekir'in düşman tearuzuna uğramadığı, Van ve Bitlis bölgesinde Ermeni çetelerin saldırısına uğrayan Kürt mültecilerin Diyarbekir'e ulaştığı ve durumlarının çok kötü olduğu belirtildi.

7 Haziran 1916: Mamuretül-aziz Valisi'nden Dâhiliye Nezareti'ne çekilen şifreli telgrafta; Van, Bitlis, Erzurum Vilayetleri ve İran'ın Kotur bölgesinden gelen 3.292 kişilik nüfustan; 2.749 kişinin Kayseri'ye, 255 kişinin Ankara'ya, 137 kişinin Konya'ya, 29 kişinin Niğde'ye ve 69 kişinin Yozgat'a sevk edildiği belirtildi.

15 Haziran 1916: Maraş Mutasarrıfı Kemal imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne çekilen şifreli telgrafta; Van, Bitlis ve Erzurum bölgelerinden göç eden Türk, Kürt, Çerkez ve Arap mültecilerin Maraş bölgesine yerleştirildiği belirtildi.

26 Haziran 1916: Kürt Tehciri'nin sevk işlemlerini titizlikle izleyen Dâhiliye Nezareti, çok sayıda vilayet ve mutasarrıflığa gönderdiği

telgrafta, yerleştirme işlemlerinin, mutlaka milliyet ve dil durumuna göre yapılmasını istedi.

28 Eylül 1916: 1914 ve 1915 yıllarında kongre yapmayan İTC, 10. kongresini İstanbul’da gerçekleştirdi.

11 Ekim 1916: Hükümet karşı darbe girişiminde bulunan İTC’nin ünlü tetikçisi *Yakub Cemil* idam edildi.

14 Ekim 1916: Dâhiliye Nazırı Talat, Urfa’da toplanan Kürt mültecilerle ilgili Diyarbakır ve Urfa Valiliklerine gönderdiği telgraflarda, Kürt aşiret mensuplarının Orta Anadolu’ya gönderilmesi, tarımda çalıştırılmaları ve yerel nüfusa (Türklere) oranın %5 ile %10 arasında olması gerektiğini tekrar bildirdi.

3 şubat 1917: *Said Halim Paşa Hükümeti* istifa etti.

4 şubat 1917: Dâhiliye Nazırı Talat, sadrazamlığa atandı. Talat Paşa Hükümeti kuruldu.

şubat 1917: Rusya’da Menşevikler nclğnde Burjuva Demokratik Devrimi gerçekleştirildi.

11 Mart 1917: Bağdat düştü.

18 Eylül 1917: İTC’nin 11. Kongresi İstanbul’da gerçekleştirildi.

Ekim-Kasım 1917: Rusya’da Bolşevikler öncülüğünde ayaklanan işçi ve askerler iktidarı ele geçirip sosyalist bir düzen kurdular. (7 Kasım, Gregoryen takvimine göre 26 Ekim 1917)

9 Aralık 1917: Kudüs düştü.

15 Aralık 1917: Osmanlı Devleti ile yeni Sovyet Rusya arasında, Erzincan Mütarekesi antlaşması imzalandı.

25 Aralık 1917: İTC Hükümeti, g ve iskân konularında kapsamlı çalışmalara yapmak üzere Mehmet Ziya (Gökalp) başkanlığında bir ilim heyeti kurulmasına karar verdi.

3 Ocak 1918: Osmanlı Ayan Meclisi toplantısında, AMMU Müdürü Hamdi Bey, 1916 şark Mültecileri konusunda çeşitli bilgiler verdi.

8 Ocak 1918: 14 maddelik *Wilson Prensipleri* açıklandı. Bu ilkeler savaşan tüm tarafları çok etkiledi ve savaşın hızını iyice kesti.

10 şubat 1918: Sabık Padişah *II. Abdülhamid* ld.

- 24 Mart 1918:** Osmanlı Meclis-i Ayan toplantısında, AMMU Müdürü Hamdi Bey, *kayıtlara geçen Vilâyat-ı Şarkiye Mültecilerinin sayısının 825.991 olduğunu, ancak kayıtlara girmeyenlerle beraber bunun bir buçuk milyon olabileceğini* açıkladı.
- 2 Nisan 1918:** Van'da Rus işgali tamamen sona erdi.
- 18 Mayıs 1918:** Kafkasya'da *Ermenistan Cumhuriyeti* kuruldu.
- 3 Temmuz 1918:** Padişah *Mehmed Reşad* öldü. Bir gün sonra, yeni padişah Vahdettin tahta çıktı.
- 5 Ekim 1918:** Talat Paşa başkanlığındaki Osmanlı Hükümeti, Wilson İlkeleri çerçevesinde ateşkes imzalamaya hazır olduğunu açıkladı.
- 7 Ekim 1918:** Sadrazam Talat Paşa Hükümeti istifa etti. İTC'nin iktidar dönemi sona erdi.
- 27 Ekim 1918:** Halep düştü.
- 30 Ekim 1918:** I. Dünya Savaşı'na katılan Osmanlı Devleti ile İtilaf Devletleri arasında, I. Dünya Savaşı'nı bitiren Mondros Ateşkes Antlaşması imzalandı.

(1918-1923)

- 1 Kasım 1918:** İTC'nin son kongresi İstanbul'da başladı.
- 2-3 Kasım 1918:** İTC liderleri firar ettiler! Bir gün önce İTC'nin son kongresine katılan İTC liderlerinden on kişi (Enver ve Talat dahil), sabaha karşı gizlice, Karadeniz üzerinden yurt dışına kaçtılar.
- 7 Kasım 1918:** İstanbul'da bazı Kürt aydınlarının girişimiyle, Kürtçe-Türkçe yayın yapan *Jin* adlı haftalık dergi yayına başladı.
- 13 Kasım 1918:** I. Dünya Savaşı tamamıyla sona erdi.
- 17 Kasım 1918:** Süleymaniye'de *Şeyh Mahmud Berzenci* başkanlığında bir Kürd yönetimi kuruldu.
- 19 Kasım 1918:** Ayan Meclisi üyesi Seyid Abdülkadir'in başkanlığında kuruluş çalışmaları tamamlanan *Kürdistan Teali Cemiyeti* (KTC), hükümetin onayına sunuldu.
- 4 Aralık 1918:** Diyarbakirli Süleyman Nazif tarafından çıkartılan *Hadisat* gazetesinde; *Vilayet-i Şarkiye Müdafaa-i Hukuk-u Milliye Cemiyeti* adıyla bir cemiyetin kurulduğu duyuruldu.
- 17 Aralık 1918:** *Kürdistan Teali Cemiyeti*'nin kuruluşu Osmanlı Hükümeti tarafından onaylandı.

- 22 Aralık 1918:** KTC ile Hürriyet ve İhtilaf Fırkası (İTC karşıtı fırka) arasında, Kürdistan'ın özerkliği konusunda bir protokol imzalandı.
- 18 Ocak 1919:** Paris (Versay) Barış Konferansı başladı.
- 31 Ocak 1919:** *Kürdistan* dergisi, KTC'nin yayın organı ve haftalık olarak, Muhammed Mîhrî (Hilav) ve Arvasîzade Mehmed Şefik'in sorumluluğunda, İstanbul'da yayına başladı.
- 12 Şubat 1919:** Paris Barış Konferansı'ndaki Ermeni Temsilcisi Bogos Nubar, konferansa sunduğu muhtırada, Vilayet-i Sitti ile Trabzon, Maraş ve Adana illerinin Ermenistan'a verilmesini talep etti.
- 22 Mart 1920:** Paris Barış Konferansı'ndaki Kürt Temsilcisi Şerif Paşa, 12 Şubat'taki Ermeni taleplerine karşılık; *Kürt Halkının İstemleri Üzerine Nota* başlığıyla, konferans geniş bir muhtıra sundu.
- 11 Mayıs 1919:** *Tasvir-i Efkâr* gazetesi, resmi belgelere dayandırarak, 1916-1917 yıllarında, Erzurum, Bitlis, Van ve Trabzon bölgelelerinden mülteci durumuna düşmüş mültecilerle ilgili çeşitli bilgiler verdi.
- 16 Mayıs 1919:** 9. Ordu Müfettişi Padişahın Fahri Yaveri sıfatıyla görevlendirilen Mustafa Kemal, Samsun'a gitmek üzere yanındaki 22 kişilik heyetle İstanbul'dan ayrıldı ve 19 Mayıs'ta Samsun'a vardı.
- 23 Mayıs 1919:** Süleymaniye bölgesinde Şeyh Mahmud Berzenci önderliğinde, İngilizlere karşı Kürt ayaklanması başladı.
- 19 Temmuz 1919:** Kürt aydınlarından Vanlı Memduh Selim, Bitlisli Kemal Fevzi, Kerküklü Necmettin Hüseyin ve Babanzâde Aziz Bey öncülüğünde *Kürt Milleti Fırkası* adı ile bir Kürt partisi kuruldu.
- 13 Ağustos 1919:** M. Kemal; Erzurum'dan, 10 Kürt ileri gelenine, Müslüman kardeşliği ve Ermeniler konulu mektuplar gönderdi.
- 22 Ekim 1919:** Osmanlı Devleti temsilcisi Bahriye Nazırı Salih Paşa, padişahın yaveri Albay Naci ile Mustafa Kemal başkanlığındaki Temsil Heyeti arasında Amasya'da yapılan görüşmeler sonunda, doğrudan Kürtleri konu alan beş maddelik *Amasya Protokolü* imzalandı.
- 20 Kasım 1919:** Paris Barış Konferansı'nda, Kürt temsilcisi *Şerif Paşa* ve Ermeni temsilcisi *Bogos Nubar* arasında, "Ermenistan" ve "Kürdistan" devletleri kurulması konusunda antlaşmaya varıldığı ve konferans başkanlığına bu konuda bir muhtıra verildiği açıklandı.

- 23 Nisan 1920:** Heyet-i Temsiliye'nin çalışmaları sonucunda Büyük Millet Meclisi (BMM) Ankara'da toplandı. Bazıları Türkçe de bilmeyen, 70 kadar Kürt mebus da mecliste yer aldı.
- 3 Ağustos 1920:** 1916 Kürt mültecileriyle ilgili iş ve işlemler yapan Muhacirin Müdüriyeti Umumiyesi (eski AMMU) adlı kuruluş, Dâhiliye Nezareti'nden alınarak belediyelere devir edildi.
- 10 Ağustos 1920:** İstanbul Hükümeti ile İtilaf Devletleri arasında, Kürtlerde küçük bir alanda otonomi hakkı tanıyan *Sevr Barış Antlaşması* imzalandı.
- 22 Ağustos 1920:** Ankara'da birkaç ay önce açılan BMM'de, 1916 Kürt mültecilerinin geri dönüşü konusu görüşüldü.
- 21 Eylül 1920:** Ankara'da, BMM'inde, "Aşâir ve Muhâcirin Müdüriyeti Umûmiyyesi" adıyla, 1916 yılında kurulan AMMU'den farklı ikinci bir göç kuruluşu oluşturuldu. (Hem İstanbul merkezli AMMU hem Ankara merkezli AMMU, 8 Kasım 1923 tarihinde lağvedilerek, göç ve iskân işleri İmar ve İskân Vekâleti'ne devredildi.)
- 1 Ekim 1920:** Koçgiri bölgesinde Kürt güçleriyle, Türk Ordusu arasında çarpışmalar başladı.
- 25 Aralık 1920:** Koçgiri ve Batı Dersim Aşiretleri, BMM'ye başvurarak, Sevr Anlaşması'na göre özerk bir Kürdistan kurulmasını istediler.
- 12 Mart 1921:** Kahire'de toplanan Büyük Britanya'nın çeşitli kurumları, Arap Coğrafyası ve Güney Kürdistan'ı ilgilendiren önemli kararlar aldılar. Irak ve Suriye Devletleri kurulurken, Kürtlere Mezopotamya bölgesinde Irak'a bağlı özerklik verilebileceği belirtildi.
- 15 Mart 1921:** *Talat Paşa*, Berlin'de, bir Ermeni suikastçı tarafından öldürüldü.
- 5 Haziran 1921:** TBMM'de yeni bir göç talimatnamesi hazırlandı.
- 17 Haziran 1921:** *Koçgiri Ayaklanması* sona erdi.
- 27 Haziran 1921:** TBMM Reisi M. Kemal, El Cezire Komutanı Nihat Paşa'ya gönderdiği talimatta, "Kürtleri İngiliz ve Fransızların propagandalarından korumak için, Kürt vilayetlerini, El Cezire Komutanlığı altında birleştiren ve direkt TBMM Başkanlığına karşı sorumlu, Otonom bir Kürt bölgesi oluşturulacaktır" dedi.

- 6 Aralık 1921:** İTC liderlerinden *Sait Halim Paşa* Roma’da öldürüldü.
- 17 Nisan 1922:** İTC liderlerinden Doktor *Bahaddin Şakir* ve *Cemal Azmi*, Berlin’de Ermeni suikastçılar tarafından öldürüldüler.
- 21 Temmuz 1922:** İTC liderlerinden *Cemal Paşa*, Anadolu’ya geçme planı içindeyken, yaveriyle birlikte Tiflis’te, Ermeni suikastçılar tarafından öldürüldü.
- 4 Ağustos 1922:** *Enver Paşa*, Kafkasya’da Bolşeviklerle girilen bir çatışma sırasında öldürüldü.
- 17 Kasım 1922:** Son Osmanlı Padişahı *Vahdettin*, Türkiye’den gizlice ayrıldı.
- 20 Kasım 1922:** *Lozan Barış Konferansı* başladı.
- 16-17 Ocak 1923:** Lozan görüşmeleri devam ederken, Mustafa Kemal, İzmit’te yaptığı basın toplantısında, Kürtlere yerel özerklik verilebileceğini açıkladı.
- 4 Şubat 1923:** Çıkmaza giren Lozan görüşmelerine ara verildi.
- 5 Şubat 1923:** TBMM’de, çeşitli Kürt aşiret liderlerinin İngiltere’nin Lozan’daki baş temsilcisi Curzon’u protesto eden telgrafları okundu.
- 6 Mart 1923:** Birinci TBMM son toplantısını yaptı. 1 Nisan’dan itibaren ikinci meclis için seçimler (seçmeler) başladı.
- 23 Nisan 1923:** 4 Şubat’ta ara verilen Lozan Konferansı yeniden başladı.
- 24 TEMMUZ 1923:** *Lozan Konferansı* sona erdi. Osmanlı Devleti bakiyesi üzerinde kurulan yeni devletin sınırları, uluslararası bu belgeyle büyük oranda netleştirildi. Böylece *Türkiye Cumhuriyeti Devleti* resmen kurulmuş ve tanınmış oldu. Üç ay sonra 29 Ekim’de ilan edilen cumhuriyet de, kurulmuş olan bu devletin yeni rejiminin adı oldu.
- Bu konferansın sonunda imzalanan Lozan Antlaşması ile Kürdistan resmen dört parçaya bölündü.

KÜRD TEHCİRİ İLE İLGİLİ, DÂHİLİYE NEZARETİ VE VALİLİKLER ARASINDA 1916 YILINDA YAPILAN BAZI YAZIŞMALARIN LİSTESİ (BAŞBAKANLIK OSMANLI ARŞİVLERİ)

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri, 1990'lı yılların başında kataloglar hâlinde düzenlenmiştir. Savaşın sürdüğü 1914-1918 yılları arasındaki Dâhiliye Nezareti (İçişleri Bakanlığı) belgeleri, on ciltlik bir katalog hâlinde, yaklaşık 20 bin belgeyi kapsamaktadır. Aşağıdaki liste, sadece Kürt Tehciri'nin yoğunlaştığı 1916 yılı içinde, ulaşabildiğimiz ve konumuzla doğrudan ilgili olduğunu belirleyebildiğimiz belgeleri kapsamaktadır. Bu tehcirle ilgili, daha önce de sonra da (özellikle 1917'de) benzer çok yazışma yapılmıştır.

LİSTEDEKİ KISALTMALAR

- **BOA:** Başbakanlık Osmanlı Arşivi
- **DH ŞFR:** Dâhiliye Nezareti Şifre Kalemi. Şifreden sonraki ilk rakam dosya, ikinci rakam gömlek numarasını göstermektedir.
- **DH EUM:** Dâhiliye Nezareti Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti
- **İAMM:** İskân-ı Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyeti (1916 ilk yarısı)
- **AMMU:** Aşâir ve Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyyesi (1916 ikinci yarı)

- 26 Ocak 1916, İAMM'dan, Bitlis, Diyarbekir, Musul, Mamuretül-aziz ve Erzurum valiliklerine (BOA DH ŞFR 60/136)
- 26 Ocak 1916, İAMM'dan, Batı illeri valilik ve mutasarrıflıklarına (BOA DH ŞFR 60/140)
- 31 Ocak 1916, Ankara Valiliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH EUM VRK 1200. 14/51)
- 10 Şubat 1916, Bitlis Vali Vekili Memduh'tan Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH ŞFR 508/100)

- 26 Şubat 1916, İAMM'dan Diyarbekir Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 61/121)
- 28 Şubat 1916, Dâhiliye Nazırı Talat'tan, Diyarbekir Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 61/139)
- 15 Mart 1916, Musul Valisi Haydar'dan Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH ŞFR 513/31)
- 16 Mart 1916, Bitlis Vali Vekili Memduh'tan Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH ŞFR 513/50)
- 17 Mart 1916, Erzurum Valisi Tahsin'den Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH ŞFR 513/61)
- 19 Mart 1916, Dâhiliye Nezareti'nden Diyarbekir Vilayeti'ne (BOA DH İUM, E.13/34)
- 1 Nisan 1916, Dâhiliye Nezareti'nden, Trabzon Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 62/188)
- 7 Nisan 1916, Dâhiliye Nezareti'nden, Sivas, Diyarbekir, Trabzon valilikleri ve Tokat Heyet-i Teftişiye Müdürlüğüne (BOA DH ŞFR 62/268)
- 9 Nisan 1916, Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla Adana Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 62/278)
- 16 Nisan 1916, Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla Sivas Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 62/187)
- 23 Nisan 1916, Van Valiliği'nden Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH İUM, 20/18, 12/35)
- 30 Nisan 1916, Dâhiliye Nezareti'nden, Diyarbekir Vilayeti'ne (BOA, DH ŞFR 86/148)
- 2 Mayıs 1916, Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla Diyarbekir Valiliğine (BOA DH ŞFR 63/172-173) (KÜRT TALİMATNAMESİ)
- 4 Mayıs 1916, Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla, Urfa, Maraş ve Ayıntap mutasarrıflıklarına (BOA DH ŞFR 63/187), (1. KÜRT TALİMATNAMESİ)
- 4 Mayıs 1916, Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla, Ankara, Konya, Hüdavendigâr, Kastamonu valilikleri ve Kayseri, Niğde, Kütahya mutasarrıflıklarına (BOA DH ŞFR 63/188), (2. KÜRT TALİMATNAMESİ)
- 4 Mayıs 1916, Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla, Sivas, Mamuretül-aziz ve Erzurum valiliklerine (BOA DH ŞFR 63/189), (3. KÜRT TALİMATNAMESİ)
- 4 Mayıs 1916, Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla, Başkomutan Vekili Enver Paşa'ya (BOA DH ŞFR 63/190)
- 6 Mayıs 1916, İAMM'dan Musul Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 63/215)
- 6 Mayıs 1916, İAMM'dan Musul Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 63/224)

- 6 Mayıs 1916, İAMM'dan Urfa Mutasarrıflığına (BOA DH ŞFR 63/222)
- 10 Mayıs 1916, Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla çeşitli vilayetlere (BOA DH ŞFR 63/273)
- 11 Mayıs 1916, İAMM'dan Ma'muretü'l-aziz Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 63/283)
- 15 Mayıs 1916, Bitlis Vali Vekili Memduh'tan Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH ŞFR 519/106)
- 17 Mayıs 1916, Dâhiliye Nezareti'nden, çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara (BOA DH ŞFR 87/23)
- 20 Mayıs 1916, İAMM'dan, Diyarbekir, Erzurum, Ma'muretü'l-aziz, Sivas ve Musul vilayetlerine (BOA DH ŞFR 64/77-80)
- 21 Mayıs 1916, İAMM'dan Mamuretül-aziz Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 64/93-95)
- 24 Mayıs 1916, Mamuretül-aziz Valiliğinden Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH ŞFR 520/94)
- 29 Mayıs 1916, Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla, Kürtlerin yerleştirildiği illerin valiliklerine talimat (BOA DH SN THR 77/47)
- 30 Mayıs 1916, Diyarbekir Valisi Necmi imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH ŞFR 521/49)
- 7 Haziran 1916, Mamuretül-aziz Valiliğinden Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH ŞFR 522/71)
- 15 Haziran 1916, AMMU'dan Kastamonu Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 65/15)
- 15 Haziran 1916, Maraş Mutasarrıfı Kemal imzasıyla Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH ŞFR 523/44)
- 17 Haziran 1916, Mamuretül-aziz Valiliğinden Dâhiliye Nezareti'ne (DH İUM E 16, 44, 34/15)
- 18 Haziran 1916, Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla Bağdat Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 63/30)
- 24 Haziran 1916, AMMU'dan Kastamonu Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 65/78)
- 26 Haziran 1916, Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla çok sayıda vilayet ve mutasarrıflığa (BOA DH ŞFR 65/93)
- 31 Haziran 1916, AMMU'dan Diyarbekir Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 78/253)

• 2 Temmuz 1916, Mültecilerin damga vergisinden muafiyetleri kararı (BOA DH EUM VRK 16/42)

• Temmuz 1916, Dâhiliye Nezareti'nden çeşitli vilayet ve mutasarrıflıklara (BOA DH ŞFR 66/209)

• 3 Ağustos 1916, Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla Musul Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 66/127)

• 6 Ağustos 1916, Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla, Van, Bitlis, Erzurum, Trabzon, Mamuretül-aziz ve Diyarbekir valiliklerine (BOA DH ŞFR 66/155)

• 7 Ağustos 1916, Bitlis Vali Vekili Memduh'tan Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH ŞFR 527/99)

• 9 Ağustos 1916, Bitlis Vali Vekili Memduh'tan Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH ŞFR 528/15)

• 10 Ağustos 1916, AMMU'dan Teke'ye varan mültecilerle ilgili açıklama (BOA DH ŞFR 66/204)

• 10 Ağustos 1916, AMMU'dan çeşitli valiliklere, dönmeye teşebbüs eden mülteciler için (BOA DH ŞFR 66/206)

• 13 Ağustos 1916, Bitlis Vali Vekili Memduh'tan Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH ŞFR 528/65)

• 15 Ağustos 1916, Bitlis Vali Vekili Memduh'tan Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH ŞFR 528/91)

• 19 Ağustos 1916, AMMU'dan Konya Vilayetine (BOA DH ŞFR 67/49)

• 4 Eylül 1916, Diyarbekir Vali Vekili Ferit'ten Dâhiliye Nezaretine (BOA DH ŞFR 531/09)

• 23 Eylül 1916, AMMU'dan Talat imzasıyla Diyarbekir Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 68/91)

• 28 Eylül 1916, Diyarbekir Vali Vekili Ferit'ten Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH ŞFR 538/78)

• 1 Ekim 1916, Mültecilerin kayıt ve tescil işleri kararı (BOA DH SN THR 70/91)

• 1 Ekim 1916, Diyarbekir Vali Vekili Ferit'ten Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH ŞFR 533/105)

• 2 Ekim 1916, Diyarbekir Vali Vekili Ferit'ten Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH ŞFR 533/103)

• 2 Ekim 1916, AMMU'dan Urfa ve Maraş sancaklarına (BOA DH ŞFR 71/150)

• Ekim 1916, 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'dan Diyarbekir Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 68/169, 170, 171)

• 14 Ekim 1916, AMMU'dan Diyarbekir Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 68/213 ve 69/7)

• 14 Ekim 1916, AMMU'dan Urfa Mutasarrıflığına (BOA DH ŞFR 69/8)

• 15 Ekim 1916, Diyarbekir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 535/16-21)

• 16 Ekim 1916, AMMU'dan Urfa Mutasarrıflığına (BOA DH ŞFR 69/22)

• 17 Ekim 1916, AMMU'dan 4. Ordu Komutanı Cemal Paşa'ya (BOA DH ŞFR 69/35)

• 21 Ekim 1916, AMMU'dan Urfa Mutasarrıflığına (BOA DH İUM E 22/45)

• 22 Ekim 1916, Diyarbekir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 535/81)

• 23 Ekim 1916, Diyarbekir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 535/89)

• 24 Ekim 1916, Diyarbekir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 535/92)

• 28 Ekim 1916, Diyarbekir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 536/13)

• 30 Ekim 1916, Diyarbekir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 536/54)

• 31 Ekim 1916, Diyarbekir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 536/96)

• 1 Kasım 1916, AMMU'dan Diyarbekir Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 69/141, 156)

• 1 Kasım 1916, AMMU'dan Mamuretül-aziz Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 69/144)

• 4 Kasım 1916, İran'dan gelen Kürt mültecilerle ilgili hükümet kararı (BOA DH HMŞ 2/5-6, 35/1.8.)

• 4 Kasım 1916, Diyarbekir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 536/96)

• 5 Kasım 1916, AMMU'dan Diyarbekir Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 69/191)

• 5 Kasım 1916, AMMU'dan Urfa Mutasarrıflığına (BOA DH ŞFR 69/195)

• 5 Kasım 1916, Diyarbekir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 536/104)

• 7 Kasım 1916, Diyarbekir Vali Vekili Ferit'ten Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH ŞFR 536/111)

• 9 Kasım 1916, Diyarbekir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 537/20)

• 12 Kasım 1916, Diyarbekir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 537/44)

• 12 Kasım 1916, AMMU'dan Diyarbekir Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 68/255)

• 12 Kasım 1916, AMMU'dan Diyarbekir Vilayeti'ne, Diyarbekir çevresindeki mülteciler için (BOA DH ŞFR 69/224)

• 13 Kasım 1916, AMMU'dan Diyarbekir Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 69/248, 249, 251, 255)

• 14 Kasım 1916, AMMU'dan Mamuretül-aziz Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 70/74)

• 14 Kasım 1916, AMMU'dan Diyarbekir Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 70/111)

• 14 Kasım 1916, AMMU'dan Diyarbekir Vilayeti'ne (BOA DH İUM E 23/107)

• 15 Kasım 1916, AMMU'dan Urfa Mutasarrıflığına (BOA DH ŞFR 71/72)

• 16 Kasım 1916, AMMU'dan Diyarbekir Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 77/50)

• 16 Kasım 1916, Diyarbekir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 537/72)

• 18 Kasım 1916, AMMU'dan Musul Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 81/162)

• 18 Kasım 1916, AMMU'dan Adana Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 81/163)

• 18 Kasım 1916, AMMU'dan Konya Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 81/167)

• 19 Kasım 1916, Diyarbekir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 537/102)

• 23 Kasım 1916, Diyarbekir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 538/32)

• 23 Kasım 1916, Diyarbekir Vali Vekili Ferit'ten Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH ŞFR 538/32)

• 24 Kasım 1916, Diyarbekir Vali Vekili Ferit'ten Dâhiliye Nezareti'ne (BOA DH ŞFR 538/25)

- 24 Kasım 1916, AMMU'dan Urfa Mutasarrıflığına (BOA DH İUM E 23/107)
- 25 Kasım 1916, Diyarbakir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 538/42)
- 25 Kasım 1916, AMMU'dan Urfa Mutasarrıflığına (BOA DH ŞFR 70/91)
- 26 Kasım 1916, Dâhiliye Nazırı Talat imzasıyla Diyarbakir Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 70/111)
- 26 Kasım 1916, Diyarbakir'den Vilayeti'nden Dâhiliye Nezareti'ne (Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler) (BOA DH ŞFR 538/62)
- 28 Kasım 1916, Diyarbakir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 538/78)
- 30 Kasım 1916, AMMU'dan Diyarbakir Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 70/149)
- Kasım 1916, AMMU'dan Diyarbakir Vilayeti'ne, İçel'e sevk edilecek 100 hane mülteci için (BOA DH ŞFR 79/113)
- Kasım 1916 AMMU (İAMM)'dan Urfa Mutasarrıflığı'na, mülteciler arasında yayılan tifüs ve kolera salgını için (BOA DH ŞFR 69/253)
- 4 Aralık 1916, Diyarbakir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 539/48)
- 6 Aralık 1916, Diyarbakir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 539/58)
- 9 Aralık 1916, Diyarbakir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 539/91)
- 9 Aralık 1916, Diyarbakir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 539/97)
- 11 Aralık 1916, Diyarbakir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 540/6)
- 12 Aralık 1916, Diyarbakir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 540/18)
- 12 Aralık 1916, İstihdam Müdürlüğünden Diyarbakir Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 70/237)
- 14 Aralık 1916, Mülteci sorunları için hükümetin yayımladığı talimatname (BOA DH HŞ 27/72)
- 15 Aralık 1916, Siverek'ten Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 540/85)

- 17 Aralık 1916, Diyarbekir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 540/70)
- 18 Aralık 1916, Diyarbekir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 540/85)
- 20 Aralık 1916, Diyarbekir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 540/116)
- 21 Aralık 1916, AMMU'dan Diyarbekir Vilayeti'ne (BOA DH ŞFR 71/53)
- 26 Aralık 1916, Diyarbekir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 541/51)
- 26 Aralık 1916, Mülteci yardımları için yapılan açıklama (BOA DH HMŞ 27/74)
- 31 Aralık 1916, Diyarbekir'den Urfa'ya sevk edilen Kürt mülteciler (BOA DH ŞFR 541/119)

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI YILLARINDA OSMANLI VİLAYETLERİ VE KÜRTLERİN YOĞUN OLARAK YAŞADIĞI VİLAYETLER

I. Dünya Savaşı'nın başladığı sırada, Osmanlı İmparatorluğu, aşağıdaki 22 vilayet ve 2 bağımsız mutasarrıflıktan oluşuyordu:

1-İstanbul, 2-Doğu Trakya (Edirne), 3-Hüdavendigâr (Bursa), 4-Aydın (İzmir), 5-Archipelago (Adalar-Çanakkale), 6-Kastamonu, 7-Ankara, 8-Konya, 9-Adana, 10-Trabzon, 11-Sivas, 12-Erzurum, 13-Ma'muretü'l-aziz (Harput-Elâzığ), 14-Bitlis, 15-Van, 16-Diyarbakir, 17-Haleb, 18- Beyrut, 19-Suriye, 20-Musul, 21-Bağdat, 22-Basra
Bağımsız, Zor ve Jaruselam mutasarrıflıkları.

Bu 22 vilayetin 6'sında (Bitlis, Diyarbakir, Van, Erzurum, Harput, Musul) ve Zor sancağında Kürtler çoğunluk hâlinde iken; Haleb, Sivas, Konya ve Ankara vilayetlerinde de önemli bir Kürt kitlesi bulunuyordu.

**A) BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA RUS İŞGALİNE
UĞRAYARAK GÖÇ VEREN VE KÜRTLERİN ÇOĞUNLUK
HÂLİNDE YAŞADIĞI ÜÇ VİLAYET**

1. ERUZURUM (ERZURUM) Vilayeti

a) *Erzurum Sancağı*: Bayburd, Pasinler (Hasankale), Tercan ve İspir kazaları

b) *Erzincan Sancağı*: Kemah, Refahiye ve Kuruçay kazaları

c) *Bayezid Sancağı*: Diyadin, Karakilise (Ağrı), Eleşkird-Tutak kazaları

d) *Hınıs Sancağı*: Madrak, Hacı Halil ve Karaçoban nahiyeleri

2. BİTLİS Vilayeti

a) *Bitlis Sancağı*: Ahlat, Hizan ve Mutki kazaları

b) *Muş Sancağı*: Malazgird, Kop (Bulanık), Gıngım (Varto), Hazo (Kozluk) ve Kabilcoz (Sason) kazaları

c) *Siird Sancağı*: Eruh, Pervari, Garzan (Zok) ve Şirvan kazaları

d) *Dara Hênî (Genç) Sancağı*: Arduşin, Çapakçur ve Kulb kazaları

3. VAN Vilayeti:

a) *Van Sancağı*: Hoşab (Mahmudiye), Çatak, Adilcevaz, Gevaş ve Erciş kazaları

b) *Hakkâri Sancağı*: Çölemerik-Beytü'shebâb, Başkale, Gever ve Şemdinan kazaları

**B) KÜRTLERİN ÇOĞUNLUK HÂLİNDE YAŞADIĞI SAVAŞ
BÖLGESİ DIŞINDAKİ VİLAYETLER**

1. DİYARBEKİR Vilayeti

a) *Diyarbakir Sancağı*: Siverek, Meyyafarkîn (Silvan), Lice, Derik ve Beşiri (Elmedine-Batman) kazaları

b) *Mardin Sancağı*: Nisêbin (Nusaybin), Cizre, Midyat ve Avina (Savur) kazaları

c) *Ergani-Maden Sancağı*: Ergani Madeni, Çermik ve Palu kazaları

2. MA'MURETÜ'L-AZİZ Vilayeti

a) *Harput Sancağı*: Arabkir, Keban Madeni, Eğin, Yeni Harput (Elâzığ) ve Pütürge kazaları

b) *Malatya Sancağı*: Hısnımansur (Adıyaman), Behisni (Besni), Akçadağ Arka (Kürecek) ve Kâhta kazaları

c) *Dersim (Hozat) Sancağı*: Hozat, Mazgird, Çarsancak, Çemişkezek, Kızılkilise ve Kalal (Ovacık) kazaları

3. MUSUL Vilayeti

a) *Musul Sancağı*: Duhok, Zaho, İmadiye, Akra ve Sincar kazaları

b) *Kerkük (Şehr-i Zor) Sancağı*: Revandüz, Hewlêr (Erbil), Köysancak, Raniye ve Salâhiye kazaları

c) *Süleymaniye Sancağı*: Gül'anber, Ma'muret'ül Hamid, Bâzyan ve Şehr-i Bazar kazaları

4. HALEB Vilayeti

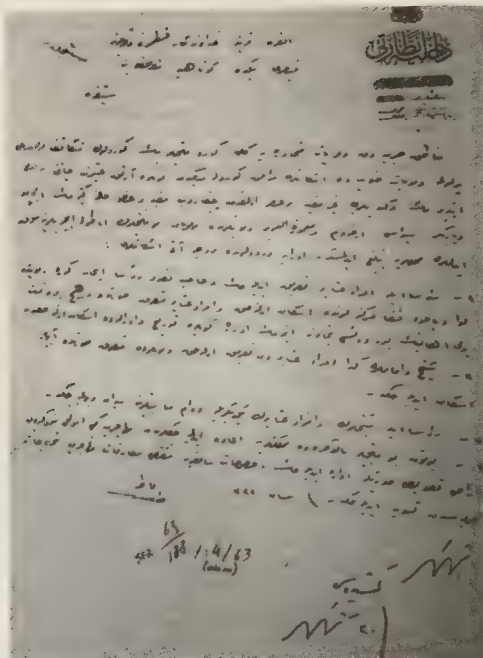
a) *Haleb Sancağı*: Ayıntap, Kilis, Antakya, İskenderun, İdlib, Menbic, Harim ve Rakka kazaları

b) *Urfa Sancağı*: Birecik, Halfeti, Suruç ve Harran kazaları

c) *Maraş Sancağı*: Elbistan, Zeytun, Andırın ve Pazarcık kazaları

ZOR Bağımsız Sancağı: Deyrizor, Resü'layn, Aşâre, Kamışlı ve Haseki kazaları

Bu dönemde kullanılan *Vilâyat-ı Müstahlasa*, Rus işgaline uğrayıp sonra kurtulan Erzurum, Bitlis, Van ve Trabzon vilayetleriyle Erzincan sancağını; *Vilâyat-ı Sitte* (altı il), Erzurum, Bitlis, Van, Diyarbakir, Mamuretül-aziz ve Sivas vilayetlerini; *Elviye-i Selase*, Kars, Ardahan ve Batum'u ifade etmektedir.

2 Mayıs (BOA: 188)

DH.ŞFR 63.188.

Bab-ı Âli
Dahiliye Nezareti
Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi
Aşair Şubesi
Tamim [no] 167
İşfre

Ankara, Konya, Hüdavendigâr, Kastamonu Vilayetlerine Kayseri, Niğde, Kütahya Mutasarrıflıklarına

Menatik-i harbiyeden vilayet-i mütecavireye gelen Kürt mütecilerinin Kürtlerin mütekasif (yoğunlaşan) bulunduğu yerlerle vilayet-i cenubiyye-i iskânları muvafık (uygun) görülmeyince bunlara artık aşiret hayatını terk itdirmek ve kendilerini gayr-ı müfid(faydasız) bir unsur olmaktan çıkarıp müfid bir unsur haline getirmek için Diyarbekir, Sivas, Erzurum ve Ma'muretü'l-aziz vilayetlerinde bulunan bu mütecilerin Anadolu içlerine sevk idilmeleri mahallerine tebliğ idilmiştir. Oraya vürudlarında bervechi atlı iskânları:

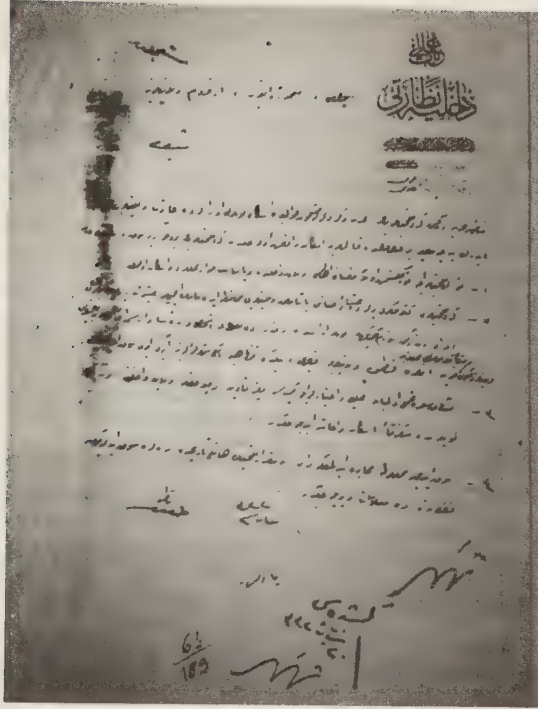
1- Rûesa ile efrad-ı aşair tefrik idilecek ve sahib-i nüfuz rûesa icabına göre vilayet liva veyahud kaza merkezlerinde iskân olunacak ve efrad-ı aşair müteferrik surette ve hiç bir vakit yerli ahalinin yüzde beş [% 5] mütecaviz itmek üzere köylere tevzi ve oralarda iskân olunacaktır.

2- Şeyh ve imamları keza efrad-ı aşairden tefrik olunacak ve bunlarda müteferrik surette ayrıca iskân idilecektir

3- Rûesa ile şeyhlerin ve efrad-ı aşairin yekdigleriyle devam-ı münasebetlerine meydan verilmeyecektir.

4- Bütün bu müteciler bil'ahirede (sonradan) memleketlerine iade idilmeyeceklerinden muhacirin gibi emval-i metrukeden ve arazi tefvizi (dağıtım) suretiyle idare idilecek ve hususat-ı salifeye (geçen) muktezi masarifat muhacirin tahsisat-ı umumiyesinden tesviye idilecektir. Fi 21 Nisan 1332 [4 Mayıs 1916]

Nazır
Talat [Paşa]

2 Mayıs (BOA: 189)

DH.ŞFR 63.189.

Bab-ı Âli
Dahiliye Nezareti
Aşair ve Muhacirin Müdüriyet-i Umumiyesi
Tamim [no] 167
Şifre

Sivas, Ma'muretü'l-aziz, Erzurum Vilayetlerine

Menatik-ı harbiyeden gelen Kürt müteccilerin Arab ve Kürtlerle meskun havalide iskânı bunların oralarda adet ve milliyetlerini behemahal efraddan iderek yine gayr-ı müfid bir unsur halinde kalmalarına imkân bırakılmış olacağından Kürt müteccilerinde berveche zir sevk ve iskânın lazım

1- Türk mütecciler ile Türkleşmiş olan kasaba ahalisi vilayet dahilinde veya münasib civar mahallerde iskân olunmalıdır.

2- Kürt müteccileri gittikleri yerlerde aşair hayatını yaşamak ve milliyetlerini muhafaza idememek için aşiret reislerini behemahal efraddan ayırmak lazım geldigine bunlar arasında ne kadar zi nüfus eşhas ve rüesa varsa efraddan bilatefrik vilayetin Türklerin mütekasif bulunduğu mahallerine Ankara, Kastamonu vilayetleriyle Kayseri, Niğde, Kütahya, Eskişehir livalarına ayrı ayrı sevk idilmelidir.

3- Meşak-ı [meşakatli] sefere tahammülü olmıyan alil ve ihtiyarlar ile kimsesiz fakir kadın ve çocuklar vilayet dahilinde Türk köylerinde müteferiken iskân ve işe idilecektir.

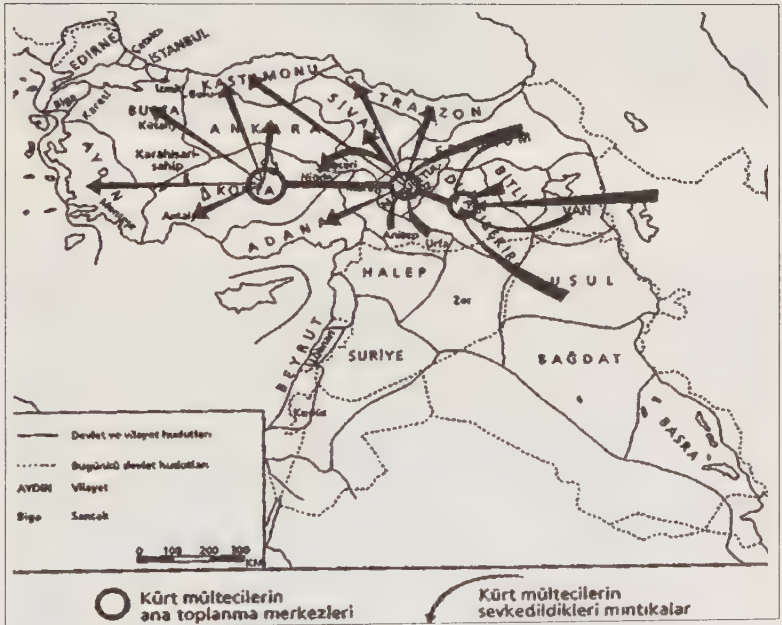
4- Sevk idilen mahaller ile muhabere idilmekle beraber ne mikdar müteccinin hangi tarihte nerelere sevk idilmesine nezarete de malumat virilecektir. Ft 21 Nisan sene 332 [4 Mayıs 1916]

Nazır
Talât [Paşa]

DÖNEME AİT BAZI HARİTA VE FOTOĞRAFLAR

HARĪTA-1:

1916 Kürt Tehciri sırasında, Kürt mültecilerin toplanma ve dağıtım merkezleri
(Şekil: Fuat Dündar, *Modern Türkiye'nin Şifresi* kitabı)

HARİTA-4:
Birinci Dünya Savaşı Öncesinde BİTLİS Vilayeti

HARİTA-5:
Birinci Dünya Savaşı Öncesinde VAN Vilayeti

Birinci Dünya Savaşı Öncesinde DİYARBEKİR Vilayeti

Birinci Dünya Savaşı Öncesinde MA'MURETÜ'L-AZİZ (Elazığ) Vilayeti

HARİTA-8:

Birinci Dünya Savaşı döneminde, Karadeniz'den Akdeniz'e, Ermenilerin üzerinde hak ettiği topraklar (Tasarlanan Ermenistan)

I. Dünya Savaşı'nda, Rusların Güney'de son geldiği nokta:
Bitlis'in 10 km güneyinde bulunan Kevirê Qûl/Delikli Taş, 1910.

(Kaynak: *Bitlisname*)

Aşağıdaki fotoğraf, Fransa Kültür Bakanlığı Basın Bürosu arşivlerinden alınmıştır. Altında tarih olarak, 2 Şubat 1917, not olarak “Türk askerler tarafından esir alınan sivil Kürtler, kampa götürülmek üzere bekletilirken...” diye yazmaktadır. Fotoğrafa ait başka detay bulunmuyor. Muhtemelen, o sırada hâlâ Batı’ya sevk edilmeyi veya memleketlerine dönmeyi bekleyen Kürt mültecilerdir. (Kaynak: *Bitlisname*)

I. Dünya Savaşı’ndaki felaketin baş sorumlusu İttihat-Terakki’nin Üç Paşası
(*Boston’deki Ermeni Müzesi*, Fotoğraflayan: Celâl Temel)

Perpetrators of Genocide

Ismail Enver

Mehmet Talaat

Ahmet Cemal

In January 1913 three Young Turk leaders, Ismail Enver, Mehmet Talaat, and Ahmet Cemal, organize a military coup and seize dictatorial power. This triumvirate of ultranationalists adopts a radical strategy of solving the “Armenian Question” by annihilating the Armenians.

I. Dünya Savaşı'nda göç kabileleri

EK 6:

OSMANLICA-TÜRKÇE SÖZLÜK

ahd: söz verme, yemin
ahir: sonra
ahvâl: hâl, durum
akîm: sonuçsuz
ameliye: işlem, operasyon
anasır: unsurlar
aşâir: aşiretler, kabileler
asâkir: askerler
aşâir-i Ekrad: Kürt aşiretleri
avdet: geri dönme
azimet: gitme, niyetlenme
bahusus: hele, en çok
batın: kuşak, nesil
bedavet: göçebelik
bedhah: kötülük isteyen
behemehâl: derhal, mutlaka
beis: zarar, kötülük
bermutad: alışıldığı gibi
bervech: olduğu gibi, aynen
bidâyet: başlangıç
bil'ahire: sonra, sonradan
bil'cümle: hepsi
caiz: uygun
cedid: yeni
cehd: çaba
cevval: hareketli
darulharp: savaş alanı
delâlet: yol gösterme, öncülük
dersaadet: sadrazamlık, İstanbul
desise: hile, oyun

destur: izin
efrad: şahıslar, bireyler
efkâr-ı fâside: zararlı düşünce
ekalliyet: azınlık
Ekrad: Kürtler
elyevm: hâlâ, bu gün
emval-i metruke: sahipsiz mallar
esafil: sefil, perişan
etfal: çocuk
eytamhâne: yetimler yurdu
eşhas: şahıslar
filhâl: şu anda
filvâki: hakikatte
gayri mevkut: süreli olmayan
gayrı müfid: yararlı olmayan
gayri varid: akla gelmemiş
germi: sıcak
hâdim: yıkıcı
hafi: gizli
halâs: kurtuluş
haşiye: dipnot
heyat-ı bedavet: göçebelik yaş
heyeti murahhas: yetkili Heyet
hilaf: aykırı
hitam: son
hususat-ı salife: geçen konu
hükümrân: egemen
ibate: barındırma
iblağ: ulaştırma, tamamlama
ibtidâr: acilen başlama

icbar: mecbur, zorunlu
içtima: toplanma, toplantı
içtimaî: sosyal
ifrağ: çevirme, geğıştirme
ifsad: bozma
iğfal: aldatma
ihtilat: karşılıklı görüşme
ihtizâr: can çekişme
ihzar: hazır etme
ikdar: iş yapabilme gücü, erk
iktiza: lazım, gerekli
imrar: geçirmek
imtizaç: kaynaşma
inba: haber verme
inha: bildirme
inhizâm: yenileme
inkıraz: batma, dağılma
intaç: sonuçlandırma
intibah: uyanış
intihab: seçme, seçim
intişar: yayılma
irşad: yol gösterme, propaganda
istidat: alışkanlık
istihdaf: hedef alma
istizah: açıklama isteme
is'al: ulaştırma
işar: bildirme
itfa: bastırma
ittihad: birlik
ittihaz: sayma
kamûs: sözlük
karye: köy
kavanin: kanunlar
kesret: çokluk
keşide: çekme
kıyam: kalkışma, isyan

kuşad: oturma açma
kuva: güç
lâyemût: ölümsüz
layiha: tasarı, yasa tasarısı
ma'ada: başka
mabad: devam
mâbud: ibadet eden, tapan
mağfur: bağışlanmış
mahvel: havale etmek
makara: taşıma
mazbata: imzalı belge
meb'us: milletvekili
mekâre: yük hayvanı
memalik: memleket
menatik-ı harbiye: savaş bölgesi
menatik-ı iskaniye: yerleşim bölge
menba: kaynak
merbût: bağlı
merkum: adı geçen
mesail: mesele, sorun
meserret: sevinç, şenlik
meşayih: şeyhler
mevâ: yurt, yer
mevad: maddeler, gündem sırası
mezbûl: zayıf
mezkûr: adı geçen, anılan
mihrak: odak
muahede: antlaşma
muavenet: yardım
muarız: karşı gelen
mucib: icab eden, sebep
muğalata: demagoji
mufassalan: etraflıca
muhavere: karşılıklı konuşma
mukid: kayıtlı
mukim: yerleşik

muktezi: gerekli
murahhas: özel üye, delege
musanna: yapay, uydurma
mutassavır: düşünme
mutebera: şerefli
muvâcehe: yüzleşme
muvafilek: uygun
muzir: zararlı
müctemi: toplanan
müfid: faydalı
mülâhaza: üzerinde düşünme
mülâki: görüşme
mümesil: temsilci
münbaist: gönderilen
münharif: sapmış olan
müsellah: silahlı
müselmel: ardı ardına
müstear: takma
müsteid: anlayış
müstehtlik: tüketen
müşarnileyh: adı geçen
müteaddit: birçok kere
müteferrik: ayrılmış, dağınık
müteharrik: yakılan
mütekaid: emekli
mütekâsif: yoğunluklu
mütemayil: eğilimi olan
mütenevvi: çeşitli
mütesanid: dayanışmacı
müttehid: birleşik
nafi: faydalı
nâkisa: eksik
namütenahi: bitmez tükenmez
nazır: bakan
neşir: yayma
neyf: sürgün

nısf: yarım
nizamname: yönerge
pîşdâr: öncü
reaya: bağımlı halk
reft: gitme, gidiş
rical: erkekler
riyaset: başkanlık
ruesa: reisler, başkanlar
ruzname: gündem, defter
salah: düzeltme, iyileşme
salhürde: çok yaşlı
sâmi: âli, yüce
sanî: ikinci
savlet: saldırma
sefine: gemi
sene-i devriye: yıldönümü
serd: düzgün konuşma
seriyan: acilen
sernâme: mektup başlığı
suûbet: zorluk
sû-i zan: kötü niyet
sû-i tefsir: kötüye yorma
sû-i te'sir: kötü etki
sûret-i halliye: çözüm
şahika: zirve
şecaat: yiğitlik
şerik-i cürüm: suç ortağı
şübban: delikanlılar
tâdâd: saymak
tagayyur: değişme
tahassül: üreme
tahayyur: şaşma
tahrirat: resmi yazılar
takrir: sözlü söylem
takarrür: durma
talik: erteleme

tavzif: görevlendirme
tavzih: açıklama
teali: yükselme
teb'id: sürgün
teccedûd: yenilik
tecerrûd: arınma
tecviz: izin verme
tecziye: cezalandırma
tedennî: aşağı düşme
tefrik: ayırma
tefviz: dağıtım
tehâlûk: çok isteme
tehcir: sürgün
tekasûf: yoğunluk
tekevvün: var olma, oluşma
temdin: medenileşme
temsîl: asimilasyon
tensip: araştırma
tenvir: bilgi
terakki: ilerleme
tesviye: ödeme
teşri: konuyla ilgili
tevfik: başarma
tevfikan: uygun olarak
tevzi: açıklama
uhuvvet: birlik, eşitlik
umde: ilke, prensip
umûr: işler
vahdet: birlik
vakanüfis: resmi tarihçi
varidat: gelen para, gelir
vehamet: tehlike
vürud: Gelme, yetişme
vûkelâ: vekiller, bakanlar
vûsul: bir yere ulaşma
yed: kuvvet, güç

ye's: ümitsizlik
yevm: bir gün
zahir: destekleyici
zat-ı fehimane: sadrazam
zeval: sona erme
zeyil: ek
zındıka: dinsizlik
zübde: özet

Ek Bilgiler:

Teşrinievvel: Ekim
Teşrinisani: Kasım
Kânunuevvel: Aralık
Kânunusani: Ocak
Ma'muretü'l-aziz: Elâzığ
Hısnımansur: Adıyaman
Hûdavendigâr: Bursa
Karahisar-i sahip: Afyonkarahisar
Canik: Samsun
Karesi: Balıkesir
Menteşe: Muğla
Teke: Antalya
Zor: Suriye'de Deyri Zor kenti
Vilayât-ı Müstahlasa: Erzurum, Bit-
lis, Van ve Trabzon

A) KİTAPLAR

- Abdulla, Nejat, *İmparatorluk, Sınır ve Aşiret*, Avesta Yayınları, Kürdistan ve 1843-1932 Türk-Fars Sınır Çatışması, 2009
- Ahmad, Feroz, *İttihat-Terakki, 1908-1914*, Kaynak Yayınları, 2017
- Ahmad, Kemal Mazhar, *Birinci Dünya Savaşı Yıllarında KÜRDİSTAN*, Berhem Yayınları-1992 ve İstanbul: Doz Yayınları-1996.
- Ahmet İzzet Paşa, *İstiklâl Harbi'nin Gerçekleri*, FERYADIM, Cilt: I-II, Timaş Yayınları, 2017.
- Akçam, Taner, *'ERMENİ MESELESİ HALLOLUNMUŞTUR'*, *Osmanlı Belgelerine Göre Savaş Yıllarında Ermenilere Yönelik Politikalar*, İletişim Yayınları, 2008.
- Aksu, Cumali, "Türkiye'nin Kürt Sorununun Kökenleri (1908-1923 Dönemi)", Yüksek Lisans Tezi, Bilkent Üniversitesi Yayını, 2012.
- Akşin, Sina, *100 Soruda Jön Türkler ve İttihat ve Terakki*, Gerçek Yayınevi, 1980.
- Alakom, Rohat, *Orta Anadolu Kürtleri*, Evrensel Yayınları, 2007 .
- Alan, Ahmet, *Hetawî Kurd (1913-1914)*, Avesta Yayınları, 2017.
- Amedi, Botan, *Kürtler ve Kürdistan Tarihi*, Fırat-Dicle Yayınları, 1991 .
- Arfa, Hassan, *KÜRTLER-Tarih ve Politika*, Avesta Yayınları, 2006.
- Aslanova, Sevilya, *20. Yüzyılın Başında Rusya'nın Osmanlı Politikası (1903-1917)*, İlkim Ozan Yayınları, 2011.
- Atatürk, M. K. *Atatürk'ün Bütün Eserleri*, Cilt: 2 (1915-1919), Kaynak Yayınları, 1999 .
- Aydemir, Ş. Süreyya, *Suyu Arayan Adam*, Remzi Kitapevi, 1971.
- Aydın, Erdoğan, *Osmanlı'nın Son Savaşı*, Kırmızı Yayınları, 2012.
- Aydın, Nusret, *Ermeni Tehciri'nin 100. Yılında Sözlü Tarihten Gerçeğe DİYARBEKİR*, Roşna Yayınları, 2016.
- Bahar, İlhan, *Teşkilât-ı Mahsusa, MİT ve İstihbarat Örgütleri*, Kamer Yayınları, 2017.
- Bajalan, Djene Rhys, *JÖN KÜRTLER, Birinci Dünya Savaşı'ndan Önce Kürt Hareketi (1898-1914)*, Avesta Yayınları, 2010.

- Bardakçı, Murat, *Talat Paşa'nın Evrak-ı Metrukesi*, Everest Yayınları, 2009 .
- Bardakçı, Murat, *İTTİHATÇININ SANDIĞI*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.
- Bardakçı, Murat, *Hafız Hakkı Paşa'nın Sarıkamış Günlüğü*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2014.
- Bayrak, Mehmet, *KÜRDOLOJİ BELGELERİ*, Özge Yayıncılık, 2004.
- Bedirhan, Abdurrezak, *Otobiyografya*, Pêrî Yayınları, 2000.
- Bedirhan, Süreyya (Bletch Chiguh) , *Kürt Sorunu, Kökeni ve Nedenleri*, Avesta Yayınları, 2009.
- Bedirhan, Celadet Ali, *Bir Kürt Aydınından Mustafa Kemal'e Mektup*, İstanbul: Doz Yayınları, 1992.
- Bell, Gertrude L., *MEZOPOTAMYA'DA 1915-1920 Sivil Yönetimi*, Yaba Yayınları, 2004.
- Beşikçi, İsmail, *Kürtlerin Mecburi İskânı, Bilim Yöntemi, Türkiye'deki Uygulamalar I*, Komal Yayınları 1977-Yurt Yayınları, 1991.
- Beşikçi, İsmail, *Kürdistan'da Emperyalist Bölüşüm-I*, Yurt Yayınları, 1992.
- Biçer, Bekir, *Kürt Tarihinin Kaynakları ve Kürdoloji Çalışmaları*, Çizgi Kitapevi, 2017.
- Biçer, Bekir, Sultan Abdülhamid'in Kürt Politikası, *Tarih Okulu Dergisi*, 2016.
- Bingöl, Nevzat, *Bitlis İsyanı ve Şeyh Selim*, Do Yayınları 2013
- Bozarslan, Hamit, *Türkiye Tarihi*, İletişim Yayınları, 2015.
- Bozkurt, Serhat, "Bir Toplumsal Mühendislik Kurumu Olarak "AŞAİR VE MUHÂCİRİN MÜDÜRİYYET-İ UMÛMİYESİ", Yüksek Lisans Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi Yayını, 2013.
- Bruinessen, M. Van, *Ağa, Şeyh, Devlet*, İletişim Yayınları, 1992.
- Cegerxwîn, *Hayat Hikâyem*, Evrensel Yayıncılık, 2003.
- Celil, Celilê, *Kürt Aydınlanması*, Avesta Yayınları, 2000.
- Cemal Paşa, 1913-1922, *ANILARIM*, Paraf Yayınları, 2010.
- Cemilpaşa, Ekrem, *Muhtasar Hayatım*, Beybun Yayınları, 1992.
- Cemilpaşa, Kadri (Zinar Silopi), *DOZA KÜRDİSTAN (KÜRDİSTAN DAVASI)*, Kürt Milletinin 60 Seneden Beri Esaretten Kurtuluş Savaşı Hatıratı, Banever 2567 Kürdi-Nisan, Etewr Basım, 1969.
- Cemilpaşa, Kadri (Zinar Silopi), *DOZA KÜRDİSTAN (KÜRDİSTAN DAVASI)*, Özge Yayınları, 1991.

- Cırık, Bülent, *Üç Devirde Bir Kürt Aşiret Reisi HACI MUSA BEY*, Değişim Yayınları, 2015.
- Cibo, Nezirê, *Kürt Tarihinde GARZAN VE PENCİNARİLER*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, 2016.
- Çakmak, Maraşal Fevzi, *Birinci Dünya Savaşı'nda Doğu Cephesi Harekâtı*, Genelkurmay ATASE Yayınları, 2005.
- Çalışlar, İzzeddin, *ON YILLIK SAVAŞ Org. İzzeddin Çalışların Not Defterlerinden Balkan, Birinci Dünya ve İstiklal Savaşları*, İş Bankası Yayınları, 2009.
- Çerçioğlu, Hasan, *Mamadali*, Gece Kitaplığı, 2018.
- Çilingir, Tamer, *PONTOS GERÇEĞİ, 1914-1923 Yılları Arasında Karadeniz'de Yaşananlar*, Belge Yayınları, 2016.
- Çolak, Mustafa, *Birinci Dünya Savaşı'nda Sarıkamış Felaketinden Sonra Doğu ve Orta Karadeniz Bölgesi*, Mavi Yayıncılık, 2008.
- Dahoodi, Z. El, *KÜRTLER-Tarih, Kültür, Yaşam Mücadelesi*, Deng Yayınları, 1995.
- Demirer, Hüseyin, *HA WER DELAL, Emînê Perîxanê'nın Hayatı*, Avesta Yayınları, 2008.
- Dersimi, Vet. Dr. M. Nuri, *Kürdistan Tarihinde Dersim*, Dilan Yayınları, 1992.
- Dersimi, Vet. Dr. M. Nuri, *HATIRATIM-Dersim ve Kürt Milli Mücadelesi*, Özge Yayınları, 1992.
- Dersimi, Vet. Dr. M. Nuri, *HATIRATIM-Dersim'den Halep'e Bir Muhaliğin Yaşamı (1892-1973)*, Dam Yayınları, 2014.
- Dinç, Namık Kemal-Çelik, Adnan, *Yüz Yıllık Ah! Toplumsal Hafızanın İzinde, 1915 DİYARBEKİR*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, 2015.
- Doktor Friç (Habil Âdem), *Kürdler, Tarihi ve İçtimai Tedkikat*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2014.
- Dündar, Fuat, *Modern Türkiye'nin Şifresi, İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği (1913-1918)*, İletişim Yayınları, 2015.
- Dündar, Fuat, *İttihat ve Terakki'nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*, İletişim Yayınları, 2002.
- Erbil, Pervin, *ZAGROS'UN ÖTESİNE, Zamana Yayılmış Kürt Tehcir Gerçeği*, Pêrî Yayınları, 2016.
- Fırat, Mehmet Şerif, *Doğu İlleri ve Varto Tarihi*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınevi, 1961.

- Gaunt, David, *KATLIAMLAR DİRENİŞ KORUYUCULAR, 1. Dünya Savaşında Doğu Anadolu 'da Müslüman-Hıristiyan İlişkileri*, Belge Yayınları, 2016.
- Göldaş, İsmail, *Kürdistan Teali Cemiyeti*, İstanbul: Doz Yayınları, 1991.
- Gust, Wolfgang, *Ermeni Soykırımı 1915-16*, Alman Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşiv Belgeleri, Belge Yayınları, 2012.
- Gürün, Kamuran, *Ermeni Dosyası*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1983.
- Hakan, Sinan, *Türkiye Kurulurken Kürtler (1916-1920)*, İletişim Yayınları, 2013.
- Hallaçoğlu, Yusuf, *Türkiye 'nin Derin Kökleri OSMANLI KİMLİĞİ VE AŞİRETLER*, Babil Kültür Yayınları, 2010.
- Halfin, 19. Yüzyılda Kürdistan Üzerine Mücadeleler, Komal Yayınları, 1976 ve 1992.
- Hanioglu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Örgüt Olarak OSMANLI İTTİHAD VE TERAKKİ CEMİYETİ (1889-1902)*, İletişim Yayınları, 1985.
- Hanioglu, M. Şükrü, *Bir Siyasal Düşünür Olarak DOKTOR ABDULLAH CEVDET ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, 1981.
- Hay, W. R., *Kürdistan 'da İki Yıl*, Avesta Yayınları, 2005.
- Hür, Ayşe, *Kürtlerin Öteki Tarihi*, Literatür Yayınları, 2017.
- İlter, Aziz Samih, *Birinci Dünya Savaşı 'nda Kafkas Cephesi Hatıraları*, Genelkurmay ATESE Yayınları, 2007.
- İpek, Nedim, *İmparatorluktan Ulus Devlete GÖÇLER*, Serander Yayınları, 2006.
- İpek, Nedim, *Rumeli 'den Anadolu 'ya Türk Göçleri (1877-1890)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994.
- İpek, Nedim “Birinci Dünya Savaşı Esnasında Karadeniz ve Doğu Anadolu 'da Cereyan Eden Göçler”, 19 Mayıs ve Milli Mücadele Sempozyumu, 1994.
- İzady, M. R., *Bir El Kitabı, KÜRTLER*, İstanbul: Doz Yayınları, 2004.
- Jonathan, C. Randal, *Bunca Bilgiden Sonra Ne Bağışlaması*, Avesta Yayınları, 2001.
- Jongerden, Joost. *Türkiye 'de İskân Sorunu ve Kürtler: Modernite, Savaş ve Mekân Politikaları Üzerine Bir Çözümleme*, Vate Yayınevi, 2005.
- Joseph Romiankowski, *Osmanlı İmparatorluğu 'nun Çöküşü, 1914-1918, 1. Dünya Savaşı*, Kayıhan Yayınları, 1995.

- Jwaideh, Wadie, *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihi, Kökenleri ve Gelişimi*, İletişim Yayınları, 2014.
- Karabekir, Kazım, *Kürt Meselesi*, Emre Yayınları, 2004.
- Karademir, Nihat, *Osmanlı'nın Son Yüzyılında KÜRTLER, Modernleşme, Merkezîyetçilik ve İsyan*, Nûbihar Yayınları, 2017.
- Karademir, Nihat, *Sultan Abdülhamid ve Kürtler*, Nûbihar Yayınları, 2016.
- Karpat, Kemal H., *Osmanlı Nüfusu (1830-1914), Demografik ve Sosyal Özellikleri*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2003.
- Karpat, Kemal, *Osmanlı'dan Günümüze Asker ve Siyaset*, Timaş Yayınları, 2010.
- Kaya, Erol, *Birinci Dünya Savaşı ve Milli Mücadele'de TÜRK MÜLTECİLER*, Ebabil Yayınları, 2007.
- Kêvokian, R.H. & Paboudjian, P. B., *1915 Öncesinde Osmanlı İmparatorluğunda Ermeniler*, Aras Yayınları, 2012.
- Kieser, Hans-Lukas, *Iskalanmış Barış, Doğu Vilayetlerinde Misyonerlik, Etnik Kimlik ve Devlet (1839-1938)*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, 2013.
- Kieser, Hans-Lukas, *Türklüğe İhtida: 1870-1939 İsviçre'sinde Yeni Türkiye'nin Öncüleri*, Çev. Atilla Dirim, İletişim Yayınları, 2008.
- Koçak, Cemil, *Geçmiş İtinayla Temizlenir*, İletişim Yayınları, 2010.
- Koloğlu, Orhan, *Üç İttihatçı Arap, Kürt, Arnavut Milliyetçilikleri ve İttihat-Terakki*, Kırmızıkeci Yayınları, 2011.
- Köprülü, Şerif (İlden), *Sarıkamış Kuşatma Manevrası ve Meydan Savaşı, Türkiye İŞ Bankası Yayınları*, 2017.
- Köse, Osman, *Geçmişten Günümüze GÖÇ (3 Cilt)*, Canik Belediyesi Yayınları, 2017.
- Kuntman, Mehmet Ali, *Tabur Tabibi Derviş Bey, Tabip Binbaşı Mehmet Derviş Kuntman'ın Harp Hatıraları*, Paraf Yayınları, 2011.
- Künzler, Jacob, *Kan ve Gözyaşları Ülkesinde, Dünya Savaşı Sırasında Mezopotamya'da Yaşananlar (1914-1918)*, Belge Yayınları, 2012.
- Kutschera, Chris, *Kürt Ulusal Hareketi*, Avesta Yayınları, 2001.
- Kutschera, Chris, *Resmi Tarihte Kürtler*, Özgür Üniversite Yayınları, 2009.
- Kutlay, Naci, *İttihat Terakki ve Kürtler*, Koral-Fırat Yayınları, 1991.
- Kürt Muhammed Ali, *Enver Paşa'nın Ortadoğu Seyahati*, Doğu Kütüphanesi, 2007.

- Lazarev, M. S., *Emperyalizm ve Kürt Sorunu (1917-1923)*, Özge Yayınları, 1989.
- Laizer, Sheri, *Ateş Altındaki Kürdistan*, İstanbul: Doz Yayınları, 1992.
- Liman Von Sanders, *Türkiye'de Beş Sene*, Yeditepe Yayınevi, 2006.
- Malmîsanij, M., *Kürt Talebe Hêvî Cemiyeti (1912-1922)*, Avesta Yayınları, 2002.
- Malmîsanij, M., *Diyarbakırlı Cemilpaşazâdeler ve Kürt Milliyetçiliği*, Avesta Yayınları, 2004.
- Malmîsanij, 20. *Yüzyılın Başında DİYARBEKİR'DE KÜRT ULUSÇULUĞU (1900-1920)*, Vate Yayınları, 2010.
- Maraşlı, Recep, *Ermeni Ulusal Demokratik Hareketi ve 1915 Soykırımı*, Pêri Yayınları, 2008.
- Marttin, Volkan, *Bir Osmanlı Kurumunun (Aşair ve Muhacirîn Müdüriyeti Umumiyesi) Adı ve Etkinliği Üzerine*, Uluslararası Avrasya Dergisi, Cilt 2, 2011.
- McCarthy, Justin, *ÖLÜM VE SÜRGÜN Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kırımı (1821-1922)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Meriç, Cemil, Ziya Gökalp, *Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, Sebil Yayınları, 1990.
- Mevlânzâde Rifat, *Sürgün Hatıralarım*, Avesta Yayınları, 2009.
- Mihotuli, Selahattin, *Arya Uygarlığından Kürtlere*, Koral Yayınları, 1992.
- Minorski, Viladimir, *Kürtler*, Komal Yayınları, 1977.
- Minorski -Bois-Kenzie, *Kürtler ve Kürdistan*, İstanbul: Doz Yayınları, 1996.
- Mithat, Ali Haydar, *Hatıralarım 1872-1946*, Akçit Yayınları, 1946.
- Mugerditchian, Ester Thomas, *Ermenilerin Kaleminden KÜRTLEŞEN ERMENİLER*, Tarih ve Kuram Yayınları, 2016.
- Mühlman, Carl, *İmparatorluğun Sonu 1914, Osmanlı Savaşa Neden Nasıl Girdi?* Timaş Yayınları, 2014
- Nikitin, Bazil, *Kürtler* (Cilt 1-2), Deng Yayınları, 1991.
- Nikolski, *Sarıkamış Harekâtı (12-24 Aralık 1914)*, Genelkurmay Başkanlığı Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, 1990.
- Nogales, Rafael de, *Osmanlı Ordusunda Dört Yıl (1915-1919)*, Yaba Yayınları, 2016.
- Onaran, Nevzat, *Ermeniler, Rumlar ve Kürtler, TÜRK NÜFUS MÜHEN-DİSLİĞİ (1914-1940)*, Kor Kitap, 2017.

- Olson, Robert, *Kürt Milliyetçiliğinin Kaynakları ve Şeyh Said İsyanı (1880-1925)*, Özge Yayınları, 1992.
- Ögün, Tuncay, *Unutulmuş Bir Göç Tragedisi, VİLÂYAT-I ŞARKİYE MÜLTECİLERİ (1915-1923)*, Babil Yayıncılık, 2004.
- Önal, Ahmet, *Devşirmeler ve Devletsizler*, Pêri Yayınları, 2018.
- Özakıncı, Cengiz, *Türkiye 'nin Siyasi İntiharı, 'Yeni Osmanlı' Tuzacı*, Nuhun Gemisi Yayınları, 2016.
- Özoğlu, Hakan, *Osmanlı Devleti ve Kürt Milliyetçiliği*, Kitap Yayınevi, 2009.
- Parlar, Suat, *TÜRKLER VE KÜRTLER, Ortadoğu'da İktidar ve İsyan Gelenekleri*, Bağdat Yayınları, 2005.
- Parlar, Suat, *Osmanlı'dan Günümüze Gizli Devlet*, Mephisto Yayıncılık, 2005.
- Perinçek, Mehmet, *Rus Devlet Arşivlerinde 100 Belgede Ermeni Meselesi*, Doğan Kitap, 2007.
- Rambout, Lucien, *Kürdistan (1918-1946)*, Komal Yayınları, 1978.
- Rawlinson, Alfred, *Ortadoğu Hatıraları*, T-K Yayınları, 2016.
- Reynolds, Michael, *Çatırdayan İmparatorluklar, Osmanlı-Rus Çatışması, 1908-1918*, Çev. Yücel Aşıkoğlu, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2016.
- Rogan, Eugene, *OSMANLI'NIN ÇÖKÜŞÜ, Ortadoğu'da Büyük Savaş (1914-1920)*, İletişim Yayınları, 2017.
- Romano, David, *Kürt Dirilişi*, Vate Yayınları, 2010.
- Sabis, Ali İhsan, *Harp Hatıralarım-Birinci Dünya Harbi*, 3.Cilt, Nehir Yayınları, 1990.
- Safrastian, Arshak, *Kurd û Kurdistan*, Avesta Yayınları, 2007.
- Sasuni, Garo, *Kürt Ulus Hareketleri ve 15. Yüzyıldan Günümüze Kürt-Ermeni İlişkileri*, Med Yayınları, 1992.
- Serdi, Hasan Hişyar, *Görüş ve Anılarım*, Med Yayınları, 1994.
- Sılan, Necmettin Sahir, *II. Meşrutiyet ve Sonrası Hatıralarım*, DBY Yayınları, 2010.
- Sönmez, Prof. Dr. Bingür-Yıldız, Reyhan, *Ateşe Dönen Dünya SARIKAMIŞ*, İkarus Yayınları, 2007.
- Sultan Abdülhamid, *Siyasi Hatıralarım*, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1975 (3).
- Süphandağ, Kemal, *Büyük Osmanlı Entrikası, HAMİDİYE HAYATLARI*, Komal Yayınları, 2006.

- Süphandağ, Kemal, *Hamidiye Alayları, Ağrı Kürt Direnişi ve Zilan Katliamı*, Pêrî Yayınları, 2012.
- Talat Paşa, *Hatıralar*, Yenigün Haber Ajansı, 1998.
- Tansu, Samih Nafiz, *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, İnkılâp Kitapevi, 2003.
- Tekin, Bülent, *Kürt Sorunu ve Sayılmayan İsyanlar (1514-1919)*, Dara Yayınları, 2013.
- Temel, Celâl, *1918-1923 MONDROS'TAN LOZAN'A KÜRTLER, Kürtlerin Aldanma ve Aldatılma Yılları*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, 2017.
- Temel, Mihemed Seîd, *EŞİRA REŞKOTAN*, Eşîreke Nandar-Warê Dengbêjan, Nûbihar Yayınları, 2016.
- Ternon, Yves, *MARDÎN 1915, Bir Yıkımın Patolojik Anatomisi*, Belge Yayınları, 2013.
- Tekir, Süleyman, “Birinci Dünya Savaşı’nda Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz Rus İşgal Bölgelerinden Yapılan Göçler”, *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 2016 Bahar.
- Tezer, Şükrü, *Atatürk’ün Hatıra Defteri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995.
- Tunaya, Prof. Dr. Tarık Zafer, *Hürriyet’in İlânı, İkinci Meşrutiyetin Siyasî Hayatına Bakışlar*, Arba Yayınları, 1960.
- Tunaya, Prof. Dr. Tarık Zafer, *Türkiye’de Siyasal Partiler*, Cilt-I, İkinci Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, 1988.
- Türkmen, Dr. Zekerîya, *Vilayât-ı Şarkîye Islahat Müfettişliği, 1913-1914*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006.
- Ulugana, Sedat, *Tarih İçinde Konya’daki Kürtler*, Pêrî Yayınları, 2015.
- Uriel Heyd, ZİYA GÖKALP *Türk Milliyetçiliğinin Temelleri*, Sebil Yayınevi, 1980.
- Üngör, Uğur Ümit, *Modern Türkiye’nin İnşası, Doğu Anadolu’da Ulus, Devlet ve Şiddet (1913-1950)*, İletişim Yayınları, 2016.
- Ünlü, Barış, *TÜRK LÜK SÖZLEŞMESİ, Oluşumu, İşleyişi ve Krizi*, Dipnot Yayınları, 2018.
- Vali, Abbas, *Kürt Milliyetçiliğinin Kökenleri*, Avesta Yayınları, 2005.
- Veroj, Seîd, *Mevlanzâde Rıfat û Rojnameya Serbestî*, İsmail Beşikçi Vakfı Yayınları, 2017.
- Yağcıoğlu, Eşref, *İttihat ve Terakki’nin Son Yılları*, Nehir Yayınları, 1992.
- Yalçın, Hüseyin Cahit, *Talat Paşa’nın Hatıraları*, Yenigün Haber Ajansı, 1998.

- Yardımcı, Mehmet, *6000 Yıllık KÜRT DİRENİŞ TARİHİ*, Karahan Yayınları, 2012.
- Yavi, Ersal, *Emperyalizm Kıskaçında TÜRKLER, ERMENİLER, KÜRTLER*, Yazıcı Yayınları, 2003.
- Yıldırım, H. İbrahim, *SARIKAMIŞ 1915*, Kamer Yayınları, 2018.
- Yıldız, Hasan, *20. Yüzyılın Başında, KÜRT SİYASASI VE MODERNİZM*, İstanbul: Doz Yayınları, 2000.
- Zeki, M. Emin, *Kürtler ve KÜRDİSTAN TARİHİ*, Nûbihar Yayıncılık, 2013.
- Ziya Şakir, *Yakın Tarihin Üç Büyük Adamı, Talat-Enver-Cemal Paşalar*, Akıl-Fikir Yayınları, 2011

KOMİSYONLAR TARAFINDAN YAZILAN KİTAPLAR

- *Dünya Savaşı ve 20. Yüzyıl*, Türkiye İş Bankası Yayınları, 2012
- *Hınkerê Zimanê Kurdî* (1919 Kürt HÊVÎ Cemiyeti Yayını), Osmanlı Kaynaklarında Kürtler Çalışma Grubu, BGST Yayınları, 2008.
- *İslam Ansiklopedisi*
- *Kürt Tarihi*, Avesta Yayınları, 2015.
- *Modern Türkiye'de Siyasi Düşünce*, Cilt-1, Tanzimat ve Meşrutiyet'in Birikimi, İletişim Yayınları, 2009.
- *Osmanlı Belgelerinde KAFKAS GÖÇLERİ*, Cilt: I-II, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, 2012.
- *Osmanlı Kürdistanı*, Osmanlı Kaynaklarında Kürtler Çalışma Grubu, BGST Yayınları, 2011
- *Osmanlı Devletinde Yenilenme Hareketleri (1876-1918)*, Anadolu Üniversitesi, 2013
- *Resmi Tarih Tartışmaları* (10 cilt), 2007-2010, Özgür Üniversite Yayınları
- *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, İletişim Yayınları, 1985.
- *Yeni ve Yakın Çağda KÜRT SİYASET TARİHİ*, Pêrî Yayınları, 1998

B) SÜRELİ YAYINLAR

- *Jin* dergisi (1918-1919)
- *Serbesti* gazetesi (1908-1909 ve 1919-1920)
- *Kürdistan* dergisi (1919-1920)
- *Kurd Teavun ve Terakki* gazetesi (1908-1909)
- *Peyman* gazetesi (1909)
- *Rojî Kurd* dergisi (1913)
- *Hetawî Kurd* dergisi (1913-1914)
- *Takvîm-i Vekâyi* gazetesi (Dönemin resmi devlet gazetesi)
- *Tasvir-i Efkar* gazetesi (Meşrutiyet ve mütareke dönemi)
- *Tanin* gazetesi (Meşrutiyet ve mütareke dönemi)
- *Yenigün* gazetesi (Meşrutiyet ve mütareke dönemi)
- *İkdam* gazetesi (Meşrutiyet ve mütareke dönemi)
- *Serbesti* dergisi (2000-2008)
- *BİR* dergisi (2002-2018)
- *Kovara Bîrnebûn* (1997-2017)
- *Tarih Dergi* (2017-2018)
- *Tarih ve Toplum* dergisi (1984- 2005)
- *Derin Tarih* dergisi (2014-2019)
- *Kürt Tarihi* dergisi (2013-2019)

C) ARŞİV VE DOKÜMANTASYONLAR

- **BOA:** Başbakanlık Osmanlı Arşivi
- **BCA:** Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
- **MMZC:** Meclis-i Mebusan Zabıt Ceridesi
- **MAZC:** Meclis-i Ayan Zabıt Ceridesi
- **TBMM-GZC:** Türkiye Büyük Millet Meclisi Gizli Celse Zabıtları
- **Gertrude Bell Arşivi:** www.gerty.ncl.ac.uk
- Lozan Antlaşması Tutanakları

D) İNTERNET SİTELERİ

- www.agandakurd.com
- www.aknews.com
- www.arsivakurd.org
- www.awestakurd.net
- www.basnews.com
- www.bazekurdistan.com
- www.belgelerlegercektarih.wordpress.com
- www.bgst.org
- www.bijwenkurd.com
- www.birlikstrateji.com
- www.bitlisname.com
- www.casiye.cc
- www.devletarsivleri.gov.tr
- www.dirokakurdistan.com
- www.dogruhaber.com.tr
- www.gelawej.com
- www.gomanweb.org
- www.google.com
- www.hyetert.org
- www.institutkurd.com
- www.kovarabir.com
- www.kurdinfo.com
- www.kurdistan24.net
- www.kurdistan-news.net
- www.kurdistan-post.com
- www.kurdistantime.com
- www.kurdistan-pres.org
- www.kurttarihidergisi.org
- www.lekolin.org
- www.medyakurdi.com

- www.mezopotamya.gen.tr
- www.nasname.com
- www.navkurd.eu
- www.nerinaazad.org
- www.netewe.com
- mwww.netkurd.com
- www.newroz.com.tr
- www.ozgurpolitika.org
- www.pen-kurd.org
- www.peyamaazadi.org
- www.peyamakurd.com
- www.repairfuture.net
- www.rizgari.com
- www.rojhilat.com
- www.rojawelat.net
- www.rupelanu.com
- www.semskiasireti.com
- www.serbesti.net
- www.tarihgazetesi.net
- www.tigrishaber.com
- www.uludagsozluk.com
- www.welatperwer.com
- www.xenberinkurd.com
- www.zanenstitu.org
- www.zazaki.net
- www.zernews.com.tr
- ararat-welat.blogspot.com.tr
- malperenkurdi.blogspot.com
- politikart1.blogspot.com
- Kurdistan.blogspot.com.tr
- Kurd-tarihi.blog

KİŞİ ADLARI İNDEKSİ (DİZİNİ)

II. Abdülhamid 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11,
18, 19, 20, 21, 22, 24, 25,
26, 27, 28, 29, 30, 31, 32,
33, 36, 37, 39, 52, 53, 54,
58, 79, 81, 116, 117, 118,
327, 330, 332, 351, 365,
378, 384, 392, 404, 439

II. Mahmud 2, 8, 116

A

Abbasoğlu, Doğan Barış 316

A. Atanasyan 217, 218

Abdullah 84, 85

Abdulla, Nejat 433

Abdullah Cevdet (1869-1932) 12,
14, 16, 18, 19, 343, 393, 394

Abdullah Sadi 15

Abdurrahman Bedirhan (1868-
1936) 15, 21, 31

Abdurrahman Efendi 370

Abdurrezak Bedirhan (1864-1936)
15, 38, 41, 43, 48, 49, 69,
79, 80, 81, 82, 83, 140, 196,
197, 202, 257, 359, 385, 434

Abdülmecid (Sultan) 328

Abdülmecid Bey (Sibkanlı) 69, 196,
219, 255, 256, 303

Abidin Nesimi 135

A. Emin Yalman 213

Ahmed 360, 379

Ahmedê Zero 84

Ahmed Fazlı 29

Ahmed Said 198, 199, 200

Ahmed Samim 394

Ahmet 85

Ahmet Ağaoğlu (1869-1933) 23

Ahmet Alan 16, 433

Ahmet Başustaoğlu 96, 106

Ahmet Cemil Paşa 67

Ahmet Efiloğlu 212

Ahmet İzzet Paşa (1864-1937) 57,
74, 164, 165, 180, 187, 242,
243, 262, 263, 433

Ahmet Muhtar Paşa 29, 33

Ahmet Nedim Bey 212

Ahmet Niyazi 25

Ahmet Ramiz (1878-1940) 13, 14,
32

Ahmet Reşit Bey 29

Ahmet Rıza (1858-1930) 19, 20,
21, 28

Ahmet Tevfik Paşa 36, 243, 244

Akçam, Taner 163, 166, 168, 176,
178, 324, 433

Aksu, Cumali 433

Akşin, Sina 433

Albay Muhlis 60

Albay Naci 402

Alexsander İvonoviç 142

Ali Ağa (Azizoğlu) 265

Ali Fuad (Cebesoy) 21, 100, 264

Ali Haydar (Mutasarrıf) 200, 201

Ali Kemal 362
Ali Suat Bey 123, 248, 309
Ali Şamil 80
Alişan Akpınar 316
Ali Şefik 19
Amedi, Botan 433
Apê Usiv 105
Aram Paşa (Manukyan) 77, 159
Ara Sarafian 331, 351
Arif Bey 77
Arif Pirinççioğlu 26
Arslan, Erkan, XIV, 30
Arslan, Ruşen XIV
Arşaroni Efendi 118, 333
Arşavir 352
Arusanlı Hasan Ağa 48
Arvasîzade Mehmed Şefik 402
Askerov Gajar 219
Aslan, İbrahim 72, 232
Asum (Sefir) 156
Aslanova, Sevilya 433
Atranik Çelebyan (Atranik Paşa),
141
Atranik Ozanyan (1865-1927) 151
Aydın, Erdoğan XIV, 89, 433
Aydın, Nusret 67, 76, 311, 433
Aydın, Osman 316
Aziz Samih (İlter) 105, 436
Azmi Bey 362
Azmi Süslü 142

B

Babanzâde Abdurrahman Paşa 3
Babanzâde Abdülaziz 396
Babanzâde Ahmed Naim (1872-
1934) 32
Babanzâde Aziz Bey 12, 402
Babanzâde Hikmet 32

Babanzâde İsmail Hakkı (1874-
1913) 12, 16, 31, 32
Babanzâde Recai Nüzhet 16
Baha Sait 126, 127, 134, 362
Bahar, İlhan 433
Bajalan, Djene Rhys 433
Bardakçı, Murat, 98, 205, 206, 434
Bayrak, Mehmet 434
Bazil Nikitin 17, 142, 213, 313,
381, 438
Bedirhan Bey 3, 5, 13, 68, 79, 159,
328
Bedirhani Osman Paşa 31
Bediüzzaman Said-i Kürdî 8, 14,
32, 39, 40, 70, 348, 349
Bedrettin Ağa 74
Besim (Bedirhan) 67
Beşikçi, İsmail XIV, 129, 130, 137,
434
Biro Heski Telli 73
Biçer, Bekir 434
Binbaşı Stange 95
Binbaşı Şakir 344
Bingöl, Nevzat 40, 44, 48, 434
Bişarê Çeto 39, 65, 71, 79
Bogos Nubar 346, 402
Boris Şahovski 141
Bozarslan, Hamit 18, 24, 27, 28,
434
Bozarslan, M. Emin 280
Bozkurt, Serhat 122, 131, 134, 177,
186, 209, 247, 251, 316, 320
Bruinessen, M. Van 433

C

Cahit Öz (Xalê Cano) 76
Cangir Ağa 48, 82
Cavit Bey 369

Cegerxwîn 39, 84, 85, 226, 227,
304, 385, 434
Celadet Ali Bedirhan (1895-1951)
24, 14, 25, 213, 222, 226,
263, 264, 288, 290, 302, 314,
434
Celal Başer 73
Celâl Derviş 336
Celaledin Arif 248
Celilê Celil 13, 15, 45, 46, 80, 312,
316, 345, 434
Cemal Azmi 34, 404
Cemalettin Efendi 86
Cemal Paşa 34, 36, 55, 56, 68, 92,
185, 210, 229, 404, 409,
434, 441
Cemal Süreyya 109
Cemil Bey 77
Cemilê Çeto 71, 82, 264, 266
Cemil Paşa 68
Cemilpaşazâde Adil Bey 369
Cerrahizade Zeki 16
Cevat Bey 305
Cevdet Bey (Vali) 94, 154, 156,
157, 335, 337
Cırık, Bülent 435
Cibranlı Halid Bey 70
Constantin Goüllkevitch 334
Curzon 404

Ç
Çağlayan, Ercan 272, 273
Çakmak, Fevzi 86, 92, 95, 102, 103,
148, 155, 435
Çalışlar, İzzettin 223, 228, 265, 435
Çelik, Adnan 76, 435
Çerçioğlu, Hasan 435
Çetinoğlu, Sait 324, 325, 336, 352

Çilingir, Tamer 435
Çerkez Ahmet 154, 155
Çerkez Ethem 154
Çolak, Mustafa 95, 103, 104, 435
Çürüksulu Ahmed 28

D

Dahoodi, Z. El 435
Damat Ferit Paşa 29, 30, 31, 210,
243, 244, 268, 286, 289,
291, 296, 297
Davut Telli 260, 261
Değertekin, Halil 235, 322, 323
Demir, Abdurrahman 232
Demirer, Hüseyin 71, 72, 232, 233,
345, 435
Dersimi, M. Nuri 86, 106, 221, 222,
303, 435
Dersimli Sertip 297, 298
Derviş Vahdeti 393
Dêhlêli Eli Ağa 82
Dr. Bahaddin Şakir (1874-1922) 21,
33, 34, 132, 155, 335, 339,
362
Dr. Blêç Şêrko 213, 301, 302, 314
Dr. Dagavaryan 29
Dr. Daimi Cengiz 89
Dr. Nazım (1872-1926) 19, 20, 21,
28, 34, 155, 339
Dr. Refik Saydam 248, 249
Durak Bey 247, 248
Duran, Rıza XIV
Durkheim, Emile 126

E
Ebdurrahîm Rahmî Hakkârî (1890-
1958) 70, 278, 279, 280, 281,
282, 293

Edib Servet 20
Edip Yüksel 258
Ekrem Cemilpaşa 16, 68, 434
Elikê Sekvên 74
Emerê Kop 75
Emin Ağa 72, 232
Emin Ali Bedirhan 14, 32, 301
Emînê Perîxanê (Emînê Ehmed) 71,
72, 232, 344, 345
Emin Paşa (Haydaranlı) 285
Emir Davud 1
Emir Şerafeddin 1
Enver Paşa (1880-1922) 21, 25, 33,
34, 36, 48, 49, 53, 55, 78,
92, 94, 95, 96, 97, 99, 100,
106, 147, 155, 221, 226,
229, 335, 337, 242, 335,
363, 385, 387, 395, 396,
397, 401, 404, 437, 441
Epözdemir, Şakir 349
Erbil, Pervin XXI, 231, 254, 261,
315, 435
Ernest Yarrow 335, 337
Ergenekon, Nermin 107, 108
Esat Uras 127, 141
Esedê Xalid 74, 257
Evdal Bey 82
Evdirrahmanê Eliyê Unis 85
Evdilayê Dilê Îsî 75

F

Falih Rıfkı Atay 99, 100, 363
Fatih Ünal 85
Faza Kürkçüoğlu 336
Fecri Polat 316
Feqî Xelil 44
Ferhat Kaçar 231

Ferit (Vali vekili) 185, 188, 189,
408, 410
Feroz Ahmad 433
Fethi Bey 243
Fetullah Bey 197
Fevzi Pirinçcioğlu (1878-1933) 26,
344
Fırat, M. Şerif 161, 435
Fikri Efendi 13
François Georges Picot 142, 356
Franz Ferdinand 54
Friedrich Faber 158
Fuat Dündar XXI, 57, 65, 123, 124,
127, 133, 134, 135, 136,
138, 146, 157, 163, 164,
165, 166, 167, 169, 170,
171, 172, 176, 177, 178,
179, 182, 185, 189, 192,
193, 202, 209, 211, 238,
243, 250, 254, 314, 366,
367, 377, 417, 421, 435
Fuad Temo 16

G

Galip Paşa 49
Gaspıralı (Gansprinski) İsmail
(1851-1914) 23, 24
Gaunt, David 436
Gazi Ahmet Muhtar Paşa 29, 36,
395
General Beyker Paşa 330
General Zelendji 380
General Mürsel 197
General Nikolski 102
General Stabsoberts 97
Gertrude Bell 310, 312
Göldaş, İsmail 292, 299, 316, 436
Grodlevski 78, 142

Gûr Hasso (Kurt Hasan) 73
Gülê 257
Gülnaz Hanım 233
Gürün, Kamuran 373, 436

H

Habil Âdem (Naci İsmail) 127, 133,
134, 135, 136, 137, 435
Hacı Fazıl Efendizade Şeyh Meh-
med 44
Hacı Hüseyin 75
Hacı İsmail 63
Hacı Mirza 197
Hacı Mehmed Ağa 82
Hacı Musa 32, 41, 64, 69, 70, 82,
83, 84, 85, 233, 257, 264
Hacı Necmeddin Efendizade Şem-
seddin 44
Hacı Niyazi Bey 26
Hacı Yusuf Efendi 57, 65
Hafız Hakkı Paşa 95, 96, 98, 384
Hakkı Baha 20, 21
Halef Efendi 83
Halet Bey 242
Halfin 436
Halil Hayali 14
Halil (Kut) (1882-1957) 94, 155,
156
Halil Rıfat 268
Halis Öztürk 69, 256
Hamdi Bey 128, 132, 207, 210,
212, 242, 400, 401
Hamdullah Suphi Tanrıöver (1885-
1966) 23
Hamit Bey 57
Hamparsum Boyacıyan 338
Han Abdal 81

Han Mahmud 3, 328
Hanioglu, M. Şükrü 436
Hans-Lucas Kaiser 28, 30, 31, 104,
188, 217, 313, 337, 368,
378, 379, 437
Harold Buxton 340
Hasan Ali 180
Hasan Arfa 60, 61, 313, 433
Hasan Bedirhani Bey 197
Hasan Fehmi 12, 27, 393
Hasan Fehmi Turgal 127
Hasan Hayri 88, 263
Hasan Hişyar Serdi (1907-1985)
65, 66, 143, 196, 197, 224,
225, 226, 263, 264, 314,
348, 359, 439
Hasan İzzet Paşa 56, 94, 95
Hasankeyf Emiri Halil 1
Hasan Kıyafet 259
Hasan Ruşeni Barkın 154
Hasenanlı Fetullah Bey 74
Hasenanlı Halid Bey 72, 73, 196
Hasenanlı Yusuf Bey 143
Hay, W. R. 436
Haydar Bey (Vali) 167, 199, 239,
248
Haydarizâde İbrahim XX, 278
Hayreddin Paşa 29
Hayri Beyefendi 336
Hazrolu Mehmet (Budak) 265
Herman A. Vambrey 22
Hikmet Çetin 76
Hikmet Emin 19
Hilmar Kaiser 312, 352
Hilmi Bey 335
Hrant Dink 353
Hussukê Kuşe 91

Hür, Ayşe 436
Hürü 90
Hüseyin Bin Ali (Şerif Hüseyin)
187, 355, 399
Hüseyin Hilmi Paşa 36
Hüseyin Rauf 47
Hüseyin Azizoğlu 265
Hüseyinzâde Ali (1864-1941) 18,
23

I-İ

Ilgın Su 260
İbo Begê Parsînî 143
İbrahim 67, 68
İbrahim (Nazır) 55
İbrahim Arvas (1881-1965) 227,
228
İbrahim Bedreddin 270
İbrahim Ethem Temo (1865-1939)
14, 18, 28, 393
İbrahim Hakkı Paşa 36
İbrahim Özgül 144
İbrahim Paşa (Millî) 6, 10, 11, 53,
58, 201
İbrahim Sediyanî 316
İdare İbrahim Ağa 63
İdris-i Bitlisi 1
İhsan Güneş 248
İhsan Paşa 43, 97
İpek, Nedim 150, 149, 219, 320,
436
İshak Sükûti (1865-1902) 18, 19,
28, 31
İsmail Canbolat 20
İsmailê Davut 74
İsmail Güner 91
İsmail Hakkı Paşa 29

İsmet İnönü 47, 262, 274, 276
İzady, M. R. 436

J

Jacob Künzler (1871-1949)
115, 157, 215, 216, 217, 310,
325, 437
Jafar Aga 219
Johns Moul 134, 135
Jonathan, C. Randal 436
Jongerden, Joost 436
Joseph Pomiankowski (1866-1929)
92, 96, 97, 436

K

Kadri Cemilpaşa (1891-1973) 16,
68, 256, 219, 303, 434
Kaloyê Canikê 91
Kamuran Bedirhan 14, 290
Kamuran İnan 43
Kanfuzade Mehmet Ağa 63
Kara Kemal 368
Karademir, Nihat 437
Karpas, Kemal 120, 176, 320, 321,
437
Kasımoğlu Mustafa 63
Kaya, Erol 208, 212, 245, 246, 307,
323, 437
Kaya, Evrim 352
Kazım Karabekir 28, 31, 71, 93,
100, 195, 196, 437
Kâzım Nami 20
Kâzım Paşa (Orbay) 154
Kemal Fevzi (1891-1925) IV, 153,
237, 278, 279, 282, 283,
284, 287, 402
Kemal Mazhar Ahmed 78, 79, 142,
154, 302, 303, 314, 360, 433
Kemal Sadık 258

- Kerem Bey 72
- Kevorkyan, Raymand H. 160, 437
- Khalo Qız 89
- Kinyas Kartal 362
- Kirkor Zöhrab (Zöhrab Efendi)
118, 333
- Kocaman, Mikail 77
- Koç, Ali Haydar 33, 131, 133, 169,
316, 269, 370
- Koçak, Cemil 154, 437
- Kolağası Kerem Bey 72
- Kolağası Resneli Ahmet Niyazi 25
- Kolağası Ruşeni Bey 154
- Koloğlu, Orhan 437
- Köprülü, Şerif 95, 96, 98, 99, 437
- Kör Hüseyin Paşa 6, 7, 58, 69, 82,
83, 84, 85, 196, 197, 198,
199, 200, 201, 256, 257, 258
- Köse, Osman 319, 340, 437
- Kuşçubaşı Eşref 155
- Kutlay, Naci, 12, 36, 299, 316, 331,
437
- Kutschera, Chris 437
- Küçük Ağa 74
- Küçük Said Paşa 330
- Küçük, Yalçın 260
- Kürd Paşo (Hadikli) 97
- Kürd Said Paşa 330
- Kürd Şeho 346
- Kürt Beg 218
- Kürt Muhammed Ali 437
- L**
- Law Reşid 40, 41
- Lazarev, M. S. 15, 142, 154, 347,
348, 356, 357, 360, 361, 438
- Laizer, Sheri 438
- Lenin 361, 363, 364
- Leon Cahun 22, 23
- Letif Mehmed Bruki 217
- Liman van Sanders (1855-1929) 52,
53, 55, 56, 103, 438
- Lucien Rambout 213, 214
- Ludwig Schraudenbach 224
- Lumley Davids 22
- Lütfi Fikri (1872-1934) 32
- Lütfü Emir Bedirhan 80
- M**
- M. A. Gasaratyan 15
- Mahmud Bedirhan 31
- Mahmud Celaleddin Paşa 20
- Mahmud Nejad 280
- Mahmud Şevket Paşa (1856-1913)
22, 27, 29, 33, 36, 52, 395,
396
- Maksut Halid Bey 70
- Malmîsanij 13, 16, 132, 291, 292,
316, 438
- Mahmûde Levêndî 16
- Mamko Memed Ali 90, 91
- Maraşlı, Recep 329, 438
- Maruf Ağa 72, 196
- Mary D. Uline 43
- Mazhar Müfit 248
- Mecit 48
- Medeni 84, 85, 233, 257
- Mehmed Emin Yurdakul (1860-
1944) 23, 106, 107
- Mehmed Mîhrî Hilav 297
- Mehmed Reşid (Çerkez Reşit) 18,
72, 154, 232, 344, 345
- Mehmed Said 60
- Mehmed Tahir (1861-1926) 20, 29

- Mehmet Ali 210
Mehmet Ali Bey 74, 244
Mehmet Ali Kuntman 162, 437
Mehmet Derviş Kuntman 162
Mehmet Efendi 271
Mehmet Evsile 62
Mehmet Kamil Paşa 29, 33, 36, 395
Mehmet Perinçek 157
Mehmet Reşid (Çerkez Reşit) 72, 232, 339, 344, 345
Mehmet Said Paşa 330
Mehmet Şakir 336
Mehmet Zeki Paşa 5
Mehmet Ziya (Gökalp) 10, 13, 14, 23, 26, 28, 106, 107, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 133, 134, 249, 250, 345, 367, 396, 400
Mela Muhammed 72
Mele Cindi 44
Mele Muhyeddin 44
Mele Mustafa Barzani 8, 364
Mele Resul 44
Mele Selim (1849-1914) 13, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 54, 79, 335, 337, 397, 434
Memduh (Vali) 83, 167, 184, 208, 406, 407, 408
Memduh Selim 16, 402
M. Emin Zeki Bey 59, 98, 104, 213, 300, 301, 330, 374, 380, 381, 441
McCarty, Justin 438
Memo 69, 85
Meriç, Cemil 438
Mevlânzâde Rıfat (1869-1930) 12, 27, 32, 278, 288, 290, 291, 292, 293, 393, 394, 395, 438
Mevlut Yüksel 167
M. Fuad Tokad 162
Mihemedê Eliyê Unis 82
Mihemedê Mistê 349
Mihutuli, Selahattin 438
Miktad Mithat Bedirhan 13
Mir Muhammed 3, 336
Mirikatipzâde Ahmed Cemil 13, 14
Mithad Şükrü 20
Mithat, Ali Haydar 438
Mithat Paşa 4
Mizancı Murad 19, 28
Moiz Kohen 23, 127
M. Said Paşa 36
M. Şevket Paşa 52
Mugerditchian, Ester Thomas 438
Muhammed Köse 144
Muhammed Mihri (Hilav) 402
Muhammed Nesebi 77
Muhammed Osman Bedirhan 298
Muhammed Said 70
Musa Anter 137
Mustafa 72, 232, 344
Mustafa Durak 47
Mustafa Kemal 21, 24, 25, 34, 63, 64, 69, 70, 87, 99, 155, 184, 213, 222, 228, 243, 249, 262, 263, 264, 265, 266, 302, 314, 361, 362, 363, 378, 384, 402, 404
Mustafa Özdemir 150
Mustafa Sabri Efendi 29
Mustafa Suphi 362, 363
Muşir Fuat Paşa 29
Mutiullah Bey 74, 349
Mücahit Özden Hun 73

Mühlman, Carl 438
Mükslü Hamza 16
Münir Bey 210
M. Westenenk 334

N
Naciye Sultan 94, 95
Naciye Akyüz 76
Nadir 69, 85
Nadir Nadi 306
Naim 67, 68
Naki 20
Nakîb Efendi 40
Namık Kemal Dinç 76, 252, 316, 435
Nasrullah Ağa 74
Nazım Özkan Efendi 55
Nazım Paşa 33, 155
Necib Asım (1861-1935) 24
Necip Paşa 79
Necmettin Hüseyin 16, 402
Necmi (Vali) 399, 407
Nejat Birdoğan 127
Nejat Göyünç 333
Nezirê Cibo 71, 435
Nicolos Holî 334
Nigar Hanım 257
Nikolski 438
Nogales, Rafael de 438
Nuh Bey 69, 70, 85
Nureddin Ferruh 29
Nuri Veysi 196, 197
Nur Muhammed 8

O
Oğuz, Kahraman 76
O. İ. Jagalina 15

Onaran, Nevzat 438
Osman Ağa 74

Ö
Öğün, Tüncay 141, 144, 151, 159, 180, 206, 207, 209, 211, 212, 239, 240, 241, 242, 246, 247, 248, 261, 269, 305, 307, 309, 321, 322, 439
Ömer 72, 232, 344
Ömer Cemilpaşa 16
Ömer Fevzi 156
Ömer Kan 232
Ömer Kerami Bey 88
Ömer Naci Bey (1878-1916), 154, 156, 335
Ömer Seyfeddin (1884-1920) 23
Ömer 232
Önal, Ahmet 231, 439
Özakıncı, Cengiz 26, 94, 439
Özoğlu, Hakan 439

P
Parlar, Suat 439
Prens Lütfullah 20
Prens Sabahaddin (1878-1948) 12, 20, 21, 392
Prof. Dr. Şakirê X. Mihoyan 15
Q
Qulihan Bey 48, 74, 197

R
Rahmi Bey 20
Rauf Bey 156
Rambaut, Lucien 439
Rawlinson, Alfred 439
Refet Bey 210, 244

Resul 248
Reyhan Yıldız 101
Reynolds, Michael 44, 439
Rıdvan Paşa 79
Rıza Nur 29, 249, 250, 251
Rizayê Xalid 72, 73
Robert Olson 14, 439
Rogan, Eugene 439
Rohat Alakom 316, 346, 349, 433
Romano, David 439
Roşan Lezgin XIV, 75
Ruhi Su 259, 260
Rupen 41
Rüştü Bey 344

S

Sabis, Ali İhsan 95, 439
Sabri Bey 19
Sadık Ağa (Üstün) 74, 265
Sadık Bey 29, 257
Saffet Arıkan 100
Safrastian, Arshak (1885-1958) 38,
67, 311, 439
Said Halim Paşa 34, 36, 55, 334,
396, 400, 404
Sait Bey (Han Abdal) 48, 81
Sait Bey 76
Sait Paşa 123
Salar-Devlet 156
Salih 63
Salih Bey 247
Salih Efendi 369
Salih Paşa 402
Santuroğlu Aram 352
Sasuni, Garo 41, 42, 61, 62, 101,
220, 221, 310, 311, 342,
346, 347, 439

Scherlock Holmes 351
Seîd Veroj 289, 290, 293, 316, 440
Selim Sabit 16, 187
Serdar Karakuş 217
Sergey Sazanov 142, 356
Sevilay Özer 333
Seyid Abdülkadir (1951-1925) 31,
32, 37, 81, 210, 243, 244,
282, 296, 401
Seyid Ali 37, 40, 41, 42, 43, 44,
397
Seyid Mihemdê Cibo 74
Seyid Rıza 63, 73, 74, 88
Seyid Taha (1878-1932) 38, 41, 48,
81, 385
Sey Qaji 89
Sılan, Necmettin Sahir 439
Silamanê Mahmo 76
Silêmanê Mamê 44
Simailê Mamê 74
Sinan Hakan 70, 83, 167, 181, 183,
186, 189, 315, 316, 328
Sir Edward Grey 26
Sir Gerard Lowther 26
Sir Mark Sykes 356
Smail Şikaki (Simko) 48, 49, 81,
156, 385
Sorzade Abdurrahman Ağa 74
Soto Ağa 279
Sönmez, Bingür 101, 102, 104,
107, 439
Suavi Aydın 135
Sultan Reşad 10, 12, 27, 29, 30,
33, 55, 57, 64, 66, 301, 369,
372, 373, 387, 396, 397, 401
Suphi Bey 247
Süleyman Bûstani 55

Süleyman Nazif 9, 401
Süleyman Paşa 29
Süleyman Sabri 298
Süleyman Sami 362
Süleyman Sudi Bey 394
Süleyman Yapıcı 271
Süleymaniyeli Abdülkerim 16
Süphandağ, Kemal 7, 49, 83, 199,
439
Süreyya Bedirhan 213, 301, 314,
393, 434

Ş

Şakir Ağa 74
Şakir Bey 344
Şemseddin Cemilpaşa 16 68
Şerafeddin Mağmumi 19
Şerif Arslan 230
Şerif Mağmumi 28
Şerif Mardin 19
Şerif Paşa (1865-1951) 31, 32, 46,
330, 346, 394, 402
Şêrşêr 231
Şevket Bey 87
Şevket Süreyya Aydemir (1897-
1976) 222, 223, 433
Şeyh Abdülbaki Küfrevi 44, 72, 82
Şeyh Abdülhalik Efendi 40
Şeyh Abdülselam Barzani (1873-
1914) 8, 9, 11, 53
Şeyh Ahmet Barzani 84, 85
Şeyh Alâeddin 44, 74, 83
Şeyh Halid 82
Şeyh Hasan 73
Şeyh Hasan Fehmi 40
Şeyh Mahmud (Zoqeydli) 70, 71,
82, 85

Şeyh Mahmud Berzenci 9, 53, 362,
364, 401, 402
Şeyh Masum 74
Şeyh Mehmed Şêrin 44
Şeyh Muhammed Emin 74
Şeyh Nasreddin 40
Şeyh Reşit 42
Şeyh Said 45, 125, 196, 197
Şeyh Said Berzenci 9, 53
Şeyh Said Paşa 11
Şeyh Sebegetullah 37
Şeyh Selahaddin 74
Şeyh Şamil 268
Şeyh Şehabeddin 37, 41, 43, 44, 397
Şeyh Şerif 63, 74
Şeyh Tahir 74
Şeyh Ubeydullah 3, 5, 81, 330
Şeyhülislam Hayri Efendi 55
Şeyhzâde Kadri Bey 368
Şeyh Ziyadeddin (Şeyh Hazret) 57,
65, 70, 71, 82, 83, 264, 265
Şirkov 44, 48, 49
Şükrü Kaya 123, 128, 132, 220,
339
Şükrü Paşa 201

T

Taceddin Taqî 294, 295
Tahir (Hasenanlı) 73
Tahir Bey (Kaymakam) 256
Tahir Efendi (Haydaran) 258
Tahsin (Vali) 48, 148, 154, 166,
168, 335, 336, 337, 398, 406
Talat Paşa (1874-1921) XIX, 20,
21, 34, 36, 55, 78, 92, 146,
155, 160, 163, 164, 166,
171, 172, 180, 181, 187,

188, 197, 199, 205, 206,
207, 208, 209, 221, 229,
238, 240, 241, 242, 244,
246, 255, 257, 260, 271,
287, 291, 305, 317, 320,
335, 345, 348, 367, 368,
373, 377, 398, 399, 400,
401, 403, 406, 408, 410,
411, 417, 440, 441
Tansu, Samih Nafiz 440
Tekin, Bülent 440
Teli Bey 77
Temel, Celâl XXI, 18, 31, 34, 117,
141, 243, 289, 297, 316,
350, 364, 427, 440
Temel, Mihemmed Seid 349, 440
Tekir, Süleyman 209, 440
Temon, Yves 440
Tevfik Paşa 243
Tevfik Sağlam 95
Tezer, Şükrü, 228, 265, 440
Thomas Bois 60, 61
Thomas-Ester Mugerditchian 344
Tunaya 15, 18, 20, 29, 331, 334,
338, 440
Türkmen, Zekeriya 337, 440

U-Ü

Ulugana, Sedat 259, 316, 440
Usal, Mehmet Ali 77
Üngör, Uğur Ümit 164, 185, 188,
192, 194, 195, 203, 224,
270, 312, 324, 368, 440
Ünlü, Barış 331, 440

V

V. A. Gordlevski 79, 345
Vahan Papazyan 338

Vahdettin 404
Vali, Abbas 440
Vali Mehmet 253
Van der Goltz 385
Varamyan 42
Vartan Varabet 41
Vehip Paşa 87
Viladimir Minorsky 1, 142, 438
Volçetrinli Hasan Bey 29
Volkan Marttin 136, 438
Von der Goltz Paşa 384
Vorontsov Daşkova 141

W

Wadie Jwaideh 8, 361, 372, 376,
377, 437
Wilson 400
Wolfgang Gust 158, 436

X

Xaçık (Darçin) 143
Xezal Ana 230

Y

Yağcıoğlu, Eşref 440
Yakub Cemil 33, 155, 400
Yalçın, Hüseyin Cahit 440
Yarbay Abdurrahman 60
Yarbay Ali 64
Yarbay Cemil 60
Yarbay Emir 63
Yarbay Kâzım 93
Yarbay Nuri 155
Yarbay Süleyman 60
Yarbay Şevket 87
Yardımcı, Mehmet 441
Yaşar Kemal 257, 258

- Yavi, Ersal 441
Yavuz Selim 1
Yervant Odyan (1869-1926) 351, 352
Yıldız, Hasan 316, 382, 441
Yıldırım, H. İbrahim 441
Yıldız, Reyhan 102, 104, 439
Yudeniç, N. (1862-1933) 141, 142, 157
Yunus Nadi 306
Yurtsever, Cezmi 317, 318
Yusuf Akçura (1876-1935) 23, 24, 394
Yusuf Hallaçoğlu 272, 436
Yusuf Hikmet Bayur 334
Yusuf Kamil Bedirhan (1864-1934) 38, 33, 41, 79, 81, 82, 84, 140, 385
Yücel Demirel 336
Yüksel, Metin (1959-1978) 258
Yüksel, Müfit 258
Yüksel, Sadrettin 258
Z
Zekeriya Sertel 127, 128, 132, 133
Zeki Bey 394
Zeki Paşa 5, 6
Zeydanlıoğlu, Baran 43
Zeynep Oral 259, 260
Ziya Şakir 441
Zühal Tekkanat 109

Celâl TEMEL

İlk ve orta öğrenimini, Batman, Diyarbakır ve İstanbul’da gördü. 1969 yılında İstanbul Üniversitesi Fen Fakültesi Fizik Bölümü ve Çapa Yüksek Öğretmen Okulu’ndan mezun oldu. 1969-1976 yılları arasında Mersin T. Sırrı Gür Lisesi ve Diyarbakır Eğitim Enstitüsü’nde fizik öğretmenliği ve yöneticilik yaptı. 1977 yılında Mersin’de bir özel dersanenin kurucuları arasında yer aldı ve 2009 yılına kadar, aralıksız otuz iki yıl bu kurumun müdürlüğünü yaptı.

Pek çok Kürt aydını gibi, 12 Eylül 1980 Cuntası döneminde, birkaç kez gözaltına alındı, sıkıyönetim mahkemelerinde yargılandı. Çok sayıda sivil toplum örgütüne üye oldu, yönetim organlarında görev aldı.

- 1978-1990 yılları arasında Fizik dersiyle ilgili kitapları yayımlandı.

- 1991-2009 yılları arasında, “*Üniversite Yolunda GENÇLİK*” adlı bir derginin genel yayın yönetmenliğini yaptı.

- Çeşitli gazete, dergi ve internet sitelerinde yazıları yayımlandı.

Yayımlanan Kitapları:

1. *Bir Eğitim Kurumu’nun 25 Yılı* (inceleme, 2002)
2. *İnsan İçin Eğitim* (araştırma-inceleme, 2007)
3. *Batman Mersin’e Uzak Değil* (anı-anlatı), İstanbul: Doz Yayınları, 2009
4. *Bir Dava İki Sevda* (roman), 1. Baskı, Sis Yayıncılık, 2012; 2. Baskı, Piya Yayınları, 2018
5. *1984’ten Önceki 25 Yılda KÜRTLERİN SİLAHSIZ MÜCADELESİ* (araştırma-inceleme), İBV Yayınları, 2015
6. *1918-1923, MONDROS’TAN LOZAN’A KÜRTLER, Kürtlerin Aldanma ve Aldatılma Yılları* (araştırma-inceleme), İBV Yayınları, 2017
7. *Soldu Güller Açmadan* (öyküler), Piya Yayınları, 2018

"Seferberlik", "mihacirê serhedê", "erkâmî harb", "xelâ (kıtık)", "eskerê bejik", "Şerê Ūris (Rus Savaşı)", "Ūris hate kevrê qûl (Rus delikli taşa geldi)", "Dê, weledê xwe davêjin (anneler, evlatlarını atıyorlar)" ... Bu söylemler, dolaylı veya dolaysız, Birinci Dünya Savaşı yıllarında gerçekleşen ve bu kitabın konusu olan, bilinmeyen veya çok az bilinen 1916 Kürt Tehciriyle ilgili olarak ifade edilmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sırasında bu günkü idari yapıyla 13 ili kapsayan, Erzurum, Bitlis, Van vilayetlerinde yaşayan çoğu Kürt, bir milyona yakın Müslüman halk, Rus işgali dolayısıyla göç ederek mülteci durumuna düşmüştür. Zamanın İttihat-Terakki Hükümeti, bu göçü, zorla göç/tehcir hâline getirerek gizli bir politika ve asimilasyon amacıyla, göç kabilelerini Anadolu'ya sevk etmiştir. Büyük dramların yaşandığı bu ölüm yolculuğunda, göç koşulları, açlık ve salgın hastalıklar dolayısıyla, resmi verilere göre, göç eden bu insanların yarısından fazlası yaşamını yitirmiş, bir kısmı Anadolu içlerinde yok olmuş, az bir kısmı da savaştan sonra yurtlarına dönebilmiştir.

1915-1917 yıllarında, yoğunluklu olarak 1916 yılında gerçekleşen bu tehcir, büyük bir trajedi olmasına karşın, bilinmemektedir. Kürtlerin siyasal olarak zayıf olmaları, hiçbir kurumsal yapıya sahip olmamaları, iç ve dış destekten yoksun olmaları, Batılı emperyalist güçlerle farklı dine sahip olmaları, bir yıl önce gerçekleşen Ermeni Tehciri'ne bulaştırılmış olmaları gibi nedenler, Kürtlerin bu süreçte yalnız kalmasında ve bu tehcirin bilinmemesinde etkili olmuştur.

Bu kitapta, Birinci Dünya Savaşı'nın Kürtlere etkileri, İttihat ve Terakki hükümetlerinin bu dönemdeki iskân ve nüfus mühendisliği politikalarının bir sonucu olarak gerçekleşen 1916 Büyük Kürt Tehciri; geniş bir arşiv taramasıyla araştırılmış, bazı sözlü tarih anlatımlarıyla desteklenip değerlendirilmiştir.

ISBN 978-605-9073-40-0

